

ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКИЙ
ЛІТОПИС

ВЕРИТЕ СЕБЕ И ВСЕ СВОЕ

МНОГО БОЛЪЗНО ВЕЛИКА

ТАМЪ НЕ ИСПОЛОВАЮТЪ

МЕРЯЮТЪ СЪ ВЪСЪЛЕННЫ

И НЕОУРАЛНЫ, И ПИИ

ЦН. И ОБЪЕКТЪ ДОШЛА

ЦНЮ СЛ МИРЪ СЪ ПЪВО

И ВЛАДЪ И ПОПОМОЩЬ

И ВОССТА СЪ СЪ МЪ

РАВОН МИХАИЛЪ ТЕРИ

ПОСТПРИБЛЪ СЦАМОСТ

ЦНЕГО . БЪЛШМЕРЯ

ПРИДОШЛА СЪ СЕА МЪ

А МИХАИЛЪ СЪ ВЪ СЪ

И НОВА ГОРШЦИ .

МЪЦА . ДАНИЛОВИ БС

ИМЕННИ . ПЕРЕВОДЪ

А ВЪ СВОЕГО ПОСЛА СЪ

И НОВА СЪ . ПРИМНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ
ЛІТОПИС**

ПАНСЛАНБЕАНІІ
ОХА. УЕРНОРИЗ
ЦА. ЛАВЪІСТГО
ЩА. САВЪІ. КЪЕ
ОУСТАФЬЮНГО
МЕНОУ. ДАНАСЪ
ТЪРЪНТАЛННЪ
ГЛАДАИКОУА
ТАЛАТЬСІЪІН.

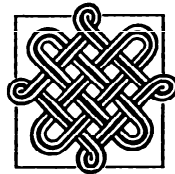
ТОНЕЖЕ НА
ПСАМНУТЬ
НЪНЪУЕ
ОУСТАФЬЕ.
ДЛНОГОУСІЕ
РЪПРЪТЕРПЪ
ВАТН. ЛЪСТО
ЛЪСТА. ИСТРА

БОГАЗНЬЮОДЕР
ЖАЩИНАХАЛД
НСІАНАВЪНАЛ
ЦА. АЛУАЖЕНЖ
ЖА. НІСОУСОУП
ІАТН. ННХАЪБА
НИВОДЪМОПОР
УЕНОМОУ. СЛЪШ
ТНСЛОВОГНЕ. ЗА
НЕЛОШНВАМЪ
ТАЖЕСТНІКНН
ЖНЪІАМОСНТН
НИЖЕВЪМЪСТ
ХЪ. ВНИХЪЖЕП
ХОДИТН. ОБРЪТ
ТНОУДОБНЪВЪ
САКМЪХЪ. П

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕКСТ. КОМЕНТАР

За редакцією
члена-кореспондента НАН України
М.Ф. КОТЛЯРА

Координатор видання
академік НАН України
В.А. СМОЛІЙ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
2002

ББК 63.3(4УКР)43

Г15

Це перше в науці коментоване, споряджене дослідницькими статтями видання Галицько-Волинського літопису XIII ст. — надзвичайно важливого і загалом єдиного джерела з політичної, соціальної, економічної та культурної історії Південно-Західної Русі, насамперед її західних земель (Галицької та Волинської), зв'язків з іншими давньоруськими землями і зарубіжними країнами. Видання здійснено за найсправнішим Хлебниковським списком (усі попередні видання Галицько-Волинського літопису виконано за Іпатіївським списком). До нього додано докладний науковий коментар, що спирається на максимально широке коло джерел. Видання супроводжується іменним і географічним покажчиками.

Праця розрахована передовсім на істориків і філологів, хоч автори намагалися зробити її доступною для широкої читацької аудиторії.

*Видання випущено у світ за сприяння Фонду інтелектуальної співпраці
“Україна — XXI століття” та Відкритого акціонерного товариства
“Державний експортно-імпортерський банк України”*

Г 0503000000 — 045 5 — 2002
2002

ISBN 966-00-0780-9

© М.Ф. Котляр, дослідження, коментар, карта,
В.Ю. Франчук, дослідження, текст,
А.Г. Плахонін, покажчики, карта, 2002

© Видавництво “Наукова думка”,
оригінал-макет, 2002

ВІД РЕДАКТОРА ВИДАННЯ І АВТОРА СТАТЕЙ ТА КОМЕНТАРЯ

Галицько-Волинський літопис (ГВЛ), поза сумнівом, належить до невеликого числа найвідоміших і найвартісніших пам'яток давньоруської літератури й історіографії XI—XIII ст. Його видатні літературно-художні якості відзначалися багатьма дослідниками. Як історичне джерело, що висвітлює події свого часу, цей літопис не має собі рівних — ні за багатством фактичної інформації, ні за рівнем тлумачення подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській і Південній Русі. Зрозуміло тому, що він перебуває в полі пильної уваги істориків і філологів.

Проте, попри зусилля кількох поколінь дослідників, ГВЛ все ще залишається багато в чому не ясным і не зрозумілим. Мається на увазі його структура, джерела, жанрові та ідейні характеристики. Відсутність хронологічної сітки, звичайного для традиційних літописів поділу тексту на щорічні статті (наявна в Іпатіївському списку хронологічна сітка з'явилася набагато пізніше складання ГВЛ, десь у XV ст., і є неправильною), унікальність більшості свідчень — усе це робить ГВЛ твором, важко доступним навіть вузькому колу істориків-професіоналів, не кажучи вже про широкий загал аматорів давньоруської старовини.

Потреба в коментованих виданнях основних давньоруських літописів — “Повісті временних літ”, Київського XII ст., Лаврентіївського XI—XIII ст., Новгородського першого старшого і молодшого ізводів, Галицько-Волинського ще й сьогодні — на початку XXI ст. — є вельми значною. Задоволення цієї потреби стало особливо нагальним завданням науковців в останній час. Бо якщо раніше давньоруська історія і культура були справою лише вузького кола фахівців-істориків, котрі володіли необхідною підготовкою в галузі літописознавства і різних потрібних для досліджень допоміжних дисциплін (історичних хронології й метрології, палеографії, дипломатики тощо), то в наші дні у цій області працюють і не досить обізнані в тонкощах літописання вчені суміжних спеціальностей, насамперед археологи й етнологи, а також багато дилетантів, що взагалі не мають достатніх історичних та джерелознавчих знань.

Літописи все частіше використовуються суто споживацьки — для видобування фактів, імен та ін. При цьому нефахівці звичайно не турбуються про з'ясування походження й складу того чи іншого запису, його тлумачення, ступеня автентичності тощо, нарешті — джерельної вартісності літопису. Вони не роблять різниці між древніми авторитетними літописами, названими вище, й численними пізніми (XVI—XVII ст.), походження давньоруських звісток в яких часом сумнівне, а їхні корені — загадкові.

У всьому світі в останні десятиліття розгорнулася праця над підготовкою до друку коментованих джерел. Провадиться вона й у східнослов'янських країнах. Достатньо назвати фундаментальні видання твору Константина Багрянородного “Про управління імперією” або кількох томів ісландських саг; усі вони сумлінно виконані нашими московськими колегами. Але давно вже не робилося спроб видати коментовану публікацію пам'ятки літописання.

У зв'язку з цим більше десяти років тому у мене виникла думка підготувати видання ГВЛ, в якому б містились його текст, науково зважений переклад на українську мову й докладний науковий, дослідницького типу, коментар, що відповідав би сучасним вимогам історичної та філологічної наук.

У вітчизняній науці існує лише одне коментоване видання літопису — підготовлена переважно Д.С. Лихачовим і видана 1950 р. двотомна “Повість временних літ” (нещодавно знову побачила світ за сприяння історика М.Б. Свердловова). Праця виконана філологом, і тому коментар до “Повісті” має здебільшого літературознавчий характер, хоча ним активно користувалися і користуються історики впродовж останніх п'ятдесяти літ: труд ученого витримав перевірку часом.

Усі існуючі видання ГВЛ (ПСРЛ^{*}. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843; Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908) виконані без коментарів і пояснювальних статей (окрім коротких археографічних). Крім того, тексти ГВЛ подаються в них за Іпатіївським списком початку XV ст. з варіантами різночитань за Хлебниковським і Погодинським списками. Публікація 1908 р., що швидко стала бібліографічною рідкістю, була повторена фототипічним способом 1962 р. Якість останньої є малозадовільною через нечіткий друк. Найбільше відповідає сучасним вимогам видання 1908 р. (підготовлене до друку видатним ученим, академіком О.О. Шахматовим).

Так само, як Іпатіївський, Хлебниковський список іде від древнього південноруського ізводу — кінця XIII ст. (як гадав М.Д. Присьолков) або XIV ст. (думка О.О. Шахматова). Вчені давно вже звернули увагу на те, що пізніший від Іпатіївського Хлебниковський список є справнішим від першого в багатьох читаннях. Напевне, не випадково наприкінці життя О.О. Шахматов, готуючи нове видання Іпатіївського списку, подав до нього різночитання лише за Хлебниковським списком. Перший випуск видання вийшов уже після смерті вченого. Отже, з необхідною в таких випадках обережністю можна припустити, що Хлебниковський список ближче від інших стоїть до найдавнішого архетипу принаймні у тій частині, де міститься ГВЛ. У пропонованому виданні текст ГВЛ вперше відтворено за Хлебниковським списком XVI ст.

Науковий коментар складає основну й найоб'ємнішу частину видання. У ньому використано широке коло писемних джерел: північноруські літописи, польські, угорські, германські та інші іноземні хроніки й історичні твори, документи папської курії, листування європейських можновладців, нечисленні акти князівських архівів, що потрапили до давньоруських літописів. З необхідною повнотою залучено й джерела археологічні, насамперед уведено до науки результати досліджень останніх років, що дало змогу визначити розташування міст і фортець, поглибити їхні історичні характеристики, накреслити рубежі Галицько-Волинської Русі та її складових частин. У коментарі розглянуто важливі проблеми загального характеру: становлення і розвиток феодалного землеволодіння, його особливості в Південно-Західній Русі, рушійні сили феодалної роздробленості, походження галицького і волинського боярства і його маєтностей, відносини між галицькими і волинськими князями та їхніми сусідами, ступінь залежності Галицько-Волинської Русі від Орди тощо. Хотілося подати найдостовірніші образи руських історичних персонажів, що діють на сторінках ГВЛ.

При написанні коментаря автор бачив своє завдання у максимально можливій (залежно від стану джерел) повноті, всебічності й докладності характеристик того, про що йдеться в літописі. Тому до видання уведено кілька дослідницьких статей (про матір Данила Романовича, його ворога Ізяслава, боротьбу з Добжиньським лицарським орденом тощо). Багато сил і уваги було віддано визначенню років тих чи інших подій, корегуванню дат, що їх пропонували попередники.

Науковий коментар, що спирається на достатньо широке (з погляду автора) коло джерел, покликаний задовольнити запити вчених-гуманітаріїв різних спеціальностей. Розрахований він насамперед на істориків і філологів. Водночас хотілося зробити його якомога доступнішим для широкої читачької аудиторії.

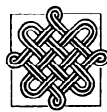
Звичайно, яким би досконалим не був коментар, проте він не може бути вичерпним. Я сподіваюсь, однак, що пропонований коментар стане в пригоді дослідникам у їхній праці і стимулюватиме подальші наукові студії проблематики ГВЛ.

М.Ф. КОТЛЯР

---

* ПСРЛ — полное собрание русских летописей.

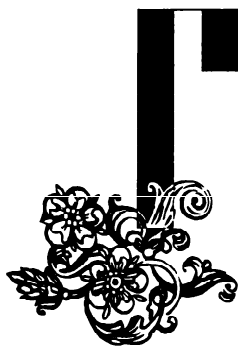
ДОСЛІДЖЕННЯ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ 2-ї ПОЛОВИНИ XII—XIII ст.

Галицька і Волинська землі входять до зони найдавнішого розселення слов'ян в Європі і творення східнослов'янського етносу. Тут народились одні з перших осередків суспільної організації: союзи племен, що далі в більшості своїй переросли у племінні княжіння. То були волиняни, дуліби, бужани, хорвати, уличі й тиверці. Однак вогнища державності склалися на обширі Галицько-Волинської Русі пізніше, ніж у Наддніпрянщині, чому передували вагомі, історично об'єктивні причини.

Земля, на якій на межі XII і XIII ст. виникло Галицько-Волинське велике князівство, простяглася в басейнах рік Сяну, Південного Бугу, Дністра, Західного Бугу, Случі. Із заходу вона межувала з Польщею і Литвою по річках Вепреві й Віслоці, на сході — з Київською землею по ріках Горині й Серетові. На півночі галицько-волинська обласна територія обмежувалася Західним Бугом, на півдні — середньою течією Дністра. На південному заході кордон між Галицькою землею і Угорщиною становили Карпати, які літописці називали просто "Гора"¹. Закарпаття було заселене русинами, що теж належали до східнослов'янського етносу. Протягом XII ст. Угорщина захопила цю відрізану Карпатами від інших східнослов'янських земель територію.

І Волинська і особливо Галицька землі сформувалися, як мовилося, досить пізно як для Південно-Західної Русі. За часів існування відносно об'єднаної й централізованої монархії на Русі (кінець X — 1-ша третина XII ст.) обидві землі перебували на периферії давньоруського політичного життя. Волинь у часи свого генезису (середина — 2-га пол. XI ст.) почала поступово перетворюватися на домен київських великих князів, у який вона остаточно оформилася під час феодальної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого — його син Ізяслав, онук Мстислав і правнук Роман. Що ж до Галичини, то політичне життя почалося тут лише наприкінці XI ст., коли на її майбутній державній території утворилися Перемишльське, Теревовльське і Звенигородське князівства.

До 30-х рр. XII ст. Київська Русь була відносно єдиною і централізованою державою з монархічним способом правління. Та незабаром, по смерті сина Володимира Мономаха Мстислава (1132 р.), Руська земля наче розділилася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких почали змагатися за першість між собою, навіть із самим великим князем київським. Довгий час історики вважали, що Давньоруська держава тоді розпалася, перестала існувати. Та вона збереглася, змінилися лише структура і форма правління. Відносно єдину й централізовану монархію на Русі змінила монархія федеративна. В середині XII ст. Давньою Руссю почала керувати група найсильніших і найавторитетніших князів, що вирішували спірні питання на своїх з'їздах-снємах. Такий спосіб управління державою був названий В.Т. Пашутом системою колективного суверенітету². Як і в минулому, Київ зали-

¹ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984. С. 13—20.

² Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974.

шався загальноруським стольним градом, вокняжитися в якому було запвітною мрією чи не кожного помітного нащадка Ярослава Мудрого.

Удільна роздробленість стала логічним і неминучим наслідком суспільно-економічної еволюції давньоруського суспільства. Історики назвали її феодальною, бо її спричинив розвиток феодальної формації у суспільстві, поява й наростання феодальної земельної власності. В XI — 1-й пол. XII ст. на Русі виник і склався клас феодалів-землевласників, спершу князів, далі бояр, старших і молодших дружинників, церковної верхівки. Відійшли в минуле часи, коли земля перебувала в спільній (корпоративній) власності всієї феодальної верстви на чолі з київським князем. Він і утримував дружину й бояр. Лише в 2-й пол. XI — на поч. XII ст. почалося життя великого індивідуального земельного володіння. Феодали обзаводилися землями, іншими багатствами, мали залежних від них селян і городян, що дало їм економічну, а відтак і політичну силу. Цей процес активно проходив на всій території Давньоруської держави. Відтоді бояри дбають більше про власні маєтки і опікуються долею тієї землі, в якій живуть, ніж про державу в цілому. А місцеві князі залежали від земельних магнатів і спиралися на них та їхні збройні загони, тому змушені були проводити політику, вигідну не Київській Русі загалом, а боярству однієї землі: Галицької, Чернігівської чи Володимиро-Суздальської³. Удільна чи феодальна роздробленість дала більше ніж раніше волі місцевим князям, послабивши їхню залежність від великого князя київського. І галицькі, а далі й волинські князі добре цим скористалися.

Галицька обласна територія склалася навколо міста, якому вона зобов'язана своєю назвою. Галич виринає на поверхні джерел лише під 1140 р. — у Київському літописі XII ст.⁴ Річ у тому, що Галицька земля постала на фундаменті трьох старших від неї волостей Ростиславичів: Перемишльської на південному заході, Звенигородської на півночі й Тербовльської на сході її майбутньої території⁵. Центральна частина регіону до кінця 30-х р. XII ст. залишалася неокняженою — на неї не поширювалися жодні системи стягання данини, адміністрації й судочинства. У Перемишлі, Звенигороді й Тербовлі сиділи близькі родичі, проте вони не збиралися об'єднуватися і поступатися владою на користь старшого.

Однак протягом 20—40-х рр. XII ст. праправнук Ярослава Мудрого Володимирко Володаревич, що по смерті батька успадкував Перемишль із волостю, поступово заволодів і Тербовлем, і Галичем. Літопис не зберіг обставин і хронології перебігу пов'язаних із цим подій. Про зосередження земель Ростиславичів у руках Володимирка дізнаємося лише з польських джерел, головним чином, "Хроніки" Я. Длугоша⁶. Нове князівство, яке літописці називають Галицьким, з самого початку мало велику політичну силу. Проте кілька перших років свого князювання в Галичі Володимирко був поглинений внутрішніми справами. Особливого

³ Див. докладно: *Котляр М.Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.). К. Інститут історії України НАН України. 1998.

⁴ *Летопись по Ипатскому списку.* СПб., 1871. С. 140.

⁵ *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв. К., 1985. С. 75—117.

⁶ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905. С. 418—420.

клопоту завдавав йому єдиний незалежний від нього острівець — невеличке Звенигородське князівство його небожа Івана Ростиславича. Енергійному та рвучкому Іванові було замало свого удільного князівства, і він скористався з першої ж нагоди, щоб вигнати дядька з Галича.

Узимку 1145 р., згідно з розповіддю київського книжника, Володимирко Володаревич виїхав із Галича на полювання. Невдоволені владним государем бояри вирішили здихатися його і одразу ж *“послашася ... по Івана по Ростиславича въ Звенигородъ и въведоша к собѣ в Галичъ”*⁷. Володимирко, що швидко повернувся з “ловов”, обложив Івана в Галичі й примусив до втечі на Дунай, до землі давньоруської вольниці — бродників. Так звенигородський князь назавжди втратив свою землю і став князем-ізгоем, за гроші служив різним руським володарям і закінчив своє сповнене пригод життя на чужині...

Володимирко Володаревич ніколи не претендував на Київ, проте суперничав з київськими й волинськими князями (найчастіше то була та сама особа), прагнучи захистити, а при нагоді — й розширити власні володіння. Коли 1139 р. Всеволод Ольгович чернігівський утвердився в Києві й пішов на свого суперника Ізяслава Мстиславича, що сидів у домені київських князів, на Волині, Володимирко його підтримав. Але як тільки Всеволод на час посадив у Володимирі-Волинському свого сина, галицький князь розірвав з ним добрі стосунки. У відповідь на те Всеволод 1144 р. зібрав коаліцію з південноруських князів і рушив на Володимирка. Той ухилився від битви й заплатив контрибуцію в 1400 гривень срібла. Та не покоровся. Тому 1146 р. Всеволод знову вчинив похід на Галицьке князівство, але не досяг успіху. Незабаром він помер, і в Києві вокняжився Ізяслав Мстиславич, котрий одразу ж утвердився на Волині.

Тепер Ізяслав загрожує Галицькому князівству з двох сторін, і Володимирко близько 1149 р. вступив у спрямований проти нього союз із дядьком і суперником київського князя Юрієм Долгоруким, одруживши свого сина Ярослава з його дочкою Ольгою. Ізяслав притягнув на свій бік Угорщину. У ході боротьби з Долгоруким Ізяслав неодноразово завдавав ударів по Галицькому князівству, використовуючи угорську допомогу. Коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич завдав вирішальної поразки Долгорукому, він узявся за Володимирка всерйоз. 1152 р. він разом із угорським королем Гезою II пішов на Володимирка, і той знову ухилився від бою, присягнувшись київському князеві повернути йому загарбані раніше Погорину й Бужськ. Однак своєї обіцянки не дотримав⁸. Наприкінці 1152 р. він раптово помер, і його замінив на галицькому столі син Ярослав.

Ярослав належав до числа найяскравіших постатей давньоруського середньовіччя. Він одержав від батька в спадок затяжну війну з київським і волинським князем Ізяславом Мстиславичем за спірні порубіжні землі. 1154 р. вони зішлись у битві поблизу Теребовля, яка не принесла нікому перемоги (хоч Ярослав на якийсь час зумів утримати за собою спірні міста і волості). Він брав ще активнішу, ніж батько, участь у за-

⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

⁸ Див. дуже докладну й вірогідну розповідь київського літописця за 1139–1152 рр.: Летопись по Ипатскому списку. С. 218–320.

гальноруській політиці. 1158 р. допоміг чернігівському князеві Ізяславу Давидовичу сісти в Києві. Та коли той відмовився видати Ярославу ворога його батька Івана Ростиславича, він разом із волинськими князями вигнав Ізяслава Давидовича зі стольного града Русі. А в 1184 р. послав допоміжне військо Святославу Всеволодичу, що йшов у похід на половців⁹.

Особливо визначними були успіхи Ярослава Володимировича на ниві зовнішньої політики. Він зумів відновити приязні стосунки з Угорщиною і Польщею, порушені запальним і підступним Володимирком, і продовжив мирні відносини з Візантією, започатковані попередником, — близько 1162 р. підписав з нею союзну угоду¹⁰. Однак 1164 р. Ярослав Володимирович підтримав суперника імператора Мануїла I — Андроніка Комніна (майбутнього імператора), надавши тому політичний притулок. Київський літопис свідчить, що тоді *“прибѣже исъ Царягорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичь, и прия и Ярославъ с великою любовью”*¹¹.

Андронік пробув у Галичі недовго, бо Мануїл I пішов на примирення з ним і, напевне, поновив договір з Галицьким князівством: *“Потомъ же присла царь [Мануїл I. — Ред.] два митрополита, вабя и (Андроніка. — Ред.) к собѣ. Ярославъ же пусти [Андроніка. — Ред.] к нему с великою честью, приставивъ к нему пискупа своего Кузму и мужа своя передня”*¹². Вірогідніше над усе, в літописі йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

У роки Ярославового князювання (1153—1187) Галицьке князівство розцвіло й розширило свою територію, розрослися й умножилися міста, розвинулися землеробство й скотарство, ремесла й промисли, поживавилася внутрішня й зовнішня торгівля. З усім цим різко контрастує повна залежність князя від галицьких бояр, котрі втручалися навіть у його особисте життя. 1170 р. вони ув'язнили свого князя, спалили на багатті його кохану Анастасію й змусили присягнутись у церкві жити з нелюбою дружиною. Перед смертю (1 жовтня 1187 р.) Ярослав заповів галицький стіл синові від Анастасії Олегу, а законному нащадку Володимирі дав лише Перемишль. Проте по смерті князя бояри вигнали (чи убили¹³) Олега, а на стіл посадили Володимира, сподіваючись на його слухняність¹⁴. Та їхні надії не справдилися.

На відміну від Галичини, чис соціальне й політичне життя 40—80-х рр. досить повно відбито в Київському літописі, про Волинь того часу наука знає набагато менше. Останнім Мономашичем, що одночасно посідав (хай і недовго) волинський і київський столи, був правнук Мономаха Мстислав Ізяславич (княжив у Києві в 1167—1170 рр. з перервою в 1169 р., у Володимирі — в 1154—1170 рр.). Він розділив Волинь на дві воло-

⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 321, 322, 336, 337, 341—345, 429.

¹⁰ Пацуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 179, 189, 195.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 359.

¹² Там же.

¹³ Польський хроніст В. Кадлубек у досить непевній і туманній розповіді повідомляє, що галицького князя отруїли власні бояри (Monumenta Poloniae Historica. Т. II. Р. 407—419). Від М. С. Грушевського іде думка, що в тому оповіданні йдеться про Олега (Історія України-Руси. Т. II. С. 446, 574—577).

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 384, 385, 441, 442.

сті: Володимирську, що належала йому самому, та Луцьку, яку віддав братові Ярославу. Прагнучи осісти назавжди в Києві, Мстислав наприкінці 60-х рр. розділив поміж синами Володимирське князівство. Старший Роман одержав Володимир, Всеволод — Белз, Святослав — Червен, Володимир — Берестя. Та Володимир і Святослав незабаром по тому померли, й Берестя з Червеном увійшли до Володимирського князівства. Аж до кінця XII ст., поки в ньому княжив Роман Мстиславич, воно залишалось відносно єдиним. Ярослав Ізяславич помер десь між 1174 і 1180 рр.; згодом Луцьке князівство влилося до Володимирського князівства Романа¹⁵. За князювання Романа відбулося об'єднання Волинського князівства, що охоплювало всі волинські землі.

Роман Мстиславич, що раніше княжив у Новгороді Великому, перебрався до Володимира-Волинського 1170 р., коли почув про смерть батька. У нього не було й вибору: дізнавшись, що його батько 1169 р. втратив Київ, новгородське боярство позбавило Романа престолу¹⁶. Одержавши спершу саме лише Володимирське князівство, Роман став, по суті, удільним князем. Йому було далеко за силою й авторитетом до свого сусіди — Ярослава галицького. Можна припустити, що за три нескінченні, мабуть, для нього десятиліття сидіння на скромному володимирському столі Роман виробив власну модель державного управління. Цей праправнук Мономаха з юних літ, можна гадати, зрозумів, що корінь сильної князівської влади криється в незалежності від земельної аристократії — великого боярства. Тому він цілеспрямовано обмежує боярську сваволю, придушує феодальну опозицію. Польський історик XV ст. Я. Длугош, що користувався якимись не відомими і сьогодні давньоруськими джерелами, свідчить, що Роман приборкав духовного князя — володимирського єпископа, котрий противився його централізаторським заходам¹⁷. Князь знаходив підтримку у міського населення Володимира й людності інших волинських міст, зацікавлених у подоланні феодальної анархії й сильній князівській владі.

Проте довгий час на руській політичній сцені Роман тримався скромно і перебував у глибокій тіні свого могутнього сусіди — Ярослава галицького. Коли 1184 р. Ярослав Володимирович вигнав свого нелюбого сина Володимира і той прибіг просити притулку у волинського князя, *“Романъ блюдяся отца его, не да ему опочити у себе”*¹⁸.

Та поступово Роман Мстиславич висунувся у перший ряд південноруських князів. Він побрався з дочкою київського князя Рюрика Ростиславича й за підтримки тестя брав активну участь у політичному житті Русі. Дочекавшись кончини Ярослава Володимировича, Роман робить спробу заволодіти Галичем, спираючись на незадоволених непоступливим (як з'ясувалося невдовзі по його вокняжінні) сином Ярослава Володимиром.

¹⁵ Відомості про це розкидані в різних джерелах, головним чином у Київському літописі за 2-гу пол. XII ст. Здається, першим їх зібрав і узагальнив М. С. Грушевський (Історія України-Руси. Т. II. С. 365—368).

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 222.

¹⁷ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 6. Warszawa, 1973. S. 240—241.

¹⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 428.

Роман Мстиславич вирішив скористатися з боярської нелюбові до Володимира Ярославича й змовився з галицькими олігархами (як свідчить київський літописець, “*Романъ же слашеть без опаса к мужемъ Галичскимъ*”¹⁹). Те сталося 1188 р. Однак спроба не вдалася, їй завадив угорський король Андрій II, що на прохання вигнаного боярами з землі Володимира Ярославича послав військо на Галич. Роман зважив шанси й вирішив до часу не сваритися з угорським королем. Тому вернувся до Володимира-Волинського. А король посадив у Галичі не вигнанця, а... свого сина! Лише за допомоги германського імператора Фрідріха Барбароси та його васала польського князя Казимира Справедливого Володимир на початку 1189 р. вертається до Галича й сідає на столі. Бояри начебто радіють з повернення князя і вигнання угрів, проте навчений лихом Володимир негайно звертається до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з приниженим проханням взяти його під свою руку: “*Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а язъ Божий и твой есмь со всимъ Галичемъ, а во твоей волѣ всегда*”. Всеволод погодився забрати Володимира у свої васали і взяв клятву з інших князів: “*Галича не искати николиже под нимъ*”. Так і досидів Володимир за широкою спиною володимиро-суздальського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р.²⁰ Романові Мстиславичу довелося скоритися долі в особі володимиро-суздальського князя.

Як відомо, заключна частина Київського літопису XII ст. і розповідь про перші п’ять років XIII ст. у Галицько-Волинському літописі не збереглися. Київський літопис закінчується, по суті, на 1198 р. (під 1199 і 1200 рр. у ньому вміщено саму лише похвалу київському князеві Рюрику Ростиславичу). Галицько-Волинський же веде виклад з подій, що сталися по загибелі князя Романа в 1205 р. Сучасна наука приймає 1199 рік як дату смерті Володимира галицького, вміщену в пізньому (XVII ст.) і компілятивному Густинському літописі²¹. Ця звістка Густинського літопису побудована, можливо, на свідченнях польського хроніста кінця XII — початку XIII ст. Кадлубка і вже згаданого Длугоша. По кончині Володимира Ярославича, що не мав законних спадкоємців, династія галицьких Ростиславичів урвалася. Тому одразу по смерті Володимира Роман воцарився в Галичі, об’єднавши під своєю рукою Галичину і Волинь у Галицько-Волинське велике князівство.

Коротке (п’ятирічне) князювання Романа Мстиславича у Галичі, який він зробив столицею об’єднаного князівства, було насичене подіями внутрішнього життя, міжнародної політики і війн. Як свідчать польські хроністи, він нещадно придушував боярську опозицію²². Частина бояр наклала головою, інша подалася до Угорщини і галицького Пониззя. Особливо важливим, на мій погляд, було зав’язання союзних і рівно-

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 444.

²⁰ Найбільш докладні й вірогідні відомості про ці події подає Київський літопис (Летопись по Ипатскому списку. С. 444—449). Дуже неточно сповіщає про них Я. Длугош (Ibid., S. 172—174). Див. детальний розгляд подій у кн.: *Грушевський М.* Назв. праця. С. 446—453.

²¹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843, С. 326. Див.: *Паушто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.; Л., 1950. С. 192.

²² Monumenta Poloniae Historica. Т. II. Р. 437—441 (розповідь Кадлубка).

правних стосунків з краківським князем Лешеком і угорським королем Андрієм. Однак Романові Мстиславичу не пощастило створити міцну й централізовану державу.

Цьому існували вагомі, історично об'єктивні причини. Занадто коротким було князювання Романа в Галичі, занадто сильним — тамтешнє боярство, щоб можна було остаточно викоринити ту страшну соціально-політичну силу, що підгинала під себе всіх його попередників, не обминувши навіть такого мудрого й авторитетного государя, яким був Ярослав Володимирович. Одночасно Роман об'єднав під своєю рукою хоча й близькі природно й економічно, але політично й соціально дуже різні землі. За роки свого тривалого князювання у Володимирі він централізував землю, об'єднав навколо себе її феодалну верхівку, одружившись вдруге, як мені здається, з волинською бояриною²³. Натомість Галицьке князівство за неповних шість років свого існування так і не було належною мірою об'єднане, бо зрозуміло, що за короткий час правління Роман просто не встиг цього зробити. Одним словом, створене ним велике князівство трималося на авторитеті й військовій силі засновника. Цьому крихкому державному утворенню не судилося довге життя, і воно впало по тому, як загинув Роман.

Роман був убитий 19 червня 1205 р. біля м. Завихоста під час походу до Польщі. Його смерть описана в Лаврентіївському літописі²⁴, дата встановлена з допомогою польських джерел²⁵. Мета того походу залишається незрозумілою.

Загинувши у розквіті сил і політичних звершень, Роман залишив по собі двох малих синів, героїв Галицько-Волинського літопису: 4-річного Данила і 2-річного Василька. Від імені старшого стала правити мати, княгиня Анна. Вона спиралася на віддану Романові частину волинського боярства та його бойову дружину. Однак проти неї піднялося не викоринене ще раніше велике галицьке боярство. Бояри, що вернулися з еміграції, приєдналися до вцілілих під час драконівських заходів проти них князя й почали боротьбу проти його родини.

Зовнішні обставини склалися також не зовсім сприятливо для Романовичів, як називає синів загиблого Галицько-Волинський літопис. Давній ворог Романа, колишній київський князь Рюрик Ростиславич, якого галицько-волинський князь 1204 р. скинув з престолу і заслав до монастиря (за сумісне з половцями знищення й розграбування Києва 1203 р.), почувши про його кончину, *“смета с себе чернецьскыѣ порты и съде Києвъ”*²⁶. Десь у середині 1205 р., дуже швидко по смерті Романа Мстиславича, Рюрик в союзі з чернігівськими князями Ольговичами й найнятою за великі гроші половецькою ордою пішов на Галич. Однак спільними зусиллями бойової дружини і міського ополчення той похід було відбито. Та в наступному 1206 р. над Галицько-Волинською Руссю нависла нова небезпека.

²³ Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. К., 1991. № 2.

²⁴ ПСРЛ. Т. I. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Л., 1927. Стб. 425 (далі в посиланнях — Лаврентьевская летопись).

²⁵ Monumenta Poloniae Historica. Т. II. P. 836, 876; Т. III, 1878. Lwów. P. 70, 162—163, 171, 353.

²⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 426.

Традиційні вороги єдності Русі й спільники половецьких ханів Ольговичі знову вчинили похід на князівство Романа. З ними пішов Рюрик Ростиславич і чимало інших південноруських князів. А з заходу на Волинь сунув краківський князь Лешек, недавній союзник Романа²⁷. Княгині Анні довелося звернутися по допомогу до союзника Романа — угорського короля. Андрій II зустрівся з нею в галицькому місті Сянику. Було поновлено союзу угоду. Анні довелося визнати зверхність короля, котрий поставив свою залогу в Галичі. Відтоді Андрій II титулував себе в своїх грамотах королем Галичини й Волині²⁸. Угорський король перешкодив польському вторгненню на Волинь, але не схотів, певно, завадити наступові Ольговичів та їхніх союзників на Галич. Сподівався, мабуть, скористатися з міжусобної боротьби на Русі, щоб загарбати спадщину Романа.

Ольговичі — сини героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославича (Володимир, Роман, Святослав і Ростислав) підійшли до Галича, та не наслідилися вибивати угорську залогу з нього. Тоді Андрій II навмисно вивів її з Галича. Ольговичів підтримали бояри на чолі з могутнім родом Кормильчичів. Як пише галицький літописець, цих бояр “загналь великий князь Романъ, невъры ради” (623), тобто вигнав через їхню зраду, невірність своєму князеві. Ольговичі вокняжилися в Галицькій землі влітку 1206 р.: старший Володимир сів у Галичі, молодший його брат Роман — у Звенигороді. Перед тим княгиня Анна з синами втекла до Володимира-Волинського, де почувалася певніше.

Та Ольговичі не задовольнилися Галичиною, а почали претендувати і на Волинь. Вони вислали до громади Володимира якогось попа, котрий почав вимагати видачі Романовичів. Тоді Анна вирішила залишити розвалене вже на той час Галицько-Волинське князівство. Галицький літописець романтично й таємниче описав ту втечу: “Данила же възме дядько прсдъ ся, изыде изъ града; Василжа же Юрій потъ с кормилицю възме, изыде дѣрою вонъ изъ града” (624). Навряд чи Романовичі з матір’ю вибиралися з власного міста через дірку в міській стіні. Думаю, що княгиня Анна відкрито і з сумною урочистістю виїхала з Володимира в супроводі ближніх бояр та бойової дружини чоловіка, розгорнувши княжі стяги і хоругви. Романова вдова з синами подалася до Малополющі.

Анну люб’язно прийняв краківський князь Лешек Білий. Річ у тім, що по смерті Романа угорський король та польський князь уклали угоду про захист династичних прав його синів, насамперед старшого — Данила. Однак тієї угоди вони дотримувалися формально й нешироко, намагаючись використати її у власних цілях. Андрій II прагнув загарбати Галицьку, а Лешек — Волинську землю. Угорсько-польський союз був скріплений переїздом Данила до Угорщини, де він жив при королівському дворі чи то як гість, чи то як бранець.

²⁷ Події галицько-волинської історії XIII ст. викладаються тут на ґрунті широкого кола вітчизняних та іноземних джерел, серед яких на першому місці, поза сумнівом, Галицько-Волинський літопис. Далі в коментарі відповідні тексти буде докладно розібрано. У тексті статей даватимуться посилання на Галицько-Волинський літопис за відтвореним у цьому виданні Хлебниковським списком. Сторінки рукопису літопису вказуються в круглих дужках.

²⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. A. Fejer (далі в посиланнях: Fejer). Т. III. V. I. Budaе, 1829. P. 31, 32.

Андрій II і Лешек Білий ще не раз збиратимуться у справах спадщини Романа і підведуть ризику своїм зусиллям... розділом між собою Галицько-Волинської Русі 1214 р. на з'їзді в угорському місті Спіші. Трирічну польську княжну Саломею одружили з п'ятирічним угорським королевичем Коломаном. Король звернувся до папи Інокентія III з проханням доручити угорському архієпископові "помазати" Коломана на "короля Галичини"²⁹. Втім, угорська залага і до того і по тому подовгу перебувала в Галичі, спираючись на вороже Романовичам боярство. Лешек одержав Західну Галичину з Перемишлем, а поза рамками угоди (певно, за усною домовленістю з королем) захопив забузькі землі Волині.

Наступні події змінювали одна одну з калейдоскопічною швидкістю. Вони з можливою (за станом джерел) докладністю розглянуті в моєму коментарі до Галицько-Волинського літопису. В цій же скромній за обсягом вступній статті до видання доводиться дещо спрямляти сюжетні лінії й узагальнювати події та явища.

Ігоревичі не змогли закріпитися в Галицько-Волинській Русі. Надії бояр на перетворення князів у слухняних маріонеток не справдилися. Більше того, 1210 р. Ігоревичі вирішили покінчити з боярською опозицією і перебили кілька десятків голів боярських родів. Однак Володиславу Кормильчичу, Судиславу та ще кільком боярським олігархам пощастило врятуватися втечею до Угорщини. Задля досягнення власних шкурних інтересів і вигод вони погодилися віддати королеві Галицьку землю, аби він тільки вернув їх назад. Бояри вирішили використати для цього законного спадкоємця престолу "отчича" Данила Романовича. У вересні 1211 р. з угорською допомогою і на запрошення бояр 9-річний Данило перший раз вокняжився в Галичі... Він ще не раз і не два упродовж наступної чверті століття то сідатиме на галицький стіл, то втрачатиме його, аж поки напередодні Батієвої навали на Русь не утвердиться на ньому, — та й то на неповних три роки.

А бояри викупили захоплених уграми у полон Ігоревичів і прилюдно повісили їх на площі Галича! Цей єдиний в історії Давньої Русі випадок публічної розправи бояр над своїми князями ще раз продемонстрував світові неймовірну силу й нахабність галицького боярства, з яким могло зрівнятися хіба що боярство Новгороду Великого.

Помалу Романовичі підростали... 1219 р. Данило Романович досяг 18-ліття і став уже повноправним князем невеликої частини Волині, якою він тоді володів. Княгиня Анна визнала свою місію регента закінченою й пішла до монастиря. А Данило того самого року одружився з дочкою нового галицького князя — посаженого польським князем і прийнятого боярами Мстислава Мстиславича Удатного (Вдачливого), що до того княжив теж у боярському царстві — в Новгороді Великому. Уграм довелося забратись із Галича. Данило Романович, сподіваючись на поміч тестя, починає головну справу свого життя — відновлення Галицько-Волинського великого князівства, створеного його батьком. Незабаром по одруженні з Мстиславівною він блискавичним походом відбирає у Леше-

²⁹ *Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam illustrantia* (далі в посиланнях: Theiner). Т. 1. Romae, 1860. Т. 1. F. 1. N 1. Див.: *Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. С. 200.

ка Білого забузькі землі. Тесть утримався від допомоги, заявивши, що в нього існує дружня угода з польським князем, яку він не в змозі переступити. Тоді розлючений Лешек поновив дружбу з угорським королем, яка перервалася за кілька років перед тим, бо Андрій II забрав у польського государя Західну Волинь, віддану тому в Спіші. Союзники вирішили завдати удару по Галицькій землі: король не змирився з тим, що там сидить не його син, а Мстислав Мстиславич. Останній закликав на допомогу Данила, і разом вони відстояли землю. Данило дав битву ворогові біля Кривавого Броду і примусив його відступити. А наступного 1221 р. Мстислав з Данилом розбили угрів біля валів стольного Галича. Не пощастило Лешеківі знову загарбати втрачену ним частину Волинської землі.

Того самого 1221 р. Лешек Білий після чергової невдачі при заволодінні Західною Волинню змушений був укласти мир з Данилом, бо той напустив на Малопольщу союзних йому литовських князів. На деякий час Лешек відмовився від підтримки давнього ворога і суперника Романовичів белзького князя Олександра Всеволодича. Це дало їм змогу повернути собі Белзьку землю. Та під'юджуваний боярами Мстислав звелів Данилові знову віддати її Олександрові.

Ще через рік галицькі бояри посварили Мстислава й Данила. Вони перетворили старого князя на іграшку в своїх руках — і страшенно боялися того, що Мстислав поверне зятеві Галицьку землю. Наступні п'ять років (1223—1228) пройшли у ворогуванні Мстислава і Данила. Та благородний Романович платив тестеві підтримкою проти ворогів і поведився з ним вищою мірою толерантно. Безумовно, Мстислав підпав також під вплив угорського короля... У розповіді про події 1225 р. галицький літописець відзначив: *“Мстиславъ же, по съвѣтѣ лживыхъ бояръ галицькихъ, вдасть дъщерь свою меншую за королевича Андрѣя и дасть ему Перемышль”* (646). Бояри схилили слабохарактерного Мстислава до династичного союзу з Угорщиною, аби тільки перешкодити Данилові вернутися на батьківський престол. Але галицькому книжникові залишилася невідомою укладена ще 1221 р. між Мстиславом і Андрієм II угода, за якою дочка галицького князя заручалась із королевичем, а по смерті Удатного Галич із землею діставався його угорському зятеві³⁰.

У 1227 р. галицькі бояри наполягли на переданні Галича синові угорського короля, нахабно заявивши Мстиславу: *“Не можешъ бо дръжати [Галич. — Ред.] самъ, а бояре не хотятъ тебе”* (647). Мстислав так і зробив, а сам поїхав до свого володіння на півдні Київської землі, м. Торчеська, де наступного року й помер. Галич надовго перейшов до Угорщини, хоча бояри час від часу садовили на стіл кого-небудь із слабких і покірних їм князів: Олександра белзького чи чернігівського княжича Ростислава.

Тверезий і далекоглядний політик Данило не став відразу відвойовувати Галицьку землю в Угорщини і ворожих йому бояр — для того ще не настав час, ще не була возз'єднана Волинь. Наприкінці 20-х рр. XIII ст. він збирає під своєю рукою майже всю Волинську землю. Останній клап-

³⁰ Fejer. Т. III. V. I. Budaе, 1829. P. 355—357.

тик феодальної смути (Белзьке удільне князівство) був приєднаний до Волині 1234 р. Відтоді настала черга Галицької землі.

Вірні своїй підступній політиці протиставляти Романовичам якихось інших, покірних їм князів галицькі бояри закликали на стіл чернігівського княжича Ростислава. Кілька разів Ростислав сідав у Галичі й втрачав його. Втім, у дитинці стольного града одночасно перебував і угорський королевич. Та це не бентежило нікого. Всі знали — справжніми господарями Галича і землі уже давно є бояри. Вони були величезною економічною та політичною силою, і це Данило добре усвідомлював, коли вирішив як слід приготуватися до вирішального бою з феодальними олігархами за Галицьку землю.

У перебігу боротьби за відвоювання Волині Данило Романович реформував своє військо, почавши створювати регулярну піхоту з городян, яку літописець називає “пешцями”. В 30-ті рр. піхота остаточно склалася, і з нею Данило відвоював у бояр Галич і здобув багато славних перемог.

Тоді ж Данило Романович кілька разів оволодівав Галичем — і кілька разів втрачав його. Надто сильними були бояри, а в стольному граді землі ще й стояла звичайно угорська залога. Яскраво й емоційно описує наш літописець облогу Галича ранньою весною 1230 р.: “Даниль стояше... на березѣ Днѣстра; выѣхавъ же к галичаномъ и угромъ, и стрѣляшеся на леду; вечеру же бывшию, и ледомъ вѣставиши [и] рецѣ наводнившися, зажгоша мостъ на Днѣстрѣ безаконный лихий Семьюнко [галицький боярин. — Ред.], подобный лисици черьмности [рудизни. — Ред.] ради” (654). Та щастя посміхнулося Романовичам, міст згас, і вони оточили Галич. Частина бояр перекинулася (тимчасово, звичайно) на бік Данила, угорська залога капітулювала, й Романовичі відпустили королевича Андрія додому, щоб владнати, нарешті, стосунки з Угорщиною. “Изыде же с нимъ [королевичем. — Ред.] єдинъ Судиславъ, на нь же мета[ху] каменіє [люди. — Ред.], рекуще: “Изыди из града, мятежничє земли!” (655). У цих словах галицького літописця сформульовано ідейне кредо: засудження свавільного й зрадливого галицького боярства, що перешкоджало відновленню державного життя в землі й тягло її назад, у багно удільної роздробленості.

Однак того разу Данилові Романовичу знову не пощастило утримати Галич — угорський король продовжував тримати у місті залогу. Бояри, як і раніше, відчайдушно противилися поверненню Романовичів до Галицької землі, протиставивши Данилові Ростислава чернігівського. Кілька років боротьба між боярами, Ростиславом і уграми, з одного боку, й Романовичами — з іншого, тривала з перемінним успіхом. Поступово Данило заволодів стратегічною ініціативою. До справи втрутилися “мужи градъстїи” (патриціат Галича), що 1238 р. закликали старшого Романовича на стіл. Літописець піднесе описує його урочистий в'їзд до міста: “Данило же вниде въ градъ свой, и прїйде къ пречистѣй и святѣй Богородици, и прїя столъ отца своего, и обличи побѣду и постави на Немѣцкихъ вратехъ ³¹хоругвь свою” (668). Дізнавшись, що Данило увійшов до Галича, Ростислав утік до Угорщини, до короля, зятем якого він стане 1242 р. Туди ж емігрувала частина особливо ворожих Романови-

³¹ Тих, що вели на Захід.

чам бояр. Інші кинулися до ніг Данила з молінням про прощення. І князь простив їх — навряд чи щиро.

Перемога Романовичів була повною і, здавалось, остаточною. Було насамперед відновлено Галицько-Волинське велике князівство Романа Мстиславича, подолана феодальна опозиція, владнано стосунки з сусідами. Однак перемога мала гіркий присмак — якраз тоді західних земель Русі досягла звістка, що орди Батия вдерлися на Північно-Східну Русь.

Сплюндрувавши Рязанське, Володимиро-Суздальське та інші князівства Північно-Східної Русі, загарбники наприкінці березня 1238 р. досягли невеликого чернігівського міста Козельська. Облога тривала майже два місяці. Жителі захищались із впертістю та героїзмом. Лише підтягнувши з Волги облогові машини, татари змогли вдертися до міста. Городяни билися відчайдушно, здійснили сміливу вилазку, перебили чотири тисячі нападників і всі полягли. Татари назвали Козельськ чортовим містом.

У березні 1239 р. Батий заволодів Переяславлем Південним, а в жовтні — Черніговом. Укріплення цих добре, здавалось, фортифікованих міст не витримали ударів ворожих катапульт, баліст і таранів. Наприкінці 1240 р. усі монголо-татарські сили зібралися під валами стольного града Русі — Києва. Два тижні тривала облога. Лише прорвавши останній пояс укріплень, ворог зумів здобути місто, після чого ворожі орди розлилися по західних землях Русі.

Монголо-татарські загарбники штурмом здобули майже всі міста Галицько-Волинської Русі, серед них Галич і Володимир. Майстерність китайських інженерів, творців облогової техніки війська Батия, виявилася безсилою при облозі нових, створених Романовичами у 30-х рр. XIII ст. міст-фортець Крем'янця, Даниліва і Холма. Прокотившись вогняним клубком західноруськими землями, орди Батия спустошили Угорщину, Польщу, Хорватію, Сербію, Болгарію, Трансільванію і Молдавію. Далі вони вернулися до пониззя Волги, де заснували свою державу — Орду (до наукової літератури вона увійшла під назвою Золота Орда)³².

Давньоруські літописці назвали навалу монголо-татарських орд "Батиевим погромом". Східнослов'янським землям було завдано такого нищівного удару, після якого вони ще багато десятиліть не могли оговтатися. Поросли бур'яном і лісом недавно родючі ниви. Тверський літописець з сумом і тугою писав: "*Села отъ того нечестивого Батыева плъненія запустѣша*"³³. Багато селян загинуло в нерівному бою з ворогом, інші розбіглися по навколишніх лісах. Мине час, і вони повертатимуться до рідних осель і оброблятимуть землю.

Переважна більшість значних міст на Русі була зруйнована і розграбована. Населення було здебільшого винищено. Молодих і здорових людей, особливо ремісників, забрано в полон і перетворено на рабів. Підупали ремесла й торгівля. І до того роздроблена Русь ще більше роз'єдналася, неволя зашкодила справі об'єднання давньоруських земель.

³² Див.: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950.

³³ ПСРЛ. Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. СПб., 1863. Стб. 386.

Проте і в цих вкрай несприятливих політично-соціальних умовах на Русі залишилися можновладці, що плекали надію на скинення принизливого ярма. Першим серед них був Данило Галицький.

Загарбники встановили на Русі важке, принизливе і жорстоке іго. Щоправда, монголо-татарські намісники-баскаки не отаборилися в Галицько-Волинській Русі, й верхівка Орди коректно ставилася до Романовичів. Певно, Батия стримувала близькість цих західноруських земель до країн Заходу, які мали величезний економічний і військовий потенціал, і він не забув поразки, якої завдали йому чеські важкоозброєні рицарі 1241 р.

Під час ворожої навали Данило перебував в Угорщині, далі в Мазовії, безуспішно силкуючись підняти проти ворога тамтешніх можновладців. Він вернувся додому після того, як орди Батия пішли далі на захід. Міцно, здавалось, об'єднана ним Галицько-Волинська Русь знову потрапила в руки боярства, яке скористалося із послаблення князівської влади, викликаного ворожою навалою і винищенням значної частини воїнів, волинського і галицького рицарства. Коли на шляху з Мазовії князь підійшов до волинського міста Дорогичина, боярин, що сидів там, просто не впустив його до міста! Повернувшись до Володимира, Данило почав докладати зусиль до нового об'єднання Волинської й Галицької земель. Тим часом великі бояри Доброслав Судьч і Григорій Васильович порядкували в Галичині.

У скрутному становищі Данило Романович показав себе добрим політиком і стратегом. Він уміло зіграв на суперечностях між цими боярами, примусив їх прийти до нього на суд і ув'язнив обох. Але при відсутності Данила галицькі бояри знову закликали на княжіння Ростислава чернігівського. Угорський король віддав за нього дочку, чим відверто виявив свої наміри — забрати собі Галицьку землю. Відтоді Бела IV послідовно й сильно підтримує Ростислава проти Романовичів. Наступні три роки (1242—1245) спливли у суперництві між під'юджуванним Угорщиною Ростиславом і Данилом з Васильком. Кілька разів бояри відчиняли браму Галича перед Ростиславом, і кожного разу він втрачав місто і землю. Справа наближалася до кульмінаційного зіткнення між сторонами.

У липні 1245 р. угорський король дав Ростиславу велике військо на чолі з досвідченим воєводою Фільнієм, щоб той допоміг його зятеві здобути Галич. Ворожі Романовичам бояри привели до Ростислава численні загони озброєних людей. Його підтримали й польські війська. Коаліція здобула західну твердиню Галичини Перемишль, а далі облягла добре укріплену фортецю Ярослав. Залога вкупі з жителями відбила перший штурм ворога. Тоді Фільній наказав привезти з Угорщини облогову техніку.

Довідавшись про напад на його західні землі, Данило з військом спішно вийшов з Холма (який по Батиевій навалі все частіше правив йому за столицю) і пішов назустріч Ростиславу з Фільнієм. Вирішальна для долі Галицько-Волинського князівства і самих Романовичів битва відбулася біля Ярослава 17 серпня 1245 р. Вона принесла повну перемогу Данилові, котрий виявив себе як умілий і талановитий полководець. Ростислав із залишками свого війська втік до Угорщини, а Данило нарешті постинав голови лідерам боярської опозиції. Після Ярославської битви

літописець зовсім не згадує про боярський спротив. Від 1245 р. і до кінця життя Данила маємо підстави говорити про об'єднане й централізоване Галицько-Волинське велике князівство.

Та не встигли Романовичі й їхні соратники насолодитися радістю великої перемоги, як над Галицько-Волинською Руссю нависла нова біда. Того самого 1245 р. «*приславию же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Василку... “Дай Галичъ!”*» (688). В Орді пильно придивлялися до успішної політичної, державотворчої діяльності старшого Романовича й стривожилися, коли він розбив ворожу коаліцію й приборкав боярську фронду. Батий вирішив підкорити Данила, і його намісник у Південно-Західній Русі Мауці пред'явив князеві ультиматум: або він їде з поклоном до Орди, або віддає частину своєї землі монголо-татарам.

Данило вирішив їхати до Батия. В ханській ставці він щасливо уникнув небезпек, був приязно прийнятий Батием і одержав від нього “ярлик” (грамоту) на управління своїм князівством — так само вчинили тоді майже всі давньоруські князі. Його благополучне повернення з Сараю, де склав голову не один князь, справило велике враження на можновладців Європи. Одразу угорський король Бела IV, що раніше побоювся надати поміч Данилові проти монголо-татар, тепер шукає миру і дружби з ним. На початку 1246 р. він прислав до Данила одного з своїх сановників з пропозицією династичного шлюбу — видати свою дочку Констанцію за сина князя Лева. Галицький літописець добре розумів причини королівського демаршу: “*Бояше бо ся [король. — Ред.] его, яко былъ бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его*” (690). Це довелося визнати й Белі IV, коли він виправдовувався в тому, що видав доньку за некаатолика³⁴. Данило з довгими ваганнями і нехиттю погодився на цей шлюб — все ж таки він забезпечував сякий-такий мир з Угорщиною.

Та надії на угорського короля і взагалі на володарів Заходу в справі допомоги проти Батия у Данила не було. Він пам'ятав, як відмовили йому в допомозі той же Бела IV і польські князі у 1240—1241 рр., коли насувалася монголо-татарська гроза. Тому галицько-волинський князь підшукує собі союзників на Русі. Данило Романович зав'язав союзні стосунки з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем, видавши за нього свою дочку. Молодих урочисто обвінчав у Володимирі-на-Клязьмі 1250 р. галицький митрополит Кирило³⁵, що виконав, поза сумнівом, і посольську службу. Однак Данилова надія на володимиро-суздальського князя у справі створення антиординського союзу не справдилася.

Андрій Ярославич не мав достатньо витримки й терпіння, щоб приховати від ординських намісників свій намір піднятися проти них. 1252 р. сильна орда хана Неврюя розбила військо Андрія біля Переславля Залеського. Князеві довелося емігрувати до “Свейської землі”, тобто Швеції. А Данило втратив єдино можливого й сильного союзника на Русі проти Орди. Тому його плани об'єднати руські землі для боротьби з іноземним пануванням не мали успіху.

³⁴ Fejer. T. IV. V. 2. Budaë, 1829. P. 220—221.

³⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 472.

Не дивно, що в безупинних пошуках усе нових і нових союзників Данило Романович відгукнувся на пропозицію папи Інокентія IV розпочати переговори (папа пообіцяв йому організувати хрестовий похід проти татар). З документів папського архіву у Ватикані відомо, що ці перетрактації розпочалися в квітні 1246 р.³⁶ Вони тяглися довго і проходили важко. За свою примарну (так і не надану) допомогу папа вимагав у Данила поступок у релігійному питанні, поширення католицизму в Галицько-Волинській Русі і навіть унії православної церкви з католицькою. Всупереч тенденційним твердженням уніатських істориків, великий князь не бажав їти не те що на унію, а й на найменші поступки в надзвичайно важливому для нього й для його народу питанні віри.

Тоді 1253 р. Інокентій IV нарешті декларував хрестовий похід проти Орди, закликавши до цього християн Польщі, Чехії, Моравії та кількох інших слов'янських країн. Та йому заздалегідь було відомо, що той похід не може відбутися: ці країни були роз'єднані, загрузли в міжусобицях, ще й були занадто слабосилі, щоб відважитися виступити проти татар.

Однак Данило Романович повірив (може, лише удав, що повірив?) Інокентію IV й восени 1253 р. коронувався привезеним папським легатом Опізо вінцем у північно-західному місті Волині Дорогичині. Тоді князь вирішив дати бій татарській орді Куремси, що наближалася до його земель, і вже не оглядався на Сарай. Галицький літописець пише, що Данило прийняв той вінець від своїх єпископів, тобто коронація була справою й Русі. Проте далі Данило відмовився від найменших поступок папській курії в релігійних справах і не впустив до князівства католицьких місіонерів і ченців. На тому відносини Галицько-Волинської Русі з папським престолом урвалися. У відповідь папа загрожував Данилові ... хрестовим походом, збирався напустити на нього пруських рицарів, але ті не наважилися воювати з сильним князем. На згадку Данилові залишився хіба що примарний королівський титул.

50-ті рр. XIII ст. були часом найвищого піднесення очолюваного Данилом Романовичем Галицько-Волинського князівства. Він мав добрі стосунки з Литвою і Польщею, владнував конфлікти поміж польськими князями. До складу його князівства увійшла Люблінська земля. Було завдано нищівних поразок агресивним ятвязьким князкам, що більше двохсот років шарпали північно-західні рубежі Волині.

На початку 50-х рр. Данило втрутився в європейську боротьбу за австрійську спадщину. Він одружив сина Романа з небогою померлого австрійського герцога Фрідріха II Бабенсберга Гертрудою, і той став володарем Австрії. Однак до справи втрутився чеський королевич Оттокар, котрий одружився з сестрою небіжчика Маргаритою й теж став претендувати на австрійський трон. Угорський король Бела IV, що спочатку підтримував Данила, побачивши перевагу Оттокара, перекинувся на його бік. Воєнне щастя посміхнулося чеському претендентові. Наприкінці 1253 р. Романові довелося покинути дружину і вернутися додому. Ця невдача, однак, не вплинула на високий авторитет Романовичів у тогочасному світі.

---

³⁶ Див. серед численної літератури найбільш докладні, хай і тенденційні праці: Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. Львів, 1917. Т. СХХІІІ–СХХІV; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 238–261.

Та головною справою життя Данила в 50-ті рр. була організація відсічі хижим татарським поневолювачам. Тоді ставлення ординських правителів до великого князя галицько-волинського відчутно змінилося. Вони переконалися в тому, що Данило готується до боротьби проти них. 1252 р. “Неврюєва рать” вивела з політичної гри Андрія Ярославича. Тепер, на думку ханів, настала черга Данила. Проти нього наприкінці того ж року кинули орду Куремси, що кочувала в причорноморських степах. У Сараї для Куремси підготували масштабний план, що передбачав вторгнення до не досить захищеного Галицького Пониззя, відтіснення війська Данила на захід, загарбання Київської землі й вирішальний удар по Галицько-Волинському князівству³⁷. Однак з самого початку справи в Куремси не заладилися. Він не зміг прорвати оборону князівства на Дністрі, де його зупинили полки під проводом старшого сина Данила Лева. А 1254 р. великий князь перейшов до рішучого наступу й громив татарські полки одночасно в Побужжі, Київській, на рубежах Галицької та Волинської земель. Куремса спробував перейти у контрнаступ, але під Володимиром і Луцьком був розбитий. Його орда змушена була вернутися до місць своїх кочовищ у південних степах. Галицький літописець з гордістю писав, що Данило неодноразово перемагав Куремсу, а той не міг йому заподіяти жодного зла.

Уперше в історії давньоруський князь почав долати доти непереможних татар. Це завдало удару по авторитету Орди. Там вирішили відновити його і приборкати нарешті Данила Романовича. 1258 р. на зміну Куремсі прислали найдосвідченішого полководця Бурундая з незліченною раттю. Галицько-Волинське князівство не мало достатньо сили, щоб боронитися від татар. Не було й надії на поміч союзників ні на Русі, ні за її межами. Романовичам довелося відмовитися від наміру скинути ординське ярмо й знищити, за вимогою Бурундая, укріплення своїх міст і замків. Лише неприступний Холм гордо відкинув цю вимогу. Бурундаїв “погром” завдав Галицько-Волинській Русі удару, не менш страшного, ніж Батиїв. Канула у вічність чільна ідея зрілої пори життя Данила — згуртувати Русь для вигнання Орди з принаймні південноруських земель. Поневоливши Галицько-Волинську Русь, орди Бурундая вдерлися до Польщі й сплюндрували Люблінську і Сандомирську землі. За свідченням польського джерела, те сталося 1259 р.³⁸

Однак Данило Романович до кінця життя залишався вірним благородній ідеї скинення ординського іга. Розрізнені звістки руських літописів та іноземних хронік справляють враження, що князь продовжував схилити Угорщину і Польщу до антиординського союзу. Та успіху його заклики не мали.

Незважаючи на навалу Бурундая і заподіяну нею шкоду оборонній системі Галицько-Волинського князівства, воно і наприкінці 50-х — 1-й пол. 60-х рр. зберігало військову міць. Жадаючи скористатись із несприятливої для Данила ситуації, литовський князь Миндовг напав на Волинь. Та військо Василька Романовича завдало йому нищівного удару поблизу м. Берестя. По тому Миндовг і його наступники вимушено були

³⁷ Котляр М.Ф. Данило Галицький. К., 2001. С. 147.

³⁸ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987. С. 184.

в мирних стосунках із Руссю. Було владнано відносини з краківським князем Болеславом — на з'їзді 1262 р. в галицькому порубіжному місті Тернава. То була остання відома нам з літопису зовнішньополітична акція Данила Романовича. Сповнене небезпек і тривог життя, численні поранення, одержані в багатьох битвах з ворогами, підірвали здоров'я князя Данила. 1264 р. він помер у своєму улюбленому місті Холмі.

Данило Романович був видатною особистістю, мудрим державним діячем і обдарованим полководцем. В умовах ворожого оточення, не маючи допомоги государів розрізнених давньоруських князівств, він послідовно й наполегливо провів 30-річну боротьбу з боярською опозицією, запрошуваними нею маріонетковими князями, Угорщиною й Польщею і відновив Галицько-Волинське велике князівство Романа Мстиславича, високо підніс його могутність і міжнародний авторитет у середньовічному світі. Першим серед давньоруських государів успішно боровся з Ордою. Та йому не вдалося скинути принизливе монголо-татарське ярмо, бо не вистачило власних сил. А Давня Русь, як і раніше, залишалася роздробленою, і між її князями не існувало згоди.

Кончина Данила Романовича призвела до остаточного розпаду Галицько-Волинського князівства, що переважно трималося на його державних і військових здібностях, високому авторитеті. Історія наче повторилася — так само було й при його батькові Романові. Останні п'ять-шість років життя Данила мало відбиті в джерелах, навіть у Волинському літописі, що змінив Галицький 1258 р. Кругозір цієї останньої частини нашого головного джерела незмірно вузький від його Галицької частини. Через це історія Галицько-Волинської Русі з початку 60-х рр. менш чітка.

Смерть Данила Романовича, отже, спричинила політичне розчленування великого князівства. Номінально великим князем вважався його брат Василько, але насправді він перетворився на удільного князя і володів лише невеликою частиною Волині з м. Володимиром. Він позбувся Західної Волині, а Луцьк із Східною Волинню дістався його небожеві Мстиславу Даниловичу. Холмську землю разом із Белзькою та Чорну Русь (Західна Волинь) успадкував Шварно Данилович. Найзаможнішим і найсильнішим серед Романовичів став старший Данилович — Лев, котрий володів багатими й великими Галицькою й Перемишльською землями³⁹.

Василько не схотів (а може, просто не зміг?) заступити Данила на великокнязівському столі й тим самим зберегти Галицько-Волинське князівство. Літопис описує його як м'яку, розсудливу людину, котра звикла у всьому коритися старшому братові, виконувати його волю. Джерело дає підстави твердити, що Василько не мав необхідних здібностей і сили духу, аби приборкати амбітних небожів Даниловичів, придушити відцентрові сили удільної роздробленості, що з новою силою почали діяти по смерті Данила, й тим самим утримати від розпаду Галицько-Волинське велике князівство.

---

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 92; Папуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. С. 290.

Водночас існували й історично об'єктивні причини розчленування держави Романовичів: недостатня політична консолідація, неоднаковий соціально-економічний розвиток різних частин її території. На мою думку, одну з вирішальних ролей відіграло наростання феодалної роздробленості в Східній Європі, властиве всім руським землям у XIII ст.

Надмірна лаконічність Волинської частини Галицько-Волинського літопису є основною причиною того, що події історії західноруських земель починаючи з 60-х рр. XIII ст. залишаються менш відомі історикам, ніж ті, що відбиті в його Галицькій частині. Та й кругозір Волинського літопису дуже і дуже звужується, порівняно з Літописцем Данила Галицького. Волинський книжник мало цікавиться подіями поза межами Галицько-Волинської Русі, а що ж стосується опису князювання Василькового сина Володимира, то, як тонко й образно писав один із головних дослідників Галицько-Волинського літопису: "...князь Володимир Василькович у своєму офіційному літописанні залишив нам таку історію Південно-Західної Русі, якою вона видавалася йому, князеві невеликої частини Південно-Західної Волині"⁴⁰. Історію саме цієї частини Волинської землі останніх літ XIII ст. ми уявляємо собі найкраще.

Василько Романович помер 1269 р.⁴¹ Він мав єдиного сина Володимира, котрий і успадкував стіл невеликого, але заможного Володимирського князівства. Волинська частина літопису, як зазначалося, зосереджує увагу саме на життєписі Володимира Васильковича, мудрого державного діяча і людини дуже і дуже симпатичної.

Більша частина князювання Володимира Васильковича спливла у боротьбі з тяжкою недугою: спочатку (з 1276 р.) невідомою науці, а з 1285 р. смертельним раковим захворюванням. Попри все, він був і залишився до кінця своїх днів мудрим і розважливим державним діячем, тонким дипломатом і, коли виникала в тому потреба, мужнім воїном і полководцем. Він збройно підтримував свого союзника Конрада проти його молодшого брата Болеслава в змаганні за престол Мазовії. Не раз відганяв від рубежів свого князівства агресивних ятвязьких князів; мав вирішальний вплив на загальнопольські справи, беручи дійову участь у політичних комбінаціях навколо головного краківського стола й підтримуючи власних кандидатів на нього.

Скромне за розмірами Володимирське князівство за Володимира так само, як і за його батька Василька, було багате й культурно розвинене. Стольний град Володимир був одним із найбільших осередків міжнародної торгівлі, де існували колонії східних, південних і західноєвропейських купців. Не раз згадується у Літописці Володимира Васильковича, що князь був "книжник и философ", якого не було доти й потім уже не буде. Дійсно, цей середньовічний государ відзначався великою любов'ю до книг і книжної мудрості, власноручно переписував книжки і дарував їх церквам та монастирям.

Отож Володимирське князівство Романовичів було своєрідним оазисом благополуччя і добробуту загалу волинської людності. Тоді як інші

⁴⁰ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 109.

⁴¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Львів, 1901. Т. 41. С. 47–48.

частини Галицько-Волинської Русі перебували в стані розрухи, великою мірою викликаній нерозумною і недалекоглядною поведінкою своїх князів, синів Данила, що воліли вирішувати справи зовнішньої й внутрішньої політики єдиним шляхом — шляхом війни. В першу чергу, це стосується старшого Данилового сина Лева. Становище ускладнювалося ще й тим, що татарські хани все частіше приходили до Галичини й Волині, плундруючи ці землі й силоміць ведучи в походи на Захід князів з їхнім військом. Та охоче ходив з татарами лише запальний і шалений Лев, бо спирався на загарбників у своїх сварках з братами і претензіях на краківський престол.

Історики по-різному оцінюють політичну діяльність Лева Даниловича. М.С. Грушевський, наприклад, називав його “талановитим і енергійним” і пов’язував із ним надії на відновлення централізованого Галицько-Волинського князівства⁴². Однак минулого не повернути, і Галицько-Волинське велике князівство Романовичів кануло у вічність. Якби Лев заволодів ще й Володимирською волостю, це могло б призвести до відкритої громадянської війни в краї, бо надто далеко зайшли по смерті Данила і стали невідворотними процеси роздробленості, надто сильною знову зробилася земельна аристократія — боярство, щоб покійно підставити шию під руку жорстокого і підступного Лева. Додам до цього, що він не мав державних, дипломатичних і військових здібностей свого батька⁴³.

По смерті батька і свого молодшого брата Шварна енергійний і нерозбірливий у політичних засобах Лев Данилович заволодів більшою частиною Галицько-Волинського князівства. Своє дуже і дуже довге князювання (він помер на початку XIV ст.) Лев провів у майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою і ятвягами. Він не гребував союзами з польськими і литовськими князями для зведення рахунків із своїми родичами, насамперед з Володимиром Васильковичем. Та найбільшим його гріхом було корисливе використання татар: 1275 р. він навів орду Менгу-Тимура на Литву, те ж саме вчинив узимку 1277/78 р. А коли в грудні 1279 р. помер краківський князь Болеслав Соромливий, Лев вирішив стати малопольським князем. Польські великі феодал-нобілі відмовили йому в претензіях на Краків, тоді він навів на них орду Ногая. Однак польське військо розгромило і татар, і військо самого Лева, після чого той довго не наважувався на велику війну з Мало-польщею, хіба що шарпав її порубіжні землі.

Та коли 1288 р. помер наступний краківський князь Лешек Чорний, Лев Данилович знову втрутився у малопольські справи. Він вирішив заволодіти Люблінською землею. Проте люблінці відбилися від війська його сина Юрія. Тоді Лев вирішив силою утвердити на краківському столі свого спільника, мазовецького княжича Болеслава. Але й ця його спроба завершилася повною невдачею.

Постійні війни з усіма навкруги страшенно послабили колись квітучу Галицьку землю. Коли в XIV ст. нащадкам Лева пощастить сьак-так на

⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 107–108.

⁴³ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис. С. 142–143.

час сполучити Галичину з Волинню, вони будуть змушені перенести столицю князівства до м. Володимира, бо Галич перебуватиме в занепаді.

Ще за життя Володимира Васильковича Лев Данилович, який ненавидів його, заздрив народній любові до нього і пробував силою відняти Володимирське князівство, почав раптом домагатися, щоб той залишив йому свою землю у спадок. Річ у тім, що у Володимира не було синів. Та волинський “книжник і філософ” наскрізь бачив підступного й зрадливого Лева й рішуче відмовив йому, заповівши Володимирське князівство іншому Даниловичу — Мстиславу. Цим він досяг політичної рівноваги між обома Романовичами, що на кінець XIII ст. були єдиними представниками славного роду.

Галицько-Волинський літопис, як відомо, уривається на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст. і, за образним виразом М.С. Грушевського, “кімерійська пільма” падає на історію Галичини й Волині, утім як і на інші південно-руські землі. Науці важко уявити останні десятиліття того століття, простежити долю колись великого й квітучого князівства Романа і Данила. Ясно одне: обидві землі настільки ослабли, що в середині XIV ст. стали легкою здобиччю польського короля і литовського князя. Таким був сумний фінал історії Галицько-Волинської Русі. Однак історичне дослідження — не історичний роман, де благополучний фінал найчастіше увінчує розповідь.

КОМПОЗИЦІЯ, ДЖЕРЕЛА, ЖАНРОВІ ТА ІДЕЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ

наменита пам'ятка давньоруського літописання XIII ст. Галицько-Волинський літопис уже близько двохсот років перебуває в центрі уваги істориків та філологів. Пам'ятка є головним джерелом студіювання історії й культури як Галицько-Волинської Русі, так і давньоруських земель XIII ст. взагалі. Видатні літературно-художні якості, висока громадянська відповідальність авторів, їхні глибокі політичні та філософські роздуми — усе це високо підносить Галицько-Волинський літопис над середнім рівнем давньоруського літописання XIII ст.

Коротка історіографія проблеми

Попри двохсотлітню історію дослідження, ця історико-літературна пам'ятка досі залишається маловивченою. Серед питань, що вимагають особливо уважного дослідження, — структура літопису в цілому і окремих його частин, джерела, жанрові та ідейні особливості пам'ятки. Усьому цьому немає аналогій в давньоруському письменстві. Досить сказати, що Галицько-Волинський літопис — зовсім не літописний ізвод у класичному тлумаченні цього терміна, на що не раз звертали увагу вчені.

Аж до 40-х рр. нашого століття Галицько-Волинський літопис вивчався повільно й поверхово¹. Ґрунтовне студіювання джерела започаткувала праця Л.В. Черепніна, присвячена його першій, галицькій, частині, названій ним Літописцем Данила Галицького. Вчений інтерпретував цей Літописець не як ізвод щорічних записів подій, а як “єдиний, композиційно цілісний літературний твір, присвячений долі Галицького князівства часів Данила”². Уперше в науці Л.В. Черепнін чітко визначив і належно обґрунтував композицію твору, що, на його думку, складається з трьох частин, які він та інші вчені умовно називають “редакціями”³.

Стисло, але майже вичерпно охарактеризував Л.В. Черепнін джерела Літописця Данила. Слідом за О.С. Орловим він відзначив, що складачі пам'ятки використали чимало творів перекладної візантійської літератури, серед них компілятивний візантійський хронограф, до складу якого входили, зокрема, відомі в середньовічному світі хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали. Вчений виділив також вітчизняні джерела Літописця, серед них особливі повісті про навалу орд Батия і подорож Данила до Орди.

Наступний великий крок на ниві дослідження структури і джерел Галицько-Волинського літопису здійснив В.Т. Пашуто у книжці з історії

¹ Докладний історіографічний огляд див.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. Київ, 1993. С. 6–25.

² *Черепнін Л.В.* Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. № 12. М., 1941. С. 230.

³ Галицько-Волинський літопис, зокрема Літописець Данила, дійшов до нашого часу насправді в одній-єдиній редакції. Розходження між основними Хлебниковським та Іпатіївським списками незначні і не мають принципового характеру.

Галицько-Волинського князівства XIII ст., вмістивши у ній ґрунтовний “Нарис історії літописання Південно-Західної Русі”³. Він загалом прийняв запропоновану Л.В. Черепніним композиційну схему Літописця. Проте історик не зміг відмовитися від погляду на Галицько-Волинський літопис як на традиційний ізвод, хоча в перебігу студіювання постійно відзначав його неординарність і своєрідність. Крім того, на мій погляд, В.Т. Пашуто необґрунтовано визначив дату складання другої частини Літописця: 1263 р., назвавши останнім роком, описаним у цій пам’ятці, 1262-й. Адже уже в описі подій 1260 р. виклад набуває відверто волинського забарвлення, а сам Літописець уривається насправді на подіях кінця 1258 р.

В.Т. Пашуто найповніше і найґрунтовніше окреслив коло джерел Літописця Данила Галицького. До названих Л.В. Черепніним він додав документи княжої канцелярії, донесення послів, відомості про русько-татарські та русько-угорські відносини, розповідь Романа Даниловича про свої пригоди в Австрії та ін.⁴ Як на мене, однією з головних заслуг В.Т. Пашута було виявлення в складі джерела тексту втраченого Київського літопису 1238 р. Вчений також розробив структурну схему Волинської частини Галицько-Волинського літопису й приділив чимало уваги її джерелам. Серед них він назвав антитатарську повість, життєписи волинських князів і документи князівського архіву.

Волинській частині досліджуваного тут джерела присвятив свою працю І.П. Єрьомін. На відміну від своїх попередників, котрі дійшли висновку про поетапне складання цієї пам’ятки, він хибно вважав її текст цілісним, написаним за раз і належним одному авторові⁵.

Переважна більшість дослідників Галицько-Волинського літопису були істориками, що розглядали його переважно як історичну пам’ятку. Подібний підхід до джерела хибує на певну однобічність. Серед нечисленних праць філологів на особливу увагу заслуговує книжка лінгвіста А.І. Генсьорського⁶. На жаль, він чомусь не врахував праць своїх попередників, через що дійшов помилкового висновку щодо структури Галицько-Волинського літопису, невірно розділивши його на частини (“редакції”). Однак виконане ним текстологічне дослідження всієї пам’ятки містить чимало слушних спостережень і умовиводів.

Погляди Л.В. Черепніна і В.Т. Пашута на структуру і джерела Галицько-Волинського літопису зажили визнання у світовій і вітчизняній науці. У статті, присвяченій Іпатіївському ізводу і поданій до академічного “Словника книжників і книжності Давньої Русі”, виданого десять років тому, О.П. Лихачова сприйняла вироблену В.Т. Пашутом структурну схему Літописця і врахувала погляди Л.В. Черепніна⁷.

³ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 5 и сл.

⁴ Там же. С. 74–76, 86, 93, 94.

⁵ Ермин И.П. Волынская летопись 1289–1290 гг. // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. 13. М.; Л., 1957.

⁶ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). Київ, 1958.

⁷ Лихачева О.П. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. (XI — первая половина XIV вв.). Л., 1987. С. 235.

Щоправда, близько десяти років тому А.М. Ужанков здійснив сумнівну з наукового погляду спробу переглянути усталену в історіографії концепцію структури Літописця, піддавши критиці праці Л.В. Черепніна та В. Т. Пашута. Доводиться з осудом відзначити, що ця стаття написана в нетактовно гострій формі й не виявляє належної поваги початківця до своїх попередників, котрих немає серед живих і котрі позбавлені можливості дати йому гідну відсіч. Відзначу, що стаття А.М. Ужанкова видається мені науково неспроможною. Йому притаманний механічний погляд на складний і багатопаровий текст Літописця як на щось непорушне і застигле, що дійшло до наших днів у первозданному вигляді⁸.

А.М. Ужанкову залишилися незрозумілими доведені його попередниками факти багаторазового редагування Літописця, існування численних вставок, внесених до початкових текстів тих чи інших його складових частин, — отже, ґрунтовних змін і, в кінцевому рахунку, кардинальних і численних переробок усієї пам'ятки. Такий архаїчний погляд на літописання був властивий історикам ХІХ ст., коли літописознавства як наукової спеціальності просто не існувало.

Недавно з'явилось ґрунтовне дослідження О.А. Купчинського з історії діловодства й архівної справи Галицько-Волинської Русі ХІІІ—ХІV ст., побудоване, головним чином, на студіюванні Галицько-Волинського літопису. Вчений дослідив історію та дипломатичну практику державних канцелярій як центральних, так і периферійних. Серед низки оригінальних і науково вартісних висновків О.А. Купчинського заслуговує на особливу увагу такий: "Повсюдно на галицько-волинських землях того часу [ХІІІ ст. — *Ред.*] мав би розвиватися приватний акт найрізноманітнішого змісту. Він, правдоподібно, з'явився дуже скоро, може, й раніше за державний"⁹.

На закінчення цього короткого й вибіркового огляду наукової літератури середини — 2-ї пол. ХХ ст. доводиться констатувати, що Галицько-Волинський літопис завжди був і залишається складним для розуміння і важким для студіювання джерелом. Досі він мало вивчений, інтерпретований і зовсім не прокоментований. Великою мірою зберігають актуальність слова одного з його знавців і дослідників, сказані ним про Іпатіївський ізвод у цілому; проте, як мені здається, вони особливо стосуються його заключної частини — Галицько-Волинського літопису: "Розкласти матеріал цього історичного оповідання, що дійшло до нас в Іпатіївському літописі, на складові частини, що явно виявляють різних авторів і різні вимоги, які ставились до них з боку князів, котрі мінялись, — завдання вдячне, але, на жаль, у науці не виконане й таке, що чекає на працівників"¹⁰.

Розроблені О.О. Шахматовим і успішно використані його учнями й наступниками текстологічні методи студіювання літописів, на превеликий жаль, не можуть бути повною мірою використані при дослідженнях

⁸ Ужанков А.Н. Летописец Данила Галицкого: редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1. (XI — XVI вв.). М., 1989. С. 265—266.

⁹ Купчинский О. Из спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель ХІІІ — першої половини ХІV ст. // ЗНТШ. Т. ССХХХІ. — Львів, 1996. С. 57.

¹⁰ Приселков М.Д. Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии // Ученые записки Ленинградского ун-та. № 67. Серия исторических наук. Вып. 7. Л., 1941. С. 15.

Галицько-Волинського літопису. Хоча й існує кілька його списків, серед яких основні Хлебниковський та Іпатіївський, усі вони, як мовилося, беруть початок від спільного і єдиного протографа. По суті, маємо справу з однією-однісінькою редакцією Галицько-Волинського літопису.

Сучасний погляд на проблему

Дослідження Галицько-Волинського літопису підпорядковане мною аналізу його структури, що, в свою чергу, дає змогу кинути світло на окремі його джерела й визначити жанрові та ідейні характеристики пам'ятки. Визнаючи загалом вірною запропоновану Л.В. Черепніним і В.Т. Пашутом схему структури цього літопису, вважаю за необхідне дещо деталізувати й доповнити її.

Розпочинаючи короткий виклад сучасних поглядів на структуру, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису, зауважу, що джерело складається з двох головних, різних за обсягом і характером частин: Літописця Данила Галицького (1205—1258 рр.) і Волинського літопису (1259—1290 рр.). На моє переконання, сучасна наука має вагомій підставі відмовитися від погляду на Галицько-Волинський літопис як на традиційний ізвод порічних записів-статей, об'єднаних згодом і оброблених складачами і редакторами. Це джерело є композиційно струнким історико-літературним твором, присвяченим історії Галицько-Волинської Русі XIII ст. Необхідно рішуче відкинути думку про існування хронологічної сітки й розподілу тексту на статті в протографі джерела. Сумнівним видається і твердження деяких істориків, начебто складач літопису збирався розставити дати на полях рукопису по закінченні своєї праці.

М.С. Грушевський авторитетно заявив з останнього приводу: “Як відомо, галицький літописець писав без років і не в'язався [не був обмежений. — *Ред.*] порядком літ, змагаючи до того, аби дати можливо прагматичне оповідання, подібно до грецьких [візантійських. — *Ред.*] хронографів”¹¹. У тексті джерела читаємо: “Гронографу же нужа єсть писати все и вся бывшаа, овогда же писати въ предняя, овогда же вступати въ задняя”(698).

Дійсно, така манера письма не в'язалась із додержанням суворой хронологічної послідовності при викладі подій. Якби навіть автори й пізніші редактори джерела й збиралися заднім числом розставити всі роки, вони були б не в змозі це зробити, бо довелося б зруйнувати композиційно чіткий текст джерела, в якому книжники постійно й свідомо порушували послідовність викладу подій.

Композиційно міцна, внутрішньо логічна розповідь Літописця Данила Галицького й меншою мірою Волинського літопису свідчить, що обидва вони одразу писалися без вказівки на роки. У Галицько-Волинському літописі ніколи не існувало обов'язкових для традиційних давньоруських ізводів порічних датованих статей. Порядок подій

---

¹¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Т. 41. Львів, 1901. С. 1.

(не завжди послідовний) визначався з допомогою переходових формул: “в та же лѣта”, “в то же время”, “зиме же бывши”, “время минувши” і т.п.¹²

Своєрідність Галицько-Волинського літопису як цілісного твору, не зв'язаного суворою хронологічною послідовністю, певно, довго бентежила його пізніших середньовічних редакторів. Дехто з них все ж таки робив спроби розставляти події в часовому порядку, що призвело до недоладностей, розривів у тексті, повторів тощо. Наприклад, один і той самий похід Мстислава Удатного на Галич в Літописці подано під 6725 і 6727 рр. (в Іпатіївському списку), й цілісна розповідь попереднього складача виявилася через це розірваною, — крім вписаних дат ще й недоречною в даному випадку стандартною формулою: “*тишина бысть*”, вміщеною під довільно проставленим 6726 р.

Як відзначалося, роки в Галицько-Волинському літописі проставлено після написання й редагування всього твору довільно і в абсолютній більшості випадків невірно. Наприклад, на самому початку Літописця Данила розповідалося про загибель його батька Романа Мстиславича, що сталася влітку 1205 р. Тим часом у Літописці вона хибно датована 1201 р. Висловлювалося слушне припущення, що хронологічна сітка створювалася і приладнувалася до Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису не раніше початку, а то й середини XIV ст., коли сам час і послідовність подій підзабулися, а необхідних писемних джерел той хронологізатор під рукою не мав. Тому лише окремі дати, проставлені в Іпатіївському списку, достовірні.

У підваліни Галицько-Волинського літопису, як відзначалося, закладено багато різноманітних джерел. Вони вичерпно і досить докладно описані у працях О.С. Орлова¹³, Л.В. Черепніна і В.Т. Пашута. Завдяки їхнім дослідженням у науковій літературі усталився погляд на джерельну основу цієї пам'ятки, як таку, що великою мірою складається з окремих повістей. Згідно з переконанням названих учених, ці повісті, за винятком виділеної безпосередньо у тексті Літописця Л.В. Черепніним Початкової, правили за фактичний матеріал, а інколи й за літературну основу складачам Галицько-Волинського літопису. І не більше того.

Однак вважаємо, що це джерело здебільшого складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими складачами і відредагованих пізнішими редакторами пам'ятки. Невдалі спроби перегруповання матеріалу і з'єднання повістей, даремні зміни, викликані внесенням хронологічної послідовності у всі відомі списки, істотно змінили первинний вигляд цих повістей. До того ж їхній текст розірваний численними вставками, які доводиться також відносити на рахунок пізнішої редакторської праці.

¹² Черепнин Л.В. Назв. праця. С. 231.

¹³ Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР. Т. 31. Кн. 1. М., 1926. С. 93–126; Його ж. О галицко-волинском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы [Пушкинский дом] АН СССР. Т. 5. М.; Л., 1947. С. 15–35.

ЛІТОПИСЕЦЬ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

ей твір, відтворюючи життєпис Данила Романовича, оспівував масштабну діяльність князя, зображував його взірцем людини, полководця і державного діяча. Завдяки цьому в тексті Літописця міститься багато панегіричних похвал галицько-волинському государю. “Данило змальовується як страждальник за Руську землю, котрий “измлада” не мав спокою в боротьбі з іноземними загарбниками”¹⁴. Звитяга і воєнні здобутки героя емоційно порівнюються з подвигами його великого “діда” (насправді прапрадіда) Володимира Мономаха і героїчного батька Романа Мстиславича. Один з авторів Літописця не шкодує фарб, вихваляючи силу, могутність і красу війська Данила Романовича, захоплюється парадним одягом, мужнім виглядом князя і його баским огирем.

Ідейно-політична спрямованість і основні соціальні теми Літописця ґрунтовно досліджені Л.В. Черепніним. Він слушно вважав одним з основних завдань галицького літератора ідейне обґрунтування наполегливої, систематичної й жорстокої боротьби, яку провадив Данило Романович проти бунтівного й антидержавно налаштованого галицького боярства. «Перед нами, — відзначив історик, — літопис про “великие мятежи”, “многие крамолы”, “боярское беззаконье”»¹⁵. Ця боротьба була органічно пов’язана з іншою: захистом рідного краю від угорських і польських феодалів, котрі звичайно діяли в спілці з галицькими боярами. Наголошу на тому, що бояри для авторів Літописця були відвертими й безсоромними зрадниками Русі. Викриваючи й гнівно картаючи бояр, що нищили країну і кидали її в пащу ворогів, складачі й редактори Літописця віддано служили державотворчим прагненням і діям своїх князів — Романовичів.

Іншою наскрізною ідеєю Літописця була, певно, “ідея слави руської зброї та Руської землі”¹⁶. На мій погляд, ця ідея розвивається головним чином шляхом зображення і звеличення полководницьких звершень і ричарських подвигів самого Данила Романовича. Л.В. Черепнін вважав, що князь поставив перед своїм біографом завдання пропагувати організацію Європейської християнської ліги для скинення татарського ярма.

Варто відзначити ще одну домінуючу в Літописці ідею. Це усвідомлення єдності Руської землі, необхідності захисту її від ворогів. Вона втілюється зазвичай в образі борця за об’єднання Русі Данила Романовича, чие свідоме життя було присвячене справі подолання удільної роздробленості Галицько-Волинської Русі й Давньоруської держави в цілому. Розпочавши свою державну діяльність з відвоювання волинської, а далі галицької отчини (відновлення Галицько-Волинського князівства, створеного його батьком Романом), що потребувало подолання могутньої боярської опозиції й напруження всіх сил для відбиття наступу Угорщини, Польщі, Литви та ятвягів, князь поступово прийшов до думки (й утвердився потім у ній) щодо життєвої необхідності об’єднання основних давньоруських земель.

Напередодні навали полчищ Батия на Південно-Західну Русь Данило Романович поставив у залежність від себе стольний град Київ. Після

¹⁴ Черепнин Л.В. Назв. праця. С. 229.

¹⁵ Там же. С. 234–235.

¹⁶ Там же. С. 235.

“Батыєва погрома” він присвятив другу половину життя створенню коаліції руських князів з метою звільнення давньоруських земель від ворожого ярма, відновлення сильної й незалежної держави.

Існують підстави погодитися з думкою, за якою Літописець є першим у давньоруській літературі біографічним твором, що відверто тяжів до відтворення життєвих реалій, точних побутових деталей, характеру поведінки героя тощо. Як це звичайно буває з дійсно великими літературними творами, Літописець випередив свою добу, принаймні, на два століття¹⁷.

Поділяючи думку Л.В. Черепніна, що Літописець відкривається Початковою повістю, дозволю собі твердити: він у цілому складається переважно з окремих повістей, з’єднаних кимось з пізніших редакторів, можливо, укладачем частини 1246 р.

Початкова Галицька повість

Розпочинається словами: “*Велику мятежю вставшию въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его [Романа Мстиславича. — Ред.], един 4 лѣта, а другий двѣ лѣтѣ*” (622). Їм передує посмертний панегірик Романові Мстиславичу, котрий загинув 19 червня 1205 р. поблизу польського м. Завихоста.

Здається, найбільший знавець Літописця був правий, коли писав, що Початкову Галицьку повість створили у “час, близький до описаних у ній подій”. Проте запропонована ним дата написання цієї Повісті (1211 р.)¹⁸ потребує, на мою думку, певного уточнення. Бо вона не закінчується на першому вокняжінні Данила в Галичі (осінь 1211 р.), як думав історик, а в стилістичній і смисловій узгодженості з попереднім викладом оповідає про пізніше за часом вигнання Данилової матері боярами з Галича. А це сталося взимку 1211/12 р. Тому природніше гадати, що Початкова повість створена не раніше весни 1212 р.

Виявлення джерел Початкової Галицької повісті не дало науці помітних здобутків. В.Т. Пашуто вважав, що доведена до викладу подій 1217 р. частина Літописця написана здебільшого на основі донесень і свідчень бояр — політиків Мирослава, В’ячеслава, Дем’яна та ін. Водночас під рукою складача цієї частини були документи князівського архіву (угода з Литвою, грамота з переліком угорських воєвод та ін.)¹⁹. З цими міркуваннями історика можна погодитись.

Наступні сторінки Літописця оповідають про невдалу спробу угорського короля Андрія II посадити Романову княгиню в Галичі, про боярську колотнечу, суперечки між Угорщиною і Польщею за Галицько-Волинську Русь. Постать Данила ледь проглядається крізь позбавлену цілісності розповідь про походи, битви, обміни посольствами тощо. Сам герой Літописця і його брат Василько діють у цій наступній по Початковій повісті частині пасивно — їхньою долею розпоряджаються інші государі: польський князь і угорський король.

¹⁷ Ужанков А.Н. Жизнеописание Даниила Галицкого // Прометей. Вып. 16. М., 1990. С. 197–200.

¹⁸ Черепнин Л.В. Назв. праця. С. 244.

¹⁹ Пашуто В.Т. Назв. праця. С. 71–72.

Тон і характер викладу в Літописці різко змінюються, починаючи з епізоду запрошення польським князем Лешком 1219 р. Мстислава Мстиславича Удатного, новгородського князя, в галицькі князі. Рішуче змінюється й ставлення літописця до Данила, котрий відтоді виступає на його сторінках як активно діюча особа. Уже з перших самостійних кроків 18-річний Данило перебирає, на думку книжника, ініціативу в політичному житті Волині й Галичини. Вважаю наведене спостереження загально достатнім для гіпотези, що саме з того часу в Літописці починається особлива, прихильна до героя Волинська повість. Вона простежує і високо оцінює дії молодого князя щодо об'єднання під владою Романовичів волинської спадщини їхнього батька.

Повість про збирання Данилом волинської отчини

відкривається текстом: “*Мъстиславъ же пойдє на Галичь, съвѣтомъ Лестковымъ*” (633). Згідно з хибною хронологією Іпатіївського списку, Повість охоплює 1212–1217 рр., що відповідає 1219–1228 рр.²⁰

Виділену мною Волинську повість можна класифікувати як воїнську. Із зброєю в руках Данило добивається повернення собі Волині, об'єднання під своєю зверхністю удільних князівств, що виникли там по смерті Романа. Творець Повісті наголошує на тому, що його герой володів також великими державними здібностями. Першою важливою справою Данила як політика був династичний шлюб з донькою Мстислава Удатного Анною (633). Юний князь, певно, розумів, що не приспіла ще пора братися за відвоювання Галицької землі, й вирішує до часу укласти союз із Мстиславом, котрий попервах міцно угніздився в Галичі.

Автор Повісті у традиціях тогочасного красного письменства ідеалізує свого героя, захоплюючись і пишаючись ним. Зате тестя й суперника Данила в Галицькій землі Мстислава волинський книжник зображує людиною нерішучою, невдячною і навіть зрадливою, володарем із слабким характером, котрого швидко підкорило собі велике галицьке боярство. Важко сказати, наскільки цей непривабливий образ відповідав дійсності. Бо, незважаючи на такі негативні, судячи з літописної характеристики, якості тестя, Данило завжди і всюди залишався вірним союзом з ним.

На сторінках Повісті Данило Романович хоробро воює з Польщею і Литвою, виявляючи при цьому й державний розум і дипломатичні здібності, досягаючи мети мирними й воєнними засобами. Так, складач докладно розповідає, як Данило уклав мир із литовськими князями — “*и бѣ зємля [Волинська. — Ред.] покойна*”. Цей договір був спрямований проти Польщі, що дало можливість старшому Романовичу зберегти ініціативу в західній політиці (637).

Одним із кількох безсумнівних доказів редагування Волинської повісті через багато років (при складанні Літописця Данила Галицького загалом) є розповідь про угорського воєводу “Філю” (бана Фільнія), котрий тоді з наказу свого короля сидів із залогою в Галичі. Мовивши про його зарозумілість і пихатість (“*надъяся обіати зємлю, потребити море*”), пізніший редактор додав: “*Богу же того не тръпящу, во ино*

²⁰ Грушевський М. Хронологія... С. 15, 20.

время убієнь бысть Даниломъ Романовичемъ древле презгордый Филля” (637). “*Во ино время*” — це 1245 р., фінал великої й кривавої битви Романовичів з уграми, поляками й ворожими їм боярськими загонами.

У складі даної повісті міститься інша — особлива Повість про битву на Калці з татарами 1223 р. Майже всі дослідники визнавали її галицько-волинське походження²¹. Не відкидаючи такої думки, висловлю припущення, що дана повість була вставлена до Волинської у відповідно відредагованому тим же волинським автором (редактором) вигляді й тому втратила самостійність. Завдяки цьому на перше місце тут було висунуто Данила Романовича, тоді ще молодого і скромного волинського князя, котрий не відігравав перших ролей ні в державному житті Русі, ні в битві з татарами 1223 р. Разом з тим волинський літератор змушений був залишити не відредагованим свідчення Повісті, що насправді чільними персонажами на Калці були київський князь Мстислав Романович і галицький — Мстислав Мстиславич. Принагідно повістяреві й редакторові довелося реально сказати й про інших проводирів руського війська: “*Се же пакы и младіи князи: Даниль Романовичь, Михайль Всеволодичь* [чернігівський. — *Ред.*], *Всеволодъ Мьстиславичь кієвскій*” (641).

Далі складач Волинської повісті розповідає, що після битви на Калці Данило повернувся до головної справи свого життя 20-х рр. — збирання волинської отчини. Йому довелося протистояти і зрадливому тестеві Мстиславу, і волинському удільному князькові Олександрові белзькому, і угорському та польському можновладцям. На останніх сторінках цієї повісті Данилові завдає сильного удару Мстислав Удатний. Ватажки боярської опозиції Романовичам Судислав і Гліб Зеремійович підмовили Мстислава віддати Галич угорському королевичу Андрію (647–648).

Наприкінці цієї повісті йдеться про незначну, на перший погляд, подію. Незадовго до смерті Мстислав Ярославич Німий передав “*отчину свою князю Данилови, и сына своего поручилъ Ивана...*” (648). Мстислав Німий володів тоді значною частиною Волині: Луцьком із належним до нього удільним князівством і південно-західними землями з містами Пересопницею і Чорторійськом.

Учинок Мстислава Німого означав, що в його очах старший Романович був законним спадкоємцем і володарем Волинської землі, більшу частину якої той зосередив у своїх руках. Гадаю, що так само дивилися на Данила бояри й старші дружинники (рицарство) Волині. Мабуть, тому й передав Мстислав Ярославич свої володіння Данилові, ще й доручив йому опікуватися своїм сином. Іван Мстиславич, певно, був хворим, бо невдовзі по тому помер, і Луцьк на короткий час захопив Ярослав Інгварович, але його швидко вигнав з міста Данило й передав Луцьк із Пересопницею і Берестям своєму братові Васильку, бо сам збирався йти відвойовувати в угрів Галич.

Закінчується Волинська повість звісткою про смерть галицького князя Мстислава Удатного (649). Так виглядає, згідно з моїми спостере-

---

²¹ Огляд основних думок істориків про Калківську повість див.: Романов В.К. Стаття 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. М., 1981. С. 79–103.

женнями, ця повість. Думаю, що вона була складена за свіжими слідами відбитих у ній подій — 1228 або 1229 рр.

Останніми словами повісті були: *“Даниль же вели приступити къ граду, и взяша градъ ихъ [Чорторийськ. — Ред.] и князи ихъ изымаша”* (649). Але початок наступної складової частини Літописця внаслідок невдалого редагування і перекомпонування тексту опинився в середині кінцевої частини попередньої розповіді про відвоювання Чорторийська, яка, в свою чергу, перебивається історією про напад ятвягів на Берестя. Наступна повість починається приїздом одного з соратників Данила тисяцького Дем’яна до Мстислава Мстиславича Удатного, котрий доживав останні дні на півдні Київської землі, в Торчеську.

Якщо вірити галицькому книжнику, а його слова викликають великі сумніви, бо не в’яжуться з попередніми діями Мстислава, останній перед смертю звелів переказати Данилові: *“Сыну! Съгрѣшихъ не давь тобѣ Галича, но дахъ иноплемєньнику [королевичу Андрію. — Ред.], Судислава лєстьца съветомъ, обольсти бо ми”* (649). Ці слова мали переконати суспільство в тому, що Данило одержав Галич у спадок від Мстислава, і лише вороже боярство й несприятливі обставини на довгих десяти років відсунули його утвердження на галицькому столі.

Повість про повернення Данилом галицького стола

На мою думку, вона починається, отже, з розмови Дем’яна з Мстиславом Мстиславичем 1228 р., а закінчується описом подій 1245 р. Коротко називатиму її Галицькою повістю. Виявити її в складі Літописця Данила Галицького було складніше, ніж Волинську, бо Галицька повість переривається численними вставками і не має все ж таки чітко вираженого початку.

Експозиція даної Повісті (запізніле каяття Мстислава, його намір буцімто передати той стіл Данилові) буквально загрузає в другорядних звістках про посадження Данилом Ярослава Інгваровича в Перемишлі, а далі в Межибіжжі на Волині та інтриги пінського князька Ростислава проти Романовичів. Загалом чіткий і логічний, виразно спрямований в ідейному плані текст Галицької повісті й далі розривається великими і малими вставками, що не мають до неї прямого стосунку. Це може свідчити про значне пізніше редагування — чи то при створенні Літописця (кінець 50-х — початок 60-х рр.), чи при завершенні складання Галицько-Волинського літопису (кінець XIII або початок XIV ст.).

Особливо відчутно переривають текст розповіді про стосунки Данила з іншими руськими князями, а також з Угорщиною, Польщею, Литвою та ятвягами. Це пояснювалося в науковій літературі (так само, як і вставки іншого змісту) працею пізнішого володимирського редактора, а також тим, що князь Данило надав складачеві Літописця документи власної канцелярії²². Таке пояснення видається слушним, але не вичерпним. У цих, іноді насичених подробицями і великих вставках, часто відчувається безпосередня інтонація сучасника, а то й очевидця подій. Проліюструю це на прикладі введеної до Галицької повісті розповіді про по-

²² Пашуто В.Т. Назв. праця. С. 73–76 та ін.

хід Романовичів у союзі з мазовецьким князем Конрадом I влітку або восени 1229 р.²³ на польське місто Каліш.

По-перше, перебіг походу простежено мало не по годинах; по-друге, наведено подробиці, що їх міг знати хіба що очевидець (“*городъ обошла вода и силтаа лозина и всрбъс, и не свѣдущимъ и ся самемъ, игде кто біашеся*”); по-третє, тим очевидцем мав бути військовий, бо він добре розумівся на облоговій і захисній техніці, способах штурму фортець (“*идуущю же каменю съ забролъ, яко дъждю силу, стоящимъ имъ въ водѣ, дондеже сташа на сусѣ наметаномъ каменю, и възводный мость и жсравецъ * възгоша*”) та ін. (651–652).

Такі вставки у великій кількості розміщено впродовж усієї Галицької повісті. Безпосередній, живий характер багатьох із них, безліч деталей, цитат із висловлювань князів і бояр — все це не залишає можливості віднести переважну їх більшість на рахунок праці пізніших володимирського редактора чи складача Галицько-Волинського літопису, як думали раніше. Логічно виникає припущення, що перед нами — записи, синхронні або дуже близькі за часом зафіксованим у них подіям. На мою думку, в 1228–1245 рр. (час, охоплений повістю) в найближчому оточенні Данила якась людина (чи кілька людей) систематично нотувала відомості про його відносини з іншими руськими государями й західними сусідами.

Повертаючись до основного тексту Галицької повісті, зауважу, що велика вставка з відображенням походу князя до Польщі й облоги ним Каліша майстерно вмонтована в тканину твору з допомогою поетичної розповіді про досягнутий завдяки воєнному успіхові вигідний мир з Польщею. Ця розповідь закінчується словами: “*По томъ же възвратистася [Романовичі. — Ред.] отъ Кондрата [Конрада I мазовецького. — Ред.] в дом свой съ честію... Иный бо князь не възходилъ бѣ въ землю Лядскую толь глубоко, проче Володимѣра Великого, иже бѣ землю крестилъ...*” (653). По тому події розгортаються стрімко й драматично.

Галицьке віче закликає Данила на княжіння, і він ранньою весною 1230 р.²⁴ “*иде въ малѣ дружинѣ къ Галичю изъ Угровьска*” (654), волинського міста, де тоді перебував. Л.В. Черепнін помітив, що ці слова є безпосереднім продовженням розповіді галицького книжника про запізніле каяття Мстислава перед Данилом (“*Сыну! Съгрѣшихъ не давъ тобѣ Галича*”). Тут діють ті самі люди, що й у розповіді про останні дні Мстислава: прислужники угорського короля бояри Судислав і Сем’юнко, а також вірний Данилові Дем’ян. До згаданих в обох уривках галицьких бояр прикладено однакові осудливі епітети: *льстивый*, а до Сем’юнка ще й *чѣрмный* [рудий. — Ред.], мов лисиця.

Цим автор Галицької повісті продовжував закладену в попередніх повістях Літописця ідейну лінію викриття і засудження бунтівного й зрадливого боярства, що противилось об’єднанню Галичини й Волині і

²³ Грушевський М. Хронологія... С. 22–23.

* Механізм для піднімання і опускання мосту, перекинутого через рів.

²⁴ Грушевський М. Хронологія... С. 23.

відновленню могутнього князівства Романа Мстиславича. Перед нами одна з основних ідей Літописця.

Галицька повість розповідає, що Данило кілька разів оволодівав батьківським столом, аж поки остаточно не утвердився в стольному граді Галицько-Волинського князівства. Кожного разу йому протистояли великі й середні галицькі бояри. Антибоярська викривальна лінія творця Повісті емоційно і яскраво передана в короткому описі заволодіння Данилом Галича: «Данилови же приємиши градъ, помянувшю любовь короля Андрѣа, и пусти сына его и проводи и до рѣкы Днѣстра^{*}; изыде же с нимъ единъ Судиславъ, на нь же мета[ху] [галичани. — Ред.] камєніс, рєкущє: “Изыди из града, мятежничє зємли!”» (655).

Запеклу боротьбу Данила Романовича з могутніми опозиційними боярами Галицької землі в 30-ті рр. автор (чи, може, пізніший редактор) повісті характеризує словами: “По сємь скажємъ многыа мятежи, и великы лъсти^{**}, и бесчисленьныа рати” (656). На думку дослідника Літописця, це та інші, подібні до нього за стилем місця нагадують “Слово о полку Ігоревім”. Він пояснював таку схожість тим, що обидві літературні пам’ятки “являють собою зразки давньоруського художнього мистецтва піснетворців слави”²⁵. Поетичний стиль обох творів склався під впливом перекладної (головне, візантійської) книжної традиції. Подібно до автора “Слова”, Літописець спирався на такі стилістичні джерела, як біблійні книги, хроніка Амартола, “Історія іудейської війни” Іосифа Флавія та ін.²⁶

Це спостереження значною мірою пояснює високу, емоційно насичену й художньо вишукану манеру письма автора Галицької повісті насамперед тоді, коли він вихваляє достоїнства й підносить подвиги свого героя, коли викриває й таврує ганьбою зрадницькі вчинки галицьких бояр, “мятежников земли”.

Кульмінацією опису підступів бояр проти Данила, страшних образ, заподіяних ними своєму князеві, видається мені така схвильована розповідь автора цієї повісті: “И нѣкогда єму [Данилові. — Ред.] в пиру весєляющєся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ боярѣ лицє зали єму чашєю, и то єму стєрпѣвшю; — иногда же да Богъ имъ възмєздїє” (657). Навряд чи тут описана реальна подія: князь, та ще й такий гордий рицар, як Данило, не стерпів би прилюдної образи від свого васала. Мабуть, зустрічаємось тут із поширеним у середньовічному фольклорі та красному письменстві символом найжахливішої образи, яку тільки здатен заподіяти слуга своєму панові. Можна припустити, що ця оповідь народилася в колі дружинників Данила.

Ще більше нагадує дружинний переказ наступне оповідання галицького книжника. Щоб найвигідніше відобразити мужність і звитягу Данила Романовича, він залишає його наодинці з боярами, без військової сили: «Самому же Данилу съзавашю вѣчє [в Галичі. — Ред.]^{***}, оставишюся вѣ 18 отрокѣ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ, и рече

* Свідомство того, що галицька державна територія сягала тільки Дністра.

** Тут: підступність, зрада.

²⁵ Черетний Л.В. Назв. праця. С. 236.

²⁶ Там же. С. 237.

^{***} Ідеться про події 1231 р. (див.: Грушевський М. Хронологія... С. 24).

имъ: “Хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги мои!”» Онѣмъ же кликнувшиимъ: “Вѣрни есмы Богу и тобѣ, господину нашему, изыди з Божією помощію”; соцькый же Микула рече: “Господине! Не погнетиши пчелъ, меду не ясти!”» (657–658). Під бджолами, поза сумнівом, розумілися ворожі Данилові галицькі бояри. Це прислів'я було поширене не лише на Русі, а й взагалі в слов'янському світі. Польська хроніка XIII ст. характеризує з його допомогою запеклу боротьбу Данилового батька Романа Мстиславича проти все того ж галицького боярства: “Звідси й виникло відоме прислів'я: “Не можна безпечно покуштувати меду бджіл, поки не буде повністю знищено їхній рій”²⁷.

І тут, і в багатьох інших місцях Літописця і всього Галицько-Волинського літопису автор протиставляє боярство народові, в даному разі — городянам Галича. Як це звичайно бувало в середньовіччі, коли володарі держав вступали в союз з міським населенням проти свавільних феодалів, Данило Романович спирається на городян у тривалому конфлікті з боярськими олігархами. Адже його визнає законним государем абсолютна більшість галичан. У цьому теж полягає важлива ідея автора Літописця.

На початку 30-х рр. Данило продовжує боротьбу з Угорщиною за Галич і його землю, які король намагався інкорпорувати у свою державу. В 1231 р. наш князь програв війну королю Андрію. Як завжди бувало в таких випадках, Романовичів зрадили галицькі бояри. Вони без бою здавали ворогові одне за одним укріплені міста, а коли король наблизився до самого Галича, то “*вси бояре галицькыи предашася*” (659).

Із середини 30-х рр. бояри висувають свого претендента в галицькі князі — сина чернігівського князя Михайла Всеволодича Ростислава. В 1235 р. батько й син з'являються в Галичі. Угорщина, щоб заволодіти Галицькою землею, підтримує чернігівських князів проти законного государя Данила Романовича. Три роки боротьба між Романовичами і Михайлом з Ростиславом тривала з перемінним успіхом. Нарешті, в 1238 р. Данилові вдалося здолати ворога.

Складач Галицької повісті урочисто зображує утвердження свого героя на батьківському престолі. Під'їхавши до брами Галича, Данило вигукнув до городян: “*О, мужи градъсти! Доколѣ хочете тѣрпѣти иноплемєнныхъ князей * дѣржаву?*” Они же воскликнувшє рєша: “*Яко се есть дѣржатель нашъ, Богомъ даньный!*” — и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчєлы к матцѣ, яко жажущи воды къ источнику” (668). Це — кульмінаційний момент розповіді про багаторічні зусилля, що їх доклав Данило, аби повернути собі батьківський стіл. На противагу бунтівному й “*невѣрному*” боярству народ (у даному разі віче Галича) повністю підтримав Данила, бачив у ньому захисника землі, здатного припинити усобиці й надати йому можливість спокійно працювати і жити.

Із почуттям замилювання своїм героєм і захоплення його славною перемогою описує галицький книжник урочистий в'їзд старшого Романовича до столярного града Галицько-Волинського князівства: “*Данило же вниде въ градъ свой, и приїде къ пречистѣй и святѣй Богородици...*

²⁷ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987. С. 137.

* В Галичі сидів тоді чернігівський княжич Ростислав.

и постави на Немецькихъ вратехъ * хоругвь свою” (668). Перемога була повною: Ростислав утік до Угорщини, а *невѣрнии і мстивии* бояри кинулися до ніг князя, благаючи помилування... Але та перемога мала гіркий присмак: на Сході вже здригалася земля від тупоту “тьмочисленой” татарської кінноти. У цьому місці розповідь перебиває нова, найбільша вставка — історія вторгнення монголо-татарських орд на Русь, названа деякими літописцями “Побоище Батыево” **.

Повість про “Побоище Батыево”

починається одразу після створення книжником вражаючої картини повної покори боярських верховодів князю Данилу. Ця пам’ятка викликала до життя чималу наукову літературу ²⁸. Вона відома в трьох версіях: південноруській (Іпатіївський ізвод), центральноруській (Лаврентіївський ізвод) і північноруській (Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів).

Більшість дослідників вважає, що Повість має південноруське походження. На мій погляд, вона складається з кількох частин, написаних у різних місцях Руської землі безпосередньо по навалі орд Батия. Переконалий, що до Літописця потрапила вже в упорядкованому південноруським редактором вигляді. Саме тоді галицький книжник зробив до неї вставки, в яких ішлося про події в Галицько-Волинській Русі та воєнну діяльність князя Данила.

Для теми цієї праці особливо важливою є наявність у даній Повісті створених галицьким літератором вставок, а також її загальне галицько-волинське забарвлення, починаючи з епізоду, де йдеться про те, як Данило виганяє з Києва Ростислава Мстиславича смоленського і садить свого посадника Дмитра.

Ця Повість розпочинається словами: “*Прийдоши безбожнии измаилтяне, преже бивъшеся съ князи рускими на Калкохъ*” (669), і надовго розриває тканину основної Повісті — про повернення Данилом галицького стола. В процесі інкорпорації першої пам’ятки до другої складач Галицької повісті продовжує й розвиває тему суперництва між Данилом Романовичем і Михайлом чернігівським. Ця тема набуває сили, коли Повість про “Побоище Батыево” переходить до південноруських справ. Як тільки хан Менгу наблизився 1238 р. до Києва, свідчить галицький автор, Михайло із сином Ростиславом наполохався і “*бѣжа въ Угры*”. Натомість, підкреслює повістяр, Данило не злякався страшного ворога, доручивши своєму посадникові Дмитру “*обдержати [Київ. — Ред.] противу и и отъ иноплемєнныхъ языкъ, безбожныхъ татаровь*” (671).

Із сумом оповівши про здобуття Києва Батисем, похід татар на Захід і, без зловтіхи, про поразку угорського короля Бели IV (бо той повівся

* Що вели в “немечьску страну”, тобто на Захід.

** Так в Іпатіївському списку, а в Хлебниковському читається: “Батыева рать начася в Руси в лѣто 6745” [1237].

²⁸ *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. М.; Л., 1938. С. 73–74, 76–79, 130–131; *Приселков А.Н.* История русского летописания XI–XV вв. Л., 1940. С. 87–94; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII вв. М., 1969. С. 180–201; *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 83 та ін.

боягузливо і відмовив Данилові в допомозі), літописець вертається до галицько-волинських справ. Розповідь про “Побоище Батыево” завершується словами: “Бежаша угре, и гнаша ихъ татаре до рѣкы Дунаа; стоаша [по] побѣди 3 лѣта” (674). Отже, Галицька повість відновлюється на подіях 1241 р.²⁹ Її продовження починається так: “Преже того ехалъ бѣ Данило князь къ королеви въ Угры, хотя имѣти с нимъ любовъ сватѣства: и не бы любовъ межи има” (674–675).

Заключна частина Галицької повісті є особливо драматичною і насиченою бурхливими подіями. Становище сплюндрованої ворогом Галицько-Волинської Русі було вкрай тяжким. Хиткими стали суспільно-політичний устрій і військова могутність Романовичів. Підупала державна єдність Галицько-Волинського князівства, яку Данило здобував двадцять довгих років і якої, здавалося, досяг і забезпечив її, вступивши до Галича 1238 р.

Провідна тема Галицької повісті — боротьба Данила з боярською опозицією за відновлення об’єднаного Галицько-Волинського князівства — розкривається книжником з великою силою і переконливістю. Лиха доля в особі хана Батия відкинула Данила Романовича на багато років назад у державотворчих змаганнях. Скориставшись ситуацією, бояри знову повстали проти Романовичів. Творець Повісті пояснює, чому підупала сильна князівська влада в Галицько-Волинській Русі. “Батыев погром”, як назвали давньоруські книжники навалу монголо-татарських орд, призвів до масового винищення людності, руйнування безлічі міст і сіл, занепаду економічного, політичного і культурного життя. З великим літературним талантом повістяр створює вражаючі картини спустошення і смерті, що їх повсюдно бачив князь, повертаючись додому з Мазовії, де пересиджував ворожу грозу: “Данилови же съ братомъ пришедшию къ Берестію, и не възмогоста ити в поле, смрада ради множьства избіенныхъ; не бѣ бо на Володимѣри не осталъ живый, церкви пресвятыя Богородици исполнена трупіа; и иныа церкви наполнены быша трупіа и телесъ мертвыхъ” (676).

Політично свідомий книжник, що залишився прихильником сильної князівської влади, прагне переконати читача, що не набагато меншим лихом, ніж татарська чума, була для народу боярська фронда, яка ожила з небаченою раніше силою. Він патетично вигукує: “Бояре же галицьстїи Данила княземъ собѣ называху, а сами всю землю дрѣжаху; Доброславъ же възкняжилъся бѣ и Судьичъ, поповъ внукъ, и грабляє всю землю, и възшедъ въ Бакату, все Понизье прїя, безъ княжа повеленїа, Григорїа же Васильевича себѣ горнюю страну Премышльскую мышляше одрѣжати; и бысть мятежь великъ въ земли и грабежь отъ нихъ” (676).

З наведеної розповіді й дальшого розвитку подій можна зрозуміти, що князівство знову децентралізувалося і повернулось у вир феодалної роздробленості. Разом з тим автор Повісті доводить, що, якими б лихими не були підступи боярських верховодів, все ж їм було вже не під силу повернути часи свого недавнього свавілля. Суспільство визнавало Данила

²⁹ Грушевський М. Хронологія... С. 30.

Романовича законним і авторитетним володарем держави. Доводилося, зціпивши зуби, визнавати це й великим боярам. Тому, коли Доброслав посварився з Григорієм, вони неохоче звернулися за справедливим судом до свого сюзерена Данила. Князь учинив з ними відповідно до їхніх “заслуг”: *“Слышавъ же Данилъ речи ихъ, яко полны суть льсти, и не хотятъ по воли его ходити, и власть его иному [Ростиславу чернігівському. — Ред.] предати, смысливъ же се съ братомъ, по нужи же видя безаконіе ихъ, [и] повелѣ я изымати...”* (677).

Складач Повісті знову й знову підкреслює різницю між тією виснажливою боротьбою, що її вів князь за об’єднання держави до 1238 р., та його зусиллями здолати опозицію в першій половині 40-х рр. Тепер Данило міцно тримав ініціативу, а шалька терезів воєнного успіху все більше схилялася на його бік.

Далі основна тема переривається різними вставками: про повернення орд Батия з Угорщини, гонитву татар за Ростиславом, згодом — про мученицьку смерть Михайла Всеволодича в Сараї (680). Усі ці вставки досить лапідарні, навіть з Повісті про вбивство Михайла Всеволодича в Орді наш книжник запозичив лише короткий витяг.

Зате докладними є наступні вставки: про війни Данила з Польщею, Литвою і ятвягами. Вони підсилюють образ героя, самовідданого борця за свободу і незалежність рідного краю, і справляють враження, ніби в їх підґрунтя, поряд з писаними джерелами (документами княжого архіву, наприклад), покладені розповіді не те що очевидців, а самих учасників походів.

Таким є опис вторгнення до Польщі й облоги Любліна, створений знавцем військової справи: *“Услыша же Данилъ князь со Василкомъ братомъ [про напад польського війська на Волинь. — Ред.], совокупшиша силу свою, [и] повелѣста престоити праща, иные сосуды на взятіе града, и пойдоста на градъ Люблинъ; единого дне быста подъ градомъ Холмомъ, со вѣми вои [и] пращами. Мсчуцимъ же пращамъ и стреламъ яко же дождю идуша на градъ ихъ...”* (681).

В описах експедицій Данила з Васильком проти Литви і ятвягів також виразно проступають усні джерела. Наприклад, ятвязького воеводу Скомонда зображено в дусі давніх фольклорних традицій: *“Скомондъ бо бѣ влѣхъ и кобникъ [ворожбит. — Ред.] нарочитъ, борзъ же бѣ яко и звѣрь, пѣшь бо ходя, повоева землю Пиньскую...”* (683). Пригадаймо початок Літописця Данила Галицького — панегірик Роману Мстиславичу із згадкою половецького хана Отрока: *“Отъ него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котелъ нося на плечу”* (622). Його побудовано на уривку половецької пісні³⁰.

Гадаю, що, викладаючи історії про польський, литовські та ятвязькі походи Романовичів, складач Галицької повісті намагався підвести свого читача до вирішального збройного зіткнення їх з чернігівськими князями, що настало 1245 р. Сама розповідь про кульмінацію в напруженні стосунків між Данилом і Ростиславом (котрий уособлював в очах книж-

³⁰ Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. Сб. III. М.; Л., 1940. С. 391–393.

ника і, мабуть, більшості тогочасного суспільства руйнівну опозицію Романовичам) починається широкою інтродукцією: “*Ростиславъ молися тестеву своєму королеви, да пошлетъ ему воя на Данила: поємъ воя, иде в Лядскую землю, и молися Лестьковой [княгині. — Ред.] и убѣди ю, да пошлетъ с нимъ ляхы*” (684).

Битва під Ярославом 17 серпня 1245 р., в якій військо Романовичів зустрілося з об’єднаними силами угрів, поляків і галицьких бояр, була однією з найбільших в Європі XIII ст. Вона підвела ризику під тривалою боротьбою Романовичів з феодалною опозицією в Галицько-Волинському князівстві. Данило Романович зображений повістярем як талановитий полководець і хоробрий рицар. Він виграв битву, вдавшись у вирішальний момент до сміливого обхідного маневру: зайшов із своїм полком у тил угорському війську бана Фільнія — головній ударній силі ворожої коаліції — й розстроцив його³¹.

Для автора Галицької повісті особливо важливою є заключна частина розповіді про Ярославську битву: “*Жирославъ [певно, один з Данилових воевод. — Ред.] же приведе Вълодислава [главу боярської опозиції Романовичам. — Ред.], злаго мятєжника зємли, в то же дєнь и тѣй убієнь бысть, и инии угре мнози избієни быша*” (687). Вважаємо за можливе погодитися з В.Т. Пашутом, котрий тлумачив це місце джерела так: разом із Володиславом “було страчено ряд полонених бояр”³². Адже граматична конструкція наведеного літописного речення неясна: не знати, стосується слово “инии” Володислава чи угрів. Та думка В.Т. Пашута підкріплюється свідченням пізнього (XVII ст.) Густинського літопису: “Многиосъ бояръ галицкихъ непріязненныхъ Данилу тамо побіша, а другиосъ живыосъ яша, но единаче и тыхъ всѣосъ повелѣ Данилѣ побити”³³. Можна припустити, що ця звістка запозичена густинським літописцем з польських історичних творів і хронік XV—XVI ст., якими він постійно й широко користувався. В усякому разі після Ярославської битви Літописцю не було підстав згадувати про скільки-небудь серйозні підступи боярської опозиції проти Романовичів. Слід вважати, що саме тоді вона була остаточно зламана князями.

Виграна Данилом масштабна битва під Ярославом 1245 р. підбила підсумок сорокарічним змаганням Романовичів з бунтівним великим боярством Галичини за відновлення Галицько-Волинського князівства. З тієї пори Данило став повновладним “владелином” у князівстві. Щоправда, міста Володимир і Луцьк з більшою частиною Волині він передав Василькові. Та цей поділ земель поміж Романовичами виявився формальним. Вони завжди діяли в злагоді, й молодший брат Василько у всьому слухався старшого Данила.

Опис битви під Ярославом став кульмінаційним пунктом Галицької повісті. На цій високій ноті вона й завершується. Гадаю, що Повість на-

³¹ Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. Київ, 1991. С. 140—143.

³² Пашуто В.Т. Назв. праця. С. 234. До цього місця вчений зробив примітку: “Противник чинив так само. Ростислав наказав знести голову на місці полоненому галицькому бояринові”.

³³ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 340.

писана по відносно свіжих слідах тієї битви, але й не раніше 1246 чи 1247 рр. Потрібен був якийсь час, щоб книжник міг осмислити події, скомпонувати текст і надати йому завершеного вигляду.

Повість про боротьбу Данила проти ординського ярма

Ця завершальна складова частина Літописця Данила Галицького розпочинається енергійно й стрімко, мов політ татарської стріли: *«Прислав-шю же Могучѣсѣѣ посолѣ свой кѣ Данилови и Васильку, будушю има в Дороговѣску: “Дай Галичъ!”»* (688). Сталося це, очевидно, восени того самого 1245 р.³⁴ “Могучий” був одним із воєначальників Батия на ім'я Мауці. Його вимога, як мені здається, мала означати не визнання Романовичами зверхності Орди, а поки що віддавання їй самого міста Галича з округою. До часу ординські політики обережно поводитися з князями Південно-Західної Русі, що близько стояла до країн незалежної від них Європи і могла розраховувати на допомогу останніх.

Утім, як видається, слова Мауці були своєрідним і енергійним нагадуванням Данилові про бажаність його приїзду до Сараю за “ярликом” на Галицько-Волинське князівство, як на той час уже вчинили майже всі головні руські князі.

А далі автор цієї Повісті (далі — Антиординська) вміщує речення, що розкриває перед читачем далекоглядні наміри і плани галицько-волинського великого князя, його стратегічну лінію на наступні роки: *“Бысть [Данило. — Ред.] въ печали вслици, зане не утвердилъ бѣ зємль своєя городы”* (688) — ідеться про розпочате вже перед навалою Батия активне і цілеспрямоване будівництво князем укріплених міст і фортець головним чином на східних і південних рубежах держави. Цими словами Повість відкриває плани Данила протистояти новому вторгненню сил Орди.

Антиординська повість дає зрозуміти читачеві (і це відповідало історичній правді), що від того, чи вибереться Данило до Сараю, як поведеться там, залежали не лише його життя, а й доля Галицько-Волинського князівства. Данило *«дума съ братомъ своимъ, поєха кѣ Батыєви, рече: “Не дамъ полуотчины своєя, но еду кѣ Батыєви самъ”»* (688). Повістяр схвильовано розповідає про подорож Данила через степи, де поряdkували татари, докладно спиняється на перебуванні його в Сараї. З гордістю за свого героя галицький книжник описує його мудру і сповнену гідності поведінку перед всевладним ханом.

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність свого князівства (*“И порученна бысть зємля его єму...”* — 690), не впустив ординських баскаків до рідної землі, здобув перепочинок для підготовки до збройного виступу проти Орди, нарешті — розв'язав собі руки при проведенні західної політики, яку під тиском обставин відсунув на другий план.

Так само, як попередня Галицька, Антиординська повість постійно перебивається вставками, в яких ідеться по стосунки князя із західними сусідами: Угорщиною і Польщею, Литвою і ятвягами. Особливою “повіс-

³⁴ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1878. С. 57.

тю в повісті” є докладна розповідь про участь галицько-волинського князя в європейських змаганнях за австрійську спадщину.

На кілька років зовнішня політика Данила скеровується на Захід, відображенням чого є вже перша вставка про відносини Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. Складач Антиординської повісті доводить, що західна політика князя була підпорядкована його головній стратегічній меті — створенню коаліції руських князівств і держав Європи проти Орди. Книжник з гордістю за свого героя показує, як зріс авторитет Данила серед західних можновладців: “*Бысть же вѣдомо странамъ [навколишнім. — Ред.] приходъ его [Данила. — Ред.] всѣмъ с Татаръ, яко Богъ спасъ его*” (690).

Особливо різко змінив політику щодо Галицько-Волинського князівства угорський король Бела IV, нав’язливо домагаючись союзу з Данилом. Автор нашої Повісті чітко пояснює цей крок короля: “*Боляше бо ся [Бела IV. — Ред.] его [Данила. — Ред.], яко былъ бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его*” (690). Після роздумів і вагань Данило погодився на запропонований королем шлюб його дочки Констанції з галицьким княжичем Левом (691), що сталося не пізніше літа 1247 р.³⁵

Історики звернули увагу на те, що, починаючи з опису подій середини 40-х рр., розповідь Літописця робиться дедалі аргументованішою. Л.В. Черепнін вбачав причину в тому, що книжник більше, ніж раніше, спирався на документи князівського архіву, особливо при описі угорських справ³⁶. Загалом погоджуючись з цим, можна зауважити, що, певно, існували особливі повісті про стосунки Русі з ятвягами та Литвою, створені по свіжих слідах відбитих у них подій і використані складачем Антиординської повісті. У “Ятвязькій” і “Литовській” повістях виразно проступають безпосередні спостереження і враження учасників бойових дій Данилової раті, завдяки чому ми дізнаємось про стратегію і тактику, важливі особливості давньоруського військового строю, озброєння, способу ведення битви тощо.

Сам характер Повісті про відносини, точніше, війну Романовичів з ятвягами доводить, що її створив неабиякий знавець військової справи. Тут бачимо описи будівництва союзниками (поляками) військового табору в лісі, нічного нападу ятвягів на цей табір, направлення Данилом лучників на допомогу обложеним і запеклого бою в лісових хащах. Розповідь про перемогу Романовичів над ятвягами завершується на високій, урочистій ноті: “*И пѣсь славу пояху има*”.

Тут зустрічаємося з одним із свідчень того, що при дворі Романовичів жили співці — творці воїнських пісень і балад, на кшталт західноєвропейських трубадурів. Таку думку, як на мене, підтверджує і продовження тільки-но наведених слів джерела: “*И прійдоста [Романовичі. — Ред.] съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего, великого [князя] Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ*”

³⁵ Крип’якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 100.

³⁶ Черепнін Л.В. Назв. праця. С. 252.

же *половци дѣти страшаху*” (693–694), що є реплікою патетичного і поетичного панегірика Романові Мстиславичу, яким відкривається Літописець Данила Галицького.

Мабуть, ця велична картина, на думку складача Антиординської повісті, мала підвести читача до одного з наймасштабніших діянь Данила Романовича на ниві зовнішньої політики — активної участі у великій європейській війні за австрійську спадщину. Написавши ці слова, ще раз хочу наголосити на основній відмінності Літописця і всього Галицько-Волинського літопису від традиційних давньоруських літописів. Галицький книжник вільно порушує хронологічний порядок подій задля втілення ідей, які він проголошував від імені свого князя. З цією самою метою він емоційно забарвлює виклад подій і фактів, тлумачить їх завжди на користь своєму героєві, головне ж — будує розповідь у бажаній йому послідовності, вміло розставляючи акценти. Одним із таких акцентів і є завершення розповіді про перемогу його героя над ятвягами.

Історія участі Данила Романовича в змаганнях за австрійський престол охоплює 1248–1253 рр. Угорський король Бела IV спокусив князя обіцянкою підтримати його сина Романа в здобутті австрійського трону. Спроба закінчилася невдало, і наприкінці 1253 р. Романові Даниловичу довелося тікати з обложеного іншим претендентом на австрійську спадщину чеським королевичем Оттокаром-Пшемислом замку Гімберга поблизу Відня³⁷.

Проте складач Антиординської повісті робить усе, аби виставити Данила у вигідному світлі. Щоб пом’якшити сумне враження від поразки Романа в Австрії, він уміщує перед розповіддю про це величний панегірик Данилові, котрий перемиг ятвягів, доречно згадавши при тому великого діда нещасливого претендента на австрійський трон: *“Дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великаго князя Романа. По великомъ бо князе Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ в рускихъ князехъ, развѣ сына его Данила”*. Тут же повістяр з ніяковістю зізнається, що знову порушив хронологічний порядок подій, але запевняє, що вчинив так востаннє (710).

Повість про втручання Романовичів в австрійські справи опинилась розпорошеною серед тексту Антиординської повісті. Розповідь останньої про щасливе (тільки на авторський упереджений погляд!) завершення бойових дій Данила у Чехії восени 1253 р. (які той розв’язав, аби відволікти Оттокара-Пшемисла від облоги Романа в Гімбергу), наближуючись до кінця, переплітається з іншим сюжетом, що вже багато років викликає великий інтерес істориків у нас і за рубежем. Ідеться про перетрактації Данила Романовича з папським престолом.

Ця нова своєрідна “повість у повісті” починається зі слів: *“Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папны, носяще благословеніе отъ папы и вѣнецъ, и санъ королевства, хотяще видѣти князя Данила...”* (703). Однак князь відмовився вести переговори з послами Інокентія IV на чужій землі. Зустріч Данила з папським легатом Опізо сталася на Русі наприкінці липня 1253 р.³⁸

³⁷ Папуто В.Т. Назв. праця. С. 256.

³⁸ Włodarski B. Polska i Ruś. 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 145.

Перетрактації між Галицько-Волинським князівством і папською курією тяглися довго і важко. Інтереси сторін були протилежні. Данило сподівався на військову допомогу від Інокентія IV і католицького Заходу в боротьбі проти татар, а папа намагався покатоличити Русь чи хоч би нав'язати їй вигідну для себе церковну унію. Плани і наміри Данила в перебігу його переговорів чітко розкрив галицький повістяр: «Древле бо то[го] прислалъ [папа. — Ред.] к нему [Данилові. — Ред.] епискупа беренського и камєнєцького, рече єму: “Прійми вѣнецъ королевства!” Он же в то время не пріялъ бѣ, рече: “Рать татарская не перестаетъ злѣ живущи съ нами: то како могу пріяти венєць без помощи твоєя?”» (703). Автор Антиординської повісті підреслює, що Данило Романович, готуючись дати бій Орді, фактично поставив перед папою ультиматум: навіть незначні поступки в релігійних чи політичних справах повинні зумовлюватися допомогою Інокентія IV, насамперед його зусиллями в організації хрестового походу проти татар.

Згідно з історичною правдою (це підтверджують свідчення комплексу вітчизняних та іноземних джерел), Антиординська повість так зображує наступні події: «Присла папа послы честныя, носяще вѣнецъ и скипетръ, и коруну,... рєкый: “Сыну! Прійми отъ насъ вѣнецъ королевства”» — ініціатива коронації Данила дійсно виходила від папського престолу. Восени 1253 р.³⁹ до Дорогичина, де знаходився галицько-волинський князь, прибуло урочисте посольство на чолі з папським нунцієм Пруссії та Лівонії Опізо: «Описа же прійде вѣнецъ нося, обѣщеваася, яко “Помощь имѣти [ти] отъ папы” (703).

14 травня 1253 р. Інокентій IV своєю буллою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Помор'я до хрестового походу проти Орди⁴⁰. Ця акція папи була суто демонстративна, спрямована хіба що на те, аби ошукати Данила. Той похід так і не відбувся, бо названі в буллі країни були надто слабосилі, щоб змагатися з Ордою, і боялися її.

Та оголошення папою хрестового походу справило, мабуть, враження на Данила. І все ж таки князь вагався коронуватись, остерігаючись відкрити шлях католицизмові на Русь: «Оному [Данилові. — Ред.] же одинако не хотящу, убѣди его мати его, и Болєславъ, и Семовитъ *... Онъ же вѣнецъ отъ Бога пріа,... и отъ всѣхъ епископовъ своихъ” (703). Якщо виходити з хронологічної послідовності описаних в Антиординській повісті подій, то коронація Данила відбулася в жовтні—листопаді 1253 р. Повістяр наголошує на тому, що Данило прийняв вінець не лише від папи, а й від “всѣхъ епископовъ своихъ”, тобто, що його коронування стало державною справою Русі. Стосунки між Данилом Романовичем і папським престолом остаточно перервалися 1257 р. Князь не впустив до своєї країни католицьких місіонерів, не пішов на унію з Римом, а папа так і не надав йому допомоги проти татар.

Далі Антиординська повість переходить до викладу стосунків свого героя спочатку з ятвягами, а далі й з татарами — головної сюжетної

³⁹ Грушевський М. Хронологія... С. 36—37.

⁴⁰ Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia. T. I. Romae, 1860. N 107.

* Союзні Романовичам польські князі.

лінії твору. Коротко й емоційно описавши перемогу Данила над ятвягами, складач Повісті починає розповідь про боротьбу князя проти татар: “В та же лѣта или прже или по томъ прїехавше татарѣ къ Бакотѣ” (705).

Кампанія великої татарської орди під проводом Куремси проти Галицько-Волинського князівства відкрилася, за розрахунками автора, наприкінці 1252 р. Події розгорталися швидко. Куремса обляг добре укріплений Крем'янець, “и не успѣвшє ничто у Кремянца воротшася въ станы своа” (705). Творець Антиординської повісті надзвичайно високо оцінив заслуги свого героя в змаганнях з Ордою. Адже Данило Романович першим серед володарів Давньої Русі почав відкрито боротися з татарськими військами. Щоб зважитися на це, князеві були потрібні не лише мужність, а й державний розум, стратегічний талант, уміння запалити своїх воїнів на битви із, здавалося, непереможними загарбниками.

Бойові дії проти татар Данило проводить і в наступні роки. Новий етап війни з Куремсою датується кінцем 1254 р.⁴¹ Завжди з успіхом воює він проти Орди і в наступні роки. Тому в складача Повісті про його боротьбу проти ординського ярма були підстави вигукнути: “Данило же дрѣжашє рать с Куремсою, и николи же [не] боаяся Куремьсы” (717).

Наведені слова видаються мені своєрідною кульмінацією Антиординської повісті та, зрештою, й усього Літописця Данила Галицького.

Далі книжникові доведеться писати про неприємні для його героя речі: про те, як князеві довелося-таки схилити голову перед Ордою. Але все те в Повісті ще попереду, а поки що (після опису поразки Куремси під Луцьком) письменник натхненно розповідає про будівництво Данилом його улюбленого міста Холма, фактичної столиці князя в останні роки життя (716–717).

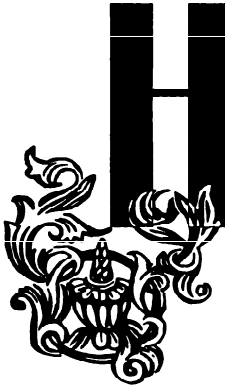
По завершенні розповіді про зведення й оздоблення Данилом Холма Антиординська повість несподівано для читача повідомляє: “Времени же минувшю, и прїидє Бурундай безбожний, и злий, съ множествомъ полковъ татарьскыхъ... и ста на мѣстѣхъ Куремьсинѣхъ” (716–717). За Воскресенським літописом, це сталося 1258 р.⁴² Романовичі не мали сили чинити опір набагато сильнішому військові Бурундая. Вони змушені були визнати зверхність Орди.

Останнім реченням Антиординської повісті (отже, й Літописця Данила Галицького) було: «Бысть же вѣсть Данилу, послаше Леа и Шварна [своїх синів. — Ред.] вонъ и[зъ] Володимѣра, рече имъ: “Аще вы будете у мене, [вамъ] ездити у станы к нимъ [татарам. — Ред.]; аще ли азъ буду...”» (719). У цьому важливому для розуміння наступних подій місці Літописець раптово уривається — у всіх відомих на сьогодні списках. Виходячи з послідовності подій, останні слова Літописця відображають становище, що склалося на середину 1258 р. Природно гадати, що твір був доведений до смерті князя (1264 р.), але з невідомих причин його заключна частина не збереглася.

⁴¹ Грушевський М. Хронологія... С. 39.

⁴² ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 162.

ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Наступник Літописця Данила — Волинський літопис — також зберігся не повністю. Відсутні його початок і кінець. Після наведених тільки-но кінцевих слів Антиординської повісті йде текст: “*По семь же минувшима двѣма лѣтома*”^{*} (719), а далі оповідь зосереджується навколо постаті молодшого Данилового брата князя Василька. Відтоді Данило відсувається письменником на другий план. Автор Волинського літопису намагається створити враження, нібито наприкінці 50-х рр. усіма справами в Галицько-Волинському князівстві почав вершити Василько Романович. Це не відповідало історичній правді. Та, оскільки Василько зробився героєм присвяченого йому своєрідного світського життя, творець останнього був просто зобов'язаний всіляко підносити свого героя. Через це в мене немає сумнівів у тому, що саме після слів “*по семь же минувшима двѣма лѣтома*” і починається Волинський літопис, друга і заключна частина літопису Галицько-Волинського.

На відміну від творця Літописця Данила, автор Василькового літописця прагне висунути на перший план не воїнські, полководницькі доблесті, а державну мудрість і дипломатичні здібності молодшого Романовича. Така ідея буде продовжена і в наступному творі — Літописці Володимира Васильковича.

У Волинському літописі порушено менше міжнародних проблем, відбито незмірно вужче коло подій внутрішнього життя, ніж у Літописці Данила. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, Літопис Василька “відбиває інтереси князівського двору невеликого князіння”, що посідало хіба що частину Волинської землі⁴³. Відповідно до цього кругозір волинських книжників у широті бачення й тлумачення подій значно поступався поглядам складачів Літописця Данила. Замість масштабної, розмаїтої, накиданої розгонистими мазками й насиченої яскравими фарбами панорами політичного життя Східної й Центральної Європи, в якому Галицько-Волинське князівство відігравало активну й гідну роль, волинські книжники створили обмежену скромними політичними і територіальними рамками камерну й бліду акварель, на чільному місці в якій — стосунки з Ордою і Литовським князівством.

Структура Волинського літопису видається досить простою. Півстоліття тому його знавець визначив її таким чином: пам'ятка поділяється на три частини, присвячені відповідно князюванню у Володимирі-Волинському Василька Романовича, його сина Володимира і небожа Мстислава Даниловича. Щоправда, від останньої частини зберігся невеликий фрагмент⁴⁴. Так само можна погодитися з більш давнім спостереженням М.С. Грушевського, за яким Волинський літопис був створений з кількох об'єднаних пізнішими редакторами повістей⁴⁵. Але цей вчений не робив різниці між окремими повістями в складі більших творів, як-от

^{*} Так у більш справному Хлебниковському списку. В Іпатіївському інакше: “*По семъ же минушему лѣту*” (561), що є помилковим.

⁴³ Пашуто В.Т. Назв. праця. С. 103.

⁴⁴ Там же. С. 101—133.

⁴⁵ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 3. Київ; Львів, 1923. С. 181, 201 та ін.

Літописець Василька, й більш завершеними творами, що спиралися на такі повісті, — Літописець Володимира Васильковича.

На мою думку, Волинська частина більше ніж Галицька близька до традиційного ізводу. Принаймні у багатьох місцях Волинського літопису відчувається прагнення авторів і редакторів надати йому усталеного “літописного” вигляду. Але й Волинський літопис, насамперед у першій і більшій його частині, є поєднанням окремих повістей, більше чи менше оброблених пізнішими складачами і редакторами.

А. Літописець Василька Романовича

Частина Літописця, що збереглася, починається зі слів: “*Бысть тишина по всей земли. В тья же дни веселе бысть у Василка князя у Володимири городѣ: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрѣа князя за Всеволодича к Чернѣгову*” (719). Цей династичний шлюб стався напередодні появи татарського війська в Галицько-Волинській Русі й наступного походу орди Бурундая на Польщу. Той похід, за свідченнями польських хронік, розпочався восени 1259 р.⁴⁶ Саме Повістю про Бурундаєву рать, як назвав цю частину джерела автор статті, і відкривається, по суті, Літописець Василька Романовича.

Повість про Бурундаєву рать має високі літературні якості, жваво й драматично, притому історично правдиво передає подробиці жорстоких безчинств Орди на Русі та в Польщі. Повість про Бурундаєву рать відзначається стрункістю і цілісністю: вона жодного разу не перебивається вставками іншого змісту. На мій погляд, причина полягала не стільки в намірах і вмінні повістяра (і солідарних з ним пізніших складачів і редакторів) створити цілісний твір, скільки, мабуть, у тому, що навала орди Бурундая повністю заповонила уяву книжника, а інших, близьких до неї за масштабами і напругою, подій тоді не відбулося. Здається, далось взнаки і звуження історичної перспективи у Волинському літописі взагалі.

У цій Повісті на перший план висувається Василько Романович. Судячи з розповіді її складача, Бурундай повівся рішуче, нахабно й вороже: “*Прислалъ бо блше, тако река: “Иже есте мои мирници [союзники. — Ред.], стрѣтѣте мя; а кто не устрѣтитъ мене, тѣй ратный мнѣ”*» (719). То був ультиматум, відхилення якого означало початок війни, до якої Галицько-Волинське князівство не було готове.

Виявивши самовладання і мужність, Василько заступив собою старшого брата (в якому татари, певно, вбачали свого головного ворога на Русі) і разом із сином Данила Левом і єпископом поїхав до табору Бурундая і взяв його гнів на себе: “*Бурундай же велику опалу сътворившу на Василка князя и на Леа, а владыка [холмський єпископ Іоанн. — Ред.] стоаше въ ужасѣ велицѣ*” (719).

Та найгірше на Романовичів та їх державу чекало попереду. Бурундай наказав їм знищити укріплення всіх міст і фортець. З болем Данилові й Василькові довелося руйнувати укріплені осередки, які вони буду-

⁴⁶ Monumenta Poloniae Historica. T. 2. Lwów, 1872. P. 585, 807; T. 3. Lwów, 1878. P. 73, 307.

вали довгі роки. Лише неприступне місто Холм відкинуло татарську вимогу знишити вали і стіни.

Як слушно зауважив відомий історик, “моральний вплив Бурундаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий”⁴⁷. Ця вбивча демонстрація величезної татарської сили деморалізувала правлячу верхівку князівства і воїнства, настрахала народ, мабуть, не менше, ніж навала полчищ Батия. Для Данила Галицького то був страшний удар: загинула головна ідея зрілої пори його життя — організація відсічі захланним і жорстоким загарбникам і, врешті-решт, скинення ворожого ярма. Натомість князь знову перетворився на васала Орди.

Далі Повість про Бурундаєву рать описує навалу татарських орд на Польщу. Напевне, хтось із ближнього оточення Романовичів повідав складачеві Повісті живі подробиці облоги і штурму татарами польського міста Сандомира. Здається, оповідання про “Судомирське взяття” являє собою закінчений твір, що без особливої обробки був використаний складачем Повісті про Бурундаєву рать для її завершення. Одразу після закінчення цієї Повісті в Літописці Василька починається інша.

Повість про стосунки з Литвою відкривається реченням: “Идоша литва на ляхы воєвати отъ Миндовга” (723). На відміну від попередньої, ця Повість (стисло — Литовська) була піддана редагуванню з метою підвести її до основної ідеї Літописця Василька Романовича: прославлення князя і його сина Володимира. Було зроблено також невеликі вставки: про приїзд до Данила посла від Василька з трофеями, про з'їзд князів у Тернаві, про смерть Данила Романовича, про війну і взагалі відносини з Польщею. Поряд із цим до Литовської повісті введено кілька записів, ідентичних звичайним літописним статтям: “Явися звѣзда на вѣстоцѣ хвостатаа” (729); “Того же лѣта преставися великаа княгини Василковаа, именьмъ Олена”; “в самѣх Татарохъ мятежь бысть великъ” (730). Виникає думка, що пізніший редактор чи навіть укладач усього Галицько-Волинського літопису, розуміючи неординарність цього твору, намагався в такий спосіб наблизити його до традиційного літописного ізводу.

Бурундаєва рать послабила Русь, зменшила її авторитет у середньовічному світі, чого не став приховувати і складач Литовської повісті: “Въспомяну Миндовгъ, аже Василко князь съ Богатыремъ [Бурундаєм. — Ред.] воєвалъ землю Литовскую, и посла рать на Василка, и воєваша около Камен[ц]а” (724). Це сталося в червні 1262 р.⁴⁸ Вперше за останні роки Русь у стосунках з Литвою опинилася в становищі сторони, змушеної оборонятись. Та, як наголошує повістяр, той захист не був пасивний. Трохи нижче він опише перемогу раті Василька над військом Миндовга поблизу озера Небль на Волині.

Продовження розповіді про перемогу Галицько-Волинського князівства над Литвою, всупереч бажанню книжника виставити Василька першим в дуеті Романовичів, свідчить, що, як і раніше, Данило залишався верховним володарем держави: Василько посилає йому воєнну здобич.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905. С. 90.

⁴⁸ Грушевський М. Хронологія... С. 42.

Адже, згідно зі строгими правилами феодальної ієрархії, молодший князь віддавав частину трофеїв старшому на знак покори й поваги. Так само називає Данила на першому місці наступна вставка до Літописця Василька про князівський з'їзд у Тернаві, що, судячи з її тексту, мала в основі документ із великокнязівського архіву: *“Бысть снсмъ рускымъ княземъ съ лядьскымъ княземъ Болеславомъ. И снимашася въ Тернавѣ Данило князь съ обѣма сынома своима, съ Лвомъ и съ Шварномъ, и Басилко [князь] съ своимъ сыномъ Вѣлодимѣромъ, и положиша рядъ межи собою о землю Рускую и Лядскую, утвердившеся крестомъ честнымъ, и тако розѣхашася въ свояси”* (725). Це сталося, якщо виходити з послідовності подій, ближче до кінця 1262 р.

“Тернавський конгрес, — зауважив історик середини минулого століття, — є остання, літописом нам повідана, справа короля Данила. Він розхорувався важкою хворобою”⁴⁹. Справді, після оповіді про з'їзд у Тернаві Волинський літопис більше не згадує жодних активних дій старшого Романовича.

Далі автор Литовської повісті в драматично-емоційних тонах розповідає про криваві замішання в цій державі, що призвели до смерті спочатку Миндовга, а потім і його наступників і племінників Тройната і Тевтивіла. До цієї історії пізніший редактор зробив кілька вставок. Події викладаються з порушенням хронологічної послідовності. Відправна точка — час смерті Миндовга — 5 серпня 1263 р. Потім волинський книжник із гордістю за Романовичів розповідає про їхнє зближення з сином Миндовга Войшелком, що став великим князем Литви після Тройната і Тевтивіла в 1264 р. Войшелк особливо зблизився з сином Данила Шварном.

Оповідання про союз між Шварном і Войшелком переходить у розповідь про кончину Данила Романовича й короткий та досить формальний панегірик на його честь. *“И положиша его [Данила. — Ред.] въ церкви святыа Богородица, в Холмѣ, юже бѣ самъ създавъ”* (729). Князь помер 1264 р. Після цього Литовська повість наче втрачає основну лінію розповіді і збивається на короткі уривчасті повідомлення, що нагадують порічні статті звичайних давньоруських ізводів. Але в тих, зовні безсистемних записах, зроблено спробу розширити горизонти оповідання, вибудувати широке історичне тло загалом камерній історії буття невеликого Володимирського князівства, що залишилося Василькові від величезної держави Романовичів, яка розпалась одразу по смерті Данила.

Після цих коротких квазілітописних записів повістяр розповідає про зближення між Галицько-Волинською Руссю і Литвою: *“Княжащю же Войшелъкови в Литвѣ, и поча ему помагати Шварно”* (729), звідки можна зробити висновок, що Шварно став співправителем Войшелка у Великому князівстві Литовському. Це підтверджує наступне повідомлення Литовської повісті про те, що Войшелк передав литовський престол Шварнові, а сам пішов до монастиря. Та Шварно недовго княжив у

---

⁴⁹ Зубрицкий Л. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855. С. 201.

Литві. Він сів на литовський престол 1267 р., а помер, певно, наступного року⁵⁰ і, за свідченням Літописця Василька, був похований у Холмі.

Під кінець Литовська повість, а разом з нею і Літописець Василька Романовича, втрачають колишню, хай і відносну цілісність. Виникає припущення, що Повість про стосунки з Литвою закінчувалась на смерті Шварна, а заключну частину Літописця Василька створив уже інший книжник, а то й редактор Волинського літопису, котрий зібрав докупи всі його розрізнені частини.

Літописець Василька завершується звісткою про його кончину, яка сталася 1269 р. Традиційний посмертний панегірик відсутній. Однак, на мою думку, його написано було одразу по смерті Василька, але поступово втрачено при подальших редагуваннях тексту. А далі починається наступна складова частина Волинського літопису.

Б. Літописець Володимира Васильковича

Здається, існують серйозні підстави погодитися з тонкою й образною характеристикою цієї частини Галицько-Волинського літопису, створеною головним його дослідником: “Коло джерел цього літопису невелике; перебуваючи в стороні від основного річища політики Південно-Західної Русі, згадуваний у переліку князів у руських та іноземних писемних пам’ятках на останньому місці, після Лева галицького та Мстислава луцького, князь Володимир Василькович у своєму офіційному літописанні залишив нам таку історію Південно-Західної Русі, якою вона уявлялась йому, князеві невеликої частини Південно-Західної Волині”⁵¹.

Але при всій тій вузькості кругозору Літописця Володимира Васильковича варто все ж таки визнати його історичною пам’яткою першорядної ваги. Насамперед тому, що він залишається єдиним джерелом з історії Галицько-Волинської Русі свого часу, хай тематично обмеженим і тенденційним. Не слід забувати, що цей Літописець так само, як і наступний уривок Мстиславового літопису, є взагалі єдиним літописним твором Південно-Західної Русі останньої третини XIII ст.

Літописець відкривається реченням: “*Нача княжити, в него [Василька Романовича. — Ред.] мѣсто, сынъ его Вълодимѣръ, правдолюбїемъ свѣтятся къ всеї своєї братїи и къ бояромъ и къ простымъ людемъ, а Левъ нача княжѣти у Галичи и в Холмѣ, по братѣ по своємъ, по Шварнѣ*” (734). З цих слів якраз видно, що Шварно помер недавно. Отже, різкого розмежування між Літописцями Василька і Володимира в усіх списках Галицько-Волинського літопису не існує.

Літописець Володимира, на відміну від свого попередника — Літописця Василька (в якому герой виглядає все ж таки невиразно, незважаючи на всі намагання книжника прославити його), є відвертою апологією цього волинського князя, доведеною до повної ідеалізації. Ця загалом скромна, хай і симпатична особистість зображується в Літописці лише в найвищих тонах.

⁵⁰ Грушевський М. Хронологія... С. 46—47.

⁵¹ Пашуто В.Т. Назв. праця. С. 109.

Хоча Літописець Володимира переслідував ту саму мету, що й Літописець Данила Галицького (звеличення князя й нестримний захист його діяльності), все ж останній за змістом і особливо за формою набагато ближче стоїть до традиційного літопису. Справа полягала не лише в тому, що книжник надав відповідної форми тим чи іншим записам, особливо коротким. **Літописець Володимира більше не є низкою** з'єднаних редактором чи складачем **повістей**, як усі його попередники. Повісті, а їх у фундаменті життєпису цього князя є кілька, використані переважно як матеріал для його створення. І тільки описові останніх, страдницьких літ життя героя присвячено спеціальну Повість про хворобу і смерть Володимира, яка, ймовірно, без особливих змін потрапила до його Літописця.

Серед джерел Літописця Володимира дослідники називали придворний князівський літопис, викривальні антитатарські повісті, описи походів на Польщу й Литву, документи княжого архіву й якусь духовну літературу⁵². Мені видається безсумнівим використання складачем цього Літописця принаймні трьох великих повістей: 1. Про стосунки з Литвою (Литовської); 2. Про відносини з Польщею (Польської); 3. Антитатарської. Книжник широко і вільно комбінує запозичені з них розповіді, немовби нанизуючи їх на стрижень головної теми. При тому він відіграє в тексті більш творчу, ніж його попередники, роль, вибудовуючи і тлумачачи звідки тих повістей у найвигіднішому для свого героя світлі.

Особливо привабливо характеризують Володимира Васильковича його дії навесні 1279 р.⁵³ У Літописці мовиться: *«Голодъ бысть по всеї земле, и в Руси, и в Ляхохъ, и в Литвѣ, и в Ятвязехъ. По семъ же ятвязѣ послаша послы своа к Володимѣрови, тако рекучи: “Господине княже Володимѣре!.. Пошли, господине, к намъ жито свое продавать, а мы ради купимъ”»* (740—741). Значення цього короткого повідомлення важко переоцінити.

Адже близько трьох століть перед тим Русь і ятвяги тільки те й робили, що воювали між собою. І раптом ятвязькі князі в скрутну годину благають допомоги у князя Волині — тієї самої землі, яку вони найбільше нищили частими набігами. І Володимир допоміг їм, хоча у його князівстві теж було сутужно з хлібом.

Із Літопису Володимира видно, що єдиною ділянкою зовнішньої політики, на якій він виявляв активність, були відносини з польською землею Мазовією. Завдяки дійовій і послідовній підтримці Володимира Конрад II втримався на мазовецькому столі, а згодом визнав себе його васалом.

Використавши Литовську, Польську й Антиординську повісті як джерела свого Літописця, обдарований волинський літератор створив і власну високохудожню повість — про недугу й кончину князя Володимира.

Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича починається словами: *“Вълодимѣру же князю болну суицю, зане бысть рана послана отъ Бога на нь неисцѣлимаа”* (754).

⁵² Пашуто В.Т. Назв. праця. С. 129—130.

⁵³ Грушевський М. Хронологія... С. 50.

Відомо, що князь серйозно нездужав принаймні з 1276 р. Не знати, на що хворів він тоді, але 1287 р., до якого приблизно належать процитовані слова, у нього був рак нижньої щелепи і гортані, що видно з докладної подальшої розповіді автора Повісті про ту недугу.

Головна інтрига Повісті про хворобу і смерть володимирського князя закладена на її початку: «Вълодимєрѣ же князь тѣскнувь немочью тѣла своего, и нача слати къ брату своему Мъстиславу, тако река: «Братє! Видиши мою немочь, аже не могу, а ино у мене не дєтєй; а даю тобѣ, брату своему, землю свою всю и города по своемъ животѣ» (754). Згодом Володимир пояснив Мстиславу, чому обрав його спадкоємцем: «Се же есмь учинилъ за гордость брата своего [Лєва. — Рєд.] и сыновца своего [Юрія Львовича. — Рєд.], даль есмь тобѣ землю свою» (756).

Ще за життя Володимира Лев із Юрієм силкувалися загарбати частину його спадщини. Творець Літописця Володимира Васильковича скористався з віроломства і примітивних хитрощів Лева та його сина, щоб яскравіше показати розум і благородство, принциповість і мудрість свого князя: «Вълодимєрѣ же бѣ разумѣа притчѣ и тыхъ много словѣ, и повѣстивъ сѣ епископомъ много отъ книгъ, занє бысть книжникъ великъ и философъ, якого же не бысть въ всей земли и ни по немъ не будєть...» (765).

Літописець Володимира завершується панегіриком померлому, що не має собі рівних у всьому давньоруському літописанні і за літературними якостями, і за всебічністю й опуклістю образу героя. Панегірик гідно увінчує його високохудожній Літописець, в якому похвали князеві щедро розсипані по всьому текстові.

Панегірик вінчає трагічну й зворушливу історію хвороби й кончини Володимира Васильковича, його мужньої й благородної поведінки перед лицем невблаганної смерті. Він відкривається детальним описом портрета князя, що вже само по собі є рідкісним явищем у давньоруському письменстві: «Сѣй благовѣрнѣй князь Володимєрѣ възрастомъ [на зріст. — Рєд.] бѣ высокъ, плечима великъ, лицємъ красєнъ, волосы имѣа желты кудрявы, бороду стригій, руки же имѣ красны и ноги; рѣчь же бѣ в немъ тлѣста и устна исподняа дєбєла» (771).

Далі йде розгорнута характеристика Володимира: він був книжник і філософ, добрий мисливець, хоробра, правдива, незлобива людина. Потім докладно описується любов князя до віри, церков, монастирів. Закінчується похвала своєрідним гімном розбудованому князем стольному граду Володимиру (772). Панегірик померлому володарю переходить у плач — звернення до нього з благанням встати з труни й поглянути на діла рук своїх, порадіти власним добрим справам (773). Автор цієї Повісті скористався формою, запозиченою із «Слова про закон і благодать» київського митрополита Іларіона⁵⁴.

Таким чином, існують вагомі підстави вважати Літописець Володимира Васильковича історико-літературним твором Давньої Русі першо-

⁵⁴ Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. (Очерки и исследования). М., 1969. С. 236–242.

рядного значення. Здавалося б, наближаючись часом за формою до традиційних літописів, він разом з тим є цілісним твором, підпорядкованим звеличенню володимирського князя і прославленню його землі.

В. Фрагмент Літописця Мстислава Даниловича

Формально цей Літописець починається зі слів: [“Начало княження в Володимирѣ Мъстислава великаго князя”]^{*}. Однак у тексті невеликого уривка, що зберігся у всіх відомих на сьогодні списках Галицько-Волинського літопису, розповідь про дійсний початок його князювання через невдалі перестановки в тексті якогось пізнішого редактора опинилась в середині згаданого уривка, вже після звістки про конфлікт Мстислава з братом Левом і небожем Юрієм через Берестя: “*Князь же Мъстиславъ сѣде на столѣ брата своего Володимеря, ...и нача княжитѣ по братѣ своемъ, правдолюбіемъ свѣтяся къ всей брати своей и къ боаромъ и къ простымъ людемъ*” (774).

Неважко помітити, що похвала Мстиславу при сходженні його на стіл Володимира-Волинського буквально списана з похвали його попередникові Володимиру. У мене створилося враження, що обидва Літописці належать тому самому волинському книжникові — жителеві м. Володимира. Та щоб утвердитись у цій думці, потрібно провести копітку текстологічне дослідження.

На тотожність авторства літописів Володимира і Мстислава вказує й те, що Мстиславів книжник продовжує, наче не сталося зміни князя, сюжети праці свого “попередника”, наприклад, історію із загарбанням Юрієм Львовичем Берестя, яка розпочалася ще в Літописці Володимира. Так само розповідь про стосунки Конрада II мазовецького з Мстиславом вільно і невимушено продовжує аналогічну оповідь у Літописці Володимира. Впадає в око і стилістична подібність обох пам’яток.

Тому, хоча формально Літописець Володимира Васильковича уривається на розповіді про чудесне збереження нетлінним його тіла, а далі йдуть слова про початок князювання Мстислава, ми маємо, на мій погляд, справу з єдиним історико-літературним твором. Навіть ідейне спрямування уривка, присвяченого Мстиславу, здебільшого буквально збігається з провідною політичною лінією основної частини цього твору, в якій ідеться про життя й діяння Володимира Васильковича. Та й сам герой цього псевдолітописця виглядає тінню, хоча й блідою, його симпатичного попередника.

Життєпис Мстислава, а разом з ним і Волинський літопис, уривається на подіях 1289—1290 рр. Як образно мовив М.С. Грушевський, по тому “кімерійська пільма” спадає на історію Галицько-Волинської Русі. Доля Мстислава, Лева та Юрія залишилася для володимирського книжника невідомою. Останніми записами Волинського, а заразом і всього Галицько-Волинського літопису є звістки про кончину дрібних удільних князів: степанського Івана Глібовича та пінського Юрія Володимировича, що сталася, певно, взимку 1289/90 р.⁵⁵

^{*} Речення взято з Іпатіївського списку (с. 610).

⁵⁵ Грушевський М. Хронологія... С. 60.

Так на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст. раптом уривається Галицько-Волинський літопис. Причина цього не відома. Можливо, кінцева частина його протографа загинула чи то в сум'ятті нескінченних міжкнязівських гризот, чи в ході чергового наїзду татар. А може, в середині XIV ст., коли польські й литовські пани завойовували Волинь, ці безцінні аркуші згоріли у вогні пожежі. Як би воно там не сталося, немає надії відшукати втрачені сторінки із закінченням Галицько-Волинського літопису.

Кілька слів на закінчення

Студіювання структури, джерел і жанрових особливостей Галицько-Волинського літопису привело мене до думки, що в більшій своїй частині (аж до початку Літописця Володимира Васильковича) він складається з окремих світських повістей, з'єднаних між собою пізнішими укладачами і редакторами. З'ясувалося також, що в складі основних повістей нашого джерела (Початкової, Галицької, Литовської, Антиординської тощо) містяться менші за обсягом аналогічні твори, звістки яких звичайно розривають тексти таких головних повістей.

Ніхто досі не відповів задовільно на очевидне питання, чому пам'ятка явно і принципово відрізняється від традиційних давньоруських літописів з їх порічними статтями й ніколи не порушуваною послідовністю подій і хронологією? Це виглядає особливо дивним, якщо взяти до уваги загальне переконання вчених в існуванні в XII ст. літописання в Галицько-Волинській Русі.

Незважаючи на апріорну впевненість більшості дослідників у тому, що в названому регіоні в XII ст. велося літописання, нікому донині не пощастило виявити найменші його сліди. Звістки ж Київського літопису XII ст. про галицькі справи 40-х — 90-х рр. можна пояснити участю якихось галичан у київському літописанні⁵⁶.

Здається, у Галицько-Волинській Русі ніколи не існувало традиційного літописання. Інакше б Літописець Данила Галицького просто продовжив його. Натомість, на мою думку, з середини XII ст. там почали створювати історико-літературні повісті, присвячені діям галицьких князів. Гадаю, що галицьке походження має докладна й драматична повість про переговори Володимирка галицького з київським послом Петром Бориславичем (кінець 1152 р.).

Є підстави припускати, що Літописець Данила і майже весь Галицько-Волинський літопис стали своєрідним і логічним продовженням притаманної Галицькій Русі історико-літературної традиції — написання особливих повістей, світських житій князів. Якщо це так, то маємо справу з винятковим для всього давньоруського письменства XI—XIII ст. явищем.

---

⁵⁶ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". М., 1972. С. 156, 159 и др.

ХЛЕБНИКОВСЬКИЙ СПИСОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISY ЯК ПАМ'ЯТКА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI ст.

Перші пам'ятки східнослов'янської писемності — літописи X—XII ст. не збереглися в оригіналах. Найдавніші з списків “Повісті временних літ” входять до першого Новгородського XIII ст. та Лаврентівського XIV ст. літописів, створених за межами України. При переписуванні у їхній мові відбулися особливості давньоруських діалектів, які згодом лягли в основу російської мови. Зазнав при переписуванні північноросійського впливу і Іпатіївський літопис початку XV ст., що містить три пам'ятки, які походять з території України: “Повість временних літ”, Київський та Галицько-Волинський літописи. Тому такий інтерес для історії української мови становлять хоч і пізніші списки, але переписані на Півдні. Збереглося небагато таких списків. Найважливіший з них Хлебниковський¹, що бере початок від одного джерела з Іпатіївським². Проте між ними та джерелом існувало ще кілька не відомих тепер проміжних списків. І в деяких випадках більш пізній Хлебниковський зберіг давніші риси. За почерком і папером його відносять до початку XVI ст. Як зазначив О.О. Шахматов, мова цього списку південноруська з явно типовими місцевими особливостями³.

Хлебниковський список лежить в основі списків Марка Бундура 1651 р.⁴ та Єрмолаєвського⁵ кінця XVII — початку XVIII ст. З нього скопійовані також Погодинський та Краківський. Цінність Єрмолаєвського списку полягає в тому, що для його виправлення використано невідомий у наш час рукопис. У результаті цей текст у деяких випадках читається краще за Іпатіївський та Хлебниковський. Спільного з названими копіями джерела сягають також скорочені тексти Густинського літопису⁶ та “Кройніки” Феодосія Сафоновича (XVII ст.)⁷.

Усі названі списки, будучи копіями Хлебниковського, відзначаються південноруськими мовними особливостями, посилюючи їх тією чи іншою мірою. Докладніше це питання не вивчалось, хоч, безперечно, спостереження О.О. Шахматова над південноруським забарвленням мови Хлебниковського списку заслуговує на пильну увагу.

¹ Хлебниковський список Іпатіївського літопису зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Ф. IV. 231. Приклади наводяться за рукописом. Нумерація в тексті у круглих дужках.

² Іпатіївський список Іпатіївського літопису видавався багато разів. Приклади наводяться за виданням: *Летопись по Ипатскому списку*. М., 1871. Нумерація в тексті у круглих дужках. Мовні особливості Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису детально проаналізовані в монографії: *Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис*. К., 1961. 283 с.

³ ПСРЛ. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. М., 1962. С. VIII—IX.

⁴ Див.: *Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории*. 1973. № 1. С. 100. Список Марка Бундура зберігається у Відділі рукописів Бібліотеки РАН.

⁵ Єрмолаєвський список Іпатіївського літопису зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Ф. IV. 231.

⁶ Густинський літопис зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Фонд ОІДР, № 118.

⁷ “Кройніка” Феодосія Сафоновича зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Ф. IV. 215.

Передусім до цього спричинилися ті риси графіки й орфографії Хлебниковського списку, які прийнято пов'язувати з другим південнослов'янським впливом. Ознаки, що свідчать про характерну школу письма, надають рукописові Хлебниковського списку надзвичайно строкастого вигляду. За ними губляться ті місцеві риси, які дали О.О. Шахматову привід назвати його мову південнорусською, хоч насправді їх не так уже й мало, а також прикмети його давньоруського протографа.

Існує велика наукова література, присвячена питанням другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську писемність⁸. Так, Л.А. Гнатенко розглянула цей вплив відносно староукраїнських пам'яток⁹. Однак лише в кандидатській дисертації В.М. Греченко-Журавської питання другого південнослов'янського впливу висвітлюються на літописному матеріалі¹⁰. Мова Галицько-Волинського літопису в цьому відношенні, як і щодо староукраїнських нашарувань, предметом дослідження ще не була.

Тим часом фототипічне видання пам'ятки, здійснене Українським науковим інститутом Гарвардського університету в 1990 р.¹¹, дає можливість начисто проілюструвати різницю в мовному оформленні списків XV і XVI ст.

Л.А. Гнатенко у статті "До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського впливу"¹² простежила традицію його дослідження в українському мовознавстві. Так, уже українські граматисти кінця XVI — початку XVII ст. Лаврентій Зизаній і Мелетій Смотрицький усвідомлювали, що деякі риси правопису цього часу відзначені південнослов'янським впливом¹³. Непрямо торкалися питання другого південнослов'янського

⁸ *Соболевский А.И.* Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. Речь, читанная на годичном акте Археологического института 8 мая 1894 года. СПб., 1894; *Щепкин В.Н.* Русская палеография. М., 1975; *Жуковская Л.П.* Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV — 1-й пол. XVI вв. (Об ошибочности понятия "второе южнославянское влияние") // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. М., 1987. С. 155—157; *іі ж.* К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке // Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960. С. 59—117; *іі ж.* К вопросу о южнославянском влиянии на русскую письменность (Житие Анисьи по спискам 1282—1632 гг.) // История русского языка: Исследования и тексты. М., 1982. С. 277—287; *іі ж.* О южнославянском влиянии XIV—XV вв.: На материале проложного жития Евгении // Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982. С. 26—59; *іі ж.* Повторяющиеся чтения как лингвистический источник // Восточнославянские языки. Источники для их изучения. М., 1973. С. 72—98; *іі ж.* Развитие славяно-русской палеографии. М., 1963. 144 с.

⁹ Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1996. Вип. 3. С. 39—57; Староукраїнський правопис останньої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків). АКД. К., 1997; Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці НБУВ. Вип. 3. К., 2000.

¹⁰ *Греченко-Журавская В.М.* Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет" в сравнении с древнерусским протографом (южнославянские и староукраинские наслоения). КД. Днепропетровск, 1996. 164 с.

¹¹ Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебниковський) і список Четвертинського (Погодинський). Вступ Омеляна Прицака. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. Том 8. Український науковий інститут Гарвардського університету. Бостон, 1990. 761 с.

¹² Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI—XVIII століть. К., 1995. С. 249—252.

¹³ Детальніше: *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVI ст. К., 1985. С. 3—222.

впливу на староукраїнські пам'ятки в працях з історії мови і при описанні цих пам'яток такі вчені, як П.Г. Житецький¹⁴ та Г. Крижанівський¹⁵.

В українському мовознавстві кінця XIX — I-ї пол. XX ст. питання т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на староукраїнський правопис конкретно не вивчалось. Лише в 20—30-х рр. XX ст. до цієї проблеми звернулися історики мови. Належну увагу висвітленню правописних питань приділяв І. Огієнко, який простежив окремі риси згаданого впливу¹⁶. Цього ж питання торкнувся А.Ю. Кримський у статті “Нарис історії українського правопису по 1927-мі рр.”¹⁷ П.П. Плющ присвятив даній темі великий підрозділ у підручнику¹⁸. А.А. Москаленко простежив уперше хронологічно деякі риси другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на правопис українських пам'яток XIV—XVIII ст.¹⁹

Д.С. Лихачов зазначає, що явища у сфері орфографії й літературної мови, пов'язані з цим впливом, виділив у промові, прочитаній на річному акті Археологічного інституту 6 травня 1894 р. О.І. Соболевський²⁰. Вони охоплюють такі тенденції:

- 1) прагнення відділити книжну мову від народної;
- 2) установити більш або менш стійкі правила правопису;
- 3) наблизити мову до первісної церковнослов'янської, “очистивши” її від пізніших народних елементів;
- 4) усунути з орфографії місцеві руські особливості;
- 5) наблизити мову й орфографію до “материнської” — грецької²¹.

В. Ягич другий південнослов'янський вплив в історії східнослов'янських мов вважав поверненням до архаїзації на основі грецької традиції²².

У середині XX ст. була висловлена думка, найімовірніше незалежно від Ягича, що з 2-ї пол. XV ст. на східнослов'янській території починається другий процес, який ніким виразно не виділявся в історії літературної мови, але який слід відділити від другого південнослов'янського впливу. Цей процес можна назвати реставрацією старокнижних традицій у літературній мові²³. Згодом Л.П. Жуковська також відмовилася від терміна “другий південнослов'янський вплив”, заперечуючи відповідне явище в

¹⁴ Житецкий П.И. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. К., 1876; *його ж.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. К., 1889.

¹⁵ Крижановский Г. Рукописные евангелия Киевских хранилищ. К., 1889.

¹⁶ Огієнко І. Новочасний церковнослов'янський правопис. Історичний нарис з палеографії та палеотипії. Варшава, 1926. С. 3, 19; *його ж.* Історія церковнослов'янської мови. Варшава, 1927. Т. 3. С. 17—25, 40—44 та ін.; *його ж.* Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Варшава, 1927; *його ж.* Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560 рр. Варшава, 1930. С. 215—216, 220—223 та ін.

¹⁷ Записки історико-філологічного відділу ВУАН. К., 1929. Кн. 25. С. 175 зв. — 176.

¹⁸ Плющ П.П. Історія української літературної мови. К., 1971. С. 149—151.

¹⁹ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій роботі). Одеса, 1971. С. 56, 60—64.

²⁰ Соболевский А.И. Назв. праця. С. 3—4.

²¹ Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958. С. 6

²² Ягич И.В. Критические заметки по истории русского языка. СПб., 1889. С. 152.

²³ Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). М., 1975. С. 217—218, 237—238.

російській писемності. Вона зробила висновок, що російська орфографія цього періоду була хронологічно замінена грецизованим і архаїзованим письмом²⁴.

Заперечує другий південнослов'янський вплив на східнослов'янську писемність і американський славіст Д. Ворт, який вважає і сам термін невірним. "Лінгвокультурні явища цього періоду, — на його думку, — слід вважати за походженням не стільки іншомовними (південнослов'янськими), скільки автохтонними (архаїзуючими або псевдокласичними)"²⁵.

Однак, за Л.А. Гнатенко, відкидати цей термін, заперечуючи взагалі вплив південнослов'янської писемності на східнослов'янську, не слід, тому що він відображає загальнокультурний південнослов'янський вплив на східнослов'янську, зокрема староукраїнську, культуру. "Термін "другий південнослов'янський вплив" у східнослов'янській орфографії, — відзначає вона, — об'єднує в собі результати орфографічних реформ: 1) святогорської (афонської), 2) середньоболгарської і 3) сербської. Перша з названих реформ вплинула на другу, а друга — на третю"²⁶.

Виходячи з указаних вище положень, автор пропонує у східнослов'янських лінгвістичних студіях вживати термін "другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив", розуміючи при цьому не живомовне перенесення іншомовних особливостей, а штучне використання унормованих графіко-орфографічних норм, вироблених на Афоні, у Болгарії й Сербії протягом XIV — 1-ї пол. XV ст., які переважно базувалися на грецькій і староукраїнській традиціях²⁷.

Як показала в своєму дослідженні В.М. Греченко-Журавська, текст Хлебниковського списку написаний в один стовпець з 27 рядків. У багатьох випадках немає поділу на слова. Разом пишуться сполучення повнозначних частин мови з службовими, інколи — сполучення повнозначних слів. Рукопис написано півуставом, точніше — молодшим півуставом з досить чітко вираженими південнослов'янськими рисами: літери прямі, без нахилу, середнього розміру, помірно круглі. Ініціали в рукописі звичайно прості, не мають прикрас у вигляді хвостиків, усиків, завитків тощо. На полях рукопису багато приміток пізнішого часу, зроблених різними почерками і різними чорнилами²⁸. Ці ж особливості характеризують і рукопис Хлебниковського списку Галицько-Волинського літопису. Він також написаний раннім півуставом²⁹. О.О. Шахматов підкреслив, що "за почерком і папером" весь текст Хлебниковського списку на-

²⁴ Жуковская Л.П. Грецизация и архаизация русского письма 2-й половины XI — 1-й половины XVI в. (Об ошибочности понятия "второе южнославянское влияние"). С. 167.

²⁵ Ворт Д. Так называемое "второе южнославянское влияние" в истории русского литературного языка // Резюме докладов и письменных сообщений: IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь. М., 1983. С. 222—223.

²⁶ Гнатенко Л.А. До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. С. 252.

²⁷ Там же.

²⁸ Греченко-Журавська В.М. Хлебниковський список Іпатіївського літопису "Повісті временних літ" у порівнянні з давньоруським протографом (південнослов'янські та староукраїнські напарування). АКД. 1996. С. 6—7.

²⁹ Огляд літератури стосовно українського письма див. у праці: Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. К., 1974. С. 5—20.

лежить до XVI ст., хоча зустрічаються аркуші, ймовірно, встановлені замість утрачених, які датують XVII—XVIII ст.³⁰

У графіці й орфографії даного списку багато рис, які відсутні в Іпатіївському. Вони можуть бути використані при встановленні дати переписування цієї пам'ятки.

Важливою його особливістю є лігатури, виносні літери, надрядкові знаки³¹. У вигляді лігатур постійно пишеться префікс **от**; порівняно часто зустрічаються написання сполук **ау** і **тр** як лігатур.

Виносні літери в Хлебниковському списку вживаються незалежно від позиції в рядку. Букви **м**, **т**, **з**, **ж**, **х**, **д** виносяться без титла: *поспѣ-
вающи^м же бѣ^збожны^м галичан^м* (623); *тог^да и Вол^од^омеръ Монома^х*
(622); *ѡко дѣж^ю* (652); *на гра^д ѡрославль* (684); *діаволь глаголе^т*
(689); *ѡко бы^а бѣ оу татарѣ^х* (690); *а Васи^ако кн^а с ни^а* (720); *чєрѣ^з
ночь* (720).

Без титла виносяться також склади **ди**, **ми**, **ді**, **до**, **ти**: *невѣры ра^о*
(623); *п^од^обный лисици* (654); *побѣдою побѣ^о Ростислава* (690).

Деякі літери й склади виносяться над рядком під прикриттям: *А^адрѣй же и коро^а* (626); *и рѣ^з* (655); *в Роу^ской земли* (689); *акы пѣс^н
морский* (730).

Голосні літери окремо не виносяться.

Як підкреслює В.М. Греченко-Журавська, за характером винесених графічних елементів (майже всі приголосні і деякі склади), їх позицією у слові і в рядку (кінець і середина слова, кінець і середина рядка) та кількістю надрядкових літер без титла Хлебниковський список "Повісті временних літ" не відрізняється від інших східнослов'янських пам'яток кінця XV — середини XVI ст.³² Таким чином, її спостереження підтверджують припущення В.М. Щепкіна, Ю.Ф. Карського, О.В. Творогова, які вважають, що система й характер уживаних у рукописі виносних літер і складів разом з іншими рисами можуть бути датованою ознакою.

Рукопис Хлебниковського списку багатий на надрядкові знаки. Серед них знаки скорочення, придиху, наголосу, довготи, а також ті, що вживаються замість пропущених літер.

Найвідомішим із них є **титло** — знак скорочення у вигляді хвилястої рисочки. Традиційно під титлом писалися такі слова, як **Богъ**, **Богородиця**, **царь**, **святой**, **солнце**, **церковь**, **глаголати** і деякі інші, а також похідні від них: *бжїєю* (636, 640), *Бѣу* (640), *цѣркви* (640), *сѣтъя* (640), *Бѣи* (640), *глаголючимь* (640), *нѣѣ* (640). Знак цей відомий з давньоруського періоду.

Паєрок має вигляд зигзага [-] або куточка [>]. У південнослов'янських рукописах він вживався замість пропущених **ъ** або **ь**. На думку Л.П. Жуковської, у східних слов'ян паєрок вживався для свідомої архаї-

³⁰ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962. С. VIII—IX.

³¹ Тут і далі використані спостереження В.М. Греченко-Журавської над рукописом "Повісті временних літ" за Хлебниковським списком.

³² Греченко-Журавська В.М. Хлебниковський список Іпатіївського літопису "Повісті временних літ"... АКД. С. 7.

зації письма, цей знак не був пов'язаний з будь-якими звуками мови і його вставляли без усякого смислу³³.

У графіці й орфографії Хлебниковського списку привертають увагу риси, відсутні в Іпатіївському. Їх можна пов'язати з другим південнослов'янським впливом.

У графіці це: вживання **омеги** (ω) після приголосних: *бо, братомь, воєводство, Влѡдимєрь, горѡдѡ, дѡдѡкомь, мноого, поодѡ, словеса, Соломонь, сынома*.

Виникнення букви **зело** (s) в таких позиціях, де її не було раніше: *брєсѣ, кнѡсѡ, мнѡсѡи, носѣ*.

Поява нового накреслення букви **з**, що нагадує змію: *зєвзѡдѡ, знѡютсѡ, бєз, сѡздѡнѡи*.

Показові зміни в орфографії:

1) перед голосними послідовно ставиться **ї**: *галицкїй, діаволь, зєліє, Кїєвоу, Марїамь, Моусїа, оутєєрженїємь, прїидє, радостїю;*

2) з'являється т. зв. зїяння: *богомїрнаа, всєленнѡа, добѡраа, жєлѣзнѡа, половѣцѡкаа, поганѡа, скєєрнѡа, хрїстѡлюбнѡа;*

3) у сполуках глухих з плавними приголосними поширюються написання типу: *дрѣжава, прѣвѡый, сѣдїтѣ;*

4) **юс великий** пишеться як у кінці слова, так і в коренях: *вѣдѣж, имѣахѣ, смѣахѣ, хотѣахѣ, мѣжѣ, мѣченѡый, прємѣдрѡый, сѣщїй;*

5) східнослов'янське **ч** замінюється на **щ**: *дѡщєрь, кнѡжѡщїю, молѡщїмсѡ, моцнѡ, помѡщѣ, стоѡщїмь, хотѡщє*.

Наші спостереження над рукописом Хлебниковського списку показують, що його текст нерідко відбиває більш архаїчну систему рефлексії давніх редукованих голосних, ніж Іпатіївський літопис³⁴.

Так, паєрок зустрічається зазвичай на місці слабого редукованого **ь**, пропущеного в Іпатіївському списку: *не видѡвѣше* (621), *изгнавѣшю* (622), *остаѡвѣшю* (622), *обухавѣшю* (622), *вєсплакавѣшю* (622), *родѡвѣшюся* (622), *вѣставѣшю* (622), *увѣдавѣши* (624).

Ставиться паєрок і на місці слабого редукованого **ь** у тих випадках, де в Іпатіївському літописі **ь** пропускається, наприклад, у суфіксі **-ѡц-** (*половѣци* (622), *володїмєрѣци* (625)).

Літери ѣ і ѡ у Хлебниковському списку не мають звукового значення, але їхня наявність є його характерною особливістю. Л.П. Жуковська³⁵ та Т.О. Сумникова³⁶, які досліджували вживання цих букв у пам'ятках XIV–XVI ст., пояснюють їхнє збереження після завершення процесу втрати редукованих цілою низкою причин.

³³ Жуковская Л.П. Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV — 1-й пол. XVI в. С. 10.

³⁴ Див.: Мельничук А.С. О языке Киевской летописи XII века // Слов'янське мовознавство: IX Міжнародний з'їзд славїстів. Доповїдї. К., 1983. С. 116–142.

³⁵ Жуковская Л.П. К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке // Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960. С. 59–117.

³⁶ Сумникова Т.А. Чудовский сборник XVI века: Палеографическое и фонетическое описание рукописи Чудовского сборника № 264 // Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960. С. 118–176.

В.М. Греченко-Журавська у дисертаційному дослідженні систематизувала ці причини, спираючись на праці вищеназваних фахівців ³⁷:

1) наслідування орфографічним традиціям або особливим графічним нормам (таке, наприклад, уживання в кінці самостійного слова, прийменника чи рядка);

2) відбиття особливої вимови будь-яких категорій слів, що містять у собі групи приголосних, які перешкоджали випадінню слабких редукованих;

3) складна техніка переписування, яка не завжди давала змогу переписувачеві стежити за змістом передаваного тексту, що призводило до механічного перенесення букв з однієї пам'ятки до іншої;

4) уживання редукованих у нових функціях: як знаків твердості / м'якості парних за цією ознакою приголосних та як "розділових" знаків.

Т.О. Сумникова до того ж відзначає, що в ряді випадків написання редукованих передає середньоболгарську орфографічну традицію (змішування **ъ** і **ь** у кінці повнозначних слів і прийменників, а іноді в кореневих і формальних морфемах) ³⁸.

За спостереженнями В.М. Греченко-Журавської, у Хлебниковському списку "Повісті временних літ" редуковані ставляться у деяких префіксах та прийменниках, закінченнях повнозначних слів, в окремих кореневих морфемах. Простеживши факти розходження при написанні слів із втраченими редукованими в Хлебниковському й Іпатіївському списках, вона дійшла висновку, що у випадках збігу при їх написанні можна, очевидно, говорити про точну передачу орфографії протографа переписувачами явища періоду його створення, тобто XIII — початку XIV ст. ³⁹

На відміну під Іпатіївського у рукописі Хлебниковського списку переважає написання **ъ** у простих прийменниках: *въ Звенигородѣ* (623), *въ Угры* (624), *въ Бєлзѣ* (625), *въ послѣдняя времєна* (626), *въ силѣ тяжцѣ* (627), *къ Києву* (623), *къ брату* (626), *къ королеви* (627), *съ братомь* (625), *съ многыми вои* (628).

У префіксах: *сѣтвориша* (627), *сѣшєдьше* (629).

Неетимологічне вживання букви **ь** замість **ъ** також слід вважати наслідком південнослов'янського впливу. Однак спостереження Л.П. Жуковської показали, що **ь** замість **ъ** у пам'ятках староросійської мови зустрічається лише після задньоязикових і губних, що пояснюється фонетично ⁴⁰. Пор. у Хлебниковському списку Галицько-Волинського літопису: *поть* (6), *Володиславь* (24), *другь* (24), *сродникь* (625), *Турискь* (626), *книжникь* (626), *Святославь* (627), *Глѣбь* (631, 635), *діакь* (635), *бѣзь* (635).

У Хлебниковському списку **ь** замість **ъ** зустрічається також після д: *зѣздь* (24); з: *изь* (626, 635); л: *Даниль* (635); н: *Донь* (24), *Романь* (24), *убієнь* (627), *застрєлєнь* (635), *Ивань* (635); р: *изь Угорь* (626), *Володимєрь* (627), *Дмитрь* (635), *мирь* (636); т: *антихристь* (626), *Бенедикть* (627).

³⁷ Греченко-Журавская В.М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет" в сравнении с древнерусским протографом... КД. С. 37—38.

³⁸ Сумникова Т.А. Назв. праця. С. 132—133.

³⁹ Греченко-Журавская В.М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет". КД. С. 38.

⁴⁰ Жуковская Л.П. Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV — 1-й пол. XVI в. С. 155—157.

Дослідники мови Іпатіївського списку зазначають, що у цій пам'ятці зберігається м'яка вимова звуків **ж, ш, ч, ц**. О.О. Никольський, наприклад, пише: "Шиплячі і ц у нашій пам'ятці рідко поєднуються з "твердими", найбільше ж з "м'якими" голосними"⁴¹. Він зафіксував у "Повісті временних літ" лише 10 випадків сполучення шиплячих і **ц** з **о** і 42 приклади сполук з **у**. Вчений робить висновок про їх м'якість у цій пам'ятці, оскільки не виявив у ній сполук шиплячих і **ц** з **ы**, а також з **ъ**⁴².

О.С. Мельничук зафіксував м'яку вимову вищеназваних приголосних у Київському літописі за Іпатіївським списком. Учений помітив, що перед голосним **а** (як і перед **и, е**) м'якість шиплячих ніяк не позначається, а м'якість **ц** передається послідовно через написання **а** або **а** після **ц**. У позиції перед **у** м'якість їх послідовно передається з допомогою літери **ю**. Одиначні випадки написання **у** після **ш**, наприклад *суцу*, він пов'язує з впливом церковнослов'янських зразків⁴³.

За спостереженнями В.М. Греченко-Журавської, у Хлебниковському списку "Повісті временних літ" можна бачити неоднорідну картину при вживанні голосних букв після шиплячих і **ц**. З одного боку, після цих приголосних пишеться тільки **и**, а не **ы** (*половци* та ін.). Послідовно вживається й буква **а**, але не **я** або **а**: *рекоша*. Буква **ъ** замість етимологічного **ь** зустрілася лише один раз: *ножь*⁴⁴.

З іншого боку, зазначає дослідниця, досить часто після шиплячих і **ц** вживається буква **оу** відповідно до **ю** Іпатіївського списку, а після **щ** таке написання переважає: *прошоу, лжоу, мовницоу, хоцоу*.

Ю послідовно пишеться лише після **ч**: *Игоревичю, чюжои*.

Крім того, у Хлебниковському списку "Повісті временних літ" вона виявила три випадки написання **о** < **е** після шиплячих: *шоль, чюжои, въ княжои медоуши*⁴⁵.

У Хлебниковському списку Київського літопису лабіалізація **е** після шиплячих та **й** перед споконвіку твердим приголосним відбита досить широко, хоч і непослідовно. Іп., 756, 757: *шеломъ* — Хлеб.: *шоломъ*; Іп., 378: *пришелъ* — Хлеб.: *пришоль*; Іп., 396: *вшелъ, пошелъ* — Хлеб.: *вшоль*, але *пошелъ*.

Щодо Єрмолаєвського та інших списків, то лабіалізація **е** відбивається в них значно послідовніше, охоплюючи і ті випадки, коли вона відсутня в Хлебниковському. Так, Хлеб., 411: *Чертовъ лъсъ* — Єрм.: *Чортовъ*; Хлеб., 660: *старшего* — Єрм.: *старшого*; Хлеб., 769: *мечевые остроты* — Єрм.: *мечовые*; Хлеб.: *рожение* — Єрм.: *рожоніе*; Хлеб.: *солнце стояще* — Єрм.: *стоящо*. Вплив твердих основ на історично м'які спостерігається тут у формах давального та орудного відмінків однини іменників. Хлеб., 743: *сторожемъ же бившимся* — Єрм.: *сторожомъ*; Хлеб.: *съ королевичемъ* — Єрм.: *съ королевичомъ*; Хлеб., 447: *съ Ярославомъ Святополчичемъ* — Єрм.: *Святополчичомъ*.

⁴¹ Никольский А.А. О языке Ипатьевской летописи. Варшава, 1899. С. 48.

⁴² Там же. С. 49.

⁴³ Мельничук О.А. Про мову Київського літопису // Мовознавство. 1983. № 2. С. 46—47.

⁴⁴ Греченко-Журавская В.М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет"... КД. С. 133.

⁴⁵ Там же. С. 134.

Найпереконливішим доказом твердої вимови шиплячих і ц вважають вживання після них букв ы і ъ. Щодо інших голосних як покажчиків твердості / м'якості попередніх шиплячих думки розходяться.

В.В. Колесов вважає, що про ствердіння шиплячих у рукописах можна робити висновки на підставі написання у, ы, ъ після ж, ш замість шя, шо та ін.⁴⁶

О.С. Мельничук твердить, що у Київському літописі за Іпатіївським списком м'якість шиплячих перед а ніяк не позначається, а перед голо-
сним у передається буквою ю⁴⁷.

М.А. Жовтобрюх відзначає, що букви а і у в давньоруській мові не позначали твердості попередніх шиплячих, про що свідчить функціонування в пам'ятках тих самих слів з буквами а, у або я, ю після шиплячих⁴⁸.

В.М. Греченко-Журавська не знайшла в Хлебниковському списку "Повісті временних літ" написань з ы після шиплячих⁴⁹. Однак пам'ятки староруської⁵⁰ і староросійської⁵¹ писемності фіксують такі факти з XIV ст. Тому вона гадає, що однозначно робити висновки про якість цих приголосних у Хлебниковському списку неможливо. "Однак важко уявити, — продовжує дослідниця, — що в рукописі XVI ст. ніяк не відбився фонетичний процес, характерний для всіх східнослов'янських мов, починаючи з XIV ст. У зв'язку з цим, імовірно, слід розглядати виявлені нами випадки написання оу після ж і ш як факти, що вказують на тверду вимову цих приголосних. Окремі випадки з буквою о після ж і ш, наявні в рукописі, а також написання ножь, вважаємо, підтверджують це припущення"⁵².

Можливість порівняти два списки однієї пам'ятки дає дослідникові щасливу нагоду простежити процеси розвитку української мови на всіх рівнях (лексика, фразеологія, фонетика, морфологія, синтаксис), виявити часові й просторові характеристики цих процесів. "Літописні наші тексти в історії літературної мови посідають своє особливе місце, — пише історик М.Д. Приселков. — У своїй історії мова літописної розповіді не раз зазнавала на собі спробу зближення з мовою інших родів літератури і навіть мовою розмовною, тому що сталість мови літописних текстів з плином часу починала створювати труднощі для читача при розумінні змісту викладу"⁵³.

Приклади, наведені ученим, дають історію кількох російських слів. Так, у Радзивилівському літописі XVI ст. при порівнянні з Лаврентіївським, переписаним у 1377 р., він відзначає деякі заміни застарілих слів більш зрозумілими сучасникам переписувача. Слово **ложница** переписи-

⁴⁶ Колесов В.В. К вопросу о соотношении между фонетическими явлениями древнерусского языка и орфографическими нормами древнерусской письменности (Глухие в рукописи середины XVI в.) // Филологический сборник студенческого научного общества ЛГУ. Л., 1957. Вып. 1. С. 153.

⁴⁷ Мельничук О.С. Про мову Київського літопису. С. 47.

⁴⁸ Історія української мови. Фонетика. С. 311.

⁴⁹ Греченко-Журавская В.М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет"... КД. С. 135.

⁵⁰ Історія української мови. Фонетика. С. 314.

⁵¹ Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка. М., 1980. С. 153.

⁵² Греченко-Журавская В.М. КД. С. 135.

⁵³ Приселков М.Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 86.

сувач замінив на постельница, пробоши черевы на боты, наб-
дя — кормя, dospѣль — готовъ, детескъ — малъ, детищъ — от-
рѣча, крьнетъ — купить, ратиться — сразиться, ядь — снеть
тощо⁵⁴.

У лексичному плані порівняння Хлебниковського списку Галицько-
Волинського літопису з Іпатіївським наочно ілюструє процес витіснення
з тогочасної книжної мови питомих давньоруських слів і їх заміну сло-
вами живої української мови. Так, слово **свадьба**, вживане в Іпатіївсь-
кому літописі, постійно замінюється словом **веселе**, що в дещо зміненій
формі (весілля) побутує в сучасній українській мові. Пор.:

1229 р. ІЛ: “Потомъ же времени минувшу, ѣха Василко Суждалю на
свадбу шурина своего” (505). ХС: “По томъ же времени минувши еха Ва-
силко к Суждалю на *веселе* шурина своего” (653). На полях рукопису
проти цього фрагмента фіксується запис: “Василко до Суждаля на *весе-
ле*”. Далі в ІЛ під 1261 р.: “В ты же дни *свадба* бысть у Василка князя у Во-
лодимерѣ городѣ: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрѣя князя Всево-
лодича Чернигову” (561–562). ХС: “Въ тыа же дни *веселе* бысть у Василка
князя у Володимери городѣ: нача отдавати дъщерь свою Олгу за Андрѣа
князя за Всеволодича к Чернѣгову” (719). ІЛ під 1264 р.: “Въ прежерче-
номъ же лѣтѣ Миндовгова убитья бысть *свадба* у Романа князя у брянсь-
кого, и нача отдавати милую свою дочерь, именемъ Олгу за Володимера
князя” (569). ХС: “Въ прежерченномъ же лѣтѣ Миндовгова убитія бысть
же *веселе* у Романа князя у дръбѣньского, нача отдавати милую свою
дъщерь, именемъ Олгу, за Володимера князя” (728).

Зазвичай замінюються слова застарілі, які, на думку переписувача,
могли бути не зрозумілі його сучасникам. Проте свідомі заміни в тексті
Хлебниковського списку зустрічаються рідко.

До них можна з упевненістю віднести випадок вживання слова **це-
рковъ** замість **божница**. Останнє в свідомості переписувача, мабуть,
асоціювалося з язичництвом. Пор. такий фрагмент Хлебниковського
списку:

“Того же лѣта преставися великий князь краковський Болеславъ,
добрый и тихый, кроткий и смиренный, незлобивый, братолюбивый. По-
живъ же лѣта многа, и тако въ старости добрѣ отъиде къ Господу, тѣло
же его спрятавшє положиша его въ *церкви* святого Францишка, въ го-
родѣ в Краковѣ” (742).

В Іпатіївському списку на цьому місці на стор. 581 знаходимо імен-
ник **божница**, що, ймовірно, бере початок з протографа.

Часто не вдається виявити й мотиви, якими керувався переписувач.
Так, крім уже згаданого вище іменника **свадьба**, його увагу привернуло
ще одне слово із сфери обрядової лексики, а саме: іменник **погребеньє**,
який і був замінений на **схоронѣньє**. Відбулися ще деякі інші зміни в
тексті фрагмента, наведеного далі. Пор.:

ІЛ: “Князь же Мьстиславъ не притяже на *погребеньє* тѣла брата
своего Володимѣра, но приѣха послѣ с бояры своими и со слугами, и ѣха

⁵⁴ Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. Л., 1940. С. 86.

въ епископью ко святѣй Богородици, иде же положенъ бысть братъ его Володимѣръ, и плакася надъ гробомъ его плачемъ великимъ зѣло, аки по отцѣ своемъ по королѣ” (610).

ХС: “Володимеру же вложено въ гробъ ⁵⁵. Братъ же его ⁵⁶ не притяже на *схоронѣньє* тѣла его ⁵⁷, но пріѣха же послѣ съ бояры своими и съ слугами, и еха въ епископью къ святой Богородици, иде же положенъ бысть братъ его Володимеръ, и плакася надъ гробомъ его плачемъ великимъ зѣло, яко по отци своемъ по королѣ” (779–780).

Запис на полях Хлебниковського списку зберігає, проте, в назві ритуалу поховання слово одного кореня з наявним в Іпатіївському: “Мстиславъ пріѣхалъ по *погребѣ* братнемъ и плачетъ плачемъ великимъ” (780).

Прикметник *думень* у Хлебниковському списку замінено на *мудрый*. ІЛ під 1291 р.: “Въ лѣто 6799. Левъ князь, братъ Мъстиславль, сынъ королевъ, внукъ Романовъ самъ иде в помочь Болеславу. Пришедшу бо ему ко Кракову; и радъ бысть ему Болеславъ, и Кондратъ и Локотко, акы отцю своему: зане бысть Левъ князь *думень*, и хороборъ, и крѣпокъ на рати” (615).

ХС: “Того же лѣта князь Левъ, братъ Мъстиславовъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ самъ иде в помочь Болеславу. Пришедшу же ему къ Кракову, радъ бысть ему Болеславъ, и Кондратъ и Локотко, яко отцу своему: зане бысть Левъ князь *мудрый*, и хороборъ, и крѣпокъ на рати” (775–776). На полях проти цього місця стверджується: “Левъ — чловѣкъ мудръ и храборъ на ратехъ”. Слово *крѣпокъ*, як бачимо, тут пропущено, а прикметник *мудръ* подано у нечленній формі відповідно до форми *думень* Іпатіївського списку.

Варто зауважити, що в “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” слова з коренем *дум(-)*, поширені в давньоруській мові, взагалі відсутні ⁵⁸. Зате в “Словаре русского языка XI–XVII вв.” вони представлені значною кількістю слів (*дума, думати, думець, думникъ, думно, думный* ⁵⁹, *думца, думчий, думщикъ*) ⁶⁰.

Дієслова *стряпати* — *встряпати* замінені на, ймовірно, запозичені з польської мови *мешкати* — *умешкати*.

ІЛ: «Дмитрови же, киевському тысяцкому Данилову, рекшу Батыєви: “Не мози *стряпати* ⁶¹ в землѣ сей долго; время ти есть на Угры уже пойти; аще ли *встряпаеши*, земля ти есть силна, сберуться на тя и не пустять тебе в землю свою”» (523).

ХС: «Дмитрисви же, кієвському тысяцкому Данилову, рекшу Батыєви: “Не мози мешкати въ земли сей долго; врѣмя ти есть на Угры уже

⁵⁵ Цього речення в Іпатіївському списку немає.

⁵⁶ В ІЛ: князь же Мъстиславъ.

⁵⁷ В ІЛ: брата своего Володимѣра.

⁵⁸ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I. С. 330.

⁵⁹ Перше значення прикметника *думный* — “мудрый” проілюстровано в цьому словнику єдиним прикладом з Іпатіївського списку, наведеним нами вище.

⁶⁰ Словарь русского языка XI–XVII вв. IV. 1977. С. 373–375.

⁶¹ Дієслово *стряпати* в “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” відсутнє (II. С. 395), а дієслово *мешкати* представлене значною кількістю прикладів і форм (I. 588).

пойти; аще ли *умѣшкаєшь*, земля ти єсть силна, сѣберутся на ня, не пустять тя въ землю свою» (674).

Для історії української мови великий інтерес мають примітки на полях рукописів. Вони свідчать про те, що переписувачі текстів вільно володіли живою розмовною мовою свого часу. Зв'язані при переписуванні традицією, вони могли використовувати на полях Хлебниковського списку слова, які, ймовірно, сучасниками не сприймалися як гідні літописного тексту. Так, при постійно вживаних у тексті формах **город** і **град**⁶² на полях для позначення цієї реалії часто вживається слово **місто** (мѣсто, место)⁶³. Під 1231 р. на полях Хлебниковського списку є запис: “Король дивується Володимеру *мѣсту*”. Пор. у тексті:

“Оттуда король поїде к Володимерю. Пришедшу же ему к Володимерю, дивившюся ему, рекшю, яко: “Така *града* не избрѣтохъ ни в Нѣмецкихъ странахъ” (659).

Слід, проте, зауважити, що слово **мѣсто** в значенні “передмістя” протиставлялося **городу** ще в давньоруський період. Відповідно мешканці **мѣста** іменувалися **мѣстичи** на противагу **горожанам**, які жили в **городі**. У наступному фрагменті Іпатіївського списку під 1290 р. усі ці відтінки простежуються чітко:

“Болеславу же пришедшу с братьею своею, и вѣха въ *мѣсто*, а в *городъ* не лзѣ бысть вѣхати ратными, зане боряху крѣпко из него пороки и самострѣлы, тѣмже немощно бысть приступити к нему; и стаха около *города*, извѣдающе села. И бысть ѣха в зажитѣе единою вѣздале отъ *города*; *мѣстичѣ* же не бяхуся по Болеславѣ с *горожаны*, но рекоша: “Кто сядеть княжити во Краковѣ, то нашъ князь”. И стояша у *города* лѣто цѣло, бьучеся у *города*, и не успѣша у него ничтоже” (614–615). Пор. ХС (745).

Надалі слово **мѣсто** у формі називного відмінка множини (*мѣста*) зустрічається на полях Хлебниковського списку під 1289 р.: “Берестяне и инши *мѣста* поддалися князю Юрію” (780). Відповідно у тексті як Іпатіївського, так і Хлебниковського списку читається слово *город*:

«Утоливъ же отъ плача [Мстислав. — *Ред.*], и нача рассылати засаду по всѣмъ *городомъ*. Хотящю же ему послати до Берестіа, и до Каменьца, и до Бѣльска, и прійде ему вѣсть, аже уже засада і Юрієва в Берестіи и в Каменци и в Бѣльску. Берестіане бо вчинили коромолу бяху — [и] єще Володимеру князю больну суццю, — они же схавѣшю къ Юрієви князю цѣловаша крестъ на томъ, рекучи: “Како не достанеть стрья твоего, [ино] мы твои и *городъ* [твой], а ты нашъ князь”» (780).

І нарешті, в тому же році знову на полях ХС зустрічається це слово у формі давального відмінка множини: “Мьстиславъ до Берестіа и до иныхъ *мѣстѣ*” (782). Відповідно в тексті — лише *город*:

«Мьстиславъ же поєха до Берестіа. Єдуццю же ему къ *городу*, и срѣтоша єго *горожанѣ* съ кресты отъ мала и до веліка, и пріаша съ ра-

⁶² у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” лексеми *город* і *град* та їх похідні представлено досить широко (Т. 1. С. 253, 259).

⁶³ Іменник *мѣсто* у значенні “великий населений пункт” за даними цього словника поширюється з кінця XIV ст. (Т. 1. С. 628).

достію великою свого господина. Берестіане же, начальници коромолѣ, бѣжаша по Юрію до Дорогичина, цѣловалѣ бо к нимъ крестъ на томъ: “Не выдамъ васъ стрѣви своєму”. Мьстиславъ же пребывъ мало дній въ Берестію, и еха до Каменца и до Бѣльска”» (там же).

Мова. Цей іменник не зафіксований у словнику староукраїнської мови XIV—XV ст. Наведено лише дієслово **мовити**, **мовить** із значенням “говорити”, “казати”, “сказати”, “мовити” та з кількома відтінками цих значень⁶⁴.

“Словарь русского языка XI—XVII вв.” подає два приклади слова “мова” з пам’яток XVII ст. у значенні “речь”, “язык”: 1) Чтобы титулы писаны были прямо, а не по ихъ *моѣ*, что они сказывают (АИ II, 356. 1610 г.); 2) Боярина шлетъ думного польской *мовы* разумног[o] (Ист. песня Смол., 48. XVII в.)⁶⁵. Наводяться також два приклади дієслова **мовити** у значенні “говорить”⁶⁶.

Таким чином, на полях Хлебниковського списку засвідчено більш раннє вживання цього іменника. Запис-заголовок “*Мова о татарехъ*” (641) передає зміст досить великого фрагмента тексту, що містить ряд дієслів мовлення: **сказывати**, **сказати**, **молвити**, **ректи**, а також слововосполучення: **пришедши вѣсти**. Пор.:

«*Пришедши же вѣсти* въ станы, яко пришли суть видѣть олядїй рускихъ, слышавъ же Даниль Романовичъ, и гна всѣдъ на конь видѣти невиданое рати, и сущїи с нимъ коньници и инїи мнози князи с нимъ гнаша видѣти невиданое рати. Онѣмъ же отшедшимъ, Юрьгїй иже имь сказываше, яко стрѣлци суть; инїи же молвяху, яко прости людіе суть пущей половецъ; Юрьгїй же Домамиричь молвяше: “Ратници суть и добраа воя”. Прїехавъше же сказаша Мьстиславу, Юрьгїй же все сказа, и рекшимъ молодымъ княземъ: “Мьстиславе и другїй Мьстиславе! Не стойта, пойдемъ противу имь”» (там же).

Хлебниковський список засвідчив на полях також вживання дієслова **намовляти** у значенні “підбурювати”: “Даниль въ Жидичинѣ, *намовляють* его взяти Луцко” (648). У “Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.” єдиний приклад має інше значення, а саме: “попросити”⁶⁷, проте фіксується похідний іменник **намолвеніє** як “підбурювання”⁶⁸.

Фрагмент, наведений нижче, засвідчує, що значення дієслова **намовляти** на полях Хлебниковського списку саме таке: “підбурювати”: «Сѣдящю же Ярославу в Лучьску, еха Даниль въ Жидичинъ кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава⁶⁹ к Лучьску; и рѣша єму бояре єго: “Прїйми Луческъ, zde ими князя ихъ”; оному же отвѣщавшю, яко: “Приходихъ zde молитву сѣтворити святому Николѣ, и не могу того сѣтворити”, иде въ Володимерь» (648).

⁶⁴ Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. I. К., 1997. С. 603—604.

⁶⁵ Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1982. 9. С. 228.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. II. С. 19.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Помилка. Слід — Ярославъ.

Іменник **рада** представлено в “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” багатьма прикладами з кількома значеннями. Наведено відповідники у старочеській та старопольській мовах (*rada*), а також староверхньонімецьке *Rat* ⁷⁰.

На полях Хлебниковського списку засвідчено лише приклади в значенні “порада”.

1) “Судиславова *рада*: не давати дочере за Данила” (647). Пор. текст: «По томъ же Судиславу льстящю подъ Мстиславомъ, рече ему: “Княже! Дай дщерь свою обрученъную за королевича и дай ему Галичь: не можешъ бо дръжати самъ, а бояре не хотятъ тебе”» (там же).

2) “Андрѣй, сынъ королев, в Галичи *за радою* галичанъ невѣрныхъ” (359). У тексті: “Королеви же посадивши сына своего Андрѣя в Галичи, свѣтомъ невѣрныхъ галичанъ” (там же).

Цікаві коментарі до іменника **рада** є в “Словаре русского языка XI–XVII вв.” Відзначивши кілька його значень, укладачі звертають увагу на польське слово *rada* і непрямо вказують на можливість запозичення з цієї чи через посередництво цієї мови ⁷¹.

Посилює цю думку наявність префіксальних іменників. Такими в аналізованому тексті є слова **зрада** і **зрадця** ⁷², до яких у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” подаються відповідники з старочеської та старопольської мов. Пор. стч. **zrada**, **zradza**, стп. **zdrada**, **zdradza** ⁷³.

Написи на полях арк. 657 містять обидва слова: Филипъ, врагъ Даниловъ, просить его до Вишни *на зрадѣ*, Встыдъ *зрадоумъ*, *Зрадѣ* поймани и милосердіе одержали. Зміст великого фрагмента, наведеного нижче, вони передають стисло і влучно. У тексті же тема зради, проведена з допомогою прикметників *безбожнѣй* та *невѣрнѣй*, підкреслена порівнянням *яко и оканнѣй Святополкъ*, дуже розтягнута і невиразна. Пор.:

“Невѣрнѣмъ Молибоговичемъ узрѣвши се страхъ имъ бысть отъ Бога, рекшимъ, яко: “Свѣтъ нашъ раздрушися” и побѣгшимъ *имъ, яко и оканнѣй Святополкъ*. Онѣмъ бѣгающимъ и еще не увѣдавшю князю Данилу и Василку, Василко же поеха къ Володимерю, а Филипъ *безбожнѣй* зва князя Данила въ Вишню: другіи же свѣтъ сътвориша на убіеніе его [Василка] съ Александромъ братучядомъ его. Въехавшю [ему] въ Браневичаве рѣли, и прійде къ нему посоль отъ тысяцкого его Демяна, рекшю ему, яко: “Пирь [ти] золъ есть, яко свѣщано есть безбожнѣмъ бояриномъ [твоим] Филипомъ и братучядомъ твоимъ Александромъ, яко убіену ти быти”; и то слышавъ поиде назадъ и съдръжи столъ отца своего. Къснятину повѣдавшю, оному же обратившюся на рецѣ Днѣстрѣ, а бояре безбожніи везяхуся инуда, не хотяше лица его види-

⁷⁰ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. II. С. 284.

⁷¹ Словарь русского языка XI–XVII вв. XX. С. 200.

⁷² Про слово “зрадця” див. також думку Л.Л. Гумецької в ж. “Мовознавство”. 1976. № 4. С. 72.

⁷³ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I. С. 408.

ти. Прісхавшю же в Галичъ, посла къ брату си князю Василкови: “Пойди ты на Олександра”. Олександру же выбѣгшю в Перемышль къ совѣтникомъ своимъ, а Василко пріа Белзъ; Ивана же посла, сѣделничего своего, по невѣрныхъ Молибоговичехъ и по Волѣдрисѣ, и изымано бысть ихъ 20 и 8 Иваномъ Михалковичемъ, и тиі смърти не пріаша, но милость получиша” (656–657).

Зустрічаються на полях Хлебниковського списку й інші слова, не характерні для давньоруського літописання.

Здобычь⁷⁴: Зависть ляховъ для **здобычи** (644). У тексті йому відповідає **плень**: Василку же князю многы плены пріемшю, стада коньска и кобыльска: и бысть зависть ляхомъ (там же).

Часть: Клятва межи ляхами и русю не брати челяди из *часу* войны (653). У давньоруських текстах даний іменник не зафіксовано у цьому значенні. У “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” представлений великою кількістю прикладів⁷⁵. Дослідники проблеми зауважують, що протягом XVI–XVIII ст. відбувається процес дальшого збагачення і стабілізації системи вираження часових понять. У загальному темпоральному значенні поступово утверджується слово **часть**, що широко вживається також на означення окремих хронологічних відрізків, не завжди чітко окреслених. Проте паралельно з ним продовжує виступати також слово **время** (*времня*), хоча сфера його вживання поступово звужується⁷⁶.

Своєрідний стилістичний профіль літописання визначає власне цілеспрямовано організована система засобів вираження (оригінальне використання прямої мови, певні стереотипні стандартизовані фрази: “в се же лѣто, зимѣ бывши, не бысть ничего, возвратися во свояси”). Одночасно у пам’ятках цього жанру широко використовуються і мовні засоби інших стилів. Таким чином, літописний матеріал дає можливість простежити складний процес взаємодії всього багатства мовного матеріалу і засобів його вираження.

Саме тут знаходять застосування як традиційна книжна мова з використанням усіх можливих стилістичних засобів тогочасної літератури, так і жива народна мова з її прийомами та засобами.

Вивчення обох літературно-мовних напрямів, що характеризують давнє літописання, розширює уявлення про процеси формування східнослов’янських літературних мов на різних етапах їх розвитку.

⁷⁴ у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” слово *здобычь* відсутнє. У цьому значенні виступає *добитокъ* (I. С. 305).

⁷⁵ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. II. С. 531–533.

⁷⁶ Історія української мови. Лексика і фразеологія. С. 318.

ТЕКСТ

Текст Хлебниковського списку Галицько-Волинського літопису підготовлено за "Правилами видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.", укладеними М.М. Пещак та В.М. Русанівським (Київ, АН УРСР, 1961), з деякими спрощеннями.

Транслітерація здійснюється з допомогою сучасних (українського та російського) шрифтів. Крім того, вживається знак ять(ѣ).

Буквені позначення чисел передаються арабськими цифрами.

Виносні літери вносяться в рядок. Титла (~) розкриваються.

Текст розбивається на слова відповідно до сучасних норм правопису.

Прийнято сучасну пунктуацію. У зв'язку з тим, що Хлебниковський та Іпатіївський списки літопису

беруть початок з одного джерела, у виносках внизу сторінки подаються лексичні різночитання, важливі для розуміння змісту тексту.

Фрагменти Іпатіївського списку, відсутні в Хлебниковському, подано в квадратних дужках, а фрагменти, яких немає в Іпатіївському, виділяються курсивом.

Збережено також позначки на полях рукопису, важливі для з'ясування процесу історичного розвитку української мови.

Тутъ много чого немає
622

Сърчанъ у Дону

Пѣсни половецкія

623

Война на Галичъ

Приходъ в Галичъ

В Галичи пануе
Володимеръ

624

[Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого.]

По смерти же великаго князя Романа, [присно] памятнаго и самодержца всея Руси, одолѣвша всѣмъ поганьскимъ языкомъ, ума мудростію ходяще по заповѣдемъ Божиимъ: устремилъ бо ся бяше на поганя яко левъ, // сръдитъ же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ, и прохажаше землю ихъ яко и орель, храбор же ¹ бѣ яко и туръ. Ревнова же ² дѣду своему Мономаху, погубившему поганя измаилтяны, рекомаы половци, изгнавшю Отрока въ Обезы за Желѣзныя врата, Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживши; тогда и Володимеръ Мономахъ пилъ золотымъ шеломомъ Донъ, пріемши землю ихъ всю, и загнавшю окааньныя агаряны. По смерти же Вѣлодимери, оставшю у Сыръчана єдиному годцу ³ же Ореви, и посла и въ Обезы, река: “Вѣлодимеръ умерлъ есть, а вѣротися, брате, поиди въ землю свою; молви же єму моя словеса, пой же єму пѣсни половецкія, аже ти не вѣсхощеть, дай єму поухати зелія, именемъ емшанъ ⁴”. Оному же не восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть єму зеліе; оному же обухавшю и вѣсплакавшю, рече: “Да лучше єсть на своєй земли костью лечи, нежли ⁵ на чужєй славу быти”. И прійде въ свою землю. Отъ него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу; Роману же князю ревновавшю за то, и тщашеся погубити иноплемєнники. Велику мятежю вѣставшю въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома єго, єдинъ 4 лѣта, а другыи двѣ лѣтѣ.

[Въ лѣто 6710.] Сѣбравшю же Рюрику половци и руси много[и] прійде на Галичъ, оставивъ мнишескїи чинъ, бѣ бо прїялъ боязни ради Романовы; и пришедшю єму на Галичъ, и срътоша єго ⁶ бояре // галицкіи и вѣлодимерьстїи у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ, и бившимся имъ весь день о рѣку Серетъ, и мнози язвени быша и не стерпѣвшє вѣзвратишася в Галичъ. И пришедшю же Рюрику в Галичъ, и не успѣвшю ни что же за то, бѣ по смерти Романовѣ снималъся король сѣ ятровью своєю в Сяноцѣ: и прїялъ бо бѣ Данила яко милаго сына своєго, оставилъ бо бѣ у него засаду, Мокыя великаго слѣпоокаго, и Корочюна, и Волпта, и сына єго Витомира, и Благыню, и иные угры многы, и за то не смѣша галичанє ни что же сѣтворити, бѣ бо инѣхъ много угоръ. Тогда же два князя половецкаа, Сутосевича Котянь и Сѣмогуръ, поткоста на пѣшьцѣ, и убїена быста коня подъ нима, замало и ихъ не яша. Рюрикъ же вѣротися къ Кїєву. Малу же времени минувши, и приведоша кормилчича, иже бѣ загналъ великыи князь Романъ, невѣры ради: словяху бо Игоревича. Послушавше же ихъ галицкіи бояре, и послаша по нихъ, и посадиша в Галичи Володимера, а Романа въ Звинигородѣ. Княгини же Романова вѣземши дѣти своя, бежа въ Володимеръ. И єще же хотящю Вѣлодимерю искорєнити плємя Романово, поспѣвающимъ же безбожнымъ галичяномъ, посла же Вѣлодимеръ, сѣ совѣтомъ галицкыхъ боярѣ на речья попомъ к володимерцемъ, река имъ: “Не имать остатися градъ вашъ, аще ми не выдате Романовичои, аще [не] прїимете брата моего Святослава княжити // въ Володимери”. Вѣлодимерцемъ же хотящимъ убити посла ⁷, Мѣстибогъ, и

¹ бо; ² бо; ³ гудьцю; ⁴ евшанъ; ⁵ нєли; ⁶ и; ⁷ попа.

Посольство въ Угры

625

Приступъ
къ ВолодимеруСвятославъ
поведень в Ляхи

626

Олександръ
въ Володимери

Мончюкъ, и Ничифоръ и рѣша: “Не подобаєтъ намъ убити посла”; имѣаху бо лестъ въ сердци своемъ, яко предати хотяху [господу свою и] *своей* градъ; спасень же ими бысть попъ. Наутрии же увѣдавши княгини, съвѣтъ сътвори с Мирославомъ съ дядькомъ, и на ночь бѣжаша в Ляхы. Данила же възме дядько предъ ся, изыде изъ града, Василка же Юрій попъ с кормилицею възме, изыде дѣрою *вонъ изъ* града ¹: не вѣдаху бо камо бѣжашю, бѣ бо Романъ убієнь на Ляхохъ, а Лестко мира не сътворилъ. Богу же бывшю поспѣшнику, Лестко не помяну вражды, но с великою честію прія ятровъ свою и дѣтате, съжали въ си рече, яко: “Діаволь єсть вѣврѣглъ вражду сію межю нами”; бѣ бо Вълодиславъ лѣстя межю ими и зазоръ имѣа любви его.

[В лѣто 6711.] *В та же лѣта* Данила посла Лестько въ Угры, и с нимъ посла посолъ свои Вячеслава Лысого, рекый королеви: “Азь не помянухъ звады Романовы, тобѣ [бо] другъ бѣ, клялася [бо] бѣста, яко оставшю в животѣ племени его любовь имѣти; нынѣ же изгнаніє бысть на нихъ; нынѣ же иде[мъ и] въземше предаєвѣ имъ отчѣство ихъ”. Король же си словеса пріємъ, съжали си о бывшимъ; остави же Данила у себе, а Лестько княгиню и Василка в себе. Володимеръ же многы дары посла къ королеви и Лестькови. По семъ же долгу времени минувши, мятежъ бысть межю братома, Володимеромъ и Романомъ; Романъ же еха въ Угры, // и *поємъ угры* и бився съ братомъ, и побѣди въза Галичь, а Володимеръ бежа в Путивль.

[В лѣто 6712.] *В то же врѣмя* възведе Олександръ Лестка и Кондрата. И прійдоша ляхове на Володимеръ, и отвориша имъ ворота володимерци, рекуще: “Се єсть сыновець Романови”; ляхове же поплениша городъ весь. Олександрю молящюся Лесткови о останцѣ града и о церкви святое Богородици, твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша и съсѣчи, донели же Лестко пригна ² и Кондратъ и възбиста ляхы свои; и тако спасена бысть церкви и останокъ людий. И жаляхуся володимерци, ємше имъ вѣры и присязѣ ихъ: аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ, то не перешли быша ни Буга ³. Святослава же яша и ведоша его ⁴ в Ляхы. Олександръ же сѣде въ Володимери. [Тогда же яша Володимера Пинськаго, бѣ бо Инъгваръ с ляхы и Мьстиславъ. По томъ же сѣде Инъгваръ в Володимерѣ.] Поя у него Лестко дъщеръ и пусти и, иде же къ Орельску. Приехаша берестяне ко Лесткови и прошиша Романовое и дѣтате, бяста бо млада суца: и вдасть имъ, да владѣетъ ими; они же с великою радостію стрѣтоша и, яко великого Романа жива видящеи. И по томъ же Олександръ живяше въ Белзѣ, а Инъгваръ въ Володимери; бояромъ же не любящимъ Инъгвара, Олександръ же съвѣтомъ Лестьковымъ прія Володимеръ. Княгини же Романова посла Мирослава ко Лесткови, глаголюща, яко: “Сіи всю землю нашу и отчину дрѣжать, а сынъ мой въ одиномъ Берестьи”. Олександръ прія Угровескъ, Верещинъ, Столпѣ ⁵, Комовъ, и да Василкови Белзѣ.

[Въ лѣто 6713.] *В та же лѣта* Олександрю сѣдящю // въ Володимери, а брату его Всеволоду в Червнѣн, литва же и ятвязѣ воеваху, и по-

¹ градно; ² приѣха; ³ Буба; ⁴ и; ⁵ Столпъ.

Въ Володимери бѣда

воеваша же Турискъ и около Комова оли и до Червня, и бишася у воротъ червенскихъ, и застава въ Уханяхъ бѣ; тогда же убиша Матѣа, Любова зятя, и Доброгостя, выехаша у сторожа: бѣда бо бѣ въ земли Вьлодимерьстїи отъ воеванїа литовьскаго и ятвязскаго. Мы же на преднее възвратимся случившихся в Галичи.

Андрѣй же и король увидѣвъ безаконїе галицкое и мятежь, и посла Бенедикта с вои [своими], и яша Романа в бани мыющихся и посла ихъ¹ въ Угры. Бѣ бо Тимофѣй в Галичи премудрый книжникъ, отчество имѣа въ градѣ Кїевѣ, притчею рече слово о семъ томители Бенедикте: яко въ послѣдняя времена тремїи имени нарѣчется антихристъ; бѣгаше бо Тимофей отъ лица его, бѣ бо томитель бояромъ и гражаномъ, и блудъ творя, и оскврѣняху жены же и чрѣници и попадьи, въправду бѣ антихристъ за сквернаа дѣла его.

Мстиславъ
в Галичѣ пануетъ

[Въ лѣто 6714.] Пояша² же галичане Мьстислава³ [на] Бенедикта⁶, и прїйде к Галичю; и не успѣвшю ему ничто же, Щепановичъ Иліа възведъ ихъ³ на Галичину могилу, осклабився, рече ему: “Княже! Уже еси на Галичинѣ могилѣ посѣдѣлъ, *то* тако и в Галичи княжилъ еси”; смѣаху бо ся ему, воротися в Пересопницю. И по семъ скажемъ о Галичинѣ могилѣ и о началѣ⁴ Галича, откуда ся почалъ. Романъ же утече изъ Угорь, и послаша галичане его къ брату его Володимеру, // глаголюще: “Съгрѣшихомъ к вамъ, избави насъ⁵ томителя сего Бенедикта”; они же пойдоша ратью, а Бенедиктъ бѣжа въ Угры. Сѣде же Володимеръ в Галичи, а Романъ въ Звинигородѣ, а Святославъ в Перемышли, а сынови своему да Теробовль Изяславу; а Всеволода, сына своего, посла въ Угры къ королеви съ дары. Данилови суцю въ Угрехъ, король же Андрей, и бояре угорстїи и вся земля хотяше дати дѣщеръ свою за князя Данила, обѣма дѣтѣскама бывшима: зане сына у него не бѣ.

Цесарю Филипу
отъ брата убиту

[Въ лѣто 6715.] *В та же лѣта* убіенъ бысть царь великій Филипъ Римскїй, свѣтомъ брата королева: моляшеся сестрѣ, да бы ему нашла помочника; она же никако не могуши помощи брату своему [си], и да дѣщеръ свою за Лонокрабовича за Лудовика, бѣ бо мужъ силенъ и помощникъ брату ея. Ю же нынѣ святу нарѣчють, именемъ Альжьбѣта, преднее бо имя ей Кинека: много бо послужи Богови по мужи своемъ, и святу нарѣчють. Но мы на преднее възвратимся, яко же преже почалъ быхомъ.

Совѣтъ Игоревичевъ

[Въ лѣто 6716.] Свѣтъ же сътвориша Игоревичи на бояре галицкыи, [да] избїють ихъ, по прилучаю избїени быша; и убіенъ же бысть Юрьи и Витановичъ Ілья [Щепановичъ, инїи велиции бояре; убыено же бысть ихъ числомъ 500], а инїи разбѣгошася. Володиславъ же кормилчичъ бѣжа въ Угры, и Судиславъ и Филипъ. Найдоша Данила въ Угорьской земли дѣтѣска суца, и просиша у короля угорьскаго: “Дай намъ отчича к Галичю Данила, ать с нимъ прїйдемъ [и] отъ Игоревичевъ”. Король же с великою любовїю посла воя⁶, въ силѣ тяжцѣ, и великого дворьскаго Пота, поручивъ // ему воеводство надъ всѣми вои; имена же бывшимъ воеводамъ с нимъ: пръвый Петръ Туровичъ, вторый Бенко, третїй Мика Брадатый, четвертый Лотохаротъ, пятый Мокїанъ, шестый Табрецъ, седмый Мароцѣлъ, и инїи мнози, ихъ же не мощно *естъ* [сказати и ни] писа-

628

Имена воеводамъ

¹ и; ² приведоша; ³ и; ⁴ начаты; ⁵ ны; ⁶ воевдь.

² Над словом *Мьстислава* дописано *Нѣмаго*; ⁶ слово *Бенедикта* закреслено.

ти. И съвокупившеся вси, пръвое прійдоша на градъ Перемышль, и пришедшу [же] Володиславу къ граду и рече имъ: “Братіе! Почто смущаетесь? ¹ Не сеи ли избиша отци ваши и братію вашу, а иніи имѣніа ваша разграбиша, и дѣщери ваша даша за рабы ваша, а отъчествіи вашими владѣша иніи пришелци? То за тѣхъ ли хочете душу свою положити?” Они же о бывшихъ съжалиша си, предаша градъ и князя ихъ Святослава яша. Оттуда же пойдоша ² къ Звенигороду. Звенигородцемъ же крѣпко ³ борющимся имъ с ними и не пущающихъ къ граду, ни къ острожному вратомъ, онѣмъ же стоящимъ около ⁴ града, Василку же княжащю в Белзѣ: прійдоша же отъ него Великій Вячеславъ Толъстый, и Мирославъ, Демьянъ и Воротиславъ, и иніи бояре мнози, вои отъ Белза, а отъ Лестка из Ляховъ Судіславъ Бернатовичъ съ многими поляны, и отъ Пересопниці прійде Мъстиславъ Нѣмый съ многими вои, Олександръ съ братомъ отъ Володимера съ многими вои, Инъгваръ же посла сына своего из Луцка, и из Дорогобужа съ многими вои, и ис Шюмска. И пріехаша же и половци Романови на помощь, Изяславъ с ними Володимеръ ⁵. Угромъ же не побѣ[ди]вшимъ воемъ, и гнаша ихъ // съ становъ своихъ; Мика же убоде ⁶ Тобаши и главу ему стялъ. Половци же узрѣвше я, крѣпцѣ налягоша на ня, онимъ же едущимъ предъ ними къ Лютой рѣцѣ, иже быша не пріехали ляхове и русь, и съшедше одва препровадиса рѣку Лютую; половцемъ же стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту же Марцель хоругве своеи отбѣже и русь взя ю, и поругъ великъ бысть Марцелови, и възвратишася в колымагы своя, рекше въ станы. Оттуду же Романъ изыйде из града, помощи ища в рускыхъ князехъ: и бывшую ему в Шумьску на мощѣ ⁷, ятъ бысть Зернѣкомъ и Чюхомою и приведенъ бысть въ станъ къ князю Данилови, и къ всѣмъ княземъ и ко воеводамъ угорскимъ. И послаша къ гражаномъ, рекуше: “Передайтеся, князь вашъ ятъ бысть”; онѣмъ ⁸ же не имущимъ вѣры, донелѣ же извѣст[н]о бысть имъ, и предашася звенигородьци. Оттуду же пойдоша в Галичь ⁹, и Володимеръ бѣжа из Галича и сынъ его Изяславъ, и гнаша и до Нѣзды; Изяславъ же бися на мѣсте Нѣзды рѣкы, и отъяша коня отъ него сумныа; по томъ же възвратишася в Галичь. Тогда пріеха княгини великаа Романова видѣти сына своего приснаго Данила. Тогда же бояре володимерьстии и галицкіи, Вячеславъ володимерскій, и *Володиславъ галицкій*, и вси бояре володимерьскіи и галицкіи, и воеводы угорьскіи посадиша князя Данила на столѣ отца своего великого князя Романа, въ церкви святыа Богородица Приснодѣвы Маріа. Король же Андрѣй не забы любви своея пръвыа, юже имѣаше къ брату си // великому князю Роману, но посла воя своя и посади сына своего в Галичи. Ятымъ же бывшимъ княземъ, Роману, Ростиславу, Святославу, угромъ же хотящимъ ихъ ¹⁰ вести къ королеви, галичане [же] молящимся имъ, да быша ихъ ¹¹ повѣсили, мѣсти ради; убѣжени же бывше угре великими дарми, предани быша на повѣшеніе, мѣсяца сентября. Данилу же княжащю в Галичи, тако младу сущю, яко и матере своея не позна. Минувшу же времени, галичане же выгнаша Данилову матеръ из Галича; Данилъ же не хотѣ оста[ви]ти матере своея и плакашеся по ней младъ сый. И пріехалъ Александръ, ти-

¹ смышляется; ² проидоша; ³ лють; ⁴ окрестъ; ⁵ Володимеричъ; ⁶ убоденъ и; ⁷ мосцѣ; ⁸ онѣмо; ⁹ Галичю; ¹⁰ е; ¹¹ и.

Походъ в Галичъ

вонъ щюмавиньскый, и я за поводъ; онъ же измокъ мечъ и тя его, и потя конь [его] подъ нимъ; мати же вземъши мечъ из руку, умоливши его остави в Галичи, а сама иде в Белзь, остави[вши и] у невѣрныхъ галичанъ, Вѣлодиславимъ съвѣтомъ: хотяще бо княжѣти сама. Увѣдавъ же король о изгнаніи ея, съжали си.

631

[В лѣто 6717.] *Зимѣ же бывши* прійде король в Галичъ, и приведе ятровъ свою великую княгиню Романову, и бояре володимерьскіи, и Ингварь прійде из Луцка, и иніи князи; съвѣтъ сътвори съ ятровью своею и съ бояры вѣлодимерскими, и рече *имъ*: “Вѣлодиславъ княжится, а ятровъ мою выгналъ”. Яту [же] бывшую Володиславу и Судиславу и Филипу, и мучену бывшую много имѣніе давъ, Судиславъ же въ злато премѣнися, рекше, много злата давъ избавися; Володислава оковавше, ведоша въ Угры. Вѣлодиславу же ведену бысть // въ Угры, Яволоду^а и Ярополку^а, брату его, бежаша в Пересопницу къ Мъстиславу, възведшимъ Мъстислава: и прійде Мъстиславъ с ними къ Бозьку. Глѣбъ же Потковичъ избѣже из Бозку, и Станиславичъ Иванко и братъ его Збыславъ, прибѣгоша в Галичъ, повѣдающе рать и оступленіе галичанъ. Княгини же Романова, съ сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячеславомъ Толстымъ, бѣжа[вша] въ Угры, а Василко с Мирославомъ еха[ша] въ Белзь. Времени же минувшю, король спѣшаше рать велику.

Лестко в Белзь

[Въ лѣто 6718.] *В то же лѣто* прійде Лестко к Белзу, убѣженъ Олександромъ; Олександръ же не пріаше хотя зла Романовичема, и пріа Белзь, и дасть Олександру; и бояре вси¹ изневѣришася, но идоша вси съ княземъ Василкомъ в Каменецъ. Король же пусти Володислава, и събра много вои и иде на Галичъ; ставше же въ манастири Лелесовѣ, невѣрніи же бояре хотѣша его убити, но² убиша же жену его, а шюринъ его одва утече, патріархъ Явлейскій³ и мнози нѣмци избиты быша; [и потомъ королеви обратившюся, мнозѣ избити быша], а друзіи разбѣгошася. Мятежю же бывшю, королеви не могшю войны учинити за безаконіе ихъ, Володиславу же схавшю напередъ съ всѣми галичаны, Мъстиславъ, убо, увѣдавъ королеву рать велику, избѣже из Галича, Володиславъ же еха⁴ в Галичъ, и вѣкняжися сѣде на столѣ. Данилъ же отъиде *отъ короля* съ матерью своею⁵ в Ляхы, отпросився отъ короля, Лестко же пріа Данила съ великою честію; и оттуду же иде в Каменецъ съ матерью своею, братъ же его Василко и бояре вси стрѣтоша и с великою радостію.

Патріархъ
и нѣмци убиты

632
Любовъ

// [В лѣто 6719.] *В та же лѣта* княжаше Всеволодъ въ Києвѣ Святославичъ, имѣа великую любовь къ дѣтсмъ Романовос. По томъ же Мъстиславъ пересопницкій, посадивъ Лестька, пойде в Галичъ. Лестько же поя Данила с Каменца, а Олександра из Володимера, а Всеволода из Белза, кождо ихъ съ своими вои, бѣ бо вои Даниловы болшіи и крѣпльшіи, бяше бояре велициіи отца его вси у него; видѣвъ бо Лестько се, поча имѣти любовь велику къ князю Данилу и брату его Василку. Затворившю же ся Ярополку и Яволоду в Галичи, а Володиславъ выйде съ

^а Замість закресленого у в словах *Яволоду* и *Ярополку* зверху іншим почерком написано ъ.

¹ не; ² и; ³ Авлѣскый; ⁴ воѣха; ⁵ си.

Битва

Sbaras

633

Бракъ

Перемышль отъя

Irakley,
syn Danyla, Lew,
Roman, Swarno

634

Походъ в Галичъ

Ляхове воюють
по Бугу

угры и чехи своими, и събра вся¹ галичаны и прїиде на реку Бобръку. И увѣдавъ Лестко, посла на него ляхы, а отъ Данила же Мирослава и Деміана, а отъ Мьстислава Глѣбъ Зьеремѣвичемъ и Прокопьевичъ Юрѣя; бывши же сѣчи велицѣ, одолѣша ляхове и русь; Данилу же тогда дѣтську суцю, яко же можаше на кони ѣздити, а Володиславъ бѣжа, и мнози избиты *быша* отъ вой его. По томъ же Лестко не може прїати Галича: но шедъ восва около Терсбовля и около Моклекова и Збаряжа, и Быковенъ взятъ бысть ляхы и русью, и взя плѣнъ великъ и вѣротися в Ляхы. По томъ же Данило и Василко, Лестьковою помощью, прїаста Тихомль и Перемиль отъ Александра, и княжаста съ матерью своею в немъ, а на Володимеръ зряща “Се ли ово ли, Вѣлодимеръ будетъ наю”, Божією же помощію на Вѣлодимеръ призирающа. По томъ же // король поїде на Лестька, Данилови же у Лестка суцю, Лестко же посла посла своего Лестича и Пакослава воеводу, рекый: “Не естъ лѣпо боярину княжити в Галичи; но поими дѣщеръ мою за сына своего Коломана и посади его² в Галичи”. Улюби же король Андрѣй совѣтъ [ось] Пакославль и сняся съ Лестькомъ въ Зпиши, и поя дѣщеръ сго за сына своего³; и послалъ и, я Вѣлодислава в Галичи, и заточи, и в томъ заточеніи умре, нашедъ зло племени своему и дѣтемъ своимъ, княженіа дѣля: всѣ бо князи не призряху дѣтей его того ради. Король посади сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемышль, а Пакославу Любачевъ, — Пакославъ бо бѣ прїатель Романовой и дѣтемъ ся. Съвѣтомъ же Пакославлимъ Лестко посла къ Александрови, река: “Дай Володимеръ Романовичема [Данилови и Василькови; не даси ли, иду на тя и с Романовичема”]; оному же не давшю, Лестко же посади Романовича в Володимери.

[Въ лѣто 6720.] *По семъ же времени минувши* король отъя Перемышль отъ Лестька и Любачевъ. Лестко же съжали си о срамотѣ своей и посла к Новугороду по Мьстислава, рекый: “Братъ ми еси, поїди сяди в Галичи”. Мьстиславъ же поїде на Галичъ, совѣтомъ Лестковымъ. Галичане же вси и Судиславъ послашася по Данила; Данило же не утяже ухати,⁴ а Бенедиктъ [Лысы] бѣжа въ Угры съ Судиславомъ, а Мьстиславъ сѣде в Галичи.

[Въ лѣто 6721.] *В та же лѣта времени минувши* поя у него Даниль дѣщеръ именемъ Анну, и родишася у него⁵ сынове и дщери: прѣвенецъ бо бѣ у него Ираклѣй, по немъ же Левъ, по немъ Романъ, Мьстиславъ, Шеварно*, инїи бо млади отъидоша // свѣта сего. Времени же минувшю, еха Даниль къ Мьстиславу в Галичъ, рекій на Лестка, яко: “Отчину мою дрѣжить”; оному [же] вѣщавшю: “Сыну! За прѣвую любовь не могу на нь вѣстати; а налѣзе собѣ другы”. Данилу же вѣзвратившюся къ домови, и еха съ братомъ, и прїя Берестій, и Угровескъ, и Верещинъ, и Столпѣ⁶, и Комовъ, и всю Украину. Лестко же великъ гнѣвъ имѣа на Данила; веснѣ же бывши, ехавше ляхове воевать, и воеваша по Бугу. Посла по них Даниль Гаврила Душиловича, и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и биша ся⁷ до Сухое Дорогве, и колодники изымаша, и во-

¹ с; ² и; ³ си; ⁴ ѣхати; ⁵ отъ нея; ⁶ Столпъ, ⁷ и.

* Внизу іншим почерком написано: *сынове Данила короля: Ираклей, Левъ, Романъ, Мстиславъ, Шварно.*

635
Василь Молза дякъ уби-
енъ и Михалко з лука

Рѣка Збручъ

Коломанъ з ляхи
подъ Галичъ

Даниль выходить
з Галича

Голодъ на Данила
в поли

Кучелминъ

Дары дасть
Мстиславъ Данилови
и конь борзый

ротишася с великою честію в Володимерь. Тогда же Климъ убиень бысть Христиничъ, единъ отъ всѣхъ его вой¹, его же крестъ и донинѣ стоитъ на Сухой Дорогве. Ляхы же многы избиша и гнаша по нихъ до рѣкы Вепря. Лесткови же творящю, яко Мьстиславимъ съвѣтомъ Даниль пріялъ есть Берестіи, Лестко же посла къ королеви: “Не хочю чясти в Галичи, но дай его зятю моему”. Король же посла вой много и Лестко, и прійдоша к Перемышлю; Аронови же тогда тысящю дрѣжащю в Перемышли, избѣже предъ ними. Мьстиславъ бо бѣ съ всѣми князи рускими и чернѣговьскими, и посла Дмитра, Мирослава и Михалка Глѣбовича противу имъ к Городку: Городокъ бо бѣ отложился, бяху в немъ людіе Судиславли. И Дмитрови біюшися подъ городомъ, прійдоша на нь угре и ляхове, // и побѣженъ² Дмитръ; тогда же Василь діакъ, рекомый Молза, застрѣленъ бысть подъ городомъ; Михалка же Съкулу убиша, съгонивше на Щирци, а главу его съсѣкша, трое чени золотые сняша и принесоша главу его къ Коломанови. Мьстиславу же стоящю на Зубрѣй, Дмитръ прибѣже к нему. Мьстиславу же не могшю битися съ угры, просяше зятя своего Данила и Олександра, да быста затворилася в Галичи; обѣшася Даниль ему и Олександръ ити в Галичъ, Даниль же затворися в Галичи, а Олександру не смѣвшю. Тогда же великаа княгини Романова въспріа мнишескій чинъ. По томъ же прійде ратью подъ городъ Коломанъ и ляхове: и многу бою бывшю на Кровавомъ Броду, и паде на ня снѣгъ, не могоша стояти, идоша за Рогожину, идоша на Мстислава и прогнаша изъ землѣ. Мьстиславу же повѣдавшю Данилови: “Изыди из града”; Даниль же изыде из Дьмитромъ тысяцкымъ, и съ Глѣбомъ Зьеремѣвичемъ, и с Мирославомъ, изыдоша из града и быша противу Толмачю, угони и невѣрный Витовичъ Вьлодиславъ, наворотившеся на нь, и прогнаша ихъ³, и коня отъ него отъяша. Даниль бо бѣ младъ, и видѣ[в] Глѣба Зеремѣвича и Семена Кодьниньского мужески ездяща, и пріѣха к нима укрѣпляя ихъ,⁴ и иніи же устремилися бяху на бѣгъ; того же дни бишася весь день олни и до ноци; тое же ноци увернушася, Даниль и Глѣбъ Зьеремѣвичъ яста Яньца, младъ сы и показа мужество свое, и всю ноць бистася; наутрїи же угони [и] // Глѣбъ Василевичъ, увернув же ся Даниль на нь и гна и далей поприща, оному же утекшю предъ нимъ борзости ради коньское; Данилови же възвратившюся и единому едушю межи ими, онѣмъ же не смѣющимъ наехати на нь, донелѣ же въеха къ нему Глѣбъ Судиловичъ и Гаврило Иворовичъ и Перенѣжко; оттуду пройдоша в Нутръ⁵ и идоша в поле. Бывшю же гладу велику, пойдоша возы къ Плаву^а на канонъ святого Дьмитреа, въземше возы накормишася изьобилно и похвалиша Бога и святого Дмитреа, яко накорми ихъ. Оттуду же прійдоша ниже Кучелемина, мысляще, куды перейти рѣку Днѣстръ; Божією же милостію прійдоша лодия изъ Олешіа, и пріѣхаша в нихъ на Днѣстръ, и насытишася рыбъ и вина; оттуду же пріѣха Даниль къ Мьстиславу. Мьстислав же велику похвалу сътвори Данилови, и дары ему дасть великы и конь свои борзый сивый, и рече ему: “Пойди, княже, въ Володимерь, а азъ пойду в Половци, мьстивѣ сьрома своего”. Данилови же пріѣхавшю въ Володимерь.

¹ воинъ, ² побѣже; ³ и; ⁴ и; ⁵ Онут.

^а В Іп. виправлено на: *вози къ Плаву*.

Послы отъ Литвы
до княгини Романовой
и ихъ имена

637

Князи литовскіи

Литва воюють ляховъ

Филя гордый
и речъ его пышна

Лестько на Данила

Коломанъ в Галичи
638

Филя гордый з ляхами
отъ Мстислава
поражени

Филя поиманъ

Битва о врата
граднаа

Градъ на церкви
в Галичи

[Въ лѣто 6722. Бысть тишина.]

[Въ лѣто 6723.] *В то же время* Божиимъ повеленіемъ прислаша князи литовскіе къ великой княгини Романовой и къ Даниловой¹ и къ Василкови, миръ даючи. Бяху же имена литовскихъ князей: се старшии, Живиньбудъ, Довьятъ, Довьспрункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довьяловъ Виликаиль; а жемойтський князь: Срѣдивиль, Выкынть; а Русковичъ²: Кинтибудъ, Вьнибутъ, Бутовитъ, Вижеивъ³ и сынъ его Вишли, Китеній, Пликосова; а се Булевечи: Вишимуть, // его же уби Миндовгъ и жену его поялъ и братью его побиль, Едивила, Сьпрудѣйка; а се князи изъ Лотвы⁴: Юдькы, Пукыикъ, Бикши, Ликѣикъ. Си же вси миръ даша князю Данилови и Василку, и бѣ земля покойна. Ляхомъ же не престающимъ пакостящимъ, и приведе на ня лит[ву]: и воеваша ляхи и много убійства сътвориша в нихъ.

[Въ лѣто 6724. Не бысть ничтоже.]

[Въ лѣто 6725.] В то же время выйде Филя, древле прегордый, надѣяся обіати землю, потребити море, съ многими угры, рекшу ему: “Единъ камень много грнцевъ избивасть”, а друго слово ему рекше прегордо: “Острый мечю, борзый коню — многаа Руси!” Богу же того не трѣпящю, во ино время убіенъ бысть Даниломъ Романовичемъ древле прегордый Филя. Олександрю же, отступившю отъ Данила и отъ Василка къ Лесткови, не бѣ бо има помощи ни отъ коле⁵ же, развѣе отъ Бога, дондеже прійде Мьстиславъ с половци. Изыде же Филя съ многими угры и ляхы из Галича, поемъ бояре галицкыи, и Судислава цѣтя, и Лазоря и ины; а иніи разбѣгошася: загордѣлъ бо ся бѣ.

[Въ лѣто 6726. Тишина бысть.]

[Въ лѣто 6727.] *В то же время* прійде Лестько на Данила къ Шекареву, бороня ити ему на помощь Мьстиславу, тестеву своему. Кондрату же пріѣхавшю мирити Лестка и Данила, познавшю же ему лестъ Лесткову, и не велѣ князю Данилови схати къ Лестку. Филя же стояше на брань, мняше же бо, яко никто же можетъ стати проти[ву] ему на брань; остави же Коломана в Галичи, и създа градъ на церкви пречистоа Владычица нашеа Богородица, // яже не стерпѣвшю оскверненія храма своего, вѣда и в руци Мьстиславу. Бѣ бо ту с Коломаномъ Иванъ Лекинъ, и Дмитръ, и Ботъ⁶. Половецкымъ⁷ же пріѣхавшимъ видѣти рати, *но* угромъ же и ляхомъ гонящимъ я, увернувся половчинъ застрѣли Уза въ око, и спадшю ему съ фаря и взяша тѣло его, и плакашеся по немъ. Наутріа же, на канонъ свѣтыа Богородица, прійде Мьстиславъ рано на гордаго Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка межи ими: и одолѣ Мьстиславъ. Бѣгающимъ же угромъ и ляхомъ, избіено бысть ихъ множество, ятъ бысть величавый Филя паробкомъ Добрыненымъ, его же въ Вылжи⁸ Жирославъ укралъ бѣ, и обличену ему бывшю, про него же погуби отчину свою. И побѣдившю же Мьстиславу поиде к Галичю, бившимъ же ся имъ о врата граднаа, и възбѣгоша же на комары церковъныа, иніи же ужи възвлачишася, а фарѣ ихъ поимаша: бѣ бо градъ сътворенъ на церкви; онѣмъ же стрѣляющимъ и каменіе мещущимъ на гражяны, изнемогаху жажею водною, не бѣ бо воды в нихъ; и пріѣхавшю же Мьстиславу, и вдашася ему,

¹ Данилови; ² Руськовичевъ; ³ Вижѣикъ; ⁴ Дяволтвы; ⁵ ни отъ кого; ⁶ бо; ⁷ половцемъ; ⁸ лживый.

639
Судиславъ приведенъ
къ Мстиславу

Держиславъ
и Творианъ

Ночь нещаслива
около Белза

Епископи
володимерскіи
за Василка
и за Данила

640

Холмъ градъ созданъ
отъ Данила

Татаре, новаа рать,
на половцевъ воюють

изведени быша въ ^а церкве. Данилови бо ¹ пріехавшу въ малѣ дружинѣ съ Демяномъ тысяцкымъ, не бѣ бо приѣхалъ въ время то, по томъ же пріеха Даниль къ Мьстиславу: бысть радость велика, спасъ бо ихъ Богъ от иноплемьника: вси бо угре и ляхове убіени быша, а иніи яти быша, а иніи бѣгающе по земли истопоша, друзіи же смерды избіени быша, // и никому отъ нихъ утекши; тако бо милость отъ Бога Руской земли. По томъ же приведоша Судислава къ Мьстиславу, оному же не помыслившю о нѣмъ зла, но милость ему показавшю, онъ же, обоймаа нозѣ его, обѣщаея работѣ быти ему; Мьстиславу же вѣровавшю словесемъ его, и честію великою почтивъ его, и Звинигородъ дасть ему.

[Въ лѣто 6728. Не бысть ничто же.]

[Въ лѣто 6729.] *В то же врѣмя* отступилъ бѣ Александръ и сътвори миръ съ Лесткомъ и Коломаномъ, и съ Филею грѣдымъ, Романовичема не престааша хотя зла. Побѣждени ² [же] Мьстислави и по литовскомъ воеваніи на ляхы сътвори миръ Лестко съ Даниломъ и Василкомъ, и Дрѣжиславомъ Абрамовичемъ и Творианомъ Вѣтиховичемъ, а Романовичи сътвориста миръ съ Демяномъ тысяцкымъ: отступи Лестко отъ Александра. Въ суботу же на ночь поплнено бысть около Белза и около Червна Даниломъ и Василкомъ, и вся земля поплнена бысть: бояринъ боярина пленившю, смердъ смерда, градъ града, яко же не оставитися ни единой веси не плѣненѣй, еже притѣчю глаголють Книгы: не оставльшюся камени на камени. Сію же нарѣчють белжане злу ночь, сіа бо ночь злу игру имъ зыгра: повоеваніе бо бяху преже свѣта. Мьстиславу же рекшю: “Пожалуй брата Олександра”, и Даниль воротися въ Володимерь, отъиде отъ Белза.

[Въ лѣто 6730. Не бысть ничтоже.]

[Въ лѣто 6731.] *Въ лѣта* же Данила и Василка Романовичъ, бяху вълодимерскіи бискупы бѣ бо Асафъ, блаженный преподобный святитель Святое Горы; и по томъ бѣ Василій отъ Святое Горы; и по томъ бѣ Никифоръ, // пророкомъ Станило, бѣ бо слуга Василковъ преже; и по томъ Кузма, кроткый, смиренный, преподобный, бискупъ вълодимерскій. Богу же изволившю, Даниль създа градъ, именемъ Холмъ, — създаніе же его иногда скажемъ. Божією волею избраненъ бысть и поставленъ бысть Иванъ бискупъ княземъ Даниломъ отъ клироса великое церкви свята Богородици володимерьское. Бѣ бо преже того бискупъ Асафъ въ Угровску ³, иже ступи ⁴ на столъ митрополий ⁵ и за то сврѣженъ бысть съ стола своего — и приведенъ бысть *на* бископью ⁶ в Холмъ.

[Алецское побоище.]

[Въ лѣто 6732.] *В то же лѣто* прійде неслыханаа рать: безбожніи моавитяне, рекомыи татарове, прійдоша на землю Половецкую. Половцемъ же ставшимъ *Юргій Кончаковичъ бѣ больше всѣхъ половецъ, не може стати *противу лицу ихъ; бѣгающе [же] ему, и мнози избіени быша, до рѣкы Днѣпра; татарове же възвратишася, идоша въ вежи своа. Прибѣгшимъ же половцемъ *многимъ* в Рускую землю, глаголющимъ же имъ рускымъ княземъ: “Аще не поможете намъ, мы нынѣ иссѣчени быхомъ, а вы наутріе иссѣчени будете”; бывшю же свѣту всѣхъ князей, въ

¹ же; ² по побѣдѣ; ³ Угровсьи; ⁴ скочи; ⁵ митрофоличъ; ⁶ пискупья.

² Приименникъ въ иншимъ почеркомъ виправлено на съ.

* Фрагментъ між двома зірочками в тексті подано внизу сторінки. Вставлений за смыслом і відповідно тексту Іп.

641

Бастый, князь
половецкій, крестися

Островъ Варяжскій
на Днѣпрѣ, где ся
войска стягають
противъ татаровъ

Хортица рѣка
Держикрай
Володиславичъ

Рать невиданаа

Мова о татарехъ

642

Рѣка Калка

Василко
и Данило ранени

градѣ Кіевѣ, сътвориша съвѣтъ сице: “Луче бы намъ¹ есть приаті а на чужей земли, нежели на своей”. Тогда бо бѣ Мъстиславъ Романовичъ в Кіевѣ, а Мъстиславъ козельскій² въ Чернѣговѣ, а Мъстиславъ Мъстиславичъ в Галичи: тіи³ бо бяху старійшины в Руской земли; Гюргія же князя великого суждальского не бы в томъ съвѣтѣ; се же пакы и младіи князи: Данилъ Романовичъ, Михаилъ Всеволодичъ, Всеволодъ Мъстиславичъ кіевскій, и иніи мнози князи; //тогда же великій князь половецкій крестися Бастый; Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимери младъ. Оттуду же прійдоша мѣсяца априля и прійдоша к рѣцѣ къ Днѣпру, къ острову Варяжскому. И приѣха ту к нимъ вся земля Половецкаа, и чернѣговцемъ приѣхавшимъ и кіаномъ и смолняномъ, и инѣмъ странамъ; всянамъ⁴ по суху же Днѣпръ перешедшимъ, яко же покрытѣ быти водѣ отъ множества людей, [а] галичане и велонци⁵ койждо съ своими князи, а куряне и трубъчане и путивльци, кѣждо съ своими князи, прійдоша коньми, а выгонци галицкіа прійдоша по Днѣпру и вѣидоша⁴ в море; бѣ бо людей⁶ тысяща, и вѣидоша в рѣку Днѣпръ, и възведоша пороги, и сташа у рѣкы Хортицѣ на бродѣ у Протолчи; бѣ бо с ними Домамѣричъ Юрьгій и Дрѣжикрай Володиславичъ. Пришедши же вѣсти въ станы, яко пришли суть видѣтъ олядій рускихъ, слышавъ же Данилъ Романовичъ, и гна всѣдъ на конь видѣти невиданое рати, и сущіи с нимъ коньници и иніи мнози князи с нимъ гнаша видѣти невиданое рати. Онѣмъ же отшедшимъ, Юрьгій иже имъ сказываше, яко стрѣлци суть; иніи же молвяху, яко прости людіе суть, пущей половець; Юрьгій же Домамиричъ молвяхше: “Ратници суть и добраа воя”. Приѣхавше же сказаша Мъстиславу, Юрьгій же все сказа, и рекшимъ молодымъ княземъ: “Мъстиславе и другій Мъстиславе! Не стойта, пойдемъ противу имъ”, перейдоша же вси князи, Мъстиславъ и другій Мъстиславъ чернѣговскій, рѣку Днѣпръ, и иніи // князи прійдоша, и пойдоша в поле Половецко; и перейдоша Днѣпръ въ день в вторникъ. И усрѣтоша татарове полкы рускыа, стрѣлци же рускіа побѣдиша и, и гнаша в поле далече, сѣкуще, и взяша скоты ихъ, а съ стады утекоша, яко всѣмъ воемъ наполнитися скота. Оттуду же идоша 8 дній до рѣкы Калкы, срѣтоша сторожеве татарскіи; сторожемъ же бившимся с ними, и убиенъ бысть Иванъ Дмитріевичъ, и инаа два с нимъ; татаромъ же отѣхавшимъ напрочнѣ рѣцѣ Калкѣ. Усрѣтоша татарове половецкыа полкы и рускіа, Мъстислав же Мъстиславичъ повелѣ впередъ перейти рѣку Калку Данилови с полки, и инѣмъ полкомъ с нимъ; а самъ по немъ перейде, еха же самъ въ сторожѣ; видѣвшю же ему полкы татарскыа, приѣхавъ рече: “Въоружитесь”. Мъстиславу же и другому Мъстиславу, сѣдящими въ стану, не вѣдущима, Мъстислав же не повѣда има зависти ради: бѣ бо котора межи ими велика. Сразившимся полкомъ на мѣсто, Данилъ же выеха напередъ, и Семеонъ Олюевичъ и Василко Гавриловичъ, потькоша в полкы татарскіа; Василкови же збоденьну бысть, а самому Данилу вбоденьну бывшю в перси, младѣства ради и буести и не чюша раны, бывшіе на

¹ ны; ² в Козельскѣ; ³ то; ⁴ вси идоша.

⁴ Так в об. сп.; ⁵ В Іп. веленци виправлено на волынци; ⁶ У слові людей над літерою ю написана літера ѿ.

643
Мстиславъ Нѣмый
Мономахъ

Русь поражени отъ
татаровъ, единыхъ
кіанъ избѣи Богъ
тридесять тысящъ

Даниль, напившись
воды, почувъ рану и
быль храборъ и дрѣзь

Процесіи противъ
татаровъ

Земля Танагутська
Чаногызъ, кано ихъ,
и Чаногутъ убіени

Александръ и Романъ
враждуютъ на Данила
и Василка

Лысаа гора

644

Белзь мало не взять

Даниль з ляхи вою-
еть землю Галицкую
около Любачева

Зависть ляховъ для
здобычи

Мстиславъ с
Котянемъ и половцами

Александрова клевета
и Янева лжа открылася

телесѣ его: бѣ бо възрастомъ 18 лѣтъ, бѣ бо силенъ. Данилови же крѣпко борующю [ся], и избивающа татары, видѣвъ то Мстиславъ Нѣмый, мнѣвъ, яко Даниль збоденъ бысть, потече ¹ и самъ в ня, бѣ бо мужъ и той ² крѣпокъ, поне же ужика сый Роману отъ племени Володимеря, прирокомъ Мономаха, бѣ бо велику любовь имѣа къ отцу [его], // ему же поручивше по смерти свою волость, дая князю Данилови. Татаромъ же бѣгающимъ, Данилови же избивающи ихъ своимъ полкомъ, и Олгови курьскому, крѣпко бывшимся, инѣмъ полкомъ сразившимся с ними, грѣхъ ради нашихъ рускымъ полкомъ побѣженнымъ бывшимъ: Даниль видѣвъ, яко крѣпчайши брань ратныхъ належить ³, стрѣлцемъ ихъ стрѣляющимъ крѣпци, обрати конь свои на бѣгъ, устремленія ради противныхъ. Бѣжашю же ему, вѣжада воды, пивъ почю рану на телесѣ своемъ, съ брани не позна ея крѣпости ради и мужьства възраста своего: бѣ бо дрѣзь и храборъ, отъ главы и до ногу его не бѣ на немъ порока. И бысть побѣда на вся князи рускыа, тако же не бывало никогда же. Татаромъ же побѣдившимъ рускіа князи, за прегрѣшеніе хрестіанское пришедшимъ и дошедшимъ до Новагорода Святополческого: не вѣдающимъ же руси лести ихъ, исходящю противу имъ съ кресты, они же избѣиша ихъ всѣхъ. Ожидаа Богъ покаанія хрестіанского, обратися въспять на землю Вѣсточную, и воеваша землю Танагутську ³, на ины страны; тогда же и Чаногызъ, кано ⁴ ихъ таногуты, убіенъ бысть; ихъ же прельстивше послѣ же лестию погубиша, иные же страны ратми, наипаче лестию погубиша.

[Въ лѣто 6733.] *И бысть по сихъ времени минуши* Александръ всегда ⁵ вражду имѣаше къ своимъ братомъ Романовичемъ, Данилови и Василкови; слышавъ, яко Мстиславъ не имѣеть любве къ зятю своему князю Данилови, радости исплѣнивъся понужеваше Мстислава на рать. Мстиславу же пошедшю на рать, прійде на Лысую гору; Данилови же ⁶ приехавшю ⁷ в Ляхы и възведшю князя Лестка, пойде противу ему. // Мстиславу же помочъ пославшю Александрови, стрѣтивши же имъ рать, възгнаша въ градъ Белзь и замало и городъ не взяша; наутріа пойдоша противу имъ, Мстиславу же не стерпѣвшю възвратися в Галичъ. Данилу же князю въсавашю с ляхы землю Галицкую и около Любачева, и плѣниша [всю] землю Белзскую и Червеньскую, даже и до оставшихъ, Василку же князю многы плены приемшю, стада коньска и кобыльска: и бысть зависть ляхомъ, и бывшимъ посломъ отъ обоихъ, и пущень бысть Деміанъ и Андрѣй. И бысть по сихъ приведе Мстиславъ Котяня и половцы многы, и Володимера кіевскаго, творяся на ляхы идя, съвѣтомъ Александровымъ; съвѣтъ же Александровъ всегда не престаше о братѣ своемъ, рекы, яко: “Зять твой убити тя хочеть”. Исправленію же бывшю около вежи его, самому же Александру не смѣвшю ехати, посла Яна своего; Мстиславу бо рекшю: “Твоя бѣ рѣчь, Яню, яко Даниль второе сваживаеть ⁸ ляхы на мя”; познавшимъ же всѣмъ княземъ Александрову клевету, а Яневу лжю, и рекшимъ же всѣмъ княземъ: “Прійми всю

¹ потче; ² ть; ³ Танагустську; ⁴ канъ; ⁵ все; ⁶ жи; ⁷ поѣхавшю; ⁸ всаживаеть.

² В Іп. зам. *брань ратныхъ належить* написано: *брань належить в ратныхъ*.

Дары отъ Мстислава
Данилови, конь сла-
вный Актарь
Перемиль
Наветы на Мьстислава

Горы Кавокаскыя,
Угорьскыя
и Днѣпръ рѣка

Жирославъ яко
клеветникъ изгнанъ

Андрей королевичъ,
зять Мстиславу,
слухаючи клеветъ, войну
подносятъ на тестя

Острахъ на короля
отъ волхвовъ
о Галичъ

Пакославъ з ляхами
при короле

Подъ Кремянцемъ
избити угрове

власть его за соромъ свои”; онъ же за братолюбіе не прія власти его, и вси похвалиша ему. Мьстислав же прія зятя своего любовію, и почтивъ его великими дарми, и да ему конь свой борзый Актазь, // яко же в та лѣта не бысть; и дѣщеръ свою Анну даривъ великими дарми, и съ братією видевь[с]я в Перемили, и утвердиша миръ.

[Въ лѣто 6734.] По томъ же лестивому Жирославу рекшю бояромъ галицкымъ, яко: “Идетъ Мьстиславъ в поле и хоцетъ васъ предати тес-теви своему Котянню на избитіе”, Мьстиславу же праву сущю о семъ¹ и не свѣдущю ничто же о нихъ, они же емше вѣры отъидоша въ землю Перемышльскую, в горы Кавокаскыя, рекше въ Угорскыя, на реку Днѣпръ², послаша послы своя, рекуще, яко: “Жирославъ повѣдалъ намъ² есть”⁶. Мьстиславу же пославшю отца своего Тимофеа, яко: “Въсуе оклеветалъ мя естъ к вамъ Жирославъ”; Тимофею же кленшюся имъ о семь, яко не сведущю Мьстиславу ничто же о семь: и приведе бояре вси к нему. Князю же обличившю ему Жирослава, и гна и отъ себе. Яко же изгна Богъ Каина отъ лица своего, рекый “Проклятъ ты буди”, стоня [и] трясыйся на земли, яко же раздвиже земля уста своа пріати кровь брата твоего; тако³ же и Жирославъ раздвиже уста своя на господина своего: да не будетъ ему приставника⁴ въ всѣхъ земляхъ Рускыхъ и въ Угорскыхъ ни в кыхъ же странахъ, да ходитъ шатаася въ странахъ, желаніе брашна да будетъ ему, вина же и олу поскуду да будетъ ему, и да будетъ дворъ его пустъ, и въ селѣ его не будетъ живущего. Оттуду выгнанъ иде къ Изяславу: бѣ бо лукавый лестецъ нареченъ, [и] всѣхъ стропотливѣе и ложъ пламень, всеименитый отцемъ добрымъ, убожествомъ възбраняше // злобу его, лжею питашеся языкъ его, но мудростію възложаше вѣру на лжю, красяшеся лестію паче венца, лжеименець, зане прелщаше не токмо чюжихъ, но и своихъ възлюбленныхъ имѣніа ради ложъ; того бо дѣля жадаше быти у Изяслава. И мы же на преднеє възвратихомся.

Мьстислав же, по сѣвѣтѣ лживыхъ⁵ боярь галицкыхъ, вдасть дѣщеръ свою меншую за королевича Андрѣя, и дасть ему Перемышль. Андрей же послушавъ льстиваго Семеона⁶ Чермнаго, и бежа въ Угры и нача въздвизати рать; бывши же зимѣ, прійде к Перемышлю, Юрьеви тогда тысящю дрѣжащю, преда Перемышль и бѣжа самъ къ Мьстиславу. Королеви же ставшю въ Звинѣгородѣ, и посла вои свои къ Галичю [самъ бо не смѣ ѣхати к Галичю]; повѣдаху бо ему влѣхвы угорьскыя, яко узрѣвшю Галичъ не быти ему живому; онъ же тоа ради вины не смѣ ити въ Галичъ, яко вѣряше влѣхвомъ. Днѣстру⁷ же наводнившюся, не могоша перейти. Мьстислав же выеха противу с полкы, онѣмъ же позоровавшимъ на ся⁸, и ехаша угры въ станы своа: бѣ же⁹ с королевемъ Пакославъ с ляхы. Оттуду же поиде король к Теробовлю и взя Теробовль, поиде к Тихомлю и взя Тихомль; оттуду же прійде къ Кремянцю и бися подъ Кремянцемъ, и много угорь избиша и раниша. Тогда же Мьстиславъ Судислава посла къ зятю своему князю Данилу, рекый: “Не отступай отъ мене”; оному же рекшю: “Имамъ правду въ сердци своемъ”. От-

¹ немъ; ² ны; ³ яко; ⁴ пристанка; ⁵ льстивыхъ; ⁶ Семьюнка; ⁷ Днѣпру; ⁸ насъ; ⁹ бо.

^a Помилка в об. сп.: треба *Днѣстру*; ^b В об. сп. фраза не закінчена. В Єрм.: *яко предати насъ имаша Катяну*.

Король пораженъ отъ
Мстислава, Мартинишь,
воевода королевъ,
убить
Судиславъ, прїятель
королеви

Лестко на помощь
королеви

Король спрацованый
вернулся до Угоръ и
Жирославъ съ нимъ

Судиславова рада:
не давати дочере
за Данила

Галичь данъ
Андрѣви королевичю

Мьстиславъ Нѣмый
отдалъ отчину
Данилови

Даниль въ Жидичинѣ,
намовляють его
взяти Луцко

Лучане поддалися
Данилови
Пересопница

Ятвязи воюють около
Берестя и поражени
отъ Данила
Мондуничъ Шутровій
и Стегутувій Зѣбровичъ

Небра ранень
отъ Данила

туду же прїйде король // къ Звинигороду. Выѣха же Мьстиславъ из Галича, угре же выѣхаша противу ему из ¹ становъ королевскихъ. Мьстислав же бився с ними и побѣди я; и гнаша по нихъ до становъ королевскихъ, сѣкуще; тогда же Мартиниша убиша, воеводу кор[ол]ева. Король же смятеся умомъ, и пойде изъ землѣ борзо. Данилови же пришедшю къ Мьстиславу съ братомъ Василкомъ к Городъку, и Глѣбъ съ нима, и молящимъ имъ: “Пойди, княже, на короля, по Лохти ходитъ”, Судиславъ же браняше ему, бѣ бо имѣаше лествъ въ сердци своемъ, не хотяше бо пагубы королеви, имѣаше бо в немъ надежу велику: бяше бо король изнемоглься. Лесткови же в то время идущю в помощь, Данилови же бранящю ему не помагати королеви, оному же наипаче хотящю, Даниль же и Василко посласта люди своя къ Бугу ², не даста ему прїити; оттуду же възвратився иде въ свою землю: изнемогль бо ся бѣ ходивъ на войну. А король угорскый иде въ Угры. Тогда же угони и Изяславъ съ льстивымъ Жирославомъ, идоста с нимъ Угры. По томъ же Судиславу льстящю подъ Мстиславомъ, рече ему: “Княже! Дай дѣщеръ свою обрученную за королевича и дай ему Галичь: не можешъ бо дрѣжати самъ, а бояре не хотятъ тебе”. Оному же не хотящю дати королевичю, но паче ³ хотя дати Данилови, Глѣбови же Зьеремѣвичемъ и Судиславу претяща ему не дати ему Данилови, рѣста бо ему: «Аже и даси королевичю, тогда ⁴ въсхощеси и можеши [ли] взяти подъ нимъ; даси ли Данилови, в вѣкы // не твой будетъ Галичь”. Галичаномъ бо хотящимъ Данила, оттуду же послаша в рѣчехъ, Мьстиславъ дастъ Галичь королевичю Андрѣви, а самъ взя Понизіе; оттуду иде къ Трьцескому. Мьстиславу же Нѣмому давшю отчину свою князю Данилови, и сына своего поручилъ Ивана, Ивану же умрѣшю, и прїя Луцескъ и Ярославль ⁵, и ⁶ Черторыескъ и Пинескъ ⁷.

[Въ лѣто 6735.] Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати, и великія труды, и частыя войны, и многыя крамолы, и чястая вѣстаніа, и многыя мятежи, измлада бо не бы има покоа.

Сѣдящю же Ярославу въ Лучьску, еха Даниль въ Жидичинѣ кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава ⁸ к Лучьску; и рѣша ему бояре его: “Прїйми Луческъ, zde ими князя ихъ”; оному же отвѣщавшю, яко: “Приходихъ ⁸ zde молитву сътворити святому Николѣ, и не могу того сътворити”, иде въ Володимерь. Оттуду же, събравша рать, посласта на нь Андрѣа, Вячеслава, Гаврила, Ивана; оному же въехавшю, ятъ бысть съ женою своею, ятъ же бысть Олексою Орѣшкомъ: бѣ бо борзъ конь подъ нимъ угонивый ⁶ и я его до города; и затворишася лучане. Наутрїа же прїйде Даниль и Василко, и предашася лучане; братъ же да Василкови Луческъ и Пересопницу, Берестїй же ему бѣ преже далъ. Воеваша ятвязи около Берестїа, и угониста и из Володимеря, наехавшими же двѣма ⁹ Монѣдуничю Шютровій и Стегутувій Зѣбровичю на полкъ, и убиенъ бысть Даниломъ и Вячеславомъ // Шюртъ, а Стегутъ убиенъ бысть Шелвомъ. Бѣжащимъ же ятвяземъ, угони я Даниль, Небра язви четырьми ранами, древо же вышибе копїе из руку его; Василкови же угонившю его, кликъ бысть великъ: “Братъ ти бїется назади”; оному же оставшю, обра-

¹ со; ² къ брату; ³ наипаче; ⁴ когда; ⁵ Ярославъ; ⁶ а; ⁷ пиняне; ⁸ приходитъ; ⁹ двѣдвѣма.

⁸ В Іп.: Ярославъ; ⁶ Так в об. сп. зам.: угонивъ и.

Черторыйськь

Мстислав жалѣеть
за Галичем

На Великъ день
Черторыйськь
обсяженъ, где конь
подъ Даниломъ
застреленъ

Черторыйськь взять
отъ Данила

Мстиславъ умеръ
Глѣбъ Зеремѣвичъ

650

Перемиль и Межибожи

Кириль митрополитъ
старається о мирѣ

Ростиславъ пиньскій

Котянь с половцами
и прочіи войска подъ
Камянцемъ

Половцѣ с Котянемъ
взяли землю Галицкую
Королевичъ в Галичи

Даниль и Василко
з ляхами на Києвъ
и Пакославъ воевода

Воротиславъ еднае
Лестко, князь ляцкій,
на сеймъ убіенъ
Святополкомъ
Олговичомъ

651

Кондрать, братъ
Лестковъ, з Даниломъ
и Василкомъ в любви

тися брату на помощь, оному же симь утекшю, а иніи разбѣгошася. Мы же, се оставльше, на преднее възвратимся.

Даниль же посла Демьяна къ тести своему, река ему: “Не подобаеть пи[ня]намъ дрѣжати Черторыйска, яко не могу имъ трѣпѣти”. Демьянови же повѣстящю с нимъ: “Сыну! Съгрѣшихъ не давь тобѣ Галича, но дахъ иноплемьнику, Судислава лестыца съвѣтомъ, обольсти бо ми; аже Богъ възшоцеть, поидивъ на ня, азъ сважу¹ половци, а ты своими, и аще Богъ дасть его нама, ты възми Галичь, а азъ Понизиѣ, а Богъ ти поможетъ; а про Черторыескь правь еси”. Деміану же пріѣхавшю въ Великую субботу, наутріа же на Великий день пріѣхаста Даниль и Василко къ Черторыйску [в понедѣльникъ] на ночь обсъдоста градъ; тогда же и конь Даниловъ застрѣленъ бысть з города; наутріа жь обѣхаста градъ, Мирославъ и Демьянъ рекоста, яко: “Предалъ Богъ врагы наша в руки ваю”. Даниль же вели приступити къ граду, и взяша градъ ихъ и князи ихъ изымаша. По томъ же Мстиславъ великий Удатный князь умре, жадающю бо ему видети сына своего Данила, Глѣбъ же Зеремѣвичъ, убѣженъ бысть завистию, не пустяше его; оному же хотящю поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ его: // бѣ бо имѣя до него любовь велику въ сердци своемъ. И по томъ же пустиста Ярослава и даста ему Перемиль, и по томъ Межибожис.

[Въ лѣто 6736.] *В то же лѣто* бѣ Кириль² митрополитъ преблаженный святыи пріѣхалъ мира сътворити, и не може. По томъ же Ростиславъ пиньскій не престааше клеветца, бѣша бо дѣти его изыманы. Володимерь [же] киевскій събра вои, Михаилъ черниговскій, — “яко бо бѣ отецъ его постригль отца моего”; — бѣ бо ему боязнъ велика въ сердци его. Вълодимер же звади³ Котяня [на конь] и вси половци, и прійдоша къ Каменцю; Вълодимер же съ всѣми князи, а *Михаилъ съ всѣми князи* и куряны, и пиняны, и новгородци и туровыци, и обсъдоша Каменецъ. Данилови бо творящюся миръ сътворити с ними, переводя ими, и еха в Ляхы по помощь, а Павла своего посла къ Котяневи, река: “Отче! Измяти войну сію, прійми мя в любовь свою”⁴; онъ же ехавъ взя землю Галицкую, и иде в землю Половецкую и не обратися к нимъ. Бѣ бо королевичъ в Галичи и Судиславъ с нимъ, миръ бо имѣаше и съ Володимеромъ и Михаиломъ; симъ же не успѣвшимъ⁵ ничто же, въротишася. Даниль же и Василь събравша ляхы многы, идоста къ Києву с Пакославомъ воеводою, и Олександро с нима; стрѣтоша же послы [отъ] Володимера и Михаила, и Въротиславъ Петровичъ, и Юрий Итолигневичъ⁶, хотяще мира; и умиришася и ляхове възвратишася въспять.

[Въ лѣто 6737.] *В та же лѣта* Лестыко убіенъ бысть великий князь лядьскій, на сонмѣ убіенъ бысть Святополкомъ // Олговичемъ⁷ и Володиславомъ, съвѣтомъ боярѣ невѣрныхъ. По смерти брата своего Кондрать прія Данила и Василка въ великую любовь и проси ею, да быста шла ему на помощь, [и поидоста ему на помощь] на Володислава на старого; сама же идоста на войну, остависта же в^а Берестіи Володимера пиньскаго, и угровчаны и берестіаны, стеречи земли отъ ятвязь. В то же

¹ всажу; ² Куриль; ³ всади; ⁴ себѣ; ⁵ успѣвошимъ; ⁶ Толигнѣвичъ; ⁷ Одовичемъ.

^а в написано зверху іншим чорнилом.

Литва ляховъ
воюють, поражені
отъ Володимера
Калишь

Прѣсна рѣка

Кондрать любить
рускіи битвы

Калишь яти вѣлнть
въ ниякомъ мѣсцу

Калишане
боронятыя мощно

652

Врата зажъжены

Ранныхъ 160

Роковане калишанъ
о покоѣ, где
и Даниль былъ
з стороны Кондратовы

653

веремя литва ляхы воеваша: мняще мирни суще, и прійдоша къ Берестію, Вълодимер же рече: “Аже есте мирьни, но мнѣ есте не мирни”, изиде на ня и берестіане избиша я всѣ. Даниль же и Василко прійдоста къ Кондратови, и згадавшимъ имъ идоша кы Калешю, и прійдоша Ветру^а вечерь; наутріа же свитающю, прейдоша рѣку Прѣсну и пойдоста к городу, и тоє ноци бысть дѣждь великъ; видѣвши же, яко нѣсть кто протився, пустиша воевати и пленити. Русь же догнаша Милича и Старьгорода, и нѣколко сель Вѣротиславльскихъ заяша, и пріаша плѣнъ великъ и вратишася, и прійдоша въ станы, гадающимъ, како пойти къ городу на бой; ляхомъ же не хотящимъ битися. Наутріи же Даниль и Василко поемъша воє своя, и пойдоста къ граду; Кондрату же любящю рускый бой и понужающю ляхы своя, онѣмъ же одинако не хотящимъ. Приступившима же има обѣма к воротомъ калешьскимъ, а Мирослава посласта взадъ града [и] инія полкы; [бѣ бо] городъ обошла вода и силнаа лозина и вербѣе, и не свѣдущимъ и ся самѣмъ, игде кто біашесе¹; егда же сіи оступяху отъ боа, они же належаху на оны, а коли они отступяху, а они належаху на сіи: за невѣденіе // не пріять бысть градъ томъ дни; идущю же каменію съ заброль, яко дѣждю силну, стоящимъ имъ въ водѣ, донде же сташа на сусѣ наметаномъ каменіи, и възводный мостъ и жеравецъ възъгоша; ляхове же врата одва угасиша градьскія. Данилови же и Василкови хотящима² подле града, стрѣляющимъ на градъ инѣмъ стрѣльцемъ, и бысть ранено мужей стоящихъ на забролехъ 100 и 60; бывшу же вечеру, въз[в]ратишася въ страны³ своя, Станислав же Микуличъ рече: “Где то мы стояли, ту нѣсть воды, ни гребле высокы”; Даниль же възѣдѣ на конь еха самъ на зѣгляданье града, и видѣ яко тако и есть. Даниль же прієха къ Кондратови и рече ему: “Аще быхомъ испрѣва вѣдали мѣсто се, то градъ пріять бы былъ”. Кондратови же молящуся има, да наутріа пакы приступита къ граду; наутріа же Даниль и Василко посласта люді своа, онѣмъ же стоящимъ и тереблящимъ лѣсы около града, гражаномъ же ни каменя смѣющимъ врещи на ня, просяху ся, да бы к нимъ прислалъ Кондрать Пакослава и Мьстиуя. Пакослав же рече Данилови: “Измѣнивъ ризы своа, поєди с нами”. Данилови же не хотѣвшю, рече ему братъ: “Иди, да слышиши⁴ вече ихъ”; не вѣряше бо Мьстиуєви Кондрать. Даниль же въземъ на ся шоломъ Пакославль⁵ и ста за нима. Стоящимъ же мужемъ на заборолѣхъ и рекущимъ имъ: “Тако молвита великому князю Кондрату: “Сѣй градъ не твой ли есть? Мы же мужи, изнемогшеи въ градъ семь, ци иногo страньници есмы? Но людіє твои есмы, а ваша братіа есмы; чему о насъ не зжалита си? Аще насъ русь плѣнять, то // кую славу Кондрать пріиметь? Аще рускаа короговъ станеть на заборолѣхъ, то кому честь учиниши? Не Романовичема ли? А свою честь уничтожиши; нынѣ брату твоему служимъ, а завтра твои будемъ; не дай славы руси погубити⁶ града сего”; и *ина* многа словеса глаголаху. Пакославу же рекшю: “Кондрать бы радъ милость^в учинилъ вамъ; Даниль лють зѣло есть, насъ не хоцеть отъити прочь, не пріємъ града”, росмѣявся рече: “А се стоитъ самъ, молввите с нимъ”. Князь же тѣче его оскѣпи-

^а В об. сп. помилка. Слїд: *Ветру*; ^б В Іп.: *не дай славы руси, ни погуби*; ^в В Іп.: *Кондратови радъ милость бы*.

¹ біаше; ² ходящима; ³ станы; ⁴ слыши; ⁵ Пакославъ.

Таль есть езикъ
Клятва межи ляхами
и русю не брати
челяди из часу войны

Василко до Суждаля
на веселье

Послы отъ галичанъ
до Данила
654

Демянъ посланъ на
Судислава, предъ
которимъ Судиславъ
утѣкаетъ
Даниль възьль дворъ
Судиславовъ
полный всего

Битва на леду
Мостъ зажженъ
на Днѣстрѣ

Володимерь
Инъгваревичъ

Галичь обяненъ на 4
части отъ Бобръки
до Ушицѣ и до Прута

655

Галичь поддался
Данилови

Королевичъ пущенъ
и опроваженъ

Бѣла риксъ, король
угорьскій, на Галичь,
дожчемъ и плютою
отражденъ

щемъ, и сня съ себе шеломъ. Они же кликнуша съ града: “Имѣй службу нашу, молимся, сътвори миръ”. Оному же много смѣвавшюся и много вѣстовавшю с ними, поя отъ нихъ два мужа и приѣха къ Кондратови; и сътвори Кондратъ с ними миръ и поя у нихъ таль^а. Руси бо бяху положили многу челядь и боярынѣ; сътвориша межи собою клятву русь и ляхове; аще по семь коли будетъ межи ими усобица, не воевати ляхомъ руское челяди, ни руси лядское. По томъ же възвратистася отъ Кондрата в домъ свой, съ честію Богу поспѣвающю има; сътвориста ему помощь велику и внидоста съ славою въ землю свою: иный бо князь не възходилъ бѣ въ землю Лядскую толь глубоко, проче Володимера Великого, иже бѣ землю крестилъ. По томъ же врмсени минувши сха Василко к Суждалю на веселе¹ шюрина своего, к великому князю Гюрьгю, поемъ Мирослава съ собою и ины. Князю же Данилови, будущю во Угровьску, при-
слаша галичане, рекуще, яко: “Судиславъ шель есть в Понизье, а королевичъ в Галичи // осталь; а поиди борже”. Данилови же, събравшу вои възборзѣ, посла Демяна на Судислава, а самъ иде въ малѣ дружинѣ къ Галичю изъ Угровьска. Третій день бывшю ему на ночь в Галичь, а Судиславъ не стерпѣ предъ Демянѣмъ, но побѣже в Галичь. Данилови же приѣхавшю къ Галичю, Галичь бо бѣ ся затворилъ, Даниль же възь дворъ Судиславль, яко же вино, и овоща, и кърма, и кѣпій, [и] стрѣль, пристраньно видѣти; по томъ же Даниль видѣвъ люди своя яко исполнилися², не хотѣ стати въ^б города, но иде на ину страну Днѣстра. Судиславу же тое ночи възбѣгшю въ городъ, яти быша отъ вои его людие и рекоша, яко Судиславъ уже в Галичи, Даниль стояше Угльнищихъ, на березѣ Днѣстра; выехавъ же к галичанѣмъ и угромъ, и стрѣляшеся на леду, вечеру же бывшю, и ледомъ възставшимъ [и] рецѣ наводнившисья, зажгоша мостъ на Днѣстрѣ незаконный лихий Семьюнко, подобный лисици черьмности ради; и приде же Демянъ съ всѣми бояры галицкыми, съ Мирославомъ³ и съ Володиславомъ и съ многыми бояры галицкыми. Данилови же о семь весело будущя, а о мостѣ печаль имѣющю, како Днѣстрѣ перейти; гнав же Даниль к мосту и узрѣ, яко конецъ мосту вгасль есть, и бысть радость велика; наутріа же приде Вълодимерь Инъгваревичъ, и перейдоша мостъ и сташа по берегу Днѣстра. Наутріа же уставше, но обѣсха Даниль городъ, и събравъ землю Галицкую ста на четьри части окрестъ его, и събра отъ Бобръки // даже и до реки Ушици и Прута, и обѣсѣде и въ силѣ тяжцѣ; онемъ же изнемогшимъ предаша градъ. Данилови же приѣмши градъ, помянувшю любовь короля Андрѣа, и пусти сына его и проводи и до рѣкы Днѣстра; изыде же с нимъ единъ Судиславъ, на нь⁴ же мета[ху] каменіе, рекуще: “Изыди из града, мятежниче земли!” Андрѣеви же пришедшю къ отцу своему⁵ и брату, и Судиславу глаголющу непрестанно: “Изыдѣте на Галичь и примѣте землю Рускую; аще не поидеши, но укрѣпятся на ны”. Изыде же Бѣла риксъ, рекомый король угорьскый, въ силѣ тяжцѣ, рекшю ему, яко: “Не имать остатися градъ Галичь, нѣсть кто избавляа и отъ руку мою”. Въшедшю же ему в горы Угорьскыя, посла на нь^б Богъ архггела Михайла отворити хляби небесныя, конемъ же потопающимъ и

^а Так в об. сп. След: *таль*; ^б В Іп. *въ* виправлено на *върхъ*.
¹ свадбу; ² испилися; ³ Милославомъ; ⁴ ньмъ; ⁵ си; ⁶ ны.

Посоль отъ Бѣлы
и рѣчь его велика

Демьянъ менилъ
половцѣвъ на помочь
руси и ляховъ

656

Половци Бѣговирсови
подъ Галичъ

Угре поражени

Рѣка злу игру зыгра
угромъ и розныи
пакости з непогодою

Невѣрность бояръ
галицкихъ противъ
Данилови

3 игры страхъ
неприятелю

657

Молибоговичѣ
невѣрные утѣкають

Филиппъ, врагъ Дани-
ловъ, просить его до
Вишьни на зрадѣ

Тысяцкій Демянъ
остерегъ Данила

Встыдъ зрадцомъ

Александръ утѣкаеть

самѣмъ възбѣгающимъ на високаа мѣста, оному же одинако устремив-
шюся пріати градъ и землю. Данилови же молящюся Богу, избави ихъ
Богъ отъ руки силныхъ. И обступи градъ и посла посоль, и възопи посоль
гласомъ великимъ и рече: “Слышите словеса великого короля угорьскаго,
да не уставляеть власть Демьянъ, глаголя: и земля измсть^а ны Богъ; ни да
уповаеть вашъ Данилъ на господа, глаголя: не имать предати градъ съи
королеви угорскому; толико ходилъ на ины страны, то кто можется
дръжати отъ руку мою [и] отъ силъ полковъ моихъ?” Деміанъ же одина-
ко крѣпляшеса, грозы его не бояся: Богъ поспѣшникъ бысть ему. Данил
же привелъ к собѣ ляхы и половци Котяневы, а у короля бяху // половци
Бѣговарсови; Богъ попусти на ня рану Фараонову. Градъ же крѣпляшеса, а
Бѣла изнемогаше, и поиде отъ града; и оставившю же ему люди за собою,
оружники многы и феревныки; нападшимъ же на ня гражаномъ, мнози
въпадаху в рѣку, инии же убіени быша, инии же язвени быша, инии же изои-
мани быша, яко инде глаголетъ: Скрытъ¹ рѣка злу игру зыгра [гража-
номъ, тако и Днѣстръ злу игру сыгра] угромъ. Оттуду же поиде король к
Василеву, и перейде Днѣстръ, и поиде къ Пруту. Богъ бо попустилъ бяше
на нѣ рану, и аггелъ бяше ихъ: сице умирающимъ, инии же ис подошевь
выступаху, акы из червіа, инии же в конѣ влѣзъше измираху, инии же
около огня слѣзъшеса и мясо къ устомъ придѣвше умираху; многыми же
ранами различными умираху, хляби бо небесныа одинако топяху ихъ.
Ушедшу же ему за невѣрство бояръ галицкихъ, Данилъ же, Божією во-
лею, одрѣжа градъ свой Галичъ.

По семь скажемъ многыа мятежи, и великы лъсти, и бесчисленныа
рати.

[Въ лѣто 6738.] Крамолъ же бывши въ безбожныхъ боярехъ галиц-
кыхъ, [а] съвѣтъ сътворише съ браточядіемъ его Олександромъ на убіеніе и
пред[а]нее земли его. Съдящимъ же имъ в домѣ² и хотящимъ огнемъ за-
жещи и, милостивому Богу вложившю въ сердце Василку изыти вонъ, и
обнажившю мечъ свой играа на слугу королева, иному похватившю щитъ
играючи, невѣрнымъ Молибоговичемъ узрѣвши се, страхъ имъ бысть отъ
Бога, рекшимъ, яко: “Свѣтъ нашъ раздрушися” и побѣгшимъ имъ, яко и
оканный Святополкъ. // Онѣмъ бѣгающимъ и еще не увѣдавшю князю
Данилу и Василку, Василко же поеха къ Володимерю, а Филиппъ безбож-
ный зва князя Данила въ Вишню: другии же съвѣтъ сътвориша на убіеніе
его съ Александромъ братучядомъ его. Въсхавшю [ему] въ Браневичаве
рьли, и прійде къ нему посоль отъ тысяцкаго его Демяна, рекшю ему, яко:
“Пирь *ти* золь естъ, яко съвѣщано естъ безбожнымъ бояриномъ [твоимъ]
Филипомъ и братучядомъ твоимъ Олександромъ, яко убіену ти быти”; и
то слышавъ поиде назадъ и съдрѣжи столъ отца своего. Къснятину
повѣдавшю, оному же обратившюся на рецѣ Днѣстрѣ, а бояре безбожнии
везяхуса инуда, не хотяше лица его видити. Пріехавшю же в Галичъ, посла
къ брату си князю Василкови: “Пойди ты на Олександра”. Олександру же
выбѣгшю в Перемышль къ совѣтникомъ своимъ, а Василко пріа Белзъ,
Ивана же посла, сѣделничего своего, по невѣрныхъ Молибоговичехъ и по
Волъдрисѣ, и изымано бысть ихъ 20 и 8 Иваномъ Михалковичемъ, и ти

¹ Скрытъ; ² думѣ.

^а В іп.: иземля изыметь.

Зрадцѣ поймани и
милосердіе одержали
Терпение Данилово

658

Олександръ утѣкаетъ
изъ Перемышля
до Угорь, а Левъ
гонитъ его

Судиславъ въ Угрѣхъ,
повадить короля
Андрѣя противъ
Данилови

659

Климата з Голыхъ
Горъ до короля, а всѣ
бояре галицкни
передалися

Король дивуется
Володимеру мѣсту

Мирославъ стрѣво-
женъ, еднається с ко-
ролемъ и Бельзъ под-
дается Олександру

Андрѣй, сынъ
королевъ, в Галичи
за радюю галичанъ
невѣрныхъ

смрѣти не пріаша, но милость получиша. И нѣкогда ему в пиру веселящуся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю; — иногда же да Богъ имъ възмездіе ¹.

[Въ лѣто 6739.] Самому же Данилу съзавашю вѣче, оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ и рече имъ: “Хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги моа”. Онѣмъ же кликнувшимъ: “Вѣрни есмы Богу и тобѣ, господину нашему, изыди з Божіею помощію”; соцькый же Микула рече: “Господине! Не погнетши пчель, меду // не ясти”. Помолившю же ся ему Богу и святѣй и пречистѣй Богородици, и Михаилу архангелу Божію, устреми[ся] изыти съ маломъ ратникъ, и Мирославу пришедшу къ нему на помощь съ маломъ отрокъ, невѣрній же вси на помощь ему идяху, мнящесе яко вѣрни суть, и с ними же съвѣтъ сътвориша, люти бо бяху на нѣ. Пріехавшю Данилу к Перемышлю, не стерпѣвъ Александръ побѣже; в томъ же гоняше Левъ свободенъ бысть, бѣ бо храборъ и въ велици чѣсти умрѣтъ. Невѣрній же ² Володиславъ Гюрьгевичъ съ ними ³ съвѣтъ сътворъ, гоняше и оли и до Санока, и Вѣротъ Угорскихъ. И гоньзнувшюся Олександрю, оставившю все имѣніе свое, и тако пріиде въ Угры; и пріиде къ Судиславу, Судиславу же тогда будущю въ Угрѣхъ. Судиславъ же поимився, пріиде къ королеви Андрѣеви, и възведе корол[я] угорьскаго Андрѣя. Пріиде же король Андрѣй, и съ сыномъ Бѣлою и съ другимъ сыномъ Андрѣемъ, къ Ярославу. Боярину же ⁴ Давыдови Вышатичю затворившюся отъ князя Данила въ Ярославли, и Василіеви Гавриловичю, и бившимся угромъ оли и солнцю зашедшю, отбившимся городу имъ, съвѣтъ сътвориша вечеру. Давыдови уполошившися, теща бо его бѣше вѣрна Судиславу, кормилчіа Нездиловаа, матерью бо си нарицаше ю, вѣща ему, яко: “Не можеша удрѣжати града сего”. Василкови же молящю ⁵ ему: “Не погубимъ чести князя своего, яко рать си не можетъ града сего пріати”; бѣ бо мужъ крѣпокъ // и храборъ. Давыду же не слушавшю его, одинако хотяше предати градъ. Чакови же пріехавшю изъ угорьскихъ полковъ, рекшю ему: “Не могутъ васъ уже пріати, ибо суть велми біени”; Василкови же крѣпко борющю не предати града; оному же ужаста во сердце имущю, *преда градъ одинако*, самому же цѣлу вышедшю съ всѣми вои; и пріемъ король Ярославль, и пойде к Галичю. Климата же съ Голыхъ Горъ бѣжа отъ князя Данила къ королеви, и по немъ вси бояре галицкыи предашася. Оттуда король пойде к Володимерю. Пришедшю же ему к Володимерю, дивившюся ему, рекшю, яко: “Така града не изобрѣтохъ ни в нѣмецькихъ странахъ”; тако сущу оружникомъ стоящимъ на немъ, блистахуся щити и оружници подобни солнцю. Мирослав же бѣ въ градѣ, иногда же храбру ему сущу, Богъ вѣдаеть тогда же смутися умомъ, сътвори миръ с королемъ безъ совѣта князя Данила и брата его Василка: рядомъ же дасть Белзъ и Червень Александрю. Королеви же посадивши сына своего Андрѣя в Галичи, съвѣтомъ невѣрныхъ галичанъ. Мирославу же запревшюся, яко: “Рядомъ чрѣвьяне ⁶ не предаль есмь [имъ.]”, порокъ же имуще ему великъ отъ обою брату, “По что миръ сътвори, сущу ти съ великими вои”? Королю стоящю въ Володимера,

¹ возомъзтитъ; ² иже; ³ нимъ; ⁴ бояриновже; ⁵ молвящю; ⁶ Червьна.

князь же Данило прія великъ плѣнъ, около Белза ¹ воюя; король же вѣрнется въ Угры. Вѣлодимер же посла к Данилов, рече: “Идетъ на мя Михаилъ; а помози ми, брате!” Данилови же пришедшу сѣтворити миръ межи ими, Данилъ же из Руское земли взя себѣ часть Торцескый, и паки да и дѣтемъ Мьстиславлимъ, // шюрятомъ своимъ, рекъ вамъ ²: “За отца вашего добродѣаніе пріимете ни ³ дрѣжите Торцескый городъ”. По тѣхъ же лѣтсхъ движе рать Андрѣй королевичъ на Данила и иде к Бело-бережью. Володиславу же схавшу въ сторожѣ отъ Данила ис Києва, и стрѣте рать въ Бѣлобережьи, и бивши[м]ся имъ о рѣку Случь ⁴, и гониша и до рѣкы Деревное, из лѣса Чертова. Пріиде вѣсть ко Києву Вѣлодимеру же и Данилови отъ Володислава. Рекшу же Данилови князю Вѣлодимеру: «Брате! Вѣдаючи обою наю идуць на наю; пусти мя, да и пойду имъ вѣздамъ” ⁵. Они же увѣдавшѣ вѣзвратишася к Галичю. Данилови же снемшюся съ братомъ, и постиже и у Шумьска, и повѣстоваста с ними о рѣку Велью: бѣ бо с королевичемъ Александръ и Глѣбъ Зеремѣвичъ, и иніи князи болоховьстии и угоръ множество. Видѣвшю же ся Данилу о рѣку Велью с королевичемъ, и нѣкое слово похвално рекшю, его же Богъ не любить, наутріа же переде рѣку Велью на Шумескъ, и поклонився Богу и святому Семѣону, исполчивъ полкы своя [пойде ко Торчеву. Увѣдавъ же Андрѣй королевичъ, исполчивъ полкы свое] иде противу ему, сирѣчь, на сѣчу. Идуцю ему по ровни, Данилови же и Василкови сѣхати бѣ съ высокыхъ горъ, и иніи же браняху, — “да быхомъ стали на горахъ”, — браняху сѣходя ⁶; Данилови же рекшю, яко же Писаніе глаголетъ: “Медляи на брань страшливу душу имать”, — понудивъ ихъ, ускори с ними ⁷ на нѣ. Василкови же идуцю противу ихъ, ускори с ними на нѣ. Василкови же идуцю противу угромъ, а Демяну тысяцкому идуцю и инѣмъ полкомъ многымъ ошую, Данилъ же идяше полкомъ своимъ посреди; велику же полку бывшу его, // устроень бо бѣ храбрыми людми и свѣтлымъ оружіемъ, онѣмъ же видящимъ, не хотяху сразити[ся] с нимъ, но клоняхуся на Демяна и на иные полкы. Пріемшимъ же соколомъ стрѣлцемъ, не стерпѣвшимъ же людемъ, избиша я и разграбиша ⁸. Демянови же сразившюся съ Судиславомъ, князю же Данилу захавшу в тылъ имъ и бодущимъ я, Демянови же мнящю, яко все ратніи суть и вѣзбегоша предъ нимъ, Данилъ же вбодѣ копіе свое в ратного, изломившю же ся копію и обнажи мечъ свои; позрѣв же сѣмъ и сѣмъ, и видѣ стягъ Василковъ стоащей, добрѣ борущъ, и угры гонящю, обнаживъ мечъ свой, идуцю ему брату на помощь, многы же язви[ни] и иніи же отъ меча его умроша. Снемжеся ⁹ с Мирославомъ и видѣвъ, яко угре сѣбираются, и ехаста на нѣ два, онем же не стрѣпѣвшимъ поскочиша, другимъ же пріехавшимъ и сразившимся, и ти не сѣтрѣпѣша, гоняцима же има разлучистася. По томъ же видѣвъ брата добрѣ борущу[ся], и сулици его крѣвави суци и осчѣпищю иссѣчену отъ ударенья ¹⁰ мечевого.

Сбирають

И паки же Глѣбъ Зеремѣвичъ, събравъ угры, пріеха на стягъ Василковъ, Данилови же пріехавшу к нимъ и понужающю ихъ, и никого не

¹ Бозку; ² имъ; ³ и; ⁴ Солучь; ⁵ взадъ; ⁶ сохода; ⁷ снити; ⁸ роздрашася; ⁹ снемшеся; ¹⁰ даренья.

Сборъ

Посолство

Омиръ

Битва

Глѣбъ отступае

Судиславъ лстить

видѣ въ нихъ войника, но отроки дрѣжаща конѣ; онѣм же познавшимъ имъ и хотящимъ мечи посѣши конь его, милостивому же Богу безъ язвы изнесшо его¹ из ратныхъ, яко же отъ конца остроты мечевыи шерести претятѣ бывши на стегнѣ коня его; приѣхав же к нимъ, понуживаше [вои] свое схати на ня. Василковъ // полкъ гналъ бѣ угры до становъ, и стяги королевича² подтяли бяху; друзии же мнози угре бежаще али в Галичи³ становишася. Стоящимъ же симъ на горѣ и симъ на удоль, Данилови же и Василкови понужающима людіи своихъ съехати на ня, Богу же тако изволивши за грѣхы, наворотися дружина Данилова на бѣгъ; онѣм же не смѣвшимъ гонити, и не бысть пакости в полкохъ Даниловыхъ, развѣ тѣхъ убиенныхъ пяти. Данилови же наутріа събравшюся, не вѣдаше о братѣ, съ кымъ где есть. Королевичъ же обратися в Галичь, зане бѣ уразъ великъ въ полкохъ его; инии же угре бежаша, оли в Галичи становишася. И бысть брань велика въ день той⁴, тѣхъ бо падшихъ много угоръ, а Даниловыхъ мало бояръ, ихъ же имена се быша: Ратиславъ Юрьевичъ, Моиси, Степанъ, братъ его, Юрей Яневичъ. По томъ же Даниль, увѣдавъ брата своего въ здравіи, не престаше строа на нѣ рать; бѣ бо и Торцескій въ суботу великую. По томъ присла Александръ къ брату Данилу и Василку: “Не лѣпо ми есть быти проче⁵ ваю”; она же пріаستا его съ любовію. Травѣ же бывши, Даниль поиде съ братомъ и съ Александромъ к Плѣснску, и пришедъ взя и подъ Ярѣбузовичи⁶, и великъ плѣнъ прія, и обратися въ Володимерь.

[Въ лѣто 6741.] Королевичъ же и Судиславъ выведе Діаниша на Данила. Даниль же еха къ Києву и приведе половци и Изяслава противу имъ, и съ Изяславомъ вѣдися у божницю и с Володимеромъ, прійдоста противу Данишю. Изяславъ же лествъ сътвори [и] велѣ воевати землю Данилову, // и възяша Тихомль и възвратишася. Оставшюся Володимерю съ Даниломъ и Котяневи одному, о лествъ зла есть! Яко же Омиръ пишеть, до *обличенья сладка есть*, обличена же зла есть, кто в ней ходить, конецъ золъ пріиметь; о злѣе зла зло⁷ есть! Оттуда же идоша къ Перемилю, Андрѣй королевичъ, Данишь и угре, бишася о мость съ Володимеромъ и Даниломъ, и отбишася имъ, угре же воротишася къ Галичю и пороки пометаша. Вълодимер же и Даниль пойдоста по нихъ; Василко же и Александръ прійде къ брату, и сняшася в Бужьска. Володимер же и Котянь и Изяславъ вѣротишася.

[Въ лѣто 6742.] *В то же врѣмя* отъступи⁸ Глѣбъ Зьсермѣевичъ отъ королевича къ Данилови. Даниль же и Василко однако идоша⁹ къ Галичю, срѣтоша же и болшаа половина Галича: Доброславъ и Глѣбъ, и инии бояре мнози; и прішедъ ста на брезѣ Днѣстра, и прія землю Галицкую и розда города бояромъ и воеводамъ, бяше корма у нихъ много. Королевичъ же, и Данишь и Судиславъ, изнемогаху гладомъ въ градѣ. Стоаше же 9 недѣль воюя, жда леду, дондеже *бы* перешель¹⁰ на нѣ. Судиславъ же лестию посла къ Олександрови, рече: “Дамъ тобѣ Галичь, поиди отъ брата”; он же поиде прочь [Галича] галичане¹¹ же думаху няти. Галичане же высахаша по Данилѣ. Малу же времени минувши, королевичъ умре; послашася галичане по Данила Чермьнаго Семьюнка, а Судис-

¹ и; ² ть; ³ кромѣ; ⁴ Арѣбузовичи; ⁵ зла; ⁶ иступи; ⁷ перешлѣ; ⁸ они.

⁹ стягъ королевичъ; ¹⁰ оли во Галичь; ¹¹ Так в об. сп. Слѣд: *одна поидоста*.

Походъ

Миръ

Утрудился
Даниль и вои

665

Даниль гонить

666

лавъ иде въ Угры. Веснѣ же бывши, Олександръ убоявся злого своего сѣтворенія, поиде къ тестю своему въ Києвъ; Даниль же увѣдавъ изыде на нь из Галича, угони его¹ въ Полономъ, и яша и в лузѣ Хоморскомъ, Данилови же не спавшю 3 дни и 3 ноци, // тако же и воємъ его. Будушю же Володимеру въ Києвъ, присла сына своего Ростислава в Галичь, и пріа с нимъ братство и любовь велику. И Михайлови же [и] Изяславу однако не престающа на нь враждою, оставилъ у него Глѣба Зеремѣевича и Мирослава, и иные бояри многы. Посла же Володимеръ, рекый: “Помози ми, брате!” Даниль же, увѣдавъ ею любовь², [скоро] събралъ полкы поиде. Михаилъ же не стерпѣ отъиде отъ Києва. Даниль же поиде к Володимеру, и пойдоста к Чернѣгову, прійде к нима Мьстиславъ Глѣбовичъ; оттуду же пойдоста плѣняща землю, и поимаша грады многы по Деснѣ, ту же взяша и Хороберъ, и Сьсницю, и Сновескъ, и иные грады многы, и прійдоша же опять к Чернѣгову. Сѣтвориша же миръ с Володимеромъ и Даниломъ Мьстиславъ и чернѣговци: любо³ бѣ бой у Чернѣгова, оже и таранъ на ны⁴ поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень яко же можаху⁵ 4 мужи силнии подняти; оттуду с миромъ прійдоша къ Києву. Изяславъ же одинако не престае: възвелъ бѣ половци⁶ на Києвъ. Даниль бо и вои его бѣ иструдилася, поплѣнила бо бѣ вси Чернѣговскіе страны, воевалъ [бо] бѣ отъ Крещенія до Вознесенія, сѣтвори миръ, вѣротися къ Києву. Половцемъ же пришедшимъ къ Києву и плѣнящимъ землю Рускую, Даниль бо бѣ изнемоглъся, Даниль же хотяше изыти домой лѣсною странаю. Вълодимеру же просяшю, Мирославу же помагающю ему: “Изыдемъ на поганья половци”. Срѣтоша же я половци у Звинѣгородѣ, Володимеру же // хотяшю възвратитися и Мирославу глаголюшю на възвращеніе, Данилови же рекшю: “Не⁶ подобаетъ воину устремившюся на брань или побѣду пріати, или пасти ся отъ ратныхъ; азъ бо възбраняхъ вамъ, нынѣ же вижю, яко страшливу душу имѣете; азъ вамъ не рѣхъ ли, яко не подобаетъ изыти труднымъ воємъ противу челимъ? Нынѣ же почто смущаетеся? Изыдѣте противу имъ”. Срѣтившимъ же ся воємъ многымъ половецкимъ у Торцескаго, и бысть сѣча люта. Данилови же гоняшю по половецехъ, донелъ же конь его застрѣленъ бысть гнѣдый, — преже бо иніи половци наворотилися *бяху* на бѣгъ, — Даниль же видѣвъ бѣжащіи и конь свой стрѣленъ, наворотися на бѣгъ. Вълодимеру же ятому⁵ бывшю въ Торцескомъ и Мирославу, сѣвѣтомъ безбожнаго Григоря Василевича и Молибоговичевъ, и инѣмъ бояромъ многымъ нятымъ бывшимъ: Данилови же прибѣгшю к Галичю, Василкови же бывшю в Галичи съ полкомъ, и срѣте брата си. Борисъ же межубожьскый, сѣвѣтомъ Доброславимъ и Збыславимъ, посла къ Данилови, рекый: “Изяславъ и половци идуть к Володимеру”; леть бо бѣ се; Даниль же посла къ брату си: “Стерези Вълодимера”. Узрѣвшю же бояре галицкіи Василка отшедша с полономъ, въздвигоша крамолу. Судиславу же Ильичю рекшю: “Княже! Лстьивъ глаголь имѣють галичане: не погуби себе⁶, поиди прочъ”; Данилови же увѣдавшю крамолу ихъ, изыде въ Угры. Зимѣ же приспѣвши, иде Василко к Галичю, поймъ ляхы; Даниль же в то время прійде къ брату си изъ Угоръ и воеваша; // не дошедша Галича воротистася домовъ.

¹ и; ² люто; ³ нь; ⁴ полоци; ⁵ сятому; ⁶ погубисе.

² вѣль его любовью; ⁶ В об. сп. зайве не.

Битва

667

Походъ на Галичь

Фридрихъ цесарь

Походъ в Суждаль

668

[Въ лѣто 6743.] *В то же врѣмя* прійдоша галичане на Каменецъ и вси болоховстїи князи с ними, и повоюаша по Хомору, и пойдоша къ Каменцю, и вземше полонъ великъ пойдоша. В то же время послалъ бяше Володимерь Данилови помощь, торкы ¹ и Данила [На]жировича. Данилови же бояре выехавши ис Каменца, снемьшесе съ торкы ² и постигоша я; и побѣжени быша невѣрнїи галичане и вси князи болоховстїи изоимани быша; и приведоша я въ Володимерь къ князю Данилови. Лѣту же наставшю, начя посылати Михаилъ и Изяславъ, грозячи: “Дай нашу братью, или прїйдемъ на тя войною”. Данилови же молящюся Богу и святому архїерею Николѣ, иже каза чудо свое: възвелъ бо бяше на Данила Михайло и Изяславъ ляхы, и русь, и половецъ множество. Кондратови же ставшю, где нынѣ градъ Холмъ стоить, пославшю ему къ Червну воевати, Василковичемъ же крѣпившимся ³ и бившимся с ними, поимаша лядскыя бояре, приведоша я передъ Данила в Городокъ. Михайлови же стоящю на Подгорьї, хотящю снятися с Кондратомъ и ожидающю половець съ Изяславомъ; половци же прїйдоша в землю Галицкую, не восхотѣша ити на Данила: вземшю всю землю Галицкую вѣвратишася. То слышавъ Михаилъ вѣзвратися в Галичь, а Кондратъ побѣже до ляховъ черезъ ночь, и топился ⁴ бяше отъ вой его в Вепру множество. Лѣту же наставшю, събрашася идоста // на Галичь на Михаила и на Ростислава, затворила бо ся бяста въ градъ и угоръ множество бяше у него, и вѣзвратившися воеваста около Звинигорода; города же хотяща не взята: бѣ бо святаа Богородица в немъ чуднаа икона; тое же осени умирисатся. Веснѣ же бывши, пойдоста на ятвязѣ и прїйдоста к Берестью; рѣкамъ наводнившимся, не возмогоста ити на ятвязѣ. Данилови рекшю: “Не лѣпо естъ держати нашее отчины крижевникомъ, Темпличемъ, рекомымъ Соломоничемъ”, и пойдоста на нѣ въ силѣ тяжьцѣ; и прїаста градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна яша и вои изоимаша, и вѣзвратися в Володимерь. Данилови же в томъ же лѣтѣ пошедшю на Михаила, на Галичь, онѣмъ же мира просящимъ, даша ему Перемышль. По томъ же лѣтѣ Даниль же вѣзведе на Кондрата литву, Миньдога, Изяслава Новгородьского. Даниль же в то время шель бяше съ братомъ своимъ въ Угры къ королевї: бѣ бо звалъ его на честь. В то же время пошель бяше Фридрихъ царь на герцика войною, и вѣсхотѣста ити Даниль съ братомъ Василкомъ герцикови в помощь; королевї же вѣзбранившю има, вѣзвратистася въ землю свою. И по томъ прїйде Ярославъ суждальскый и взя Кыєвъ подъ Володимеромъ, не мога его дрѣжати, иде паки к Суждалю; и взя подъ нимъ Михаилъ, а Ростислава, сына своего, остави в Галичи, и отъяша отъ Данила Перемышль. Бывшю же межї ими овогда миру, овогда рати, и шедшю же Ростиславу в поле, Богу же поспѣшившю ⁵, прїйде вѣсть Данилу, будущю ему в Холмѣ, яко Ростиславъ съшелъ естъ на Литву, // съ всѣми бояры и с нузники; сему же прилучившюся, изыде Даниль съ вои ис Холма, и бывшю ему третїй день у Галичи, любяху же и гражане. Подѣхавшю же ему подъ городъ, и рече имъ: “О мужи градьстїи! Доколѣ хочете трѣпѣти иноплеменьныхъ князей дрѣжаву?” Они же вѣскликнувшє рѣша, яко: “Се естъ дрѣжатель нашъ,

^а Текст на полі закреслено.

¹ торцькы; ² отрокы; ³ срѣтившимъ е; ⁴ потопилися; ⁵ поспѣвшю.

Хоругов

Богомъ данный” — и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущіи воды къ источнику, епискупу же Артемію и дворьскому Григорію възбраняющю ему, узрѣвшима же, яко не можета удръжати града, яко ¹ малодушна блюдящася о преданіи града, изыдоста слезныма очима и ослабленнымъ лицемъ и лижюща уста своа, яко не имѣюща власти княженія своего; рѣста же с нужею: “Прійди, княже Данило! Прійми градъ”. Данило же вниде въ градъ свой, и прійде къ пречистѣй и святѣй Богородици, и прія столъ отца своего, и обличи побѣду и постави на Немецькихъ вратехъ хоруговъ свою. Наутріа же прійде к нему вѣсть, яко Ростиславъ пошелъ бѣ к Галичю, слышав же пріятіе градское, бѣжа въ Угры путемъ, имъ же идяше на Борьсуковъ дѣдъ ², и прійде къ Бани, рекомѣй Родна, и оттуда иде въ Угры. Бояре же пришедше, падше на ногу его, просяще милости, яко: “Съгрѣшихомъ ти, инога князя дрѣжахомъ”; онъ же отвѣщавъ, рече имъ: “Милость получисте, пакы же сего не сътвористе, да не въ горшаа въпадете”. Данилови же увѣдавшю входъ ихъ, посла на нѣ воя своя, и гнаша по нихъ до Горы и възвратишася.

[Побоище Батыево.]

669
Батыева рать начася
в Руси в лѣто 1237

[Въ лѣто 6745.] *В та же времена* прійдоша безбожніи измаилтяне, // преже бившеся съ князи рускими на Калкохъ *. Бысть прѣвѣе приходъ ихъ на землю Резаньскую, и взяша градъ Резань къпіемъ, изведше на лесть князя Гурьгя, и ведоша къ Прыньску; бѣ бо в то время княгини его в Прыньску; изведоша княгиню его на лести, убиша же Гурьгіа князя и княгиню его, и всю землю избиша, и не пощадѣша отрочатъ до съсущихъ млеко. Киръ Михайловичъ же утече съ своими людьми до Суждаля, и повѣда [великому князю] Гурьгіеви безбожныхъ агарянь [приходъ] нашествіе; то слышавъ [великий князь] Гурьгій, посла сына своего Всеволода, съ всѣми людьми, и с ними куръ Михайловичъ. Батыеви же устремльшюся на землю Суждальскую, срѣте и Всеволодъ на Колоднѣ: и бившимся имъ [и] падъшимъ многимъ отъ нихъ отъ обоихъ, побѣжену бышю Всеволоду, исповѣда отцу бывшую брань устремленныхъ на землю и грады его. Гурьгій же князь, оставивъ сынъ свой въ Володимери и княгиню, изыде из града, совокупляющю ему около себе воя, и не имѣюще сторожей, изъеханъ бысть незаконнымъ Бурондаемъ весь городъ изгна и самого убиша князя Гурьгіа. Батыеви же стоящу у града, борющася крѣпко о градъ, молвлящимъ имъ лестию гражданамъ: “Где суть гради ³ резаньстіи и вашъ градъ, и князь вашъ великій Гурьгій? Не рука ли наша емши[и] смерти преда”? И услышавъ о семъ преподобный Митрофанъ епископъ, начать глаголати съ слъзами къ всѣмъ: “Чяда! Не убоимся о прельщеніи отъ нечестивыхъ, не примемъ си въ умъ тленьаго сего и скороминущаго житія, но оною не скороминущемъ житіи попецѣмся, еже съ аггелы житіе; аще и градъ нашъ плѣньше копіемъ възмутъ и смерти насъ ⁴ // предадутъ, азъ о томъ, чяда, поручникъ есмь, яко вѣнца нетленьна отъ Христа Бога примете”. О семъ же словесѣ, слышавше вси, начаша крѣпко боротися. Татаромъ же пороки градъ біющимъ, стрѣлами бес числа стрѣляющимъ, се увидѣвъ князь Всеволодъ, яко

¹ и ко; ² дѣль; ³ князи; ⁴ ны.

* Зверху написано: *Въ 1251 году взята Разань отъ Батыя, будетъ по 1754 годъ 516 лѣтъ.*

Въ 1237 году отъ
Батыя Володимеръ
градъ взять. Будеть
по 1754 годъ 516 лѣтъ

Въ 1237 году отъ Батыя
Козельскъ городъ и
руские князе все
взяты. Будеть по
1754 годъ 516 лѣтъ

671

Въ 1239 году
Переяславъ Батый взя.
Будеть по 1754 годъ
514 лѣтъ

Зри о взятии
Переяславля

1239

Чернѣговъ взять

Въ 1239 году Черни-
говъ Батыемъ взять.
По 1754 годъ будеть
514 лѣтъ

672

крѣпчае брань *ратныхъ* належить, убося, бѣ бо и самъ младъ, самъ из града изыде с маломъ дружины, несый съ собою дары многы: надѣше бо ся отъ него животь пріати; онъ же, яко сверѣпый звѣрь, не пощади юности его, повелѣ предъ собою зарѣзати и градъ весь изби. Епископу же преподобному въ церковь убѣгшу, съ княгинею и дѣтми, повелѣ нечестивый огнемъ зажещи: ти тако душа своя предаша въ руци Богу. Градъ ему избившу Вѣлодимеръ, и поилѣни грады Суждальскыє, и прииде къ граду Козельску; будущю в немъ князю младу, именемъ Василью, увидѣвъше же нечестивіи, яко умъ крѣпкодушный имѣють людіе въ градѣ, словы лестными не возможно бѣ града пріати. Козляне же съвѣтъ сътвориша не вѣдатися Батыю, ркше, яко: “Аще князь нашъ младъ есть, но положимъ животь нашъ за нь; и zde славу сего свѣта въсприемше, и тамъ небесныя вѣнца отъ Христа Бога приимемъ”. Татаромъ же біющимся о градъ, пріати хотящимъ [градъ], разбившимъ стѣны града, взыдоша на валъ татаре. Козляне же ножи рѣзахуся с ними; съвѣтъ же сътвориша изыти на полкы татарскыє, [и] изшедше изъ града исѣкоша проща ихъ, нападше на полкы ихъ, но убиша отъ татаръ 4 [тысящи], сами же избіени быша. Батый же взя градъ, изби все, и не пощади отъ отрочатъ до съсущихъ млеко; о князи Васильи невѣдомо есть, иніи глаголяху, яко въ крѣви // утонулъ есть, понеже убо младъ бяше. Оттуду же въ татарехъ не смѣють его нареци градъ Козельскъ, но градъ злый: понеже бишася по седмь недѣль; убиша бо отъ татаръ сыны темниче три, татаре же искавшє не могоша ихъ изнайти въ множествѣ трупъ мрѣтвыхъ. Батысеви же въземшю Козельскъ, и поиде въ землю Половецкую. Оттуду же нача посылати на грады русьскіє, и взять градъ Переяславль копиємъ, изби и весь, и церковь архаггела Михаила съкруши, и съсуды церковьныя бесчисленныє *сребренныє* и златыя и драгаго каменія възять, и епископа преподобнаго Семеона убиша. В то же время посла на Чернѣговъ: обступиша градъ въ силѣ тяжцѣ; слышавъ же Мъстиславъ Глѣбовичъ нападеніе иноплемєнныхъ на градъ, прииде на нѣ¹ съ своими вои; бившимъся имъ, побѣжень бысть Мъстиславъ и множество отъ вой его избієно бысть, и градъ възьяша и запалиша и огнемъ; епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховъ. Меньгуканови же пришедшю съглядати града Кыева, ставшю же ему на оной странѣ Днѣпра² у градъка Пѣсочнаго, видѣвъ градъ удивися красотѣ его и величеству его: присла послы своя къ Михаилу и къ гражаномъ, хотя и³ прельстити; и не послуша[ша] его.

[В лѣто 6746.] По томъ же Михаилъ бѣжа по сыну своему передъ татары въ Угры, а Ростиславъ Мъстиславичъ смоленского сѣде в Кыевѣ. Даниль же еха на нь и иня его, и остави в немъ Дмитра, и вдасть Кыевъ в руци Дмитрови обдержати противу *и и отъ* иноплемєнныхъ языкъ, безбожьныхъ татаровъ. Яко бежалъ есть Михаилъ ис Кыева въ Угры, Ярославъ* и ехавъ и я княгину его и бояры его // поима, и городъ Каменецъ взя. Слышавъ же се Даниль, посла послы, река: “Пусти сестру къ мнѣ, зане яко Михаилъ обѣима нама зло мыслить”; и Ярославъ услышавъ словеса Данилова, и бысть тако, и прииде к нима сестра — къ Да-

¹ ны; ² Днѣстра; ³ е.

* імені Ярослав в об. сп. немає. Додається за смислом.

Татарове в Нѣмцахъ

673

Порокы подь Киевомъ

Року 1240

674

Въ 1240 году взять
Киевъ отъ Батыя

По 1754 годъ будетъ
513 лѣтъ

нилу и Василку, и дрѣжаста ю въ велицей чести. Король же не вдасть дѣвки своєї Ростиславу и погна и прочь. Идоста Михаилъ и Ростиславъ къ уєви своему в Ляхы и къ Кондратови. Присла бо Михаилъ послы къ Данилу и Василку и рече: “Многokratъ сѣгрѣшиховѣ и многokratы пакости творяху ти, что ти обѣщахъ, того не сѣтворихъ; аще коли хотѣхъ любовь имѣти с тобою, невѣрній галичане не вдадыхуть ми; нынѣ же клятвою клену ти ся, яко николи же вражду с тобою [не] имамъ имѣти”; Даниль же и Василко не помянуста зла, вдаста ему сестру и приведоста его из Ляховъ. Даниль же сѣвѣтъ сѣтвори сѣ братомъ си, обѣща ему Кыєвъ Михайлови, а сынови его Ростиславу вдасть Луцескъ; Михаилъ же, за страхъ татарскый, не смѣ ити къ Києву, Даниль же и Василко вдаста ему ходити по земли своєї, и даста ему пшеници много, и меду и говядѣ и овецъ довольно. Михаилъ же увидѣвъ пріатіє кыєвское, бѣжа сѣ сыномъ своимъ в Ляхы къ Кондратови, приближившимся татаромъ, ту¹ не стерпѣ тутю, иде в землю Вѣротьславску, и пріиде к мѣсту нѣмецкому, именемъ Среда; узрѣвшє же его нѣмци, яко товара много естѣ, избиша ему люди и товара много отѣяша, и унуку его убиша; Михайлу иже не дошедшу и сѣбравшюся, и бысть // в печали велицѣ, уже бо бяху татарє пришли на бой къ Аньдриховичю; Михаилъ же вѣротися назадѣ опятѣ къ Кондратови. Мы же на преднее вѣзвратимся.

[В лѣто 6747.]

[Въ лѣто 6748.] *Въ то же лѣто* пріиде Батый къ Кыєву въ силѣ тяжцѣ, многомъ множествомъ силы своєя, и окружи градъ и оступи² сила татарская, и бысть градъ [во] обдерѣжаніи велицѣ. И бѣ Батый у города и отроци его обѣсѣдяху градъ, и не бѣ слышати отъ гласа скрипанья телѣгъ его, множества ревеня верьблудъ его, и рѣженья отъ гласа стадъ коней его. И бѣ исполнена Рускаа земля ратныхъ. Яша же в нихъ татарина, именемъ Товруль, и тѣй исповѣда имъ всю силу ихъ; се бяху брата его сильные воеводы: Урдюй, Байдаръ, Бирюй Каданъ, Бечакъ, и Меньгу, и Куюкъ, иже вратися увѣдавъ смрѣть канову и бысть каномъ, не отъ роду же его, но бѣ воевода его первый, се Бедяй багатырь³ и Бурунддай багатырь, иже взя Болгарскую землю и Суждальскую; и инѣхъ бес числа воеводъ, ихъ же не писахомъ зде. Постави же Батый пороки къ городу, подлє вратъ Лядьскыхъ, ту бо бяху пришли дебри; порокомъ же беспрестани біющимъ день и ночь, выбиша стѣны, и възыдоша горожане на избытыє⁴ стѣны и ту баше видѣти ломъ копейный и щитомъ⁵ скепанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженнымъ; и Дмитрови ранену бышу, възыдоша татарє на стѣну и сѣдоша того дьне и ноци. Гражане же сѣздаша пакы и другый градъ, около святыє Богородици. Наутриа же пріидоша на нѣ и бысть брань межю има велика; людемъ же збѣгшимъ на церковъ на комары церковъныа, и с товары своими, // отъ тягости повалившася с ними стѣны церковъныа, и пріатѣ бысть градъ сице воими. Дмитра же изведоша язвена и не убиша его, мужества ради его.

В то же время ехалъ баше Даниль въ Угры къ королеви, и еше бо баше не слышалъ прихода поганыхъ татаръ на Кыєвъ. [Батыю же вземшю градъ Кыєвъ] и слышавшю ему о Данилѣ, яко въ Угрѣхъ естѣ, и пойде

¹ то; ² остолпи; ³ богатырь; ⁴ избытъ; ⁵ щетъ.

Батый у Каменца

Батый въ Угры
пошелъ

675

Бѣгутъ отъ татаръ

Sudomir

Данило речеть

676

самъ к Володимерю и прїиде к городу къ Колодяжну, и постави порока 12 и не може разбити стѣны, и начять прѣмльвливати люди; они же, послушавше злого съвѣта его, передашася и сами избити быша. И прїиде къ Каменцю, Изяславию, взятъ я; видѣвъ же Кремянецъ и градъ Даниловъ, яко невъзможно прїати ему, отиде отъ нихъ; и прїиде к Володимерю, и възъ и копїемъ и изби и не щадя, тако же и градъ Галичь, и ины грады многы, имъ же нѣсть числа. Дмитрієви же, кїєвскому тысяцкому Данилову, рекшю Батыєви: “Не мози мешкати ¹ въ земли сей долго, врѣмя ти есть на Угры уже пойти; аще ли умешкаешъ ², земля ти есть силна, съберутся на ня, не пустять тя въ землю свою”; про то же рече ему, видѣ бо землю гыбнущю Рускую отъ нечестиваго. Батый же послушавъ съвѣта Дмитрова, иде въ Угры. Король же Бѣла и Каломанъ срѣтоша и на рѣцѣ Солоной; бившимся имъ полкомъ, бежаша ³ угре, и гнаша ихъ татаре до рѣкы Дунаа; стоаша [по] побѣди 3 лѣта. Прже того ехалъ бѣ Данило князь къ королеви въ Угры, хотя имѣти с нимъ любовь сватѣства: и не бы любовь // межѣ има, и воротися отъ короля; и прїѣха в Синеводско ⁴ в манастирь свята Богородица, наутрїа же вѣставъ видѣ множество бѣжащихъ отъ безбожныхъ татаръ, и вѣротися назадъ въ Угры, не може бо пройти до * Руское земли, зане мало бо с нимъ дружины; и остави сына своего въ Угрехъ и не ** вдасть и в руцѣ галичаномъ, вѣдаа невѣрствїа ихъ, про то его не поня ис собою; иде изъ Угоръ в Ляхы на Бордуєвъ, и прїиде в Судомиръ. Слыша о братѣ си и о дѣтехъ си и о княгини своей, яко вышли суть из Руское земли в Ляхы предъ безбожными татары, и потцнущася ⁵ възыскати ихъ, и обрѣте я на рѣцѣ, рекомѣй Полцѣ; и възрадовашася о совокупленїи своємъ, и жалиша си о побѣдѣ земли Руское и о взятїи градъ отъ иноплемьнникъ множѣства. Данилови же рекшю, яко: “Не добро намъ стоати зде близъ воюющихъ насъ иноплемьнникомъ” ^a, иде въ землю Мазовецкую ⁶ къ Болеславу, къ Кондратову сынови; и вдасть ему князь Болеславъ градъ Вышегородъ, и бысть ту, дондеже вѣсть прїа, яко сошли суть изъ земли Руское безбожнїи, и възвратися въ землю свою. И прїиде къ граду Дорогычину, и вѣсхоти внити въ градъ, и вѣстьно бысть ему, яко: “Не видиши въ градъ”; оному рекшю, яко: “Сый ⁷ былъ градъ нашъ и отецъ нашихъ”; — “вїе ⁸ же не изволисте внити в онъ” [и] отъиде мысля си, иже Богъ послѣди же отместїе сътвори дрѣжателю града того и вдасть и в руци Данилу; и обновивы ⁶ сзда церковь прекрасну въ имя свята Богородица, и рече: “Се градъ мой, прже бо прїяхъ его // копиемъ”. Данилови же съ братомъ пришедшю къ Берестїю, и не възмогоста ити в поле, смрада ради множѣства избїенныхъ: не бѣ бо на Володимери не осталъ живый, церкви пресвята Богородици исполнена трупїа ⁹, и иныя церкви наполнены быша трупїа и телесъ мертвыхъ. По томъ же Михайль иде отъ уя своего на Володимеръ съ сыномъ своимъ и оттуду иде к

¹ стряпати; ² встряпаеши; ³ бѣжаша; ⁴ Синеводско; ⁵ питосьнуса; ⁶ Омазовскую; ⁷ сь; ⁸ вы; ⁹ трубя.

Прїименника до немас в об. сп. Поставлено за смыслом.

** Слово не відсутнє в об. сп. Поставлено за смыслом.

^a В об. сп. помилка. Слїд: *иноплемьнниковъ*, ⁶ Так в об. сп. Слїд: *обновивъ и*.

Галичане

Пиньску. Ростиславъ же Вълодимеричъ прїйде къ Данилу в Холмъ, одръжалъ бо бѣше Богъ отъ безбожныхъ татаръ; Ростиславъ же показа правду свою, яко не естъ въ совѣте с Михайломъ. Михайлъ же не показа правды въ здобродѣянїе Данилу же и Василку, но и пройде землю его, [ни] и посла¹ посла, иде въ Кыевъ и живяше подъ Кыевомъ въ островѣ; а сынъ его иде в Чернѣговъ Ростиславъ. Вышедшу же Лвови изъ Угоръ з бояры Галицькыми, и прїеѣха во Водаву къ отцу си, и радъ бысть ему отецъ. Бояре же галицьстїи Данила княземъ собѣ называху, а сами всю землю дрѣжаху; Доброславъ же въкняжилъся бѣ и Судьичъ, поповъ внукъ, и грабяше всю землю, и въшедъ въ Бакату, все Понизье прїя, безъ княжа повеленїа, Григорїа же Васильевича себѣ горнюю страну Премышльскую мысляше одръжати; и бысть мятежъ великъ въ земли и грабежъ отъ нихъ. Данилъ же, увѣдавъ, посла Іакова столника своего с великою жалостїю къ Доброславу, глаголя к нимъ: “Князь вашъ азъ есмь, повеленїа моего не творите и землю губите¹; чернѣговскихъ бояръ не велѣхъ ти, Доброславе, прїимати, но дати волости галицькымъ, а коломыйскую соль отлучити на мя”; // оному же рекшу: “Та² будетъ тако”. Въ тѣй же часъ Якову сѣдящю у него, прїйдоста Лазарь Домажирецъ и Иворъ Молибожичъ, два незаконника, отъ племени смрѣдя, и поклонистася ему до земля; Якову же удивившася и прашавшю вины, про что поклонистася; Доброславу же рекшу: “Дахъ има Коломыю”; Якову же рекшу ему: “Како можеша безъ повеленїа княжа отдати ю сима, якъ величїи князи дрѣжати ю, сїю Коломыю, на роздаванїе оружникомъ; сїи бо еста не достойна ни Вотнина дрѣжати”; онъ же усмѣявся рече: “По³ что могу же глаголати”? Яковъ же прїеѣха вся сїи сказа князю Данилови. Данилъ же скорбяше и моляшеся Богу о отчинѣ своей, яко нечестивымъ симъ дрѣжати ю и обладати ею. Малу же времени минувшю, присла Доброславъ на Григорїа, рече, яко “Невѣренъ ти естъ”, — противляшеся ему, и самъ хотяше всю землю одръжати. Звадившеся сами и прїеѣхаша съ великою грѣдынею, едучю Доброславу въ одиной сѣрочици, гордящю, ни на землю смотрящю, галичаномъ же текущимъ у стремениа его; Данилови же видящю и Василкови гордость его, большую вражду на нь въздвигнуста. Доброслову же и Григорїю обоимъ любящимъ⁴ на ся, слышавъ же Данилъ рѣчи ихъ, яко полны суть лъсти, и не хотять по воли его ходити, и власть его иному предати, смысливъ же се съ братомъ, по нужи же видя безаконїе ихъ, [и] повелѣ я⁵ изымати.

Звада

[В лѣто 6749.] По томъ же Ростиславъ събралъ князи болоховьскыи и останокъ галичанъ, прїйде ко Бакотѣ. Курилови же сущу // печатнику тогда в Бакотѣ, послану Даниломъ княземъ и Василкомъ исписати грамотельства⁶ нечестивыхъ бояръ, утѣшити⁷ землю. Бившимъ же ся имъ у вратъ, отступилъ хотяше премолвити его словесы многыми; Курилъ же отвѣща ему: “Се ли твориши възмездїе уема своима въ здобродѣянїе? Не помниши ли ся, якъ король угорьскый изгналъ тя бѣ изъ землѣ съ отцьмъ ти, како ты въспрїаста [о] господина моя, уя твоя? Отца ти въ величїи чести держаста и Кыевъ обещааста, и тебѣ Луческъ въдаста, и ма-

¹ грабите; ² да; ³ то; ⁴ лоящимъ; ⁵ его; ⁶ грабительства; ⁷ утиши.

⁸ У Хлеб. помилка. В Іп.: *ни пославъ*.

679

680

теръ твою и сестру свою изъ Ярославлю руку изьяста и отцу твоему¹ вдаста"; и иннѣ словесы мудрыми глаголаста ему много. Видѣвъ же непослуша² его, и изыде на ня с пѣшци; онъ же увидѣвъ то, поиде прочь; онъ же мудростію и крѣпостію удрѣжа Бакоту; Ростиславъ же изыде за Днѣпръ. Слышавъ же Даниль приходъ Ростиславль съ князи болоховьскими на Бакоту, абіе устремися на ня: грады ихъ огневи предасть и гребля ихъ роскопа. Василько же князь осталъ бѣ стеречи землѣ отъ литвы, послалъ бяше воя своя съ братомъ. Даниль же въземь плѣнъ многъ воротися, и поима грады ихъ: Деревичъ, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городецъ, Божьскый, Дядьковъ. Прійде же Куриль, печатникъ князя Данила, съ тремя тысячами пѣшець и тремя сты коньникъ, и вѣдасть имъ възяти Дядьковъ градъ. Оттуду же плѣнивъ землю Болоховскую и пожегъ, оставили бо ихъ татарове, да имъ орутъ пшеницу и проса, Даниль же на ня болшу^{*} // вразьду *держа*, яко отъ татаръ надежу имѣаху. Князя же ихъ из[ъ]я отъ руку Богославлю, князя мазявского, рекша Болеславу: "Почто суть вошли въ землю мою, яко не вдахъ имъ"? рекий "Не суть вои твои, но суть особніи князи, и хотяше разъбранити² ихъ; оны же обѣщася работны быти; онымъ же молящимся, Дани[ль] же и Василко за не хотѣ с нымъ брань сотворити, Василко же еха убеди и, рекше умоли и, и дасть ему дары многи на избавленіе ихъ. Онымъ же однако не помнящимъ добродѣянія, Богъ возмездіе [и]мъ дасть, яко не остави ничто же во граде ихъ, еже бысть не плѣненно. И прійде ко брату си, милостию божією и обличая побѣду. Ростиславъ же однако не престаяше отъ злоби своей, но воя собралъ и Володислава невѣрнаго, поиде на Галичъ; и пришедъ к Печери Домамири, и прельсти его Володиславъ, и вдашася Ростиславу; и оттуда, пойма, поиде к Галичу, рекий, яко: "Твой есть Галичъ", а самъ прія тысящу отъ него. Слышавъ же Даниль и Василко, собравша воя своя, скоро пойдоста на нихъ; онъ же не стерпѣвый, бѣже изъ Галича до Щекотова, и с нимъ же бѣжа Артемій, епископъ галицькій, и ины галичане. Данилови же и Василкови женушу по немъ, вѣсть прійде по немъ, яко татарове суть выйшли изъ земли Угорское, идутъ в землю Галицькую: и тою вѣстью спасесе, и николько отъ бояръ его ятъ былъ. Даниль же хотя землю установити, и еха до Бакоты и Калиуса, и Василко еха во Володимерь. Даниль же дворецкого посла на Перемышль, на Костянтина резанского, посланого отъ Ростислава, и владыци перемышлскому коромолующу с ными ему: и слышавъ Костянтинъ Андрея грядуща на нь, избѣже ношію. Андрей же не удаси его, но удаси владыку и слуги его разъграби гордѣи и слуги его и тулы ихъ бобровые раздра, и прилбѣцѣ ихъ волчіе и босурковые раздраны быша; словутнаго певца Ми // певца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздранаго аки³ связаннаго приведоша, сирѣчь, яко же рече Приточникъ: бо есть дому твоего сокрушатися и бобръ и волкъ и язвець снѣдятся. Се же притчею речена быша.

[Въ лѣто 6750. Не бысть ничто же.]

¹ ти; ² розъграбити; ³ икы.

⁴ В об. сп. помилка. Слѣд: *непослушанье*.

* У Хлеб. сп. далі два аркуші написано іншим почерком.

[Въ лѣто 6751.] *В то же время* Ростислава разгнаша татарове въ Борку и бежа въ Угры, и вдасть за нь паки король угорскій дщерь свою. Данилови же, будущему въ Холми, прибѣже къ нему полочинь¹ его изъ Угорь [именемъ Актай, рекый, яко: “Батый воротилъся есть изо Угорь], и онъ радиль^а есть на тя два багатыря възыскати тебе, Манъмана и Балая”. Даниль же затвориль Холмъ, еха ко брату си Василкови, и пойма со собою митрополита Курила; и татарове воеваша до Володавы и по озеромъ, и воротишася много зла сотвориша *христіаномъ*.

[Въ лѣто 6752. Не бысть ничто же.]

[Въ лѣто 6753.] Слышавъ же короля Михаилъ вдаль дщерь за сына его, и бѣже у Угры. Король же угорскій и сынъ его Ростиславъ чести ему не сотвориша; онъ же розгнѣвался на сына, возвратися к Чернѣгову. Оттуду еха Батіевы, прося у него волости своей. Батіевы же рекшу: “Поклонися отецъ нашихъ закону”; Михаилъ же отвѣща: “Аще бы ся ны есть предаль и власть нашу, грѣхъ ради нашихъ [во руцѣ ваши] тобѣ кланяемъся и чести приносимъ ти; а закону отецъ твоихъ и твоего благочестивому² повеленію не кланяемъся”. Батій же яко сверѣпый звѣръ възьярися, повелѣ и заклати [князя Михаила], и закланъ^{*} бысть беззаконнымъ³ [Доманомъ], Путивлицемъ, нечестивымъ, и с нимъ закланъ бысть бояринъ его Феодоръ, мученически пострадаша //, восприяста вѣнца отъ Христа Бога.

681

Данилови же со братомъ Василкомъ заративъшимася со Болеславомъ, княземъ лядьскімъ, внийдоста въ землю Лядскую четырьми дорогами: самъ Данило воева около Люблина, а Василко по Изволи и по Лади, около Бѣлой, дворъ княжій Андрей посягну^б, а Вышета воева Подъгоріе вземши полонъ возвратишася. И паки изыйдоста и повоеваста землю, [Лю]блинскую, даже и до реки Вислы и Сянь; [и] приѣхаша подъ Завиховость, стрѣль Василка князь черезъ Вислу, не могоша бо переихати [си] реки, понеже наводнилася бяше, и возвратишася вземши полону много. Малу же времени минувшу, приехавшу же ляхове воеваша же около Андреева. Услыша же Данииль князь со Василкомъ братомъ совокупиша силу свою, [и] повелѣста престоити праща, иные сосуды на взятіе града, и пойдоста на градъ Люблинъ; единого дне быста подъ градомъ Холмомъ, со всѣми вои [и] пращами. Мечущимъ же пращамъ и стреламъ яко же дождю идуща на градъ ихъ, и увидѣвши ляхове, яко крепчіи брань руская належитъ, начаша просити милости получитьи. Даниль же и Василко сотвориста завѣтъ положившимъ⁴, рекоша: “Не помагайте князю своему”; оны же обѣщашася то сотворити. Даниль же з братомъ возвратитася, воевавши страну ту. Ростиславъ же моливъ угорь много, просився у тєстя, да выйдеть на Перемишль; вышедши ему собравъ смерды многы, пѣсца, и собра я в Премышль. Даниль же и Василко // и Василко, слышавъ, послаша Лва, малада суца, яко же ни в бомъ⁵ ему внийти младу суцу, посла сыновца своего Всеволода, [Андрѣя и Якова] и иные бояры.

682

¹ половчинъ; ² богонечестивому; ³ беззаконнымъ; ⁴ положивъ имъ; ⁵ бой.

* У рукописі внизу приписано іншим почерком: *Закланъ велики князь Михаилъ Черниговский въ 1243 годъ, по 1754 годъ будетъ 508 лѣтъ*. В Іп. на полі інший текст: *Убъение благоверного великаго князя Михаила Черниговьского и Феодора, боярина его, отъ Батыя, царя безбожнаго*.

^а онъ радиль — помилка. В Іп.: *отрадилъ*.

^б дворьскый же Ондрѣй по Сяну.

Бывшимся имъ на рицѣ Сѣчници, одолѣ Ростиславъ, многи[бо] ими пи-
сци¹; биющу же Андрея и Якову, секущи[мъсяе лютѣ, Всеволдъ не по-
може имъ и навороти конь на свой] бѣгъ; бившимся много отъехаша
цѣлы. Данилови же бывше вѣсти, пойде собра вои многи и пѣсци, и про-
гна изъ земли, и иде во Угры.

[Въ лѣто 6754.] Въ тоє же лѣто прійдоша литва и воеваша около Пересь-
пници, Айшвно Рушковичъ. Данилови же и Василку ехаста въ Пинскъ и
предъвариста его дондеже приходъ его *бысть*. Онымъ же идущимъ по по-
лю Пинскому, изыйдоста на низъ града^а; поганымъ же однако гордость
имѣющимъ во сердци своемъ, погнаша и, онымъ же не стерпѣвшимъ
побѣгоша, бежащимъ же имъ падаху ис коней. Василко же приведе превы-
ша града^б къ брату же²; всѣ же вои его избити быша, самому же Рушкови-
чу вмаля утекшу. И бысть радость велика во градѣ Пиньску о побѣдѣ Дани-
ла и Василка: весь бо плѣнь отъяста, Богу помогшимъ³.

[Въ лѣто 6755.] *По томъ же минувшимъ лѣтомъ* воеваша литва
около Мелници, [Лековни], великъ плѣнь прияша. Данило же и Василко
гнаста по нихъ до Пинска: пинский бо Михаилъ далъ бы имъ вѣсть;
683 онымъ же по нихъ ставшимъ отъсѣкшимся в лѣсѣ, далъ бо бѣ имъ* //
бѣ имъ Михаилъ вѣсть, буда в Пиньску. Даниль же и Василко погна на
нѣ, и дворяскый Яковъ воя своя; литвѣ же не смши вѣры Михайлови,
изыидоша ис становъ своихъ. Милостию Божією, побѣгшимъ литвѣ, из-
биты быша и плѣнь весь отъяша, а самъ Лонькъгвени бодень утече; и
прійде вѣсть къ Данилу и Василку, и бысть радость велика въ Пиньску
градѣ. Преже[же] войны⁴ Даниловы чернѣговское, сѣдящи ему в Гали-
чи, а Василку въ Володимеру.

Воюють ятвязѣ [Въ лѣто 6756.] Воеваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна, всю страну
ту плѣниша, и еще бо Холму не поставлену бывъшю Даниломъ. Гна же
по нихъ Василко из Володимеря, и угони я, и бывшю ему третій день из
Володимеря у Дорогочинѣ, онѣмъ же биющимся у воротъ Дорогочинѣс-
кихъ, прійде на нѣ Василко; онѣмъ же възъехавшимъ имъ противу и не
стерпѣвшимъ отъ лица Василкова, Богу помогшу, побѣгоша зліи пога-
ни, и бысть на нѣ сѣча люта, и гнаша я за многа поприщъ, и убито
40 князей убито бысть князей 40, и иніи мнози избіени быша и не воистояша; и посла и
въ Галич къ брату си; и бысть радость велика в [градѣ томъ] Галичи въ
день тѣй. Василко бо бѣ възрастомъ середній, умомъ великъ и дрѣзос-
тію, иже иногда многожды побежаше поганые, или иногда многожды
посылающимъ има на поганые, еже Скомондъ и Боруть злаа войника,
иже убіена быста посланіемъ. Скомондъ бо бѣ влѣхвъ и кобникъ наро-
читъ, борзъ же бѣ яко [и] звѣрь, пѣшь бо ходя повоева страну⁵ Пиньс-
кую, и ины страны; и убіенъ бысть нечестивый, и глава его взотѣкнена
684 на колъ. И въ // ина времена, Божією милостию избіени быша поганіи,
ихъ же не хотѣхомъ писати отъ множества ради.

Ростиславъ тестя просить [Въ лѣто 6757.] *По томъ же* Ростиславъ молися тестеви своему ко-
ролеви, да пошлетъ ему воя на Данила: поемъ воя, иде в Лядскую зем-

¹ пѣшьцѣ; ² си; ³ помогающу имъ; ⁴ воинный; ⁵ землю.

^а на нѣ из града; ^б первый сайгатъ.

* Словами *бѣ имъ* закінчується текст, написаний іншим почерком, і починається по-
передній почерк.

Походъ на Ярославль

Гордится

685

Помощь

Знаменіе надъ
полкомъ

На добро

Левъ король

686

Ростиславъ войско
исполчилъ

лю, и молися Лестьковой и убѣди ю, да пошлетъ с нимъ ляхы; и посла с нимъ воя. Нарочитые бояри и иніи бо ляхове избѣгли бяху изъ землѣ, хотяще ити къ Данилови; увидѣвъ же Ростиславль выходъ, хотяще имъ получить милость у Лестьковича и у матере его, идоша к нему на помощь: еже по малѣ времени ятъ бысть старѣйшій ихъ Творіанъ Даниломъ. Ростиславъ же устремився прииде на градъ Ярославль; людемъ же бывшимъ въ градъ Даниловымъ и Василковымъ, и бояромъ многимъ, видѣвъ же крѣпокъ градъ, поиде к Перемышлю. И събралъ тоземльцѣ многие, съсуды ратные и градные и пороки, исполчивъ воя своя, паки поиде къ Ярославлю и за собою остави градъ Перемышль, мыслящю ему: “Аще сего не прійму, да сего дрѣжю”. Стоящю же ему у града и строящю пороки, ими же пріиметъ градъ, и бысть бой велій предъ градомъ; оному же повелѣвшю своимъ охабитися, да не язвени будутъ вои его отъ гражданъ, дондеже устроить суды порочные. Хвалящю же ся ему предъ вои своими и рекущю: “Аще быхъ извѣдалъ где Данила и Василка, ехалъ быхъ на ня; [аще бы ми с десятию воинъ ехалъ быхъ на ня]”. Гордящю же ся ему, и сътвори игру предъ градомъ, и сразившюся ему съ Воршемъ, и падеся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плече, и не на добро случися ему знаменіе. Слышавъ же // Данило и Василко ратное пришествіе его, помолившася Богу, начаста събирати воя, посласта къ Кондратови, рекуща, яко: “Тебе дѣля изыдоша на наю ляхове, яко помощника ти есвъ”. Пославшю же ему помощь, Данило же и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть отъ Миньдога помощь. Не дотягшимъ же обомъ, явльшю же Богу милость¹ свою надъ ними, яко не отъ помощи есть челоукомъ побѣда, ну отъ Бога, скоро же събравша воя поидоста; посласта же Андрѣя, да ихъ видить и укрѣпитъ градъ, яко уже близъ есть спасеніе ихъ. Не дошедшимъ же воемъ рѣкы Сяну, съсѣдшимъ же на поли въоружитися, и бывшю знаменію сице² надъ полкомъ: сице пришедшимъ орломъ и многимъ върономъ, яко оболоку вслику, играющимъ же птицамъ, орломъ же клекощущимъ и плавающимъ крилы своими и въспростающимъ же ся на воздухъ, яко же никогда николи же не бѣ; и се знаменіе [не] на добро бысть. Данилъ же въоружився, поемъ воя своя, поиде по рѣцѣ Сяну. Броду же глубоку сущю, и пріехаша половци напередъ, преехавше видѣша стада ихъ, не бѣ бо стражъ ихъ у рѣкы, половцемъ же не смѣвшимъ разъграбити ихъ, безъ повеленія княжа; онѣмъ же узрѣвшимъ и убѣгшимъ съ стады своими въ станы своя; Данило же и Василко не умедлиста, но скоро преидоста рѣку, исполчивша же коньники съ пѣшци поидоста с тихостію на брань, сердце же ею крѣпко [бѣ] на брань и устремлено на брань. Лвови же дѣтську сущю, поручи и Василкови, храбру сущю боярину, и крѣпко, да и стрезеть его въ брани. И видѣвъ же Ростиславъ приходъ ратныхъ исполчивъ же воя своя, // русь и угры и ляхы, и доиде противу имъ; пѣшци же остави противу вратомъ града стеречи вратъ, да не изыдутъ на помощь Данилу и не съсѣкутъ пороковъ. Ростиславъ же исполчився преиде дебрь глубокую, оному же идущу противу полку Данилову, Андрѣеви же дворьскому тѣснящюся да не сразится с полкомъ Даниловымъ, ускоривъ съразися с полкомъ Рос-

¹ помощь. В Іп. слово *милость* винесено на поле.

² В об. сп. *сице* повторено двічі.

хурієлепоуу

Даниль говоритьъ

687

Василко говоритьъ

Филя Гордый

Даниль побѣдитъ

688

тиславимъ крѣпко: копіемъ же изломившимся, яко отъ грома трѣсновеніе бысть, отъ обоихъ же мнози падша с конси умроша, и иніи уязвени быша отъ крѣпости ударенія копейнаго. Даниль же посла 20 мужей избранныхъ на помощь ему; Василии же Глѣбовичъ и Всеволодъ Олександровичъ, Мстиславъ, не мога Андрѣеви, бѣжаста назадъ къ Сянови. Андрѣеви же оставшюся съ маломъ дружины, въездя крѣпци боряшеся с ними. Видѣвъ же Даниль ляхы крѣпко идущимъ на Василка, корелесь¹ поющимъ, силенъ гласъ ревуще въ полку ихъ, Даниль же видѣвъ близъ брань Ростиславлю, и Филю в заднѣмъ полку стояща съ хороговью, рекущую, яко: “Русь тщиви суть на брань, да стерпимъ устремленія ихъ, не стерпими бо суть на долго время на сѣчи”: Богу же не услышавше славы его, прійде на нь Данило, съ Яковомъ Марковичемъ и съ Шельвомъ. Шелвови же збодену бывшю, Данила же емшю, истрѣжеся из руку его и выеха ис полку, и видѣвъ угрина грядущаго на помощь Фили, къпіемъ сѣтче и, оружію бывшу в немъ уломлену спадеся, издѣше. От того же гордаго Филю Левъ, младъ сый, и изломи копіе свое. Паки же Данило скоро прійде на нь, и // и раздруши полкъ его, и хоругвь его раздра [наполы]. Видѣвъ же се Ростиславъ побѣже, и наворотишася угре на бѣгъ. Василкови же сразившюся съ ляхы, наворотившимся и зрящимъ обоимъ на ся, ляхомъ же лающимъ, рекущимъ: “Поженемъ на великыя бороды”, Василкови же рекшю, яко: “Ложь глаголь вашъ есть, Богъ помощникъ нашъ есть”, и толкну² конь свой и движеся. Ляхове же не стерпѣша побѣгоша отъ лица его. Данилови же женушю черезъ дебрь глубокую на угры и русь біющія, скорбяше о братѣ не вѣдши; узрѣвъ же хоругвь его по ляхомъ женушю, и бысть в радости велици. Ставшю же ему на могилѣ противу городу, и пріеха Василко къ нему. Данилови же хотяшю гнати по нихъ, Василко же възбраняше ему. Ростиславъ же познавшю, направи конь свой на бѣгъ. Угре же и ляхове мнози избіени быша и яти быша, и отъ всѣхъ мнози яти быша; тогда же и Филя Гръдый ять бысть [съ] Андресмъ дворскимъ и приведенъ бысть къ Данилу, и убіенъ бысть Даниломъ; Жирославъ же приведе Вѣлодислава, злаго мятежника земли, в то же день и тѣй убіенъ бысть, и иніи угре мнози избіени быша за гнѣвъ. Данило же и Василко не идоста в городъ, и Левъ ста на мѣстѣ, воиномъ посреди труповъ являюща побѣду свою; гонящимъ же и пріездящимъ [воиномъ], *нощи и* в полунощи, вѣдущимъ користь многу, яко же всее нощи колику не переста, ищущимъ другъ друга. Яви же Богъ милость свою и дасть побѣду Данилу на канонъ великомученику Фрола³ и Лавра. Даниль же городъ зажже, еже Ростиславъ създасть; и иде же въ Холмъ с колодники многи, // иже бѣ създасть самъ. Литвѣ же пріехавшимъ и ляхомъ Къндратовымъ к нему приспѣвшимъ къ брани, вѣротишася въсвоеси; а Ростиславъ бежа въ Ляхы и поемъ жену свою иде въ Угры; про то бо изъ Угорь пришелъ бѣше, съ женою, въ Лядскую землю, мысля же въ умѣ своемъ взяти Галичь и обладати имъ; Богъ же за високу мысль его не сѣтвори тако, еже онъ мысляше.

¹ керълъшь; ² тькну; ³ Фрора.

Даниїль князь великий
к Батыєви поїде

Выдобичь

Данила татарове
сретоша

689

Пришедъ на Волгу
к Батыю

Кобылей комузь

690

Даниль отпушень

[Въ лѣто 6758.] Приславшю же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Васильку, будущю има в Дороговъску: “Дай Галичь!” Бысть въ печали велици, зане не утвердилъ бѣ землѣ своея города: и дума съ братомъ своимъ, посха къ Батыєви рече: “Не дамъ полуотчины своея, но еду къ Батыєви самъ”. Изыде же на праздникъ святаго Дмитрія, помолився Богу, и приїде къ Києву, обьдержашю Києвъ Ярославу бояриномъ своимъ Сйковичемъ Дмитромъ. И пришедъ в домъ архистратига Михайла, рекомый Выдобичь, и съзва калугеры и мнишескый чинъ, и рекъ игумену и всей¹ братіи, да сътворять молитву о немъ — и сътвориша — да отъ Бога милость получить; и бысть тако, и падъ предъ архистратигомъ Михайломъ изыде из монастыря в лодыи, видя бѣду страшну и грозну. И приїде к Переяславлю, и срѣтоша и татарове. Оттуда же еха къ Куремьси, и видѣ, яко нѣсть у нихъ добра. Оттуда же болма нача скрѣбити душею, видя бо обладаныи діаволомъ: скверна ихъ кудѣшьскаа бляденыя и Чигызаконова мечтанія, сквернаа его крѣвипитія, многыа его волшьбы; приходящія цари и князи и велможи, солнцю и лунѣ и земли, и діаволу, и умръшимъ во адѣ отцемъ ихъ и дѣдомъ и матеремъ, // водяше около куста² поклонятися имъ. О сквернаа прелестъ ихъ! Сии же слыша велми нача скрѣбити. Оттуда же приїде къ Батыєви, на Волгу, хотящу ся ему поклонити. Пришедшю же Ярославлю человѣку Сънгурови, рекшю ему: “Братъ твой Ярославъ кланялься кусту; и тобѣ кланятися”; и рече ему: “Діаволь глаголетъ изъ усть твоихъ; Богъ загради уста твоа и не слышано будетъ слово твоє”. И въ тѣй часъ познанъ³ бысть Батыємъ, избавленъ Богомъ бысть и злого ихъ бѣшенія и кудешьства; и поклонився по обычаю ихъ и въниде въ вежю его⁴. Рекшю ему: “Данило! Чему еси давно не пришелъ, а нынѣ иже еси пришелъ, а то добро же; пієши ли черное молоко, наше питіє, кобылѣй комузь”? Оному же рекшю: “Доселѣ есмь не пилъ; но⁵ же ты велишь, пію”. Онъ же рече: “Ты уже нашъ же татаринъ: пій наше питіє”. Онъ же испивъ поклонися, по обычаю ихъ, измолва слова своя, рече: “Иду поклонитися великой княгини Баракъчинови”. Рече: “Иди”. Шедъ поклонися ей по обычаю: и присла вина чюмъ и рече: “Не обыкли пити молока, пій вино”. О злѣе зла честь татарьскаа! Данилови Романовичю, князю бывшю велику, обладавшю Рускою землею, Кыевомъ и Вълдимеромъ и Галичемъ, съ братомъ си, и инѣми странами: нынѣ сѣдитъ на колѣну и холопомъ называсть и⁶, и дани хотять, жива не часть и грозы приходятъ. О злаа честь татарьскаа! Его же отецъ бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева [на] иные страны всѣ, сынъ того не прія чести, то иный кто можетъ приати? Злобѣ бо ихъ и лъсти нѣсть конца: Ярослава великого князя Суждальского // злѣсь умориша; Михайла, князя чернѣговьского, не поклонившюся кусту съ своимъ бояриномъ Феодоромъ, ножемъ заклана быста, еже преди сказахомъ кланяніє ихъ, еже вѣнецъ пріаста мученическый, и иніи мнози князи избієни быша и бояре. Бывшю же князю в нихъ дней 20 и 5, отпушень бысть и порученна бысть земля его ему, иже бяху с нимъ; и приїде въ землю свою, и срѣте его братъ и сынове его, и бысть плачь о бѣдѣ⁷ его, болша бысть радость о здравіи его.

¹ своеи; ² коста; ³ позванъ; ⁴ ихъ; ⁵ нынѣ; ⁶ называется; ⁷ обидѣ.

Тое же зимы Кондратъ присла посоль по Василка, рече: “Пойдемъ на ятвязѣ”; падшю снѣгу и серену, не могоша ити и вѣротипася на Нурѣ. Бысть же вѣдомо странамъ приходъ его всѣмъ с Татаръ, яко Богъ спаслъ его.

В то же лѣто присла король угорьскый вицькаго, река: “Поими дѣщеръ мою¹ за сына своего Лва”: бояше бо ся его, яко былъ бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его. Помысливъ же си съ братомъ, глаголу его не уя вѣры: древле бо того измѣнилъ бѣ, обещавъ дати дѣщеръ свою. Курилъ бо бѣ митрополитъ идяше посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставленіе митрополье руское; бывшю ему у короля, убѣди и король словы многими, дары увещеваа, яко: “Проведу тя у Греки с великою честію, аще сътворитъ *Даниль* съ мною миръ”; онъ же рече: “Клятвою клени ми ся, аще не премениши слова своего; азъ шедъ приведу и”; пришедъ же митрополитъ и рече ему: “Хотеніе твое у тебе есть, поими дѣщеръ его сыну си женѣ”. Василкови рекшю: “Иди къ нему, яко хрестіанъ есмъ”². Оттуда же Даниль поиде, поемъ сына своего Лва и митрополита, и иде къ королевѣи и въ Изволинъ, и поя дѣщеръ его сыну си // женѣ; и отдасть ему ятыа бояры, еже Богъ вѣдасть въ руци его, одолѣвшю ему съ братомъ у Ярославля; и сътвори с нимъ миръ и вѣротися въ землю свою.

[Въ лѣто 6759.]

Въ та же лѣта умре князь великый лядьскый Кондратъ, иже бѣ славенъ и предобръ; съжали си по немъ Данило и Василко. По томъ же сынъ его умре Болеславъ мозовецьскый князь, и вѣдасть Мазовешъ брату своему Сомовитови, послушавъ князя Данила: бѣ бо брату чада его за нимъ, дѣщи Александрова, именемъ Настасіа, яже посаже по томъ за боярина угорьскаго, именемъ Дмитра. Въ та же лѣта седе Самовитъ въ Мазовши. Посла къ нему Данило и Василко, рекша ему, яко: “Добро видель еси отъ наю, [и] изыди с нами на ятвязѣ”, и у Болеслава помочъ пояста, Суда воеводу и Сигнава³, и сняшася у Дорогичинѣ и поидоша; и преидоша болота и найдоша на страну ихъ. Не стерпѣвшимъ же ляхомъ, зажгоша ихъ прѣвую весь⁴; тѣмъ бо зло сътвориша и знаменіе имъ подаша, гнѣвъ бо имѣша на ня Даниль и Василко; и воеваша ихъ до вечера и плѣнъ великъ пріемшимъ. Вечеру же бывшю, пріехаша злиныци и събрася вся земля Ятвязьскаа, и прислаша къ Данилу Небяста, рекуще: “Оставъ намъ ляхы, а самъ поиди миренъ изъ землѣ нашеа”; и хотеніа не получиша. Ляхомъ же острожившимся, нападоша ношцію на ляхы, а руси не острожившимся; ляхомъ же крѣпко борущимъ, и сулицами мечюще и головнями, яко молніа идяху, и каменіе яко дѣждь съ небесъ идяще. Ляхомъ же злѣ стражющимъ, посла Сомовитъ моляся: “Пришлѣта ми // стрельци”; она же дрѣжаста гнѣвъ про зажьженіе прѣвое, одва посласта: занеже острогъ проломити хотяху, из ручь бодяхуся; пришедшимъ же стрѣлцемъ многы язвиша и многы умориша стрѣлами, и възразиша я отъ острога, — тое же ноци не бысть покоя отъ нихъ. Наутрѣа же собращася вси ятвязи и пѣшци и снузници, мнози зѣло, яко и лѣсомъ ихъ полнымъ быти⁵; вѣставше же зажьгоша колимагы своя,

¹ ми; ² есть; ³ Сигнѣва; ⁴ весь; ⁵ наполнитися.

Князи ятвязьтн
избиены

693

Прусы

694

рекше станы въ день въскресеніа, рекши недѣли. Данилови же князю пошедию напередѣ и отшедию далече съ Болеславлі ляхи, Василкови же оставшю съ Сомовитомъ, Лазареви же назадѣ бы[в]шю с половци, нападоша на нь крѣпко и хороговъ его отъяша. Прибѣгшю же ему к Василкови и Смовитови, бысть брань люта межи ими; падающимъ же отъ обоихъ много, Василкови же и Смовитови крѣпко дрѣжащи¹ брань, Андреєви же дворьскому сердце крѣпко имушу, нездравіе же тѣло его обдеръжаше и руци, потокшю² же ему въ ротныа³, копіе упусти и замало не убіенъ бысть. Посла же Василко къ брату си, глаголя, яко “Брань си велика естъ, потъснися к намъ”; Данилови же навратившюся, и гнаша я до лѣса. Онѣмъ же одинако належацимъ на ня, падшимъ же многимъ межи ими, Феодоръ Дѣмитрієвичъ крѣпко боря раненъ бысть, еже и с тоє раны смерть пріа на рѣцѣ Нарьвѣ. Яшелъту же рекшю: “Лѣпо естъ сѣдѣти намъ; аще ли жалуете насъ, по³ преже себе жалуйте и бесчестіа своего, нашими бо головами сѣдрѣжати честь свою”. И бысть тако, каза Данило сѣсѣдати воємъ своимъ; въсѣдше же пойдоша, и умякчиша сердца ятвяземъ, узрѣвшє крѣпость рускую и лядскую. Идущимъ же имъ и плѣнящимъ // и жгущимъ землю ихъ, прешедшимъ же имъ рѣку Олегъ, хотѣвшимъ имъ стати въ тѣсныхъ мѣстехъ, узрѣвъ же князь Данило, възопивъ рече имъ: “О мужи воистіи! Не вѣсте ли, яко хрестіаномъ пространство естъ крѣпость; поганымъ же естъ тѣснота; деряждѣе обичай естъ на брань”; и пройде Жаку плѣняа, и прійде на чиста мѣста, и сташа станомъ. Ятвяземъ же одинако нападающимъ на ня, и гнаша русь и ляхове по нихъ, и мнози князи ятвязьціи избієни быша; и гнаша я до рѣкы Олга, и преста брань. Наутріа же въжемъ не вѣдущимъ, блудящимъ я, два варьва⁴ убієна быста, третієго жива яша рукама, и приведенъ бысть къ князю Данилови. Рече же ему: “Изведи мя на путь правый, животъ пріймеша”, и вѣдасть ему руку, изведе его, и прейдоша рѣку Лукъ⁵. Наутріа же пригнавшимъ к нимъ прусомъ и борьтомъ, и воємъ же всѣмъ сѣсѣдшимъ, и въоружившимся нѣшцемъ исъ стана; щити же ихъ яко заря бѣ, шеломи же ихъ яко солнцю въсходящю, копіемъ же ихъ дрѣжащимъ въ рукахъ яко трости мнози, стрѣлцемъ же обаполы идущимъ, и дрѣжащимъ в рукахъ рожанцѣ свои, и наложившимъ на ня стрѣлы своя противу ратнымъ. Данилови же на кони сѣдящю и воя рядящю, и рѣша друзи⁶ ятвяземъ: “Можете ли древо поддрѣжати древо сулицами, и на сію рать дрѣзнати”? Они же видѣвшє възвратишася въсвоаси. Оттуда же князь Даниль прійде вък Визнѣ и прейде рѣку Наровъ, и многы хрестіаны отъ плѣненіа избиваста, и пѣсь славну пояху има, Богу помогшу има, и прійдоста съ // славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великого [князя] Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху.

[Въ лѣто 6760.] *В та же лѣта* присла король угорьскый къ Данилу, прося его на помощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци; иде ему на помощь и прійде къ Пожгу. Пришли бо бяху послы нѣмецкіє къ нему, бѣ бо царь обдержалъ Одинъ⁷, землю Ракушьску и Штирьску: гэрцюкъ бо уже убіенъ бысть. Бѣ бо имена посломъ: воевода царевъ и бискупъ Жалощь пурьскій,

¹ держати; ² потекшу; ³ то; ⁴ варма; ⁵ Лѣкъ; ⁶ пружи; ⁷ Ведень.

² В об. сп. помилка. Слїд: *ратные*.

695

Походъ к Смоленску

Рига

696

рекомый сольскій, и Гарихъ пуруньскій, и Ота Гаретеникъ пѣтовскій. Възъеха же король с ними противу же князю Данилу; Данило же прійде к нему, исполчи вся люди своя. Нѣмци же дивящюся оружію татарскому: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, и людіе въ ярыцѣхъ, и бѣ полковъ его свѣтлость велика, отъ оружіа блистающюся. Самъ же еха подле короля, по обычаю рускому: бѣ бо конь подъ нимъ дивленію подобенъ, и сѣдло отъ злата жъжена, и стрѣлы и сабля златомъ украшена, и иными хистростями, яко же дивитися, кожухъ же оловира грецького и круживы златыми плоскими ошитъ, и сапозі зеленого хъза шити золотомъ. Нѣмцемъ же зрящимъ и много дивящимся, рече ему король: “Не взялъ быхъ тысячи серебра за то, иже еси пришель обычаемъ рускимъ отцевъ своихъ” просия у него въ станъ, зане зной бѣ великъ дне того. Онъ же ять его за руку и веде его въ полату свою, и самъ сѣвлачаше его и облачаше и въ порты своя; и таку честь // творяше ему, и прійде в домъ свой.

В то же лѣто изгна Миндогъ сыновца своего Тевтивила и Єдивида, пославшю ему на войну ею съ вуемъ своимъ на войну съ Выконотомъ, на Русь, воевати къ Смоленску, и рече: “Што кто пріемлетъ, събѣ одръжитъ върожбою”: бо за ворожьство съ ними литву зане повина¹ бѣ вся земля Литовьскаа и бесчисленное имѣніе ихъ, притрено бѣ богатство ихъ; и посла на нѣ воя своя, хотя убити я. Онѣма же увѣдавшима, и бѣжаста къ князю Данилу и Василку, и пріехаша въ Володимерь. Миндогови же приславшю послы своя, рече: “Не чини има милости”; не послушавшима има Данилови и Василкови, зане сестра бѣ ею за Даниломъ. По томъ же Данило съгада съ братомъ си, и посла в Ляхы къ княземъ лядьскимъ, рече, яко:” Время естъ христіаномъ на поганя, яко сами имѣють рать межи събою”; ляхове же обещашася, н[ѣ] нѣ исполниша. Данилу же и Василку пославшима Выкинѣта въ Ятвязѣ и въ Жемойтъ, къ Нѣмцемъ въ Ригу^{*}: и Выкинѣтъ же убѣди я сребромъ и дарми многими ятвязѣ и полъ Жемойти. Онѣмъ² же отвѣщавшимъ Данилу, яко: “Тебе дѣля миръ сътворимъ съ Викынтомъ, зане братію нашу многу погуби”; обѣщаша же ся немци братіа ити на помощь Тевтевилу. Даниль же и Василко пойдоста к Новугороду. Даниль же съ братомъ си Василкомъ³, розгадавъ съ сыномъ брата си посла на Волковыескъ, а сына на [У]слонимъ, а самъ иде къ Здитову: и поимаша грады многы и възвратишася въ дома. По томъ же присла Выкентъ, рекый, яко: // “Нѣмци хотять въстати на помочь Тевтивилу”, и посла Данило Тевтевила и помочь събѣ и с нимъ русь и половци: и многое воеваніе бысть межи ими. Оттуда же Тевтивиль иде с полономъ Даниловымъ в Ригу, и пріаша рижане съ великою честію и крещенъ бысть. Увѣдавъ же се Миндаго⁶, яко хотять ему помагати божіи дворяне и бискупъ и вся воя рижьскаа, и убоявся посла втайнѣ къ Андрѣеви, мастеру рижьскому, и убѣди и дарми многими, сирѣчь умоли его: послалъ бо бѣ злата много и сребра, и съсуды сребряны и златы и красны, [и] и конѣ многы, рекый: “Аще убіеши, и[ли] женеши Тевтивила, и еще болша сихъ пріимеши”. Оному

¹ поимана; ² немцемъ.

* На цьому аркуші зверху: Ригѣ по 1756 510 лѣтъ.

³ В Іп. інакше: и Василко, братъ его; ⁶ Помилка в об. сп. Слід: Миндогъ.

Миндогъ приемлетъ
крещение

697

Походъ на Твиремейтъ

Походъ Даниловъ

698

Отъ Бѣльска
воротистася

же рекъшо: “Не можеша избавленъ быти, аще не послеша к папѣ и приѣмеша крещеніа, не удалѣши врагу; дружбу имѣю к тебѣ”. О злѣе зла! Златомъ же ослепихъ⁴ очи свои, имъ же нынѣ паки отъ нихъ бѣду приѣмлетъ. Миндогъ же посла къ папѣ и прія крещеніе. Крещеніе же его лестиво бысть: жря же¹ Богомъ своимъ въ тайнѣ прѣвому Нонадѣви, и Телявели, и Деверикъзу, заіечему Богу, и Медѣину²: егда выѣхаша на поле и выбежаша заецъ на поле, в лѣсъ рошеніа не вѣхожаше вну³ и не смѣшаше ни розгы уломити, и Богомъ своимъ жряше, и мертвыхъ телеса жжигаше, и поганство свое явно творяше. Тевтивилу же исповѣда бискупъ и пребошь Виръжанъ: съжалиша си по немъ, вѣдяху бо, аще Тевтивиль не бы изгнанъ, Литовской земля въ руку бѣ ихъ и крещеніе неволею приали быша. Си же вся нехрестіаныхъ литву сътвори Андрѣй, и изгнанъ бысть // сану своего отъ брата. Тевтевилъ же прибѣже въ Жемойтъ къ уеви своему Викынтови, пойма ятвязѣ и жемойтъ и помощь Данилову, иже бѣ далъ ему Даниль древле, иде на Миндога. Миндогъ же събрався бѣ, и умысливъ же събѣ не битися с ними полкомъ, но вниде въ градъ, именемъ Вѣрута, и высла шюрина своего ноцію, и розгнаша и руша⁴ и ятвязѣ. Наутріа же выѣхаша на ня нѣмци и съ самострѣлы, и ехаша на нѣ русь с половци и съ стрѣлами, и ятвязѣ съ сулицами, и гонишася на поли подобно игрѣ; оттуда же вратишася в Жемойтъ. И пріиде Миндовгъ събравъ силу велику, на градъ Выкинтовъ, именемъ Твиремейтъ, выѣха же Тевтевилъ из града, русь и половци Даниловы с ними, и Жемойтъ [с ними] и мнози пѣшци⁵; гонящимъ же имъ, застрѣли кочъ половчинъ Миндогова въ стегно, и възвратися Минодовгъ въ землю свою, многымъ же ратнымъ бившимся⁶ межю ими, Висимотъ подъ тѣмъ же градомъ убіенъ бысть.

[Въ лѣто 6761.] По томъ же Тевтевилъ присла Ревбу, рече: “Пойди к Новугороду”. Данило же поиде съ братомъ Василкомъ и съ сыномъ Лвомъ, и с половци, сватомъ своимъ Тегакомъ, и пріиде к Пиньску; князи же пиньстін имѣаху лестъ, и поя ихъ съ собою неволсю на войну. И послаша сторожѣ литва на озерѣ Зятѣ⁷, и гнаша и черезъ болота до рѣкы Щары. Съвокупившимъ же ся воємъ⁸ всѣмъ, съвѣтъ сътвориша, рекуще, яко: “Вѣсть уже есть на насъ”; прящимъ же ся имъ, не хотящимъ ити воевати, Даниль же мудростію рѣчь сътвори, яко “Срамоту имѣемъ⁹ отъ Литвы и отъ всѣхъ земель, аще не доидемъ и вратимся; наутріа же — рече — съвѣтъ // сътворимъ”; тоє ноци послалъ по всѣмъ воємъ, рекый: “Пойдѣте, да разумно будетъ всѣмъ не хотящимъ ити на войну” — и зрѣвшє же вои пошедошнѣ, и сами нужєю поидоша и иніи же вси. Наутріа же плениша всю землю Новгородскую, оттуда же възвратишася в домъ свой; ятвяземъ же поѣхавшимъ на помощь Данилу, не могоша доехати, занє снѣзи велици быша; оттуда же вѣротишася, с помощію Божією, приѣмше плѣнъ великъ. По томъ же посла съ братомъ и сыномъ Романомъ люди своя, и взяста Городенъ а сама вѣротистася отъ Бѣльска. По томъ же посласта многы своя пѣшци и коньники на грады ихъ, и плениша [всю воотчину ихъ] всю страну ихъ. Миндогъ же посла сына си, и воева около Туриска. Того же лѣта присла Миндовгъ къ Данилу, прося миру и хотя любве о сватѣствѣ. Тогда же Тевтевилъ прибѣжа къ Данилу

⁴ Помилка в об. сп. Слїд: *ослѣпи*.

¹ жряше; ² Мѣйдѣину; ³ вону; ⁴ русь; ⁵ пѣшець; ⁶ бывшимъ; ⁷ зятѣ; ⁸ вонемъ; ⁹ имѣше.

Гронографу мужа есть
писати все

699

Король угорский
искаше помощи

Посолство к Данилу

Левъ з Даниломъ
отцемъ и
Болеславомъ,
королемъ польскимъ,
на Чехы

Одра

700

изъ Жемойти и ятвязе и рече, яко Миндовгъ убѣди я сребромъ многомъ; Данилу же гнѣвъ имѣюще на ня.

[Въ лѣто 6762.] В та же лѣта, времени минувшу, — гронографу же мужа есть писати все и вся бывшаа, овогда же писати въ предняя, овогда же въступати въ задняя: чтый мудрый разумѣть; число же лѣтомъ zde не писахомъ, в задняя впишемъ по Антиохійскимъ съборомъ¹, аломъпиадамъ, грецкими же числьницами, римьскы же высикостомъ, яко же Євъсевій и Памѣфиловъ и инии гронографи списаша отъ Адама до Хрѣстоса; вся же лѣта спишемъ рочетъше в задняя, — по убіеніи герьциковъ, рекомаго Фридриха, бився одолѣвъ королеви угорьскому, и убіенъ бысть отъ своихъ бояръ въ брани; мятежу же бывшу межю // сильными людьми о честь [и] о волость герьцикову убіенаго, о землю Ракушьску и о землю Штирьску, королеви же угорьску риксу и королеви ческу біющимася о ню, король же угорьскій възведе, искаше помощи, хотя пріати землю Нѣмецкую и посла къ Данилови, рекый: “Пошли ми сына Романа, да вѣдамъ на² нь сестру герьцикову и вдамъ ему землю Нѣмецкую”; и еха въ Нѣмцѣ с Романомъ, и да сестру герьцикову за Романа и сѣтвори обѣтъ, его же за множество весь не писахомъ. По томъ же посла къ Данилови, рекый: “Ўжика ми и сватъ еси, помози ми на Чехы”; и убѣди и, и поиде на Опаву путемъ своимъ: самъ бо пленяше землю Муравьскую³, и многы города розсыпа и вси пожъже, и велико убійство сѣтвори земли тѣй. Данилъ же снемся з Болеславомъ, мысляше, како проити землю Опавьскую; Болеславу же яко не хотящю, жена же его помагаше Данилови словесы, бѣ бо дѣщи короля угорьского, именемъ Кыныка⁴, Данилови же князю хотящю, ово короля ради, ово же славы хотя, не бѣ бо въ земли Рустей прѣвѣе, иже бѣ воевалъ землю Ческую, ни Святославъ Хоробрый, ни Вѣлодимеръ Святый. Богъ бо хотеніе его исполни, спѣша же бо и тѣсняшася на войну, поемъ же сына своего Лва и помощь отъ брата Василка, тысяцкого Гюрьга, снемъ же ся⁵ з Болеславомъ поиде съ Кракова. Прійдоша на рѣку Одру къ городу *рекомому* Козлій, и пріеха к нему Вѣлодиславъ, сынъ Казимеровъ, Лескононого Межькы, и поемъ коньники и // пѣшци, и прійдоша к рецѣ Псинѣ; и сѣтвори же сѣвѣтъ Данило и Левъ съ Володиславомъ, куда бы воевати, онъ же не исповѣда правды и дастъ вожъ на лъсти. Посла же князь Данило Лва, и Тевтивила и Єдивида, и дворьскаго, и вся воя, самъ же оста вѣмалѣ съ старыми бояры, съ Гюрьгемъ тысяцкымъ; Левъ же йде воева, и видѣ, яко лжутъ вожеве и не слуша ихъ, иде въ горы лѣсныя и възя полонъ великъ. Идущю же Данилу з Болеславомъ къ Опавѣ, пославъ сторожѣ ляхы своя; въеха же Андрѣй изъ Опавы с чехы, и срѣтшимся имъ и сразившимся одолѣ Андрѣй, мало бѣ ляховъ, иные избія, иныя изыма, и вѣниде велій страхъ в ляхы. Пріехавъ же Данило и рече имъ: “Почто ужасываетесь? не вѣсте ли, яко война без падшихъ [мертвыхъ] не бываетъ? Не вѣсте ли, я[ко] на мужа ратныа пришли⁶ есте, а не на жены? Аще мужъ убіенъ есть на рати, то кое чюдо есть? и инии же дома умирають безъ славы, си же съ славою умроша; укрѣпѣте ссрдца ваша и подвигнете оружіе [свое] на ратныа”; сими же словы укрѣпивъ я, и иное

¹ соромъ; ² за; ³ Моравьскую; ⁴ Кинька; ⁵ снемьшеся; ⁶ нашли.

- 701 **Рѣка Опава** много глаголаць имъ, поиде къ Опавъ. Видѣ же окрестнаа села бежа въ градъ много же множество, и не бѣ ему кого послати. Рече же Володиславу: “Мнѣ еси учинилъ неправду, а себе еси погубилъ, аще бы Левъ и людіе мои zde были вси, то уразъ велий быша земли сей учинили, и градъ съ ачесе пріать бы былъ”; и съжали си отъславъ сына си Лва и воя. Ляхы же нудяху ехати къ граду, одинако же имъ не хотящю, видѣвъ се печаленъ бысть, // не вѣдый о сыну своемъ и о воехъ, где суть; ляхове же не хотяху ехати къ граду, но хотѣша далече стати города. Снемъ бо бѣ реченъ всѣмъ воємъ воевалнымъ пріехати имъ къ граду. Данилови же рекшю: “Аще вы идете¹ прочь, но азъ хоцю ся остати самъ въ малѣ дружинѣ, и съждати воевъ моихъ”. Послушавъ же Болеславъ и ляхове, сташа ниже града, на рѣцѣ Опавъ: не смѣша бо ся отлучити *отъ* него. Того же вечера прійде Левъ съ вои, имый плѣнъ великъ съ собою; того же вечера сътвориша съвѣтъ, да наутріа преидуть рѣку, и обойдутъ градъ и пожгутъ вся внѣшняа, храмы и огады и гумна. Утру же бывъшю, сътвориша тако. Болеславъ же не изыде за рѣку, но ста на горахъ исполчився, Володиславъ же йде. И пришедъ къ вратомъ пръвымъ пожгоша, и прійдоша на другаа врата, и выехаша чехове нѣколико ихъ убиша, а другыа выгнаша, Бенешъ² же стоаше предъ враты съ хороговью, и около другихъ вратъ пожгоша окрестнаа града, пришедъшимъ же къ третімъ вратомъ, каза Данило съсѣдати и жечи окрестнаа града. Людемъ же внезапно пустившимся къ граду, нѣмци же видѣвше устремленіе руское крѣпко, и побѣгоша, и нѣколико ихъ убиша въ вратехъ, и вратъ не затвориша бѣжаще. Данило бо очима напрасно бѣ боля и не видѣ бывшего въ вратехъ, видѣ бо люди своа текуща обнажи мечь свой и възгна я, и тѣмъ не пріа града, по томъ же видѣвъ *бывшее* стужи си о непріатіи града; болестію же унуженъ и утрудився, рече сынови своему: “Пожъжи вся окрестнаа града, // азъ же поиду в колымогъ свой”, — рекше въ станъ, бѣ бо всю войну боленъ очима, и мнози нудяху его вѣротитися, онъ же не сътвори того. Наутріа же снемшеса поиде въ верхъ Опавы, плѣняа и жга, и ста близъ города, рекомаго Насилья, слышавъ, яко русь и ляхове яти суть въ градѣ томъ; наутріа же исполчився поиде к нему, видѣвше же многое множество полковъ устремленіе, не стрѣпѣша, но предашася; въземъ градъ испусти коллодники; и постави хоруговь свою въ градѣ и обличи побѣду, а самѣхъ помилова. Отшедъ же ста на веси Нѣмецкой. Слышавъ же Даниль, яко Бенешъ ехаль естъ въ Глубычичи, наутріа же сполчився з Болеславомъ, поиде плѣняа и жга къ Глубочичемъ; пославъ же Влодиславъ, пожъже вся окрестнаа веси, рекомаа околнаа, и зло сътвори, тѣмъ бо не взяша града. Пришедшю же Данилу и Болеславу къ граду, вси вои хотяху взяти градъ приметомъ, вѣтру же напрасно вѣющю на градъ, а градъ же елиною сътворень бысть и греблю малу видяще, искаху бо вои ездяще сѣмо и сѣмо дрѣва и соломы, што бы приврещи граду, не обрѣтоша, вся бо бѣ пожегль Влодиславъ окрестнаа и ближняя веси: и тѣмъ не зажъженъ бѣ градъ. Того же вечера думаху: “Камо поидемъ, или ко Особолозѣ, или на Герьборта, или възвратимся въ дома своя”? Герьбортъ же присла Данилови мечь и покореніе свое. И згадавше Данило и Болеславъ, *и Левъ*, яко: “Всю землю поплѣнили есмы”, наутріа же възвратився въсвоися, и преиде // реку Одру, и
- 702 **Даниль плениль**
- 703 **Ополчение**

¹ хочете ити; ² Бенешъ.

Послы отъ папы
з скупстромъ
и с коруною до Данила

Папежъ Никентій
кленетъ хулящихъ
вѣру гречьскую
704

Львово мужество
пѣхотою

Стикентъ убіенъ
отъ Льва

705

проиде землю Вѣлодиславлю. Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины, носяще благословеніе отъ папы и вѣнецъ и санъ королевства, хотяще видѣти князя Данила; онъ же рече имъ: “Не подобаеъ ми видѣтися съ вами [в] чужій земля, ни ¹ паки”. Оттуда же пройде землю Судомирскую, и прійде въ градъ Хльмъ съ честію и съ славою, в домъ Пречистой, падъ поклонися и прослави Бога о бывшемъ: не бѣ бо никоторый князь руский воевалъ землѣ Ческое; и видѣвся съ братомъ своимъ, и бысть в радости велици; и пребываше в дому святаго Іоанна, въ городѣ Холмѣ, съ веселіемъ, славя Бога и пречистую его Матерь и святаго Іоанна Златаустаго.

[Въ лѣто 6763.] *В то же время* присла папа послы честныя, носяще вѣнецъ и скупетръ и коруну, еже наречется королевский санъ, рекый: “Сыну! Прійми отъ насъ вѣнецъ королевства”. Древле бо то[го] прислалъ к нему епискупа беренского и каменецкого, рече ему: “Прійми вѣнецъ королевства”. Он же в то время не пріялъ бѣ, рече: “Рать татарская не перестаетъ злѣ живущи съ нами: то како могу пріяти венецъ без помощи твоея”? Описа ² же прійде вѣнецъ нося, обѣщеваа-ся, яко “Помощь имѣти [ти] отъ папы”; оному же одинако не хотящу, убѣди его мати его, и Болеславъ и Семовить, и бояре лядстїи, рекуще: дабы пріалъ [бы] вѣнецъ, “а мы ему ³ на помощь противу поганымъ”. Онъ же вѣнецъ отъ Бога пріа, отъ церкви святыхъ апостолъ и отъ стола святаго Петра, и отъ отца своего папы Никентіа, и отъ всѣхъ епископовъ своихъ. Никентій бо клянѣше тѣхъ хулящимъ вѣру гречскую правовѣрную, // и хотящу ему съборъ сътворити о правовѣрїи о воединенїи церкви. Данило же пріа отъ Бога вѣнецъ въ городѣ Дорогичинѣ, идущую ему на войну съ сыномъ Львомъ и съ Сомовитомъ княземъ лядьскимъ: братъ бо ему вѣротися, бѣ бо язва ему на нозѣ, и посла воя своа съ братомъ вся. Королеви же Данилу пришедшу на землю Ятвязьскую и воевавшю, Левъ же увѣдавъ, яко Стейкынтъ в лѣсѣ осѣклъся естъ и с ними ятвязѣ, изгна на нь, пойма люди и прійде къ осѣку; ятвеземъ же вытекъшимъ на нь изъ осѣка, сущїи же с нимъ сънузници възбѣгоша, Лвови же съсѣдшу с коня одному и біющюся с ними крѣпко, видѣвшимъ же имъ, яко Левъ одинъ біется с ними, навратишася Мали на помощь ему, Лвови же убодшему сулицю свою в щить его и не могущю ему ⁴ тулится, Левъ Сътикентъа мечемъ уби и брата его прободе мечемъ; они же погыбоша ^а, онъ же гоняше я пѣшь, и они же на конехъ гоняше побиваше я и бодяхуть я. Данилу же королеви ставшю в дому Стекынтовѣ, принесе къ нему Левъ оружїе Стекынтово и брата его, и обличи побѣду свою; отцу же его королеви в радости бывши велицѣ о мужьствѣ и дрѣзости сына своего. Коматови же прїехавшю отъ ятвязъ, обещавающимся имъ въ работѣ быти, ляхомъ же исполнившимся зависти и лести, наченшимъ пріати поганымъ: се же увѣдавъ Данило король, повелѣ восвати землю Ятвязьскую, и домъ Стикентовъ весь погубленъ бысть, еже и донынѣ пусто стоитъ. Данилу же королеви идущую ему по озеру, и видѣ прїа березѣ гору // красну и градъ, бывший на ней преже, именемъ Рай; оттуда же прійде в домъ свой.

¹ нь; ² Описа; ³ есмо; ⁴ могущему.

^а В об. сп. помилка. Слїд: *побѣгоша*.

Милей и Баскакъ
поймани отъ вой
Даниловыхъ

Андрѣй двоедушень

Кременецъ

Романъ, сынъ Даниловъ

706

Романъ споймашеть

Миръ съ Даниломъ

Походъ Данила
князя
1256

707

В та же лѣта или *преже* или *по томъ* пріѣхавше татаре къ Бакотѣ, и приложися Милей к нимъ, Данилови же пошѣдшю на воину на Литву, на Новъгородокъ, бывшую Роскалью, посла сына си Лва на Бакоту, пославъ Левъ дворьского предъ собою; изъѣхавше яша Милѣя и Баскака, и приведе Левъ Милѣя отцу си, и бысть паки Бакота королева, отца его; по томъ же здумавъ съ сыномъ си и отпусти [и], а поручникъ бысть Левъ, яко вѣрну ему быти; и паки пріѣхавшимъ татаромъ, и сътвори лѣсть и предасть ю паки татаромъ Бакоту. По томъ же Куремьса прійде къ Кремянцю и воева около Кремянця; Андрѣеви же надвое будущю овогда възывающюся: “Королевъ есмь”, овогда же “татарьскимъ” — дрѣжащю неправду въ сердци, Богъ предасть и въ руцѣ ихъ; оному же рекшю: “Батыева грамота у мене есть”, онѣмъ же болма възъярившимся на нь, и убиень бысть и сердце его вырезаша, и не успѣвше ничто у Кремянца вортишася въ станы¹ своя. Изяславъ же проси у нихъ помощи ити на Галичъ; они же рекоша ему: “Како идѣши в Галичъ, а Данило князь лють есть; иже отъиметь ти животъ, то кто тя избавить?” Онъ же не послуша ихъ, но събравъ около себе, иде в Галичъ. Данило же слышавъ то скръбенъ бысть, яко в невидѣніи се бысть: посла сына своего Романа и бояры своя всѣ на нь, Лва бо *преже* отрядилъ бѣ къ королеви, а самъ еха проводить вой своихъ. Едушю же ему до Грубешева, но убивъ вопревь б, [а] самъ же уби ихъ рогатиною з, а три отроци его: // и вѣдасть мяса во емъ на путь; а самъ поручився² святому Николѣ, и рече во емъ своимъ: “Аще сами будутъ татарове, да не внидетъ ужастъ въ сердца ваша”; онѣмъ же рекшимъ: “Богъ буди помощникъ ти; сътворимъ повеленнаа твоя³”. По емъ же Романъ воя, иде день и ноцъ; и вѣнезапу нападшимъ на ня, оному же не възмогшю куда утечи, възбѣже на комары церковныа, иде же незаконные угре възбѣгли бяху. Стояшю же около его князю Роману, жажею водною измираюци имъ, четвертый день сниде, князь же приведе его⁴ отцу своему⁵. Слышавъ же Левъ, яко Федоръ посланъ отъ него къ Солемъ, пойма съ собою слугы своя, гна по немъ, самъ же утече, а люди его пойма, *поехалъ бѣ въ Угры*. По томъ же Войшелкъ сътвори миръ съ Даниломъ, и вѣда дъщеръ Миндогодову за Шварна, сестру свою, и прійде в Холмъ къ Данилови, оставивъ княженіе свое и възпріемъ мнишескій чинъ, и вѣдасть Романови, сынови королеву, Новогородокъ отъ Миндога и отъ себе и Слонимъ⁶ и Волковыескъ, и всѣ города, а самъ просися ити въ Святую Гору; и найде ему король путь у короля угорьскаго, и не може дойти Святое Горы и воротися въ Българехъ.

[Въ лѣто 6764.] *По томъ* Данило поиде на ятвязѣ съ братомъ и сыномъ Лвом и съ Шеварномъ, младу сущю ему, и посла по Романа въ Новогородокъ. И прійде к нему Романъ, съ всѣми новгородци и съ итемъ⁷ своимъ Глѣбомъ, и со Изяславомъ съ Вислоческимъ, и зъ сее стороны прійде Сомовитъ з мазовшани, и помочъ отъ Болеслава съ судимирьци и краковляны. И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвязьскаа полкомъ. Сътворивше же сѣвѣтъ вси // князи рустіи и лядстіи⁸, и рѣша мужи браньніи: “Ты еси король, голова [всимъ] полкомъ; аще насъ пошли⁹ напередъ кого, не послушно есть? Вѣси бо ты воиский⁹ чинъ, на

¹ страны; ² помолвився; ³ тоя; ⁴ и; ⁵ си; ⁶ Вослонимъ; ⁷ отцемъ; ⁸ людъстии; ⁹ войничьскій.

^a В об. сп. помилка. Слѣд: *последши*.

Левъ село обѣзжаєть

Вооружа

708

Ятвязи поражени отъ
русскихъ князей

Радость о погибели
поганской

709

ратехъ обычай ти єсть, и всякый ся усрамитъ тебе и убоится; изыде самъ напередъ”. Даниль же, изрядивъ полкы, кому полкомъ ходити, самъ изыде напередъ, стрѣлци же пусти напередъ, а другыя обаполы дороги; дворьскому же повелѣ за собою ходити, самъ же еха въ малѣ отрокъ оружныхъ. Едуцю же ему, и прієха къ нему сынъ Левъ одинъ, и рече ему, яко: “Никого с тобою нѣсть, азъ не еду с тобою”; рече король ему: “Буди тако” — и идяше путемъ своимъ. Анкадъ же вожь ему бѣ и обеща ему, да село его не пожжено будетъ. И прієха къ нему Романъ, сынъ, одинъ. И прієхавъ же к веси, рекомѣй Болдыкыща, посла Лва съ братомъ. Левъ же тихо обѣхавъ село, иссѣче все, одного же приведе; король же упроси его; одному же рекышу, яко: “[Во]вѣси¹, рекомѣй Привища, събралися суть ятвязи”. Слышавъ король, посла отрока Андрѣя, рекый дворьскому: “Аще узриши насъ погнавшихъ, скорѣе по насъ по жени”; и распусти полкъ, яко же кто можетъ гнати. Василкови же князю инѣмъ полкомъ рекышу, да пойдутъ тихо на грунахъ, и своему полку тако же; оному же молоду сущю, и паки слово рекышу, запрети дворьскому не распустити людей и удрѣжати полкъ. Оному² же ятвяжину гоньзнувшю из весци Олыдыкищъ, онѣмъ же въоружившимся, състрѣгоша стрѣлци конецъ³ веси, рекомѣй Привища, и възгнаша и. Данило же и Левъ тоснящюся къ нимъ, кли//кнуста великымъ голосомъ: “Бѣгъ, бѣгъ”!⁴ Ятвяземъ же видѣвшимъ скорое пришествіє, не стерпѣвши обратившися на бѣгъ; бывшимъ же имъ среди веси, паки възвратишася. Данилови же и Лвови одинако належащима на ня [и] врѣгшимъ сулицамъ, паки навратишася на бѣгъ. Стрѣлцемъ же стрѣляющимъ, оружникомъ же не бывшимъ с нима, прибѣгшимъ же имъ к воротомъ смятшимся, и прибѣгшимъ же у ворота, друзи же наворачушася, мнозимъ же падшимъ⁵ другъ на друга, бѣ бо ледъ колзокъ; Данило же и Левъ вборзѣ скочиста на нѣ въ ворота, они же побѣгоша и паки не вратишася. И бысть милость велика въ день тѣй надъ королемъ, и надъ войми его, яко не в велицѣ дружинѣ побѣдивъ грѣдыа ятвязѣ, и злиньци, и крисменци, и покенцѣ; яко же пишеть въ Книгахъ: “Нѣсть въ силѣ брань, но въ Бозѣ стоить побѣда”. Хотящю же королеви далече гонити по нихъ, [ити]и възбрани ему Левъ, рекый: “Пошли мене по нихъ”; отецъ же не пусти его. Одинъ⁶ же воинъ управи десьницу свою, иземъ рогатицю⁷ ис пояса своего, далече врѣгъ, срази князя ятвяжского с коня его⁸, и летящю ему до земля изыде душа его съ кровію въ адъ. Данилови же и Илвови онѣхъ вяжущє, иныя же ис хвороста ведуше, сѣчахуть я. И пріѣде дворьскый с полкомъ, Данилу же королеви рекышу ему: “Злѣ сѣтворилъ *ми* еси”; дворьскому же отвѣщавшю: “Не азъ, ни хотєніє мєс, [но]^a злєс намъ сѣтворилъ посолъ, не изнесъ права слова намъ”. По томъ же король и Левъ изойма колодники [и] възвратися // к Василкови и Семовитови, срѣтѣшимся имъ и бысть радость велика о погибели поганьской; и сѣжьже дома ихъ и пленяше села ихъ. Ставши же на Правищихъ на ночь, поймавшє же имѣніа ихъ, пожгоша дома ихъ. Наутріа же пойдоша плѣняща землю и жгуца. Зажгоша Таисевичи и

¹ во вси; ² одному; ³ коннѣць; ⁴ бѣжать, бѣжать; ⁵ летѣвшимъ; ⁶ онъ; ⁷ рогатицю; ⁸ своего.

^a У Хлеб. но немає. в іп.: *ни*.

Ятвязи дань
дають руси

Дань отъ ятвязь:
куны черны

710

711

Баба идетъ

Буряля, и Раймочи, и Комата, и Дора, и грады плѣняше, и паче домъ Стенкытовъ зажгоша. И сташа на селѣ Корковичехъ, и пристранно бѣ, яко селикымъ во емь множествомъ насытися¹ на дву двору, конемь и самѣмъ, яко не възмогаша поести сами и конѣ ихъ, прокъ же пожгоша. Наутріа же прієха отъ ятвязь Юндилъ, рекшю ему сице: “Данило! Добру дружину дрѣжиши, и велици полци твои”. Наутріа же пойдоша плѣняше и жгуше землю ихъ, и не бысть пакости въ воєхъ его², яко же иногда храбри бяху, вѣложи Богъ страхъ въ сердца ихъ. Тое же ноци ста на болотехъ въ островѣхъ; наутріа же прієхаша ятвязи дающе дань³ и миръ, молящеся, да бы не избилъ колодниковъ. По томъ же, Божією милостію, прійде въ землю свою съ честію и славою, одолѣвъ вѣрогомъ своимъ. Хотящю же ему паки изыти на ня на брань и збирающю воя, увѣдавше же ятвязи се, послаша послы своа и дѣти своа, и дань даша, и обещевахуся работѣ быти ему и города рубити въ земли своей.

[Въ лѣто 6765.] По томъ же [Данило] посла Коснятина, рекома Положишила, да побереть на нихъ дань. Єхавъ же Коснятинъ поима на нихъ дань черныа куны и бѣло⁴ сребро, и вѣдасть ему из дани ятвязьскоа даръ Сигнѣву вѣсводѣ, послушества ради, да у//вѣсть вся земля Лядскаа, яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великаго князя Романа. По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воєвалъ на нѣ в рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила, Богомъ же данаа ему дань, послушество сѣтвори Лядскою землею, сирѣчь въ память дѣтемъ своимъ, яко отъ Бога мужество ему показавшю; яко же премудрыи гронаграфъ списа: яко же добродѣянїа въ вѣкы святятся. Яко же сказахомъ о ратехъ многихъ, и си же написахомъ о Романѣ: древле бо бѣ писати си, и нынѣ же здѣ писано бысть в послѣдняа.

По томъ же, яко же и преже рекохомъ, сѣтвори король великѣ обѣтъ и не исправи его к Романови, остави же у городѣ и Неперьцѣ и отъидеть прочъ, обѣщавъся ему и не помагаше ему, лєсть бо имяше хотя городовъ его; бѣ бо клятвою клялся о Бозѣ великою къ Романови и къ княгини его, яко добывшю ему земли Немецкое дати ему всю Романови; княгини же вѣдуши норовъ его, твердяшетъ и крестомъ, и николи же не бысть на помощь ему. Часто же приходящю [ему] на нь геръцикови, въ одино же врѣмя прієхавшю ему съ великою силою и бившимся имъ, и ставъ предъ городомъ поприща и не можетъ взяти. Ласканьемъ глаголяше ему: “Остави короля угорьского, яко ужика ми еси и своякъ, земля Нѣмецкаа раздѣлена будетъ с тобою: рикъ съ ти угорьскій, рече король, много обѣщаваетъ, но не исправитъ; азъ же глаголю правду и поставлю ти послуха, отца си напу и 12 єпискуна, на послушество, и вдамъ ти полъ землѣ Нѣмецкое”. // Оному же рекшю: “Правдою обещахся отцю королеви угорьскому, не могу послушати тебе, яко срамъ имамъ и грѣхъ не исполнити обѣта”. Посла бо къ королеви угорьскому вся словеса, ими же обещевашеся ему герцюкъ, и прося у него помощи; онъ же не посла ему помощи, но городовъ хотящю ему о собе, обещеваше же ему дати иныа города въ земли Угорьской. Княгини же, [у]разумѣвши лєсть его, рече, яко: “Сына ми поима къ дщери, дрѣжите и у тали; а нынѣ городовъ нашихъ хочете, а мы за нь трѣпимъ, и гладомъ измираемъ”. Бѣ бо баба хо-

¹ насытитися; ² ихъ; ³ таль; ⁴ бѣль.

Рать
Межибожье взято отъ
Данила короля

712

Даниловъ походъ

Боговъ зывають

713

Битва

дящи и купящи крѣмлю потай въ градѣ Вяднѣ и приносяще, толикъ бо бѣ гладь, яко и конѣ имѣ¹ хотящимъ ясти уже. Княгини же рекши: “Княже! Пойди къ отцу”; оному же оступленому, немощно бѣ ему въехати. Видя же доброту его, вдасть Веренгеръ, прирокомъ Просвелъ: бѣ бо с нимъ былъ на войнѣ. Съжаливси о Романѣ и пріехавъ съ силою, изведе Романа из града. Се же прежде сказахомъ, яко Вышелкъ бѣ даль Новьгородокъ Романови.

По рати же Кремяницкой Куремьсинѣ, Даниль въздвиже рать противу татаромъ. Згадавъ съ братомъ и съ сыномъ, посла Денисья Павловича, взя Межибожье, потомъ же воевахуть людіе Данилови и Василкови Болохов[а]ѣ, Львови Побожье и люди татарьскыя. Веснѣ же бывшии, посла сына своего Шварна на Городокъ, и на Семочь, и на всѣ города, и взя Городокъ и Семочь и вся города, сѣдящія за татары, Городескъ и по Тетереви до Жедечева². Възвъгляне же сольгаша // Шварномъ, поемше тивуна не вѣдаша ему тивонити; Шварно же прійде поймавъ города вси, и по немъ прійдоша бѣлобережци и чернятинци и вси болоховци къ Данилу. Присла же³ Миндовгъ къ Данилу: “Пришлю к тебѣ Романа и новьгородци, а бы пошелъ къ Възвяглю, оттуда и къ Кысву”; и зрече зрокъ⁴ [во] Възвъгля.

[Въ лѣто 6766.] Данило же съ братомъ идоша къ Възвяглю, въ силѣ тяжцѣ, жда вѣсти отъ Романа и литвы; и стоя на Корецку днину, жда вѣсти отъ нихъ, и поиде къ Возвяглю. Преже посла сына си Шварна, да объедеть градъ, да никто же не утечетъ отъ нихъ: бѣ же с нимъ воинъ пять сотъ. Гражане же видѣвшѣ ратныхъ мало съ княземъ, смѣхуся стоаше на градѣ. Наутріа же прійде Даниль съ многымъ множествомъ полкомъ, съ братомъ си и съ сыномъ Лвомъ; видѣвшѣ же гражане, [и] ужась бысть в нихъ, и не стрѣпѣша и вдашася; и городъ зажъже, люди же изведе и вдасть я на подѣлъ, ово брату си, ово же Львови, другія Шварнови, и поиде в домъ си пріемъ градъ. Романови же пришедши къ граду и литвѣ, потекши на градъ литвѣ, не видѣша⁵ ничто же, токмо головнѣ ти, псы тѣчюще по городицю; тужаху же и плеваху, по-свойскы рекуща: “Янда”, възывающе Богоы своя, Аньдая и Дивирикса, и вся Богоы своя поминаючи, рекомыа бѣси. По томъ Романъ еха по отци, поемъ съ собою мало людіи, а прочія пусти домовъ. Данило же и Василко бяше⁶ веселяся, а Левъ еха домовъ си. Литва же роздумавше и воеваша, гнѣвъ дрѣжаше; ехавше же воеваша около Луческа. Данилови же не вѣдуще и Василкови, // служащии же князи Данилови и людіе Василкови, Гюргій, Олекса дворьскій, и иніи ехаша на ня. Ехавшимъ же на ня, онѣмъ же притекшимъ супротивъ Кѣструзѣ, снузникомъ же сразившимся, не стрѣпѣша, но на бѣгъ обратишася. Они же сѣкущѣя и бодущѣя, вгнашеся⁷ въ озеро, *имется* десять мужъ одного коня, мняще, яко “конь вынесетъ насъ” — и тако погрязаху, аггеломъ потомляеми отъ Бога посланнымъ; и нагрязе⁸ же озеро труповъ и щитовъ и шеломовъ; тоземльци же велику користь имаху вѣлочаше я. И бысть на литву сѣча велика. Одолѣвшимъ славяху Бога и святую Госпожю Богороди-

¹ икоинѣимъ; ² Жельчевыва; ³ прислаша; ⁴ срокъ; ⁵ вѣдѣша; ⁶ бѣ; ⁷ вогнаша а; ⁸ нап-
раже.

Куремса поїде
на Данила

цю; послаша же сайгати Данилови и Василкови, и обрадовастася Даниль и Василко о помощи Божій, еже на поганья. Се бо быша людіе Миньдовгови, воевода ихъ Хваль, иже велико убійство творяше земли Чернѣговьской, и Сирѣвидь Рушковичъ; Сирѣвидь же утече, а Хваль убитъ бысть, и иніи мнози.

[Въ лѣто 6767.] *По томъ же* Куремса поїде на Данила и [на] Василка, безъ вѣсти пріеѣха. Василко же собирашеся въ Володимери, а Данилу в Холмѣ, посласта ко Лвови, дабы¹ поехалъ къ нима. Куремсѣ же не перешедше Шюстыра, посла люди к Володимеру; въехавшимъ же ратнымъ воємъ² къ городу, изыдоша на ня гражане пѣщыци, и бившимся с ними крѣпко, и выбѣгоша из града, идоша къ Куремсѣ, и повѣдаша, яко гражане крѣпци борются с нами³. Данило же и Василко одинако събирастася хотяша битися с татари. Прилучи же ся сице, за грѣхы, загорѣтися Холмови отъ оканьное бабы. Си же потомъ спишемъ // о созданіи града, и украшеніе церкви, и оной³ погибели мнозѣ, яко всѣмъ съжалитися. Сицю же пламсни бывшую, яко же съ все землѣ зарю видѣти, яко же и съ Львова зрящи видѣти, по полемъ Бельзьскимъ, отъ горенья силнаго пламене. Людємъ же видящимъ, яко отъ татаръ зажженъ бѣ градъ, вбѣжаша в мѣста лѣсна и тѣмъ не могоста събратися; Данило же сняся съ братомъ, и тѣши и, яко же отъ Бога бывши бѣдѣ не имѣти жалѣ⁴ поганьскы, но на Бога надѣатися и на нь възложити печаль; яко же и бысть. По томъ [же] схаста въ Володимеръ, и събравша мало дружины, молящася Богу отъ нашедшихъ⁵ татаръ, да Богъ избавитъ я; не могуша же дружины събрати, и посласта сѣмо и овамо⁶. Прилучи же ся Василковымъ людємъ выехати, и обрѣтше татари биша я и колодники имаща. По томъ [же] Куремсѣ стоящю у Луцка, сътвори Богъ чудо велико; Луцескъ бѣ не утвержденъ и не уряженъ, събѣгшимся в онъ многимъ людємъ, и бѣ бо водѣ бывъши зимѣ вслиць, оному же пришедшю к Луцку и не могшю ему перейти, хотяше мость пріати; гражане[мъ] же отсѣкшимъ мость, онъ же пороки поставивъ отгнати хотя; Богъ же чудо сътвори, и святой Іоанъ, и святой Никола: вѣтру же тако бывшю, яко о порокомъ врѣгшимъ, вѣтръ же обращаше камень на ня, паки же мечущимъ на ня крѣпко, изломися, Божією силою, пракъ ихъ; и не успѣвше ничто же вратишася въ страны⁷ своя, рекше в поле. Яко же древле писахомъ, въ Куремсину рать, о зажженіи города Холма. Холмъ бо городъ сице бысть създанъ: // Божіимъ повеленіемъ, Данилови бо княжашу въ Володимери, създа градъ Угровескъ и постави в немъ епискупа. Яздящю же ему по полю и ловы дѣюще, и видѣ мѣсто красно и лѣсно на горѣ, обыходящю округъ его полю, и праща⁸ туземець: “Въ како именуется мѣсто се?” Они же рekoша: “Холмъ ему есть имя”.

Куремса стоить

Чудо в Луцку

715

Даниль возлюбил мѣсто

Поспѣшество отъ Бога

Възлюбивъ мѣсто то и помысли, да созиждеть на немъ градецъ малъ; обещае Богу святому і Иоанну Златоустому, да сътворитъ въ имя его церковь. И сътвори градецъ малъ, и видѣвъ же се, яко Богъ помощникъ ему, Іоаннъ спѣшителъ ему есть, и създа градъ иный, его же татарове не возмогоша пріати, егда Батый поима всю землю Рускую; тогда же церковь святыхъ Тройца зажжена бысть, и паки създана бысть. Видѣвъ же

¹ абы; ² ними; ³ оного; ⁴ желѣ; ⁵ о нашествии; ⁶ онамо; ⁷ станы; ⁸ вопроша.

^a Зам. *воємъ къ городу* в Іп.: *вои из города*.

Церковь созда

Стекла римьски

716

Украшение иконами

Орель изваянь

717

Церковь Даниль созда

Буранда безбожный
прийде

се князь Данило, яко Богу поспѣвающую мѣсту тому, нача призывать прихожаа нѣмци и русь, и иноязычники, и ляхы; идяху день [и] в день, и уноты и мастери всяци бѣжаху ис Татарь, сѣделници, и лучници, и тулници, и кузнеци желѣзу и мѣди и серебру; и бѣ жизнь, и наполниша дворы окрест града поле [и села]. Създа же церковь святого Ивана, красну и прелѣпу; зданіе же ея сице бысть: комары ⁴, съ каждого угла преводъ, и стоаніе ихъ на чetyрехъ головахъ чelовѣчскихъ изваяно отъ нѣкоего хитреца; окна три украшена стѣклы римьскими; входящихъ въ олтарь стоаста два столпа отъ цѣла камене, и на нею комара, выпрѣ же врѣхъ украшенъ звѣздами золотыми на лазури; вънутрній же ей помость бѣ сълитъ отъ мѣди и отъ олова чиста, // яко блещашеса яко зеркало; двери же ея двоя украшены каменіемъ галицкымъ бѣлымъ и зеленымъ холмьскымъ, тесанымъ изриты ¹ нѣкымъ хитрецемъ Авдеемъ, прилѣпы отъ всѣхъ шаровъ и злата, на преди ихъ же бѣ издѣланъ Спасъ, а на полуночныхъ Іоаннъ святыи, яко же всѣмъ зрящимъ дивитися бѣ; украси же иконы, еже принесе ис Кыева, каменіемъ драгымъ и бисеромъ и златомъ ²; и образъ Спасовъ ³ и пречистыа Богородица, иже вда ему сестра Феодора, [из монастыря Федора], икону же принесе изо Уручего Устретеніе, отъ отца [его], диву подобны, яже погорѣша въ церкви святого Іоанна, одинъ Михаилъ остана чюдныхъ тѣхъ иконъ; и колоколы же принесе ис Кыева, другія ту сольа: то все огонь попали. Вежа же средѣ города висока, яко же бити с нея окрест града, подздана же каменіемъ въ высоту 15 локоть, създана же сама древомъ тесанымъ и убѣлена яко сыръ, свѣтящися на всѣ стороны; студенецъ, рекомый, кладезъ, близъ ея бѣ, сажней имущъ 35; храми прекрасніи, медь ⁴ отъ огня ползущъ яко смола: посади же садъ красенъ, и созда церковь святыма Безмезникома [Кузмѣ и Деміана] въ честь, имать 4 столпы отъ цѣла камене тесанаго дрѣжаща врѣхъ, с тѣхъ же другій, въ олтарь пресвятого Домитрія стоить же ти съ предѣ бочиными дверми красенъ, и принесенъ издалече; стоить же столпъ поприща ^а отъ города камень, а на немъ орель камень изваянь, высота же камени десяти локоть, съ головами же и с подножкы 12 локоть. Видѣвъ же сице пагубу граду, въшедъ же въ церковь и видѣ пагубу, съжалиси велми, помолися Богу, паки обнови // и церковь освяти, епискупомъ Іоанномъ, и паки помолився Богу и създа и твержьша и вышша; вежъ же такоа не възможе създати: бѣ бо грады иныа зиждай ⁵ противу безбожнымъ татаромъ, за то не созда ея.

[Въ лѣто 6768.]

Созда же церковь превелику въ градѣ Холмѣ, въ имя пресвятыа и пречистыа Приснодѣвы Маріа, величьемъ и красотою не мнѣи сущю прѣвыхъ ⁶, и украси ю пречюдными иконами; принесе же чашу отъ земля Угорьскоа мрамора багряна, изваану мудростію чюдну, и зміевы главы бѣша округъ ею, и постави я предѣ дверми церковьными, нарицаемыми царскими; сътвори же в ней крестилницю крестити воду на святое Богоявленье; сътвори же в ней блаженный епискупъ Іоаннъ отъ древа красна точенъ и позлащенъ днѣ и внѣ, дивленію подобенъ.

Времени же минувшю и прийде Бурондай безбожный, злый, съ множествомъ полковъ татарьскихъ, въ силѣ тяжьцѣ, и ста на мѣстѣхъ Ку-

¹ узоры тѣ; ² златымъ; ³ Спаса; ⁴ медь; ⁵ сжижий; ⁶ древнихъ.

^а В об. сп. помилка. Слїд: *поприще*.

718

Василко
по Бурондае едетъ

Городень

719

Тишина по всей землѣ

Борундай чего хочеть

ремьсинѣхъ. Данило же дрѣжаше рать с Куремьсоу, и николи же [не] бояся Куремьсы: не бѣ бо могль зла ему сътворити никогда же Куремьса, дондеже прійде Бурондай съ силоу великою. Посла же послы къ Данилови, рече: “Иду на Литву; аже еси мирень, поиди съ мною”. Данилови же сѣдшу съ братомъ и съ сыномъ, печалны бывша гадахуть, вѣдяше бо, аще Даниль поедеть, не будетъ опять з добромъ. Съгадавшє вси и сха Василко за брата, и проводи его братъ до Берестіа, и посла с нимъ люди своа; и помолися Богу [святому Спасу] Избавителю, яже есть икона, яже есть в городѣ Мѣлници въ церкви // святыа Богородица и нынѣ стоить въ велици чести, обещася ему Данило король [украшениемъ] украсити и. Василкови же едуцю по Бурондаю одному по Литовьской земли, обрѣте нѣгдє литву, избивъ ю и приведе сайгать Бурондасви, и похвали Бурондай Василка: “Аще братъ твой не схаль”; и воеваше сѣдз с нимъ. Ищюци ему сыновца своего Романа, воеваша землю Литовьскую и Нальщаньскую; княгиню [бѣ] бо оставиль у брата и сына своего Володимера. По томъ же Данило король сха взя Волковыескъ, и Глѣба князя пославъ я и дрѣжаше его въ чести: яко болма бо сха к Волковыеску, ловя няти ворога своего Вышелка и Тевтивила, и не удоси¹ єю въ городѣ, искаше єю по стаямъ посылаа люди, и не обрѣте єю, бѣста бо велику лєсть учинила, я Вышелкъ сына его Романа. И паки посла Михайла и воева по Зелѣвѣ, ища єю, и не обрѣте єю. По томъ же мысля ити на Городень, творя єю тамъ; посла же по Лва, сына своего, и по люди своа, и прієхаша въ городѣ Мѣлникъ. Хотящю ему ити къ Городну и всѣмъ тѣснящимся, и бысть вѣсть из Ляховъ у короля Данила, яко татарове на Ятвязехъ суть. Лвови же рекшю, яко: “Вои твоє голодна суть и кони ихъ”; онъ же отвещавъ рече ему: “Пошлемъ сторожѣ к Визнѣ”; вѣдѣсть же Данило король брашно воємъ до досытка, и конемъ ихъ. Послалъ бо бысть преже два посла въ Ятвязѣ увѣдати о братѣ, татаромъ же прієхавшимъ въ Ятвязѣ, ята быста посла та, // и прашаше я: “Гдє есть Данило”? Она же отвѣщаста: “В Мѣлници² есть”. Онѣмъ же рекшимъ, яко: “Тѣи есть мирникъ нашъ, братъ его воеваль с нами, туда идємъ”. Сторожємъ же изминовшимся с ними, они же пройдоша к Дорогычину. Бысть же вѣсть Данилу, послаше Лва и Шварна вонъ и³ Вѣлодимера, рече имъ: “Аще вы будете у мене, [вамъ] ездити у станы к нимъ; аще ли азъ буду...”.

По сємъ же минувшиа двѣма лѣтома^{*}.

[Въ лѣто 6769.] И бысть тишина по всей землѣ. В тѣа же дни веселе³ бысть у Василка князя у Володимери городѣ: нача отдавати дѣшєрѣ свою Олгу за Андрѣа князя за Всеволодича к Чернѣгову. Бѣше же тогда братъ Василковъ, Данило князь⁴, съ обѣма сынома своими съ Лвомъ и съ Шварномъ, и инѣхъ князей много и боярь много. Бывшю же веселью немалу у Володимерѣ городѣ, и прійде вѣсть тогда къ Данилу князю⁵ и къ Василкови, иже Бурондай идєть, оканный и проклятый, и печална быста брата о томъ велми: прислалъ бо бѣше, тако река: “Иже есте мои мирници, стрѣтѣте мя; а кто не устрѣтитъ мене, тѣй ратный мнѣ”. Василко же князь поєха противу Бурондаєви съ Лвомъ сыновцемъ своимъ, а Данило князь⁶ не сха съ братомъ: послалъ бо бѣше, себє мѣсто, владыку

¹ удуси; ² Милници; ³ свадба; ⁴ король; ⁵ королю; ⁶ король.

² Помилка. Слїд: *изъ*.

* В Іп.: минувшєму лѣту.

своего холмского Ивана. И поеха Василко князь съ Лвомъ и съ владыкою противу Бурундаеви, поймавъ дары многы и питіє, и срѣте и у Шюмьску; и прійде Василко съ Лвомъ и съ владыкою предъ онь съ дары. Бурундай¹ же велику опалу сътворившу на Василка князя и на Лва, а владыка стоаше въ ужасѣ велицѣ; // и по томъ рече Бурундай Василкови: “Єже есте мои мирници, розмечете же города всѣ своя”. Левъ розмета Даниловъ Истожекъ, оттолѣ же посла Лвовъ розметати, а Василко послалъ Крѣмянецъ розмета и Луцескь. Василко же князь изъ² Шюмьска посла владыку Ивана напередъ къ брату своему Данилови. Владыци же прієхавши къ Данилови *князю*, и нача ему повѣдати о бывшемъ о опалу Бурундаеву сказа ему: Данило же убося, побѣже в Ляхы, а из Ляховъ побѣже въ Угры. И тако поиде Бурундай ко Володимеру, а Василко князь с нимъ, не дошедшу же ему города, и ста на Житани на ночь. Бурундай же нача молвити про Володимеръ: “Василко! Розмечи городъ”; князь же Василко нача думать [в] собѣ про городъ, зане немощно бысть борзо розметати его величествомъ, повелѣ зажечи его; и тако черезъ ночь изгорѣ всь. Назаутріє же прієха Бурундай у Володимеръ, и видѣ своиа очима городъ изгорѣвшій [всь], и нача обѣдати у Василка на дворѣ и пити; обѣдавъ же и пивъ и леже на ночь у Пятиднѣхъ. Назаутріє же присла татарина, именемъ Баймура, Баймуръ же прієхавъ къ князю рече: “Василко! Прислалъ мя Бурундай, велѣлъ ми городъ роскопати”. Рече же ему Василко: “Твори повеленное тобою”. И нача роскопывати городъ, назнаменуя образъ побѣды. И по семь поиде Бурундай к Холмови [а Василко князь с нимъ, и с бояры своими, и слугами своими. Пришедшимъ же имъ к Холмови] и городъ же затворенъ бысть, и сташа пришедше къ нему одале его, и не успѣвше в него³ ничто же: бяху бо въ немъ бояри добріи и люди добрыи, и утверженіє города крѣпко пороки и самострѣлы. Бурундай же рассмотривъ // твердость города, аже немощно бысть взяти его, тѣмъ же и нача молвити Василкови князю: “Василко! Се городъ брата твоего, едѣ молви горожаномъ, а быша ся передали”; и посла з Василкомъ три татарины, именемъ Куичия, Ашика, Болюя, и Хому⁴ толмача розумѣющи рускый языкъ, што иметь молвити Василко, прієхавъ подѣ городъ. Василко же идя подѣ городъ и взя собѣ в руку камень; пришедше же подѣ городъ нача молвити горожаномъ, а татарове слышатъ посланніи с нимъ: “Костянтине холопе, и ты, другый холопе Лука Ивановичю! Се городъ брата моего и мой, передайтеся”; молвивъ та камень врѣжетъ доловъ, дая имъ розумъ хитростію, а бы ся били, а не передавалися; сии же слова молвивъ, и потрейчи меча каменіємъ доловъ. Си же великый князь Василко акы отъ Бога посланъ бысть на помочь горожаномъ, пода имъ розумъ хитростію. Костянтинъ же, стоя на заборолѣхъ города, усмотри умомъ розумъ, поданный ему отъ Василка, рече князю Василкови: “Поедъ прочь, аже будетъ ти каменемъ в чело; ты уже не братъ еси брату своему, но ратный еси ему”. Татарове же, посланніи съ княземъ подѣ городъ, слышавше, поехаша к Бурундаеви и повѣдаша рѣчь Василкову, како молвилъ горожаномъ, што же пакъ горожане молвили Василкови. И по семь поиде Бурундай въборзѣ к Люблину, отъ Люблина же поиде къ Завихвосту. И прійдоша к рѣцѣ к Вислѣ и ту изнаидоша собѣ бродъ у

¹ Оному; ² ишь; ³ вои его; ⁴ к тому.

Татарє лезуть
на городъ

Люди давятся

Церковь с людьми горить

Горожане исповѣдаются

Плачь и рыдание

Бьютъ мужескъ
и женскъ полъ

Литва с ляхи воюють

Вислѣ, и перейдоша на ону сторону рѣкы, и начаша воевати землю Лядскую. По томъ же прийдоша // къ Судомиру и оступиша съ всѣхъ странъ, и огородиша около своимъ городомъ, и пороки поставиша: порокомъ же биющимъ неослабно день и ночь, а стрѣламъ не дадущимъ ни вникнути изъ заборолъ, и бишася по 4 дни, въ четвертый же день събиша заборолъ з города. Татарове же начаша лѣствици приставливати къ городу, и тако полѣзоша на городъ. И напередъ же възлезоста два татарина на городъ с хороговью, и пойдоста по городу сѣкучи и бодучи; одинъ же ею поиде по одной сторонѣ города, а другій по другой [сторонѣ]. Нѣкто же отъ ляховъ, не бояринъ, [ни] добраго роду, но простый человекъ, ни в доспѣсѣ, за однимъ мятлемъ же, съ сулицею, защитився отчааніемъ акы твердымъ щитомъ, сътвори дѣло достойно памяти, потече противу татарину, и како съшедся ¹ с нимъ, и тако уби татарина, оли другий татаринъ съзаци притекъ подтя ляха, и ту убиенъ бысть ляхъ. Люди же видѣвши татары на городъ, устремишася побѣгнути до дѣтиныца и не можаше вѣмѣститися у ворота, зане мость бяше узокъ воротомъ, и подавишася сами, а другіе падаху з моста в ровъ акы сноповье; ровы же бяху виденіемъ глубочи велми, [и] исполнишася мертвыми, и бысть лзѣ ходити по трупью, яко и по мосту. Бяху же станове в городѣ соломою чинени, и загорѣшася сами отъ огнень, и по томъ же и городъ нача горѣти. Церкви же бяше въ городѣ томъ каменна, велика и предива ², сіаючи красотою, бяше бо създана бѣлымъ каменемъ тесанымъ: и та бысть полна людеи, врѣхъ же у неи деревомъ покрыть //, зажжесея и та, и погорѣ в ней бесчисленное множество людей, одва и ратніи выбѣгоша из города. Заутра же игумени и с попы и съ діаконы, изрядивше клиросъ и отпѣвше обѣдню, и начаша причащати, прѣвое сами, и по томъ бояре съ женами и съ дѣтми, та же вси отъ мала до велика, и начаша исповѣдатися, ово ко игуменомъ, друзи же к попомъ и дьякономъ; зане бяше людей множество в городѣ. По томъ же пойдоша съ кресты из города и съ свѣщами и с кадилы, пойдоша же и бояре и боярини, изрядивши въ брачныа [порты и] ризы, слугы же боярскыа несяху передъ ними [и] дѣти ихъ; и бысть плачь великъ и рыданіе, мужи плакахуся сврѣстницъ своихъ, матере же плакахуся чядъ своихъ, братъ брата, и не бысть кто помилу ихъ: гнѣву бо Божию скончавшюся на них. Выгнаннымъ же имъ из города, и посадиша я татарове на болоньи, възле Вислы, и сѣдоша два дни на болоньи; то же почаша избивати я вся, мужескъ полъ и женскъ, и не избы ³ отъ нихъ ни одинъ же. По томъ же пойдоша къ Лысцю городу, и пришедшимъ же имъ къ нему и оступиша; городъ же бяше в лѣсѣ на городѣ ⁴, церкви же бяше в немъ камена святое Троици, городъ же не твердь бяше; взяша же и того, иссѣкоша в немъ вся отъ мала и до велика. По томъ же възвортися Бурондай назадъ ⁵ въ своа вежи. И тако бысть конецъ Судомирскому взятію.

[Въ лѣто 6770.] По томъ же идоша литва на ляхы воевати отъ Миндовга, и Остафіи Костянтинович с ними, окаанный и проклятый ⁶: бѣ бо забѣглъ из Резаня. Литва же изогнаша Ездовъ // на канонъ рожства святого Іоанна*, ту же и Съмовита князя убиша, а сына его Кондрата яша и полона много

¹ стекася; ² придивна; ³ оста; ⁴ горѣ; ⁵ на западъ; ⁶ безаконный.

* В Іп.: канунъ Іваня дни, на самая Купалья.

Желиславъ

Небля городъ,
где литва поражени
отъ руси

Прейборъ убитъ
725

Изеболко

Новина радостнаа
королеви

Соймъ ляховъ з русю

Миндовгъ князь
великий убитъ

726

поимаша¹, и тако възвратишася въсвоаси. Въспомяну Миндовгъ, аже Василко князь съ Богатыремъ воевалъ землю Литовскую, и посла рать на Василка, и воеваша около Камена². Князь же Василко не еха по нихъ, зане надѣшася дрѣгой рати, посла по нихъ Желислава, Степана Медушника, гониша по нихъ ольны до Ясолды³, не угониша ихъ, бяше бо рать [мала], *мало* полона же взяли бяху, тѣмъ же и уйдоша борзо. Другаа же рать воева тое же недѣли литовская около Мелници; бяше же с ними воевода Тюдияминовичъ же Кодвижадь, взяша же полона много. Князь же Василко поеха по нихъ, съ сыномъ своимъ Володимеромъ и съ бояры своими и слугами, и възложи упованіе на Бога, и на пречистую его Матерь, и на силу честнаго креста: и угониша я у Небля города. Литва же бяше стала при озерѣ, и видѣвше полкы изрядившеся и сѣдоша въ три ряды за щиты, по своему норову; Василко же изрядивъ своа полкы, пойде противу имъ и съразишася обои. Литва же не стерпѣвше, устремишася на бѣгъ, и не бысть лзѣ утечи, обышло бо бяше озеро около; и тако начаша сѣщи я, а друзи въ озерѣ истонуша⁴, и тако избиша я всѣхъ и не оста отъ нихъ ни одинъ же. Се же слышавъше князи пиньстїи, Феодоръ и Демидъ і Юрій, и приѣхаша к Василкови с питіемъ и начаша веселитися, видяще ворогы своа избиты, а своа дружина вся цѣла, токмо одинъ убитъ бысть отъ полка Василкова, Прейборъ // сынъ Степановъ Родвичъ. По семъ же князи пиньстїи и поехаша въсвоаси; а Василко поеха к Володимерю с побѣдою и честію великою слава и хвала Бога, сътворшаго предивнаа, покоршаго ворогы под нозѣ князю Василкови. Посла же сайгать брату своему королеви съ Борисомъ и съ Изеболкомъ; король же бяшетъ *тогда* поеха въ Угры, и угони я Борисъ у Подтелича⁵. Король же бяше печалуя о брате повелику, и о сыновци своемъ о Володимери, зане молодъ бяше, нѣкто отъ слугъ его въшедъ нача повѣдати сице: “Господине! Людїе каціи си едутъ за щиты съ сулицами, а кони съ ними поводьнии”; король же отъ радости въскочи и въздѣвъ руци, хвалу въздавъ Богу, рече: “Слава тебѣ, Господи! То ть Василко побѣдиль литву”. Борисъ же прїеха и приведе сайгать королеви, конѣ и в седлѣхъ, щиты, сулицы, шоломы. Король же нача въспрашати о здравїи брата своего и сыновца; Борисъ же повѣда здравіе обою и вся събывшаася сказа ему; и бысть радость велика королеви о здравїи брата своего и сыновца, а ворозы избитїи; Бориса же одаривъ отпусти къ брату своему.

По семъ же бысть снемъ рускымъ княземъ съ лядьскимъ княземъ Болеславомъ. И снимашася въ Тернавѣ Данило князь съ обѣма сынама своима, съ Лвомъ и съ Шварномъ, а Василко [князь] съ своимъ сыномъ Вълодимеромъ, и положиша рядъ межи собою о землю Рускую и Лядскую, утвердившеся крестомъ честнымъ; и тако розѣхашася въсвоаси.

По семъ же сѣймъ, минувшю лѣту одному, у осень убитъ бысть великий князь литовский Миньдовгъ, самодрѣжець бывъ // во всей земли Литовской. Убийство же его сице скажемъ: бысть княжящю ему

¹ яша; ² Каменца; ³ Ясолны; ⁴ истопоша; ⁵ Телича.

Славою вознесся

Войшелкъ хочеть
креститися

727

Княгини Миндовгая
умре

Походъ за Днѣпръ

728

въ земли Литовьской, и нача избивати братію свою и сыновци своя, а другія выгна изъ землѣ, и нача княжити одинъ въ всей земли Литовьской; и нача грѣдѣти великій¹, и възнесся славою и грѣдостію великою, и не творяше противу себе никого же. Бяше же в него сынъ Вѣйшелкъ же и дѣчи; дѣщеръ же отда за Шварна за Даниловича до Холма; Войшелкъ же нача княжити в Новѣгородци, в поганьствѣ будя, и нача проливати крови много: убивашеть бо на всякъ день по 3 по 4; которого же дни не убіаше того², печаловаше тогда, коли же убіаше кого, тогда весель бываше. По семь же вниде страхъ божій въ сердце его, помысли въ собѣ хотя пріати святое крещеніе; и крестися ту в Новѣгородѣцѣ и нача быти въ хрестіанствѣ. И по семь иде Войшелкъ до Галича къ Данилови князю и Василкови, хотя пріати мнишескый чинъ; тогда же Войшелкъ крести Юрія Лвовича; то же по томъ иде в Полонину къ Григоріеви в монастыри, и пострижесе в чернцы, и бысть въ монастыри у Григорія три лѣта; оттолъ же поиде въ Святую Гору, пріемъ благословеніе отъ Григорія. Григорій же бяше челоуѣкъ святъ, яко[го] же не бысть предъ нимъ и [ни] по немъ не будетъ. Войшелкъ же не може дойти до Святыя Горы, зане мятежь бысть великъ тогда в тѣхъ земляхъ, и прійде опять в Новѣгородокъ, и учини събѣ монастырь на рѣцѣ на Немнѣ, межи Литвою и Новымъ // городкомъ, и ту живяше. Отець же его Миндовгъ укариуаше его про его житіе³; онъ же на отца своего не любоваше велми.

Въ то же время умре княгини Миндовговаа, и поча карити по ней. Бяше бо сестра ея за Довмонтомъ за нальщальнскимъ княземъ; и посла Миндовгъ до Нальщанъ по свою свѣсть, тако река: “[Се] сестра ти³ мрътва, а поедь карить по своей сестрѣ”. Оной же пріехавши карить. Миндовгъ же въсхотѣ поняти свѣсть свою за ся, и нача ей молвити: “Сестра твоя умираючи велѣла ми⁴ тебе⁵ поняти за ся; тако рекла, ати инаа дѣтий не цвѣлитъ”; и поя ея за ся. Домонтъ же се услышавъ печалень бысть о семь велми, мысляше бо, абы како убити ему Миндовга, но не можаше, зане бысть сила его мала, а сего велика. Довмонтъ же искаше собѣ, абы с кымъ мочно убити ему Миндовга, и изнайде собѣ Треняту, сестричича Миндовгова, и с тымъ думаше убити Миндовга. Тренята же бяше тогда у Жемойти.

[Въ лѣто 6771.] В се же время послалъ бяше Миндовгъ всю свою силу за Днѣпръ на Романа на дебрянского⁶ князя; Довмонтъ бяше с ними же пошелъ на войну, и усмотри врѣмя подобно собѣ, и воротися назадъ, тако река: “Кобъ ми не дасть с вами пойти”; воротивъ же ся назад и погна въборзѣ, и изогна Миндовга, ту же и уби его и оба сына его с нимъ уби, Рукля же [и] Репьскєя. И тако бысть конецъ Миндовгову убитію.

[П]о Миндовговѣ же // убитіи, Войшелкъ убоявся того же и бѣжа до Пиньска и ту живяше; а Тренята нача княжѣти во всей земли Литовьской и в Жемойти. И посла по брата своего по Товтивила до Полоцька, река тако: “Брате! Пріедь сѣмо, розделимъ собѣ землю и добытокъ Мин-

¹ велми; ² кого; ³ твоя; ⁴ мь; ⁵ ти; ⁶ брянского.

³ В Іп.: укариуашеться ему по его житію.

Треняту убиша

довъговъ”. Оному же прієхавъшю к нему, и поча думати Товтивиль, хотя убити Треняту, а Тренята собѣ думаше на Товтивила пакъ; и пронесе думу Товтивилу бояринъ его Прокопій полочанинъ; Тренята же попередивъ и уби Товтивила и нача княжити одинъ. По семъ же почаша думати конюшіи Миндовгови, 4 паробци, како бы лзѣ имъ убити Треняту; оному же идущю до мовниці мыти, они же усмотривше собѣ время тако, убиша Треняту; и тако бысть конецъ убитія Тренятина. Се же слышавъ Войшелкъ, поиде с пиняны к Новьгородку, и оттолѣ поня съ собою новьгородци и поиде в Литву княжити; литва же вся пріаша и съ радостію *великою* своего господичича.

[Въ лѣто 6772.] Войшелкъ же нача княжити въ своей¹ земли Литовьской, и поча ворогы своа избивати, и изби ихъ бесчисленное множество, а друзіи розбѣгошася, камо кто видя; и оного Остафіа уби оканьного, незаконьного, проклятаго, о немъ же напереді списахомъ.

Въ прежерченномъ же лѣте Миндовгова убитія, бысть же веселе² у Романа князя у дръбеньского³, нача отдавати милую свою дъщерь, именемъ Олгу, за Володимера князя, сына Василкова, внука великого князя Романа Галицкого. // И в то время рать пріиде на Романа литовьского⁴, онъ же бися с ними и побѣди я, самъ же раненъ бысть, не мало бо показа мужьство свое, и прієха въ Дебрянскъ⁵ с побѣдою и честію великою, и не *помня* раны⁵ на тѣлѣ своемъ за радость, и отда дъщерь свою. Бяху бо в него иные три, а се четвертаа; си же бяше ему всѣхъ милѣе, и посла с нею сына своего старейшаго Михайла и бояры многы. Мы же на предлежащее възвратимся.

729

Браня

Княжащю же Войшелкови в Литвѣ, и поча ему помагати Шварно князь и Василко, нареклъ бо бяше Василка отца собѣ и господина; а король бяше тогда впалъ в болєсть велику, в ней же и сконча животъ свой, и положиша его въ церкви святыа Богородица, в Холмѣ, юже бѣ самъ сздалъ. Сѣй же король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый, сзда города многы, и церкви постави, и украси я разноличными красотами; бяше бо братолюбіемъ светяся съ братомъ своимъ Василкомъ; съ же Данило бяше вторый по Соломонѣ. По семъ же Шварно поиде в помочь [Войшелкови, а Василко князь отъ себе посла ему помочь] всю свою рать; Войшелкъ же нареклъ бяше Василка яко отца собѣ и господина. И пріиде Шварно с помочью в Литву к Войшелкови, и видѣ Войшелкъ помочь Шварнову и Василкову, отца своего, и радъ бысть велми; и нача пристроиватися и поиде въ силѣ тяжьцѣ, и нача города имати, вода в Литвѣ⁶ и в Нальцанохъ; города же поймавъ⁷, а ворогы своа избивъ, и тако пріидоша въсвоаси.

Умре Данило король
и въ Холмѣ положенъ
Левъ, сынъ его,
Даниловичъ фундоваль

730

[Въ лѣто 6773.] *В та же лѣта* явися звѣзда на вѣстоцѣ хвостатаа, образомъ страшнымъ, // испущаючи отъ себе луча великы, си же звѣзда нарицашеся власатаа; отъ виденія же сеа звѣзды страхъ обя вся челоувѣкы и ужась; хитрець же смотривше тако рекоша: “Иже мятежь великъ будетъ въ земли”; но Богъ спасеть⁸ своею волею, и не бысть ничего же.

¹ во всей; ² свадьба; ³ брянського; ⁴ Брянскъ; ⁵ раненъ; ⁶ во Дявельтвѣ; ⁷ поймаивъ.

* В Іп.: *ратъ пріиде литовьская на Романа.*

⁸ В об. сп. помилка. Слід: *спасе.*

Того же лѣта преставися великаа княгини Василковаа, именемъ Олена, и положиша тѣло ея въ церкви святыа Богородица, въ епискупны Володимерьской.

Тогда же в самѣхъ Татарохъ мятежь бысть великъ и избишася сами межи собою бесчисленное множество, акы пѣсокъ морьскый.

[Въ лѣто 6775. И бысть тишина.]

[Въ лѣто 6776.] По семъ же княжащю Вѣйшелкови в Литвѣ и Швар-

нови, и поиде литва на ляхы воевати на Болеслава князя, и идоша мимо Дорогичинъ; слугы же Шварновы идоша с ними же и воеваша около Скаришева, и около Визль же и Торжьку, и взяша полона много. Тогда же Болеславу князю болну суцю велми, потомъ же Болеславъ оздорови-ся¹, посла посоль свой къ Шварнови; тогда же Шварнови суцю в Новѣго-родцѣ, тако река: “Про што мя еси воевалъ? Без мося вины землю мою еси взялъ”? Шварно же с запрѣлься ему, тако река: “Я тебе не воевалъ, но литва тебе воевала”. Посоль же рече Шварнови: “Тако ти молвить князь Болеславъ: я на литву не жалую[сь], аже мя воева не мирникъ мой, а воевалъ мя тако и гораздо, но на тя жалую; а Богъ буди по правомъ, то тѣй[то] россудить межу нами”. И отселѣ заратишася, и почаша ляхове

воевати около Холма; воеводы же быша с ними: Сигнѣвъ, Вѣржъ, // Сул-ко, Невѣступъ; и не взяша ничего же збѣгли бо ся бяху въ городъ, зане вѣсть бяху подали имъ ляхове украиняне. По семъ же Шварно пріѣха въборзѣ из Новагородъка и поча съвокупивати силу свою, и Василко князь и сынъ его Володимеръ, съвокупившеся поидоша в Ляхы воевати. Шварно же поча воевати около Люблина, а Володимеръ около Бѣлос, и взяша полона много, и тако поидоша въ своаси: Шварно поиде к Холмо-ви, а Володимеръ поиде къ Чръвну, ту бо бяше отецъ его Василко, ис Чръвна же поиде къ Володимерю. Пришедшимъ же имъ домовъ, и по семъ ляхове почаша воевати около Чръвна, тое же недѣли и не вземше ничего же и тако поидоша назадъ. И по томъ Болеславъ князь присла по-соль свой къ Василкови, Григоріа, пробоща люблинъского, тако река: “Своаче! съимѣвася”. Василко же рѣчи его радъ^а, и порекоста себе сънемъ в Тернавѣ. И по семъ Василко поиде к соньмови до Тернавы, и бывшю ему у Грабовци и прійде к нему вѣсть, аже ляхове вѣсть² учинили, къ соймове не шли, но обышедше около, на Ворота, и тако поидоша къ Белзу, и поча во-евати и села жечи. Василко же поиде вборзѣ отъ Грабовца, съ Шварномъ и съ сыномъ своимъ Вѣлодимеромъ, и прійдоша къ Чръмну, и видѣша, аже села горять, а ляхове воюють. Василко же пусти на³ на воротъ⁴, иде же бя-ху ляхове възогналися, воюючи по селомъ: убиша отъ нихъ многыа, а дру-гыа изоймаша. Ляхове же убоявшеся поидоша *назадъ* восвоаси. Василко же посла по нихъ Шварна, сыновца своего //, и Володимера, сына своего: указалъ бо бяше има, тако река: “Не бійте же ся с ними близъ, но пус-тѣте я во свою землю; олѣны пойдуть роздѣлившеся, то же бійтеся с ни-ми”. И тако по нихъ Шварно съ Володимеромъ поиде, въ силѣ тяжцѣ, бяху бо полци [видениемъ] яко борове велици. Шварно бяше впередъ идя своимъ полкомъ, а Володимеръ идяше назади своимъ полкомъ; ляхове же бяху еше не вошли въ свою землю, но токмо бяху Вѣрота прошли: се

^а В іп.: Василко рече: “А язъ радъ”.

¹ устобився; ² леть; ³ ня; ⁴ воропъ.

Битва

Примиря
знову з ляхи

733

Нѣмчинъ обѣдъ

734

В Литвѣ Тройдени
пануєть

же мѣсто бѣше твердо, зане немощно бысть обойти его никуда же, тѣмъ же и нарицахуся Ворота тѣсною своею; ту же и угониша я Шварно впередъ ида своимъ полкомъ и не помня рѣчи стрѣя своего, и не¹ дождалъ полка брата своего Володимера, и устремися на бой. Сразившима же ся челома, и тако полониша *ляхове* полкъ Шварновъ, а инѣмъ полкомъ не мощно бысть помощи ниоткуда же тѣсною. И тако побѣдиша ляхове русь и убиша отъ нихъ многы, отъ боярь и отъ простыхъ [людей], ту же убиша оба сына тысяцкого, Лаврентіа и Андреа: немало бо показа мужество свое, и не побѣгоста братъ отъ брата, ту же и пріаства побѣдний² конецъ. По семъ же умиришася ляхове съ русью, Болеславъ съ Василкомъ и съ Шварномъ, и начаша быти в любви велици. По семъ же Войшелкъ да княженіе свое зятю своему Шварнови, а самъ опять въсхотѣ пріати мнишескый чинъ. Шварно же моляшеся ему повелику, абы еще княжилъ с нимъ³ в Литвѣ: но Войшелкъ не хотѣше, тако река: “Согрѣшили есмъ много предъ богомъ и человекы, ты княжи, а земля ти⁴ опасена”. Шварно же // не може умолити его, и тако нача княжити в Литвѣ; а Войшелкъ иде до Угровска в манастырь святого Даниліа^а, и взя на себе чернеческыа порты и почаша жити въ манастыри, тако река: “Се ми zde близь мене сынъ мой Шварно, а другый господинъ и мой отецъ [князь] Василко; а тѣма ся ему утѣшивати”. Григорій же полониньскый еще бѣше живъ, наставникъ его. Войшелкъ же въспрашавъ о животѣ его, радъ бысть посла по нь, рече: “Господине отче! Прие[ди] сѣмо”; онъ же пріеде к нему и настави и Григорій на путь чернеческый. И в то время присла Левъ к Василкови, тако рече: “Хотѣлъ быхъ снятися с тобою, абы туто и Войшелкъ былъ”. Василко же посла по Войшелка, страстное недѣлѣ, тако рече: “Прислалъ къ мнѣ Левъ, а быхмося сняли; а не бойся ничего же”. Войшелкъ же бояся Лва и не хотѣше ехати, но поеха на Василкову руку, и пріеха святое недѣли у Володимеръ, и ста въ манастыри святого Михаила великого. Марколтъ же нѣмчинъ зва к собѣ[всѣ] князи на обѣдъ, Василка, Льва, Войшелка; и начаша обѣдати и пити и веселитися. Василко же напився поеха домовъ спать, а Войшелкъ поеха до манастыря, идеже стоаше. И по семъ пріеха Левъ къ нему въ манастырь и почаша молвити Войшелкови: “Куме! Напіємся *по чаши вина*”; и почаша пити. Діаволь же не хотѣше искони добра человекъскому роду, вложи въ сердце Лвови, но уби Войшелка завистию, иже бѣше далъ землю Литовскую [брату] его Шварнови, и тако бысть конецъ убітіа его, спряташе же тѣло его и положиша въ церкви святого Михаила Великого. Княжашю же по Войшелцѣ // Шварнови в Литовской земли, княживъ же не много лѣтъ и тако преставися, и положиша тѣло его въ церкви святыа Богородица близь гроба отня.

[Въ лѣто 6777. Не бысть ничто же.]

[Въ лѣто 6778.] По семъ же нача княжити в Литвѣ окаянный, безаконный, проклятый и немилостивый Тройдени, его же безаконіа не могохомъ списати срама ради: такъ бо бѣше безаконникъ, яко и Антиохъ Сурскый, и Иродъ Іерусалимскый и Неронъ Римскый, ина многа злѣйша

¹ но; ² побѣды; ³ ними; ⁴ ть.

^а В Іп.: *ко святому Данилю*.

Умре Василко

Володимерь пануеть

735

Любовь съ Львомъ

736

того безаконіа чиняше. Живъ же лѣтъ 12, и тако преставися безаконникъ. Бяше же в него братіа: Борза, Сирьпятій, Лѣсій, Свилкели¹; бяхуть бо живуше въ святомъ крещеніи, сіи же живяху въ любви, въ кротости, въ смиреніи, дрѣже правую вѣру хрестіанскую, преизлиха любяще [вѣру и] нищаа. Сии же всѣ преставишася при животѣ Тройденевѣ.

[Въ лѣто 6779.] *В то же врѣмя* преставися благовѣрный князь христілюбивый великий вѣлодимерьскый, именемъ Василко, сынъ великого князя Романа, и положиша тѣло его въ церкви святыа Богородица, въ епискупьи Володимерьской.

[Въ лѣто 6780.] *И по немъ* нача княжити, в него мѣсто, сынъ его Вѣлодимерь, правдолюбіемъ святася² къ всей своей братіи и къ бояромъ и къ простымъ людемъ, а Левъ нача княжѣти у Галичи и в Холмѣ, по братѣ по своемъ, по Шварнѣ.

[Въ лѣто 6781.] *По семъ же* умиришася съ ляхы, и з Болеславомъ княземъ. Болеславъ же тогда заратилъся съ вротѣславскымъ княземъ; и идоша ему в помочь Левъ, Мѣстиславъ, а Володимерь самъ не иде, но посла свою рать съ Жилиславомъ; про то не иде самъ, заратилъ бо ся бяше съ ятвязѣ. По семъ же здумаше князи пойти на ятвязѣ, приспѣвши же зимѣ // сами князѣ не идоша, но послаша воеводы своя ратью: Левъ посла съ своею ратью Андрѣа Путивльца, а Володимерь посла съ своею ратью Желислава, а Мѣстиславъ посла съ своею ратью Вѣлодѣслава Ломоносого; ходивъше же и взяша Злину, ятвяземъ же събравшимся и не смѣша битися с ними, и тако прійдоша с побѣдою и честію великою къ своимъ княземъ. И по семъ пріехаша князи ятвязѣстїи, Минтеля, Шюрпа, [Мудѣйко], Пестило, ко Львови и Вѣлодимерови и Мѣстиславу, мира просячи събѣ; они же одва имъ даша миръ, и ради быша ятвязѣ о мирѣ, и тако поехаша въ свою землю.

[Въ лѣто 6782.] Тройденеви же еще княжащю в Литовьской земли, живяше съ Львомъ въ величѣ любви, шлючи многы дары межи собою; а съ Володимеромъ не живяше в любви про то, иже бяше отецъ Вѣлодимеровъ князь Василко убилъ на войнахъ 3 браты Тройденевы, про то же и не живяше с нимъ в любви, но воевашеся с нимъ, но не великими ратми; Тройдени же посла пѣщци та темъ воеваша Володимера, а Володимерь тако же его пославъ воеваше и тако воевастася лѣто цѣло. По семъ же Тройдени, забывъ любве Львовы, пославъ городняны, велѣ взяти Дорогычинъ, и Трідъ с ними же бяше. Съи же вѣдаше о городѣ, како мощно взяти, излѣзь же [и] въ ночи, и тако взяша и на самый великъ день, и избиша все отъ мала и до велика. Се же услышавъ Левъ, [и] печаленъ о семъ бысть [велми], и нача промышляти: и посла в татары къ великому цареви Меньгутимореви, и прося събѣ помощи у него на Литву. Меньгутимеръ же // да ему рать, и Ягураина с ними восводу, и заднѣпрскїа князи всѣ да ему в помочь, Романа дебрянского и съ сыномъ Олгомъ, и Глѣба князя смоленского, инѣхъ князей много: тогда бо бяху вси князи въ воли татарьской. Зимѣ же приспѣвши и начаша ся пристроивати князи рустїи, Левъ, и Мѣстиславъ, и Володимерь, идоша же с ними князи пиньстїи [и туровьсцьи]. И бысть идущимъ имъ мимо Туровъ къ Слуц-

¹ Свелкений; ² святася.

Ополчение

737

Взятъ городъ

Пруси идутъ походъ

738
Мысль блага

ку, и ту ся сняста с татары¹ у Слуцка; и тако пойдоша вси въборзѣ к Новгородѣ, и не дошедше рѣкы Сирьячи ту же и сташа на ночь, а завтра въставши рано пойдоша и першешдше рѣку до свѣта, ту же и дождаша свѣта; въсходящю же солнцю и начаша изряживати полкы, изрядивше же полкы и тако дойдоша къ городу. Татарове² же идяху поправу своимъ полкомъ, а отъ нихъ Левъ своимъ полкомъ идяше, а отъ и Лва Володимеръ идяше своимъ полкомъ полѣву. Татарове же прислаша ко Лвоу и Володимерови, тако рекучи; “Дѣти наши видѣша, аже рать стоитъ за горою, пара идетъ ис коней; а пошлѣте люди добрыя с нашими татари, ать осмотрятъ што будетъ”. Они же послаша с ними добрыя люди, и тако схавше осмотрѣвшѣ, аже нѣту рати, но пара идяше съ истоковъ, текущихъ из горъ, зане морози бяху велици; и тако прійдоша къ городу и сташа около его. Мъстиславъ же бяше не притягль, но шель бяше отъ Копыля воюя по Полѣсью, ни Романъ, ни Глѣбъ, ти князи заднѣпрѣстии, но тѣмъ одинъ Олегъ, сынъ Романовъ, притягль, пришелъ бо бяше напередъ // с татары; татарове же велми жадаху Романа, абы притягль. Левъ же лестъ учини межи братьею своею, утаився Мъстислава и Володимера, взя околнїи городъ³ с татары, а дѣтинець остася. Завтра же, по взятїи города, прїиде Романъ и Глѣбъ⁴ съ великою силою, и гнѣвахуся вси князи на Лва, Мъстиславъ и Володимеръ и тестъ ему⁵ Романъ деврянскїй, и Глѣбъ смоленскїй, и инїи князи мнози, вси гнѣвахуться на нь про то, иже не потвори ихъ людми противу себе, самъ взя городъ с татары; здумали бо⁶ бяху тако, аже бы имъ въземши Новгородокъ, то же по том пойти в Литовьскую землю, но не идоша гнѣвомъ про Лва, и тако възвратишася въсвоася. Тако же отъ Новагородѣка прїеха Олегъ въ Володимеръ къ своей сестрѣ; Володимеръ бо зовяше тогда тестя своего къ себѣ повелику, то река: “Господине отче! Поедь, побудешъ въ своемъ [дому] и дѣщере своя здоровїе видишь”. Романъ же отпряся ему, тако река: “Сыну мой Володимере! Не могу отъ рати своя отѣхати; се хожю въ земли ратной, а кто ми допроводи⁷ рать мою домовъ? а се мене [въ] мѣсто сынъ мой Олегъ, ать едетъ с тобою”; и цѣловавшася, и тако посхаша въсвоася.

[Въ лѣто 6783.]

[Въ лѣто 6784.] По семъ же прїидоша пруси къ Тройденеви изъ своєю землѣ неволею предъ нѣмци; онъ же п[р]їа я къ собѣ и посади часть ихъ в Городнѣ, а часть ихъ посади у Слонимѣ⁸; Вълодимеръ же, здума съ Лвомъ съ братом своимъ, пославша рать свою къ Слониму⁹, взяста я, а быша землѣ не подѣсѣдали. По семъ же Тройдени пославъ брата своего Сирьпутя, и воева около Камена, Володимеръ же // противу тому пославъ и възя у него Турїйскъ, на рѣци на Немнѣ, и села около его пойма; и по семъ же умирїастася и начяста быти въ велици любви. И по семъ вложи Богъ въ сердце мысль блага князю Володимеру, нача събѣ думати, абы где за Берестїемъ поставити городъ. И възя¹⁰ Книгы Пророческіа, тако събѣ въ сердци мысля, рче: “Господи Боже сильный и всемогый, словомъ своимъ вся съзидаа и растроая! Што ми, Господи, проявишь грѣшному рабу своему, на томъ стану”. Разг-

¹ сня с татары; ² татаромъ; ³ градъни; ⁴ Глѣбовъ; ⁵ его; ⁶ же; ⁷ доправитъ; ⁸ во Въслонимѣ; ⁹ ко Вослониму; ¹⁰ вся.

739 нувъ же Книгы, и выняся ему пророчество Ісаіно: Дух Господень на мнѣ, его же ради помаза мя, благовѣстити нищимъ посла мя и сщѣлти съкрушенныя сердцемъ, проповѣдати плѣнникомъ отпушеніе и слѣпымъ прозреніе, призвати лѣто Господне пріятно и день възданія Бога нашего, утѣшити вся плачущіяся дати плачущимся Сіюню славу, за попель помазаніе і веселіе, и украшеніе за духъ уныніа: и нарекутся родъ правды, насаженіе Господне въ славу; и съзижуть пустыня вѣчныя, запустѣвшая преже, въздвигнути города пусты, запустѣвшая отъ рода. Князь же Володимерь отъ сего пророчества уразумѣ милость Божию до себе, нача искати мѣста подобна, абы где поставити городъ. Сіа же земля бѣше опустѣла по 80 лѣтъ по Романѣ; нынѣ Богъ въздвигну ю, милостію своею. И посла Володимерь мужа хитра именемъ Олексу, иже бѣше и при отци его многы города рубя, и посла его Вьлодимерь с тоземци въ челънохъ, вѣврѣхъ рѣкы Льсны, абы где изнайти таково мѣсто городъ поставити; // сѣй же нашедъ мѣсто таково, и пріѣха къ князю и нача повѣдати. Князь же самъ еха, съ бояры и слугами, и улюби мѣсто то надъ берегомъ рѣкы Льсны, и оттребі є; и по томъ сруби на немъ городъ и нарче имя ему Каменецъ зане бысть земля камена.

Послы поганыя

[Въ лѣто 6785.] *По семъ же на на зиму* прис[л]а окаанный и безаконный [Ногай] *поганый* послы своа съ грамотами, Тегичага, Котлубугу и Єшимута, ко Львови и Мьстиславу и Володимеру, тако река: “Всегда ми жалуете на литву; осе же вамъ далъ есмь рать и воеводу с ними Мамъшѣя, пойдѣте же с ними на ворогы своа”. Зимѣ же приспѣвши, и тако пойдоша князи рустіи на литву, Мьстиславъ, Володимеръ, а Левъ не иде, но посла сына своего Юрія; и тако пойдоша вси к Новугородъку. Бысть же пришедшимъ имъ къ Берестію, и вѣсть прійде имъ, иже уже татарове попередили к Новугородъку; князи же на[ча]ша думати собѣ, Мьстиславъ и Володимеръ, і Юрій, тако рекучи: “Єже пойдѣмъ к Новугородъку, а тамо уже татарове извоевали все; пойдѣмъ где къ цѣлому мѣсту”; и тако съдумавше пойдоша к Городну, и бысть минувшимъ имъ Волковыескъ далече, и сташа на ночь. Ту Мьстиславъ и Юрій, и утаивъшеся Володимера, посласта лучшыи своа бояры и слугы своа воевати съ Туимою; он[и] же воевавшѣ тамо и легоса на ночь, рати своей не шедше, и безъ сторожей, и dospѣхи з себе¹ сѣймавшѣ. Тогда же утече беглецъ отъ нихъ [единъ] до города, и нача повѣдати горожаномъ тако: “Онамо людие лежать на селѣ безъ ряду”; пруси же и бортове, выехавше из города, // удариша на нѣ *на* ночь и избиша я всѣ, а другыя изоимаша и в городъ ввѣдоша я, Тюима на санехъ увезоша, бѣ бо раненъ велми. Заутра же полкомъ пришедшимъ к городу, прибѣже к рати мьстиславьской^а нагъ и бо², и начатъ повѣдати о бывшемъ, аже избиты вси бояре Мьстислави и и Львови, и слугы всѣ избиты, а друзіи *бояре* пойманы; и печални быста о семъ велми Мьстиславъ и Юрій за свое безуміе, а Володимерови не любо бысть на нею, иже отаивъшися его тако учинили; и начаша собѣ промышляти о взятіи города. Столпъ бо бѣ каменъ высокъ стоа передъ ворота города,

Столпъ

¹ своѣ; ² и босѣ.

^а В Іп.: *Ратиславко Мьстиславль.*

и бяху въ немъ заперлися пруси, и не бысть [имь] мимо онь пойти к городу, побиваху бо изъ столпа того; и тако приступивше къ нему взяша и, страхъ же великъ и ужась паде на городъ, [и] бывшаа яко мертви стоашеи на заборолѣхъ города и о взятіи столпа, зане то бысть упованіе ихъ. И начаша думати о своихъ боярехъ, како бы ихъ мочно добыти, но не могоша никако же. Мьстиславъ же и Володимеръ и Юрій и докончаша з горожаны тако: города имъ не имати, а своа бояры выимати; бояры же своа поимаша, а городу не въспѣвшє ничто же, тако възвратишася въсвоа си.

Походъ

[Въ лѣто 6786.] Тройдени же еще княжа в Литовьской земли, посла рать велику на ляхы, и брата своего Сирпутя посла; бяху бо и ятвязи тогда и воеваша около Люблина по три дьни: и взяша безчисленное множество полона, и тако придоша съ честію великою домовъ.

741

[Въ лѣто 6787.] *По томъ же лѣтѣ* голодъ бысть по всей земли, и в Руси, и в Ляхохъ, и в Литвѣ, и в Ятвязехъ. По семъ же // ятвязѣ послаша послы своа к Володимерови, тако рекучи: “Господине княже Володимере! Приехали есмы к тебѣ отъ всѣхъ ятвязь, надѣючися на Богъ и на твое здоровіе; господине, не помори насъ, но перекорми насъ себѣ; пошли, господине, к намъ жито свое продавать, а мы ради купимъ: чего ли въсхочешь, воску ли, бобровъ ли, чръныхъ ли кунъ, бѣли ль, сребра ль, мы ради дамы”. Вълодимеръ же из Берестіа посла к нимъ жито, в лодияхъ, по Бугу, съ людьми з добрыми, кому вѣря. Идущимъ же имъ по Бугу, и тако възыдоша на Наровъ и пойдоша по Нарѣви. Идущимъ же имъ и придоша подъ городъ подъ Полтовескъ, ту же и сташа на ночь опочивати собѣ, и тако избиты быша вси подъ городомъ, в ночи: жито поймавшє, а лодьи потопиша. Вълодимеръ же искаше сего велми, хотя увѣдати, кто се учинилъ, а къ Кондратови брату своему слаше, тако река ему: “Подъ твоимъ городомъ избиты мои людие, любо твоимъ повеленіемъ, или иного, ты вѣдаешь въ твоей земли; повѣжь”. Кондратъ же ся запрѣ: “Я не избиваль, а иного не вѣдаю, кто избилъ”. Олны же повѣдилъ Володимеру уи его, князь Болеславъ, на сыновца своего на Кондрата, тако река: “Безъ лѣпа ти ся прить, а самъ ти избилъ твоя люди”; тогда Болеславъ не в любви¹ живяше съ сыновцемъ своимъ Къндратомъ. Болеславъ же рече Володимерови: “Увѣдайся с нимъ, великъ бо сѣромъ възложилъ на тя; а зложи съ себе сѣромъ свой”. Вълодимеръ же посла на Кондрата рать свою, и воеваша по сей сторонѣ Вислы, и взяша полона много. По семъ же Кондратъ присла къ брату своему Володимеру, мира не² хотя с нимъ; // Вълодимеръ же умирися, и начаста быти въ велицѣ любви, Володимеръ же и челядь ему вѣроти, што былъ повосвалъ⁶.

Володимеровы
люди избиты

742

Болеславъ умре

Того же лѣта преставися великій князь краковьскый Болеславъ, добрый и тихый, кроткий и смиренный, незлобивый, *братолюбивый*. Поживъ же лѣта многа, и тако въ старости добръ отъиде къ Господу, тѣло же его спрятавшє положиша его въ церкви² святого Францишка, въ городъ в Краковѣ.

¹ в нелюбви; ² божницѣ.

² В об. сп.: не зайве; ⁶ В Іп.: што была рать повоевала.

Болеславы пять
сыновцовъ

Лестько на мѣстце
Болеславомъ

Кончакъ, Козѣи
и Кубатанъ

На ляхы со Лвомъ
Юрий, сынъ Лвовъ

743

Левъ с татары отъ
ляховъ пораженъ

Переворескъ взятъ
отъ Лестка

Ненависть и рати
между братею
Самовитчами

744

[Въ лѣто 6788.] По смерти же великого князя Болеслава, не бысть кто княжа в Лядьской земли, зане не бы в него сына; и въсхотѣ собѣ Левъ землѣ, но бояре бяху силнии и не даша ему землѣ. Бяше бо в Болеслава сыновець 5: Съмовитовича два: Кондратъ же и Болеславъ, а Казимеричовъ трии: Лестько, Земомышлѣ, Володиславъ; бояре же лядстїи избраша себѣ одного отъ нихъ, Лестька, и посадиша и въ Краковѣ на столѣ Болеслави, и поча княжѣти Лестько. По семъ же Левъ въсхотѣ собѣ чясти землѣ Лядьское, города на украинѣ, еха к Ногаєви, оканьному, проклятому, помочи събѣ прося у него на ляхы; онъ же да ему помочь, оканьного Кончака, и Козѣа и Кубатана. Зимѣ же приспѣвши и тако пойдоша: Левъ радъ и поиде с татары и сыномъ своимъ Юріємъ, а Мьстиславъ и Володимеръ, и сынъ Мьстиславъ Данило, пойдоша неволею татарьскою. И тако пойдоша вси къ Судомиру, и пришедше къ Судомиру, и пойдоша на ону сторону рѣкы Вислы, ту же [и] переидоша рѣку по ледови подъ самѣмъ городомъ: первее перейде Левъ съ своимъ полкомъ и сыномъ своимъ Юріємъ, и по немъ // Мьстиславъ и сынъ ему Данило, та же по нихъ татарове. И тако перешедше и сташа около города; стоавше же малъ часъ и не бившеся. По семъ же поиде Левъ съ своими полкы, со силою великою [ко Кропивници, с гордостью великою] хотя ити къ Кракову. Володимеръ же бѣ назадъ стоа у города съ своимъ полкомъ: и начаша ему повѣдати осекъ в лѣсѣ полнъ людеи и товара, не взиманъ бо бѣ некоторою ратью, зане тврѣдъ бяше велми; Вълодимеръ же отряди к нему люди добрыа, и Кафилата с ними же селезенци; бысть же пришедшимъ имъ къ осѣкови, и бишася с ними ляхове крѣпко, одва могоша взяти и съ великымъ потомъ, и поймаше в немъ множество людеи и товара. Яко же въпредь списахомъ о Левѣ, и бысть же идущю ему полкы своими, начаша расходитися воевать, Богъ учини надъ нимъ волею своею: убиша бо ляхове отъ полку его много бояръ и слугы добрыа, и татаръ чясть убиша; и тако възвратися Левъ назадъ съ великымъ бесчестїемъ.

[Въ лѣто 6789.] *Противу же сему* Лестько иде на Лва и взя у него городъ Переворескъ, и иссъѣче весь ^а отъ мала до велика и городъ зажьже; и поиде назадъ въсвоаси.

По семъ ¹ же вложи діаволь въ сердце ненависть въ два Сомовитича, въ Кондрата и в Болеслава, начаста ворожествовати межи собою и воеватися. Кондратъ же живяше съ братомъ своимъ Володимеромъ заодно, а Болеславъ живяше с Лестькомъ и съ братомъ его Володиславомъ заодно; Болеславъ же съвокупивъ рать свою, и поя помочь събѣ у Володислава, и поиде на брата своего на Кондрата к городу къ Сздову, Кондратови же не бывшю тогда въ городѣ, // и тако приступльше взяша городъ. Законъ же бяше в Ляхохъ таковъ: челяди не имати, ни бити, но лупяху. Городу же взяту, и поймаша в немъ товара много, и люди полупиша, и ятровъ свою облупиша, княгиню Кондратовую и сыновицу свою

^а В Іп.: и люди в немъ вси.

¹ томъ.

Володимерь сжалися

Походъ в Ляхи

745

Мова

746

Взятъ городъ

Походъ к Берестію

облупи, и учини сѣромоту велику брату своему Коньдратови. По семъ же Къндратъ посла посолъ свои къ брату своему Вълодимерови, жалуа ему о своєи сѣромотѣ. Вълодимеръ же, сѣжалиси и расплакався, рече послу брата своего: “Брате! Речи, Богъ буди отместникъ твоей сѣромотѣ; а се я готовъ тобѣ на помочь”; и нача наряживати рать на Болеслава, и ко сыновцу своему къ Юрьєви посла, помочи прося. Сыновець же ему тако рече: “Стрыю мой! Радъ быхъ и самъ с тобою шелъ, но нѣколи ми: еду, господине, до Суждаля женитися, а съ собою поймаю немного людій; а се вси мои людие и бояре. Богу на руцѣ и тебѣ, а коли ти будетъ любо, тогда с ними пойди”. Володимеръ же нарядивъ рать и пойде къ Берестію, ту ся и събра, и Хольмяне придоша къ нему, бѣше бо с ними Туима воевода, и пойде Вълодимеръ къ Мелнику съ множествомъ вой, из Мѣлника же отряди с *ними* воеводу, Василка князя слонимского¹, Вълодимерови, и Жилислава, и Дуная, а съ Юрьєвою ратью бѣше воевода Туйма; и тако пойдоша в Ляхы. Володимеръ же отрядивъ рать и поеха до Берестіа, послалъ же бѣше посолъ напредъ предъ ратью къ брату своему Къндратови, бѣху бо у него бояре невѣрніи, а бы не дали вѣсти Болеславу. Посолъ же Вълодимеровъ, // прієха къ Кондратови, поча ему молвити при всѣхъ его боярехъ: “Тако ти молвить братъ твой Вълодимеръ: радъ быхъ ти, рци, помоглъ за твою сѣромоту, но нѣлзи [ми], замяли нами татарове”. По семъ же посолъ емъ князя за руку^а; князь же уразумѣвъ выйде с нимъ^б вонъ, и поча ему повѣдати: “Братъ ти тако молвить: наряживайся самъ и лодіа наряди възитися на Вислѣ, рать будетъ у тебе заутра”. Кондратъ же радъ бысть повелику, и повелѣ възборзѣ изрядити лодья, самъ ся наряди. Пришедши же рати извозишася и почаша изряживати полкы, изрядивше же ся и тако пойдоша: Василко пойде своимъ полкомъ, а Жилиславъ своимъ полкомъ, а Дунай своимъ полкомъ, Кондратъ же князь съ ляхы своимъ полкомъ, а Туйма своимъ полкомъ; и тако идяху съ великою крѣпостию усрѣдно. Но дошедшимъ же имъ города Сѣхачева, и думяху о взятии его, абы в землю глубоко не входили; но възборони имъ Кондратъ князь, вѣда е ко Гостиному, то бо бѣше милое мѣсто Болеславле. Пришедшимъ же полкомъ к городу, и сташа около города, яко борове велиции, и начаша пристроивати ся на взятіє города; князь же Кондратъ нача ездя молвити: “Братья моя милаа руси! Потягнѣте за одно сердце”; — и тако полезоша подъ заборола, а друзіи половци² стоаху недвижимо, стерегучи внезапного наезда отъ ляховъ. Пришедшимъ³ же подъ заборола пуцаху на ня каменіє, яко градъ силный, но стрѣлы ратныхъ не дадѣше имъ ни выникнути изъ заборолъ, и начаша // пободыватися копіи, и мнози язвени быша на городѣ, овы отъ копій, овы отъ стрѣлъ, и начаша мрѣтвіи падати отъ заборолъ, яко сноповѣ; и тако взяша городъ, и поймаша в немъ товара и полона бесчисленное множество, а пороки иссѣкоша а городъ зажгоша, и тако възвратишася въ своаси с побѣдою и честію великою. Кондратъ же князь поеха въ свой городъ, въземъ на ся вѣнецъ побѣдный и зложивъ ис себе сѣромоту свою, помочью брата своего Володимера; а Василко князь поиде къ Берестію, съ множествомъ полона, и посла предъ собою вѣсть господину своему

¹ вослонимьского; ² полци; ³ прилѣзъшимъ.
^а и сжа ему руку; ^б В іп. помилково: с *ними*.

747

Прусово
мужество

Походъ на Угры

748

Жилиславъ,
Оловянецъ и Вишта

князю Володимеру. Вълодимеръ же бѣше паче печалуа повелику, зане [не] бысть вѣсти долго отъ полку его; по семъ же прїиде ему вѣсть отъ полку его, аже вси добри здорови идуць, съ честію великою. Вълодимеръ же радъ бысть повелику, аже дружина его вся цѣла, а соромови брата своего Къндрата одолѣвъ, токмо два бѣста убита отъ полку [его], не подъ городомъ, но въ изгонѣ: одинъ¹ же бѣ прусинъ родомъ, а другий бѣше дворный его слуга, любимый сынъ боярьскый, Михалевичъ именемъ Рахъ. Убийство же ея сице скажемъ: Бысть идущимъ полкомъ мимо Сѣхачевъ городъ, в то же время въехалъ бѣше князь Болеславъ вонъ ис Сохачева, ловя того, абы где удари[ти] на розгонѣ; Вълодимеръ же князь указалъ бѣше своимъ воеводамъ тако, Василкови и Жилиславу и Дунаеви, не ропущати *рати* воевать, но пойти всѣмъ къ городу; сии же утаившися отъ рати, // ехаша на село челоуѣкъ съ тридесять, и Блусъ с ними же Юріевъ, и поемше дорогу отъ села, аже челядь бѣжала к лѣсу, поехаша по нихъ; и в то время удари на нихъ Болеславъ съ ляхы, дружина же ея не стрѣлѣвшѣ устремишася на бѣгъ всѣ и съ Блусомъ. Сии же два не побегоша, Стархъ² съ прусомъ³, но створиста дѣло достойно памяти и начаста ся бити мужьскы: прусинъ съсахся з Болеславомъ княземъ и ту и убить бысть отъ многихъ, а Рахъ уби боярина добра Болеслава, ту же и самъ прїа конецъ побѣдный. Сии же умроста мужественнымъ сердцемъ, оставльша по собѣ славу послѣдному вѣку. По семъ же Володимеръ поеха из Берестіа до Володимера.

[Въ лѣто 6790.] Бысть по сихъ идущю⁴ оканьному и незаконному Ногаеви и Телебузѣ с нимъ на Угры, въ силѣ тяжьцѣ, въ бесчисленномъ множествѣ, велѣша же пойти съ собою и рускымъ княземъ: Лвови, Мьстиславу, Вълодимерови, Юрію Лвовичю. Вълодимеръ же бѣше тогда хромъ ногою, тѣмъ не иде, зане бысть рана зла на немъ, но посла рать свою съ Юрьемъ, сыновцемъ своимъ; тогда бо бяху князи рустіи во воли татарьской; и тако пойдоша вси, токмо одинъ Володимеръ остася, зане бысть хромъ. Болеславъ же бѣше и еще гордяся своимъ безуміемъ, усмотривъ время таково, пришедъ въ дву сту, воева около Шекарева и взя десять селъ, и тако идяше назадъ съ великою гордостію: творяше бо ся акы всю русь взялъ^а. По семъ же Левъ отпущенъ бысть, вшедъ въ Угорьскую землю, прїеха домовъ, и съжалиси о бывшемъ, еже Болеславъ // воевалъ его землю; и посла къ брату своему Вълодимерови, река ему тако: “Брате! Сложимъ съ себе сѣромъ сей; пошли възведи литву на Болеслава”. Вълодимеръ же посла Дунаа възводити литву. Литва же обещахася ему тако [створити, и] рекучи: “Вълодимере, добрый княже, правдивый! Можемъ за ты головы своа сложити; коли ти любо, осе есмы готовы”. Левъ же и Володимеръ нарядиста свою рать *и пойдоша къ Берестію* и бысть пришедшимъ имъ в Берестій, ожидающимъ литвы, литва же не приспѣ на рокъ. Левъ же и Володимеръ сами не идоста, но посласта воеводы: Левъ посла съ своею ратью Туима и Василка Бельжанина и Рябця, а Володимеръ посла съ своею ратью Василка князя и Жилислава и Оловянца и Вишту; и тако

¹ онъ; ² Рахъ; ³ прусиномъ; ⁴ пришедшу.

^а В Іп.: *землю воземъ*.

- 749 пойдоша на Болеслава, и начаша воевати около Вышегорода, и поймаша [чѣляди] бесчисленное множество, и скота и коней. По семъ же прійдоша литва къ Берестію, и начаша молвити князю Володимерови: “Ты насъ възвелъ, а поведи насъ куда; а се мы готови, на то есмы пришли”. Князь же начя думати събѣ, абы куда ихъ повести: своа бо рать ушла бѣше уже далече на Болеслава, а уже рѣкы ростѣкаются. И вспомяну Володимеръ, иже преже того Лестко, послалъ люблинца, взялъ бѣше у него село на вокрайници, именовъ Воинъ, и и напомянася ему Володимеръ о томъ много, абы ему воротилъ челядь, он же не воротилъ ему челяди его: за се же и посла на нь литву. И воеваша около Люблина и по//имаша челяди множество, и ополонившися и тако пойдоша назадъ съ честію. По семъ же пріиде рать Львова и Володимерова, съ честію великою, въземше полона многое множество; и тако розыдошася каждо въ своа си.
- Лвовъ взятъ Въ прежеречена же лѣта, коли Лестько взя Переверескъ городъ и Лвовъ, то же ляхове воеваша у Берестіа по Крѣснѣ, и взяша селъ десять и пойдоша назадъ; берестіане же събрашася и гнаша по нихъ, бѣше бо ляховъ 200, а берестіанъ 70; бѣше бо у нихъ воевода Титъ, везде словии мужьствомъ на ратехъ и на ловѣхъ: и тако угонивша я бышася с ними, Божією же милостію побѣдиша берестіане ляхы и убиша ихъ 80, а другія поймаша, а полонъ свои отполониша, и тако прійдоша въ Берестій съ честію, славяще Бога и пречистую его Матерь въ вся вѣкы. По семъ же мы на предлежащее възвратимся.
- Берестяня ляховъ побѣдили Бысть идущю оканьному и незаконьному Ногаєви и Телебузѣ с нимъ, воевавшимъ землю Угорьскую, Ногай поиде на Брашевъ, а Телебуга поиде поперекъ Горь¹, што бѣше перейти трети деньми, и ходи по 30 дньевъ, блудя въ горахъ, водимъ гнѣвомъ Божіимъ. И бысть в нихъ голодъ великъ, и начаша люди ясти, по томъ же начаша и сами покарятъ², и умре ихъ бесчисленное множество; самовидци же тако рекоша: умрѣшихъ бысть 100 тысячъ. Оканьный же и незаконный Телебугъ выйде пѣшь, съ своєю женою, одной кобылѣ, посрамленъ отъ Бога.
- Телебуга татаринъ с Ногаємъ заблудили 100 000 татаръ умершихъ Бысть же по сихъ Болеславу князю и еще исполнившеся своего безуміа, и не престааше злое творя Вълодимерю князю і Юрієви; Вълодимеръ же і Юрій почаста наря//живати рать свою на Болеслава, Вълодимеръ же посла и възведе литву, и тако пойдоша вси, і Юрій князь с ними же идяше на Болеслава. И яко быша в Мѣлници, и присла къ нему отецъ его Левъ, река ему тако: “Сыну мои Юрій! Не ходи самъ з литвою, и убилъ я князя ихъ Войшелка: любо възхотятъ мечь учинити”³; Юрій же не иде по отнѣ словѣ, но посла рать свою. И тако шедше взяша Съхачевъ городъ и поймаша в немъ товара много и челяди, а пороки иссѣкоша, и тако ополонившеся и пойдоша въ своа си.
- Телебуга на ляхы [Въ лѣто 6791.] Бысть же по сихъ хотящю пойти оканьному [и незаконьному] Телебузѣ на ляхы и събравшю ему силу многу, забывшю ему казни Божіа, сже събыся надъ нимъ въ Угрехъ, о немъ же впереди списахомъ⁴: и пріиде к Ногаєви, бѣше же межи има нелюбовь велика.

¹ Гору; ² измирати; ³ створити; ⁴ сказахомъ.

Телебуга з Ногаємъ
Князи руские в неволи
у татаровъ
Телебугу стрѣчаютъ
князя
с питиемъ и дарми
Бужьковское поле
751

На Житани

Телебуга минуеть
Володимерь

Татаре оставши
зло великое чинятъ
и землю спустошили

Телебуга до ляховъ
и князи рускии з нимъ

Висла не стала
Судомиръ не добытъ

Землю
Лядскую воюють
Ногай упередилъ
подъ Краковъ

752

Телебуга вертається
на Львову землю,
на городокъ и Львовъ

Земля спустошена
и зима люта
в городѣхъ помре
людей много

Ногай ишоль
на Перемышль

Телебуга же посла ко заднѣпрьскимъ княземъ и къ волиньскимъ, ко Львови и къ Мьстиславу и къ Володимеру, веля имъ пойти съ собою на войну; тогда же бяху вси князи въ неволи татарьской. Тако поиде Телебу[га] на ляхы, събравъ силу многу. Пришедшу же ему к Горини, и срете и Мьстиславъ с питіемъ и съ дары; и поиде оттоль мимо Кремянецъ к Перемилю, и ту и стрѣте Вьлодимеръ князь с питіемъ и съ дары на Лепѣ¹; и по семь угони и Левъ князь к Бужьковичемъ с питіемъ и съ дары. Пришедшимъ же имъ на Бужьковское поле, и, ту перезрѣша своя полкы, князи же надѣахуся избитіа собѣ и городомъ взятіа; и оттоле поидоша к Володимеру и сташа на Житани. Телебуга же еха обзирати города // Володимеря, а друзи молвять, аже бы и в городѣ былъ: но то не вѣдомо. В недѣлю же минуша городъ, по нѣколаци дњи² на утрій день Богъ избави своєю волею и не взяша города, но насиліе творяху велико въ городѣ и пограбиша товара бесчисленное множество и коней. И тако незаконный Телебуга поиде в Ляхы; осташа же татарове друзи у Володимери кормити любивые кони. Сии же учиниша пусту землю Вьлодимерьскую, не дадяху бо из города ни вылести в зажитіе; аще ли кто выехаше, овы избиша, а другыя³ поймаша, а другыя лупяху и конѣ отнимаху, и в городѣхъ изомре въ остою, Божіимъ гнѣвомъ, безчисленное множество. Идуцю же Телебузѣ в Ляхы, и с нимъ идоша вси князи, неволею татарьскою: Левъ князь съ сыномъ своимъ Юрьемъ съ своею ратью, а Мьстиславъ съ своею ратью, а Володимеръ съ своею ратью. И тако поидоша к Завихвосту и прійдоша к рѣци к Вислѣ; река же не стала бяше и не могоша ея перейти, и поидоша ввѣрхъ ея къ Судмиру, и перейдоша Сянъ рѣку по ледови; ту же на Сяну Володимеръ воротися отъ нихъ назадъ, а Вислу перейдоша по ледови же выше Судомира; и приступиша к городу съ всеа стороны, но не вспѣша ему ничто же, и почаша воевати землю Лядскую и стояше на неи по 10 дней. Телебуга же хотя ити къ Кракову, и не дошедъ его воротися в Торжьку: вѣсть бо прійде к нему, иже Ногай попередилъ его къ Кракову прійти, и про се бысть межю ими болшее нелюбіе; и тако не снимався съ Ногаємъ // и поиде назадъ на Львову землю, и на городокъ на Львовъ. И стоаша на Львовѣ земли 2 недѣли, кормячи, не воюючи, и не дадяху ни из города вылести в зажитіе; кто же выехаше из города, овы избиты быша, а друзи поймани, а иныа излупивше пушаху нагіа, тыя отъ мрза изомроша, зане бысть зима люта велми, и учиниша всю землю пусту. Се же наведе на ны Богъ грѣхъ ради нашихъ казня насъ, а быхомъ ся покаали злыхъ своихъ незаконныхъ дѣлъ, и еше же наконецъ исполни на насъ гнѣвъ свои: и изомре в городѣхъ въ остою бесчисленное множество, друзи же изомроша в селѣхъ вышедше из городовъ, по отшествіи незаконныхъ агарянь. Но мы на предлежащее възвратимся.

Ногай же окаанный не иде с Телебугою в Ляхы одиною дорогою, зане бысть межю има нелюбовіе велико, но иде своєю дорогою на Перемышль. И пришедшу же ему къ Кракову городу, и не вспѣвшы в него ничто же, яко же и Телебуга в Судомира, но воеваша землю Лядс-

¹ на Липѣ; ² по Микулинѣ дњи; ³ иныа.

Морь вели в Ляхохъ

Поль 13 000 людей
погыбло

753

Морь по всей земли
и в Татарехъ, кони
и скоть, и овцѣ —
все вымерло

Море потопило люди:
болше 60 000, церк-
вен болше 100 000

Люди Лестковы
Кондрата воюють

Кондрать здогонивши
отнялъ полонъ и вое-
воду сиражского убилъ

Литва и жемойтъ
подъ Ригу и на
лотыголу и до города
Медвежа Голова

Нѣмцѣ торуньстїи
жемойти много
поразили и поймали

754

Князь Лестко
Казимеровичъ
умеръ

Телебуга знову
зъ Алгуемъ, и князи
рускїи з ними
на ляховъ

кую, а с Телебугою не снимася, зане боястася сии оба сей сего, а сей то-
го¹; и тако пойдоша назадъ въ своя вежи; Телебуга поиде своєю дорогою
опять, а Ногай своєю дорогою.

Тое же зимы и в Ляхохъ бысть морь великъ: изомре ихъ бесчислен-
ное множество.

По отшествїи же Телебужинѣ и Ногаевѣ, Левъ князь зочте колко по-
гыбло у его земли людей: што [поимано, избито, и што ихъ Божиєю во-
лею изъмерло], — полътретїи на десять тысящъ.

[Въ лѣто 6792.] *Тое же зимы* і Юрій князь у Львовича умре сынъ,
именемъ Михайло, младу сущю ему, и плакашася по немъ вси людие; //
и спрятавшє же тѣло его, и положиша его въ церкви святыа Богородица
в Холмѣ юже бѣ създалъ прадѣдъ его великїи князь Данило [король],
сынъ Романовъ.

Тое же зимы не токмо въ одной Руси бысть гнѣвъ Божїй моромъ, но
и в Ляхохъ; тоє же зимы и в Татарехъ изомре все, и кони, и скоти, и ов-
цы, все изомре, не остана ничего же.

[Въ лѣто 6793.] *Тое же зимы в наставшее лѣто* начаша повѣда-
ти, аже в Нѣмцехъ вышедъ море и потопило землю, гнѣвомъ Бо-
жїимъ: боле 60 тысячъ душъ потонуло, а церковей камяныхъ 100 и 11,
прочъ древяныхъ.

Того же лѣта Лестко Казимиричъ послалъ полкъ свой и воева князя
Кондрата Съмовитовича. Князь же Кондрать, събравъ дружину свою, гна
по нихъ и бися с ними и побѣди я, Божїимъ пособоємъ, и многы изби отъ
полку Лестькова, боярь и простую челядь², и воеводу его уби Сиражско-
го Матфеа, а свой полонъ отполони; и тако възвратися въ своаси съ чес-
тію великою, хваля и славля въ Троици Отца и Сына и святого Духа *въ
вся вѣки агїосъ*.

[Въ лѣто 6794.] *Того же лѣта* ходиша литва вся и жемойтъ вся на
нѣмци к Ризѣ; онѣмъ же вѣсть бысть и збѣгошася в города, они же при-
шедъше к городу и не вспѣвшє в него ничто же; оттоле же идоша на ло-
тыголу, и доходивше города Медвежа Головы, не вспѣвшє в него ничто
же, и тако възвратися въ своаси, добывше мало полона. Се же услы-
шавше торуньстїи нѣмци, аже жемойтъ вся пошла на Ригу, идоша же
нѣмци на жемойтъ, помагаючи своимъ нѣмцемъ, и поймаша ихъ бесчис-
ленное множество, а другїа избиша, и тако прїйдоша въ своаси // съ мно-
жствомъ полона.

Того же лѣта преставися великїи князь Лестко Казимировичъ кра-
ковський; епископъ же, и игумени, и попове и діакони, спрятавшє тѣло
его, и пѣвшє обычныа пѣсни, и тако положиша тѣло его въ Краковѣ го-
родѣ, въ церкви святыа Троица; и плакашася по немъ вси людие, бояре и
простїи, плачемъ великимъ.

[Въ лѣто 6795.] *Наставши же зимѣ* посла Богъ на насъ мечъ свой,
иже послужитъ гнѣву своему, за умноженїе грѣхъ нашихъ. Идущю же
Телебузѣ и Алгуеви с нимъ въ силѣ тяжьцѣ, и с ними рустїи князи, Левъ,
и Мьстиславъ, и Володимеръ, і Юрій Львовичъ, и инїи князи мнози, тогда
бо бяху вси князи [рускїи] у воли татарьскои покорени, гнѣвомъ Бо-

¹ сего; ² чадь.

Володимиръ хорый
Даруе землю свою
брату Мстиславу

755

Володимиръ
для хоробы вернулся

Володимиръ
до Любомля
Марка епископа
оставилъ на своемъ
мѣстцѣ

756

Мстиславъ оскарженъ
предъ Володимиромъ

жѣимъ, и тако поидоша вси въкупѣ. Вълодимеру же князю болну сущю, зане бысть рана послана отъ Бога на нь неисцѣлимаа, идушимъ же имъ в Ляхы, и доидоша рѣкы, нарѣцаемаго Сяна, Вълодимеръ же князь тѣскнувъ немочью тѣла своего, и нача слати къ брату своему Мстиславу, тако река: “Брате! Видишь мою немочь, аже не могу, а ино у мене не дѣтей; а даю тобѣ, брату своему, землю свою всю и города по своемъ животѣ; а се ти даю при царехъ и при его рядьцахъ”. Мстиславъ же удари чоломъ предъ братомъ своимъ Володимиромъ, посла Володимиръ къ брату къ Львови, и къ сыновцю к Юрьеви, с тыми словы: “Се вамъ повѣдаю, даль есми брату своему Мстиславу землю свою и города”. Левъ же рече Вълодимеру: “Тако и гараздо, аже еси даль; мнѣ подъ нѣмыцѣ искати по твоємъ животѣ? // а вси ходимъ подъ Богомъ, абы ми Богъ даль своимъ мочи изволодѣти в се время”. И по семъ посла Мстиславъ къ брату своему ко Львови и къ сыновцю своему, тако река: “Се же, братъ мой! Володимиръ даль ми землю свою всю и города; а чей въсхочешь чего искати по животѣ брата моего и своего, оже се ти цареве, а се [царь, а се] азъ, мовь со мною што хочшь”. Левъ же не рече противу слову ничего же. По семъ же Телебуга пойде в Ляхы, и Алгуй и с ними вси князи, а Володимера воротѣша назадъ, зане бысть жалостно зрѣти на нь, видячи его болна суща; и прѣеха Володимиръ, и ради быша вси людие, видячи своего господина прѣехавша въ здоровіи. И пребывъ мало дній у Володимери, нача молвити княгини своей и бояромъ: “Хотѣлъ быхъ доехати до Любомля, зане же дѣла ми с погаными нѣтъ ^а; а челоуѣкъ есмь боленъ, ни я с ними могу повѣстити, а прояли мѣ уже и на печенехъ; а се мене мѣсто епископъ Марко”. И поеха до Любомля съ княгинею и съ слугами своими дворьными, из Любомля поеха до Берестіа и пребывъ в Берестіи 2 дни, и поеха до Каменца; ту же и лежаще в болести своей въ Каменьци. Рече княгини своей и слугамъ: “Олны же минеть поганьи ¹ изъ землѣ, то же поедемъ до Любомля”. Минувшимъ же дньемъ нѣколицимъ, прѣехаша слугы его к нему в Каменецъ, иже то были в Ляхохъ на войнѣ с татары. Вълодимеръ же нача въспрашати ихъ о Телебузѣ, уже ли пошелъ изъ землѣ Лядское; онѣмъ же повѣдающимъ: // “Пошелъ”. — “А братъ ми Левъ, и Мстиславъ, и сыновець ми въ здоровіи ли”? Они же повѣдающе: “Господине! Добри здорови всѣ, и бояре и слуги”, — Вълодимеръ же о томъ похвали Бога, а Мстислава повѣдаша, аже пошелъ с Телебугою на Львовъ. Тогда же повѣдаша: “Братъ ти даеть городъ Всеволожь бояромъ и села раздаваетъ”. Вълодимеру же нелюбіе бысть велико на брата своего, и нача молвити: “Се лежю въ болести, а братъ ми придалъ еще болшее болести; мнѣ еще живу сущю, а онъ раздаваетъ города моя и села моя; олны могль по моемъ животѣ раздавати”. И посла Володимиръ посоль свои съ жалобою къ брату своему Мстиславу, река: “Брате! Ты мене ни на полку ² ялъ, ни копіемъ ся еси мене доболъ, ни из городов моихъ выбилъ мя еси, ратью пришедъ на мя, иже тако ³ чиниши надо мною; ты ми братъ еси, а другый ми братъ Левъ, а сыновець ми Юрій, азъ же у васъ трехъ избралъ есмь тебе одного, и даль ти есмь землю свою всю и города по своемъ

¹ погань си; ² на полону; ³ сяко.

⁴ В Іп.: зане досадила мѣ погань си.

Володимерь посылаетъ
къ брату своему
Мстиславу епископа
Евсегнея

Володимерь боленъ

животѣ, а при моемъ животѣ не вѣступатися ни въ что же; се же есмь учинилъ за гордость брата своего и сыновца своего, даль есмь тобѣ землю свою”. Мьстиславъ же рече брату своему: “Господине! — рци, братіа¹ твоя, земля Божіа и твоя и города твои, а я надъ ними не воленѣ, но азъ есмь въ твоей воли; а дай ми Богъ тебе имѣти яко отца себѣ, и служити тобѣ съ всею правдою до моего живота, абы ты, господине, здоровъ былъ а болшаа ми надежа по тобѣ, рци. // И пріеха къ Володимеру посолъ его в Каменецъ, повѣдаа рѣчь Мьстиславлю; Вълодимеру же любя бысть рѣчь та. По семъ же поеха ис Каменца до Раю, будущю же ему ту, начя молвити княгини своей: “Хочю послати по брата своего по Мьстислава, а быхъ с нимъ рядъ учинилъ о землю и о города, и о тобѣ, княгини моа милаа Ольго, и о семь дѣтяти о Изяслави², иже миловахъ ю яко свою дѣщеръ родимую: Богъ бо не даль ми своихъ родити, за моа грѣхи, но сіа ми бысть яко отъ своея княгини рожена, взялъ бо есмь ю отъ своея матере в пеленахъ и въскормилъ”. И посла къ брату епископа своего вълодимерьского Евсегенія, и с нимъ Борка же и Оловянца, с тыми словы, река ему: “Брате! поедь къ мнѣ, хочю с тобою рядъ учинити про все”. Мьстиславъ же пріеха къ нему в Рай, съ своими бояры и слугами [и с ними епископъ Володимерьскій, и Борка и Оловянецъ]. Мьстиславъ же ста на подворіи, и повѣдаша Вълодимеру слугы его: “Братъ ти пріехалъ”. Оному же лежащю въ болести своей, услышавъ братовъ пріездъ, вѣставъ и сѣде, и посла по брата; онъ же прійде къ нему и поклонися ему. Вълодимеръ же нача въпрашати его о Телебузѣ, како ся дѣяло в Ляхохъ, и куда выходъ его из Ляховъ; онъ же сказа ему все по ряду бывшее, и ины рѣчи многы повѣсти с нимъ. Мьстиславъ же пойде на подворіе, Вълодимеръ же посла къ нему епископа своего, съ Боркомъ и съ Оловянцемъ, тако река: “Брате мой! На то тя, рци, есмь призвалъ, хочю с тобою рядъ учинити о землю и о города, и о княгини своей, и о семь дѣтяти; хочю и грамоты пописати”.

Мьстиславъ же рече епископу брата своего: “Господине, // рци, братъ мой! Я сего ци хотѣлъ, оже бы мнѣ искати твоея землѣ, по твоёмъ животѣ? Сего ни на сердци моемъ не было; но рекъ ми еси былъ, в Ляхохъ коли есмы были с Телебугою и Альгусемъ, а братъ ми Левъ туто же и сыновець мой Юрій, ты же, господинъ мой и братъ мой, прислалъ къ мнѣ, тако река: “Мьстиславе, даю ти землю свою и города по своемъ животѣ”. Мьстиславъ же рече епископу брата своего: “Господине! Рци, брате, яко Богу любо и тебѣ, аже хочешъ грамоты писати, яко Божія воля и твоя”. Епископу же пришедшю отъ Мьстислава, повѣдаючи рѣчь братьню. Вълодимеръ же повелѣ писцу своему Хедорцю писати грамоты.

Володимерь даетъ свое
землѣ по смерти
брату своему Мстиславу

[Князя Володимера рукописаніе].

Въ имя Отца и Сына и святаго Духа. Молитвами пресвятыя Богородица и Приснодѣвы Маріа и святыхъ аггелъ. Се азъ князь Володимерь, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, даю землю свою всю и города, по своемъ животѣ, брату своему Мьстиславу, и столный свой городъ Володи-

¹ брате; ² Изяславъ.

759

мерь; другую же грамоту написахъ брату своему такую же; хочю и еще княгини своей писати грамоту тако же.

Во имя Отца и Сына и святаго Духа. Молитвами пресвятыя Богородица и Приснодѣвы Маріа и святыхъ аггелъ. Се азъ князь Володимиръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, пишу грамоту: далъ есмь княгини своей, по моему животѣ, городъ свои Кобрынъ, и зъ людьми и съ данью, якъ при мнѣ даяли, тако и по мнѣ имать¹ даати княгини моеи. Аже далъ есмь ей и село свое и Городло^а, изъ мытомъ, а люди яко на мя тягли², и тако и на княгиню мою по моему животѣ; аже будетъ князю городъ рубити, и они // къ городу, а поборомъ и татарьщиною къ князю. А Садовое и Сомино далъ есмь княгини своей, и манастыръ свой Апостолы, иже създахъ своею силою. А село есмь купилъ Березовичи у Юрьевича у Давыдовича в Ходорка, а далъ есмь на немъ 50 гривень кунъ, а пять локотъ шарлату же брынѣ³ дощатые, а тое село далъ есмь къ Апостоломъ же. А княгини моя, по моему животѣ, аже въсхошетъ в черници пойти, поидеть; аже не въсхошетъ ити, якъ ей любо, мнѣ не въставши смотрѣти, што кто имать чинити по моему животѣ.

По семъ же посла Володимиръ къ брату, тако река: “Брате мой Мьстиславе! Цѣлуй къ мнѣ крестъ на томъ, како ти не отъняти ничего же отъ княгини моея, по моему животѣ, што есмь ей далъ, и отъ сего дѣтища отъ Изяславы а еже не отдати ея неволею ни за кого же, но гдѣ будетъ княгини моеи любо, тую тую дати”. Мьстиславъ же рече: “Господине, рци, брате! не дай ми Богъ того, аже бы мнѣ отъняти что по моему животѣ у твоей княгини и у сего дѣтища но дай ми Богъ имѣти свою ятровъ яко достойную мать собѣ и чтити; а про сее дѣтя аже тако молвишь, абы ю Богъ того довелъ дай ми ю Богъ отдати яко свою дочеръ родимую”; и на томъ цѣлова крестъ. Се же ся дѣяше Феодоровы недѣли.

760

Въземъ рядъ съ братомъ, поеха до Володимера, и пріехавъ у Володимеръ и еха въ епископю къ святой Богородици: и съзва бояры вълодимерскіа брата своего, и мѣстичѣ руси и нѣмци, и повелѣ предъ всѣми чести грамоту братню, отъданье землѣ и всѣхъ городовъ и столного города Вълодимера; и слышаша вси отъ мала и до велика. Епископъ же володимерскій Євсегеній благослови Мьстислава крестомъ въздвизалнымъ // на княженіе Володимерское, хотяше бо уже княжити въ Володимири, но братъ ему не да, тако река: “Моглѣ ольны по моему животѣ княжити”. Мьстиславъ же пребывъ несколько днѣй у Володимери, и еха въ своя города, в Луцескъ и в Дубенъ, и въ ины города, ихъ же не списахомъ⁴. Володимеръ же пріеха изъ Раю в Любомль, ту же и лежаше всю зиму въ болести своей, рассылаа слугы своя на ловы. Бяше бо и самъ ловець доборъ и хороборъ, николи же къ вепреви, но къ медведеви не ждаше слугъ своихъ, а быша ему помогли, но скоро самъ убиваше всякий звѣрь: тѣмъ же и прослулъ бяше въ всей земли, поне же далъ бя-

¹ ать; ² страдалъ; ³ брынѣ; ⁴ псахъ.

^а В Іп.: Городелъ.

ше ему Богъ васнь не токмо на одинѣхъ ловѣхъ, но въ всемъ, за его добро и правду. Но мы на предлежащее възвратимся.

Наставшу же лѣту, и услыша Кондрать князь Съмовитовичъ, братъ Вълодимеровъ, аже далъ землю свою всю и города, присла къ Володимерю посоль свой, река тако: “Господине брате мой! Ты же ми былъ въ отца мѣсто, како мя еси дрѣжалъ подъ своею рукою, своею милостию; тобою есмь, господине, княжилъ и города своа дрѣжалъ, и братіи своей отъялся есмь, и грозенъ былъ; а нынѣ, господине, слышалъ есмь, аже еси далъ землю свою всю и города брату своему Мьстиславу; а надѣюся на Богъ и на тебе: абы ты, господинъ мой, послалъ своимъ посломъ^а [с моимъ посломъ] къ брату моему Мьстиславу, абы мя, господине, съ твоею милостию приалъ братъ твой подъ свою руку, и стоялъ бы за мя въ мою обиду, како ты, господинъ мой, стоялъ за мною въ мою обиду”. Вълодимеръ же посла къ брату своему Мьстиславу, тако // река: “Братъ мой! Самъ вѣдаешъ, како есмь имѣлъ брата моего Къндрата, и чтилъ и дарилъ, а во обиду его стоялъ есмь за нимъ, якъ и за собою; абы ты тако же, мене для, приалъ его съ любовію подъ свою руку и стоялъ за нимъ в его зло”. Мьстиславъ же обещася Вълодимеру, тако река: “Брате! Радъ, тебе дѣля пріймаю съ любовію подъ свою руку, а въ обиду его дай ми Богъ голову свою зложити за нь”. И по сѣмъ присла Мьстиславъ к Володимеру, река ему: “Хотѣлъ ся быхъ и сняти съ Кондратомъ; а я ся докладаваю Бога и тебе, яко ми повелишь”. Вълодимеръ же рече: “Съймися с нимъ”. Мьстиславъ же посла посоль свой къ Кондратови, река: “Хочю ся сняти с тобою; пріедь къ мнѣ”. И пріеха посоль Мьстиславль, повѣдаа речъ Мьстиславлю и Володимерю; и възрадовася о сѣмъ.

Кондрать
къ Мстиславу поѣха

По сѣмъ поеха Кондрать къ Мьстиславу и пріеха въ Берестій, и по сѣмъ пріеха в Любомль. Повѣдаша Володимерю слугы его, рекучи: Братъ ти, господине, пріехалъ Кондрать; онъ же велѣ ему прійти къ собѣ. Кондрать же прійде къ Володимерю, иде же лежаше въ болести своей крѣпко стража, и вѣшедъ поклонися ему и плакася повелику, видя болестъ его и унынїе тѣла его красного. Повѣстивъ же съ братомъ рѣчи многы, о нихъ же переди списахомъ, и иде на подворїе, Володимеръ же присла ему конь свой добрый; обѣдавъ же и поеха до Володимера, из Володимера же поеха к Луцьку. Бывшю же ему в Луцьку, Мьстиславу же не сущю ту, но близъ города нѣ в коемъ мѣстѣ, именемъ в Гай, мѣсто же то бяше красно виденїемъ и устроенью различными хоромы, // церкви же бяше в немъ предивна, красотою сіающи, тѣмъ же угодно бысть князю пребывати в немъ; и поеха Кондрать из Луцька в Гай. Мьстиславъ же срѣте и съ бояры своими и слугами, и прїя и съ честію и любовію подъ свою руку, по братню слову по Володимереву, тако река: “Како ты имѣлъ братъ мой и чтилъ и дарилъ, а мнѣ дай Богъ тако же имѣти тя, и чотити и дарити, и стоати за тобою въ твою обиду”; и по сѣмъ начаша веселитися. Мьстиславъ же одари Къндрата конми красными и в сѣдлѣхъ дивныхъ, и порты дорогими, и ины дары многы вѣда ему, и та-

^а В Іп.: *свой посоль*.

Володимеръ сжалися

763

Кондрата не пустили

Юрій Львович
хочеть Люблина

764

Посоль
отъ Юрія Львовича

ко отпусти съ честію. По отъздѣ же Кондратовѣ из Любомля, пригна Яр-такъ ляхъ из Люблина, и повѣдаша Вълдимерови: “Ярътакъ пріехалъ”; и не велѣша ему передѣ ся, и рече княгини своей, иже роспроси его, с чимъ пріехалъ. Княгини же посла по нь, онъ же прійде вборзѣ, и нача въспрошати его: “Князь ти молвить, с чимъ еси пріехалъ, повѣжь. Онъ же начаша повѣдати: Князь Лестько мертвъ”, — Вълдимеръ же съжаливси расплакася по немъ, — “а прислали мя люблиньци, хотять князя Кондрата княжити въ Краковѣ; а наборзѣ хочю найти Кондрата, гдѣ будетъ”. Княгини же въшедши повѣда рѣчь Ярѣтакову. Вълдимеръ же велѣ дати подо нь конѣ: его конѣ бо постали¹ бяху. И погна вборзѣ и наиде и у Володимери, и нача повѣдати² Кондратови: “Князь Лестько мертвъ; а прислали мя люблиньци, поедь княжить к нам до Кракова”. Кондратъ же възвеселися сердцемъ и възрадовася душею о княженіи Краковскомъ, и поеха вборзѣ, и пріеха в Любомль: хотяше бо повѣстити³ съ братомъ // о томъ, абы како ему погадалъ. Володимеръ же не велѣ ему к собѣ прійти, но рече княгини своей: “Иди же, повѣсти с нимъ, да отряди, ать поедеть прочь; а у мене сму нѣшто дѣяти. Княгини же въшедши повѣда речь Кондратову: “Братъ ти, господине, молвить: пошли съ мною своего Дунаа; ать ми честно”. И поеха вборзѣ к Люблину. Пріехавшю же ему к Люблину, и запроша ляхове городъ, а Кондрата не пустиша к собѣ. И ста Кондратъ на горѣ у мниховъ и посла к горожаномъ, тако река: “На что мя есте привели, та *нынѣ* городъ предѣ... мною есте затворили?” Горожане же рекоша: “Ми тебе ни привели, ни слали по тебе, но голова намъ Краковъ, тамо же воеводы наша и бояре велициі; аже имешь княжѣти въ Краковѣ, то мы готовы твои”. По семъ же повѣдаша Кондратови, аж рать идеть к городу, — творяхуть бо рать литовьскую, и пополошишася, и вѣбѣже Кондратъ въ столпъ къ мнихомъ, съ бояры своими и съ слугами, и Дунай Володимировъ с ними; рати же пришедши къ городу и познаша, аже руская рать. Кондратъ же въспроси ратныхъ: “Кто есть воевода в сей рати”? Они же повѣдаху: “Князь Юрій Львовичъ: хотяше бо собѣ Люблина и землѣ Люблинское”. И пріеха Юрій къ городу, горожане же не подаша ему города, но и пристроивахуся крѣпко на бой; Юрій же позна лестъ ихъ. Онѣмъ же молвлящимъ: “Княже! лихо ездись, рать с тобою мала; пріедуть ляхове мнози, сѣромъ ти будетъ великъ”. Юрій же, слышавъ си словеса отъ нихъ роспусти дружину свою воевать, и взяша полона много, а жита пожьгоша и села, и не остася ни в лѣсахъ, но все пожьжено // бысть ратными, и тако възвратишася въсвоаси съ множествомъ полона и челяди и скота и коней; а Кондратъ поеха въсвоаси, въземъ събѣ сѣромъ великъ: лѣпше бы не живъ былъ. По семъ же мятежь бысть великъ въ земли Лядьской.

[Въ лѣто 6796.] *Бысть же по семъ минушимъ не по колицемъ днѣмъ* присла Юрій Львовичъ посоль свой къ стрыеви своему князю Во-

¹ пристали; ² молвити; ³ поведѣти.

765

Володимиръ князь
човекъ ученъ
и мудръ

И отвѣтъ его

766

лодимеру, река ему: “Господине, стрюю мой! Богъ вѣдаеть и ты, како ти есмь служилъ съ всею правдою своею, имѣлъ ты есмь яко отца собѣ, абы тобѣ съжалилося моя служба; а нынѣ, господине, отецъ мой прислалъ къ мнѣ, отнимаетъ у мене города, что ми былъ далъ, Белзъ, и Червень, и Холмъ, велить ми быти в Дорогычинь и в Мелницъ; язъ бію челомъ Богу и тобѣ, стриеви своему, даи ми, господине, Берестій, и то бы ми сполнѣну было”. Влодимеръ же рече послу: “Сыновче! рьци, не дамъ, вѣдаешъ самъ, иже я не двою рѣчу, ни я пакъ ложь былъ, а Богъ вѣдаеть и вся подънебеснаа, не могу порушити ряду, что есмь докончалъ съ братомъ своимъ Мьстиславомъ: далъ есмь ему землю всю свою и города, и грамоты еси пописалъ”; с тыми словы отряди послы сыновца своего. По семь же посла Володимеръ слугу своего, доброго, вѣрного, именемъ Рачьшю къ брату своему Мьстиславу, тако река: “Молви брату моему: прислалъ, рци, къ мнѣ сыновець мой Юрій, просить у мене Берестіа, азъ же ему не далъ ни града, ни села; а ты, рьци, не давай ничего же”, — и вземъ соломы в руку отъ постеля свое, рече: “Хотя быхъ ти, рьци, брате мои, тотъ вѣхоть соломы далъ, и того не давай по моемъ животѣ никому же”. Рачьша же изнайде Мьстислава въ Стожьци, и сказа // ему рѣчь братню. Мьстиславъ же удари челомъ противу словомъ брата своего, река: “Ты же ми братъ, ты же ми отецъ мой Данило король, иже мя еси пріалъ подъ свои руци; а что ми велишь, а я радъ, господине, тебе слушаю”; Рачьшю же одарилъ отпусти, и пріехавъ сказа все по ряду Володимеру. Потомъ же присла к Володимеру Левъ епископа своего перемышльскаго именемъ Мемнона. Слугы же его повѣдаша ему: “Владыка, господине, пріехалъ”. Онъ же рече: “Къторый владыка?” Они же повѣдаша: “Перемышльскый, ездить отъ брата отъ Льва”. Влодимеръ же бѣ разумѣа древняя и задняя, на что пріехалъ, посла по него. Онъ же увойде къ нему и поклонися ему до землѣ, река: “Братъ ти ся кланяеть”. И велѣ ему сѣсти. И нача посольство правити: “Братъ ти, господине, молвить: стрый твои Данило король, а мои отецъ лежитъ в Холмѣ у святоа Богородица, и сынове сго и братіа моя и твоа, Романъ и Шварно, всѣхъ кости тутъ лежать; а нынѣ, брате, слышимъ твою немочь великую, а [бы] ты, братъ мой, не загасилъ свѣчи надъ гробомъ стрья своего и братіи своея, абы далъ городъ свой Берестій: то бы была свѣща твоя”. Влодимеръ же бѣ разумѣа притчѣ и тыхъ много словъ ^а, и повѣстивъ съ епископомъ много отъ книгъ, зане бысть книжникъ великъ и философъ, якого же не бысть въ всей земли и ни по немъ не будетъ, и рече епископу: “Брате, рьци, Льве княже! И ци без ума мя творишь, аже быхъ не разумѣлъ сеа хитрости? Ци мала ти, рьци, своа земля, аже Берестіа хочешъ, а самъ дрѣжа княженіа три, // Галицькоє, Перемышльское, Бельзъское, да нѣту ти сыти; а се пакъ мой и, рци, отецъ, а твой стрый, лежитъ въ епископыи у святоа Богородици у Володимери, а много ль еси надъ нимъ свѣчь поставлялъ? Что еси далъ который городъ, а бы то свѣча

^а В Іп.: и темно слово.

была? Аже, рьци, просиль еси живыми, а уже пакъ мертвыми просишь; не дамъ не, рекъ, города, но ни села не возмешь у мене, разумѣю я твою хитрость, не дамъ”. Вѣлодимеръ же, одаривъ владыку, отпусти, зане бысть не бываль у него николи же.

Князю же Вѣлодимеру [Васильковичю великому] лежащю в болести своей полно 4 лѣта, болезнь же его сице скажемъ: нача ему гнити исподняя устна, прѣвого лѣта мало, на другое и на третіе болма почя гнити. И еще же ему не вельми болну сущю, но [ходяшеть и] ездяше на кони, когда хотяше и розда убогымъ имѣніе свое все: злато и сребро, и каменіе драгое, и поясы золотые отца своего и серебряные свое, иже бѣ по отци своемъ стяжалъ, все розда; и блюда великаа серебряные, и кубькы золотыя и серебряныя, самъ предъ своимъ очима поби и полія у гривны, и мониста великаа золотая бабы своей и матере своей все полія, и розосла милостыню по всей земли; и стада розда убогымъ людемъ, и у кого то коня нѣтъ и тѣмъ, иже е то погибли в Тельбужину рать. Къ сему же кто исповѣсть многы твои и нощныя ¹ милостыня и дивныя щедроты, яже къ убогымъ творяше, и къ // сиротамъ и к болящимъ, къ вдовамъ и къ жаднымъ всѣмъ творяше милость требующимъ милости? Слышаль бо бѣ глаголь ² господень къ Навходоносору царю: съвѣтъ мой да будетъ ти вгоденъ, и неправды твоя щедротами нищихъ, еже слыша тыи, о честниче, дѣломъ сконча слышаное, просящимъ подаа, нагья одѣваа, жадныя и альчныя насыщаа, болящимъ всяко утѣшеніе посылаа, длѣжныя искупаа, *работныя свобождаа*: твоя бо щедроты и милостыня и нынѣ въ человѣцехъ поминаемы суть, паче же предъ Богомъ и аггелы его; ся же ради добропрелюбныя Богомъ милостыня и многодрѣзновеніе имѣши къ нему, яко присныи рабъ Христовъ. Помагаеть ми словесы рекый милость хвалится на судѣ, милостыни мужу яко печати с нимъ. Вѣрнѣ же самого Господа глаголь: блажени милостивии якъ тии помиловани будутъ. Иное же яснѣ и вѣрнѣ послушество приведемъ отъ тебе отъ Святыхъ Писаній, реченьное Іаковомъ апостоломъ: яко обративый грѣшника отъ заблуженія пути его, спасеть душу и покрыеть множество грѣховъ. Тый же и церкви многы Христовы поставль и служителя его въведъ, подобниче великого Костянтина, равноумне, равнохристосолюбець, равночтителю служителемъ его! Онъ съ святыми отци Никеискаго събора законъ человѣкомъ полагаше: ты же съ епископы и игумены снимаася чясто, съ многымъ смиреніемъ, много бесѣдоваше отъ книгъ о житіи свѣта сего тлѣннаго. Но мы на предлежащее възвратимся.

Исходящю же 4-му лѣту и наставши зѣмѣ, и нача болма немочи, опада ему // все мясо съ брады, и зубы исподніи выгниша вси, и челюсть бороднаа перегни. Съй же бысть вторыи Іевъ. И вънїде въ церковь святого и великого мученика Христова Георгіа, хотя взяти причастіе у отца своего духовного; и вънїде въ олтарь малый, иде же ерей съвлачаху ризы своя, ту бо бяше ему обычай всегда ставати, и сѣде на столци, зане не

¹ нещадныя; ² гласъ.

Приходъ изъ церкви
Володимировъ

769

Умре Володимерь
Преставися
Володимерь

1289

Горожане по
Володимере плачуть

770

Пѣсни обычныя

можаше стоати отъ немочи, и въздевь руци на небо моляшесе съ слъзми, глаголя: “Владыко Господи Боже мой! Призри на немощь мою и виждь смиреніе мое, одръжащаа мя нынѣ: на тя бо уповаа трѣплю; и о всѣхъ сихъ благодарю тя, Господи [Боже], благаа пріяхъ отъ тебе въ животѣ моемъ, то злыхъ ли не могу трѣпѣти? Яко дрѣжавъ твоей годѣ, тако и бысть, яко смирилъ еси душу мою, и въ царствіи твоємъ причастника мя сътвори, молитвами пречистыа твояа Матере, пророкъ апостоль и мученикъ и всѣхъ преподобныхъ святыхъ отецъ; яко же и тиі пострадавъше и угождъше тебѣ, искушени быша отъ діавола, яко злато въ грѣнилѣ: ихъ же молитвами, Господи, избранномъ твоємъ стадѣ съ десными мя овцами причти”. Пришедшю же ему отъ церкви и леже, и по томъ не выходи ¹ вонъ, но болма нача изнемогати. И отпада ему мясо все съ бороды, кость бороднаа перегнила бяше, и бысть выдѣти и гортань; и не въкуша по 7 недель ничто же, развѣ одиное воды, и тое же поскуду. И бысть в четвертокъ на ночь поча изнемогати, и яко бысть в куры, и позна в собѣ духъ изнсмагающъ ко исходу души; и възрѣвъ на небо и въздавъ хвалу Богу, глаголя: Бесмертныи Боже! Хвалю тебе о всемъ: царь бо еси всѣмъ ты единъ въистинну, // подаа всей твари все богатство имъ и наслаженіе; ты бо сътворишь мира сего, ты съблюдаеши, ожидаа душа, яже посла, да добру жизнь жившимъ почтеша яко Богъ, а еже не покорившюся твоимъ заповѣдемъ предаси суду: весь бо судъ праведнымъ отъ тебе и бесконечна жизнь отъ тебе, благодатию своею вся милуеши притѣкающаа к тебѣ. И кончавъ молитву, въздѣвъ руци на небо, и предасть душу свою въ руци Божіи, и приложися къ отцемъ своимъ и дѣдомъ своимъ, отдавъ общій длъгъ, его же нѣсть убежати всякому рождоному. Свитающю же пятку, и тако преставися благовѣрный и христоролюбивый, великій князь Володимерь, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ княживъ по отци 20 лѣтъ. Преставленіе же его бысть в Любомли городѣ, в лѣто 6797, мѣсяца декабря в 10 день, на святого отца Мины. Княгини же его съ слугами дворьными омывъше его, и увиша его оксамитомъ съ круживомъ, яко же достоинъ царемъ, и возложивше его на сани и повезоша его до Володимеря; горожане же отъ мала и до велика, мужи и жены и дѣти, съ плачемъ великымъ проводиша своего господина. Привезъше же у Володимерь въ епископью къ святѣи Богородици, и тако поставиша его на сансхъ въ церкви, зане бысть поздно. Того же вечера по всему городу увѣдана бысть смерть княжа; наутріа же, по отпѣтіи заутренѣ, прійде княгини его и сестра ему Ольга и княгини Олена черница, съ плачемъ великымъ прійдоша, и весь городъ съидеся, и бояре все старіи и молодіи плакахуся надъ нимъ. И епископъ же володимерскій Євсегъній, // и вси игумени, и Огапидъ, Печерскый игумень, и попове всего города, пѣвше надъ нимъ обычныя пѣсни, и проводиша съ богочвалными пѣсни и кадилы добровоньными и положиша тѣло его въ отнѣ гробѣ; и плакашася по немъ володимерци, поминаючи его добросрѣдіе до себе, паче и слугы его плакахуся по немъ, слъзми обливающи лице

¹ вылазя.

свое, и послѣднюю службу сѣтворше ему, опрятавшѣ тѣло его, вѣложиша и въ гробъ, мѣсяца декабря 11 день, на память святаго Данила Стлѣпника [в субботу]. Княгини же его беспрестани плакахуся, предстоящи у гроба, слезы отъ себе изливающе яко воду, сице вѣпюще, глаголаше: “Царю мои благый, кроткий, смиренный, правдивый! Вѣистинну наречено бысть тобѣ имя въ крещеніи Іоаннъ, всею добродѣтелию подобенъ еси ему: многыа досады пріемъ отъ своихъ сродникъ, не видѣхъ [тя], господине мой, николи же противу ихъ злу никоторого же зла въздающа, но на Бозѣ вся покладывая провожаше”. Наипаче плакахуся по немъ лѣпшии мужи володимерьстии, рекуче: “Добро бы намъ, господине, с тобою умрети, сѣтворшему толику свободу, яко же и дѣдъ твой Романъ свободиль бѣше отъ всѣхъ бѣдъ¹; ты же бѣше, господине, сему поревноваль, и наслѣдилъ путь дѣда своего; нынѣ же, господине, к тому не можемъ тебе узрѣти, уже бо солнце наше зайде намъ и въ обидѣ всѣ оставомъ”; и тако пла[ка] вшеса надъ нимъ все множество вѣлодимерцевъ, мужи и жены и дѣти, съ нѣмци, и сѣрожци, и новгородци, и жидове плакахуся яко въ возятіи Иерусалиму, егда ведяху ихъ в полонь // вавилоньскый, и нищии и вбозиі, и черноризци и черници: бѣ бо милостивъ на вся нищаа. Съй[же] благовѣрный князь Володимеръ възрастомъ бѣ высокъ, плечима великъ, лицемъ красенъ, волосы имѣа желты кудрявы, бороду стригій, руки же имѣ красны и ноги; рѣчь же бѣ в немъ тлѣста и устна исподняя дебела, глаголаше ясно отъ книгъ, зане бысть философъ великъ, и ловець хитръ и хороборъ, кротокъ, смиренъ, незлобивъ, правдивъ, не мѣздоемець, не лживъ, татьбы ненавидя, питіа же не пи отъ възраста своего. Любовь же имѣаше къ всѣмъ, паче же и къ братіи своей, въ крестьномъ же цѣлованіи стоаше съ всею правдою истинною, нелицемѣрною; страха же Божіа наполненъ, паче же милостини прилежаще, монастырѣ набдя, черньци утешаа и вся игумены съ любовію пріимаа, и монастырѣ многы сѣзда на весь церковный чинъ и на црѣковники отврѣзлъ ему бѣше Бог сердце и очи; иже не помрачи своего ума піаньствомъ, кормитель бо бѣше чрѣньцемъ и черницамъ, и убогимъ, и всякому чину яко възлюбленный отецъ бѣше, паче же милостиною бѣше милостивъ. Слыша господа глаголюща: аще сѣтворите братьи моеи меншей, то мнѣ сѣтворите. И пакы Давыдъ глаголетъ: блаженъ мужъ милуа и дая весь день, гдѣ ся не потькнетъ². Мужьство и умъ в немъ живяше, правда же и истинна с нимъ ходиста, и иного добродѣянія много в немъ бѣше. Гордости же в немъ не бѣше, занс униженъна бысть гордость предъ Богомъ и человѣкы: но всегда смиряше образъ свой, съ-// крушеньномъ сердцемъ и въздыханіе отъ сердца износя и слезы отъ очію испущаа, покааніе Давыдово пріимаа, плачася о грѣсѣхъ своихъ, възлюбивъ нетлѣннаа паче тленьныхъ, и небеснаа паче временныхъ, и царство съ святыми у Вседрѣжителя Бога паче претекущаго сего царства земнаго; и чести тя обѣщника Господь на небесѣхъ сподоби, благовѣрія твоего

¹ обидѣ.

² В іп.: о Господѣ не потькнется.

773
Похвала

Зри

774
Дань на берестянь
установлена отъ
Мстислава, брата
Володимерова

ради, еже имѣ въ животѣ своемъ. Добръ послухъ благовѣрію твоему оби[тє]лнице святаа церькви святаа Богородица Маріа, юже създа прадѣдъ твой на правовѣрной основѣ, иде же и мужественное твое тѣло лежитъ, жда трубы архаггеловы. Добръ зѣло послухъ братъ твой Мьстиславъ, его же сътвори Господь намѣстника по тобѣ твоему владычству, не рушаща твоихъ уставъ, но утврѣжающа, ни умалюща твоему благовѣрію положеніа, но паче прилагающа, не казя, но вчиняюща; и иже нескончаньнаа твоя учиняюща, яко Соломонъ Давыда, иже домъ божій великий святой его мудрости създа, на святость и на очищеніе граду твоему; юже всякою красотою украси, златомъ и сребромъ, и каменісмъ драгымъ, и съсуды честными, яже церкви дивна и славна всѣмъ окружнымъ сторонамъ, яка же ина не обращается въ всей полунощ[н]й земля, отъ востока и до запада. И славныи городъ твой Вьлодимеръ величествомъ яко венецъ обложенъ, преда люди твоя и городъ святѣй и славнѣй и скорѣй на помощь хрестіаномъ святѣй Богородици; да еже целованіе архаггелово дасть Богородици, будетъ и городу сему; // ко оной бо [рече:] “Радуйся, обрадованьнаа, Господь съ тобою! “къ городу же: “Радуйся, благовѣрный городе, Господь с тобою!”

Въстани отъ гроба твоего, о честнаа главо, въстани! Отътряси сонъ: нѣси бо умрѣлъ, но спишь до обьщего въстаніа. Въстани: нѣси бо умрѣлъ, нѣсть бо ти умрети лѣпо, вѣровавшю въ Христа, всему миру Живодавца; отряси сонъ, възведи очи, да видиши, какою ти чести Господь тамо сподобивъ, и на земли не безъпамятно оставилъ братомъ твоимъ Мьстиславомъ. Въстани, до ¹ брата своего, красящаго столъ земли твоея*. К нему же вижь и благовѣрную свою княгиню, како благовѣріе дрѣжитъ по приданію твоему, како поклоня[е]тся имени твоему: виде же, яко аще не тѣломъ, но духомъ показасть ти Господь вся си, яко твое вѣрное вѣсѣаніе не исушено бысть зноемъ невѣріа, но дѣжчемъ Божіа поспѣшеніа распложено бысть многоплоднѣ. Радуйся, учителю нашъ и наставниче благовѣріа ты правдою бѣ оболочень, крѣпостию юже препоясанъ и милостынею яко гривною утварью златою украсуся, истинною обвить, смысломъ вѣнчанъ. Ты бѣ, о честнаа глава, нагымъ одѣяніе, ты бѣ алчющимъ крѣмитель и жажющимъ въ утробѣ ² оглаженіе ³, вдовицамъ помощникъ, страннымъ покоище, беспокровнымъ покровъ, обидимымъ заступникъ, обогатеніе убогимъ, страньно пріемникъ; имъ же благымъ дѣломъ иннѣмъ възмездіе пріемля на небесѣхъ благаа, яже уготова Богъ любящимъ Отца и Сына и Святаго Духа.

Се азъ князь Мьстиславъ, // сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчіе на берестіаны и у вѣкы, за ихъ коромолу: съ ста по двѣ локнѣ меду, а по двѣ овци, по пятьнадесять ятковъ и лну, а по сто хлѣбовъ, а по пяти цебровъ овса, а по пяти цебровъ ржи, а по 20 куровъ; а по толку съ всякого ста; а на горожанехъ ⁴ гривны кунъ; а кто

¹ видъ; ² вѣртѣнь; ³ оглашение.

* Далі в Іп. сп. йде текст, вміщений в Хлб. в іншому місці.

Зо всіми миръ

Будикидъ и Буйвидъ—
князи литовские

775

Кондратъ
Съмовитовичъ
Мъстиславомъ
поставленъ на
панство в Судомиру

Болеславъ по Лестьку
в Краковѣ

Индрихъ вротиславскій
с Кракова выехалъ,
оставивъ нѣмцовъ
своихъ

Болеславъ з братьєю
въехалъ в Краковъ
Въ замку
нѣмцѣ боронягъ
крѣпко

776
Князь Левъ
на помочъ Болеславу.
Кондратъ и Локотко
и Болеславъ — братія

Левъ — человекъ
мудръ и храборъ
на ратехъ

мое слово порушить, а станеть съ мною предъ Богомъ. А вписаль есмь в лѣтописецъ коромолу ихъ. И утвердивъ же засаду въ Берестіи и поеха до Володимеря, пріехавшю же ему у Володимерь, и съехашася къ нему бояре его статіи и молодіи, бесчисленное множество. Тогда же пріехалъ бжше Кондратъ князь Съмовитовичъ.

Князь же Мъстиславъ сѣде на столѣ брата своего Володимеря, на самыи великъ день, в лѣто 6797 12 мѣсяца априля 10 день, и нача княжитѣ по братѣ своемъ, правдолюбіемъ свѣтятся къ всей братіи своей и къ бояромъ и къ простымъ людемъ; и бысть радость велика людемъ тогда: се въскресеніе Господне, а се княже сѣденіе; миръ дрѣжа съ околными сторонами, с ляхи и с нѣмци и с литвою, одрѣжа землю свою величествомъ олны по Татары, а сѣмо по Ляхы и по Литву. Тогда же литовьскій князь Будикидъ и братъ его Буйвидъ даша князю Мъстиславу городъ свои Волковыескъ, абы с ними миръ дрѣжалъ. Тогда же пріеха Кондратъ князь Съмовитовичъ къ Мъстиславу, прося собѣ помочи на ляхы, пойти хотя на княженіе Судимирское. Мъстиславъ же обеща ему, а Кондрата // одари и бояры его всѣ и отпусти и, рекъ ему: “Ты поедь, а я по тобѣ пошлю рать свою”. Кондратови же поѣхавшю, Мъстиславъ же съвокупи рать свою, посла ю, нарекъ Чюдина воеводу; и тако сѣде Кондратъ князь в Судомиру княземъ Мъстиславомъ, сыномъ королевымъ, и его помочью.

По Лестьку же сѣде въ Краковѣ Болеславъ Сомовитовичъ, братъ Кондратовъ, и пришедъ Индрихъ, князь вротьславскій и выгнаша его хотя самъ княжити. Болеславъ же съвокупилъ [ратъ свою и] братію свою Кондрата и Локотка, пойдоша на Адриха къ Кракову. Индрихъ же не стерпѣвъ прихода ихъ, выеха вонъ до Въротьславля, а засаду свою посади въ Краковѣ, нѣмци, лучшіе свои мужи, обещался имъ дары великими и волостями, а самѣхъ води къ кресту, како бы не передати городъ Болеславу; они же цѣловаша крестъ, рекуще: “Можемъ и головы своа сложити за тя, а не передамы [города]”. Индрихъ же и кормъ имъ остави до изобилья. Болеславу же пришедшю съ братьєю своею, и въеха въ мѣсто, а в городъ нѣ лзѣ бысть въехати ратнымъ, зане бороняху ¹ крѣпко из него пороки и самострѣлы, тѣмъ же и не мощно бысть приступити къ нему; и сташа водалъ ² города, изьедаючи села. И выехавъ въ зажитые единою воздалъ отъ города; мѣстичи же не воевахуся ³ по Болеславѣ съ горожаны, но рекоша: “Кто сядеть княжити въ Краковѣ, то нашъ князь”. И стояша [у города] лѣто цѣло, біющесея в города, и не вспѣвше в него ничто же.

Того же лѣта князь Левъ, // братъ Мъстиславовъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ самъ иде в помочъ Болеславу. Пришедшю же ему къ Кракову, радъ бысть ему Болеславъ, и Кондратъ и Локотко, яко отцу своему: зане бысть Левъ князь мудрый ⁴, и хороборъ, и крѣпокъ на рати, не мало бо показа мужество свое въ многихъ ратехъ. И нача Левъ ездити около города, абы [ему] куда мощно взяти сго, и горожаномъ грозу пода-

¹ боряху; ² около; ³ бяхуся; ⁴ думень.

Князь молится
о мирномъ похованю
брата своего Мстислава

Володимеръ Василко-
вичъ по смерти
нетлѣненъ въ гробѣ

777
Свгеній епископ

Юрій, князь пиньскій,
сынъ Володимеровъ,
и Демидъ братъ его

Иванъ, князь
степаньскій

Камянець мѣсто
на Льстнѣ рѣцѣ. Вежа
в немъ саженой 17
в высоту
Церковъ в Камянцу

В Бѣлску

778

Образъ святыа Бого-
родица в Володимери
коштовный

Образъ Спасовъ

ваа; и не бысть мощно никуда же: весь бо быше вчиненъ отъ камене и утверженіе его немало, пороки и самострелы коловоротными великими и малыми. По семъ же еха въ станы своа, наутріа же вѣставъ.

И зреніа сладкаго лице его насыщаася, моли о земли брата своего, преданіа ему тобою, и о людехъ, в нихъ же благовѣрно владычества, да съхраниши я въ мирѣ и въ благовѣрїи и да славится в немъ правовѣрїю, и да блюдетъ Господь Богъ отъ всякоя рати и преданіа и отъ голода, нашествїа иноплемьники и отъ усобныа рати; паче же помолися о братѣ своемъ Мьстиславѣ, добрыми дѣлы безъ соблазна Богомъ данныа ему люди управивъшю, стати с тобою непостыдно предъ престоломъ вседръжителя Бога, и за трудъ паствы людїй его прїати отъ него вѣнецъ славы нетленїа, съ всеми праведными, аминь.

Сему же благовѣрному князю Володимерю, нареченному въ святомъ крещенїи Іоанну, сыну Василкову, вложена въ гробъ, и лежа въ гробѣ тѣло его не замазано отъ 11 дне мѣсяца декабря до 6 дне мѣсяца априля. // Княгини же его не можаше ся втолити, но пришедши съ спискомъ Свсегенїемъ и съ всемъ крилосомъ, открывши гробъ, и видиша тѣло его цѣло и бѣло, и благоуханїе отъ гроба бысть и воня подобна ароматъ многоцѣнныхъ; и тако чудо видѣ, видѣвше же прославиша Бога, и замазаша гробъ его, мѣсяца априля въ 6 день, въ среду страстное недѣли.

Тое ж зимы преставися пиньскій князь Юрій, сынъ Володимеровъ, кроткій, смиренный, правдивый; и плакася по немъ княгини его, и сынове его, и братъ ему Демидъ князь, и вси людїе плакахуся по немъ плачемъ великымъ.

Тое же зимы преставися степаньскій князь Иванъ, сынъ Глѣбовъ, плакахуся по немъ вси людїе отъ мала и до велика; и нача княжити в него мѣсто сынъ его Володимеръ.

**Князь же Володимеръ, въ княженїи своемъ, многы города зруби, по отци свосемъ: зруби Берестїи и за Берестїемъ зруби городъ на пустомъ мѣстѣ, нарицасмѣмъ Льстнѣ, и нарече имя ему Камянець, зане бысть камена земля. Създа же въ немъ столпъ камень, высотой 17 сажней, подобенъ удивленїю всемъ зрящимъ на нь; и церковъ постави Благовѣщенїа святыа Богородица, и украси ю иконами златыми, и съсуды скова служебныа сребрены, і еуангелїе опракосъ оковано сребромъ, апостоль опракосъ, и парамья, и съборникъ отца своего туто жъ положи, и крестъ въздвизалный положи. Тако же и у Бѣлску поустрои церковъ иконами и книгами. У Володимери же списа Святаго Дмитрея всего, и съсуды служебныа сребряныа окова, и и // кону пречистыа Богородица окова сребромъ с каменїемъ дорогымъ, и завѣсы золотомъ шиты, а другыа оксамитныа съ дробницею, и всеми узорочїи украсї ю. У епископїи же у святоа Богородица образъ Спаса великаго окова сребромъ, еуангелїе списавъ и окова сребромъ и да святои Богородици, и апостоль списа опракосъ,

* Фрагмент, позначений однією зірочкою, відсутній в Іп.

** Текст, позначений двома зірочками, в Іп. стоїть в іншому місці.

Єуангеліє опракошь
самъ князь писалъ и,
оправивше златомъ,
далъ въ епископію
перемышльскую

Спасъ с финиптомъ
В Любомли церковь
святого мученика
Георгіа

Финиптъ

779

Книги церковныи

Ермолой
молитвеникъ

Образъ святого Георгіа

Колоколы
В Берестіи столпъ
высокій

780

Мстиславъ пріехалъ
по погребѣ братнемъ
и плачетъ плачемъ
великимъ

святой Богородици да, и съсуды служебныє жъженого золота с каменіємъ драгымъ Богородици же да, образъ Спасовъ окованъ золотомъ съ драгымъ каменіємъ постави у святоа Богородица, въ память събѣ. Въ монастырь въ свой апостолы да єуангеліє опракошь, и апостоль самъ списавъ, и съборникъ великій отца своего туто же положи, и крестъ въздвизалный и молитвеникъ да. Въ епископью Перемышльскую да єуангеліє опракошь, окованное сребромъ съ женчюгомъ, самъ же съписалъ бяше; а до Чернѣгова пославъ въ епископью єуангеліє опракошь золотомъ писано, а окованно сребромъ съ женчюгомъ, и среди его Спаса с финиптомъ; въ луцкую епископью да крестъ великъ сребрянъ позлотисть, съ честнымъ древомъ. Създа же и церкви многы: в Любомли же постави церковь каменну святого и великого мученика Христова Георгіа, украсі ю иконами коваными, и съсуды служебныє сребряны скова, и плати оксамитны шиты золотомъ съ женчюгомъ, херувимъ и серафимъ, и иньдитъя золотомъ шита вся, а другаа паволокы бѣлчатое, а в малою олтару обь иньдитъи бѣлчатое же паволокы; єуангеліє списа опракошь, окова с все золотомъ и каменіємъ дорогымъ съ женчюгомъ, и де Иусъ на немъ скованъ отъ злата, цѣты великы съ финиптомъ, чюдно видениємъ, а другое // єуангеліє опракошь же волочено оловиромъ, и цѣту възложи на не с финиптомъ, а на ней святаа мученика Глѣбъ и Борисъ, апостоль опракошь, прологы списа 12 мѣсяца, изложено житіа святыхъ отецъ и дѣаніа святыхъ мученикъ, како вѣнчашася своєю крѣвію за Христа, и мѣней 12 списа, и тріоди, и охтай и ермолой, списа же и служебникъ святому Георгію, и молитвы вечерній и утръній списа, особъ молитвеника; молитвеникъ же купилъ въ протопопиное и да на немъ 8 гривень кунъ, и да святому Георгію; кадилници двѣ, одина сребрена, а другаа мѣденаа, и крестъ въздвизалный да святому Георгію; икону же списа на золотѣ намѣстную святого Георгіа, и гривну златую възложи на нь съ женчюгомъ; и святую Богородицю списа на золотѣ же намѣстную, и възложи на ню монисто золото с каменіємъ дорогымъ; и двери соліа мѣдяные; почаль же бяше писати ю и списа всѣ три олтарѣ, и шія вся съписана бысть, но не скончана, зайде бо и болестъ; поліа же и колоколы дивны слышаніємъ, такихъ же не бысть въ всей земли. В Берестіи же създа стлѣпъ камень, высотой яко и каменецкый; постави же и церковь святого Петра, и єуангеліє да опракошь оковано сребромъ, и служебныє съсуды скованы сребрены, и кадилница сребрена, и крестъ въздвизалный туто положи; и инаа многаа добродѣянія съдѣа въ животѣ своемъ, яже словуть по всѣмъ землямъ. Туто же положимъ конецъ Вълодимерову княженію **.

[Начало княжения в Володимерѣ Мьстислава великаго князя.]

[Въ лѣто 6797.] Володимеру же вложена въ гробъ. Братъ же его ¹ не притяже на схоронѣнье ² тѣла его ³: но прієха же послѣ с бояры своими // и съ слугами, и еха въ епископью къ святой Богородици, иде же положенъ бысть братъ его Володимеръ, и плакася надъ гробомъ его пла-

¹ Князь же Мьстиславъ; ² погребенье; ³ брата своего Володимѣра.

Берестяне
и инші мѣста
поддались князю
Юрію

Послы
отъ Мстислава
до Юрья сыновца

781

Посель
до Лва епископъ
володимѣрскій

Телебужина рать
Отповѣдь Лвова
Мьстиславу

Юрій порускій посель
ко татаромъ

чемъ великимъ зѣло, яко по отци своемъ по короли; [и] утоливъ же отъ плача [Мстислав], и нача россылати засаду по всѣмъ городомъ. Хотящю же ему послати до Берестіа, и до Каменьца, и до Бѣльска, и прійде ему вѣсть, аже уже засада і Юріева в Берестіи и в Каменци и в Бѣльску. Берестіане бо вчинили коромолу бяху — [и] еще Володимеру князю болъну сущю, — они же схавъшю къ Юріеву князю цѣловаша крестъ на томъ, рекучи: “Како не достанеть стрья твоего, [ино] мы твои и городъ [твой], а ты нашъ князь”. Вълодимеру же преставльшюся, Юрій услышавъ вѣсть о стрьи своемъ, и еха в Берестій и нача княжити в немъ, по совѣту безумныхъ своихъ бояръ молодыхъ и коромолниковъ берестіанъ. Мьстиславу же рекоша бояре его и братни бояре: “Господине! Сыновець твой великую съромоту възложи на тя; тобѣ даль Богъ и братъ твой, и молитва дѣда твоего и отца твоего, можемъ, господине, и головы своа положити за тя, и дѣти наши; поиди, прѣвѣ займи города его Белзь и Червень [но] тѣ же пойдешъ къ Берестію”. Князь же Мьстиславъ бяше легкосрѣдь, и рече бояромъ своимъ: “Не дай ми Богъ того учинити, аже бы мнѣ пролити крѣвь неповинную; но я исправлю Богомъ и благословеніемъ брата своего Володимера”. И посла послы къ сыновцю своему, тако река: “Сыновче! Аже бы ми ты не былъ на томъ пути и не слышалъ ты: но ты самъ слышалъ гораздо, и отецъ твой и вся рать слышала, аже // братъ мой Володимеръ далъ ми землю свою всю и города, по своемъ животѣ, при царехъ и при его радцахъ, а вамъ повѣдалъ, а я повѣдалъ же; аже чего еси хотѣлъ, чему еси тогда съ мною не молвилъ при царехъ? А повѣжь ми то, самъ ли еси въ Берестіи сѣлъ своєю волєю, ци ли веленіемъ отца своего, абы ми вѣдомо было, не на мене жь та кровь будетъ, но на виноватомъ? А по правомъ Богъ помощникъ и крестъ честный; я же хочю правити татары, а ты сѣди, аже не поедешъ добромъ, а зломъ пакъ поедешъ”. По семь же посла къ брату своему къ Лвоу епископа своего володимѣрскаго, река ему: “Жалую, рьци, Богу и тебѣ, зане ми [рци] еси по бозѣ братъ ми еси старейши; повѣжь ми, брате мои, право, своєю ли волєю сынъ твои сѣдитъ в Берестіи, ци ли твоимъ повеленіемъ? Аже будетъ твоимъ повеленіемъ се вчинилъ, се же ти повѣдаю, брате мой, не тая: послалъ есмь възводити татаръ, а самъ пристроиваюся; а яко мя Богъ россудитъ с вами, а не на мнѣ будетъ та кровь, но на томъ, кто кривду вчинилъ”^а.

Левъ же убоявся того велми, и еще бо тому¹ не съшла оскомина Телебужины рати, и рече епископу, послу^б брата своего: “Сынъ мой, рьци, не моимъ вѣданъемъ се вчинилъ [то одинъ Богъ вѣдаетъ, но своемъ молодымъ умомъ учинилъ]; о семь, рьци, брате мой, не печалуй, шлю я къ нему, ать поедеть вонъ из города сынъ мой”. Епископъ же пріеха къ Мьстиславу нача повѣдати рѣчь братню; Мстиславу же любо бысть то. По семь же Мьстиславъ вборзѣ посла гонцѣ по Юріи князи порусскомъ, веля его въротити назадъ, послалъ бо его бяше възводитъ та-

¹ ему.

^а В іп.: *но на виноватомъ, кто будетъ криво учинилъ*; ^б Слово послу дописано над рядком.

782

Отъ Лва посоль
до Юрія сына, веля
ему грозно уступити
города Мьстиславу
Посоль отъ Мьстислава

Юрій уступаєть з соро-
момъ заграбивши все

Мьстиславъ
до Берестіа
и до иныхъ мѣсть

783

Тынець городъ

Левъ знову подъ
Краковъ

Ляхове сами
змышляють новины

Левъ еха до чеховъ
на соймъ, где взя
дары велики отъ
короля

тарь на сыновца своего; тогда бо Юрій порусский служаше // Мьстиславу, а пръвое [служилъ] Володимеру. Се же услышавъ Левъ князь, посла Семна свосго Дядьковича къ сынови своему съ прочными рѣчьми, река ему: “Поедь вонъ из города, не погуби землѣ: братъ мой послалъ възводити татаръ; не поедешь ли вонъ, и я ть буду помочникъ брату своему Мьстиславу на тя; аже ми будетъ смерть, по моему животѣ даю землю всю свою брату своему Мьстиславу, а тобѣ не дамъ, аже мене не слушаешь отца своего”. Семенови же едущу къ Юрієви, Мьстиславъ же посла с нимъ Павла Денисієвича, тѣй бо ездилъ бяше ко Львови и вѣдаєть всѣ рѣчи; посла же нимъ отца свосго духовнаго, река Павлови: “Аже ти поедешь вонъ сы[но]вѣць ми, наряди же до мене кормъ и питіє, тако же и в Каменци наряди”. Семенови же прієхавши къ Юрієви повѣдающе рѣчь отчу, и бысть заутра поеха Юрій вонъ из города съ великимъ съромомъ, пограбивъ вся дома стрья свосго, и не остана ни камень на камени въ Берестіи и въ Каменци и в Бѣльску. Павелъ же Мьстиславу повѣда ему: “Сыновецъ уже поехалъ, а ты, господине, поедь у свои городъ”. Мьстиславъ же поеха до Берестіа. Едущу же ему къ городу, и срѣтоша его горожане съ кресты отъ мала и до велика, и пріаша съ радостію великою свосго господина. Берестіане же, начальници коромолѣ, бѣжаша по Юріи до Дорогичина, цѣловалъ бо к нимъ крестъ на томъ: Не выдамъ васъ стрієви своему. Мьстиславъ же пребывъ мало дній въ Берестіи, и еха до Каменца и до Бѣльска, и ради быша ему вси людіє; утверди люди, и засаду посади // въ Бѣльску и в Каменци, и прієха в Берестій и рече бояромъ своимъ: “Есть ли ловци здѣ”? Они же рекоша: Нтуть, господине, извѣка. Мьстиславъ же рече: “Я пакъ уставляю на нѣ ловцы за ихъ коромолу, абы ми не зрѣти на ихъ кровь”; и повелѣ писцю своему писати грамоту *.

Пойдоша къ Тынцю, и быша негодящю солнцю пойде крѣпко ^а, два города не взяша: мнози горожане отъ нихъ избиты быша, а друзіи ранени, а свои всѣ цѣли [быша]. И пріиде Левъ опять къ Кракову, и повелѣ воємъ своимъ пристроиватися, хотя поити къ городу битися и ляхомъ тако же повелѣ: и пойдоша вси, и полѣзоша к забороломъ и біахуся крѣпко обои. И в то время пріиде вѣсть Львови князю, аже рать идеть на нь велика: и повелѣ перестати отъ боя и поча наряжати полкы своа, а Болеславъ с Кондратомъ своа полкы, а сторожи посла на съгляданіє ратныхъ, и не бысть ничего же; [но] воеводы лядьскыє сами полошаху, абы не взяти города. Левъ же усмотривъ лєсть ихъ, и думавъ много с бояры своими, посла рать свою къ Вротьславлю воевати Индриховы землѣ: и взяша бесчисленное множество челяди, и скота и коней, и товара, зане не входила бяше никаа же рать толь глубоко в землю его, и пріидоша ко Львови съ честію великою и съ множествомъ полона. Львови же радость бысть велика, аже свои всѣ добри и здорови, а полона много. Тогда же Левъ еха в Чехы на снемъ къ королеви, зане любовь дрѣжаше с нимъ

^а В Іп.: *И възходящю солнцю, и поиде к Тынцю, и бишася у него крѣпко.*

* Далі в Іп.: іде фрагмент, наведений в Хлеб. вище.

Мьстиславъ
збудовалъ гробницу

Конецъ

велику; и докончавъ с нимъ миръ до своего живота. Король же одаривъ Льва // дарми всякими дорогими, и тако отпусти его с великою честію; и приѣха къ своему полку, и ради быша ему бояре его и слуги его, видяще своего господина. У города у Кракова не вспѣша ничто же, и поиде Левъ въсвоеси съ честію великою, въземь бесчисленное множество полна и челяди, и скота и коний, и товара, славяще Бога и пречистую его Матерь, помогшу ему.

Того же лѣта Мьстиславу князю въложи ему Богъ въ сердце мысль благу: създа гробницу каменну надъ гробомъ бабы свося Романовос, въ манастири у святаго... и свяща ю во имя праведникъ Іоқыма и Анны, и службу в ней сътвори.

Того же лѣта в Черторыйску в городъ заложи столъпъ камень.

КОМЕНТАР

ГАНГОЛІІ

АСТАФІІ

Начало княження великого князя Романа, самодержца, бывша всея Руской земли, князя Галичкого (621).

Ідеться про вокняжіння Романа в Галичі, найімовірніше, 1199 р. по смерті тамтешнього князя Володимира Ярославича. Таку дату подає пізній, складений у XVII ст. Густинський літопис: “В лето 6707 (1199). Преставися Володымеръ Галицкій” (ПСРЛ. Т. 2. 1843. С. 326). Є підстави довіряти цьому повідомленню, що має в основі інформацію польського хроніста 2-ї пол. XII — 1-ї чверті XIII ст. Кадлубка і польського історика XV ст. Я. Длугоша (автор Густинського літопису послався при цьому на історичні праці польських істориків XVI ст. М. Кромера і М. Бельського, що користувались книжками Кадлубка і Длугоша). Адже дуже докладний і обізнаний з галицькими й волинськими справами Київський літопис, що закінчується 1198 р. (під 1199 і 1200 рр. у ньому вміщена сама лише похвала київському князеві Рюрику Ростиславичу: Київ. С. 474—479), не знає ще про смерть Володимира Галицького. Натомість наведена Я. Длугошем дата його кончини — 1198 р. (Długosz. VI. S. 210—211) не викликає довіри: як здавна відзначається вченими, хронологія руських подій у праці цього історика дуже непевна. Рік смерті Володимира Ярославича і, відповідно, вокняжіння в Галичі Романа Мстиславича як 1199 приймається сучасною наукою (Пашуто. С. 192; Włodarski. S. 20).

Місто Галич (нині с. Кринос Івано-Франківської обл.) було осередком формування Галицької землі і князівства, столицею Галицького (з 1141 р.) і Галицько-Волинського (з 1199 р.) князівств. Уперше згадується в Київському літописі під 1141 р. як стіл Володимирка Володаревича. Більш ранні згадки про Галич, починаючи з повідомлення напівлегендарної угорської хроніки Аноніма, слід вважати недостовірними — він виник наприкінці XI — початку XII ст.

Першим визначив місцезнаходження Галича А. Чоловський (кінець XIX ст.), котрий визнав його залишками городища біля с. Кринос за 5 км на південь від сучасного с. Галича. Воно розташоване на мисі-виступі високого берега р. Лукви, правої притоки Дністра. Тут була зведена фортеця (близько 50 га). На городищі виявлено житла VIII—IX ст., однак залишається неясним час зведення перших укріплень, тобто перетворення села на місто. Галич швидко ріс і розвивався в 2-й пол. XII — 1-й третині XIII ст. Політичне життя міста і землі визначалося переважно протиборством могутнього місцевого боярства і князів. Бояри прагнули перетворити князя на слухняну маріонетку. Городяни майже завжди ставали на бік князів, бо бачили в сильній владі захист від свавілля бояр (Пастернак Я. Старий Галич; Археология Прикарпаття. С. 97—104).

Висловлювалася думка, цілком слушна з огляду на дальший розвиток подій, що вокняжінню Романа в Галичі 1199 р. противилась боярська партія, яка воліла мати князями синів новгород-сіверського володаря Ігоря Святославича (Крип'якевич. С. 84). Кадлубек сповіщає, що загострення суперечностей між про- і антиромановими партіями привели до справжньої битви під Галичем між феодалами напередодні в'їзду туди волинського князя (МРН. II. Р. 439). Слід відкинути тенденційне твердження польського історика Б. Влодарського, побудоване на некритичному прочитанні хроніки Кадлубка, нібито Роман визнав свою залеж-

ність від Лешека Білого як компенсацію за допомогу польських феодалів у справі оволодіння Галичем. Подальша історія князювання Романа спростовує таке твердження (Головко. С. 87).

Всупереч словам Кадлубка, Лешек Білий, котрому загрожував Мешко Старий, не міг сподіватися утвердитися в Галичі проти намірів Романа. Взагалі, серед галицьких бояр тоді не було скільки-небудь помітних і впливових прихильників Польщі. Та й Роман був того року значно сильнішим від Лешека (Wilkievicz. S. 20—21). А. Вілкевич-Вавриньчикова вважає, що смерть Романа на довгі роки позбавила Польщу небезпечного сусіда — Галицько-Волинського князівства (Wilkievicz. S. 21).

Роман був сином волинського князя (в 1168—1169 рр. — великого князя київського) Мстислава Ізяславича (правнука Володимира Мономаха) і польської княжни Агнеси, дочки Болеслава Кривоустого (Baumgarten. Tabl. V. N 36, 47), сестри краківського князя Казимира Справедливого. Кадлубек свідчить, що замолоду Роман жив у Польщі (МРН. II. Р. 435; див.: Крип'якевич. С. 86). Народився близько 1150 р. У 1168—1170 рр. княжив у Новгороді (НПЛ. С. 33), в 1170—1199 — у Володимирі-Волинському (Київ. С. 383, 471). 1199 р. став великим князем створеного ним Галицько-Волинського князівства (Baumgarten. Tabl. III. N 16; Długosz. VI. S. 212—213). Літописець називає Романа великим князем і самодержцем тому, що Галицько-Волинське князівство часів його правління (1199—1205 рр.) було одним із наймогутніших і найбільших на тогочасній Русі. 1202 р. Роман змістив великого князя київського Рюрика Ростиславича і замінив його своїм ставлеником Інгварем Ярославичем Луцьким (Лавр. Стб. 417—418). 1204 р. Роман постриг Рюрика в ченці й заволодів Київщиною (НПЛ. С. 240; Пашуто. С. 193).

Місто Володимир-Волинський було осередком формування Волинської землі. Належить до найстаріших міст західноруського регіону. Вперше згадується в “Повісті временних літ” під 988 р. Напевне, заснований Володимиром Святославичем і названий його ім'ям. Древній Володимир, що перетворився на місто в XI ст., був обнесений земляними валами, на яких стояли дерев'яні стіни. Вали, що збереглися, сягають 8 м у висоту. Площа дитинця 1,5 га. Укріплена частина града мала площу 66 га. Окольний град (1000 × 800 м) було оточено з трьох сторін ровами, валами і стінами, з четвертої — р. Лугом. Володимир стояв у багністій місцевості, що утруднювало доступ до нього. Збереглися Успенський собор середини — 2-ї половини XII ст. й фундаменти інших церков. Володимир був опорним пунктом Романовичів в боротьбі за відновлення великого Галицько-Волинського князівства (Археология Прикарпатья. С. 119—122).

Об'єднавши під своєю владою всю Південно-Західну Русь, Роман запропонував іншим сильним князям проект дотримання “доброго порядку” в державі, що зводився до принципів обрання великого київського князя суздальським, чернігівським, галицьким, смоленським, полоцьким і рязанським князями, спільного вирішення завдань внутрішньої й зовнішньої політики, насамперед актуального питання оборони від половців (Татищев. 3. С. 169—170). Сучасні вчені вважають це повідомлення російського історика XVIII ст. запозиченим з якогось втраченого потім літопису, можливо, з початкової частини Галицько-Волинського

літопису, і з певним довір'ям ставляться до нього (див., напр.: Котляр. С. 20—22). Здійснюючи політику централізації Галицько-Волинського князівства, Роман придушив боярську опозицію у Галичині. Частина бояр наклала головою (МРН. II. Р. 437—441; Великая хроника. Гл. 49. С. 137; Długosz. VI. S. 217), інша втекла до Пониззя, куди загнав їх Роман, за виразом галицького літописця, *“невѣры ради”* (623), і до Угорщини, що впливає з дальшої розповіді Галицько-Волинського літопису.

Сучасники й літописці XIII ст. вважали Романа самодержцем, навіть царем. Описуючи згодом перебування Данила Романовича в Орді й приниження, якого він там зазнав, галицький літописець вигукнув: *“Его же отецъ бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воєва [на] иные страны всѣ”* (689). З такою оцінкою Романа руських літописців згодні й іноземні хроністи. Навіть упереджений щодо нього Кадлубек визнає, що галицько-волинський володар “за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями Русі” (МРН. II. Р. 441).

По смерті же великого князя Романа... (621).

Розповідь про князювання Романа Мстиславича у Галичі не збереглася в Галицько-Волинському літописі, про нього ми дізнаємось, головним чином, з польських джерел (хроніки Кадлубка і Великопольська, твір Я. Длугоша та ін.) і згаданої вже “Історії Російської” Татищева. Втрачений у коментованому нами джерелі й опис смерті галицько-волинського князя. Він зберігся у Суздальському літописі під 6713 р., що, як встановив М.Г. Бережков (Бережков. С. 88), був березневим і відповідає 1205/1206 р.: *“Иде Романъ Галичскый на ляхы и взя 2 города лядская и ставшу же ему над Вислою рекою. И отъеха сам в мале дружине от полку своего. Ляхове же наѣхавше, убиша и и дружину около его избиша”* (Лавр. Стб. 404—405).

Роман загинув біля польського міста Завихоста 19 червня 1205 р. (дата встановлена за польськими джерелами: МРН. II. Р. 836, 876; III. Р. 70, 162—163, 171, 353) під час походу проти малопольського князя Лешека Білого (Краківського). Польський середньовічний історик Я. Длугош писав, що Роман прагнув завоювати Люблінську землю (Długosz. VI. S. 241). Є підстави гадати, що стратегічні плани Романа були далекосяжнішими. Французький хроніст XIII ст. Альберік з монастиря Труа Фонтен (округа Шалан на Марні), сповіщає, що Роман пішов через Польщу до Саксонії, зустрівся з братами Лешеком і Конрадом і був ними забитий; частину його воїнів поляки перебили, а інша розбіглась хто куди. На підставі цього повідомлення зроблено припущення, що князь втрутився в суперництво за корону Германської імперії. Він підтримував Гогенштауфенів проти Вельфів, виступив проти Оттона, сина Генріха Лева з метою підтримки Філіппа Швабського і пішов війною на союзника останніх Лешека, щоб досягти Саксонії (Chronica Alberici monachi Trium fontium. Р. 885; див. Пашуто. С. 165, 334). Висловлювалася думка, що зіткнення Галицько-Волинського князівства з Польщею було викликане незадоволенням Романа Мстиславича посиленням Лешека Білого і Конрада, які виходили з-під його впливу (Головко. С. 88). 1205 р. датує кончину Романа й Густинський літопис, автор якого скористався творами М. Кромера і М. Бельсь-

кого (ПСРЛ. Т. 2. С. 329). Згідно з Суздальським літописом, Романа поховано в Галичі: “Галичане взяша князя своего мертва и несоша и в Галичъ, и положиша и въ церкви святыя Богородица” (Лавр. 405). Звістка, як бачимо, топографічно точна і, на наш погляд, заслуговує довір’я. Однак І.П. Крип’якевич схиляється до звістки Длугоша (Długosz. VI. S. 244), що Романа поховали у Володимирі — “тут ховали всіх волинських князів” (Крип’якевич. С. 87). Але ж Роман у 1205 р. був галицько-волинським князем, а стольним градом об’єднаного князівства був Галич. А Семкович упевнений, що Длугош не знав Галицько-Волинського літопису, а при описі останніх років життя Романа скористався з невідомого руського літопису (Semkowicz. S. 206–208).

Одолѣша вѣмъ поганьскымъ языкомъ, ума мудростію, ходяще по заповѣдемъ Божиимъ: устремилъ бо ся бже на поганья... (621).

Мовиться про звитяжні перемоги Романа Мстиславича над агресивними половецькими ханами (половці були язичниками, тому літописець-християнин і називає їх “поганими”). Згідно з твердженням одного з іноземних хроністів, князь здійснив кілька походів у степ “на користь християнської віри й зупинив половецькі нашествия” (Anonymus ap. Satham. P. 428). Суздальський літопис повідомляє про два походи Романа проти половців: 1202 і 1204 рр. (Лавр. Стб. 418, 420). Хоча запис про другий похід датований у названому літописі 1205 р., він мусить відповідати 1204 р. (Бережков. С. 88). Вивчення праці візантійського історика Нікіти Хоніата привело мене до висновку, що відбувся ще й третій, не відображений у вітчизняних джерелах переможний похід Романа у Половецький степ. Хоніат майже ніколи не зазначав точних дат, тому для визначення року цієї виправи руського князя слід проаналізувати розповідь грецького вченого про події попереднього року. Там ідеться про боротьбу за владу між синами турецького султана Кілич-Арслана II (1152–1188) в м. Іконії в Малій Азії. Запис Хоніата закінчується словами про те, що старший син султана Рукратін вигнав з Іконія молодшого Кайхосроя і той утік спочатку до Малої Вірменії, до царя Леона II, а потім — до Константинополя, до імператора Олексія III Ангела (Nic. Chon. De Alex. Ang. fr. III. 4, Ed. Bonn. P. 688–691). Перше правління Кайхосроя тривало з 1192 по 1196 р. (Гордлевский В. Государство сельджукидов Малой Азии. С. 185–186), тому можна вважати, що кампанія Романа проти половецьких ханів відбулася 1197 або 1198 р. — коли покласти ще якийсь рік на блукання ізгоя. Як сповіщає Нікіта Хоніат, тоді половці в союзі з болгарами вдерлися до Візантії, спустошили частину її території і, можливо, підступили б до воріт Константинополя, якби на прохання грецького патріарха Роман раптово не напав на кочовиків. Він форсованим маршем пройшов крізь Половецьку землю, зайшов у тил ворогові, завдавши йому нищівної поразки. Такі походи, зауважив візантійський історик, руський князь повторив кілька разів і зупинив набіги цих кочовиків на землі імперії, врятувавши її від жахливих нещасть (Nic. Chon. III, 5, Ed. Bonn. P. 691–692).

Воєнні експедиції Романа Мстиславича проти половецьких ханів 1197 чи 1198, 1202 і 1204 рр. принесли йому гучну славу переможця кочо-

виків, що й спонукало автора Галицько-Волинського літопису до складання поетичного панегірика князеві, яким і відкривається коментоване нами джерело (Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р. С. 117–120). Витоки літописної похвали Романові беруть початок у давньоруській усній народній творчості. Насичена подіями, уквітчена славетними перемогами над небезпечними ворогами Русі біографія князя сприяла створенню фольклорних переказів, легенд і пісень як у давньоруського народу, так і серед його сусідів. Б.О. Рыбаков вважає, що панегірик Романові має в основі, ймовірно, «якусь “славу” — “хвалу” князеві, складену придворним поетом подібно до “словутого певца Митуса”, що служив один час його синові Данилу Романовичу» (Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 151). Давньоруські й старопольські народні пісні з'єднали з ім'ям Романа історію про поразку і смерть могутнього половецького хана Боняка Шолудивого (що насправді жив століттям раніше) — відгомін славних перемог князя над хижими кочовиками. Епос також пов'язує з Романом кілька билин (Жданов И. Русский былевой эпос. С. 442–462 и др.).

Ревна же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половци, изгнавшю Отрока въ Обезы, за Желѣзныя врата, Сърчанови же оставишу у Дону, рыбою оживши (622).

Фольклорний характер розповіді про боротьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, безсумнівний. Учені вже давно висловили припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу, дехто вважав його навіть уривком з того епосу, що містить чимало рис до характеристики половецького побуту (Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях. С. 391–393). Несхожість похвали Мономахові з традиційними літописними текстами послужила основою для припущення, що вона є втраченою частиною “Слова о полку Ігоревім”, на доказ чого наводилися вирази похвали: “пил золотом шоломом Дон”, “песни половецкия”, гіперболізоване зображення Кончака (Миллер Вс. Взгляд на “Слово о полку Игореве”. С. 137–141). Це дотепне припущення залишається гіпотетичним, хоча вплив галицької літературної традиції на “Слово” не раз відзначався дослідниками (Орлов А.С. Слово о полку Игореве. С. 193–205).

Згідно з уявленнями літописця, східні кочові й напівкочові народи походять від біблійного Ізмаїла, сина Авраама, і його рабині Агарі. Тому-то половці іменуються в літописах “ізмаїлтянами” й “агарянами”. “Обези” в даному контексті слід тлумачити як Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під “Желѣзными вратами”. Від Татищева іде традиція бачити в них Дербент: його “турки іменують Темір Капі, тобто Залізні ворота” (Татищев. 2. С. 241, 311). Така локалізація, однак, неймовірна, адже Дербент знаходиться в південно-східному Дагестані, біля самого Каспійського моря; отож виходило б, що “изгнавшю за Желѣзныя врата” означало б загнати Отрока у Каспійське море! Тим часом грузинська середньовічна хроніка Картліс-Цховреба дає можливість бодай приблизно локалізувати “Желѣзныя врата”. Її повідомлення про переселення до Грузії за царя Давида (1089–1125) великої половецької

орди дає змогу бачити в цих “вратах” один із проходів у західній частині Кавказького хребта (Джанашвили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. С. 35–36).

Згідно зі свідченнями “Повісті временних літ”, Володимир Мономах здійснив п’ять великих антиполовецьких походів (1103, 1107, 1109, 1111, 1116), чим надовго ліквідував небезпеку для Русі з боку ненаситних кочовиків (ПВЛ. I. С. 183–195, 201). Найімовірніше, велика перемога руських над половцями, коли Отрока було загнано до Обезів, сталася 1111 р. На цю думку наводять такі міркування. Похід Мономаха 1111 р. був спрямований у Донецькі степи. Галицький літописець продовжує похвалу Мономаху так: *“Тогда и Володимєрь Мономахъ тиль золотымъ шєломомъ Донъ прїємши землю ихъ всю, и загнавшю окааньныя агаряны”* (622). І не просто на Дон, а, як свідчить сучасник — літописець Нестор, — “ко граду Шаруканю” (ПВЛ. I. С. 191). Звичайно половецькі міста називали за ім’ям хана, якому вони належали (Кудряшов К.В. Половецкая степь. С. 119). У Картліса-Цховреби записано, що на чолі 40-тисячної орди половців, яка переселилася до Грузії в роки царювання Давида, стояв Атрак Шараганідзе, тобто Отрок, син Шаруканя. Отже, слід вважати, що Отрок разом із батьком та іншими ханами протистояв Мономахові у 1111 р. і, зазнавши поразки, відкочував із своєю ордою до Грузії.

“Повість временних літ” особливо виділяє серед інших Мономахових воєнних досягнень перемогу над половцями 1111 р., закінчуючи розповідь про неї такими словами: “Възвратишася русьстии князи въ свояси съ славою великою, къ своимъ людемъ; и ко всемъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде” (ПВЛ. I. С. 195). А в “Слові про загибель Руської землі”, пам’ятці XIII ст., названо головним захисником Руської землі від ворогів Володимира Всеволодича: “То все покорено было богом крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрью, князю Киевскому, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели, а Литва из болота на свет не выныкываху, а Угры твердыху каменныя города железными вороты, абы на них великий Володимер тако не въехал” (див.: Орлов А.С. Владимир Мономах. С. 44). У цих словах, що тематично й стилістично перегукуються з панегіриком Мономаху в Галицько-Волинському літописі, можна побачити відлуння його славних перемог над половецькими нападниками, насамперед походу 1111 р.

Слова *“Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживши”* звучать іронічно, бо знатні половці харчувалися виключно добірним м’ясом. Згадане в тексті спільної похвали Романові й Володимиру *“зеліє ємшанъ”* є звичайним полином.

Отъ него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котелъ нося на плечу (622).

Гіперболічність у зображенні половецького хана Кончака відбиває його чільну роль в організації частих і спустошливих нападів кочовиків на Русь. Він об’єднав під своєю владою кілька союзів половецьких племен і в 70-х — 80-х рр. XII ст. здійснив низку великих походів на Переяславську, Київську і Чернігівську землі, завдавши багато нещастя руським людям. Ось як описує київський літописець під 1179 р. напад половецьких орд на чолі з Кончаком на Переяславщину: “Сий же богостудный Кончакъ со единомыслеными своими приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша, много зла створи крестьяномъ; онихъ плѣниша, а иныи избиша, множайшия же избиша младенѣць” (Київ. С. 415).

... Велику мятежю вѣставию въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его; одинъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ (622).

Ідеться про боярську смуту, що настала по смерті Романа в Галицько-Волинському князівстві. Він залишив двох малих синів: старшого, Данила (народився 1201 р.) і молодшого, Василька, 1203 р. народження (Baumgarten. Tabl. XI. N 4, 5. P. 48).

Мати Данила й Василька була другою дружиною Романа Мстиславича. Зі своєю першою дружиною, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича Предславою, Роман розлучився 1197 р. (Лавр. Вып. 2. Стб. 412—413), а 1203 р. примусив її постригтись у черниці (Лавр. Вып. 2. Стб. 420). Не пізніше 1200 р. галицько-волинський князь одружився вдруге, оскільки 1201 р. народився його старший син Данило. Другий шлюб Романа літописці замовчали.

Походження другої дружини Романа науці не ясне. Вона згадується лише в Галицько-Волинському літописі, проте жодного разу не названа на ім'я. Лише зі слів літописця кінця 80-х рр. XIII ст. довідуємось, що її звали Анною: *“Мъстиславу князю вѣложи єму Богъ въ сердце мысль благу: създа гробницу каменну надъ гробомъ бабы своєя Романовое, въ манастири... во имя праведникъ Іоқыма и Анны”* (784). Це ж саме джерело сповіщає про події 1205 р.: *“По смѣрти Романовѣ снималъся король [угорський, Андрій II. — Ред.] съ ятровью своєю в Сяноцѣ”* (623). Якщо буквально розуміти наведений текст, то виходить, що Анна була ятрівкою, дружиною брата Андрія, принаймні, близькою йому родичкою. Однак кількома рядками нижче в тій же галицькій частині літопису мовлено, що й польський князь Лешек вважав удову Романа своєю ятрівкою (624). Згадані повідомлення призвели до великої розбіжності думок серед учених.

Першою, відповідно до послідовності свідчень Галицько-Волинського літопису, народилася версія про угорське походження матері Данила. Начебто погоджуючись з такою думкою, В.М. Татищев обережно зауважив: *“О браке Романа с королевою венгерскою, сушею сестрою Коломановою или Андреевою, нигде не находится... Показывается [в джерелах. — Ред.] помощь детем Романовым от венгерского [короля. — Ред.]”* (Татищев. 3. С. 258). Деталізував угорську гіпотезу А. Лонгінов, що вважав, ніби Роман та король Андрій мали спільного прадіда — київського князя Мстислава Володимировича (Лонгинов А.В. Родственные связи князей с угорским королевским домом. С. 45—46). І. Шараневич висловив припущення, за яким Андрій II через дружину Гертруду, дочку майсенської княжни, був споріднений з польською династією, а через неї з Романом, сином Агнеси, дочки Болеслава Кривоустого (Szaraniewicz. S. 42). Обом цим думкам властива спільна вада: і в тому, і в іншому випадку спорідненість надто далека, аби угорський король міг звати Романову княгиню ятрівкою. *“Вони [Андрій і Роман. — Ред.] навіть посвоячилися: вдову Романа Андрій звав “ятривкою”, отже, Роман був йому якимось кузенком, але ближче про це свояцтво нічого не знаємо”* (Грушевський. III. С. 10).

Явна хиткість версії про угорське походження матері Данила спонукала істориків звернутися до вивчення її польської рідні, що також ніби виходить із свідчення літописця. І. Шараневич не заперечував, що, оскільки мати Лешека Олена була дочкою Всеволода, брата Романа, то обидва князі були близькою ріднею. Водночас ученому довелося визнати, що через Лешека Роман був родичем королю Андрію (Szaraniewicz. S. 42). Та недавно польський історик Т. Василевський заявив, що матір'ю Лешека була зноємська княжна (див.: Grala. S. 116). Отже, студії питання польського по-

ходження княгині Анни зайшли в глухий кут і доводиться визнати непевність і угорської, і польської версій. Та й якби всі наведені міркування відповідали дійсності, то виходило б, що Анна була в спорідненості з угорською чи польською династіями через чоловіка, що позбавляє обидві гіпотези ґрунту. Невідомо чому нашим попередникам не спало на думку, що у звернення “ятровь” і угорський, і польський володарі вкладали не сімейний, а державний зміст: вона була дружиною союзного їм і рівного їм керівника сусіднього князівства, якого вони, згідно зі звичаями й традиціями середньовічної титулатури, називали братом.

Логічно тому, що історики ХХ ст. звернули погляди в бік Візантії. В науковій літературі здавна вважається, що Роман мав постійні взаємини з імперією. Для такої думки є певні підстави. У травні 1200 р. в Царгороді побувало посольство Романа (Книга Паломник/Сказание мест святых в Цареградѣ Антонія, архиепископа Новгородского в 1200 г. С. 15). На наш погляд, це посольство було пов’язане із згаданими вище походами галицько-волинського князя проти половців, учиненими на прохання візантійського імператора. Історичним міфом слід уважати поширену в літературі думку, ніби влітку 1203 р. перед здобуттям хрестоносцями Константинополя імператор Олексій III Ангел утік до Романа Мстиславича у Галич (див., напр.: Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. С. 515). Така думка ґрунтується на повідомленні Длугоша (Długosz. VI. P. 772) і залежній від нього розповіді пізнього (XVII ст.) Густинського літопису (ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 327). Насправді, як свідчать візантійські та західноєвропейські авторитетні джерела початку XIII ст., Олексій III втік спочатку до Фракії, потім блукав материковою Грецією. Далі його ув’язнив один із керівників IV хрестового походу Боніфацій Монферратський в своїх володіннях у Північній Італії. Звільнившись, Олексій III 1211 р. потрапляє у полон до нікейського імператора Федора I Ласкаря й невдовзі по тому закінчує своє життя в одному з монастирів Нікеї (Котляр М.Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. С. 112—117).

Імовірно, легенда про втечу візантійського імператора до Романа Мстиславича могла народитися в якомусь давньоруському літописі, що був відомий Длугошеві. На Русі пам’ятали, що 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович дав притулок суперникові імператора Мануїла I Андронікові Комніну (Київ. С. 359). А під 1186 р. кілька авторитетних давньоруських літописів умістили фантастичне повідомлення про прибуття до Новгороду візантійського імператора: “Том же лете приде цесарь Грьцьский Алекса Мануиловиць в Новъгород” (див., напр.: НПЛ. С. 38). Насправді син імператора Мануїла Комніна Олексій II на годину смерті батька (1180 р.) був ще дитиною. Андронік Комнін, що з травня 1180 по вересень 1183 р. був його співправителем, убив Олексія (Успенский Ф.И. Последние Комнины. С. 1—23). 1186 р. Олексія II просто не було на світі. Можливо, що якийсь літописець XIII ст. (напр., новгородський), перебуваючи далеко від театру воєнних дій 1203—1204 рр. на Балканах і в Малій Азії, вирішив, що Галицько-Волинська Русь та її столий град були найкращим місцем для укриття там біглого імператора.

Посольство ж Романа Мстиславича до Царгорода 1200 р. не можна пов’язувати із другим одруженням Романа ще й тому, що Данило народився 1201 р., через це шлюбне посольство мало відбутися не 1200, а 1199 р.

Це визнав навіть послідовний прихильник версії про візантійське походження Романової княгині І. Граля (Grala. S. 126).

Думка, за якою друга дружина Романа була уродженкою Візантії, бере початок із виданої у Відні в першій третині минулого століття книги Й. Майлата. В ній коротко, без посилання на джерела, згадана “вдова Романа, родичка візантійського дому” (Mailath J. Geschichte der Magyaren. S. 178).

Однак фаховий рівень книжки низький, у ній безліч фактичних помилок. Досить сказати, що Данила Романовича названо... Давидом. Тому вчені її зустріли скептично. Можливо, думка Й. Майлата справила враження на М.О. Баумгартена, коли той почав збирати докази на користь візантійського походження матері Данила. На погляд М.О. Баумгартена, брат Олексія III Ангела імператор Ісаак II був одружений вдруге із Маргаритою Угорською, дочкою короля Бели III й сестрою Андрія II. 1195 р. Олексій III скинув брата з престолу, осліпив його й заточив разом із сім'єю. Та вчений гадає, що незабаром по тому Олексій III помирився із братом: сім'ю його звільнили з ув'язнення, самого Ісаака II з шаною утримували в одному з палаців. М. Баумгартен припускає, що, крім Ірини, виданої заміж 1197 р. за майбутнього германського імператора Філіппа Гогенштауфена, в Ісаака II Ангела була від першого шлюбу ще одна дочка, яку начебто Маргарита й Олексій III з відома угорського короля видали за Романа (Баумгартен Н.А. Вторая ветвь князей Галицких: Потомство Романа Мстиславича. С. 7—11). Однак конкретних джерельних свідчень на користь своєї гіпотези вчений не навів. Мабуть, тому в своїй “Генеалогії Рюриковичів”, виданій двома десятиліттями пізніше, історик, по суті, відмовився від вказівки на дочку Ісаака II Ангела, обережно назвавши дружину Романа родичкою (parente) цього імператора, що вийшла за Романа близько 1200 р. (Baumgarten. Tabl. V, N 47. P. 23).

Версія щодо візантійського походження другої дружини Романа була не так давно підхоплена й конкретизована польським ученим І. Гралею. Він рішуче спростував гіпотезу М. Баумгартена про можливість шлюбу невідомої науці дочки Ісаака II Ангела з Романом. Натомість польський історик підкреслив бажання Візантії укласти союз проти Болгарії й половецьких ханів з кимось із сильних руських князів. Київський великий князь Рюрик Ростиславич був одружений з половчанкою, тому вибір упав на Романа. Не знаходячи можливості віднайти його другу дружину серед членів чи хоч би найближчих родичів візантійського правлячого дому, І. Граля пропонує шукати її серед знатних родин, що мали зв'язки із Ангелами, насамперед із Олексієм III. Він вказує на вельможний рід Каматеросів, який наприкінці XII ст. дав імперії двох патріархів і ще кількох видатних діячів. Польський учений висловив припущення, що Роман Мстиславич одружився з Марією із сімейства Каматеросів близько 1199 р. Його не бентежить наведена вище звістка волинського літописця, з якої виходить, що Романову княгиню звали Анною. І. Граля вважає, що коли вдова Романа постриглась у черниці, вона прийняла чернече ім'я Анни (Grala. S. 123—125). Однак не може бути впевненості в такому здогаді. Природніше гадати, що Мстислав пам'ятав світське ім'я своєї бабусі. Єдиний серйозний, хоча й непрямий, аргумент на користь візантійського походження матері Данила, до якого вдавалися М. Баумгартен та І. Граля, це візантійські імена онуків Романа Іраклій та Лев, що раніше не траплялися серед Рюриковичів. Згадану тенденцію поки що не можна із впевненістю пояснити.

Однак автори візантійських версій походження другої дружини Романа не змогли правильно витлумачити відсутність відомостей про це у Га-

лицько-Волинському літописі. Адже брак записів у ньому за 1192—1200 рр. не пояснює, чому далі літописці не згадують про почесний для галицько-волинського князя шлюб з візантійкою (навіть якби вона була не царівна, а вельможна Марія Каматерос). Нашому літописові вищою мірою притаманна тенденція звеличення Романа та його родини, звичка неодноразового повернення до знаменних подій багатолітньої давнини. Літописець постійно вихваляє засновника Галицько-Волинського князівства, неодноразово звертається до його особи. Видається, отже, неможливим замовчання в літописі візантійського походження другої дружини Романа. Інша річ, якби родина Романової княгині не була особливо знатною.

Тому, мабуть, у 2-й пол. XX ст. почали висловлювати припущення, за якими княгиня Анна була місцевого походження. Церковний історик М. Чубатий запропонував шукати другу дружину Романа Мстиславича серед дочок галицьких і волинських удільних князів початку XIII ст. Він виходив з того, що польський князь Лешек одружився з дочкою луцького князя Інгвара Ярославича Гремиславою, а його брат Конрад — з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, в майбутньому перемишльського князя. З цього М. Чубатий вивів гіпотезу, що дружина Романа походила з якогось із названих сімейств, найімовірніше — Святослава, на що вказують близькі стосунки між Данилом і Конрадом. Крім того, Роман був братом у перших Інгвара, через що шлюб з його дочкою був би неможливий за церковними канонами (Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. С. 567—568). І. Граля скептично поставився до здогаду М. Чубатого, справедливо зауваживши, що Конрад узяв шлюб з Агафією лише 1207 р., і цей матримоніальний зв'язок не міг вплинути на вибір Романом дружини. Крім того, на думку польського вченого, шлюб із Святославною не дав би Романові жодної користі через вороже ставлення до нього Ігоревичів, які зазіхали на його князівство і заволоділи ним одразу ж по смерті галицько-волинського князя (Grala. S. 118). Погоджуємось з тим, що шлюб з донькою удільного князя, волинського чи галицького, нічого б не приніс Романові. Ті князі були слабосилі, не мали соціальної бази, що підтверджується хоч би широковідомим фактом повішення Ігоревичів (і серед них Святослава) боярами в Галичі 1211 р.

На межі 40-х і 50-х рр. XX ст. В.Т. Пашуто запропонував сміливу гіпотезу, за якою княгиня Анна вийшла із середовища волинського боярства. Вчений, однак, не навів жодних доказів, лише додав, що вона спиралася на ту частину бояр, котрі були зобов'язані своїм збагаченням її покійному чоловікові (Пашуто. С. 184). Думку В.Т. Пашуто підхопила Н. Василенко-Полонська, не залучивши свідчень джерел на її підтримку. Слідом за московським істориком вона відзначила опертя Романової княгині на феодалів-волинян (Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна. С. 64—67). І. Граля піддав сумніву припущення В.Т. Пашуто: за польським істориком, шлюб з бояринею був мезальянсом, що не давав гоноровитому князеві суттєвих вигод. Як вважав І. Граля, послідовна підтримка волинськими боярами Романової княгині свідчила хіба що про їх повагу до династії й великою мірою визначалася суперництвом із галицькими боярами (Grala. S. 117—118). Та аргументи ці не переконливі.

Історики досі не оцінили належним чином той факт, що один із попередників Романа на галицькому столі Ярослав Володимирович (1152—

1187) зв'язав свою долю з представницею могутнього боярського роду Чагрів Анастасією. То був тривалий і міцний зв'язок, від якого народився син Олег, котрому Ярослав навіть заповів престол, оминувши законного нащадка Володимира. І. Граля згадує про це, проте обмежується зауваженням, нібито “зв'язок із боярською донькою мусив викликати спротив галичан” (Grala. S. 117) — нібито ті “галичани” були компактною масою, а не ділилися на партії, як було насправді. Опертя Ярослава на Чагрів та, ймовірно, на інших великих бояр забезпечило політичну стабільність у Галицькому князівстві, якої так не вистачало його синові й наступникові Володимирі.

Гадаємо, не випадково час другого шлюбу Романа збігся з об'єднанням ним Галичини й Волині у єдине й сильне князівство. Сідаючи в Галичі і починаючи боротьбу з місцевим могутнім боярством, князь мав забезпечити собі підтримку боярства іншого — волинського. У цій ситуації шлюб з волинською бояринею був би логічним політичним кроком.

Якщо прийняти думку про волинське боярське походження другої дружини Романа, стане зрозумілим уперте мовчання літописця про її родовід, його послідовне небажання називати княгиню на ім'я. Галицький книжник, можна гадати, розумів політичну необхідність такого шлюбу, але не міг пишатися ним. Хоча ставився до княгині з великою повагою, відзначаючи її розум, волю, рішучість.

М.Ф. Котляр зробив спробу визначити боярський рід, з якого походила княгиня Анна. Згідно з його спостереженнями, літопис серед великих галицьких бояр найчастіше називає Мирослава. То був найближчий до Анни та її дітей боярин, якому доручалися важливі й делікатні справи дипломатичного й воєнного характеру. Мирослав був правителем при неповнолітніх дітях Анни, супроводжував пізніше Данила під час його походів та подорожей. (Він нагадує Добриню Нікітича, дядька Володимира Святославича). Будучи приставленим Данилом до свого союзника київського князя Володимира Рюриковича, що боровся проти зазіхань на Київ чернігівського князя Михайла Всеволодича, Мирослав потрапив у полон до спільників Михайла половців 1235 р. По тому він зник із сторінок літопису. Гадаємо, що княгиня Анна була сестрою Мирослава (Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького).

Събравшю же Рюрику половци и руси много [и] прїиде на Галичь, оставивъ мнишескій чинъ, бѣ бо прїялъ боязни ради Романовы (622). Рюрик — Василій Ростиславич (помер 1212 р.) князь оверуцький, новгородський, київський, наприкінці життя — чернігівський. Четвертий син Ростислава Мстиславича Смоленського (Baumgarten. Tabl. IX, 6. P. 40). В 1181—1194 рр. в союзі з Святославом Всеволодичем чернігівським правив у Південній Русі. По смерті Святослава став одноосібним київським князем. 1195 р. порвав стосунки зі своїм зятем Романом Мстиславичем, надавши йому володіння на півдні Київщини, а потім відібравши на користь владимиро-суздальського князя Всеволода. Роман 1204 р. схопив Рюрика, котрий 1203 р. разом з половцями страшенно розграбував Київ (який на деякий час втратив) і насильно постриг у ченці. Після загибелі Романа Рюрик, за яскравим висловом північноруського літописця, “смета с себе чернецькыѣ порты и съде Киевѣ” (Лавр.

Стб. 405). Слід погодитися з основою на свідченнях Лаврентіївського літопису думкою М.С. Грушевського, що цей перший похід Рюрика на Галич стався незабаром по смерті Романа, десь восени 1205 р. (Грушевський. Хронологія. С. 7).

И пришедшо ему [Рюрикові. — Ред.] на Галич, и срътоша его бояре галицкіи и вълодимѣрстѣи у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ (622—623). Микулин — тепер с. Микулинці Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., уперше згадується в Київському літописі під 1144 р. Як і в тільки-но процитованому повідомленні, в Київському ізводі вказується на порубіжне положення Микулина з Київщиною (Котляр. Формирование. С. 95).

Пришедшо же Рюрику в Галич, и не успѣвшо ни что же за то, бѣ по смерти Романовѣ снималъся король съ ятровью своею в Сяноцѣ: и приялъ бо бѣ Данила яко милаго сына своего, оставилъ бо бѣ у него [в Галичі. — Ред.] засаду (623). — Тим самим угорський король Андрій II узяв під покровительство (звичайно, маючи на те власні плани) Галицько-Волинське князівство, що стояло на порозі розпаду. Це підтверджується й угорським джерелом — у Галичі було поставлено угорську залогу на чолі з палатином Могом (Fejer. T. III. V. I. P. 32). (Наш літописець зве його Мокієм.)

Події наступного 1206 р. у Галицькому літописі залишилися не висвітлені. Зате північноруський Лаврентіївський літопис докладно описує їх. Коли невгамовний Рюрик Ростиславич у союзі з чернігівськими Ольговичами знову рушив на Галич, до справи втрутилися не лише Андрій II, а й польський князь Лешек Білий: “Королю же перешедшо чересь горы¹ и слыша, оже ляхове идуть к Володимеру [Волинському. — Ред.] Олговичемъ в помочь, поиде к нимъ поперекъ к Володимеру” (Лавр. Стб. 427). Виходячи з подальших слів цього джерела: “король же омиривь ляхы” (427), дехто з істориків вирішив, що була підписана угода між Андрієм II і Лешekom про взяття під покровительство вдови Романа з дітьми. Можливо, тоді й виник польсько-угорський план запрошення до Галича князя зі сторони. Вибір упав на сина Всеволода Велике Гніздо Ярослава, що посідав другорядний удільний стіл у Північно-Східній Русі (див., напр.: Грушевський III. С. 19—20). Утім, як думав В.Т. Пашуто, угорський уряд закликав до Галича із Переяславля Залеського Ярослава Всеволодича на прохання княгині Анни й вивів з міста свою залогу (Пашуто. Внешняя политика. С. 243; див.: Лавр. Стб. 427). Можливо, вона сподівалася, що прихід Ярослава зможе захистити Галич і князівство від бояр та їхніх маріонеток — чернігівських Ігоревичів, котрі незабаром захопили і Галичину, і Волинь, бо Володимир Ігоревич випередив переяславського князя (Лавр. Стб. 427).

Про існування за життя Романа Мстиславича потрібної русько-угорсько-польської угоди ясно свідчить одне з наступних повідомлень Галицького літопису, що належить до 1206 р. Лешек Білий «посла посолъ свои Вячеслава Лысого, рѣкый королеви: “Азъ не помянухъ звады [сварки. — Ред.] Романовы... Клалася [бо] бѣста [ми з тобою. — Ред.]»

¹ З 2-ї пол. XII ст. природним державним рубезем поміж Галицьким князівством і Угорщиною стала “Гора”, Карпатський хребет.

яко оставлю в животѣ племени его [Романа. — Ред.] любовь имѣти... Нынѣ же иде[мъ и] вземше предаєвѣ имъ отчѣство ихъ» (624). Потрійний союз було укладено, мабуть, наприкінці 1204 — початку 1205 р. (Włodarski. *Polityka ruska*. S. 268).

Приведоша кормиличича, иже бѣ загналъ великый князь Романъ, невѣры ради: словяху бо Игоревича (623). Володислав Кормиличич був могутнім галицьким боярином, главою ворожої Романовичам партії. Був сином “кормильца”, пестуна, ймовірно, попередника Романа на галицькому столі Володимира Ярославича. Слова “словяху бо Игоревича” і наступне вокняжіння синів Ігоря Святославича в Галицько-Волинській Русі свідчать, що за життя Романа боярські олігархи вирішили позбутися владного князя й зав’язали стосунки з Ігоревичами.

Посадиша в Галичи Володимера, а Романа въ Звенигородѣ (623). Володимир був старшим сином Ігоря Святославича. Був одружений з дочкою половецького хана Кончака Свободою (Baumgarten. *Tabl. IV*, 44. P. 21). Брав участь у поході на Галич 1206 р. серед інших південноруських князів, головним чином Ольговичів. Роман же був другим сином Ігоря Святославича. Це був початок розірвання боярами недавно ще єдиного тіла Галицько-Волинського великого князівства. Спочатку віддали чужим князям Галичину, далі настала черга Волині. Ігоревичі сіли в Галичі влітку 1206 р. (Грушевський. *Хронологія*. С. 8).

Наутрѣи же увѣдавши княгини, съѣтъ сътвори с Мирославомъ съ дядькомъ, и на ночь бѣжаша в Ляхы (624). Повідана далі історія розпачу і втечі родини Романа з Володимира-Волинського до Польщі надміру драматизована літописцем. Хоча становище Анни з дітьми і без того було тяжким. Ігоревичі почали вимагати від володимирської громади видачі Романовичів наприкінці 1206 — початку 1207 р. (Грушевський. *Хронологія*. С. 9). Даремно галицький книжник пише, ніби княгиня не знала, куди подітися, адже читачеві вже відомо, що існував союзний договір між Романом і Лешком. Думаємо, що княгиня з синами не вибиралася таємно вночі через пролом у стіні міста, а відкрито й демонстративно залишила його в супроводі почту відданих їй волинських бояр і дружини чоловіка, бо проти Ігоревичів і ворожих їй боярських загонів було не встояти (Котляр. С. 35—36).

Король ...остави же Данила у себе, а Лестько княгиню и Василка в себе (624). Поряд з формальним переважно дотриманням союзницьких зобов’язань стосовно родини Романа Мстиславича угорський король і краківський князь підписали, ймовірно, того самого 1206 р. угоду про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі. Висловлювалася думка, що “князь краківський охоче надав у себе притулок княгині Анні, розуміючи, що, прикриваючись захистом її інтересів, йому легше буде отаборитися на Волині” й “запропонував угорському королеві воєнний союз для боротьби за Південно-Західну Русь”. Лешек відіслав до Угорщини разом із своїм посольством княжича Данила як заручника (Пашуто. С. 195). Підсумувавши різночасові свідчення Галицького літопису й співставивши їх з даними деяких інших джерел, В.Т. Пашуто намалював картину розпаду Галицько-Волинського князівства незабаром по смерті Романа Мстиславича: “Князь Володимир Ігоревич зайняв Галич, в Звенигороді сів його брат князь Роман, а у Володимирі — “светом галиц-

ких бояр” — Святослав” [Ігоревич. — *Ред.*]; низка чималих міст з належними їм землями перейшла під владу князів, котрі були підручниками Романа Мстиславича: у Східній Волині (Луцьк, Дорогобуж, Шумськ) сидів Інгвар Ярославич, у Белзі — Олександр Всеволодич, у Пересопниці — Мстислав Німий, в Турові й Пінську — Володимир і Ростислав Святополчичі, по інших містах — бояри-“держатели” (Пашуто. С. 195).

Мятежъ бысть межѣ братома, ... Романъ же еха въ Угры, и поемъ угры и бився съ братомъ, и побѣди възѣ Галичъ, а Володимѣръ бежа в Путивль (624—625). Дату цієї події подає Воскресенський літопис під 1208 р.: “Угры тогда прогнаша изъ Галича Володимера Игоревича, а брата его Романа посадиша въ немъ” (С. 116). Розібравши паралельні свідчення Галицько-Волинського і Лаврентіївського літописів, М.С. Грушевський погодився з такою датою (Грушевський. Хронологія. С. 8—9). Заволодівши Галичем з допомогою Угорщини, Роман Ігоревич неминуче ставав угорською маріонеткою, адже бояри воліли тримати його у своїх руках. Це в недалекому майбутньому привело до конфлікту між Романом і його братами та боярською олігархією Галича і землі. “Ясно одне, що князь Роман Ігоревич з допомогою угрів зайняв Галич, та сидів у ньому неміцно (1210 р. був вигнаний київським Ростиславом Рюриковичем) і недовго” (Пашуто. С. 196). Учений мав на увазі таку звістку Воскресенського літопису: “Ростислав Рюрикович сѣде въ Галичи, а Романа Игоревича выгнаша; осени тоя же выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша съ братомъ” (С. 116—117). М.С. Грушевський вважав, що, захопивши Галич за допомогою угрів, Роман Ігоревич підняв проти себе бояр. Наведеній звістці пізнього джерела вчений довіряє: “Звістки Воскресенської збірки про галицькі події в цій частині самостійні, і в інших разях, де ми можемо їх контролювати, всі докладні [вірні. — *Ред.*]” (Грушевський. III. С. 24).

Възведе Александръ Лестка и Кондрата. И прійдоша ляхове на Володимѣръ... (625). Олександр белзький, брат у перших Романовичів, був сином Всеволода Мстиславича, теж князя Белза. Олександр був одружений з дочкою київського князя Володимира Рюриковича (Baumgarten. Tabl. XIII, 1. P. 58) і постійно відчував за спиною підтримку тестя. На Волинь 1209 р. (Пашуто. С. 196) рушили об’єднані війська малопольського (краківського) князя Лешека і мазовецького — Конрада I (див. про нього далі), запрошені Олександром, котрий, очевидно, як небіж Романа Мстиславича вважав законними свої права принаймні на Волинь (далі він з таким самим завзяттям добиватиметься й Галича). Зайнявши Володимир, поляки схопили Святослава Ігоревича, відіслали його до Польщі, а на його місце посадили Олександра. Місто було розграбоване поляками, що викликало справедливий гнів володимирських городян. Висловлювалась сумнівна думка, за якою самому Лешеківі утвердитись у Володимирі-Волинському перешкоджала традиція приналежності Волині нащадкам Ізяслава Мстиславича та його онука Романа, що давалося взнаки при існуванні сильної та прихильної до Романовичів боярської партії (Wilkievicz. S. 26). Навряд чи Лешек мріяв стати волинським князем — цьому перешкоджало давньоруське княже право й давня традиція, за якою посідати княжі столи мали право лише Рюриковичі. Так само некоректними слід вважати міркування польської до-

слідниці, начебто тривалому утвердженню Романовичів у Володимирі завало їхнє неповноліття: досить згадати Володимира Святославича та його брата Олега древлянського, яких батько ще малими хлопцями послав княжити відповідно до Новгороду Великого і Овруча.

[Тогда же яша Володимера Пиньскаго, бѣ бо Ингваръ с ляхы и Мъстиславъ] (625). Ідеться про Володимира, пінського князя в 1228–1229 рр., сина Ростислава Святополчича, що княжив у Пінську в 1207, 1228–1232 рр. (Baumgarten. Tabl. II, 30. P. 13; Донской. № 337. С. 127; № 458. С. 161). Інгар був луцьким, а в 1202–1212 рр. — великим київським князем. Був старшим сином луцького князя Ярослава Ізяславича й невідомою на ім'я дочки богемського князя Владислава III (Baumgarten. Tabl. V, 39; Tabl. XIV, 1). Згаданий тут Мстислав — імовірно, тоді пересопницький князь на прізвисько “Німії”, рідний брат Інгвара (Baumgarten. Tabl. XIV, 2).

[По томъ же съде Ингваръ в Володимерѣ] **По я у него Лестко дъщеръ и пусти** (625). Хронологія і глибинний сенс подій залишаються неясними. М.С. Грушевський слушно зауважив: “Можемо лише приблизно датувати ...перехід Інгвара до Володимира 1209 р., друге князювання Олександра 1210, уважаючи, що ці зміни мусили мати якийсь час для свого приготування” (Грушевський. Хронологія. С. 9–10). Справді, династичний шлюб Лешка мав проіснувати не менше року, упродовж якого він посварився з Інгаром. Б. Влодарський думає, що Інгар не мав симпатій володимирського боярства, котре продовжувало триматись Романовичів (Włodarski. Polityka ruska. S. 40). Додамо до цього, що Лешек намагався de facto приєднати Волинь до свого Малопольського князівства, противлячись утвердженню Романовичів і саджаючи на стіл Володимира слабосилих і залежних від нього в усьому князів.

Приехаша берестяне ко Лесткови и просиша Романовое и дѣтятье... и вдасть имъ, да владѣетъ ими; они же с великою радостію стрѣтоша и, яко великого Романа жива видящеи (625). Значення цієї події важко переоцінити: громада великого і заможного волинського міста запросила нащадків Романа на княжіння. З цього дня починається збирання ще малими Романовичами волинської “полуотчины” Романа Мстиславича. Історики здебільшого вважають, що це сталося одночасно з нетривалим утвердженням Інгвара у Володимирі. Проте дальша доля і Романовичів, і самого Берестя неясна. Б. Влодарський думає, що вони втратили це місто, коли Олександр вернувся до Володимира і віддав Василькові Белз. Тоді Лешек забрав порубіжне з Польщею Берестя собі (Włodarski. Polityka ruska. S. 40). Навпаки, А. Вілкевич-Вавриньчикова припускає, що, коли Василька перевели до Белза, Берестя вернулося до Олександра Всеволодича, котрий утримав за собою землі поміж Вепрем і Бугом. А вже потім, 1213 р., Берестя дісталось Лешеківі, Василькові — дрібна Кам'янецька волость (Wilkievicz. S. 23–24). Згідно зі свідченнями Галицько-Волинського літопису, як думає Б. Влодарський, в 1217–1219 рр. Берестя було в польських руках (Włodarski. Polityka ruska. S. 46–47). Заслугове на увагу думка А. Вілкевич-Вавриньчикової, що до 1214–1215 рр. Лешек заволодів широкою смугою порубіжних земель на схід від Вепра, на північ від Белзької землі. Та смуга проходила вище Грубешова по Бугу, на північ, далі за Буг, його правим берегом, вододілом Бугу й Піни (Пни), по горішній Ясельді й Нареву до кордо-

нів Мазовії. У близькому йому географічно Володимирі Лешек садовив на стіл залежних від нього князів. Коли Данила посадили у Володимирі, то він був ще малим хлопцем, маючи 13 років, і залежав від Лешака (Wilkievicz. S. 24).

Олександръ же съвѣтомъ Лестъковымъ прія Володимерь... Угровескъ, Верещинъ, Столтѣе, Комовъ, и да Василкови Белзъ (625). Перелічені міста ще не раз виступатимуть у Галицько-Волинському літописі як стійкий територіальний комплекс. Далі літописець назве їх “україною”, тобто окраїною, краєм Волинської землі. У такому порядку перелічить їх літописець у подальшій розповіді про повернення Данилом цієї частини забузьких земель: “Данилу жъ ...еха съ братомъ, и прія Берестій, и Угровескъ, и Верещинъ, и Столтѣе, и Комовъ и всю україну” (634). Ця волинська “україна” могла скластися раніше першої згадки про неї. Можливо, згадані укріплені замки збудував ще Роман Мстиславич. Перераховані міста поміж Західним Бугом і Вепрем зовсім не досліджені археологічно й локалізуються за топонімічними аналогіями. Вбачасмо певну закономірність у тому, що археологи досі не виявили справжніх міст цієї частини волинської “україни”. Вони були оборонними фортецями, тому й не могло бути помітних слідів діяльності ремісничо-торговельного люду. Самі ж оборонні споруди цих міст (за винятком знаменитої башти-донжона у Стовп’ї) були, найімовірніше, зруйновані польським урядом, коли він у 2-й пол. XIV ст. заволодів більшою частиною Волині (Котляр. Формирование. С. 147—148). Приблизну локалізацію див.: Погодин, Погодин. Исследования, Дашкевич, Иванов, Андрияшев та ін. Після Олександра Всеволодича “україною” заволодів Лешек, про що довідуємося з літопису, зокрема з наведеного тільки-но фрагмента, де йшлося про її “прийняття” Романовичами. Белз був одним із найдавніших міст на землі Волині. Вперше згадується в “Повісті временних літ” під 1030 р. (ПВЛ. 1. С. 101). Від початку 1170-х рр. до кінця XIII ст. був центром удільного князівства. В 1-й третині XIII ст. белзький князь Олександр Всеволодич безуспішно прагнув зосередити під своєю владою Волинь. Збереглося городище Белза, площею 400 × 190 м (Чачковський Л. Княжий Белз. С. 15—31).

Литва же и ятвязѣ воєваху, и новоеваша же Турискъ и около Комова оли и до Червня, ... и застава въ Уханяхъ бѣ (626). З послідовності подій цей напад об’єднаних сил Литви і Ятвязької землі можна б датувати 1210 р. Такої думки дотримувався і М.С. Грушевський (Хронологія. С. 10). Турійськ був розташований на сході Волинської землі, в горішній течії р. Тур’ї. Як бачимо, ворог вдерся у північну частину Волині, від західних до східних меж. Уперше Турійськ названо літописом під 1097 р. (ПВЛ. 1. С. 177). Збереглося кругле в плані городище, близько 100 м в діаметрі. За культурним шаром місто було збудоване в 2-й пол. X — на початку XI ст. (Котляр. Формирование. С. 53—54). Одним із найстаріших міст (вірніше, протоміст) на Волинській землі був Червен. Уперше згаданий в літописі під 981 р. (ПВЛ. 1. С. 58). Червен був розташований при впадінні р. Синюхи в р. Гучву, ліву притоку Західного Бугу. Він виник в останній чверті X ст., під час суперництва Давньоруської та Давньопольської держав за землі поміж Бугом і Вепрем (Котляр. Формирование. С. 29). Навпаки, молодим містом чи фортецею були Ухані, що прикривали

Володимир-Волинський із заходу. Розташовані приблизно за 30 км на південний схід від Орельська, згаданого вище в нашому літописі в розповіді про розлучення Лешека з донькою Інгвара (там же. С. 148).

Андрѣй же и король увидѣвъ безаконіе галицкое и мятежъ, и посла Бенедикта с вои [своими], и яша Романа в бани мьющися и посла ихъ въ Угры (626). Найбільш імовірною видається належність цієї події до кінця 1210 — початку 1211 р. (Грушевський. Хронологія. С. 10—11).

По яша же галичане Мъстислава [на] Бенедикта... (626). Ідеться про спробу бояр позбавитися невідгідної для них цього разу угорської окупації, протиставивши їй запрошеного зі сторони слабосилого князя-фігуранта Мстислава пересопницького. Однак акція виявилася непродуманою й непередбаченою: “Мстислав, видко, вибрався з дуже малими силами, тож галичани [бояри. — *Ред.*] не піддержали його, і він, осміяний, мусив ні з чим вернутися” (Грушевський. III. С. 25). Судячи з темпів розвитку подій, невдалий похід Мстислава пересопницького на Галич стався навесні 1211 р. Згаданий у цьому уривку літопису Ілля Щепанович був головою одного з могутніх боярських кланів.

И по семъ скажемъ о Галичинѣ могилахъ и о началѣ Галича, откуду ся почалъ (626). Красномовне свідчення нетрадиційності Літописця Данила Галицького, як і всього Галицько-Волинського літопису в цілому. Його творці вільно пересуваються в часовому просторі, забігаючи наперед і відступаючи назад (про що коротко говорилось у вступній статті й більш докладно у кн.: Котляр. Літопис). У даному разі повістяр (чи пізніші складачі або редактори) не виконав своєї обіцянки — шкода, бо ми б мали давній переказ про започаткування Галича, міста, виникнення й початкова історія якого (до 1140 р., коли він уперше з’являється в джерелах) залишається невідомою.

Романъ же утече изъ Угоръ, и послаша галичане его къ брату его Володимеру... (626). Певно, антиугорська партія в Галичі зміцнювалася, користуючись із народного бажання скинути угорську окупацію. Дізнавшись про політичну ситуацію в Галичі й землі, Роман Ігоревич утік з Угорщини, де його, видно, не дуже охороняли, і подався до родового гнізда — Путивля, де перебували його старший брат Володимир і молодший — Святослав. Саме до Путивля прийшли послі від галицького боярства (Пашуто. С. 197).

Стѣде же Володимеръ в Галичи, а Романъ въ Звенигородѣ, а Святославъ в Перемышли, а сынови своему да Тербовль Изяславу (627). Як свідчать наступні рядки нашого джерела, Володимир Ігоревич послав сина Всеволода з дарунками до угорського короля, певно, аби вибачитися за вигнання Бенедикта з залогою із Галича й спробувати забезпечити нейтралітет Угорщини. Здається, попервах це йому вдалося (див.: Грушевський. III. С. 25). Галицький Звенигород був стольним градом однойменного князівства. Вперше згаданий у “Повісті временних літ” під 1086 р. Городище, площею 12 га, розташоване на узгір’ї, захищеному двома рукавами р. Білки й багнами, що робило місто майже неприступним. Розкопками 1982—1983 рр. виявлено фундаменти князівського палацу і двох церков (Ратич О.О. Літописний Звенигород. С. 87—94). Перемисьль є, мабуть, найдавнішим містом на території Галицької землі.

Вперше згаданий у “Повісті временних літ” під 981 р. За археологічними даними, місто виникло в 2-й пол. X ст. Дитинець був невеликим, площею близько 1 га. У його підніжжі лежав розділений р. Сян посад (Подградье). У 1-й пол. XIII ст. міська забудова займала понад 30 га. У найвищій частині дитинця відкрито кам’яні будови початку XI ст.: ротонда й, імовірно, князівський палац (Kunisz A. Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu). На відміну від двох названих тільки-но міст, древній Теревовль вивчено мало. Уперше згадується в “Повісті временних літ” під 1097 р. як центр Теревовльського князівства. Досі не знайдено дитинця Теревовля. Вірогідно, він стояв на Замковій горі (Ратич. С. 70—71).

Король же Андрей, и бояре угорсти и вся земля хотяше дати дщерь свою за князя Данила, обѣма дѣтьскама бывши-ма: зане сына у него не бѣ (627). Це загадкове повідомлення нашого джерела, якщо виходити з логіки розвитку подій і послідовності самого викладу (втім, досить відносної в нашому випадку), приблизно датується весною 1211 р. Проте, як зауважив ще М.С. Грушевський, син і наступник Андрія II Бела народився 1206 р. Тому, вважає він, наведена звістка виявилася не на місці й належить до часу безпосередньо по смерті Романа (Грушевський. III. С. 26—27). Нам же здається більш імовірним, що династичний шлюб поміж угорським королівським і галицько-волинським великокнязівським домами було замислено ще за життя Романа Мстиславича і покладено в підвалини потрійного русько-польсько-угорського союзу в 1204 або в 1-й пол. 1205 р.

Убієнь бысть царь великій Филипъ Римській...² (627). У тексті, що відкривається цими словами, висвітлюється історія заключного етапу боротьби поміж двома германськими феодальними угрупованнями Гогенштауфенами і Вельфами, в якій, крім германських баронів, взяли участь папська курія, англійський і французький королі. Внаслідок перевороту до влади в Германії прийшов Оттон IV Вельф, якого папа Інокентій III коронував у Римі 1209 р. А імператор Філіпп Швабський (1177—1208), син Фрідріха Барбароси, був забитий своїм васалом Оттоном Віттельсбахським. Королевою ж, за намовою якої було вчинено заколот, була угорська принцеса Гертруда, дочка Андрія II. Її дочка вийшла заміж за тюрінгського ландграфа (“Лонокрабовича” нашого літопису) Людовіка IV (1200—1227). Після загибелі Людовіка під час V хрестового походу вона стала черницею під ім’ям Ельжбети (Єлизавети) і невдовзі, 1231 р., померла. За дослідженнями М.С. Грушевського, Філіпа вбили в липні 1203 р., а Єлизавета була заручена з Людовіком тюрінгським 1211 р. й вивезена тоді ж до Тюрінгії. В той час Данило Романович якраз був в Угорщині, чому, як гадає вчений, до літопису потрапила ця розповідь. (Грушевський. Хронологія. С. 11).

Съвѣтъ же сътвориша Игоревичи на бояре галицкыи [да] избѣютъ ихъ... (627). Ігоревичі вирішили скористатися досвідом боро-

² Коментар до тексту, що починається цими словами (про Філіпа й Ельжбету), написаний О.Б. Головком.

тьби з боярством свого великого попередника Романа Мстиславича. Однак вони не мали ні сили, ні авторитету Романа, не могли спертися на городян Галича та інших міст, бо були зайдами й не мали місцевого коріння. В очах галицького суспільства Ігоревичі були узурпаторами, котрі відняли престоли у отчичів-Романовичів. Та й політична ситуація в князівстві була для них несприятливою — роздробленість, яка настала по смерті Романа, взагалі, дуже і дуже послабила князівську владу. Додамо до цього, що ні в кого з Ігоревичів не було ні політичного досвіду, ні характеру Романа Мстиславича. Історики звичайно вважають кількість забитих бояр (500) перебільшеною (див., напр.: Грушевський. III. С. 26). Однак число загиблих мало бути значне. Майно вбитих і втікачів до Угорщини Ігоревичі забрали собі, що видно з наступної розповіді нашого літопису. Виходячи з послідовності перебігу подій, М.С. Грушевський слушно відносив “боярську різню” на літо 1211 р. (Грушевський. Хронологія. С. 11).

Просиша у короля угорьскаго: “Дай намъ отчича к Галичю Данила, ать с нимъ пріймемъ [и] отъ Игоревичевъ” (627). Угорщина по смерті Романа Мстиславича почала зазіхати на Галицьку землю, приховуючи свої наміри за союзними угодами з княгинею Анною і приязними словами. Тому король Андрій II “с великою любовью” відгукнувся на заклик бояр-емігрантів. М.С. Грушевський вважав, що призвідцем наступної кампанії угорського війська був “відвічний ворог Романова рода Володислав Кормильчич” (Грушевський. III. С. 27). Угорське військо на чолі з палатином Потом рушило на Русь звичайним шляхом (через Сяник) і підійшло до Перемишля. Кампанія почалася наприкінці серпня або на початку вересня 1211 р.

И пришедшу [же] Володиславу къ граду [Перемишлю. — Ред.] и рече имъ: “Братіе! Почто смущаетеся? Не сеи ли избиха отци ваши и братію вашу, а иніи имѣнія ваша разграбиша... а отъчествиі вашими владѣша иніи пришельци?” (628). Промова Володислава справила потрібне йому враження й перемишляни відчинили браму перед уграми й купкою бояр.

Звинигородцемъ же крѣпко борюцимъ имъ с ними и не пуцающихъ къ граду... (628). Наступний перелік сил волинян являє собою неабияку цінність, бо кидає світло на відносини сюзеренітету-васалітету в тамтешньому суспільстві: від малого (восьмирічного) Василька Романовича прийшло багато великих бояр і “вои отъ Белза”, тобто міське ополчення. З наступного тексту дізнаємось, що Інгвар луцький прислав воїнів також із Шумська і Дорогобужа. Шумськ розташований в Погорині, на рубежі Волині з Київщиною. Вперше згаданий у Київському літописі під 1149 р. В 2-й пол. XII — 1-й третині XIII ст. був центром князівського уділу. У 1220-х рр. Данило Романович возз’єднав Шумське удільне князівство з Волинню (Антонович В.Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы). Як і Шумськ, Дорогобуж був волинським містом на кордоні з Київською землею. Вперше згаданий у “Повісті временних літ” під 1084 р. Збереглося городище 70 × 100 м, оточене складною системою валів і ровів. Найдавніший культурний шар датується X ст. Наприкінці XI—XII ст. був центром спочатку Дорогобузького, а

потім і Погоринського князівств (Андрияшев. С. 76; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. С. 65, 66). Надіслана Лешеком допомога під керівництвом одного з найбільших польських вельмож свідчить про виконання ним умов потрібної русько-угорсько-польської угоди.

И прїехаша же и половци Романови на помощь, Изславъ с ними Володимѣрь (628). Чернігово-сіверські Ольговичі проводили стосовно Половецького степу традиційну політику союзів і наведення кочовиків на рідну землю, започатковану їх родоначальником Олегом Святославичем, влучно названим у “Слові о полку Ігоревім” за це Гориславичем. Про старшого сина Володимира Ігоревича Ізяслава докладно йтиметься в коментарі далі.

Романъ изыйде из града, помощи ища о рускыхъ князехъ (629). Ці слова видаються загадковими, бо не ясно, в яких саме “русських князів” збирався просити допомоги Роман Ігоревич, адже всі ближні волинські князі взяли участь у коаліції, спрямованій проти Ігоревичів. Найімовірнішим є припущення, що він прямував до Києва, де сидів його свояк Всеволод Святославич — Чермний (Грушевський. III. С. 28). Роман потрапив у полон до Данила й волинських князів. Така доля спіткала згодом і його братів Святослава і Ростислава.

Тогда же бояре володимѣрстїи и галицкїи... и воеводы угорскїи посадиша князя Данила на столѣ отца своего... (629). Цей урочистий запис джерела переконливо свідчить про те, хто був справжнім господарем Галицько-Волинської Русі. Велике боярство, лідери якого з повагою названі літописцем (В’ячеслав володимирський і Володислав галицький), і посадило “отчича”, у Галичі й землі, які воно вважало належними йому, боярству. Слова “король же Андрѣй не забы любви своея прѣвыа, юже имѣаше къ брату си великому князю Роману” (629—630) (стійка у давньоруському письменстві формула існування союзної угоди між князями), безсумнівно, говорять, що Андрій II демонстративно виконував умови потрібної русько-угорсько-польської угоди.

Ятымъ же бывшимъ княземъ, Роману, Ростиславу, Святославу... предани бывша на повѣшенїе, мѣсяца сентября (630). Єдиний в історії Давньої Русі випадок прилюдної розправи бояр над членами династії Рюриковичів, що демонструє виняткову могутність галицького боярства, яке можна порівняти в цьому плані хіба що з боярством Великого Новгороду. Історики сперечалися щодо того, двох чи трьох Ігоревичів повісили в Галичі. М.С. Грушевський чомусь гадав, що лише двох, виходячи зі слів Всеволода Чермного, відбитих Новгородським першим літописом молодшого ізводу: “Братью мою есте два князя повесиле...” (Новг. С. 251). Однак аргументи історика на користь того, чому слід більше довіряти далекому Новгородському, а не місцевому Галицькому літописові, видаються нам дуже сумнівними (Грушевський. III. С. 28, 509). Вважаємо тому, що слід сприйняти версію галицького літописця щодо повішення трьох Ігоревичів. Лише старшому, Володимирові, пощастило врятуватися втечею.

Данилу же княжацю в Галичи, тако младу суцю, яко и матере своєю не позна (630). У цих словах відчувуються фольклорні мотиви: малолітство героя, вже в дитячому віці здатного вершити великі справи. Насправді ж Данило був не такий уже й малий — йому виповнилося десять років. Щоправда, частину свого тоді ще короткого життя він провів в Угорщині, та все ж навряд чи міг забути матір...

Галичане же выгнаша Данилову матеръ из Галича... (630). Подію варто, на наш погляд, датувати останніми місяцями 1211 р.: навряд чи галицьке боярство змогло довше терпіти владну й енергійну княгиню Анну, що прагнула перебрати владу з їхніх рук до своїх. Галицький книжник недвозначно зауважив: *“хотяще бо княжѣти сама”*. Епізод з плачем Данила і вибухом гніву в малого княжича мав, на думку літописця, висвітлити сильний характер його юного героя.

Прійде король в Галичъ, и приведе... великую княгиню Романову... Рече имъ: “Вълодиславъ княжится, а ятровъ мою выгналъ (630). Мабуть, новий похід угорського короля на Галич стався взимку 1212/13 р. (Грушевський. Хронологія. С. 12). Слова *“свѣтъ створи”* (король з Анною і володимирськими боярами), на нашу думку, слід розуміти так, що Андрій II особливою угодою з княгинею зобов’язався відновити Данила на галицькому столі. Але не дотримав слова.

Яту[же]бывшую Володиславу и Судиславу и Филипу... (630). Арешт за наказом короля голів боярської олігархії Галича й Галицької землі видається нелогічним з огляду на дволику політику Андрія II щодо Романовичів. Певно, справа полягала у відносинах з Лешеком Білим, з яким вони вже тоді вирішили поділити Галицько-Волинську Русь, а до того мусили рядитися у тоги захисників Анни та її синів. Однак навіть така дворушницька поведінка короля була непослідовною.

Прійде Мстиславъ с ними къ Бозъку... (631). Мстислав Німий знову став фігурантом в руках великого галицького боярства, ворожого Романовичам. “Бозък” — певно, йдеться про Бузьк, місто на рубежі Волинської та Галицької земель. Уперше згадується в літописі під 1097 р. (ПВЛ. 1. С. 176). На землі древнього Бузька збереглося два городища, однак обидва в поганому стані. Археологи виявили на обох матеріал часів Київської Русі (Ратич. С. 20). Вокняжіння Мстислава в Галичі припадає на 1212 р. (Грушевський. Хронологія. С. 12).

Княгини же Романова, съ сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячеславомъ Толстымъ, бѣжа[вша] въ Угры, а Василко с Мировославомъ еха[ша] въ Белзъ (631). Не знати чому, король не захистив Романовичів у Галичі, хоча зовсім недавно сприяв їхньому утвердженню в стольному граді Галицької землі. За всім цим стояв, певно, розрахунок скористатися з послуг боярства, аби утвердити свою залогу в Галичі. Виходячи з темпів розвитку подій, можна віднести втечу Анни з Данилом до Угорщини й повернення Василька до Белза на першу половину 1213 р. Слід думати, що, втративши, хай формальний, захист Андрія II, княгиня побоювалася зостатись у Галичі наодинці з ворожим їй та дітям боярством.

Времени же минувшю, король спѣаше рать велику (631). М.С. Грушевський датував цей новий похід угорського короля початком осені 1213 р. (Грушевський. Хронологія. С. 12). З цього часу загострю-

ється суперництво Угорщини й Польщі за спадок Романа Мстиславича, що доводиться, зокрема, наступним записом нашого джерела:

Прійде Лестко к Белзу, убъженъ Олександромъ... (631). Цей похід польського князя, як і наступне відібрання Белзу у Василька, можна відносити до тієї ж осені 1213 р. Олександр Всеволодич використовувався Лешекком як козирна карта в змаганні з Андрієм II. Не варто забувати, що Белз був спадковим володінням Олександра.

И бояре вси изневѣришася, но идоша вси съ княземъ Василкомъ в Каменецъ (631). Цей Кам'янець відповідає м. Каменю-Каширському Волинської обл. Розташований на р. Цирі, притоці Прип'яті. З літопису відомо, що місто було добре укріплене. Археологічно воно досі не вивчене (Котляр. Формирование. С. 148–149). Втручання Лешека до галицьких справ у той час відзначають і польські історики. 1211 р. польський князь допоміг Андрієві II посадити Данила в Галичі. Далі він скористався усобицями в Угорщині, про які наш літопис оповідає нижче, й дав притулок Данилові у себе. Похід Лешека на Галич не мав успіху, й Романовичам довелося осісти в малих містах Тихомлі й Перемилі (Wilkiewicz. S. 24–25). Додамо до цього, що Лешек зовсім не збирався повертати Романовичам Галич, а вже тоді виношував плани розділу з Угорщиною Галицько-Волинської Русі. Вірність основної частини волинського боярства давала надії Романовичам у справі об'єднання Волині, а далі й Галичини.

Ставшє же въ монастыри Лелесовѣ (631). З контексту видно, що йдеться про галицьке поселення на рубежі з Угорщиною. М.П. Дашкевич пов'язував Лелесів монастир з Теличем (південніше від нього) і вважав, що тут "проходив один із найбільш уживаних у той час шляхів з Русі до Угорщини" (Дашкевич. С. 66). Телич буде згадано у Волинській частині нашого літопису приблизно під 1262 р. Джерело малює його порубіжним містом Галицької землі. Найбільш прийнятною здається нам думка М.П. Барсова, котрий ототожнював його з Тиличем на західних схилах Карпат поблизу витоків р. Попрада, на південь від Нового Сандеця, біля самого проходу через Карпати на Бардуїв (Барсов. Словарь. С. 290).

*Невѣрнѣи же бояре хотѣша его [короля. — Ред.] убити*³ (631). На самому початку походу в Угорщині спалахнув бунт земельних магнатів проти дружини Андрія II Гертруди Меранської, яка привела до країни своїх численних германських родичів та їхніх прибічників. Молодший брат Гертруди Бертольд був єпископом в італійському місті Аквілеї. Єпископи цього міста були здавна автокефальними і мали сан патріархів.

Володиславу же ехавшю напередъ съ вѣми галичаны (631). М.С. Грушевський пояснює таку активізацію галицьких олігархів на чолі з Володиславом лише тим, що "Андрій залишив похід і вернувся назад" (Грушевський. III. С. 29). Однак саме король "пусти Володислава" з собою в той похід. Тому вокняжіння Володислава в Галичі було логічним (і, поза сумнівом, бажаним королем) наслідком дворушницької політики Андрія II стосовно княгині Анни та її синів.

³ Текст до цих і наступних слів літописця про події в Угорщині написаний О.Б. Головком.

Володиславъ же еха в Галичъ, и въкняжися сѣде на столѣ (631). “Факт для середньовіччя досить незвичайний. Приклад єдиного в руській історії князювання боярина знову свідчить про велику силу галицьких бояр. Але швидко падіння Володислава одночасно мовить про те, що боярство не могло правити самостійно; його роздирали внутрішні суперечності, воно не мало міцної соціальної бази, так що переоцінювати силу його не доводиться” (Пашуто. С. 199). Ці багато в чому справедливі слова занадто фаталістичні: галицьке боярство володіло неймовірною силою суперечностей, що роздирали його, легко долалися, коли виникала потреба в об’єднанні проти Романовичів. Данилові й Василькові довелося тридцять років воювати проти галицьких бояр, перш ніж вони змогли об’єднати Галичину з Волинню. Більш правим був, здається, М.С. Грушевський, коли писав, що суспільна думка була тим вокняжінням збурена: “Факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодитися”. Ініціатором дій проти Володислава виступив Мстислав пересопницький, що тільки-но втратив Галич (Грушевський. III. С. 29). Однак насправді головними дійовими особами були угорський король і польський князь, як показує дальший розвиток подій.

По томъ же Мъстиславъ пересопницкій, посадивъ Лестька, поїде в Галичъ (632). Загадкове повідомлення, яке О.П. Лихачова перекладає, як: “оставив Лестька управлять”. Та навряд Мстислав довірив Лестькові свою Пересопницю, а Лешек міг спокуситися тим “управлінням”. Мабуть, тут у всіх списках нашого джерела помилка — мало бути: звернувшись до Лешека (за допомогою). Згаданий тут Всеволод Святославич мав прізвисько Чермний (рудий) і був сином великого князя київського Святослава Всеволодича. З 1210 р. він княжив у Києві, віддавши Чернігів київському раніше князеві Рюрику Ростиславичу (Baumgarten. Tabl. IV, 34. P. 21). Далі в літописі на перший план виступає польський князь, що відповідало реальному стану речей:

Лестько же поя Данила с Каменца, а Олександра из Володимѣра, а Всеволода из Белза, кождо ихъ съ своими вои... (632). Названий тут Всеволод був сином брата Романа Мстиславича Всеволода, молодшим братом Олександра белзького (Baumgarten. Tabl. XIII, 2. P. 58). Більшу частину відомого нам відрізка його життя був князем Червена і волості. На нашу думку, це місце джерела свідчить про існування у Галицько-Волинській Русі сталої системи помісного (умовного) землеволодіння. Далі у наведеному тексті йдеться про те, що у Данила, котрий сидів у маленькому й бідному Кам’янці, було більше воїнів, ніж у інших князів, бо великі бояри його батька привели з собою загони озброєних людей. Ймовірно, ці загони склалися як з оплачуваних самими боярами особистих дружин, так і з приведених їхніми васалами ратників: васали тримали земельні наділи з умовою поставляти з них воїнів і, певна річ, приходити оружно на перший заклик сюзерена (Котляр. Формирование. С. 132). Див. про це також далі, при коментуванні подій 1241 р.

Затворишю же ся Ярополку и Яволоду в Галичи, а Володиславъ выйде съ угры и чехи своими (632). У цих коротких рядках міститься ясна картина боярського панування в Галичі: двоє залежних від Володислава бояр сидять у місті разом з залогою, а сам він виступив

назустріч коаліції з угорськими й чеськими найманцями. М.С. Грушевський приблизно датував ці події 1213–1214 рр., ми ж схилиємось до одного 1213 р.

Лестко не може пріати Галича; но шедъ воєва около Тербовля и около Моклекова и Збаряжа, и Быковенъ взятъ бысть ляхы и русью (632). Напевне, прихильний до Данила і упереджений щодо боярства галицький літописець викривив дійсну картину подій того року. Навряд чи “ляхове и русь” взяли гору над Володиславом, інакше б вони здобули-таки Галич, а Романовичам не довелося б сидіти на клаптику Волинської землі. Б. Влодарський вважав, що тоді Лешек щиро хотів посадити Данила в Галичі — це було б йому вигідно, бо його стосунки з угорським королем зіпсувалися (Włodarski. *Polityka ruska*. S. 50).

Важко ідентифікувати Моклеків, бо відсутні вказівки на його місцеположення. Приймаємо думку І.П. Крип’якевича, що він був розташований біля с. Білої Чортківського р-ну Тернопільської обл., де містився фольварк Моклеки (Крип’якевич І.П. Деякі літописні назви з Галичини. С. 314). Як і Моклеків, Збираж (Збараж) був галицьким, порубіжним з Волинню містом. Сучасне м. Збараж Тернопільської обл. Його городище, оточене валами й ровами, лежало на місці, де пізніше було збудовано замок (Ратич. С. 69–70). Що ж стосується Биковна, то його місцезнаходження здавна викликало дискусії. М.П. Погодін розміщував його на р. Гнезні, вище Тербовля, поблизу Тернополя (Погодин. С. 63–64). М.П. Барсов вказував на с. Биків на захід від Моклекова (Барсов. *Очерки*. С. 117). О.М. Андріяшев пропонував с. Буковно нижче Галича на Дністрі (Андріяшев. С. 32). Схилиємось до думки О.О. Ратича, котрий ідентифікував Биковно з с. Буковно Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. На його околиці виявлено кераміку часів Київської Русі (Ратич. С. 44).

По томъ же Данило и Василко, Лестьковою помощью, пріа-ста Тихомль и Перемиль отъ Александра (632). Тихомль вперше згадано в Київському літописі під 1152 р. (Київ. С. 313). З цього і наступних повідомлень впливає найбільш імовірно його ототожнення з с. Тихомлем на Горині поблизу Ямполя. Збереглося велике городище на крутому березі Ямпільського озера, оточене з трьох сторін високими валами і ровами (Котляр. *Формирование*. С. 72). Дискусійною є локалізація Перемиля, уперше названого літописом під 1097 р. (ПВЛ. 1. С. 175–176). Деяку ясність у питання вносить звістка Галицько-Волинського літопису, що належить до літа 1233 р. Тоді Данило Романович і його союзник Володимир Рюрикович київський відбивали наступ угорського війська королевича Андрія біля Перемиля і “бишася о мостъ”. Отже, місто стояло на річці. Як нам здається, вирішує питання про розташування Перемиля запис Волинського літопису, що датується приблизно кінцем 1286 р. Тоді татарський воевода Телебуга прийшов до Горині, а далі рушив на Крем’янець до Перемиля, потім — до Бужковичів. Цей шлях пролягав поблизу нинішнього с. Перемиля Горохівського р-ну Волинської обл., що стоїть на лівому високому березі р. Стирі. Там збереглося городище овальної форми в 210 сажнів по колу. При розкопках знайдено матеріали часів Київської Русі (Котляр. *Формирование*. С. 52–53).

Король поїде на Лестька... Лестко же посла посла своего Лестича и Пакослава воеводу, рекый: "Не есть лето боярину княжити в Галичи; но поими дъщерь мою за сына своего Коломана и посади его в Галичи" (633). Похід Лешека на Галич і те, що він примусив Олександра Всеволодича віддати Романовичам Тихомль і Перемиль, розгнівали короля Андрія II, і той вчинив похід на польського князя. Тоді при краківському дворі був Данило Романович, і Б. Володарський припускає, що він узяв участь у поході Лешека. А боярин Володислав, вокняжившись у Галичі, поводився самовладно і не хотів ділити владу з уграми. Тому король вирішив усунути його й посадити князем свого сина Коломана. Водночас він розумів, що для досягнення своєї мети йому слід дійти згоди з Лешekom. Можливо, припускає польський історик, тримаючи Данила при своєму дворі, польський князь вважав себе зверхником Галицької землі (Włodarski. *Polityka ruska*. S. 51). Захоплений зенацька Лешек послав до Андрія краківського каштеляна Пакослава, при посередництві якого восени 1214 р. Андрій і Лешек уклали угоду в Спіші (Ibid. S. 52). Хоча Спішський з'їзд відбувся лише 1214 р., він готувався кілька років. Незабаром по короткому князюванні Данила в Галичі (кінець 1211 — початок 1212 р.) у короля Андрія виник план забрати Галич собі разом із землею. Розуміючи, що угорський воевода буде там непопулярним, він вирішив зробити своїм намісником фігуранта — боярина Володислава при угорській залозі в місті (Ibid. S. 47). Останнє міркування вченого видається мені дещо штучним: Володислав поводився настільки самовладно, що викликав гнів і польського князя, і угорського короля. Отже, 1214 р. Андрій II і Лешек Білий підписали в Спіші угоду про загарбання і розділення між собою Галицько-Волинської Русі (втім, польська дослідниця А. Вілкевич-Вавриньчикова думає, що йшлося лише про поділ сфер впливу в Галицькій землі [Wilkiewicz. S. 25]). Трирічна дочка Лешека Саломея була заручена з п'ятирічним сином Андрія Коломаном, котрого і посадили в Галичі; західною ж частиною Галицької землі заволодів Лешек Білий. Угода чітко відбилася в нашому джерелі:

Король посади сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемьшль, а Пакославу Любачевь (633). Неясно, чому в Спішському договорі не згадано Волинь, яка вже давно частиною належала Польщі, частиною перебувала в сфері її сильного впливу. З пізнішої розповіді Галицько-Волинського літопису відомо, що до 1219 р. (а ми думаємо, набагато раніше) краківський князь захопив забузькі землі Волині: Берестя, Угровеськ, Верещин, Стоп'я і всю "україну". В.Т. Пашуто слушно пов'язував це надбання Лешека Білого зі Спішською угодою 1214 р. (Пашуто. С. 200). Належність Волині, принаймні, до польської сфери впливу засвідчують слова нашого літопису: "*Лестко же посади Романовича в Володимєри*". Андрій II явно знамірився перетворити Галицьку землю на угорську провінцію, не зупинившись перед порушенням угоди з Романом Мстиславичем. Він попросив папу Інокентія III коронувати Коломана галицькою короною і зміцнити його статус унією галицької православної церкви з католицькою. Коломана коронували 1215 р. (Theiner. T. I. V. I. N 1). На цю подію відгукнувся пізній літописець: "Король угорський посади сына своего въ Галичи, а епископа и попы изгна изъ церкви, и свои попы приведе ла-

тынськія на службу” (Воскр. С. 119). Однак церковна унія зазнала невдачі: в Галичині спалахнуло стихійне повстання проти угрів, що дуже послабило позиції Андрія II в цій землі (Пашуто. Внешняя политика. С. 247). Любачів був розташований на західному рубежі Галичини з Волинню; стояв на р. Любачівці (Барсов. Словарь. С. 119; Иванов. С. 68). Це повідомлення дає змогу вважати тогочасний Любачів уже помітним містом, бо його назвали в одному ряду з Галичем і Перемишлем й віддали в “кормление” знатному польському вельможі. Мабуть, Любачів мав розвинені ремесла й торгівлю. Сказане залишається лише припущенням через повну археологічну невивченість міста (Котляр. Формирование. С. 150).

Король отъя Перемышль отъ Лестька и Любачевъ, Лестко ... посла к Новгороду по Мъстислава... (633). В.Т. Пашуто вказував, що коли в Галичі сталося повстання проти Коломана і церковної унії, Андрій II звернувся до папи з проханням спонукати краківського князя допомогти уграм. Те сталося взимку 1215/16 р. (Пашуто. С. 201; див.: МРV. Т. III. N 3). Невдала справа впровадження церковної унії в Галичині досліджена М.С. Грушевським (Грушевський. III. С. 30—31). Мстислав на прізвисько Удатний (вдачливий, щасливий) був сином Мстислава Ростиславича Хороброго, білгородського, а потім новгородського князя, і дочки галицького князя Ярослава Володимировича (Baumgarten. Tabl. IX, 24. P. 41), отже, мав певні моральні права на Галич. На політичну сцену вийшов 1193 р., взявши участь в успішному поході руських князів на половців. У 1204 р. знову ходив до Половецького степу. А 1207 р. одержав від дядька Рюрика Ростиславича київського м. Торопець із волостю. У 1209 р. вокняжився в Новгороді Великому, де успішно княжив десять років аж до переходу на галицький стіл [Котляр Н.Ф. Из исторического комментария к “Слову о полку Игореве” (Кто был Мстислав)]. Зрозуміло, що, розгніваний відібранням у нього Перемишльщини й Любачова, Лешек не зрушив з місця на поміч королеві. Прихід Мстислава Мстиславича до Галича Галицько-Волинський літопис пов’язує з подіями 1219 р. Однак Воскресенський літопис звідкись знає, що взимку 1214 р. Мстислав Мстиславич виїхав із Новгорода Великого і подався “к королеви в Галич просити себе Галича у него” (Воскр. С. 119). Як вважає Б. Влодарський, бояри не хотіли влади Володислава, й частина їх почала схилитися до Мстислава. Навряд чи Мстислав сподівався одержати Галич в той час без визнання залежності від Угорщини, думає польський історик. Але далі угри усунули Володислава, і в Галичі сів Коломан. Навесні 1215 р. Мстислав почав загрозувати князюванню Коломана, про що стривожено сповіщав Андрій II папі Інокентію III (МРV. Т. III. N 3). Все ж таки королеві пощастило тоді захистити сина від невеликої дружини Мстислава (Włodarski. Polityka ruska. S. 54). Лист Андрія II до папи робить повідомлення пізнього Воскресенського літопису вірогідним.

Мъстиславъ же поиде на Галичь... Галичане же вси и Судиславъ послашася по Данила; Данило же не утяже уехати (633). Король Андрій не зміг допомогти своїй залозі в Галичі, бо 1217—1218 рр. був з військом у хрестовому поході в Палестині (Пашуто. С. 201). Бояри на чолі з лідером ворожої Романовичам і відновленню Галицько-Волинського князівства опозиції Судиславом, найімовірніше, зробили ставку на Данила, вірні своїй політиці вибивати клин клином.

Вони сподівалися, що Данило, котрий не мав серйозної підтримки серед галицького боярства, коритиметься їм. Та чи дійсно Данило Романович не встиг на заклик бояр дістатися Галича? Навряд. Гадаємо, що причина його відмови від змагання за оволодіння Галицькою землею була іншою. Напевне, волинський князь розумів, що йому не здолати грізного воїна Мстислава з його випробуваною в численних битвах дружиною, яка легко вибила з Галича угорську залого. В той час Данило був заклопотаний справою збирання волинської “полуотчини”. Тому він обрав мирний шлях відносин з боярством і Мстиславом Мстиславичем (Котляр. Формирование. С. 140–141).

Хронологія утвердження Мстислава Мстиславича в Галичі видається такою. Новгородський перший літопис молодшого ізводу на початку надзвичайно докладної статті 1218 р. сповіщає, що Мстислав на Новгородському вічі заявив: “Хоцю поискатъ Галица” й відбув на південь 1219 р. (Новг. С. 259). Однак повідомлення Новгородського літопису про дії Мстислава в Галичі є плутаними і непевними. Все ж таки дату його появи в Галицькій землі — 1219 р. — слід прийняти, бо вона підтверджується іншими північно-руськими літописами (див., напр.: Воскр. С. 126). М.С. Грушевський вираховував, що утвердження Мстислава в Галичі сталося на початку 1219 р. (Грушевський. Хронологія. С. 16–17). Я. Длугош помилявся, коли написав, що 1219 р. у галицькому замку сиділа польська, а не угорська залого (Semkowicz. S. 220). Взагалі, у польських істориків при розгляді цих подій спостерігається польський “ухил”. Наприклад, А. Вілкевич-Вавриньчикова даремно припускає, ніби Данило збирався одразу відібрати Галич у Мстислава Удатного, але йому перешкодив у тому Лешек (Wilkievicz. S. 27).

В та же лѣта времєни минувши поя у него Данилѣ дѣщерѣ именемъ Анну... (633). Цей династичний шлюб стався швидко по воєнній Мстислава в Галичі, бо міне ще якийсь час і польський князь Лешек Білий “веснѣ же бывши” нападе на Волинь (див.: Грушевський. Хронологія. С. 15). Обидві сторони сподівалися одержати від шлюбу вигоди. Мстислав хитко сидів у Галичі, йому з самого початку загрожувала Угорщина. А Данило мав намір скористатися з допомоги тестя у справі відвоювання у Польщі волинської “україни”. З самого початку стосунки між тестем і зятем не склалися. Якщо одруження Данила з Анною і було побудовано на політичних розрахунках, то їм не судилося збутися. Великий Мстислав, грізний переможець половців і чуді, що здаля виглядав неначе пам’ятник самому собі, при ближчому знайомстві старшого Романовича з ним виявився зовсім іншим. Його полководницьких достоїнств було замало, щоб правити в Галичі. У Галицько-Волинському літописі князювання Мстислава описане багато в чому за звітами одного із соратників Данила, дипломата Дем’яна. З наведених ним фактів стає зрозуміло, що Мстислав Мстиславич не мав талантів керівника держави. Він узяв курс на єднання з боярами і, врешті, перетворився на слухняну іграшку в їхніх руках. Водночас усі складні й прості питання внутрішньої і зовнішньої політики він волів розв’язувати єдиним приступним йому способом — застосуванням зброї. Та й у політичних справах Мстислав не відзначався послідовністю (Котляр. С. 55–56).

Єха Данилѣ къ Мстиславу в Галичѣ, рєкій на Лєстка, яко: “Отчину мою дрѣжитъ”; оному [же] вѣщавшю: “Сыну! За

пръвую любовь не могу на нь вѣстати..." (634). Слова Мстислава ясно свідчать, що між ним і Лешеком діяв союзний договір, укладений, ймовірно, ще перед походом руського князя на Галич. Тому Данило Романович на власний розсуд вчинив похід проти польського князя й відібрав у нього забузькі землі. Б. Влодарський хибно датував кампанію Данила проти Лешека 1218 р. Натомість польський історик слушно припускає, що Данилові тоді допоміг Олександр белзький, злий на Лешека за відібрання у нього Володимира (Włodarski. *Polityka ruska*. S. 64).

Лестко же посла къ королеви: "Не хочу чьсти в Галичи, но дай его зятю моему!" (634). Принагідно зауважимо, що Лешек втратив ту "часть" у Галицькій землі (Перемишль і Любачів) ще 1214 р. У цих словах літопису йшлося про відновлення польсько-угорського союзу, спрямованого відтоді не тільки проти Романовичів, а й проти Мстислава Мстиславича, що спирався на підтримку галицького великого боярства. Є підстави гадати, що перетрактації поміж Лешеком і Андрієм тривали все літо 1219 р. (Грушевський. *Хронологія*. С. 16). Наступний похід угорського короля і польського князя, як виходить з подальшого тексту, застав Мстислава Мстиславича невідповідним до опору. Речення ж *"Мъстиславъ бо бѣ съ всѣми князи руськими и черниговьскими"* зовсім не означає, що ці князі були з своїми військовими загонами, про що ясно свідчить розвиток подій. Тому вважаємо невірним переклад цього місця О.П. Лихачовою: "Мстислав тогда соединился со всеми князьями русскими и черниговскими" (Памятники. С. 251). Мабуть, в джерелі йдеться про якийсь князівський "снем".

Городокъ бо бѣ отложился, бяху в немъ людѣ Судислави (634). Городок (суч. м. Городок у Львівській обл.) був головним центром торгівлі сіллю і згодом одержав назву "Соляний Городок". Збереглися залишки укріплень давньоруського часу (Ратич. С. 21). М.С. Грушевський вважав, що Городок відігравав у XIII ст. важливу роль як фортеця на шляху з Перемишля до Галича (Грушевський. II. С. 464). Зрада Судиславових людей показала, що серед галицького боярства не було згоди в питанні запрошення Мстислава. Голова найвпливовішої проугорської партії Судислав у скрутну хвилину, не вагаючись, зрадив новому князеві.

Тогда же великаа княгини Романова въспрѣ мнишескій чинъ (635). Данило досяг повноліття, і мати-регент вирішила, що виконала свою місію. Щоправда, як свідчить Літописець Данила Галицького, вона ще більше 30 років брала участь у політичному житті, була серед радників Данила у Дорогичині 1253 р., коли вирішувалась справа прийняття ним королівської корони. Вся повнота влади (що в цей час поширювалась на невелику частину Волині) перейшла до старшого Романовича.

У наступному тексті йдеться про війну між Мстиславом і Данилом, з одного боку, й Андрієм II і Лешеком Білим — з іншого. Текст цей досить ясний, і, на нашу думку, коментування потребують хіба що географічні назви: Кривавий Брід, Рогожин, Толмач, Онут, Плав, Кучелмин та Олешьє. Численні ж боярські імена як прихильників, так і ворогів Данила Романовича не можуть бути з'ясовані через брак свідчень джерел. Міс-

цезнаходження Кривавого Броду визначили Надєждін і Неволін: “Рогожине, село в Стрийському окрузі, на Дністрі, дещо нижче впадіння до нього р. Стрия. Напроти нього, з іншого боку Дністра, — село Бродиця” (Погодин. С. 64). З ними згодний і М.П. Барсов (Барсов. Словарь. С. 108). Не виключено, однак, що в тексті літопису назване урочище, на місці якого пізніше виникло село. Археологічно ні Кривавий Брід, ні Рогожине зовсім не вивчені. Історики сходяться на тому, що Толмач — сучасне м. Тлумач в Івано-Франківській обл. (Погодин. С. 65; Барсов. Словарь. С. 199). Проте досі там не знайдено ні городища, ні взагалі будь-яких речових решток давньоруського часу. Отже, така локалізація є досить хиткою, бо побудована на співзвучності давньоруського й пізнішого топонімів, яка може бути й випадковою. Зате немає особливих сумнівів у вірогідності порівняно недавньої локалізації Онута археологами. Він знаходився на Дністрі, на місці однойменного села Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Можливо, Онут був торговельним портом, як думає Б.О. Тимошук. Учений бачить в ньому місто (Тимошук Б.А. Исчезнувшие города Буковины. С. 213). На нашу думку, Онут міг бути порубіжною фортецею, як і майже всі названі в Галицько-Волинському літописі населені пункти на середньому Дністрі та його притоках. Багато дискусій викликав інший названий в цьому фрагменті літопису топонім — Плав. Указували на с. Плавню на р. Орхеї в Молдавії, на с. Пілависько на березі р. Прута недалеко від Хотина, та для цього не існувало вагомих підтверджень. Можливо, що Плавом міг називатися який-небудь брід на Дністрі, адже з літописного контексту ясно, що, так само, як і Кучелмин, Плав стояв на самому березі Дністра. Якщо вважати його все ж таки поселенням, то найбільш вірогідною видається думка Б.О. Тимошука, за якою Плавові відповідає давньоруське городище, розташоване за 3 км нижче по Дністру від с. Перединівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. (Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. С. 86—93, 182). Так само здавна викликало суперечки розміщення Кучелмина. Місто вперше згадане під 1157 р. у Київському літописі як порубіжне зі степом у Галицькому князівстві (Київ. С. 341). Серед різних локалізацій нам здається найвірогіднішою запропонована Б.О. Тимошуком. Він вважає залишками літописного Кучелмина городище Галиця поблизу с. Непоротіва Сокирянського р-ну Чернівецької обл. (Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. С. 84—85). Олешня ж було давньоруським містом у пониззі Дніпра. Вперше згадується в “Повісті временних літ” під 1084 р., далі у Київському літописі — під 1153, 1160, 1164 рр. Локалізація міста залишається дискусійною. Поряд з традиційним ототожненням його з с. Алешки (пізніше м. Цюрупинськ Херсонської обл.) висунуто припущення, що залишками Олешня є городище, площею близько 4 га, на Великому Потьомкінському острові в гирлі Дніпра, за 12 км нижче від Херсона, де знайдені численні пам’ятки матеріальної культури давньоруського часу (Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. С. 129).

Прислаша князи литовскіє къ великой княгини Романовой и къ Даниловой и къ Василкови, миръ даючи (636). Це сталося наприкінці 1219 або на самому початку 1220 р. (Грушевський. Хронологія. С. 16). Незважаючи на постриження, княгиня Анна продовжувала

відігравати важливу роль у державних справах. Наведений далі докладний перелік литовських князів, від яких прийшли послы до Анни, Данила й Василька, наводить на думку, що літописець скористався документом з князівського дипломатичного архіву. “Очевидно, що, не маючи перед собою документа, неможливо навести такий довгий список незвичних для руського вуха литовських імен, хоча суть самого акта переповіdana в двох словах: “мир даяше” (Юрасовский А.В. Грамоты XI — середины XIV вв. в составе русских летописей. С. 142).

Договірні відносини галицьких і волинських князів з литовськими у XIII ст. мали особливу специфіку. Литовське суспільство перебувало на стадії розкладу родоплемінного ладу, про що свідчить і велика кількість князів, котрі уклали договір з волинським князівством 1219–1220 рр. Литва ще довго залишалась язичницькою, навіть після охрещення Миндовга, що було суто політичною справою самого князя й не торкнулося ні самого литовського народу, ні навіть його правлячої еліти. Литва в XIII ст. не дотримувалася жодних норм середньовічної дипломатії, досить примітивних у ті часи. Через це дипломатичні угоди Русі з Литвою були недоговірними й тримались головним чином на військовій перевазі Данила й інших князів над нею. У науковій літературі відзначалося, що смерть Романа Мстиславича відчинила брами для литовських нападів на Волинь (Грушевський. III. С. 78). Галицький літописець не перераховує вторгнень литовців на Волинську землю, лише при описі подій 1209–1210 рр. коротко зауважує, що тоді “бѣда бо бѣ въ земли Вѣлодимѣрстѣй отъ воєванія литовскаго...” (626). Литва поважала лише силу, і тому не дивно, що в міру зміцнення влади Романовичів у Волинській землі стосунки з нею почали набувати договірного характеру. Про це й свідчить литовське посольство до них 1219 р. Угода 1219 р., на думку М.С. Грушевського, “зменшила литовські напади”, але не дуже, бо не всі литовські племена корилися тим князям, що її уклали. “Все ж таки по угоді 1219 р. литовські напади стали рідші, а окрім того вона дала Романовичам цінних союзників, котрих вони уживали в потребі проти Польщі” (Грушевський. III. С. 79). Літописець Данила Галицького, єдине, по суті, джерело з цієї теми, протягом більшої частини 20-х рр. не згадує про русько-литовські стосунки. З короткого ж повідомлення, яке належить приблизно до 1227 р., відомо, що договір 1219 р. продовжував ще діяти: “В то же время литва ляхы воєваша: мняще мирни [Русі. — Ред.] суще” (651). В.Т. Пашуто вважав, що ця угода діяла до кінця 40-х рр. і була вигідною для Данила Романовича, бо “литовські сили сковували недружніх Русі краківських князів” (Пашуто. С. 280). Підтвердженням цих слів може бути наступний фрагмент нашого джерела: “Ляхомъ же не престаючимъ пакостящимъ, и приведе [Романовича. — Ред.] на ня лит[в]у” (637).

“Выйде Филя, древле прегордый... съ многими угры...” (637). Високий сановник Угорського королівства бан Фільній очолив похід на Галич, що стався, ймовірно, зимою 1220/21 р. (Грушевський. Хронологія. С. 17). Можливо, ця випава угорського війська була відповіддю на похід Мстислава на Галич, що відбувся перед нею. Галицький літопис про нього не знає, але кілька пізніх літописів (Воскресенський, Тверський, Никонівський та ін.) сповіщають про наїзд Мстислава на стольний град Га-

личини. У повідомленні, що належить до зими 1220/21 р., Воскресенський літопис сповіщає: “Тоє же зимы иде на Галичъ Мстиславъ Романовичъ изъ Києва, а Мстиславъ же Мстиславичъ изъ Торчьскаго...”, а далі розповідається про безуспішну облогу ними угорського королевича в Галичі й розграбування Галицької землі (Воскр. С. 128). У своїй докладній праці з історії Галицько-Волинської Русі В.Т. Пашуто обходить мовчанням цей другий похід Мстислава на Галич, а М.С. Грушевський бере повідомлення пізніх руських літописів на віру (Грушевський. III. С. 39). Ми схильні вважати цей “другий похід” Мстислава породженням творчої уяви воскресенського та інших пізніх літописців. Вони могли скомбінувати його із справжніх першої (1219 р.) і другої (1221 р.) експедицій Мстислава Мстиславича, спрямованих на заволодіння галицьким столом.

Во ино время убиенъ бысть Даниломъ Романовичемъ древле прегордый Филя (637). Йдеться про загибель бана Фільня у знаменитій битві під Ярославом 17 серпня 1245 р., якій галицький літописець присвятив докладну й барвисту розповідь. Це забігання вперед є характерним для вільної розповіді Літописця Данила й інших частин Галицько-Волинського літопису й зовсім не властиве іншим давньоруським, традиційним літописам.

Прійде Мъстиславъ с половци. Изыде же Филя съ многими угры и ляхы из Галича, поемъ бояре галицкыи... (637). Мстислав Мстиславич Удатний був одружений з донькою половецького хана Котяна, до того ж мав володіння (“часть”) на межі зі Степом, на півдні Київської землі (Торчеськ із волостю), тому постійно спирався на половецького союзника у своїй досить-таки хаотичній зовнішній політиці. Цей похід Мстислава з подальшим утвердженням його у Галичі відбито у Лаврентіївському літописі й датовано 1221 р. (Лавр. Стб. 445). Приймаємо цю дату, бо хронологічна сітка Лаврентіївського літопису за XIII ст. є досить вірною. З цього запису видно, що, крім угорської, в Галичі сиділа ще й польська залога. Ватажки проугорської партії Судислав і Лазар разом із багатьма її членами подалися до Угорщини, куди Мстислав, імовірно, одразу ж відіслав полоненого ним королевича. Про його захоплення Мстиславом свідчить Лаврентіївський літопис (там же). Утім, у цьому тексті йдеться лише про початок війни Мстислава з уграми й поляками, продовження йде далі.

Прійде Лестько на Данила къ Щекареву, бороня ити ему на помощь Мъстиславу, тестеву своєму (637). Так само, як наявність польської залози в окупованому уграми Галичі, ці слова свідчать про дію угорсько-польської угоди, спрямованої на поділ Галицької землі поміж Андрієм II і Лешеком Білим. Польський князь перешкоджає об'єднанню сил Волині й Галичини проти Угорщини. Історики довгий час сперечалися щодо місцезнаходження Щекарів, що був, як нам здається, збудованою Данилом Романовичем фортецею на лівому березі Вепра й покликаною захищати волинський рубіж від польських нападів. Більшість учених ототожнюють Щекарів з нинішнім м. Красноставом на Вепрі (Барсов. Очерки. С. 121; Иванов. С. 70, та ін.). Та нам здається більш імовірною підкріплена посиленнями на авторитетні джерела думка польських учених М. Балінського і Т. Липинського, за якою Щекарів був розташований десь поблизу Красностава, можливо, навіть за Вепрем

(Baliński M., Lipiński T. Starożytna polska. T. 2. S. 783). Чомусь майже ніхто з наших попередників не звернув належної уваги на те, що розповідь про другий похід Мстислава на Галич розділена галицьким книжником на дві частини, які не становлять єдиного цілого. В Іпатіївському ж списку вона розбита датою 6726 і словами “Тишина бысть”. Насправді ж ідеться про тривалу, мабуть, кампанію Мстислава й Данила проти Польщі й Угорщини, що завершилася великою битвою й вигнанням угрів із Галича з наступним вокняжінням Мстислава.

Кондрату же пріехавишу мирити Лестка и Данила... (637). Це перші прояви приязного ставлення Конрада I Мазовецького до Романовичів, що скоро переросли в союзницькі відносини. Про Конрада I і стосунки Галицько-Волинської Русі з Мазовецьким князівством див. далі. Виходячи з дальших слів нашого джерела: “*отступилъ бѣ Александръ и сѣтвори миръ съ Лесткомъ и Коломаномъ, и съ Филею грѣдымъ*” (639), Б. Влодарський думав, що напередодні описаних у тільки-но наведеному фрагменті подій Олександр белзький зумів помиритися з Коломаном і Лешеком і повстав черговий раз проти Романовичів (Włodarski. Polityka ruska. S. 73). Як думає польський вчений, після перемоги Мстислава з Данилом над уграми й поляками була підписана мирна угода між Мстиславом і королем Андрієм, після чого настала пора спокійних взаємин між Лешеком і Данилом (Ibid. S. 73). Справді, після розповіді про перемогу Мстислава над поляками і уграми й нещире каюття глави боярської опозиції Судислава Літописець Данила повідомляє про мирний договір, підписаний між польським князем і Романовичами.

Сѣтвори миръ Лестко съ Даниломъ и Василкомъ, и Дръжиславомъ Абрамовичемъ и Творианомъ Вѣтиховичемъ, а Романовичи сѣтвориста миръ съ Демяномъ тысяцкымъ: отступи Лестко отъ Александра (639). Наведений текст чомусь випав з поля зору дослідників, котрі вивчали дипломатію галицьких і волинських государів. Проте перед нами текст, що може свідчити про використання літописцем документа з князівського архіву. У ньому вказано послів, через яких домовлялися волинський і польський князі, названо умову, яку довелося виконати переможеному Лешеківі: розірвати союз із белзьким князем, головним тоді ворогом Романовичів серед західноруських князів. Війна з уграми й поляками відбулася, певно, 1221 р. Тоді природним буде покласти мирні перетрактації й підписання угод між Лешеком і Данилом і (здогадно) між Мстиславом і Андрієм на 1222 р. (див.: Грушевський. Хронологія. С. 18).

Попленено бысть около Белза и около Черена Даниломъ и Василкомъ, и вся земля поплєнена бысть (639). Слід вважати, що Романовичі негайно реалізували умови угоди з польським князем і вдарили по володіннях Олександра Всеволодича. Характерно, що джерело мовчить про будь-яку реакцію Лешєка на вчинок Данила і Василька. Лише покірний боярській волі Мстислав галицький примусив Данила припинити каральну акцію й зняти облогу Белза, про що свідчить закінчення літописної розповіді про белзьку кампанію Романовичів. Вона сталася 1222 або на початку 1223 р. (Włodarski. Polityka ruska. S. 74).

Данилъ създа градъ, именемъ Холмъ, — създаніе же его иногда скажемъ (640). Типове для Галицько-Волинського літопису вільне переміщення книжника в часі. Традиційний же літопис розповів би про створення цього улюбленого Данилом Романовичем міста тоді, коли це сталося. Наш же автор згадує про виникнення Холма майже за 20 років до цієї події (про закладення і будівництво Холма в коментарі йтиметься далі, при докладній розповіді літописця про це).

Преже того бискупъ Асафъ въ Угровску, иже ступи на столъ митрополий и за то свръженъ бысть съ стола своего — и приведенъ бысть на бискупъю в Холмъ (640). Тут книжник знову забігає вперед: це сталося вже після битви на Калці 1223 р. Як писав відомий історик, “угровський єпископ Іосаф після навали татар самовільно оголосив себе митрополитом, та князь Данило зігнав його з кафедри, ліквідував єпископію в Угровську і відкрив її в новому місті Холмі, посадивши єпископом Івана”. Вчений пояснює рішуче втручання старшого Романовича до церковних справ його загальною стратегією придушення феодальної опозиції, все одно якої — світської чи духовної. Він вважає, що на самочинні дії Іосафа підбили бояри (Пашуто. С. 90, 158, 228). Можна пригадати таку саму розправу владими́ро-суздальського великого князя Андрія Володимировича Боголюбського 1169 р. над своїм єпископом Федорцем, котрий теж самочинно “скочив” на митрополичий стіл (Лавр. Стб. 355—357). М.С. Грушевський датує скинення Іосафа і поставлення в єпископи Івана 1223 р. (Грушевський. Хронологія. С. 19).

Прийде неслыханаа рать: безбожнии моавитяне, рекомьи татарове, прийдоша на землю Половецкую (640). Цими словами починається особлива Повість про битву з татарами на Калці 1223 р., вмонтована кимось із складачів чи редакторів до Літописця Данила Галицького, тієї його частини, яку ми назвали Повістю про збирання Данилом волинської отчини. Наші попередники неодноразово вказували на існування такої Повісті. Думки дослідників щодо часу й обставин її написання розійшлися. В.Т. Пашуто гадав, що джерелом її був відповідний текст у Київському літописі 1238 р. (цей літопис, що не дійшов до нас, учений реконструював за пізніми Воскресенським і Новгородським владичним літописами), створений по свіжих слідах подій. О.В. Смауський, навпаки, відносив час складання Повісті до кінця XIII ст., коли були об’єднані дві різні повісті, що описували ту нещасливу для Русі битву. М.Б. Свердлов вважав, що основний текст даної повісті запозичено прямо з Літописця Данила Галицького. Водночас майже всі дослідники визнавали її галицько-волинське походження. (Огляд думок про дану повість див.: В.К. Романов. Стаття 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи. С. 79—103.) Погоджуючись загалом з останнім твердженням, все ж таки відзначимо, що Повість про битву на Калці була вмонтована до Повісті про збирання Данилом волинської отчини у цілеспрямовано відредагованому вигляді й втратила самостійність як осібний історико-літературний твір. Завдяки цьому на перше місце редактором було висунуто Данила Романовича, тоді ще молодого і, по суті, другорядного волинського князя, що не відігравав перших ролей ні на Русі взагалі, ні в тій битві зокрема. Разом із тим, волинський редактор змушений був залишити непереробленим свідчення свого джерела, за

яким чільними діячами в бойовищі були київський князь Мстислав Романович і галицький Мстислав Мстиславич.

У світлі давньоруських і східних джерел похід експедиційного корпусу монголо-татар під проводом кращих полководців Чингісхана Субедея і Джебе видається таким. Вони мали провести розвідку боєм на Кавказі й у Східній Європі. 30-тис. кіннота Субедея і Джебе 1222 р. пройшла з півдня через “Залізні ворота” (Дербент) і розбила аланів, яких у вирішальний момент зрадили союзники-половці, і несподівано для всіх з’явилася в причорноморських степах. Ворог розстрожив і розсіяв половецькі орди, частина яких побігла до Криму, інша — за Дніпро, до руських земель. Хани звернулися по допомогу до князів, закликаючи до об’єднання сил. На князівському “снемі” в Києві було прийнято ствердне рішення. Об’єднане русько-половецьке військо, куди входили контингенти більшості руських князів (київські, галицькі, волинські, чернігівські, смоленські, новгород-сіверські та ін.), рушило в глиб Половецького степу. Перше зіткнення з монголами сталося на лівому березі Дніпра. Русичі розбили ворожий авангард, і монголо-татари почали швидко відходити на схід. Русько-половецькі раті переслідували ворога вісім днів і 31 травня 1223 р. зустрілися на р. Калці з головними силами Субедея і Джебе. Як писав знавець проблеми, “руське князівське військо виявило повну нездатність до узгоджених дій великими військовими масами. Князівські дружини вступали в бій частинами, окремими загонами, і їх порівняно легко розбивала узгодженими ударами монгольська кіннота. Навіть шалений натиск дружини Мстислава Удатного, котрий ледве не прорвав бойові лінії монголів, не був підтриманий іншими князями і завершився невдачею. Дуже нестійкими в бою виявились половецькі війська: половці не витримали удару монгольської кінноти і побігли, розладнавши бойові порядки руських дружин” (Каргалов. С. 65—66). Поразка Русі була повною.

Кілька слів про згаданих у розповіді про битву на Калці князів: Мстислав — Борис Романович на прізвисько Старий був князем смоленським, далі київським (другий син Романа Ростиславича і дочки Святослава Ольговича). На політичну сцену вийшов 1178 р., коли Роман Ростиславич смоленський послав його на допомогу вітебському князеві Всеволоду Васильковичу проти Мстислава Ростиславича Хороброго. 1197 р. Мстислав успадкував Смоленськ по смерті дядька Давида Ростиславича. 1212 р. його брат у перших Мстислав Мстиславич новгородський посадив Мстислава Романовича в Києві (Baumgarten. Tabl. IX, 11. P. 40—41). “Мстислав в Козельске и в Чернигове” — син Святослава Всеволодича київського і чернігівського, княжив у Чернігові з 1220 р. Загинув, як і Мстислав Романович, у битві на Калці (Baumgarten. Tabl. IV, 39. P. 21; Донской. № 237. С. 95). Михайло Всеволодич — другий син Всеволода Святославича Черного (чернігівського і київського князя) й доньки польського князя Казимира III. Після загибелі на Калці 1223 р. чернігівського князя Мстислава Святославича Михайло сів на його місце, обійшовши дядька Олега Ігоревича курського, і в союзі з Володимиром Рюриковичем київським відстояв чернігівський стіл, на якому сидів до 1225, далі між 1225 і 1229 рр. княжив у Новгороді, по тому вернувся до Чернігова. Від зими 1232/33 р. почав суперничати за Київ з Володимиром

Рюриковичем, одночасно претендуючи на Галицьку землю. Його дії, спрямовані проти Романовичів, будуть відзначені далі в нашому коментарі. Загинув мученицькою смертю в Орді 1246 р., завдяки чому був канонізований руською православною церквою (Baumgarten. Tabl. IV, 51. P. 21). Всеволод Мстиславич — третій син Мстислава Романовича київського. Княжив у Пскові 1214 р., Новгороді 1219—1223 рр. 1239 р. був князем у Смоленську, домені клану Ростиславичів, до якого Всеволод належав. По тому згадки про Всеволода Мстиславича зникають із джерел (Baumgarten. Tabl. IX, 32. P. 42). Слова “*Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимєри младъ*” мали створити у читача враження, ніби молодший Романович не взяв участі у битві на Калці через свос малоліття. Вони не відповідають дійсності: Василькові 1223 р. виповнилося 20 років — вік на той час зрілого мужа. Ці слова продиктовані героїчним жанром Літописця Данила Галицького — герою свідомо применшують вік, аби підкреслити його мудрість, хоробрість чи, як у даному випадку, виправдати якийсь його вчинок, що міг би викликати осуд у суспільстві.

Выгонци галицкіа прійдоша по Днѣпру, и вѣздоша в море, бѣ бо лодей тысяща, и вѣздоша в рѣку Днѣпръ, и вѣзведоша пороги, и стаха у рѣкы Хортицѣ... (641). Не повинен вводити в оману початок цього речення — у ньому констатується лише, що галицькі вигнанці дісталися місця збору русько-половецького війська Дніпром. То був кінцевий пункт їхнього шляху. Якщо прийняти поширену в науці думку, що тими вигнанцями були галицькі бояри та їхні прибічники, що втекли від розправи Романа Мстиславича в перші роки XIII ст., найприроднішим буде думати, що їм надала притулок Угорщина (як завжди бувало і в 2-й пол. XII, і в 1-й пол. XIII ст.). Тоді найімовірніший, та й, по суті, єдиний водний шлях з Угорщини до Хортиці був Дунай. Про те, що тисяча ладей належала саме галицьким боярам, посередньо свідчить та обставина, що на чолі їх стояли великі (бо названі на ім'я та по батькові!) бояри Юрій Домамирич і Держикрай Володиславич. Цей Юрій Домамирич володів, певно, великим військовим контингентом і авторитетом у ратному ділі, бо літописець вклав до його уст слова похвали об'єднаному війську.

Татаромъ... дошедшимъ до Новогорода Святотолчєского (643). Новгород-Святотолч був містом у Київській землі, заснованим 1095 р. великим князем Святотолком Ізяславичем, про що сповістила “Повість временних літ” (I. С. 149). Городище стоїть на правому березі Дніпра за 1,5 км від с. Витачіва Обухівського р-ну Київської обл. Б.О. Рибаків розкопав посад XII—XIII ст., оборонні споруди, серед яких три башти (повідомлення Н.В. Блажевич).

И воєваша землю Таногутьску... тогда же и Чаногызъ, кано ихъ таногуты, убієнъ бысть (643). Монголи вдерлися до землі тангутів (племена тибетського походження на території сучасного Китаю) 1226 р. Чингісхан помер 1227 р. Обставини його смерті залишаються неясними. “Рідкісне для Давньої Русі повідомлення Волинського ізводу про розорення Чингісханом землі тангутів, де він начебто загинув: видимо, воно потрапило до ізводу після поїздки Данила в Орду” (Пашуто. Внешняя политика. С. 355).

Олександръ всегда вражду имѣаше къ своимъ братомъ Романовичемъ... слышавъ, яко Мъстиславъ не имѣеть любве къ зятю своему князю Данилови... (643). Починаючи з цього часу, розповідь галицького літописця залишає враження постійного побоювання Мстислава Удатного за свій галицький стіл — страху того, що “отчичі” Романовичі відберуть у нього те, що йому не належало за правом наслідування, узаконеним звичаєвим правом і давньою традицією на Русі. Додамо до цього, що на той час боярські олігархи, проводирі ворожої Романовичам партії в Галичі, остаточно вже підім’яли під себе Мстислава й крутили ним на всі боки. Історики одностайні при визначенні руйнівних сил подій, що настали одразу за наведеним вище записом літопису. “Він [Мстислав. — *Ред.*] дав [боярам — *Ред.*] себе розсварити з Данилом, що був... дуже діяльним і цінним союзником йому в сих літах. Літописець запевняє, що Данило нічим не завинив супроти Мстислава, а водили його на Данила бояри і Олександр белзький” (Грушевський. Ш. С. 40). “1224 р. антиволинська політика Удалого [Удатного — вдачливого. — *Ред.*] виявилася ще певніше: він відкрито виступив проти Данила Романовича в союзі з Олександром, князем белзьким, а також залучив половців хана Котяна і військо Володимира Рюриковича київського. Цьому наступові волинський князь протиставив свій союз із Лешеком Краківським...” (Пашуто. С. 205). Виступ Мстислава з Олександром белзьким проти Данила Романовича, найімовірніше, виходячи з послідовності подій, можна датувати 1225 р., так само, як і замирення з Данилом (див.: Грушевський. Хронологія. С. 20).

И бышимъ посломъ отъ обоихъ, и пущень бысть Деміанъ и Андрѣй (644). Після вдалої для Данила Романовича кампанії проти Мстислава Мстиславича і Олександра останні, певно, попросили миру, і стався обмін послами. Слова “*и пущень бысть Деміанъ и Андрѣй*” видаються неясними: чи то їх відпустили з полону, куди вони потрапили під час галицько-волинської війни, чи саме їх послали послами до Мстислава з Олександром. Ймовірнішим є останнє припущення, бо Дем’ян у нашому літописі виступає як досвідчений дипломат і полководець. 1213 р. він допоміг Данилові вибити з Галича Володислава Кормильчича, котрий там вокняжився. А близько 1224 р. князь доручив йому посольство до Лешека. 1228 р. Данило Романович послав його до Мстислава Удатного з вимогою передати йому Чорторийськ. Дем’ян був також послом до угорського короля 1230 р. Того самого року він допоміг Данилові заволодіти Галичем, перемігши загопи глави боярської опозиції Судислава, попередив Данила про змову проти нього бояр на чолі з Пилипом і Олександром белзьким. У битві з уграми в березні 1233 р. командував одним із волинських полків і відіграв значну роль у перемозі Романовичів. Одним із кращих воевод виявив себе дворський Андрій, що був одним з творців вирішальної перемоги Данила і Василька Романовичів над уграми і угорським ставлеником Ростиславом Михайловичем біля Ярослава 1245 р.

Лестивому Жирославу рекши бояромъ галицкымъ, яко: “Идетъ Мъстиславъ в поле и хоцеть васъ предати тестеві своему Котяню на избитіє” (645). Важко сказати, чим була викли-

кана інтрига проти Мстислава (і без того слухняного зняряддя в руках галицьких олігархів) з боку тодішнього глави ворожої Романовичам боярської партії Жирослава. Висунуте ним проти князя обвинувачення (передання бояр у полон половцям) було безглуздом, і це не могли не розуміти хитрі й досвідчені боярські інтригани. Однак бояри вдали, що повірили провокації Жирослава, й демонстративно емігрували до Перемишльщини й Карпат... На нашу думку, верхівка боярства просто шантажувала старого вже Мстислава, погрожуючи залишити його без своєї підтримки один-на-один з молодими й енергійними "отчичами". Ймовірніше від усього, ця злагоджена боярська демонстрація мала на меті прискорити передання Галицької землі угорському королю, аби тільки не допустити повернення Романовичів до своєї отчини й неминучого придушення опозиції. У цьому переконує подальший розвиток подій. Князеві довелося виправдовуватися перед боярами і позбавлятися Жирослава, котрий зовсім не зник з політичної сцени, а перебрався до Угорщини й звідтіля інтригував уже проти Романовичів.

Пославшю отца своего Тимофеа... (645). Тут, мабуть, ідеться про вченого галицького книжника, родом із Києва, про якого мовиться в Літописці Данила Галицького при описі подій приблизно 1210 р. Тимофій тоді викривав угорського воєводу Бенедикта, що знущався над галичанами. З контексту наведеного уривка зрозуміло, що Тимофій був духівником Мстислава Мстиславича, шанованою в суспільстві людиною.

Выгнанъ [Жирослав. — Ред.] иде къ Изяславу... (645). Докладна й емоційна розповідь про підступність і злочинність Жирослава та його втечу до новгород-сіверського князя Ізяслава Володимировича мала, напевне, підвести читача до думки, що й названий останнім ворог Романовичів був духовним братом боярського ватажка. Адже Ігоревичі з часу смерті Романа Мстиславича постійно зазіхали на його спадщину. Через кілька десятиліть по тому цей Ізяслав виступить знову проти Данила (див. у коментарі далі).

Мъстислав же, по съветѣ лживыхъ бояръ галицкихъ, вдасть дъщерь свою меншую за королевича Андрѣя, и дастъ ему Перемышль (646). За логікою й послідовністю подій цей зрадницький вчинок Мстислава Мстиславича можна датувати 1225 або 1226 р. Галицькому книжникові залишився невідомим укладений між Мстиславом і королем Андрієм II ще 1221 р. договір, за умовами якого дочка галицького князя заручилась із королевичем, а після смерті першого Галич і земля відходили до його угорського зятя (Fejer. T. III. V. 1. Budaë, 1829. P. 355—357; див.: Пашуто. Внешняя политика. С. 249—250).

Андрей же послушавъ льстиваго Семеона Чермнаго, и бежа въ Угры и нача въздвизати рать (646). Мабуть, у загубленому в горах Перемишлі королевич почувався не досить певно. Крім того, заволодіння Перемишльською волостю було лише першим етапом угорського плану загарбання всієї Галицької землі. Вірний своїй чільній ідеї викриття бунтівного й антидержавно настроєного боярства, галицький книжник віддає ініціативу наступного походу угорського війська на Галичину бояринові Семенові, безсумнівному ватажкові однієї з проугорських партій, що цей боярин яскраво продемонструє у наступних подіях 30-х рр. XIII ст. Однак уже сама та обставина, що угорське військо очолив сам ко-

роль, свідчить про відповідність експедиції політичним інтересам його країни. У крашому разі Андрій II міг просто скористатися із заклику Семьюнка йти на Галич, як це не раз бувало і раніше, й потім. Виходячи з послідовності подій, кладучи якийсь, певно, чималий час на готування до того походу, можна приблизно датувати його першими місяцями 1227 р. М.С. Грушевський обережно називав ширший проміжок часу: кінець 1226 — початок 1227 р. (Грушевський. Хронологія. С. 20).

Бѣ же с королемъ Пакославъ с ляхы... Оттуду же прійде къ Кремяню... (646). Знову проти Галицько-Волинської Русі сукупно виступили давні союзники і претенденти на її загарбання: Угорщина і Польща. Це посередньо свідчить, що в той час при всіх незгодах між галицьким і волинським князями вони володіли великою військовою потугою, і король не зважився сам один воювати проти них. Крем'янець (нинішній райцентр Тернопільської обл.) був наймогутнішим містом-фортецею на південному рубежі Волині з Галичиною. З цього літописного фрагмента довідуємося, що спочатку королівське військо здобуло Тербовль і Тихомль, але виявилось безсилим заволодіти Крем'янцем, а під стінами міста відбулася запекла битва *“и много угорь избиха и раниша”* (646), як засвідчує наш літописець. Видно, могутністю своїх укріплень Крем'янець переважав і древній Тербовль, і зведений в середині XII ст. Тихомль. Відомий дослідник Волині О.М. Андріяшев так передавав власні враження від Крем'янця: “Вже за самою природою місцевості Волинської Швейцарії, як її називають, місто не може являти собою суцільної маси, а складається лише з однієї вулиці з розкиданими по боках, без жодного порядку, будиночками. На горі, що панує над містом, і тепер ще збереглися залишки колись найсильнішої фортеці на Волині, яку не зміг здобути навіть Батий” (Андріяшев. С. 60—61). Насправді історик бачив руїни пізнішого (литовських часів) замку, зведеного на місці давньоруського дитинця. Коротке археологічне обстеження Крем'янецького городища виявило знахідки зброї, знарядь праці, кераміки й прикрас часів Київської Русі. Жодних слідів колишніх укріплень не знайдено. Це дало підставу О.М. Андріяшеву припустити, що вони були дерев'яними й згоріли, коли восени 1259 р. Данило й Василько на вимогу татарського воєначальника Бурундая змушені були ліквідувати оборонні споруди міст Галицько-Волинського князівства. Однак таке міркування не здається нам слушним: князь Василько Романович міг наказати зруйнувати брами, зняти або спалити заборолу й засипати рови. В такому разі самі лише кам'яні стіни не могли надати надійного захисту. На те, що стіни Крем'янця були саме кам'яними, вказує та обставина, що навесні 1241 р. монголо-татари не змогли заволодіти містом: їхня метальна артилерія виявилася безсилою проти стін, складених, мабуть, з величезних кам'яних брил. Інша річ, що протягом століть той камінь розтягли місцеві жителі задля власних потреб — через це не збереглися кам'яні мури жодного з давньоруських міст, навіть у фрагментах.

Король же смятєся умомъ, и пойдє изъ землѣ борзо (647). Наступна розповідь літопису опукло й чітко малює загальну політичну ситуацію в Галицько-Волинській Русі, напруженість стосунків поміж Данилом і його тестем Мстиславом й повну підкореність останнього великим галицьким боярством. Данило запропонував Мстиславу, не гаячи

часу, йти навздогін за розладнаним королівським військом, однак ворожа отчичам боярська партія ні в якому разі не хотіла рішучого послаблення короля, головної тоді противаги Романовичам на їхньому шляху до возз'єднання Галицької землі з Волинською: *“Судиславъ же браняше єму [Мстиславу. — Ред.], бѣ бо имѣаше лєсть въ сердци своємъ, не хотяше бо пагубы королєви, имѣаше бо в немъ надежю велику: бяше бо король изнемоглься”* (647). Данило продовжував, недивлячись на попередні події, вважати малопольського князя своїм союзником і марно просив його не йти на поміч королеві. Лешек не послухався, й Романовичам довелося послати військо і зупинити поляків на Бузі.

По томъ же Судиславу льстящю подѣ Мстиславомъ, рече єму: “Княже! Дай дѣщерь свою обрученную за королевича и дай єму Галичъ: не можешь бо дрѣжати самъ, а бояре не хотятъ тебе” (647). Таким сумним для Мстислава вийшов фінал його угодовської політики щодо феодальної олігархії Галицької землі, його покори боярським верховодам, мабуть, часто всупереч власній совісті і власним бажанням. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, “з цієї тиради, якій в пору лунати в Новгороді Великому, видно, кому належала влада в Галичі” (Пашуто. С. 206). Найбільш всебічну, проникливу й тонку характеристику князюванню Мстислава в Галичі, що зберігає наукову актуальність і в наші дні, створив М.С. Грушевський: “В самій Галичині Мстислав грав досить нужденну роль. В руках боярських політиків сей славний вояк був безрадним знаряддям, і вони без кінця плели сітку своїх інтриг, знаходячи собі опору на угорським дворі”. Передання ж Перемишля королевичу Андрієві “тільки підлило олії в огонь боярської політики”. На думку вченого, “Мстислав дійсно полишив нав'язану останніми подіями [допомогою Данила йому проти угрів. — Ред.] думку віддати Галич Данилу і розпочав свої переговори з угорським королем” (Грушевський. III. С. 41—43). Утім, в останньому маститий учений, здається, помилявся: Мстислав з самого початку сидіння на галицькому столі більше будь-яких зовнішніх ворогів боявся юних тоді ще Романовичів і, гадаємо, ніколи не помишляв передати їм батьківські володіння. Дотепно зауважив з цього приводу авторитетний знавець проблеми: «Цікавою була і аргументація, наведена боярами: “аже даси королевичю, когда восхоещи можеши взяти подѣ нимъ; даси ли Данилови, в веки не твой будетъ Галичъ”. Мстиславу довелося погодитись і з цими доводами і 1227 р., передавши й Галич, і доньку королевичу Андрієві, він поїхав на пониззя до Торчеська. Таким чином, Центральна і Західна Галичина перейшла цілком до рук боярства, що мало на престолі слухняну фігуру — угорського королевича» (Пашуто. С. 206). З цими словами можна згодитись, окрім заключного речення про маріонетковість королевича Андрія щодо бояр Галича. Здається, можна говорити про інше. Угорщина проводила започатковану ще в рік смерті Романа Мстиславича (1205) стратегічну лінію, спрямовану на інкорпорацію Галицької землі до свого складу. Єдиною опорою її в Галичині було вороже Романовичам боярство, що не лише протистояло цим отчичам, а й стримувало народну масу від повстань проти угорських окупантів. Тому і король Андрій II, і його наступник Бела IV всіляко задобрювали великих бояр Галицької землі, — звичайно, доки вони не виявляли прагнення до самостійного володарювання в краї

(згадаймо сумну долю Володислава Кормильчича, котрий вокняжився в Галичі і швидко по тому втратив від угорської руки і трон, і голову). З іншого боку, й бояри воліли спиратися на Угорщину доти, доки вона не обмежуватиме їхньої сваволі й не зазіхатиме на маєтності. Самі ж вони мріяли про олігархічно-республіканський спосіб правління, в найгіршому випадку — з маріонетковим князем на чолі на взірць Олександра Белзького чи (в майбутньому) Ростислава Михайловича, чернігівського княжича. Таким чином, союз галицьких бояр з угорським королем для обох сторін був маневром, спрямованим на захист власних інтересів. І та й інша сторони не почувались жодною мірою зв'язаними цією угодою.

Мъстиславъ дасть Галичъ королевичю Андрѣви, а самъ взя Позизіє, оттуду иде къ Тръцескому (648). Незабаром по тому Мстислав помер, і датування цієї події й кількох наступних виводиться від року його смерті. Досить точний у хронології для XIII ст. Лаврентіївський літопис під 1228 р. коротко зауважив: “Того же лѣта преставися Мстиславъ Мстиславичъ в черньцихъ и в скимѣ” (Лавр. Стб. 428). У докладній розповіді Я. Длугоша, вміщеній, щоправда, під 1219 р., сказано, що Мстислав помер на другий рік по тому, як зрікся галицького стола на користь королевича. У цій розповіді чимало помилок і вигадок. Так, королевича названо не Андрієм, а Коломаном; він з військом урочисто вступає до Галича й прийнятий галичанами з честю; Мстислав начебто посилає допомогу зі Смоленська і від половців чернігівським князям, щоб ті змогли здобути Кам'янець; нарешті, самого Мстислава, буцімто, поховали в київській церкві св. Хреста (Długosz. Ks. 6. S. 286). Утім, до останніх слів Длугоша з довірою поставився М.С. Грушевський (Грушевський. Хронологія. С. 21), вважаючи, що польський середньовічний історик запозичив їх з якогось втраченого давньоруського джерела. З лаконічної звістки Лаврентіївського літопису про кончину Мстислава можна зробити висновок, що вона сталася навесні 1228 р. Однак не ясно, якого місяця чи хоч би пори року він передав Галич королевичу Андрію. Вище мовилося, що Торчеськ належав Мстиславу як “часть” у південній Руській землі, тому він поїхав доживати вік у власне володіння. Однак у давньоруському суспільстві Мстислава якийсь час ще продовжували вважати галицьким князем, що доводиться подальшою розповіддю нашого джерела про посольство Данила до Торчеська. Як небезпідставно вважала польська дослідниця, віддання Мстиславом Галича уграм було остаточною крахом польської політики на Русі (Wilkiewicz. S. 29).

Мъстиславу же Нѣмому давшю отчину свою князю Данилови, и сына своего поручилъ Ивана; Ивану же умръшю, и прія Луцескъ и Ярославль... (648). Мстислав Ярославич, на прізвисько Німий, володів тоді значною частиною Волині: Луцьком з удільним князівством і північно-західними землями зі стольними містами Пересопницею і Чорторийськом. Цей крок Мстислава Ярославича означав, що в його очах, очах найвпливовішого і найсильнішого після Данила на Волині князя, цей старший Романів син був законним “отчиком” і володарем Волинської землі. Існують вагомі підстави думати, що так само дивився тоді на Данила й феодалний стан Волині в цілому: бояри, старші й молодші дружинники. Завдяки цьому Мстислав Німий і передав Романовичу свою землю й доручив йому опікуватися своїм єдиним сином Іва-

ном, мабуть, тяжко хворим тоді. Іван скоро по тому помер, і Луцьк на короткий час захопив Ярослав Інгварович, якого легко й швидко вигнав звідти Данило. Проте він не став розправлятися з гоноровитим Ярославом, а посадив його на клаптику Волинської землі — в Перемилі, звідкіля колись сам із братом розпочинав відвойовувати волинську отчину. Данило передав Луцьк разом із Пересопницею і Берестям братові Василькові (у ньому він уже тоді бачив волинського князя), а сам починав змагання за оволодіння Галичем і землею. Далі Данило приєднав до своїх волинських володінь і Чорторийськ, яким після Іванової смерті заволодів дрібний пінський князьок. Про все це довідуємось із наступної розповіді Літописця Данила Галицького. Так Данило переважно завершив збирання волинської отчини (Котляр. Літопис. С. 38).

Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати, и великія труды, и частыя войны, и многыя крамолы, и частая въстанія, и многыя мятежи, измлада бо не бы има покоа (648). Цим емоційним і величним реченням несподівано переривається зв'язна й логічна розповідь джерела про долю спадщини Мстислава Ярославича. Досі нікому з істориків чи філологів не щастило задовільно пояснити вміщення таких слів у текст наведеної розповіді. “В теперішнім тексті ця історія спадщини Мстислава Німого, окрім екскурсів самого літописця, перебита ще абсурдною вставкою якогось книжника: “Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати” і т. п. — маємо її у всіх кодексах [тобто, списках. — Ред.] літописи” (Грушевський. Хронологія. С. 22). Важко переставити це речення кудись уперед: Данилові й Василькові виповнилося вже відповідно 27 і 25 років, на тодішній Русі то був вік уже зрілих мужів, але не юнаків. Свого часу ми висловили припущення, що з процитованих слів саме розпочиналася Повість про збирання Данилом волинської отчини (у тексті Галицько-Волинського літопису, що дійшов до наших днів, ця Повість відкривається запрошенням Мстислава Удатного на галицький стіл). Повість особливо насичена звітками про “*бесчисленьныя рати, ... частыя войны, ... и многыя мятежи*”. Тоді, 1219 р., Романовичі справді були ще дуже молоді: Данилові виповнилося 18, а Василькові — 16 років. Саме на смерті Мстислава Мстиславича ця Повість закінчується й починається наступна: Про повернення Данилом галицького стола (Котляр. Літопис. С. 38–39). Коментоване тут речення потрапило в середину розповіді про луцьку спадщину Німого завдяки невдалим редагуванням і перестановкам у тексті Галицько-Волинського літопису, яких у ньому дуже й дуже багато.

Воєваша ятвязи около Берестіа... (648). На Русі ятвягами називали численні західнобалтські племена, споріднені з пруссами. Польські й германські джерела називають їх судавами або судинами. Вони посідали найбільш східне положення серед усіх пруських племен. Ятвяги займали територію від Великих Мазурських озер до Неману і Бебжі. Їхні стосунки з Руссю беруть початок ще в 2-й пол. X ст. Давньоруські літописи уперше згадують ятвягів під 983 р., коли на них ходив Володимир Святославич (ПВЛ. I. С. 58). Агресивні ятвязькі племінні вожді (літописи називають їх князями) постійно зазіхали на північно-західні землі Волині. Боротьба з ними посідатиме важливе місце в военній діяльності Романовичів наступних років (Nalera J. Jaszewogowie. Nazwa i lokalizacja. Białystok. 1964).

Данилъ же посла Демъана къ тести своєму... Демъанови же повѣстятю с нимъ: “Сыну! Сгърѣшихъ не давъ тобѣ Галича, но дахъ иноплеменику, Судислава лествца съвѣтомъ, обольсти бо ми” (649). На нашу думку, цими словами починається наступна Повість Галицької частини нашого літопису. Тільки-но наведений епізод зустрічі довіреного боярина Данила Романовича Дем’яна з Мстиславом Удатним, котрий доживав останні дні на руському порубіжжі зі степом, є, здається, ключовим для розуміння задуму автора Повісті про повернення Данилом галицького стола. Ця історія, у реальності якої є всі підстави сумніватися, тому що Мстислав, зовсім уже слабкий і немічний, був оточений ворожими Данилові боярами і не міг прилюдно виявити власної волі, не кажучи вже про якісь дії, мала на меті, як нам здається, переконати читача й суспільну думку Русі в тому, що Мстислав офіційно передав Галич і землю у спадок зятеві Данилові, і лише фатальний збіг несприятливих для Романовичів обставин і зла воля боярства на довгі десять років відсунули утвердження волинського князя на галицькому столі (Котляр. Літопис. С. 40). Автор (і, можливо, редактор) Повісті підпорядковує саму оповідь про смерть Мстислава ідеї законної наступності влади молодого князя від конаючого тестя. Це підтверджують і подальші слова літописця: *По томъ же Мъстиславъ великий Удатный князь умреѣ, жадающе бо ему видети сына своего Данила, Глѣбъ же Зеремесвичь, убѣженъ бысть завистию, не пустяше его; оному же хотяюще поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ его: бѣ бо имѣя до него любовь велику въ сердци своемъ* (649–650).

Обізнаному з історією Давньої Русі читачеві може видатися дивним послідовне і дещо нав’язливе прагнення автора Повісті про повернення Данилом галицького стола довести (всупереч очевидним при читанні його твору негативним щодо Романовичів реаліям тогочасного політичного життя) факт передання влади (чи хоч би намір так вчинити!) від Мстислава до Данила. Адже Данило був єдино законний за нормами феодалного права володар Галицько-Волинської Русі, що раз у раз підкреслює його біограф (чи біографи). Його права на стіл Галича й велике князівство в очах суспільства в цілому і його панівної верстви мали бути, здавалося б, абсолютними і незмірно вищими від прав Мстислава, котрий був лише закликаним зі сторони (та ще й польським князем!) государем. Думаємо, однак, що галицький письменник був реалістом і добре розумівся на хитромудрому плетиві високої політики. Адже Мстислав Мстиславич просидів у Галичі цілих десять років, користувався авторитетом у народі як сміливий воїн і удачливий полководець, його підтримувала головна політична сила (і крутила ним, як хотіла) — основна маса бояр. Тому, слід гадати, у суспільній думці він поступово став законним князем Галицької землі. Варто врахувати при тому, що вороже Романовичам боярство робило все можливе, аби скомпрометувати в народі отчича Данила й не допустити його до галицького стола. Логічно припустити тому, що галицький письменник враховував усі ці обставини і наполягав на законному успадкуванні влади в Галичі Данилом від Мстислава, — зовсім при тому не забуваючи про легітимні права старшого Романовича на батьківський престол (Котляр. Літопис. С. 41).

И по томъ же пустиста [Романовичі. — Ред.] *Ярослава и дас-та ему Перемиль, и по томъ Межибожіе* (650). Межибіжжя було містом на східному рубезі Галицького князівства (нині с. Меджибіж Хмельницької обл.). Відоме з середини XII ст., коли за волость Межибіжжя суперничали галицькі й київські князі. У правління Ізяслава Мстиславича в Києві (1146—1154 рр.) Межибіжжя разом з Котельницею і ще якимись, не названими в літописі двома містами складало стійкий комплекс — волость, яку великий князь давав на службу своїм васалам. 1146 р. Ізяслав Мстиславич надав цю волость Святославу Всеволодичу з династії чернігівських Ольговичів, а 1148 р. — синові Юрія Долгорукого Ростиславу. Археологічно це місто досі не вивчене (Дашкевич. Княжение. С. 72). Ярослав Інгварович залишився, певно, задоволеним наданим йому володінням, бо при наступній (і останній) згадці про нього в описі подій 1238 р. він виступає як прихильна до Данила і ворожа Даниловому суперникові людина.

Бѣ Кирилъ митрополитъ преблаженный святыи при-ехалъ мира сътворити, и не може (650). Кирило був висвячений у київські митрополити нікейським патріархом Германом і урочисто зведений на престол в київському Софійському соборі 6.01.1224 р. Згідно з Лаврентіївським літописом, Кирило був “учителень зѣло и хытръ ученью божественныхъ книгъ” (Лавр. Стб. 425), але деякі дослідники припускають, що ці слова запозичені з характеристики митрополита Іоанна, вписаної до “Повісті временних літ” під 1089 р. (ПВЛ. 1. С. 137). Кирило брав активну участь у політичному житті Русі, що видно з фрагмента тексту, що тут розглядається. Помер між 10.06 і 15.08 1233 р. Про його кончину сповістив лише Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів (Новг. С. 72, 282). (Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. С. 202—204).

Ростиславъ пиньскый не престааше клѣвещи, бѣша бо дѣти его изыманы (650). Події, які розпочалися по смерті Мстислава Мстиславича й опис яких відкривається словами “*бѣ Кирилъ митрополитъ преблаженный*”, М.С. Грушевський “легко поклав” на 2-гу пол. 1228 і початок 1229 р. (Грушевський. Хронологія. С. 22). Таке датування виходить з послідовності й логіки розвитку ситуації в Південній Русі. Про Ростислава Святополчича, пінського князя, див. наш коментар до подій 1209 р. Там же йдеться про те, як “яша” (полонено) його сина Володимира. Сенс речення: “*По томъ же Ростиславъ пиньскый не престааше клѣвещи, бѣша бо дѣти его изыманы*” залишається неясним. Справді, з розповіді про події 1209 р. не зрозуміло, хто саме взяв у полон Ростиславового сина Володимира. З контексту напрошується висновок, що це зробили поляки. Чому ж тоді Ростислав Святополчич пристав на початку 1229 р. до спрямованої проти Романовичів коаліції князів? Може, тому, що вважав Лешека спільником Романовичів? Учасники тієї князівської спілки почали пригадувати Романовичам давні образи, навіть заподіяні їхнім батьком: “*Михаилъ черниговьскый... “яко бо бѣ отецъ его постригль отца моего”* (650) (йшлося про події 1204 р., коли Роман Мстиславич захопив батька Володимира, Рюрика Ростиславича київського, скинув його зі стола й силоміць постриг у ченці — головне за те, що той роком раніше разом з половецькою ордою страшенно розграбував і спалив Київ,

розлютившись на киян, котрі відчинили міські брами перед Романом). У тексті, що тут розглядається, помилково переставлені місцями Володимир київський і Михайло Всеволодич чернігівський, батько якого Всеволод Святославич Чермний майже до смерті 1212 р. був київським князем і помер світською людиною. “Зміцнення влади волинських князів породило тривогу насамперед при чернігівському й київському княжих дворах. З цього часу, власне, розпочинається тривала (що тяглася близько 15 років) боротьба чернігівських князів з волинськими за владу над Південно-Західною Руссю. У 1229 р. князі Михайло Всеволодич чернігівський і Володимир Рюрикович київський вчинили похід на Волинь; у поході взяли участь зв’язані з ними князі й “держателі” — з “курян”, “пінян”, “новгородців”, “турівців” і, крім того, їх підтримували половці хана Котяна. Королевич угорський Андрій і боярин Судислав, що правив у Галичі, були в мирі з тими, що наступали” (Пашуто. С. 208). Проте Данило Романович зумів схилити Котяна на свій бік (не інакше, як запропонувавши йому більші гроші, ніж київський і чернігівський князі) й одержати допомогу від тодішнього свого союзника Лешека Білого. Данило з Васильком для опанування становищем завдали удару по Київщині, що змусило коаліцію укласти з ним мир. Слова нашого літопису: “*Стрѣтоша [Романовичів. — Ред.] же послы [отъ] Володимера и Михаила, и Вѣротиславѣ Петровичѣ, и Юрій Итолигневичѣ, хотяще мира; и умиришася и ляхове възвратишася въспяте*” (650) свідчать про те, що було підписано мирну угоду, а згадка імен послів — великих бояр Володимира і Михайла — наводять на думку, що в даному разі галицький книжник скористався документом з волинського княжого архіву. Згаданий у цьому контексті Кам’янець, мабуть, стояв на південній дільниці східного рубежу Волині з Київщиною, на лівому березі р. Случі, на місці нинішнього села Кам’янки Держинського р-ну Житомирської обл. (Котляр. Формирование. С. 73–74).

Лестько убієнь бысть великий князь лядський, на сонмѣ убієнь бысть Святополкомѣ Олговичемѣ и Володиславомѣ, съвѣтомѣ боярѣ невѣрныхѣ (651). Лешек загинув якраз тоді, коли його союзні відносини з Волинським князівством Романовичів набули тривалого й стійкого характеру. Цьому сприяли дипломатичні зусилля Данила, що протиставив воєнним амбіціям польського князя союз із Литвою. Можна думати, що Лешек змушений був дружити з Романовичами завдяки їхнім зносинам з його ворогом, князем Святополком Поморським. Краківський князь був забитий 24 листопада 1227 р. при зустрічі з Святополком Поморським і його союзником Владиславом Одоновичем, у якого Лешек намагався забрати м. Накло (Пашуто. С. 208). Мабуть, Данило нейтрально поставився до факту загибелі свого головного польського союзника. В усякому разі він не засудив поморського князя й віддав за нього наступного року сестру Саломею (Baumgarten. Tabl. XI, 3. P. 48).

По смерти брата своего Кондратъ прія Данила и Василка въ великую любовь и проси ею, да быста шла ему на помощь, [и поидоста ему на помощь] на Володислава на старого (651). Подальший русько-мазовецький союз повністю диктувався Конрадові I його політикою заволодіння головним у Польщі краківським (мало-

польським) столом. У Польщі розпочалася справжня громадянська війна за владу в країні. Рідний брат покійного Конрад I мазовецький слушно вважав свої права на малопольський престол найвагомішими й заявив про них збройним шляхом. Події були описані Я. Длугошем під 1228 р. дуже і дуже докладно, проте з великими неточностями й навіть помилками (Długosz. Ks. 6. S. 311–315), що пояснюється різним ступенем вірогідності повідомлень його попередників — переважно польських хроністів XIII ст. Природно, що у боротьбі з конкурентами Конрад намагався спертись на своїх східних сусідів — волинських Романовичів. Він був сином руської княжни Єлени, доньки Ростислава Рюриковича київського, й одружений з дочкою Святослава Ігоревича (повішеного галицькими боярами 1211 р.) Агафією (Baumgarten. Tabl. XIV, 6. P. 61; P. 72; див.: Пашуто. С. 209), і це також скріплювало його дружні й союзні відносини з Романовичами. Його противники були дуже сильні. По смерті Лешека залишилась його вдова Гремислава Інгварівна, донька луцького князя, з якою він одружився близько 1209 р. (див. вище в коментарі). Синові Лешека Болеславу (він згодом увійшов до історії під прізвиськом Соромливого) на час його кончини ледве виповнився рік. Лешек призначив у заповіті його опікунами Гремиславу й сина Мешка Старого Володислава Лясконогого (Тонкононого), познаньського і гнезненського князя. Сама Гремислава перебралася до Сандомира й звідти захищала права свого немовляти-сина на краківський престол, спираючись на сілезького князя Генріха I Бородатого. Саме він у 1228–1229 рр. посідав (можна думати, теж як регент) краківський стіл. Вважаючи, що він таки має більше від Генріха прав на малопольський престол, Конрад I мазовецький 1229 р. розбив його і захопив у полон (МРН. Т. II. 1872. Р. 803 [Rocznik Kapitulny Krakowski]). Перемогою Конрада скористався Володислав Лясконогий і сів княжити у Кракові (Пашуто. С. 209–210). Саме в цей час Конрад і звернувся за поміччю до Данила.

Як слушно відзначав М.С. Грушевський, “смерть Лешека понижас ще більше престиж польських князів на Україні (в Галицько-Волинській Русі. — *Ред.*): боротьба за краківський стіл, війни малопольських і великопольських князів відвернули надовго увагу польських князів від руських справ і поміняли ролі їх і українських [галицько-волинських. — *Ред.*] князів: українські князі виступають в ролі опікунів певних польських князів і беруть діяльну участь у внутрішніх війнах Польщі, часом не без певної користі для себе” (Грушевський. III. С. 46). Це справедливе зауваження відомого дослідника давньоруської історії необхідно тримати в полі зору, студіюючи русько-польські, зокрема русько-малопольські й русько-мазовецькі, відносини наступних десятиліть.

Литва ляхы воєваша: мняще мирни суще (651). Один із доказів продовження дії волинсько-литовської угоди 1219 р. Литовські князі, виконуючи прохання Романовичів, що зібралися в похід на Малопольщу, вдарили на їхнього ворога й з цією метою вирішили пройти через волинську територію, з’явившись біля Берестя, де служилий князь Романовичів Володимир пінський, не відаючи про існування тієї угоди, розбив їх. З наступних контекстів Літописця Данила Галицького можна зробити висновок, що Романовичі далі якомось зуміли владнати свої стосунки з Литвою.

Данилъ же и Василко прійдоша къ Кондратови, и згадавшимъ имъ идоша къ Калешю, и прійдоша Ветру вечерь; наутрѣ же свитающе, прейдоша рѣку Прѣсну и пойдоста к городу (651). Виконуючи головну умову русько-мазовецького договору, Романовичі об'єднали своє військо з Конрадовим і рушили на належне Володиславу Ляскононому м. Каліш. З цього тексту можна зробити висновок, що р. Вепр тоді була русько-польським кордоном. Наступна, надзвичайно докладна навіть для такої пам'ятки, як Галицько-Волинський літопис, розповідь про спільний русько-мазовецький похід на Каліш справляє враження записаної зі слів безпосереднього учасника подій, що сталися влітку або восени 1229 р. Перебіг Калішського походу простежено мало не по годинах; по-друге, наведено подробиці, які міг знати лише очевидець: “[Бѣ бо] городъ обошла вода и силнаа лозина и вѣрбье, и не свѣдущимъ и ся самѣмъ, игде кто бѣашсѣя” (651), по-третє, цим очевидцем мала бути військова людина, бо вона добре розумілася на облоговій і захисній техніці, на методах штурму і здобуття фортець і укріплених міст: “Идуцю же камению съ заброль [заборол. — Ред.], яко дъждю силну, стоящимъ имъ въ водѣ, донде же сташа на суѣхъ наметаномъ камени, и вѣзводный мостъ и жѣравецъ¹ вѣжъгоша” та ін. (Котляр. Літопис. С. 43).

Сътвориша жежи собою клятву русь и ляхове; аще по семь коли будетъ жежи ими усобица, не воевати ляхомъ рускои челяди, ни руси лядское (653). У перебігу частих сутичок поміж Руссю і Польщею, поза сумнівом, неодноразово підписувалися мирні угоди, проте їхні тексти не те що не потрапляли до літопису, а навіть посередньо не відбиті в ньому. Один з небагатьох винятків — тільки-но наведений текст. В.Т. Пашуто висловив ймовірне припущення, що наш книжник вписав до свого літопису лише одну статтю з великого за обсягом волинсько-польського договору 1230 р. (Пашуто. Внешняя политика. С. 253). Отже, союзна угода з Краковом зберігалась і після смерті Лешака Білого, незважаючи на те, що Романовичі стали на бік суперника краківських князів Конрада Мазовецького. Діятиме ця угода принаймні до середини 30-х рр., коли під час боротьби Романовичів з місцевим великим боярством за повернення Галицької землі “иде Василко к Галичю, поимя ляхы”. Вірогідно, що під тими “ляхами” галицький книжник розумів мазовшан Конрада (Грушевський. III. С. 47). Як би воно там не було, проте протягом 1236—1237 рр. Конрад пристає до ворожих Романовичам чернігово-сіверських князів Михайла Всеволодича та Ізяслава Володимировича, про що йтиметься в нашому коментарі далі.

Еха Василко к Суждалю на веселе [весілля. — Ред.] шюрина своего, к великому князю Гюрьгю, поемъ Мирослава съ собою и ины (653). Ця подорож Василька до Володимира-на-Клязьмі сталася 1230 р., навесні, як видно з продовження розповіді галицького книжника. Василько Романович був одружений з донькою великого володимиро-суздальського князя Юрія (Георгія) Всеволодича Дубравкою (Baumgarten. Tabl. XI, 5. P. 48), сина знаменитого володимиро-суздальського

¹ Механізм для піднімання й опускання мосту, перекинутого через рів.

князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Юрій народився 1189 р., був забитий монголо-татарами у битві на р. Ситі 4.03.1238 р. (Лавр. Стб. 408, 465; Baumgarten, Tabl. X, б. Р. 45). Про яке весілля йдеться в наведеному фрагменті, не ясно. Сам Юрій Всеволодич був одружений 1211 р. з дочкою чернігівського князя Всеволода Чермного Агафією, котра загинула під час здобуття ордами Батия Володимира-на-Клязьмі 7.02.1238 р. (Лавр. Стб. 435, 463, 518).

Прислаша галичане, рекуще, яко: “Судиславъ шелъ естъ в Позизье, а королевичъ в Галичи осталъ, а поиди борже” (653). З цього моменту, що датується кінцем зими — ранньою весною 1230 р. (бо під час Данилової кампанії скрес лід на Дністрі), починається етап інтенсивних змагань Романовичів за Галич і Галицьку землю з Угорщиною і ворожою їм та союзною уграм могутньою боярською партією. Крім того, бояри користалися з допомоги маріонеткових князів, яких запрошували на стіл: Олександра белзького, а далі Ростислава чернігівського. Данило і Василько у цій запеклій і виснажливій боротьбі спиралися на союзне їм, хай і нечисленне і не дуже вже сильне, прихильне до них галицьке боярство і, головне, як свідчить розвиток подій, їхніми вірними союзниками були бюргери Галича: ремісничі й купецька верхівка, за якою йшла міська людність. Так було і в інших містах Галицької землі, жителі яких були крєвно зацікавлені в скиненні угорського ярма і припиненні боярської сваволі й насильств. Наведений короткий фрагмент джерела наочно свідчить про розстановку сил у самому Галичі: королевич царював, а справами вершив глава проугорської боярської партії Судислав, якого навіть ворожий йому галицький літописець називає Великим, певно, враховуючи його політичну, військову й грошову потугу. Данило виявив себе в цій ситуації вправним полководцем — він послав військо на чолі з своїм кращим воєводою Дем’яном проти Судислава, а сам на чолі кінної, мабуть, дружини кинувся до Галича.

Данилъ же взя дворъ Судиславль... (654). Загнавши Судислава до Галича і обложивши місто, старший Романович захопив “двір” великого боярина, — судячи з того, що там виявилось, то був не просто двір, а укріплений замок, готовий до того, щоб витримати тривалу облогу. У розповіді про події весни 1238 р. автор Повісті про повернення Данилом галицького стола активно продовжив головну ідейну лінію свого твору — засудження зрадливого й бунтівного боярства, що перешкоджало об’єднанню Галичини з Волинню й відновленню Галицько-Волинського великого князівства. Галицький книжник прагне досягти своєї мети різними засобами. Ось ватажок ворожого Романовичам боярства Судислав “*не стєрпѣ предѣ Деміаномъ, но побѣже в Галичь*” (654), — отже, виявив боягузливість; а ось Данило захопив двір Судислава — “*яко же вино, и овоцца, и кърма, и къпій, [и] стрѣль, пристранъно видѣти*” (654), — викривально пише книжник. Бо подібне багатство і особливо запаси зброї личили лише князеві, а не бояринові, та ще й “мятежничю землі”, як назве його згодом автор цієї Повісті (Котляр. Літопис. С. 46). Далі Данило розпочав підготовку до штурму стольного града Галицької землі.

Прійде же Демьянъ съ вѣми бояры галицкыми, съ Мирославомъ и съ Володиславомъ и съ многими бояры галицкыми (654). Хоча Мирослав, близька до Данила й вірна йому людина, був

одним із ватажків **волинського** боярства, літописець наголошує на тому, що багато (якщо не більшість!) саме **галицьких** бояр пішли служити Романовичам. “До Данила наспіли полки, а, що ще важніше — Галицька земля підіймалася, стаючи по стороні Данила, і багато галицьких бояр прилучилося до його війська. В таких обставинах, та ще й супроти прихильності до Данила самої людності Галича, малій угорській залозі не було надії удержатися, і королевич капітулював” (Грушевський. III. С. 47).

Пусти [Данило. — Ред.] сына его [угорського короля. — Ред.] и проводи и до рѣкы Днѣстра; изыде же с нимъ единъ Судиславъ, на нь же мета[ху] каменіе, рекуще: “Изыди из града, мзтежниче земли!” (655). Зрадливі й безпринципні галицькі бояри, як слідує з контексту цього фрагмента, із звичною для них легкістю відступилися від угорського королевича. Лише повністю скомпрометований в очах Романовичів і всього суспільства Судислав змушений був піти разом із молодим Андрієм — інакше йому було б не зберегти голови. “Галичани [певно, маса жителів міста. — Ред.] зробили демонстрацію проти Судислава: кидали в нього камінням і кричали: “Забирайся з города, ворохобнику...” Мабуть, галицька людність, котра так рішуче й з ентузіазмом підтримала Данила Романовича, сподівалася, що Данило на цей раз міцно заволодіє Галицькою землею. Та ці надії не справдилися” (Грушевський. III. С. 47–48).

Изыде же Бѣла риксъ, рекомый король угорський, въ силѣ тяжьцѣ, рекою ему, яко: “Не имать остатися градъ Галичь...” (655). Можна погодитися з думкою М.С. Грушевського, що цей масштабний похід угорського війська на Галич стався восени 1230 р., коли йшли великі дощі (“*посла на нь Богъ архаггела Михайла отвори ти хляби небссныя*”, 655) і Дністер вийшов із берегів (Грушевський. Хронологія. С. 23). Цими словами починається своєрідна, написана в кращих традиціях високого красного письменства, повість про невдалий напад угорського короля на Галич. Тут і вихвалання угорського государя, проти якого, на його погляд, начебто ніхто не може встояти, і Божа поміч Данилові й Василькові, і “рана [кара. — Ред.] фараонова”, наслана Господом на угрів, і ангел, що нищить загарбників. Навіть Дністер, що розлився, порівнюється вченим галицьким книжником з біблійною р. Скіртом. М.С. Грушевський з приводу цієї повісті відзначив: “Що ж до стилю оповідання, то, крім кількох виразних біблійних алюзій, ... маємо в нім і стилістичну імітацію оповідання пророка Ісаї” (Грушевський. III. С. 48). “Половци Бѣговарсови”, яких угорський король залучив до участі в цій кампанії, були, слід гадати, ордою, що кочувала десь на нижньому Дунаї: у цей район половецькі хани почали перебиратися ще з середини XII ст. Історичні реалії склалися не на користь Угорщини. “Побачивши, одначе, що місто [Галич. — Ред.] хоче рішуче боронитися, а Данило стягнув у поміч половців Котянової орди і польські полки, Бела кинув облогу і спішно пішов назад, понісши великі втрати у війську наслідком хвороб, що розвинулися в його війську, і партизанської війни, веденої галичанами. Далеко тяжчою показалася [виявилася. — Ред.] боротьба з внутрішнім ворогом” (Грушевський. III. С. 48). “Перемога, здобута на цей раз, була лише початком війни за Галичину, — написав пів-

століття тому блискучий знавець проблеми. — Перед своїм оповіданням про дальші події літописець не випадково вважав за потрібне поставити кіноварний заголовок: “*По семь скажемъ многыя мятежи и великы лести, и бесчисленьныа рати*” (656) — такими записами літописець досить точно позначав етапи політичної діяльності волинського княжого двору” (Пашуто. С. 212).

Крамолъ же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкыхъ (656). Літописець описує кілька змов бояр проти Данила і Василька — і з усією силою свого таланту викриває і засуджує феодальних олігархів. Особливої піднесеності й емоційності розповіді автор досягає у тексті, який починається тільки що наведеними словами й повністю виправдовує недавно наведений кіноварний заголовок з Іпатіївського списку (“*Посемь скажемъ многий мятежь...*”) — бояри змовились із братом Романовичів у других Олександром белзьким, щоб убити Данила. Князя рятує випадок і, як переконаний син свого часу галицький книжник, провидіння господне. Жартівлива витівка Василька Романовича, який раптом вихопив меч із піхов, налякала жорстоких убивць: “*Невѣрнымъ Молибоговичемъ узрѣвши се, страхъ имъ бысть отъ Бога, рекушимъ, яко “Свѣтъ [змова. — Ред.] нашъ раздрушися” и побѣгшимъ имъ, яко и оканный Святополкъ*” (656). Щоб максимально посилити свої філіппіки супроти змовників-бояр Молибоговичів, галицький письменник вдається до найсильнішого порівняння з арсеналу давньоруських книжників: прирівнює заколотників до лиховісно знаменитого в середньовіччі на Русі Святополка Окаянного, брата в перших Ярослава Мудрого, того самого Святополка, котрий, якщо вірити церковній легенді, поданий у “Повісті временних літ”, забив своїх трьох братів і збирався так само вчинити з іншими (Котляр. Літопис. С. 49). Як писав М.С. Грушевський, переважна більшість галицьких бояр була ворожою до Данила і перейшла нещодавно на його бік лише під тиском обставин. Однак супротивна Романовичам партія не полишала спроб здихатися своїх законних князів. Вони протиставили Данилові Олександра Всеволодича й втягнули його до своїх замахів на життя Романовичів (Грушевський. III. С. 48—49).

Филиппъ безбожный зва князя Данила въ Вишню... (657). Боярський замок у Вишні належав до численних гнізд феодальної опозиції князівській владі. Його детально дослідив львівський археолог О.О. Ратич і зв’язав із городищем біля с. Судова Вишня Львівської обл. (Уперше цю думку висловили Надеждін і Неволін; див. Погодин. С. 83). Як встановив О.О. Ратич, розташований в урочищі “На Чвораках” замок Вишня існував у XII—XIII ст. Археологи розкопали вал, в якому простежено залишки дерев’яних конструкцій-городень, таких самих, якими укріплювали земляні вали Києва, Володимира-Волинського, Чернігова й інших (великих і малих) давньоруських міст. Цьому замкові передував інший в урочищах “Замчисько” і “Вали”, городище якого датується за речовим матеріалом кінцем X — початком XII ст. (Ратич А.А. Древнерусские городища в Судовой Вишне. С. 39—41). “**Браневичева рѣль**” здавна викликала суперечки серед істориків. М.М. Карамзін вважав її ріллею якогось Браневича, хоча й не відкидав її ототожнення з р. Бранвицею. Нам здається прийнятною думка І.П. Крип’якевича, котрий вказував на с. Браниці Жидачівського р-ну Львівської обл. (Крип’якевич І.П. Деякі літописні назви в Галичині. С. 314).

Олександр у же выбѣгшю в Перемишль, ... а Василко пріа Белзъ (657). Перемишль протягом усього 40-річного періоду боротьби Романовичів за повернення собі Волині й Галичини був осередком антикнязівської опозиції; не дивно тому, що там вирішив сховатися Олександр Всеволодич. Заволодіння Белзом було дальшим кроком на шляху об'єднання Волинської землі під рукою Данила і Василька.

Нѣкогда ему [Данилові. — Ред.] в тиру веселящуся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю... (657). Перед нами рідкісний випадок, коли галицький книжник засуджує за м'якість свого пана стосовно боярського роду Молибоговичів, — адже саме "одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ" смертельно образив свого князя. Та навряд чи літописець відобразив реальну подію: князь, та ще й такий хоробрий і гордий рицар, як Данило, не стерпів би прилюдної кривди від свого васала. Гадаємо, що тут маємо справу з поширеним у середньовічному (головним чином, західноєвропейському) рицарському фольклорі символом найстрашнішої образи, яку тільки може завдати слуга своєму панові. Вважаємо, що ця оповідь народилася в колі близьких соратників Данила, ймовірно, його дружинників (Котляр. Літопис. С. 50).

Самому же Данилу стъзавъшю вѣче, оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ... (657).

Йдеться про подію 1231 р. (Грушевський. Хронологія. С. 24; Пашуто. С. 213). В умовах посилення боротьби боярської опозиції проти князівської влади, боротьби, що була особливо небезпечною внаслідок постійної зовнішньої загрози з боку Угорщини, Данило вдається за допомогою до міських верхів, за власною ініціативою скликавши віче. Тоді перед ним постало завдання приборкати вогнище боярського опору в Перемишлі.

Гадаємо, заради досягнення драматичного ефекту літописець перебільшує гостроту становища, повідомляючи, нібито проти князя піднялася вся знать і старша дружина, а він залишився з купкою молодших дружинників (Котляр. С. 84). Політика опертя на бюргерство, середні й заможні прошарки городян була характерною для государів європейського середньовіччя. Згадуючи про суперечливість політичного життя середньовічних феодальних країн, Ф. Енгельс писав: "Що в усій цій загальній плутанині королівська влада була прогресивним елементом, — це цілком очевидно. Вона була представницею ладу в безладді... на противагу роздробленості на бунтівні васальні держави. Всі революційні елементи, які утворювались під поверхнею феодалізму, тяжіли до королівської влади, так само, як королівська влада тяжіла до них. Союз королівської влади і бюргерства бере свій початок від X століття" (Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. Т. 21. С. 393).

Соцький* же Микула рече: "Господине! Не погнетши пчелъ, мѣду не ясти" (657—658). Так образно князеві вказується на необхідність розправи з боярами. Про поширеність цього прислів'я в давньому-

* Сотник у міському військовому ополченні.

ські часи свідчить наведення його у польській “Великій хроніці” XIII ст., де воно прикладається до батька Данила, Романа Мстиславича (Велика хроніка. Гл. 49. С. 137).

Невѣрніи же вси на помощь ему идяху, мящеса яко вѣрніи суть, и с ними же съвѣтъ сътвориша, люти бо бяху на нѣ (658). Красномовно показано розстановку класових сил у Галичі й політичну залежність князя від могутнього боярства. Данило змушений скликати боярську раду, усвідомлюючи, що більшість феодалів вороже настроєна до нього. Зв’язаністю феодальною опозицією слід пояснити і зовні поблажливе ставлення Данила до зрадницького вчинку боярина Володислава, про який ідеться нижче. Посланий навздогін за князем Олександром, Володислав змовився з ним і дав тому змогу втекти до Угорщини: *Невѣрний же Володиславъ Гюргъевичъ съ ними* [Олександром. — Ред.] *съвѣтъ сътворъ, ... Олександру, оставивъшю все имѣніе свое, и тако прійде въ Угры* (658). Це місце хибно витлумачив В.Т. Пашуто: “Однак боярин Володислав Юр’евич, відряджений навздогін за Олександром, сам сховався за “ворітьми угорськими”, втративши внаслідок цього “все имение свое”, що перейшло до Данила Романовича” (Пашуто. С. 213). Насправді процитовані слова належать не Володиславу, а Олександрові.

Гоняше и оли и до Санока и Вѣротъ Угорьскихъ (658). Мається на увазі один із проходів у Карпатських горах, розташований поблизу галицького міста Сяника. Пор. текст Київського літопису під 1150 р.: “Король же прошедь Гору и взя Санокуъ” (Київ. С. 282). О. Лихачова перекладає це місце так: “до самого Санока, до угорської границі” (Памятники. С. 277), що не вірно, тому що “ворота” у давньоруській мові означають прохід або вхід.

Прійде же король Андрѣй, и съ сыномъ Бѣлою и съ другимъ сыномъ Андрѣемъ, къ Ярославу (658). Галицький літописець зображує справу так, що угорський король вирушив у похід винятково з ініціативи повсталого проти Данила боярина Судислава: “Судиславъ... *възведе корол[я]*”. Цей наївний погляд приймає дехто з учених. Д.І. Зубрицький, наприклад, писав: “Безсоромний Судислав перебуває ... при дворі короля Андрія; з ним з’єднався втікач Олександр, і обидва так переконливо молили і накручували угорського государя йти війною на Русь, йти на Данила, що він, зібравши багаточисленну рать, з обома синами Белою і юним Андрієм, пустився за Карпати, Сяницьким шляхом” (Зубрицький. С. 113). Однак вірніше буде думати, що король Андрій просто скористався феодальними чварами у Галицькій Русі, аби здійснити власний план її окупації, а може, й приєднання до своєї держави. Ближчою до істини є думка іншого історика XIX ст.: “Кількість незадоволених [бояр Данилом. — Ред.] настільки збільшилася, що король ... вирішив ще раз спробувати щастя” (Андрияшев. С. 163). Інакше вважав В.Т. Пашуто: “Участь у хрестових походах до Передньої Азії й на Балкани підірвала угорські фінанси. Кінець кінцем, король заборгував навіть церкві, якій під тиском папства дав великі пільги. Напевне, він розраховував добути в руських походах ті кошти, які витратив у походах арабських і балканських” (Пашуто. Внешняя политика. С. 256).

Угорський дослідник Т. Сенга, аналізуючи грамоту короля Бели IV (1235–1270), дану 1235 р. конюшому Денешу, дійшов висновку, що цей похід угорського війська до Галицької землі стався не 1231, як впливає з послідовності подій, а 1232 р. (власне, так думав і, на наш погляд, помилково ще М.С. Грушевський: Хронологія. С. 24). Він вважає, що конюший Денеш не обов'язково був тотожний угорському восводи Дьянішу, що згадується в Галицько-Волинському літописі в описі подій 1231–1234 рр. (Senga T. Bela Kiralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak Hadjarataihoz, P. 36–51). Однак інший угорський вчений М. Фонт схильна вважати дату походу “1231” більш вірною (Font M. Andras Orosz politikaja es Hadjaratai // Szazadok. 1992. P. 132).

Місто Ярослав належало до числа прикордонних фортець Галицького князівства. Вперше згадується в Київському літописі під 1152 р. (Київ. С. 309). Засноване, напевне, галицьким князем Ярославом Володимировичем. Розташоване на високому лівому березі р. Сяну. Археологічними розкопками (проводилися з 1951 р.) відкрито підграддя, локалізується торгова площа (Żaki A. Z archeologii wojewódstwa Rzeszowskiego. S. 222). Опис облоги Ярослава угорським військом у літописі свідчить, що боярські воеводи були ненадійні, а то й зраджували князя. Давид Вишатич, що належав до табору Судислава, замислив здати місто, незважаючи на те, що одержав з ворожого табору підбадьорюючу звістку: як пише галицький книжник, угри “не можуть васъ уже пріяти, ибо суть велми біени”. Навіть вірний начебто Данилові боярин Василь не може протиставитися тискові ворожих князеві феодалів і віддає ворогові Ярослав: “оному же [Василю. — Ред.] ужасти во сердце имущо” (659). Облога Ярослава знайшла відображення в одній із грамот Бели Діонісію, котрий, напевне, виступає в Галицькому літописі під ім'ям Дьяніша (Fejer. T. IV. V. 1. P. 23–24).

В описі цієї угорсько-руської війни зовсім не згадано про Данила. Можна вважати, що він був відсутній на театрі воєнних дій. О.М. Андріяшев висловив думку, за якою похід угорського війська “був таким вдалим тому, що Данила не було в Галицькій землі, він був зайнятий на сході, допомагаючи Володимирі Рюриковичу київському проти Михайла Всеволодича чернігівського” (Андріяшев. С. 164). Цей здогад вченого вважаємо вірогідним. 1229 р. Михайло Всеволодич залишив новгородський стіл (НПЛ. С. 275), вернувся до Чернігова і на початку 1231 р. (Бережков. С. 108) уклав мир з владимиро-суздальськими князями Георгієм та Ярославом Всеволодичами (Лавр. Стб. 456). Це дало йому змогу розпочати боротьбу за київський стіл. Природно гадати, що Данило підтримав свого союзника Володимира Рюриковича ще на самому початку цієї боротьби.

Клим'ята же съ Голыхъ Горъ бѣжа отъ князя Данила къ королеви, и по немъ вси бояре галицькыи предашася (659). Село Голі Гори розташоване в Галицькій землі між верхів'ями річок Стиря, Серета й Західного Бугу, на рубежі з Волинню (Барсов. Словарь. С. 53) — у протилежному боці стосовно напрямку руху угорського короля. Найімовірніше пояснення: Клим'ята втік з війська Данила, що йшло на допомогу Володимирі київському і наближалось до східного кордону Галицького князівства. Слова “вси бояре галицькыи предашася” слід розуміти так, що боярська олігархія здала королеві Галич без бою.

Сътвори [Мирослав. — Ред.] *миръ с королемъ безъ совѣта князя Данила и брата его Василка: рядомъ же дастъ Белзъ и Червенъ Александру. Королеви же посадивши сына своего Андрѣя в Галичи, съвѣтомъ невѣрныхъ галичанъ* (659). На думку Б. Влодарського, це сталося 1232 р. (Włodarski. S. 107). Д.І. Зубрицький пояснює несподівану слабкодухість воеводи Мирослава його постарінням: “колись хоробрий воїн, мужній полководець, ... але тепер уже старезний, полохливий дід” (Зубрицький. С. 114). Насправді все було складніше. Мирослав і в наступних роках виявив себе як сміливий і досвідчений воевода. Певно, рукою вірного Романовичам Мирослава водила боярська фронда. Як би там не було, цим ганебним миром він оддавав частину Волині Олександру і санкціонував загарбання уграми Галича. Потім Мирослав виправдовувався перед Данилом і Васильком, що все ж таки не втратив Червена (яко “рядомъ чръвяняне не предалъ есмь [имъ], 659). Романовичі не затвердили цього договору, закинувши Мирославу: “Почто миръ сътвори, суццо ти съ великими вои?” (659). Про таке їх рішення свідчить дальший розвиток подій.

Князь же Данило прія великъ плѣнъ, около Белза воюя (659) — так не лише в Хлебниковському, а й Погодинському списку. Читання Іпатіївського списку “около Бозку” вважаємо помилковим: адже Данило відразу заходився відвойовувати Белз. Бузьк і без того належав тоді Романовичам. Ці події слід датувати 1232 р. (Грушевський. Хронологія. С. 24; Пашуто. С. 213).

Данилъ же из Руское земли взя себѣ часть Торцескый, и накы да и дѣтемъ Мъстиславимъ (659). Йдеться, певно, про дітей Данилового тестя Мстислава Удатного. Джерела називають двох синів (Василь і Мстислав) і чотирьох дочок (Ростислава, Анна, Олена-Марія і невідома на ім'я) Мстислава (Baumgarten. P. 39. Tabl. IX. С. 39—44). За доби феодальної роздробленості, що настала в 1-й пол. XII ст., Давньоруська держава перетворилась на федеративну монархію, що колективно управлялась і захищалась найвиднішими князями з сімейства Ярослава Мудрого. За це кожний з них мав право на частку володінь (“часть”, “причастье”) у південній “Руській землі”, тобто у Середньому Подніпров'ї в рамках Київської, Чернігівської й Переяславської земель (див.: Котляр Н.Ф. Отражение в “Слове о полку Игореве” государственной структуры Руси эпохи феодальной раздробленности. С. 64—71). Данило взяв собі частку Руської землі — Торчеськ, певно, з округою як компенсацію за допомогу Володимирові Рюриковичу. Згідно зі слухним зауваженням Д.І. Зубрицького, саме тоді у Східній Європі почали складатися два могутніх політичних союзи, що ворогували між собою: з одного боку, королевича Андрія [вірніше, угорського короля. — Ред.], Михайла чернігівського, Олександра белзького й Ізяслава, князя новгород-сіверського, з іншого — Романовичів і Володимира київського (Зубрицький. С. 115). Відзначимо, що сили були нерівні: Володимир Рюрикович не мав досить воїнів, щоб протистояти Михайлу Всеволодичу, отож Данилові доводилося час від часу відволікатися від галицьких і волинських справ і допомагати союзникові у Подніпров'ї.

По тѣхъ же лѣтєхъ движе рать Андрѣй королевичъ на Данила и иде к Белобережью (660). Скориставшись новою відсутністю

Данила, угорське військо вторгається до Галицької землі. Найімовірніше, цей похід стався взимку 1232/1233 р. (Грушевський. Хронологія. С. 24). Вважаємо за можливе погодитися з Д.І. Зубрицьким, що виступ Андрія був на користь Михайла чернігівського, аби виманити Данила з Київської землі (Зубрицький. С. 116). Та це було лише об'єктивно, а суб'єктивно король переслідував власні цілі — загарбання Галицького князівства. З опису дальших подій видно, що сутичка авангарду Данила на чолі з боярином Володиславом з уграми сталася у верхів'ях р. Случі, притоки Горині. Навряд чи слід шукати у даному випадку назву якогось села чи містечка — варто прислухатися до думок, що Білобережжям називалися околиці Случі (Зубрицький. С. 45; Барсов. Словарь. С. 20).

Гониша и до рѣкы Деревное, из лѣса Чертова (660). Воєнні дії відбувалися на Волині. Існує р. Деревичка, що впадає до Случі (Погодин. С. 67–68). Урочище Чортів Ліс локалізується поблизу с. Ушиця Коростенського р-ну Житомирської обл. (Етимолог. словник. С. 174).

И постиже и у Шумьска, и повѣстоваста с ними о рѣку Велью (660). Сучасна р. Вілія, що впадає в Горинь. На Вілії стоїть Шумськ (Погодин. С. 33–34; 67; Барсов. С. 27). Битва під Шумськом сталася в березні 1233 р. (Грушевський. Хронологія. С. 24).

Бѣ бо с королевичемъ Александръ и Глѣбъ Зеремѣвичъ, и иніи князи болоховѣсти... (660). Боярські олігархи Галичини об'єдналися з т. зв. болоховськими князями. Слід гадати, що останні були великими боярами, які купно управляли Болоховською землею, своєрідною боярською республікою (Котляр. С. 130), що розташувалася у верхів'ях Південного Бугу, в басейнах рік Случі, Горині й Тетерева (Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Т. 2. С. 69–129). Названа так за головним її містом Болоховим. Про Болохове і його князів див. детально в коментарі до подій 1241 р.

Данилъ поиде съ братомъ и съ Александромъ к Пльснѣску, и пришедъ взя и подъ Ярѣбузовичи (662). Разом з Олександром Всеволодичем белзьким, що прийшов з повинною і був прощений, Романовичі відбирають галицьке м. Пліснеськ у бояр Арбузовичів, які, мабуть, захопили його під час феодальних усобиць у князівстві. Похід стався навесні (“*травѣ же бывши*”) 1232 р. (Зубрицький. С. 116). Була спроба уточнити час завоювання Пліснеськом Романовичами — травень (Грушевський. Хронологія. С. 24). Однак трава могла вирости і в квітні. Більш імовірний рік — 1233.

Пліснеськ належить до одного з найзагадковіших міст Галицько-Волинської Русі. Розташований у верхів'ях Західного Бугу, недалеко від с. Підгірці Олеського р-ну Львівської обл.; це місто відоме у літописі з 1188 р. (Київ. С. 445). Городище локалізується поблизу хутора Плеснеська, розташованого поруч із названим селом. На думку М.П. Кучери, Пліснеськ виник у VII–VIII ст. як один з центрів племінного союзу дулібів. Важко сказати, чи був він тоді укріплений. Виникнення розкопаного археологами городища датується XI ст. Тоді ж з'явився і феодальний замок. У XII–XIII ст. Пліснеськ був ремісничо-торговельним осередком. Зруйнований у 2-й пол. XIII ст., можливо, під час винищувального походу Бурундая 1258 р. (Кучера М.П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська. С. 132–143).

Викликають подив грандіозні розміри Пліснеського городища: 160 га. Захищена валами територія набагато перевищує за площею укріплені частини навіть Києва і Чернігова (відповідно 70 і 100 га). Аналогічні за значенням і навіть важливіші давньоруські міста: Турів, Тереховля, Бузьк, Пересопниця мали оточену валами площу від 1 до 5 га. Навіть столярний град Луцьк послуговувався укріпленою частиною близько 30 га. П.О. Раппопорт висловив здогад, що величезне городище Пліснеська в основі належить до скіфських часів і було пізніше частково освоєне східними слов'янами. У давньоруські часи були збудовані укріплення на невеликій частині скіфського городища, площа якого бл. 4 га (Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске. С. 92–103). Досі загадка велетенських розмірів Пліснеського городища залишається відкритою.

Розкопки Пліснеська ведуться з 1940 р. Встановлено, що місто ділилося на дві частини: горішню й нижню, обидві були укріплені. Існували дитинець і посад. На них археологами виявлено 48 напівземлянок і 36 наземних жител; розкопано 132 поховання. На думку Р.С. Багрія, автора розкопок останнього часу, Пліснеськ зруйнували орди Батия 1241 р., після чого населення залишило його (Археология Прикарпатья. С. 112–114).

На нашу думку, як важливий порубіжний замок Пліснеськ виник незадовго перед першою згадкою про нього в Київському літописі під 1188 р. Якби він існував раніше, то навряд чи його б обійшли увагою джерела, насамперед надзвичайно докладний Київський літопис XII ст., якщо врахувати розташування цієї фортеці в “гарячій точці”, на рубежі двох князівств, Галицького і Волинського, що запекло суперничали, починаючи з 40-х рр. аж до кінця XII ст. Не випадково, як нам здається, одночасно з Київським літописом Пліснеськ згадується у “Слові о полку Ігоревім” (“Всю ночь съ вечера бусове врани възгряху у Пльснеска”. С. 23). Ця пам'ятка створена, згідно з останнім висновком Д.С. Лихачова, у 1188 р. (Лихачев Д.С. Земля родная. С. 208).

Місцезнаходження боярського замку Арбузовичі локалізоване ще в 1-й пол. XIX ст. М.І. Надеждіним і К.О. Неволіним, котрі вказали на с. Гарбузов Зборівського р-ну Тернопільської обл. поблизу Пліснеська (Погодин. С. 69). Археологічно Арбузовичі досі не вивчені, тому говорити про наявність там замку можна, лише керуючись логікою подій. Адже саме в Галицькій землі в 1-й пол. XIII ст. боярами інтенсивно будувалися замки — вогнища феодалної опозиції центральній владі (Котляр. Формирование. С. 157).

Дипломатичними (замиренням київського і чернігівського князів, про що розповідає Галицький літопис, переходом на його бік Олександра белзького) і воєнними (перемогою під Шумськом і завоюванням Пліснеська) заходами Данило одержав стратегічну перевагу над угорським королем (Зубрицкий. С. 116).

Королєвич же и Судиславъ выведе Діаниша на Данила. Даниль же еха къ Києву и приведе половци и Изяслава противу имъ, и съ Изяславомъ вѣдися у божницю и с Володимѣромъ, прїйдоста противу Данишю (662). Цей похід був спрямований на Володимир-Волинський. Кампанія відбулася влітку 1233 р. (Грушевський. Хронологія. С. 24). Невідомо, якими джерелами

користувався Д.І. Зубрицький, коли написав, що королевич “вимагав допомоги від батька, і король відрядив знаменитого воєводу Дьяніша із значним допоміжним угорським військом” (Зубрицький. С. 116). Проте, судячи з того, що Данилові довелося зібрати чималу коаліцію, військо Дьяніша було сильним, отож думка Зубрицького імовірна. Певно, угорська рать Дьяніша, з’єднавшись з боярською Судислава, була особливо небезпечна, коли Данилові довелося звертатися за допомогою до Володимира Рюриковича, половецького хана Котяна, а також закликати князя з Чернігівщини, Ізяслава Володимировича новгород-сіверського.

Київський історик П.В. Голубовський вважав, ніби 1233 р. Данило, якому загрожували угри, сам звернувся за допомогою до Ізяслава, котрий після поразки батька в Галицькій землі, “здається, жив у Половецькій землі” (Голубовський П. С. 186). Його припущення малоімовірне, бо, по-перше, навряд чи руський князь міг більше 20 років прожити серед половців і залишитися князем, а по-друге, ще задовго перед тим, 1226 р., Ізяслав дав притулок у себе (при своєму дворі) бояринові Жирославу. Насправді Данило закликав Ізяслава до походу як князь, що реально поширював тоді свою владу на Київ і прилеглі землі.

В.Т. Пашуто помилково вважав Ізяслава смоленським князем ще й хибно, слідом за М.С. Грушевським, називав його Мстиславичем (Пашуто. С. 214). На те, що Ізяслав був новгород-сіверським князем, указує розповідь галицького літописця про події 1238 р., коли Данило “*възведе на Кондрата литву, Миндога, Изяслава Новгородского*” (667). Ізяслав був племінником Ігоревичів, ворогів дітей Романа Мстиславича, повішених галицькими боярами у вересні 1211 р. (Грушевський. Хронологія. С. 11). Тому він мав зуб на Данила (Андрияшев. С. 165). Зрада Ізяслава де-що послабила Данилову коаліцію, і все ж таки остання зуміла перехопити ініціативу.

Оттуда [від Тихомля. — Ред.] же идоша къ Перемилю, Андрѣй королевичъ, Данишъ и угре, бишася о мость съ Володимѣромъ и Даниломъ, и отбишася имъ, угре же воротишася къ Галичю и пороки помѣташа (663). Розташоване на високому лівому березі р. Стирі волинське місто Перемиль (нині село Горохівського р-ну Волинської обл.) не було здобуте угорським військом. Битва точилася за міст через річку, що вів до Перемиля. Вона закінчилася нищівною поразкою воїнів королевича, які в безладді кинулися тікати, на що вказують слова “*и пороки помѣташа*”. (Адже облогові машини були неабиякою цінністю.) Угорські джерела свідчать, що король Андрій тоді виступив на допомогу синові, зокрема королівська грамота від кінця серпня 1233 р. (Fejer. III, 2. P. 324–326. Див.: Грушевський. Хронологія. С. 24). Король пішов найкоротшим шляхом на Галич, на що вказує місце складання грамоти — Берег, який стояв на тому шляху (Грушевський. III. С. 51). Однак щось стало на перешкоді королевеві, адже Галицький літопис нічого не знає про його втручання в літню кампанію 1233 р.

Отъступи Глѣбъ Зеремѣвичъ отъ королевича къ Данилови (663). Чутливий глава боярської олігархії побачив, що справа короле-

вича Андрія майже безнадійна, і перекинувся до Романовичів. Як тільки Данило з військом підступив до Галича, місцеве велике боярство перейшло до нього:

Данилъ же и Василко однако идоста къ Галичю, срътоша же и болшаа половина Галича: Доброславъ и Глѣбъ, и инѣ бояре мнози (663). Магнати не могли не зважати на прагнення дрібного боярства, міських верхів, і взагалі, людної Галича і землі бачити князем Данила, що звільнив би їх від угорської окупації і твердою рукою приборкав би боярські чвари.

И прѣя землю Галицкую и роздаа города бояромъ и воєводамъ, бѣше корма у нихъ много (663). Це повідомлення надзвичайно важливе для розуміння структури феодального землеволодіння у Південно-Західній Русі. Літописець засвідчив існування системи умовного землеволодіння у Галицькій землі — т. зв. “кормління” (“*бѣше корма у нихъ много*”). Ця система бере початок у Галицькій землі ще в 40-х рр. XII ст., коли князь Володимирко Володаревич “кормилъ и любилъ” своїх бояр — галичских мужей (Київ. С. 321). Давньоруський термін “кормління” по-різному тлумачиться у науковій літературі. М.М. Тихомиров бачив у людях, що користувалися “кормлінням”, своєрідних давньоруських поміщиків, тобто умовних землеволодільців, дворян (Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси XII в. С. 100—104). Проти цього виступив Л.В. Черепнін, вважаючи, що в наведених Тихомировим прикладах з джерел, де виступає “кормління хлібом”, останнє слід розглядати як надання сюзереном васалові не помістя, а лише “права на тримання (“держание”) міст і волостей і одержання з них прибутків” (Черепнін Л.В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в XI—XV вв. С. 161). Погляди Л.В. Черепніна начебто знаходять підтвердження в Галицькому літописі. Наведене місце найприродніше розуміти, як передання прибутків з міст (і волостей) боярам, що почали служити князеві, як винагороду за службу. Самі ті міста (й волості) формально залишались у верховній власності держави.

Однак проблема “кормління” видається нам набагато складнішою. Якщо бояри користувалися прибутками з міста чи волості, то зрозуміло, що вони самі й стягали данини, податки й торгові збори з населення, використовуючи методи як економічного, так і позаекономічного примусу. Отже, згадані міста й волості перебували все-таки в умовному володінні “кормліннящиків”: адже експлуатація залежного населення у формі ренти була однією з головних ознак феодального землеволодіння (Котляр. Формирование. С. 126—127). Крім того, галицький літописець недвозначно засвідчив, що у Галицькій землі існувало умовне (дворянське, поміщицьке) землеволодіння. Навесні 1241 р., після навали орд Батия, коли князівська влада у Галицькій землі підупала, бояри Доброслав Судьїч і Григорій Васильович самочинно “вокняжились” у цій землі. Надісланий Данилом стольник Яків з обуренням запитав у Доброслава: “*Како можеши безъ повеленіа княжа отдати ю [Коломийську волость. — Ред.] сима [своїм васалам. — Ред.], якъ велици князи [Романовичі. — Ред.] дръжатъ ю, сію Коломью, на роздаваніє оружникомъ?*” (677). Звідси виходить, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавалися “оружникомъ”, тобто військовим людям, котрі за це

умовне (до кінця служби) володіння виконували збройну службу князям (Котляр. Формирование. С. 131–132).

Королевичъ же, и Данишъ и Судиславъ, изнемогаху гладомъ въ градѣ (663). Інтерпретуємо розповідь літописця таким чином. Данило з військом захопив м. Галич, а Андрій із залишками війська замкнувся у цитаделі, всередині міста (Котляр. С. 89–90). В.Т. Пашуто теж вважав, що Данило здобув Галич, а королевич із Судиславом засіли в цитаделі (Пашуто. Внешняя политика. С. 256). Облога тривала 9 тижнів. Данило чекав, коли замерзне Луква, притока Дністра, на якій стояла укріплена частина Галича, щоб кригою наблизитися до цитаделі. Звідси робимо висновок, що події відбувалися в листопаді–грудні 1233 р. Облога цитаделі Галича продовжувалася понад два місяці. Д.І. Зубрицький (с. 117) хибно датує ці події 1234 р.

Судислав же лестію посла къ Олександрови, рече: “Дамъ тобѣ Галичъ, поиди отъ брата” (663). Навіть в умовах, коли довелося під тиском маси городян покоритися Данилові, боярська олігархія вважала себе господарем Галича. Олександр белзький доводився троюрідним братом Данилові (Baumgarten. P. 23. Tabl. V, N 48; P. 57. Tabl. XIII, N 1). Хитрістю Судислав намагався розбити коаліцію, та, хоча йому й пощастило звабити Олександра, і без його дружини Данилове військо залишалося сильним.

Галичане же думаху няти. Галичане же выехаша по Данилѣ (663). Йдеться про розкол у середовищі великого галицького боярства (одні “галичане” вирішили схопити інших). Якась його частина, мабуть, вибралася до Данила з обложеної його військом цитаделі Галича. Можливо, зіграло певну роль і суперництво між давнім боярським лідером Судиславом і новим — Доброславом (Грушевський. III. С. 51). Саме останній урочисто зустрів того року Данила у Галичі. Вважаємо невірною думку М.П. Дашкевича, котрий гадав, що партій серед галицького боярства взагалі не існувало, і що все те боярство звичайно разом виступало проти Данила. Цей учений вважав, що час від часу в боярському середовищі виникали розбіжності думок з приводу кандидатури того чи іншого князя, але вони не були гострі і не приводили до збройних сутичок серед феодалного класу (Дашкевич. С. 37–45). Джерела свідчать зовсім про інше.

Королевичъ умре, ... а Судиславъ иде въ Угры (663). З послідовності літописної розповіді виходить, що Андрій помер на початку 1234 р. Підтвердження цього знаходимо в угорському джерелі (Geschichte Ungarns. S. 32–33). Помилковою слід вважати названу Б. Влодарським дату смерті Андрія: кінець 1233 р. (Włodarski S. 107). Після цього Судислав сходить з історичної арени (найімовірніше, що невдовзі по тому помер), а проугорська партія в Галичині послабшала. Розглядаємо як занадто категоричний висновок І. Шараневича: “Оттогды зчезае партія бояр, которая стороны угор придерживалась” (Шараневич. С. 83): дальший розвиток подій свідчить, що і в наступних роках чимала частина галицького боярства тягнула руку за Угорщину. В.М. Татищев під 1233 р. (відповідає насправді 1234 р.) свідчить, що король формально відмовився від Галича: “Отрекся король по грамоте Мстиславлей Галича” (Татищев. III. С. 228). Мова йде, певно, про таке свідчення Галицько-

го літопису: *“Мъстиславъ [Мстислав Удатний. — Ред.] дасть Галичъ королевицю Андрѣєви”* (648). Зрозуміло, що угорська сторона вважала цю грамоту 1227 р. формальним аргументом на володіння Галичем. Можливо, повідомлення Татищева запозичене з якогось невідомого нам джерела. В такому випадку то був тактичний хід, спрямований на виграш часу для збирання нового війська.

Олександръ убоаяся злого своего створеніа, поїде къ тещю своєму въ Києвъ; Данилъ же увѣдавъ изыде на нь из Галича, угони его въ Полономъ, и яша и в лузѣ Хоморскомъ (663). Ім'я дочки Володимира Рюриковича, дружини Олександра, в джерелах не назване. Полонне — місто у Київській землі (нині — райцентр Хмельницької обл.) на р. Хоморі, притоці р. Случі. Археологічно не вивчене (Погодин. С. 54—55; Андрияшев. С. 74). По тому Олександр Всеволодич зникає з сторінок Галицького літопису й інших джерел. “Дуже ймовірно, що Данило засадив його куди-небудь до віддаленого городка, в ув'язнення, де він і закінчив своє неспокійне життя” (Андрияшев. С. 165). Белзьке удільне князівство було приєднане до волинських володінь Романовичів. Дипломатичні таланти Данила дали йому змогу в зародку загасити конфлікт, що міг би розгорітися між ним і київським князем через зятя останнього, Олександра. Більше того, ініціатива нової угоди “миру і любові” (як називають подібні договори давньоруські книжники) вийшла від Володимира Рюриковича:

Будущю же Володимѣру въ Києвъ, присла сына своего Ростислава в Галичъ, и пріа с нимъ братство и любовь велику. (664). Щоправда, як свідчить продовження літописної розповіді, Володимир перебував тоді в конфлікті з чернігівськими князями (*“Михайлови же [и] Изяславу одинако не престающа на нь враждою”*) і був зацікавлений у допомозі Данила.

Данилъ же, вѣдавъ єю любовь, [скоро] събралъ полкъ поїде (664). Дата цього походу встановлюється завдяки повідомленню Новгородського першого літопису молодшого ізводу під 1235 р.: “Поиде князь Володимиръ Рюриковиць с кыяны и Данило Романович с галицаны на Михаила Всеволодица Чермного къ Чернигову” (НПЛ. С. 284). На це першим вказав Д.І. Зубрицький (Зубрицкий. С. 120). Звітка Галицького літопису, що Данило *“воєвалъ [бо] бѣ отъ Крещеніа до Вознесеніа”* (664) дає можливість уточнити хронологічні рамки чернігівського походу. Данило вирушив на Київщину наприкінці 1234 р., а вернувся вже з Чернігівської землі до Києва близько свята Вознесіння Господнього, тобто 17 травня (Грушевський. Хронологія. С. 25).

Прійде к нима Мъстиславъ Глѣбовичъ (664) — син Гліба Святославича, чернігівський князь в 1235—1239 рр. (Baumgarten. P. 19. Tabl. IV. 54). Став ним після втечі Михайла Всеволодича від Данила під час цього походу, про що говорить наступна розповідь Галицького літопису:

Створиша же миръ с Володимѣромъ и Даниломъ Мъстиславъ и чернѣговци (664). Д.І. Зубрицький прямо пише, що Данило “посадив у Чернігові на княжіння союзника свого, а двоюрідного брата його [Михайла Всеволодича. — Ред.] Мстислава Глібовича” (Зубрицкий. С. 119).

Сучасний англійський історик Д.Феннел з посиланням на праці М. Димника твердить, ніби опис битви біля Чернігова 1235 р. й наступного перемир'я явно припадає на захоплення Чернігова татарами в 1237 р. (Феннел. С. 133). Однак ця думка штучна і не знаходить підтвердження в джерелах.

Оже и таранъ на ны поставиша... (664). Звичайно металльні машини літописці називають пороками. Тут ідеться про різновид катапульти, відомої з малюнків у західноєвропейських та східних середньовічних рукописах.

Изяслав же одинако не престаше: възвелъ бѣ половци на Києвъ (664). З Новгородського першого літопису молодшого ізводу відомо, що, коли Данило з Володимиром Рюриковичем підступили до Чернігова, “Изяслав побеже в половци” (НПЛ. С. 284) — тобто за підмогою. Як і ста роками раніше, половецькі хани охоче втручалися до давньоруських справ, служачи тому, хто більше заплатить. Участь кочовиків у міжкнязівських “котожах” ще більше посилювала відцентрові сили доби феодальної роздробленості, яка в 30-ті рр. XIII ст. ще не досягла свого апогею. Цей Ізяслав у новгородських та Никонівському літописах зветься Ізяславом Мстиславичем, членом смоленської династії Ростиславичів. Див., напр., “Князь Изяславъ Мстиславич Смоленский, внукъ Романовъ Ростиславича” (Никон. С. 104). Однак Д. Феннел слушно вважає його “членом молодшої гілки Ольговичів і насправді внуком Ігоря Святославича з Новгорода Сіверського й Чернігова” (Феннел. С. 133). За свідченням галицького літописця, Володимир Ігорович справді мав сина Ізяслава й близько 1211 р. посадив його у Тереховлі. Через кілька десятиліть літописець назвав його новгородським, тобто новгород-сіверським князем.

Половецемъ же пришедшим къ Києву и плѣняцимъ землю Рускую (664). Це занадто загальне повідомлення конкретизується Новгородським першим літописом молодшого ізводу за 1235 р.: “Прииде Изяславъ с погаными половци в силѣ тяжьцѣ и Михайль с черниговци под Киевъ и взяша Киевъ; а Володимера и княгыню его изымаша половци, поведоша в землю свою, и много зла сътвориша кияномъ, а Михайль сѣде в Галицѣ, а Изяславъ в Киевѣ; и опять пустиша Володимира половци на искупѣ и жену его” (НПЛ. С. 284—285). Однак новгородський книжник спрощує і ніби спрямляє події: з його тексту випала війна Данила з половецькою ордою у Подніпров'ї.

Срѣтоша же я половци у Звинѣгородѣ (664). Судячи з того, що битва відбулася біля Торцького (Торчеська), а названі міста розташовані недалеко одне від одного, йдеться, напевне, про Звенигород київський, розташований поблизу Києва. Та й з контексту виходить, що події відбувалися в Київській землі (“Даниль же хотяше изыти домой [від Києва. — Ред.] лѣсною страною, Вълодимѣру же просящю”).

Срѣтившимъ же ся воємъ многымъ половецкимъ у Торцескаго, и бысть сѣча люта (665). Літописець описує хід битви у прихильному до Данила дусі (“Данилови же гонящу по половецехъ”), але не в змозі приховати, що вона закінчилася нищівною поразкою київського і галицького князів, полоненням першого. Шараневич (С. 84), а слідом за ним і Андріяшев (с. 166—167) думають, що під Торчеськом половецька

орда була тільки співницею Михайла Всеволодича чернігівського, однак наш літопис не згадує його в описі битви. Вважаємо, що названі вчені керувалися логічними міркуваннями, виходячи з дальшого розвитку подій і, може, наведеним вище фрагментом Новгородського першого літопису молодшого ізводу, де в описі війни літа 1235 р. головна роль у ворожій Данилові коаліції відводиться Михайлові. Д.І. Зубрицький вважав, що тоді ж Ізяслав заволодів Києвом (Зубрицький. С. 120). Певно, він виходив з наведеного вище повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу.

Вълодимеру же ятому бывшю въ Торческомъ и Мирославу, съвѣтомъ безбожнаго Григоря Василевича (665). Уперше літопис називає нового й могутнього главу боярської опозиції в Галицькому князівстві, що заступив згинулого в Угорщині Судислава. Поразка під Торчеськом збурила боярських олігархів: князь був ослаблений, і вони вирішили остаточно здихатися його. Як слушно зауважив Д.І. Зубрицький, “князь тільки тоді міг сміливо управляти ними [боярами. — *Ред.*], коли перевищував їх силою дружини, силою зброї” (Зубрицький. С. 120). В.Т. Пашуто (с. 216) гадає, що Володимир Рюрикович з боярином Мирославом потрапили до полону через зраду Молибоговичів — і Григорія Васильовича, додамо ми. В.М. Татищев пише, що після перемоги Михайла над Володимиром і Данилом половецькі орди здобули Київ: “И по жестоком приступе, взяв Киев, пленили князя великаго со княгинею и, взяв их, половцы повезли их в свою землю. И учине великое Киеву разорение, половцы возвратились со множеством пленников и богатствами” (Татищев. III. С. 220). Джерело цієї звістки не ясне. Однак вважаємо, що воно за стилем і фактажем залежить від наведеного вище повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу під 1235 р.

Данилови же прибѣгшю к Галичю... Борисъ же межибозьскый, съвѣтомъ Доброславимъ и Збыславимъ, посла къ Данилови, рекій: “Изяславъ и половци идутъ к Володимеру”; лєсть бо бѣ се (665). Борис межибозьський — певно, боярин з Межибіжжя, фортеці, розташованої на східному пограниччі Галицького князівства (Дашкевич. С. 72). Тепер — с. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. О.М. Андріяшев буквально розуміє це місце літопису: “Данило піддався на хитрість, придуману заводіями боярської партії і зробив велику помилку: було пущено чутку, що Михайло Всеволодич [похибка в тексті літопису — Ізяслав. — *Ред.*] хоче напасти на Володимир; Данило занепокоївся і вислав дружину, що залишилася в нього, до Володимира, а сам залишився, таким чином, без жодної опори” (Андріяшев. С. 167). Але становище Данила справді було важким: навіть у тенденційному (на користь Романовичів) тлумаченні подій галицьким літописцем видно, що князь під Торчеськом загубив майже все військо. Зрозумівши, що Галич от-от буде втрачено, він відсилає Василька “съ полкомъ” “стерегти Володимир” — щоб мати опору в подальшій боротьбі за Галич. Дехто з дореволюційних істориків гадав, що Михайло Всеволодич слідував по п’ятах за Данилом від самого Торчеська і з’явився уже тоді в межах Галицької землі (див., напр.: Зубрицький. С. 120).

Судиславу же Ильичю рекию: “Княже! Лъстивъ глаголъ имѣють галичане: не погуби себе, поиди прочь!” Данилови же увѣдавшю крамолу ихъ, изыде въ Угры” (665). Цей Судислав (невідомо, ким він доводився своєму могутньому тезкові) начебто симпатизував Данилові — Д.І. Зубрицький (с. 120) навіть називає його “вірним боярином”, — попереджаючи того про зраду “галичан”, тобто бояр. Поділяємо висловлену кількома вченими думку, що ворожа Данилові боярська партія знеслася ще раніше з Михайлом чернігівським і запросила його на князювання. Михайло з сином Ростиславом, якого він пропонував у галицькі князі, з’явився в Галичі 1235 р. (Зубрицький. С. 120; Шараневич. С. 84; Андрияшев. С. 167). Природно, це сталося восени, коли Данило забрався з Галича. Виїзд Данила з Галича до Угорщини здавна датують 1235 р. (Шараневич. С. 84).

Політична всевладність галицького боярства ґрунтувалася на його економічній міці, насамперед на земельних володіннях. Двори більшості бояр містилися в самому Галичі, а от їх маєтки оточували, немов стискали лещатами, це місто. Цікаву й перспективну в плані дальших досліджень спробу археологічно виявити й дослідити заміські садиби галицьких земельних магнатів почав В.Й. Довженок. Уже самі назви урочищ, де відкрито залишки тих маєтків, неважко пов’язати з іменами боярських олігархів: Юр’ївське, Щепанівське, Данилівське, Іванівське. Усі вони розташовані в безпосередній близькості від Галича, на схід від Крилоської гори, де стояв дитинець (Довженок В.И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича. С. 12–13). Боярські заміські садиби були справжніми замками з добрими укріпленнями на зразок розкопаного археологами замку у Вишні. Там зберігалися великі запаси зброї, продовольства на випадок облоги тощо (Котляр. Формирование. С. 134).

Як свідчить угорське джерело, Данило використав перебування в Угорщині для того, щоб схилити на свій бік нового короля. 21 вересня 1235 р. помер король Андрій II і на трон сів його старший син Бела IV (Włodarski. S. 108). Із джерел створюється враження, що Бела був менше зацікавлений у загарбанні Галицької землі, ніж його батько; тому Данило, напевне, сподівався добитися від нього якщо не приязні, то хоч би нейтралітету. Угорські середньовічні хроніки згадують, що Данило брав участь у коронації Бели, ведучи за повід королівського коня під час урочистої церемонії (Chronicon Marci. P. 223). У старій літературі (Зубрицький. С. 124–125; Дашкевич. С. 48; Szaraniewicz. S. 126) ця звістка вважається витвором угорського патріотизму: тим самим Данило визнавав зверхність короля, що, на погляд істориків XIX ст., було неможливим. Однак якщо подібна участь Данила в коронаційній процесії і не мала місця, все ж таки він був присутній на торжествах: не можна без джерельних підстав відкидати звістку угорської хроніки. В.Т. Пашуто наводить свідчення ще однієї угорської хроніки щодо перебування Данила в Угорщині 1235 р. (Scriptores Rerum Hungaricarum: Ed. E. Szentpetery. T. 1. P. 467; Порівн. Т. 2, P. 42 (Chronicon Posoniense); Пашуто. С. 217). Проте дипломатичні заходи Данила в Угорщині восени 1235 р. не мали успіху. Король підтримав його суперника Михайла чернігівського.

Зимъ же приспѣвши, иде Василко к Галичю, пойма ляхы; Данилъ же в то время приїде къ брату си изъ Угоръ и воеваша; не дошедша Галича воротистася домовъ (665–666). Цей похід стався наприкінці 1235 або на початку 1236 р. Не слід розглядати його лише як набіг, щоб відомстити боярству (Андрияшев. С. 167). Залучення до походу частини польського війська, гадаємо, мало на меті протиставити якісь польські сили Конрадові мазовецькому, що в той час став спільником Михайла чернігівського. Сумнівним здається припущення, ніби Романовичам допоміг краківський князь Генріх Бородатий. Можливо, допомогу Василькові надав сандомирський князь Болеслав Соромливий, що вступив у воєнний союз з Волинським князівством. Б. Влодарський гадає, що за згодою Болеслава до Василька прийшов із збройним загоном воевода Пакослав (Włodarski. S. 108–109). Не знати, з якого джерела І. Шараневич узяв, що в тому поході Данило “воевал Михаила на Подгору, и около Галича и Звенигорода” (Шараневич. С. 84).

Приїдоша галичане на Каменець и вси болоховстїи князи с ними, и повоеваша по Хомору, и поїдоша къ Каменцю (666). Річка Хомора — ліва притока р. Случі. Звідсіля під Кам'янцем слід розуміти місто, розташоване на лівому березі Случі (Андрияшев. С. 74), тобто на східному рубезі Волинського князівства. Д.І. Зубрицький хибно тлумачить цю звістку літопису (не звернувши, мабуть, уваги на географічну прив'язку: “по Хомору”), вважаючи, що похід “галичан” (боярства) і болоховських князів був спрямований у Пониззя, до Кам'янця-Подільського (Зубрицкий. С. 121). Ці події можна датувати початком 1236 р. Б. Влодарський вважає, що галицькі бояри змовилися з болоховськими князями, аби напасти на Волинь (Włodarski. S. 109). Змовники мали на меті розгорнути воєнну кампанію з тим, щоб полегшити Михайлові чернігівському вступ до Галича.

Послалъ бѣше Володимѣрь Данилови помощь, торки... (666). Природно, що Володимир Рюрикович присилає на допомогу Данилові саме загони торків: адже Михайло Всеволодич спирався тоді на половців, заклятих ворогів торчеських племен. З середини XI ст. київським князям збройно служили тюркські племена, що їх літописці називали збірним ім'ям — чорні клобуки. Вони являли собою залишки племен торків, печенігів, берендеїв та ін., яких половці витіснили з чорноморських степів. Головну роль в чорноклобуцькому об'єднанні відігравали племена торків. Як свідчить “Повість временних літ” за 2-гу пол. XI — початок XII ст., а далі Київський літопис XII ст., чорні клобуки постійно ворогували з половцями. Літописці неодноразово підкреслюють відданість торків руським князям. Протягом майже двохсот років, з 1054 р. (перша згадка про них у літописі: ПВЛ. 1. С. 109) і аж до навали орд Батия на Русь 1237 р. торки залишались союзниками руських, насамперед київських, князів проти половців (Скржинская Е.Ч. Половцы: Опыт исторического истолкования этника. С. 274–275).

Възвелъ бо бѣше на Данила Михайло и Изяславъ ляхы, и русь, и половець множество (666). Мабуть, ідеться про Ізяслава Володимировича новгород-сіверського, онука Ігоря Святославича (див. вище). Під “ляхами” розуміється військо Конрада мазовецького. Конрад, що наприкінці 20-х рр. “*прия Данила и Василка въ великую любовь*”

(Галицький літопис), у 30-х рр. розірвав союзну угоду з Романовичами. Висловлювалася думка, що Конрад був незадоволений зближенням Данила і Василька з литовськими князями. Крім того, загрузнувши на невизначений час у боротьбі навколо Києва, Данило, мабуть, міг менше підтримувати Конрада в його політичних комбінаціях (Котляр. С. 100). Події відбувалися влітку 1236 р., про що впевнено свідчить літописець, подавши безпосередньо перед розповіддю про черговий спалах боротьби двох ворогуючих князівських коаліцій слова: *“Лѣту же наставию”*. Як писав Б. Влодарський, “безсилля Романовичів зробило сміливими їх супротивників (Włodarski. S. 109).

Кондратови же ставию, где нынѣ градъ Холмъ стоитъ (666). Звідси виходить, що мазовшани розташувались у Червенській землі. Висланий Конрадом під Червен збройний загін був розбитий Васильком (Włodarski. S. 111). Галицький літописець повідав про заснування улюбленого міста Данила, його другої столиці Холма ретроспективно, набагато пізніше по тому, близько 1256 р. На нашу думку, місто було започатковане в 2-й пол. 1236 — 1-й пол. 1238 р. З тільки-но процитованого літописного повідомлення зрозуміло, що влітку 1236 р. Холма ще не існувало. Але вже через два роки, 1238 р., Данило перебував у нещодавно збудованому Холмі, коли галицьке віче закликала його на князювання (*“Прийде вѣсть Данилу, будущю ему в Холмѣ, яко Ростиславъ съшлѣсть естъ на Литву”*, 667). Вважаємо тому помилковою думку П.О. Раппопорта, нібито заснування Холма слід віднести загалом до 30-х — 40-х рр. XIII ст. і що уточнити це приблизне датування наявні джерела не дають можливості (Раппопорт П.А. Холм. С. 313). До недавнього часу вчені-історики й археологи не звертали належної уваги на свідчення галицького літописця про те, що спочатку, певно, дуже швидко, був збудований невеликий замок Холм, а вже з перебігом часу навколо замку, що став дітинцем, розвинулося велике й добре укріплене місто, яке не змогли здобути навіть війська Батия, що мали найкращу на той час облогову техніку: *“И сътвори [Данило. — Ред.] градѣць малъ, и видѣвъ же се, яко Богъ помощникъ ему, Іоаннъ спѣшителъ ему естъ, и създа градъ иный [з контексту виходить, що минув якийсь час. — Ред.], его же татаровѣ не возмогша приати, създа Батый поима всю землю Рускую”* (715).

У кількох місцях свого твору галицький книжник докладно і з замилюванням розповідає про будівництво Холма, описує його укріплення. Відповідно до новітніх досягнень європейської фортифікації Данило наказав звести у Холмі велетенську вежу-донжон. Такі башти звичайно споруджувалися всередині міських валів або мурів (Холм мав міцні кам'яні мурі), на них розміщували стрільців із луків та арбалетів, що перешкоджали ворогові наблизитися до міста: *“Вежа же средѣ города висока, яко же бити с нея окрестъ града, подздана же каменіємъ въ высоту 15 локотъ, създана же сама дрвоомъ тссанымъ”* (716). На випадок облоги у місті були металеві машини, катапульти, балісти й велетенські арбалети: *“и утверженіє города крѣпко пороки и самострѣлы”*. Досі Холм недостатньо досліджений археологами. Розкопки проводилися лише в 1910—1912 рр. архітектором П.П. Покришкіним й істориком Ф.В. Кораловим. Збереглися чорновики кре-

слень розкопок і фотографії матеріалу. Тоді ще існували залишки міської стіни з білого й зеленого вапняку, фундамент кам'яної вежі — напевне, відомого з літопису донжона. Галицький літописець свідчить, що при будівництві Холма використовувався “галицький бѣлий” і “холмський зелений” камені. Згідно з висновком авторитетного фахівця-археолога, виявлені у Холмі архітектурні фрагменти “мають багато спільного з архітектурними деталями пам'яток владими́ро-суздальського зодчества XII — початку XIII ст. і ще більше з пам'ятками Галича” (Раппопорт П.А. Холм. С. 318). Переконані, що збудований на західному пограниччі Волинської землі Холм не випадково виник у 1236—1238 рр. Саме тоді стали ворожими стосунки з мазовецьким князем. Можливо, Данило зважав на небезпеку з боку хрестоносців, що отаборились у Мазовше.

Поимаша лядскыє бояре, приехдоша я передъ Данила в Городокъ. Михайлови же стояцю на Подгорьи... (666). З контексту виходить, що йдеться про Городок у Перемишльській землі: “адже Михайло Всеволодич стояв на Підгір'ї, тобто на південно-західних схилах Карпат” (Етимолог. словник. С. 104). Як місцевість на схилах Карпатських гір (а не місто) здавна розуміють це Підгір'я історики (див., напр.: Зубрицкий. С. 122).

Однак І.П. Крип'якевич вважав, що Підгір'я (він називав його Підгороєм, ідучи за помилковим читанням Іпатіївського списку) це нинішнє с. Зарудці Нестерівського р-ну Львівської обл., де збереглося городище й залишки валів (Крип'якевич І.П. Деякі літописні назви з Галичини. С. 314). Археологічно городище не досліджене. Думка І.П. Крип'якевича залишається гіпотетичною.

Сучасний Городок, райцентр Львівської обл., за 30—35 км від Львова. Був фортецею на шляху з Перемишля до Галича. Являв собою головний ринок торгівлі прикарпатською сіллю і тому мав у середньовіччі назву “Соляний Городок”. Збереглися залишки укріплень давньоруського часу (Ратич. С. 21).

Половци же прїйдоша в землю Галицкую, не восхотѣша ити на Данила; вземшию всю землю Галицкую възвратишася (666). Найімовірніше, половецька орда була виведена з воєнних дій дипломатичними чи, може, навіть фінансовими заходами Данила: хани були охочі до грошей (Грушевський. III. С. 54). Пограбування Галицької землі було спрямоване проти Михайла Всеволодича, що сидів тоді у Галичі.

То слышавъ Михаилъ възвратися в Галичь, а Кондратъ побѣже до ляховъ (666). Таким чином, Данило виграв кампанію проти Михайла і Конрада, що тривала з осені 1236 р. до весни 1237 р. (Грушевський. Хронологія. С. 26). Навряд чи вірне припущення, ніби ця кампанія могла закінчитися ще до настання зими (Włodarski. S. 111). Вважаємо вірогідною думку, за якою спішний відступ Конрада, коли багато його воїнів потонуло у Вепрі (що розлився по весні), був викликаний тим, що Данило спонукав свого союзника Миндовга напасти на Мазовію (Грушевський. III. С. 55) — принаймні через рік схожа ситуація мала місце. Цю думку М.С. Грушевського (щоправда, не називаючи його) поділяє й Б. Влодарський (Włodarski. S. 111).

Лѣту же наставшю, събрашася [Романовичі. — Ред.] *идоста на Галичь на Михаила и на Ростислава, затворила бо ся бѣста въ*

градъ и угоръ множество бѣше у него, и възвратившися воєваста около Звенигорода (666–667). Отже, похід стався влітку 1237 р. О. Лихачова помилково перекладає другу частину речення: “Те же [Михайло і Ростислав. — Ред.] затворились в городе. Было много угров у Данила (?). Они вернулись, пограбили около Звенигорода” [угри. — Ред.]. (Памятники. С. 287). Насправді йдеться про те, що угрів було багато саме у Михайла, тому Данилові не вдалося здобути Галича. Близьке до нашого пояснення цього місця вже траплялось у науковій літературі (Грушевський. Хронологія. С. 26). На користь такого тлумачення свідчить закінчення розповіді про похід Данила на Галич: “*Тое же осени умирстася*” (сили ворога були значні). Бела IV тоді відверто й дійово підтримував Михайла Всеволодича, сподіваючись потім витіснити чернігівського князя з Галича й приєднати Галицьку землю до Угорщини (Włodarski. S. 112).

Веснѣ же бывши, пойдоста на ятвязѣ и прїйдоста к Берестю (667). Неважко вирахувати (якщо літописець викладає тут події у хронологічній послідовності), що експедиція проти ятвягів сталася навесні 1238 р. Менш прийнятною є дата 1237 р. (Пашуто. Героическая борьба. С. 145; Котляр. С. 106). У літературі XIX ст. була популярною дата 1236 р. (Зубрицкий. С. 122).

Данилови рехию: “Не лѣпо естъ держати нашеє отчины крижевникомъ, Темпличемъ, рекомымъ Соломоничемъ”, и пойдоста на нѣ въ силѣ тяжьцѣ; и прїаста градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна зша и вои изоимаша, и възвратися в Володимѣрь (667). Свідоцтво Галицького літопису про битву волинського князя Данила з рицарями, названими нашим книжником тамплієрами, не має аналогій в інших давньоруських джерелах. Воно досить невиразне за змістом, не названо навіть місто, яке “держали” рицарі; відсутні також будь-які деталі цієї короткої війни й штурму якогось волинського, слід гадати, міста. Тому це повідомлення довгий час не викликало інтересу в українських та російських істориків. “Батько” вітчизняної історіографії В.М. Татищев навіть не згадав про нього, а інший її корифей М.М. Карамзін коротко й у найзагальніших рисах відзначив, що “бадьорий Данило ратоборствував ще з Німецьким орденем, який захопив якісь із наших древніх володінь” (Карамзин. С. 234). Так само І. Шараневич у загальних рисах відзначив, що в 1235–1239 рр. “служило щастя Данилові”: він ходив “на рицарів Німецького ордену, що за закликком мазовецького князя Кондрата над нижньою Віслою були поселились” (Шараневич. С. 87). Однак руський князь ходив зовсім не на Віслу.

Першим, здається, спробував назвати місто, відвойоване Данилом у рицарів, російський історик І.П. Беляєв: він вказав на Берестя (Беляев И.П. Рассказы из русской истории. С. 34). Однак літописний контекст суперечить такому його тлумаченню: князь із військом прийшов до Берестя і, перебуваючи там, переконався, що через повінь річки вийшли з берегів і перешкоджають походів проти ятвягів. Крім того, попередні повідомлення Галицького літопису доводять, що Романовичі міцно тримали в руках це волинське порубіжне місто. М.П. Дашкевич був першим, хто вказав на Дорогичин як на об’єкт нападу Данила. На підтвердження своєї думки вчений послався на дарчу грамоту мазовецького князя Конрада, якою той у березні 1237 р. віддав Дорогичин із округою добжиньсь-

ким рицарям (Дашкевич. С. 14 і далі, прим. 4). Уже тому видаються некоректні дати походу Данила на добжиньців, що пропонувалися в минулому: 1236 р. (Зубрицкий. С. 122) і 1237 р. (Пашуто. Героическая борьба. С. 145; Котляр. С. 106). Неможливо припустити, що князь Данило дізнався про передання Конрадом Добжинському ордену Дорогичина, встиг зібрати велике військо, здійснив похід і здобув те місто у березні того самого 1237 р.: лише для підготовки походу потрібен був час, і немалий.

Виходячи з послідовності літописної оповіді про події, що передували війні Данила з добжиньцями, доводиться визнати часом штурму волинським князем Дорогичина — березень 1238 р. Так, описана вище в нашому літописі кампанія Данила проти Конрада Мазовецького й Михайла чернігівського продовжувалась від осені 1236 р. до весни 1237 р. (Грушевський. Хронологія. С. 26) Розповівши про неї, літописець веде далі: *“Лѣту же наста-вию, събрашася [Романовичі. — Ред.] идоста на Галичъ, на Михаила и на Ростислава”*. Зрозуміло, що названий останнім похід стався влітку 1237 р. Отже, війна з добжиньцями, що розгорнулася по тому, в місяці березні, могла статися тільки наступного, 1238 р. Логіка літописної розповіді підказує, що між невдалим для Данила походом на Галич улітку 1237 р. і нападом цього князя на Дорогичин не було великого розриву в часі. Тому, як мало ймовірний, відпадає рік 1239. Принагідно відзначимо, що Дорогичин із землею дійсно був “отчиною” Данила, бо входив до складу Волинського князівства, в якому з 1170 по 1199 р. княжив його батько Роман Мстиславич.

Літописець назвав рицарів, що протистояли Данилові, тамплієрами, тобто храмовими рицарями. Йому також було відомо, що храмовники виводили назву свого ордену від храму Соломона в Єрусалимі. Ймовірно, галицький книжник назвав добжиньців (яким Конрад пожалував Дорогичин) тамплієрами тому, що в основу уставу перших, так само, як і меченосців, відгалуженням яких деякі сучасні дослідники вважають орден добжиньських братів (див.: Головка. С. 99), був покладений устав “бідних рицарів Христа й Соломонового храму”. Однак у науковій літературі, і не лише вітчизняній, а й польській, здавна утвердився погляд на загін рицарів, що захопили Дорогичин, як на тевтонів чи хрестоносців. Цей погляд спирається на таке авторитетне джерело, як “Історія Польщі” Я. Длугоша. Під 1224 р. (вірна дата, напевне, 1228 р.) він записав, що Конрад мазовецький запросив для боротьби з пруссами, які спустошували Хелминську й Любавську землі, братів-хрестоносців і віддав їм замок Добжинь (Długosz. Ks. 6. S. 299). Як відзначалось у польській науковій літературі, починаючи з А. Семковича, зокрема, в коментарі до останнього видання праці Я. Длугоша (Ibid. S. 322), цей середньовічний історик в оповіді про добжиньських братів переплутав їх з хрестоносцями або тевтонами. Можливо, цій неточності Длугоша сприяла та обставина, що булою від 19 квітня 1235 р. папа Григорій IX об’єднав добжиньців із хрестоносцями (Półkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. S. 152, 202–204; наводиться текст панської булли). Однак не всі добжиньці були тоді поглинені Тевтонським орденом.

Тевтонський орден було засновано 1198 р. у Палестині. Однак, наштотхнувшись на великі труднощі в боротьбі з арабами, магістр Герман фон Зальца поступово перевів орден до Європи. Наприкінці 20-х рр. XIII ст.

Конрад мазовецький запросив тевтонських рицарів поселитися на Віслі, воювати проти пруссів і литовців з тим, щоб завойовані землі відійшли у володіння самим хрестоносцям. Думка про запрошення рицарів визрівала в оточенні Конрада I, на погляд О. Гейштора, ще на початку 20-х рр. XIII ст. До цього його підштовхував і краківський князь Генріх Борода-тий (Geisztor. Mazowsze. S. 123–124).

На середину 30-х рр. Тевтонський орден досяг великої могутності, захопивши обширні польські землі й збудувавши на Віслі в 1231–1233 рр. сильні укріплені замки Торн, Кульм, Марієнведер та ін. Фон Зальца доби-вся від германського імператора Фрідріха II т. зв. Золотої булли, даної в Риміні в березні 1226 р., якою Ордену віддавались як імперський лен усі майбутні завоювання в землі пруссів.

“Золота булла” була дана в березні 1226 р., а в 1228 р. Конрад I, мож-ливо, за ініціативи єпископа Кристіана, запросив Орден прусських рица-рів хреста і надав їм частину Добжинської землі (Див.: Górski K. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa Pruskiego, Wrocław, 1977). Плоцький єпис-коп Гунтер, з свого боку, дав цим рицарям свої володіння в тій самій зем-лі. Так утворився Добжинський дочірній орден. 1233 р. він увійшов до складу Тевтонського ордену (Geisztor. Mazowsze. S. 124–125). Це дало змо-гу великому магістрові діяти в Хелминській землі та Пруссії самостійно, на правах імперського князя. Хрестоносцям пощастило просунутися до Віслінської затоки, збудувавши фортеці Ельбінг, Бальга, Христбург та ін.

В.Т. Пашуто, бачачи в добжинцях лише філіал Тевтонського ор-дену, гадав, що Конрад мазовецький, щоб зміцнити союз із хрестонос-цями, віддав їм Дорогичин (Пашуто. С. 216). Відома грамота Конрада від 3 березня 1237 р., якою він пожалував загін рицарів волинським містом Дорогичином разом із значною територією між Західним Бу-гом і Нуром (Pressishes Urkundenbuch (Politisches Abteilung): Ed. Philippi. N 126). То й був Орден добжинських братів, та його частина, що не була поглинена Тевтонським ордену. Магістр добжинців Бру-но тримався осібно, зберігаючи власну військово-релігійну організа-цію (див., напр.: Włodarski. S. 113).

Історики багато сперечалися про те, коли і як Конрад мазовецький заволодів Дорогичином. Один час гадали, начебто це місто у роки мало-ліття Романовичів надовго захопила Польща (Андрияшев. С. 173). М.П. Даш-кевич заперечив таку думку, хоч і припускав, що Лешек міг на якийсь час заволодіти Дорогичином разом з Берестям та іншими порубіжними містами, але потім повернув його. Далі історик пише: “Конрад узяв його [Дорогичин. — *Ред.*], напевне, у період ворожих стосунків до Данила, в 1235 чи 1236 р.” (Дашкевич. С. 17). М.С. Грушевський приєднався до дум-ки М.П. Дашкевича, коротко зауваживши, що Конрад заволодів тим міс-том у 30-ті рр. (Грушевський. II. С. 388, 567). Та ми переконані в тому, що мазовецький князь ніколи не володів Дорогичином. У відомих науці дже-релах про це немає згадок. Думаємо тому, що Конрад з легким серцем обдарував Орден добжинських братів землею й містом, які йому ніколи не належали.

Галицький літописець твердить, начебто Данило вирішив піти на “тепличей” (під час походу на ятвягів) несподівано, тільки тому, що роз-лив річок перешкодив тому походу. Саме так тлумачила події й україн-

ська, й російська історіографія починаючи з Д. Зубрицького (Зубрицкий. С. 122). З ним порівняно недавно солідаризувався Б. Влодарський (Włodarski. S. 113). Наприкінці 70-х рр. автор цих рядків висловив припущення, що насправді Данило вдався до стратегічних хитрощів. Адже для волинського князя розлиття річок у березні ніяк не могло бути несподіванкою. Напевне, щоб приспати пильність добжинців, що засіли в Дорогичині, Данило вчинив демонстративний похід у напрямі ятвягів, що наближав його до Дорогичина (Котляр. С. 105). Адже відстань від Берестя до цього міста в кілька разів коротша, ніж від Володимира. Цей відтяжний маневр характеризує волинського князя як здібного полководця, що цінував ефект несподіванки, дуже важливий для нього в задуманому штурмі. Спробуємо розвинути цю думку. З літописної оповіді виходить, що Данило здобув Дорогичин досить легко й швидко. Але ж оволодіти містом, поза сумнівом, добре укріпленим добжинцями, — вони мали для цього цілий рік! — було важкою справою, якщо вести традиційну для давньоруського воєнного мистецтва XII—XIII ст. неквапливу облогу — “облежание”. Отже, напад волинського війська виявився несподіваним для добжинців. Крім того, з літописів відомо, що військо Данила мало найкращу на Русі облогу техніку, подібну до тієї, яка була в ті роки на озброєнні кращих військ Заходу, що сприяло швидкому здобуттю Дорогичина. Можна також з великою часткою впевненості твердити, що важливу, якщо не вирішальну роль у штурмі відіграла створена Данилом уперше в Східній Європі регулярна піхота, “пешцы” нашого літопису, добре навчена й озброєна (див.: Котляр М.Ф. Військова справа в Галицько-Волинській Русі, № 1).

Данилови же в томъ же лѣтѣ пошедию на Михаила, на Галич, онѣмъ же мира просящимъ, даша ему Перемишль (667). Воєнно-стратегічна ситуація у Галицько-Володимирській Русі змінилася на користь Данила. Уже він диктує умови миру. Гадаємо, Перемишль у вигляді контрибуції обрано Данилом не випадково: Галич з округою потрапив у стратегічні лещата між Волинню і Перемишльщиною. Крім того, володіючи Перемишльською землею, Романовичі могли перешкоджати угорським вторгненням. На користь думки, що ініціатива у боротьбі за Галич перейшла до рук Данила, свідчить і наступне місце літопису:

По томъ же лѣтѣ Данилъ же вѣзведе на Кондрата литву, Миндога, Изяслава Новгородского (667). Продовження цілеспрямованої політики збирання “отчини”: перш ніж приступити до вирішальних дій щодо повернення Галича, Данило забезпечує рубіж Волині з Мазовією, що завдавала йому клопоту. Б. Влодарський слушно гадає, що Данило прагнув попередити удар у відповідь Конрада, що був ображений відвоюванням Данилом Дорогичина (Włodarski. S. 114). Ізяслав Володимирович новгород-сіверський змушений був відступити від свого спільника Михайла і рушити в похід на Конрада — найімовірніше, його участь у цій експедиції була демонстративною: Романовичі давали знати світові, що вони господарі становища. Похід у Мазовію стався безпосередньо після Дорогичинської перемоги, тобто у розпалі весни 1238 р.

Данилъ же в то время шель бязе съ братомъ своимъ въ Угры къ королевѣ: бѣ бо звалъ его на честь. В то же время по-

шелъ бяше Фридрихъ царъ на герцика войною, и въсхотѣста ити Данилъ съ братомъ Василкомъ герцикови в помощь (667).

Галицький літописець змінив послідовність подій: насправді спочатку Данило зав'язав стосунки з Австрією, а вже по тому одержав запрошення приїхати від угорського короля. Наше джерело чомусь поминуло увагою розвиток відносин Данила з новим королем Белою після перебування першого в Угорщині 1235 р. Переслідуючи власні інтереси (приєднання Галицької землі до своєї держави), Бела визнав за краще підтримати не галицького "отчича" Данила, а прийшлого Михайла, який не мав коренів у Галичині і не міг бути популярним серед дрібних феодалів і народу. Зрозуміла річ, узяти Галицьку землю під Михайлом чи його сином було б незмірно легше, ніж під Данилом. Тому Бела визнав навіть за сином Михайла Ростиславом титул "dux Galiciae" і пообіцяв видати за нього свою доньку (Грушевський. III. С. 53).

Деякі історики XIX ст. вважали, що Данило кинувся на допомогу герцогу Фрідріху, керуючись єдино благородним поривом допомогти тому, хто терпів поразку від сильнішого (див., напр.: Зубрицький. С. 123). Не заперечуючи рицарських якостей характеру Данила, гадаємо, що цим видатним політичним діячем рухали більш вагомі, державні мотиви. Дипломатичний хист волинського князя виявився у нав'язанні союзницьких взаємин з австрійським герцогом Фрідріхом Войовничим, останнім Бабенсбергом, напевне, під час походу германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена в Австрію наприкінці 1236 — в 1-й пол. 1237 р. Тоді імператор заволодів майже всією територією Австрії, в руках Бабенсберга залишилася лише невелика її частка (Włodarski. S. 136). В.Т. Пашуто припускав, що початок взаємин Данила з австрійським герцогом припадає на 1235 р. (Пашуто. Внешня політика. С. 257), однак це припущення потребує джерельних аргументів. Австрійський герцог був ворогом Бели, тому Данилова допомога Фрідріхові ставила Угорщину в небезпечне становище. Висловлювалася здогадка, що у цьому місці літопису невірна хронологічна послідовність: у першу половину 1238 р. подорож Данила до Австрії просто не втиснути. Тому слід погодитися з думкою, що похід Романовичів до Австрії припадав на ранню весну 1237 р. (Грушевський. Хронологія. С. 27). Адже, судячи з болісної реакції Бели, австрійська поїздка, а може, й похід Данила з військом, таки відбулася. Принаймні одна германська хроніка сповіщає, що до Відня приїздили послы "короля Русі" (явно Данила), після чого Романовичі вернулися додому (див.: Włodarski. S. 137). Щоправда, у зв'язку з загостренням стосунків з папою й виступу проти імператора Ломбардського союзу в Італії Фрідріхові довелося піти з Австрії, й Бабенсберг відновив свою владу в цій країні (Włodarski. S. 137).

Королєви же възбранивши има, възвратистася въ землю свою (667). Слід думати, що Белі довелося добре заплатити за відмову Данила від союзу з Австрією. Ймовірно, під час перебування в Угорщині було підписано якусь угоду між королем і волинським князем, якою Бела зобов'язувався припинити допомогу Михайлові та Ростиславу і, взагалі, не втручатися до галицьких справ. І дійсно, аж до вторгнення орд Батия в галицько-волинські землі (1241 р.) угорський король зберігав нейтралітет (Пашуто. С. 217). М.П. Дашкевич звернув увагу на свідчення Гали-

цького літопису, що навіть по Батиевому нашесті Угорщина допомагала Ростиславу неохоче і лише на його прохання: “Ростиславъ же моливъ угор”, “просився у тестя”, “молися тестеві своєму королеви” (Дашкевич. С. 56).

И по томъ прійде Ярославъ суждальскый и взя Києвъ подъ Володимѣромъ, не мога его дрѣжати, иде пакы к Суждалю; и взя подъ нимъ Михаилъ, а Ростислава, сына своего, остави в Галичи, и отъязша отъ Данила Перемышль (667). Це повідомлення явно випадає з контексту подій 1238 р., літописець порушив їх послідовність. Тому наведене свідчення не можна розуміти буквально, як звичайно робиться в науковій літературі (Грушевський. III. С. 55; Пашуто. С. 217). Справу дещо прояснює вміщена в Новгородському першому літописі молодшого ізводу звістка: “Поиде князь Ярославъ из Новагорода къ Киеву на столъ”^{*}. Точність датування (1236 р.) підтверджується закінченням цієї статті: “Того же лѣта пришедше безбожныи татарове, плениша всю землю Болгарьскую” (НПЛ. С. 285). Як відомо, цей похід військ Батия на Волзьку Болгарію стався 1236 р. Звідси й відновлюємо послідовність подій, зауваживши принагідно, що вважаємо просто неймовірним, щоб стиснуті з усіх боків володіннями і військами Романовичів Михайло і Ростислав могли зважитися відняти у них Перемишль. На якийсь час, певно, на кілька місяців 1238 р., Києвом заволодів Володимир Рюрикович, але швидко втратив його на користь Михайла чернігівського (Зубрицкий. С. 125).

Не слід забувати, що Галицький літопис не є звичайним літописним ізводом. Це воїнська повість про життя і подвиги Данила з притаманними їй літературними засобами. Для досягнення художнього ефекту літописець міг піти і на переставлення подій у часі. Утвердження Ростислава в Галичі і відібрання у Данила Перемишля слід пов’язати із втратою Романовичами Галича 1235 р. На це, здається, вказують філософічні слова літописця, якими він завершує розповідь про загарбання Михайлом Галицької землі, — вони свідчать, що книжник кидає загальний погляд на події останніх років: “*Бывшю же межи ими овогда миру, овогда рати*” (667). На наш погляд, літописцеві, що жив і писав через багато років по тих подіях і знав уже про Ярославську битву 1245 р., хотілося показати гостроту боротьби, довести, що саме напередодні урочистого повернення Данила до Галича конфронтація між Романовичами і чернігівськими князями-окупантами Галицької землі досягла вищої точки.

И шедшю же Ростиславу в поле (667). На цій підставі дехто з істориків (див., напр.: Зубрицкий. С. 126) вважає, що Ростислав пішов на половців і розглядає вказівку мети його походу “на Литву” як помилку. На наш погляд, питання залишається відкритим.

Прійде вѣсть Данилу, будушю ему в Холмѣ, яко Ростиславъ съшелъ естъ на литву, съ вѣми бояры и съ нузники (668). Цей похід Ростислава у литовські землі є малоімовірним, навіть ко-

---

^{*} В.Т. Пашуто думав, що Ярослав суздальський відібрав Київ у Володимира Рюриковича зі згоди Данила (Пашуто. Внешняя политика. С. 257), однак не зрозуміло, чому це раптом Данило міг зрадити свого союзника.

ли взяти до уваги, що його міг закликати туди давній спільник чернігівських князів Конрад. Як резонно зауважив Д.І. Зубрицький, Галицьке князівство не межувало з Литвою. Щоб досягти її, Ростиславу з військом і обозом довелося б переходити через польські чи волинські землі (Зубрицький. С. 126), а останні, додамо ми, перебували в руках Романовичів.

Подъехавши же ему подъ городъ, и рече имъ: “О мужи градъстїи! Доколѣ хочете трѣпѣти иноплемєнныхъ князей дрѣжаву?” (668). Вірний своїй політиці опертя на міську верхівку, Данило звертається не до боярства, а до “*мужів градських*”, тобто чільних представників віча. Князь вразив їх у найболючіше місце: Галичем і землею правили чужі, чернігівські князі, предки яких зажили лихої слави в тамтешньому народі ще у перші роки по смерті Романа Мстиславича, коли вони, так само, як їх нащадки, спиралися на іноземну допомогу і були прислужниками окупантів.

Яко: “Се єсть дрѣжатєль нашъ, Богомъ данный” (668). Слова градських мужів вказують на те, що віче Галича вважало законним порядок обрання ним князя: місто йому передавалося городянами в “*держание*”. Це при тому, що суспільство бачило в Данилові “*отчича*”, спадкоємця галицького стола по батькові, Романі Мстиславичу (див. продовження літописної розповіді: “*прїя столъ отца своего*”).

Єпискупу же Артємію и дворському Григорію вѣзбранящю єму (668). Красномовне свідчення того, що церква підтримувала чернігівських князів, за яких їй жилося вільніше, ніж за владного Данила. Можна припустити, крім того, що Ростислав, непевно почувуючись на галицькому столі, задобрював церкву земельними пожалуваннями і грішми. Дворський — найближча до князя особа, управитель його маєтностей. Слушною вважаємо думку В.Т. Пашута, що цим дворським був глава боярської опозиції проти Данила 40-х рр. Григорій Васильович (Пашута. С. 217).

Данило же вниде вѣ градъ свой (668). Це сталося в 2-й пол. 1238 р. Даремно М.С. Грушевський розширює хронологічні рамки вокняження Данила в Галичі на весь 1239 р. (Грушевський. Хронологія. С. 28).

Ростиславъ ... бѣжа вѣ Угры путємъ, имъ же идяше на Борсуковъ дѣдъ [ш. дѣлѣ. — Ред.] и прїйде кѣ Бани, рекомѣй Родна, и оттуда иде вѣ Угры (668). Локалізація цих географічних назв викликала суперечки в науці починаючи з середини XIX ст. Баню Родну Д.І. Зубрицький ототожнював з пізнішим селом Рудники в Коломийському повіті над р. Прут (Зубрицький. С. 126–127), додавши при цьому, що баня означала солеварню або рудню. Інакше розміщував Баню Родну М.П. Барсов, бачачи в ній м. Стара Рудня на Буковині біля витоків р. Великого Черемоша (Барсов. Очерки. С. 111). Приймаємо останню локалізацію. Кілька вчених (Зубрицький. С. 126; Середонин. С. 189 та ін.) висловили думку, що дол (дел) — гірський хребет, і тому Борсуков дел слід вважати назвою якоїсь місцевості. Не поділяючи такого припущення, гадаємо, що Борсуков дел був поселенням, яке М.П. Погодін слушно розміщує на Буковині недалеко від Бані Родної. Обидва поселення були вже за Карпатським хребтом (Погодин. Исследования. С. 206; див.: Котляр. Формирование. С. 169–170).

“*Побоище Батыево*”. — Такий заголовок вміщено в Іпатіївському списку. В Хлебниковському замість нього приписано на полях: “*Батыева рать начася в Руси в лѣто 6745*”, тобто 1237. Це особня повість, що увійшла до наукової літератури під назвою Повість про “Побоище Батыево”. Вона розпочинається безпосередньо після створення літописцем вражаючої картини повної, хай нещирої, покори боярських ватажків князеві Данилу (“*бояре же пришедише, падше на ногу его...*” 668). Повість про “Побоище Батыево” викликала до життя велику наукову літературу. Вона існує в трьох версіях: південноруській (Іпатіївський звід), центральноруській (Лаврентіївський) і північноруській (Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів).

О.О. Шахматов гадав, що основним джерелом Повісті про “Побоище Батыево” був Владимирський поліхрон — компілятивний звід, створений при дворі митрополита Максима після його переїзду з Києва до Владимира-на-Клязьмі на початку XIV ст. На думку вченого, в тому Поліхроні було об’єднано відомості кількох південноруських та кількох північноруських літописів (Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. С. 73—74, 76—79, 130—131). Його продовжувач і послідовник М.Д. Присьолков думав, що текст Повісті в Лаврентіївському літописі є ідентичним текстові її протографа, вміщеного в Тверському великокнязівському ізводі 1303 р. Що ж до самої Повісті про “Побоище Батыево”, то Присьолков датував її складання 1239 р., зрозуміло, в частині, доведеної до того року (Приселков М.Д. История русского летописания XI—XV вв. С. 87—94). Інший великий знавець літописання А.М. Насонов погоджувався з Присьолковим щодо Тверського ізводу як джерела Повісті про “Побоище Батыево”, датуючи останню пам’ятку 1281 р. (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 180—201).

Проте більшість дослідників думає, що Повість про “Побоище Батыево” має південноруське походження. В.Т. Пашуто, що створив науково достовірну реконструкцію Київського літопису 1238 р., гадав, що в цьому літописі виклад подій було доведено до того року, а далі розповідь продовжив якийсь інший київський книжник (Пашуто. С. 82 і далі). А.І. Генсьорський також розглядав цю Повість як складову частину київського літописання, але доведеного чи то до 1240, чи то 1246 р. Цей учений-мовознавець вважав, що оповідь київського літописця було покладено в основу повідомлень про Батиеву навалу в Галицько-Волинському ізводі (Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори). С. 19—20), однак переконливих аргументів на доказ своєї думки він не навів.

На наш погляд, Повість про “Побоище Батыево” являє собою джерело, яке складається з кількох частин, написаних у різних місцях Давньоруської держави незабаром по навалі орд Батия. Нам здається безсумнівним, що до Літописця Данила Галицького вона потрапила вже в скомпонованому південноруським редактором вигляді. Саме тоді до неї й було зроблено вставки, в яких ішлося про події в Галицько-Волинській Русі та наголошувалося на позитивній діяльності князя Данила Романовича.

Важливою є наявність у Повісті вставок, зроблених, слід думати, галицьким літописцем, а також загальне галицько-волинське забарвлен-

ня цієї пам'ятки, починаючи з епізоду, коли Данило виганяє з Києва Ростислава Мстиславича смоленського і залишає там свого посадника Дмитра (521).

Бысть прѣвѣе приходѣ ихъ [татар. — Ред.] **на землю Резаньскую, и взяша градъ Резань кѣніемъ** (669). Галицькому літописцеві, якщо судити з його тексту, залишилися невідомими події, що передували навалі орд Батия на Північно-Східну Русь. Тим часом північний Лаврентіївський літопис під 1236 р. засвідчує: “Тое же осени, придоша от Восточныѣ страны в Болгарьскую землю безбожнии Татари и взяша славныи Великыи город Болгарскыи и избиша оружьем от старца и до однаго и до суцаго младенца и взяша товара множество, а город ихъ пожгоша огнем и всю землю ихъ плѣниша” (Лавр. Стб. 460). Східні джерела підтверджують факти повного розгрому й знищення Волзької Болгарії. Рашид-ад-Дін писав, що монголи дійшли “до града Булгара Великого і до інших областей, що відомий у світі неприступністю місцевості й великою населеністю; для прикладу подібних їм жителів його частину вбили, а частину полонили” (Тизенгаузен. II. С. 39; див.: Каргалов. С. 72).

Лаврентіївський літопис умістив під 1237 р. більш докладне, ніж Галицько-Волинський, повідомлення про початок навали монголо-татар на Північно-Східну Русь: “Того же лѣта на зиму придоша отъ всточныѣ страны на Рязаньскую землю лѣсомъ безбожнии татари и почаша воевати Рязаньскую землю и плѣноваху и до Проньска” (Лавр. Стб. 437). Пізній Никонівський літопис додає нові подробиці до цього оповідання: “Князи же рязаньстїи и муромстїи и пронстїи изшедѣше противу безбожныхъ і сѣтвориша с ними брань и бысть сѣча зла” (Никон. С. 105–106). Повість про розорення Рязані Батием розповідає про те, що рязанське воїнство не “затворилось в городах”, а вийшло назустріч ворогові й зустріло його “близ предел рязанских”, “Резвецы и удалци резанския” на смерть билися з кочовиками, що переважали їх за чисельністю в багато разів, завдали їм великих втрат і — полягли всі до одного в кривавій битві (Воинские повести Древней Руси. С. 11 та ін.).

Докладний розгляд Повісті про “Побоище Батыево” тематично виходить за рамки нашого коментаря. Тому зосередимось переважно на її свідченнях про події у Південно-Західній Русі, особливо в Галицькій і Волинській землях.

Батыеви же устремльшюся на землю Суждальскую, срѣте и Всеволодѣ [син великого князя владимиристо-суздальського Юрія Всеволодича. — Ред.] **на Колоднѣ... побѣжену бывшю Всеволоду... Гурьгій же князь, оставивъ сынѣ свой** [менший. — Ред.] **въ Володимери и княгиню, изыде из града... и самого убиша князя Гурьгіа** (669). Великий князь Юрій (Георгій) був сином Всеволода Велике Гніздо. Він народився 1189 р., загинув у битві з татарами 4 березня 1238 р. (Baumgarten. Tabl. X, б. Р. 45). Галицький літописець коротко, конспективно й неточно розповідає про події Батиевої навали на Північно-Східну Русь, зокрема про масштабну війну Батия з Юрієм Всеволодичем. Тому необхідно звернутися до північноруських літописів, що зображують події таким чином.

Після здобуття й розграбування (21 грудня 1237 р. — Воинские повести Древней Руси. С. 12, 26), по суті, знищення Рязані (місто ніколи більше не відбудовувалося, бо нинішня Рязань розташована в іншому місці), монголо-татарські орди рушили вгору вздовж Оки до м. Коломни, руйнуючи на шляху рязанські міста Ожеськ, Ольгів, Переяславл Рязанський та ін. Коломну вони здобули в першій декаді січня 1238 р., а Москву — наприкінці січня. По тому ворог впритул наблизився до кордонів Владимиро-Суздальського князівства. Юрій Всеволодич, котрий недавно відмовився допомогти рязанським князям (НПЛ. С. 286), був зненацька захоплений ворогом, що рухався з не баченою до того на Русі швидкістю. Юрій почав збирати поблизу Коломни ⁴ полки для відсічі ворогові. Там скупчилися чималі сили, серед них і залишки рязанських полків на чолі з своїм князем Романом Ігоревичем. Під Коломною й відбулася кровопролитна битва між монголо-татарськими ордами і руським військом, що намагалося стримати ворога на рубежах Владимиро-Суздальського князівства (НПЛ. С. 287). У бою татари зазнали великих втрат, але зуміли здобути перемогу, — все ж таки їх було в кілька разів більше. Старшому синові Юрія Володимировича Всеволоду довелося відступити до м. Владимира (Лавр. Стб. 460).

4 лютого Батий підступив до Владимира-на-Клязьмі. Місто мало високі, недавно поновлені вали з дубовими стінами (заборолами) на них і могутніми кам'яними баштами. Дитинець Владимира був оточений кам'яними стінами, складеними з товстих туфових плит (Каргалов. С. 92). Одержавши відмову від Всеволода Юрійовича на пропозицію капітулювати (великий князь Юрій Всеволодич відступив на північ, де почав нагромаджувати сили для нової битви з ворогом), татари почали готуватися до штурму Владимира. Галицький літописець, як мовилося, був погано проінформований про справжній перебіг подій на північно-східних землях Русі, тому зробив помилковий запис (див. процитовані вище слова: *“Гурьгій же князь, оставивъ сынъ свой [Всеволода. — Ред.] въ Володимѣри и княгиню, изыде из града...”* (669), який ми навели на початку розповіді нашого джерела про вторгнення монголо-татар до Владимиро-Суздальської землі.

Татаромъ же пороки градъ біющимъ, стрѣлами бес числа стрѣляющимъ, се увидѣвъ князь Всеволодъ... убося, бѣ бо и самъ младъ, самъ из града изыде с маломъ дружины, несый съ собою дары многы (670). Татарська метальна артилерія (“пороки”) безперервно кидала каміння, розбиваючи на друзки дубові заборолы на валах міста. У брами бухали десятки таранів. Це деморалізувало князівську родину, і Всеволод з братом Мстиславом вийшли з Владимира просити пощади у татар, але були вбиті, за свідченням Галицького літопису. Лаврентіївський же літописець замовчав цей ганебний для синів Юрія Всеволодича епізод, без жодних подробиць відзначивши: *“Всеволодъ с братом внѣ града оубита”* (Лавр. Стб. 464). Так само вчинив і новгородський літописець, повідомивши, ніби Всеволод залишився серед захисників м. Владимира й загинув, перед смертю прийнявши схиму (НПЛ. С. 287).

---

⁴ В усіх відомих нам списках Галицько-Волинського літопису слово “Коломна” помилково написано як “Колодна”.

Тим часом рядові захисники Владимира продовжували мужньо відбивати атаки полчищ Батия. Нарешті, 6 лютого стінобитні машини ворога пробити стіни Владимира, але русичі відбили штурмуючих. Та наступного дня монголо-татари в кількох місцях прорвали оборону міста і з різних боків удерлися до нього. З ходу, змітаючи все на своєму шляху, вони увірвалися до “середнього міста”, яке вже нікому було захищати, бо руських воїнів залишилось обмаль, і нарешті пробилися до дитинця. Там розлючені мужнім опором купки людей татаро-монголи перебили мирних жителів і підпалили соборний Успенський храм. У вогні страшної пожежі згоріли родина великого князя, бояри, священники, ченці, сила простого люду (Лавр. Стб. 463).

Здобувши стольний град Владимир, Батиеве військо розпочало громити міста Владимиро-Суздальського князівства, осередки опору ворогові, в яких скупчувалися озброєні люди. Галицький літописець лаконічно сповіщає: “*Поплѣни [Батий. — Ред.] грады Суздальскыє*”, зате далі докладно й художньо-яскраво описує героїчну оборону невеликого міста Козельська в межиріччі Оки й Волги, що входило тоді до складу Чернігівського князівства (кінець березня — останні дні травня 1238 р.). Галицький літописець відтворив перебіг здобуття монголо-татарами Козельська, але поминув увагою (бо, мабуть, не мав необхідної інформації) події Батиевої навали на Русь, що сталися як до, так і після оборони Козельська.

А тим часом протягом лютого 1238 р. Батий здобув, за свідченнями північноруських літописів, 14 великих міст у Північно-Східній Русі, й серед них Ростов, Ярославль, Переславль Залеський, Твер, Кострому (зведення свідчень Лаврентіївського, Суздальського за Академічним списком, Симеонівського літописів і Московського літописного ізводу кінця XV ст.).

На початку березня 1238 р. велике монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм з’явилося у горішній течії Волги, біля Углича і Кашина. Юрій Всеволодич стояв тоді на р. Ситі й помалу стягав туди воїнів. Там і відбулася вирішальна битва, що знаменувала знищення Батием наймогутнішого на тогочасній Русі Владимиро-Суздальського великого князівства. Галицькому літописцеві ця битва залишилася невідомою, він лише коротко й помилково занотував: “*Изъеханъ бысть [князь Юрій. — Ред.] безаконнымъ Бурундаємъ весь городъ изгна [? — Ред.] и самого убиша князя Гурьгіа*” (669).

Юрій Всеволодич полегшив справу свого власного розгрому тим, що не вжив заходів безпеки — він стояв на р. Ситі, “*не имѣюще сторожѣй*” (669). Коли з’явилася татарська кіннота, Юрієві полки не встигли вишикуватись у бойовий порядок і опинилися роз’єднаними: “*Нача князь полки ставити около се, и се внѣзапу приспѣша татарове...*” (НПЛ. С. 288). Проте руські воїни не розгубилися: вони кинулися назустріч татарам і “*ступиша обои полци [руські й татарські. — Ред.] и бысть сѣча зла*” (Лавр. Стб. 519). В ході битви Бурундай вводив все нові й нові резерви, а сили руських все танули. Вирішальний удар ворога, що, як завжди, мав чисельну перевагу, був настільки нищівним, що руські ратники “*побѣгоша пре(д) иноплеменники, и ту убьенъ бысть великий князь Юрій Всеволодичъ на рицѣ на Сити и вои его мнози погибоша...*” (Лавр. Стб. 519).

Жодних подробиць цієї страшної, надміру кровопролитної навіть для того жорстокого часу, битви руські джерела, навіть писаний у Володимирі-на-Клязьмі літопис, не повідомляють. Невідомими залишилися місце й обставини загибелі одного з наймогутніших государів Європи — великого князя владими́ро-суздальського. Новгородський літописець із сумом записав: “Богъ же вѣсть, како скончася: много бо глаголют о немъ инии” (НПЛ. С. 288).

У той самий час, коли рать Юрія Всеволодича чинила відчайдушний, хоча й безнадійний, опір орді Бурундая, інший великий татарський корпус захопив м. Торжок, ворота до Новгородської землі. Облога тривала два тижні. Торжок упав 5 березня 1238 р. (Лавр. Стб. 521). Північноруські літописці сповіщають, що одразу по тому монголо-татари рушили на Новгород, але зупинилися, не дійшовши до міста ста верст (НПЛ. С. 288—289; Лавр. Стб. 522). Причини цього повернення однієї з орд Батия з походу на Новгород залишаються невідомими.

Згідно з твердженням найточнішого в даному випадку джерела — Лаврентіївського ізводу, монголо-татари, здобувши наприкінці травня 1238 р. Козельськ, повернули на південь: “Батыи ж взем Козелескъ, и поиде в земљу Половецкоюю” (Лавр. Стб. 522). Аналогічне повідомлення міститься в Галицькому літописі: “Батыєви же въземшю Козельськ и поиде въ землю Половецкую. Оттуду же нача посылати на грады русьскіє” [Південно-Західної Русі. — *Ред.*] (671).

У науковій літературі неодноразово відзначалося, що хронологія й місцеперебування Батієвих орд з літа 1238 до осені 1240 р. залишаються практично не вивчені — виняток становлять хіба що завоювання в той проміжок часу Переяславля Південного і Чернігова (Каргалов. С. 111—112). Однак східні джерела (адже свідчення руських літописців про той період є скупі й неповні) дають підстави вважати, що ці два з лишнім роки зовсім не були часами перепочинку Батієвого війська, як часто можна прочитати в науковій літературі: вони були заповнені безперервними війнами з половцями, аланами і черкесами, постійними грабіжницькими набігами на порубіжні руські міста й фортеці, придушенням повстань проти завойовників (див., напр.: Тизенгаузен П. С. 37 та ін.). Навесні 1239 р. монголо-татари перейшли до рішучих дій безпосередньо в південній “Руській землі”.

Взятъ градъ Переяславль копіємъ, изби и весь, и церковъ архаггела Михаила съкруши, и епископа пресподобнаго Семсона убиша (671). Це був початок великомасштабних дій Батия в Південно-Західній Русі, що й відзначив галицький літописець словами: “Оттуду же нача посылати на грады русьскіє” (671). Переяславль Південний був добре укріпленим містом-фортецею на Правобережжі Дніпра. Він здавна захищав Руську землю від половців. Переяславль складався з дитинця (площа бл. 10 га) і укріпленого посада (бл. 80 га). Перед укріпленою частиною міста лежало “предградье”, згадане в Київському літописі під 1151 р. Головною спорудою дитинця був Михайлівський собор. У гірлі р. Трубежа була гавань — літописне “Устье” (Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. С. 82—87). Далі настала черга Чернігова: “*В то же время посла [Батий. — Ред.] на*

Черньговъ: обѣступиша градъ въ силѣ тяжцѣ (671). Чернігів був одним з найбільших і найкраще фортифікованих міст Давньої Русі взагалі. Місто було оточене трьома лініями укріплень. Його дитинець являв собою майже неприступну фортецю. У 1-й пол. XIII ст. загальна площа міста становила близько 220 га: Горішній замок (цитадель) — 0,6 га, Нижній замок (дитинець) — бл. 16 га, “окольный град” — понад 40 га, “Третьяк” — бл. 20 га, неукріплений Поділ — понад 30 га. Населення міста складало приблизно 25 тис. чоловік. Ученим відомо 16 пам’яток монументальної архітектури, серед них найбільш значні Успенський і Борисоглібський собори (Рыбаков Б.А. Древности Чернигова, № 11; Блитель Д.И., Коваленко В.П. Чернигов. С. 272–281).

Слышавъ же Мъстиславъ Глѣбовичъ нападеніе иноплемениныхъ на градъ... (671). Оборону Чернігова очолив брат у перших Михайла Всеволодича Мстислав Глібович, котрий був великим князем чернігівським з 1235 р. Мстислав був сином білгородського і чернігівського князя Гліба Святославича (Baumgarten. Tabl. IV, 54. P. 21). Але, незважаючи на досконалу систему могутніх фортифікацій, монголо-татари швидко здобули Чернігів: у жодному джерелі немає свідчень скільки-небудь тривалої оборони міста. Галицько-Волинський і Лаврентіївський літописи повідомляють про взяття Чернігова Батисем коротко і сухо. Лише в пізніх, XVI–XVII ст., літописних ізводах зустрічаємо яскраві подробиці, достовірність і джерела яких встановити важко, якщо не неможливо. Так, Воскресенський літопис розповідає: “Лють бо бѣ бой у Чрънигова, оже и тараны на нь ставиша, и меташа на нь каменіемъ полтора перестрѣла, а камень же яко можаху 4 мужи силнии подъяти его...” (Воскр. С. 144). Створюється враження, що автор цих слів скористався з своєрідного літературного кліше — опису штурму міста із застосуванням облогової техніки.

Меньгуканови же пришедши съглядати града Києва, ставши же ему на оной странѣ Днѣпра, прісла послы своя къ Михаилу и къ гражаномъ, хотя и прельстити; и не послуша[ша] его (671). Менгу-хан підступив до Києва взимку 1239/40 р. Історики звичайно оцінюють його похід як рекогносцировку — у хана не вистачило б сили для нападу на Київ. Тому він обмежився розвідкою й учинив рейд на правий берег Дніпра для переслідування Михайла Всеволодича, котрий сидів тоді в Києві. Никонівський літопис дуже докладно описує прихід Менгу-хана до Києва і його перетрактації з Михайлом і київським вічем. Він вкладає до уст князя горді слова, у яких звучить відмова коритися і служити ханові Батию. Усе це можна віднести на рахунок творчої уяви літописця-раціоналіста XVI ст. (Никон. С. 115–116). Разом із тим варто врахувати такі слова Никонівського ізводу, що певною мірою знаходять підтвердження в Галицькому літописі. Коли Менгу-хан прислав до Михайла послів із пропозицією зустрічі, “он же [Михайло. — *Ред.*] послы его вся изби, а сам бежа из града Києва по сыну своем пред татары во Угры; гнаша бо ся за ним татарове, и не постигоша его...”. Галицький літописець коротко записав: “*Михаиль бѣжа по сыну своемъ передъ татары въ Угры*” (671). Це відбулося, найімовірніше, восени 1239 р. “Прихід Менгке [Менгу. — *Ред.*] під Київ міг статися не пізніше, як

на початку 1240 р., а правдоподібніше, що стався він не пізніше осені 1239 р.” (Грушевський. Хронологія. С. 28), а саме після втечі Михайла Всеволодича за кордон.

Ростиславъ Мъстиславичъ смоленського стѣде в Києвъ (671). Цей Ростислав був, мабуть, сином Мстислава-Бориса Романовича, великого князя смоленського і далі київського, котрий загинув у битві з татарами на Калці (Baumgarten. Tabl. IX, 34. P. 42).

Данилъ же еха на нь и иня его, и остави в немъ Дмитра, и вдасть Києвъ в руци Дмитрови обдержати противу и и отъ иноплемєнныхъ языкъ, безбожныхъ татаровъ (671). Цей посадник Данила Дмитро очолив оборону Києва під час облоги й штурму міста Батиєм. Далі наш літописець розповідає про те, як під час втечі Михайла Всеволодича з Києва до Угорщини якийсь Ярослав “княгиню и бояры его поима”. Данило наказав Ярославу відпустити свою сестру до нього (її ім’я невідоме), що була дружиною його ворога Михайла Всеволодича. Ярослав послухався галицько-волинського князя. Цей Ярослав залишається загадковою фігурою літопису. М.С. Грушевський упевнено називає його Інгваровичем (Грушевський. Хронологія. С. 28), котрий 1227 р. захопив було Луцьк, заповіданий Мстиславом Німим Данилові. Романовичі обложили Луцьк, і другого дня місто капітулювало (Ипат. Стб. 501). Після цього Ярослав Інгварович зникає зі сторінок джерел. Замість Луцька Данило надав йому Межибіжжя і Перемиль. Однак після 1229 (Baumgarten. Tabl. XIV, 5) чи навіть 1228 р. (Донской. № 507. С. 172) в літописах він не згадується. Оскільки іменослов відомих нам літописів не знає для Південної Русі 20–30-х рр. XIII ст. іншого князя на ім’я Ярослав, доводиться умовно прийняти думку Грушевського (див. у коментарі вище).

Король же не вдасть дѣвки своеяй Ростиславу... Идоста Михаилъ и Ростиславъ къ уєви своему в Ляхы и къ Кондратовеи... (672). Бела IV, взагалі головний союзник і порадник чернігівських князів у змаганнях з Романовичами за Галицьку землю, цього разу утримався від допомоги Ростиславу Михайловичу (певно, з огляду на наближення орд Батия, що дуже настрахало угорського короля). Насправді тодішній краківський і сілезький князь Генріх Побожний (1238–1241) не доводився “уєм” (дядьком по матері) Михайлові Всеволодичу. Адже Генріх II був сином Генріха I Бородатого (1201–1238), тоді як матір’ю Михайла була дочка (не знана з джерел на ім’я) Казимира II Справедливого (Balzer. S. 258; Baumgarten. Tabl. IV, 34. P. 21). Конрад мазовецький був союзником Михайла чернігівського в боротьбі останнього за київський стіл з Володимиром Рюриковичем, котрого підтримував Данило Романович (див. Галицький літопис і наші коментарі за середину 30-х рр.). Потім Конрад I змінив політичну орієнтацію й уклав мирну угоду з Данилом.

Присла бо Михаилъ послы къ Данилу и Василку... (672). Наведена далі й звернена до Романовичів покаянна промова Михайла, попри явну тенденційність галицького книжника, є пропозицією мирної угоди, що підтверджується дальшими словами літописця: “Данилъ... обѣща єму Києвъ Михайлови, а сынови его Ростиславу вдасть Луцєскъ...” (672). З цього видно, що Данило тоді вважав себе (і, мабуть, такою була і суспільна думка) сувереном Києва і всієї Південної Русі; він виступає в цих словах також сюзереном чернігівських князів. Вірний

своєму государеві галицький книжник уїдливо пише: “*Михаилъ же, за страхъ татарьскый, не смѣ ити къ Києву*” (672). Далі йде характерний запис, що кидає світло на характер “кормління”, наданого Романовичами чернігівським князям:

Данилъ же и Василко вѣдаста ему [Михайлові. — Ред.] *ходить по земли своей, и даста ему пшеници много, и меду, и говядъ и овецъ довольно* (672). Ідеться саме про кормління, бо Романовичі дають Михайлові не Луцьк з волостю, а лише право “ходити по землі своїй” і доходи з тієї землі.

Иде [Михайло Всеволодич. — Ред.] *в землю Вѣротьславьску, и приїде к мѣсту нѣмецкому, именемъ Среда; узрѣше же его нѣмци, яко товара много есть, избиша ему люди и товара много отъяша, и унуку его убиша* (672). Ця пригода в Сілезії, коли городяни якогось міста розграбували обоз Михайла і вбили його онуку, не відображена ні в інших руських, ні у відомих історикам іноземних джерелах (Пашуто. С. 221). Вважається, що вона стала поштовхом до створення в Чехії фольклорної повісті про вбивство татарської чомусь царівни (див.: Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. С. 208—209).

Татаре пришли на бой къ Аньдриховичю (672). Ідеться про сілезького й краківського князя Генріха (“Индриха”) II Набожного. Цей “Аньдрихович” загинув у битві з татарами під Легніцею в Польщі 9 квітня 1241 р., в якій велике польське військо на чолі з Генріхом II, підкріплене пруськими рицарями і моравцями, зазнало поразки від орд Батия.

Приїде Батый къ Киеву въ силѣ тяжьцѣ... (673). Хронологія облоги і здобуття монголо-татарами стольного града Давньоруської держави по-різному висвітлюється в різних літописах. У найдокладнішій розповіді Галицько-Волинського ізводу відсутні дати приступу Батия до Києва й взяття міста штурмом. Загальноприйнятою датою падіння “матері міст руських” вважається повідана Лаврентіївським літописом: “Приключися [це. — Ред.] до Рожества Господня на Николинъ день” (Лавр. Стб. 447), тобто 6 грудня 1240 р. Це саме число повторюється в пізніх Новгородському IV, Софійському, Никонівському, Тверському, Густинському та ін. літописах (див., напр.: Воскр. С. 145; Никон. С. 117). Проте низка північноруських літописів (Псковський I, Супрасльський, Аврамки) називає іншу дату здобуття ворогом Києва, ще й точно окреслює термін облоги: “Приидоша татарове к Киеву сентября 5 и стояша 10 недель и 4 дня и едва взяша и ноября в 19, в понедельник” (огляд літописних версій взяття Батием Києва див.: Каргер М.К. Древний Киев. С. 509—510). Не існує можливості встановити дійсну хронологію подій облоги і штурму стольного града Руської землі ордами Батия.

И бѣ Батый у города и отроци его обьѣдяху градъ (673). Яскраві, емоційні і разом з тим конкретні подробиці облоги й штурму Києва монголо-татарами, ймовірніше від усього, запозичені літописцями від очевидця, а то й учасника тих драматичних подій.

Постави же Батый пороки къ городу, подле вратъ Лядьскихъ..., порокомъ же беспрестани біющимъ день и ноцъ, выбиша стѣны... (673). Лядські (пізніше їх назвуть Батиеві) ворота вели з міста Ярослава до Хрещатицької долини. Безперервно, вдень і вночі, ме-

тальні знаряддя били величезними кам'яними брилами по брамах і дерев'яних стінах, що стояли на земляних валах Ярославова міста (Каргер М.К. Назв. праця. С. 510). З розповіді галицького літописця стає відомо, що, коли нападники пробили стіни, кияни продовжували вперто захищатися на руїнах фортечних укріплень: *“И възыдоша горожане на избытыє [залишки. — Ред.] стѣны...”* Розпочався лютий, запеклий рукопашний бій: *“И ту бяше видѣти ломъ копѣйный и щитомъ скепаньє, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженнымъ”* (обидві цитати взяті з Галицько-Волинського літопису, 673).

Виснажені впертим і відчайдушним опором захисників Києва, монголо-татари, що понесли до того ж великі людські втрати, змушені були припинити наступ і дати собі перепочинок. Скориставшись із передишки, *“гражане же създаша пакы и другый градъ, около святыє Богородици”* (673). М.К. Каргер заперечив проти буквального розуміння слів нашого книжника як свідчення побудови навколо Десятинної церкви за миттєвий термін якогось тимчасового укріплення, як думали деякі вчені (див.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли. С. 424). “Слід пригадати, що розширена територія Ярославова міста, збудованого в 30-х роках XI ст., примикала до старих стін і ровів Володимирова міста, центром якого була згадана літописною розповіддю Десятинна церква. Залишки цих внутрішніх міських укріплень не лише у вигляді валу і рову, а й кам'яних воротних башт, існували аж до XVII ст. ...Саме ці старі укріплення, а зовсім не якісь збудовані знову за одну ніч, напевне, й були підготовлені до оборони в той час, поки відпочивали татари” (Каргер М.К. Назв. праця. С. 510—511). На ранок наступного дня битва відновилася з новою силою:

Наутріа же прійдоша [татари. — Ред.] на нѣ и бысть брань межю има велика; людемъ же збѣгшимъ на церковь на комары церковъныа, и с товары своими, отъ тягости повалившася с ними стѣны церковъныа, и пріатъ бысть градъ (673—674). Результати археологічних розкопок істотно доповнюють цю лаконічну розповідь. Кияни закріпилися на лінії валів міста Володимира, далі помалу відступали його вулицями, б'ючись на смерть за кожний дім і двір. Та сили були нерівні, вороже кільце стискалося. Монголо-татари оточили останніх захисників Києва в Десятинній церкві Богородиці. Навряд чи літописець вірно пояснив причину руйнування церкви в останню годину життя міста: могутня споруда, що стояла на товстелезних склепіннях, не могла впасти під вагою купки людей та їхнього малого майна. Найімовірніше, Десятинний храм розвалився під ударами татарських таранів і металюної артилерії (Каргер М.К. Назв. праця. С. 511; Толочко П.П. Древний Киев. С. 279). По здобутті й знищенні Києва й абсолютної більшості його жителів орди Батия ринули на Волинь і Галичину. Данило в той час перебував в Угорщині, де марно схиляв короля Бєлу IV до організації відсічі монголо-татарам.

И прійде [Батий. — Ред.] к городу къ Колодаяжну, и постави порока 12 и не може разбити стѣны... Видѣтъ же Кремлянєцъ и градъ Даниловъ, яко не възможно пріати єму, отиде отъ нихъ (674). Перелічені міста належали до нових, збудованих Данилом Романовичем у 30-ті рр. за останнім словом європейського фортифікаційного

мистецтва. Зокрема, Крем'янець і Данилів мали кам'яні стіни (а не земляні вали, що звичайно захищали давньоруські міста), були зведені на високих горбах, крутизна схилів яких утруднювала застосування інженерами Батия облогової техніки. Так, пороки (катапульти й балісти) були не в змозі кидати свої снаряди круто вгору (Котляр. Формирование. С. 152–153). Спеціальні дослідження археологами городища древнього Колодяжна (обманом здобутого Батиєм) показали, що він мав сильні укріплення й був збудований одночасно: і укріплення, і житла, і храми. Місто було зведене для захисту рубежів Волині від ворога (Гончаров В.К. Древний Колодяжин. С. 530).

У фондах Інституту історії матеріальної культури РАН у Петербурзі зберігається багате й систематичне зібрання предметів озброєння, побутових речей, прикрас тощо із розкопок М.К. Каргером городища древнього волинського міста Ізяславля (розташоване на східній околиці с. Городниця Шепетівського р-ну Хмельницької обл.). Місто було захищене трьома лініями валів і ровів; ще один ряд укріплень мав дитинець. Місто загинуло, коли туди вдерлися монголо-татари, підпалили його і перебили жителів. На городищі й особливо на валу, що захищав посад, була знайдена велика кількість предметів озброєння і захисних обладунків: бойові сокири, мечі, булави, наконечники списів і стріл, залишки шоломів, кольчуг і панцирів. Автор коментаря мав можливість ознайомитися з цією колекцією.

Орди Батия зустріли, таким чином, сильний опір на східних рубежах Галицько-Волинського князівства. “Укріплені городки на горішньому Тереві, Горині й Случі відбивалися до останнього воїна й гинули, поховавши під руїнами, що димились, трупи своїх героїчних захисників” (Каргалов. С. 126).

И прійде к Володимѣрю, и вѣзя и копѣмь и изби и не щадя, тако же и градъ Галичъ, и ины грады многы, имъ же нѣсть числа (674). Головні сили Батия після здобуття Києва рушили на Володимир-Волинський через волинські міста Колодяжин, Кам'янець, Ізяславль, Крем'янець, Данилів. Деякі менші корпуси завойовників спустошували інші райони Південної Русі, про що глухо згадується в наведеній цитаті. Монголи звичайно наступали дуже широким фронтом, “облавою”. Рашид-ад-Дін пише, що по взятті Києва монголо-татари “туменами” [корпусами. — *Ред.*] обходили всі міста Володимирські й завоювали фортеці й області, що були на їхньому шляху” (Тизенгаузен П. С. 37). Похід орд Батия на Волинь і Галичину тривав січень—лютий 1241 р., бо в середині березня того року вони вже вдарили на Угорщину (Грушевський. Хронологія. С. 229). Висловлювалося припущення, що Батий тому і не зміг здобути Данилова, Крем'янця і ще кількох міст, що їх облягали порівняно невеликі татарські загони, а основні сили хана ішли на Володимир (Каргалов. С. 126). З цим важко погодитися, бо літописець сповіщає, що для здобуття малого м. Колодяжина монголи поставили аж 12 пороків. Облогова ж техніка рухалась якщо не з основним військом, то принаймні з дуже великим його контингентом.

У джерелах першого сорокаріччя XIII ст. Володимир-Волинський виступає як велике, гарне та добре укріплене місто з високими валами, міцними дерев'яними стінами й баштами. У Літописці Данила Галицько-

го під 1232 р. розповідається, як угорський король Андрій II *“пришедию... Володимєрю, дивившюся єму, рєкшю, яко: “Така града не изобрѣтохъ ни в нѣмецкихъ странахъ”* (659). Вали м. Володимира, що збереглися до нашого часу, сягають 8 м висоти. Площа дитинця — 1,5 га. Оточена укріпленнями частина міста досягала 66 га. Місто стояло в заболоченій місцевості, що утруднювало підходи до нього (Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире-Волынском. С. 119—122). Татаро-монголи штурмом здобули Володимир після короткої облоги. Про майже цілковите знищення міста свідчать емоційні рядки Галицького літопису: *“Не бѣ бо на Володимєри не осталъ живый, цєркви прєсвятѣя Богородици исполєсна трупѣя, и инѣя цєркви наполєны быша трупѣя и телєсь мєртвѣыхъ”* (676). Утім, навряд чи все населення міста було вирізане поголовно ворогом, бо життя у Володимирі відновилося досить швидко по Батисевій навалі. І без того людські втрати були величезні й разючі. Археологами знайдено на всій території міста багато людських залишків з розрубаними кістками і черепами, що були пробиті великими залізними гвіздками. Львівський археолог А. Цинкаловський вважав, що битва за місто була довга й запекла, татари з великими труднощами здобули його і помстилися на полонених, піддавши їх страшним тортурам (Цинкаловський А. Княжий город Володимир. С. 33 та ін.). Такі самі черепи з гвіздками в них знайдено археологами і в Києві, у шарах 40-х рр. XIII ст.

Батый... иде еъ Угры. Король же Бѣла и Коломанъ срѣтѣша и на рѣцѣ Солонѣ; бившимся имъ полкомъ, бежаша угре, и гнаша ихъ татарє до рѣкы Дунаа (674). 12 квітня 1241 р. одна з армій Батия завдала нищівної поразки 60-тис. військові угорського короля Бели IV і його брата Коломана при р. Сайо в долині Моги, оточеній горбами Токая. Залишки угрів розбіглися, хто куди. Сам Бела IV утік спочатку до Загреба, звідки марно благав про допомогу германського імператора Фрідріха II і папську курію (Пашуто. С. 222). Невблаганна доля в особі хана Батия покарала Бєлу IV за політичну короткозорість, егоїзм та боягузливість. Дізнавшись наприкінці 1240 р. про наближення монголо-татар, він відмовився допомогти Данилові й послав палатина Діонісія закрити проходи в Карпатах, наївно і марно сподіваючись, що ворог обмине його країну. За це й поплатився, про що з осудом пригадав галицький літописець:

Преже того ехалъ бѣ Данило князь къ королеви еъ Угры, хотя имѣти с нимъ любовь сватѣства: и не бы любовь мжи има (674). Без сумніву, Данило Романович запропонував Белі IV укласти союзну угоду, скріплену династичним шлюбом. Та угода, ймовірно, передбачала об'єднання сил проти монголо-татар, від чого король ухилився, побоюючись війська і гніву Батия.

И прієха [Данило. — Ред.] в Синєводьско в манастирь святѣя Богородица... Иде изъ Угоръ в Ляхы на Бордусєв, и пріїде в Судомирь (Сандомир) (675). Місто Синєводськ лежало на шляху з Галича до Угорщини, про що свідчить наведений текст. Воно розташоване в долині, де зливалися річки Опір і Стрий (нині с. Верхнє Синєвиднє Сколівського р-ну Львівської обл.). На видовженому мисі, що здіймаєть-

ся над долиною, в давньоруські часи існував монастир. Його невелика садиба (всього 0,5 га) була оточена глибокими ровами і високими валами, на яких височіли дерев'яні стіни. Монастир стояв на території укріпленого мисового городища площею 4,5 га (Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі. С. 13). Усе це робило Синеводськ справжньою фортецею. Щодо Бардуєва, то фахівці з історичної географії здавна ототожнювали це місто з Бартфельдом на р. Тополії в суч. Угорщині, на північ від Епернеша (Барсов. Очерки. С. 111; Середонин. С. 187).

Иде [Данило. — Ред.] въ землю Мазовецкую къ Болеславу, къ Кондратову сынови; и вдасть ему князь Болеславъ градъ Вышегородъ (675). Цей текст звичайно коментують як свідство особливо тісних тогочасних стосунків Мазовії з Руссю (див., напр.: Włodarski. Alians. S. 612). Справді, так тепло зустрічали в ті часи лише союзника, незважаючи на те, що Данило став вигнанцем, його дальша доля залишалася неясною. Коли Конрад I 1247 р. помер, Данило взяв участь у пологодженні суперечок за мазовецький престол поміж його синами, сприяв законному воєнній його старшого сина Болеслава. Останній прожив по тому зовсім недовго і перед кончиною, як зауважив наш літописець, “*вдасть Мазовешь брату своєму Сомовитови, послушавъ князя Данила*” (691).

Історики не раз відзначали, що добрі стосунки й договірні відносини поміж Галицько-Волинською Руссю і Мазовією стали особливо близькі з 20-х рр. XIII ст. Мазовецькі князі прагнули звичайно спертися на галицько-волинських у своєму суперництві з государями інших польських земель, насамперед Малополющі. Приязні відносини Русі й Мазовії багато в чому ґрунтувалися на династичних шлюбах, що було звичайною дипломатичною практикою в середньовіччі. Конрад одружився з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, котрий кілька років (1206–1208, 1210–1211) княжив у Володимирі-Волинському. Сини Конрада взяли в дружини князівен з роду Романовичів (Włodarski. Alians. S. 611). Утім, думка О. Бальцера, підтримана М. Баумгартенем, ніби Земовит був одружений з не знамою на ім'я дочкою Данила Романовича (Baumgarten. Tabl. XI, 8), не знаходить підтвердження в джерелах.

Конрад I мазовецький ворогував із Болеславом Соромливим краківським, котрий вступив на престол Малополющі після загибелі в битві з монголами під Легницею 1241 р. його батька Генріха II Побожного. А 1243 р. Конрад I із синами був розбитий Болеславом у битві під Суходолом. Але того самого року Конрад I спустошив землю краківську і околиці Кельце, підбивши Романовичів до наїзду на Люблін. 1244 р. Конрад I напав на Сецехівську і Любельську (Люблінську) землі, згідно з свідченням Я. Длугоша (Długosz. Ks. 7. S. 55). До цього Б. Влодарський додає, що того року на Люблінщину увійшли Данило й Василько Романовичі. Вчений виходить із свідчень Галицько-Волинського літопису (Włodarski. S. 125). Помер 60-літній Конрад I 31 серпня 1247 р. (Długosz. Ks. 7. S. 55; Geisztor. Mazowsze. S. 127). У Вишгороді Мазовецькому Данило дочекався часу, коли монголо-татарські полчища залишили Галицьку і Волинську землі, після чого вступив на землю Волині:

И прійде къ граду Дорогычину, и вѣсхоти внити въ градъ, и вѣстьно бысть ему, яко: “Не увидеши въ градъ!” (675). До на-

вали Батия здавалося, що Данило Романович якщо не остаточно, то надовго здолав боярську опозицію, коли заволодів батьковим престолом і відновив Галицько-Волинське велике князівство. Та вторгнення монголо-татар не лише завдало величезних людських і матеріальних втрат. Воно в корені підірвало князівську владу, і без того серйозно послаблену загибеллю цвіту воїнства, дружинників і “пешцев” під час оборони волинських і галицьких міст. Тому велике боярство, що вимушено скорилося Данилові 1238 р., скористалося моментом і знову підняло голови. І не лише галицьке, а й волинське, що засвідчує наведений фрагмент літопису: адже “держатель града” Дорогичина був, певно, волинським боярином з оточення Романовичів. Найімовірніше, це сталося в середині — 2-й пол. березня 1241 р. (Грушевський. Хронологія. С. 30).

Ростиславъ же Вѣлодимеричъ прійде къ Данилу в Холмъ, одрѣжалъ бо бѣше Богъ [Холм. — Ред.] отъ безбожныхъ татаръ (676). Цей Ростислав був сином давнього союзника Романовичів, київського князя Володимира Рюриковича, котрий помер у березні 1239 р. Невідомо, де перебував Ростислав Володимирович після того. Помер він згодом 1242 р. (Baumgarten. Tabl. IX, 22, 36. P. 41, 42). Літопис свідчить, що Батий не зміг здобути неприступний Холм так само, як і Бурундай 1259 р.

Михаилъ [Всеволодич. — Ред.] ...иде въ Києвъ и живяше подъ Києвомъ въ островѣ; а сынъ его иде в Чернѣговъ Ростиславъ (676). Красномовний запис, що посередньо свідчить про знищення Батием горішнього міста Києва, в якому не залишилося не те що незруйнованого палацу, а й просто доброго і великого будинку, в якому міг би жити князь. Хоча, як свідчать пізні літописні ізводи й матеріали археологічних розкопок останніх років, життя на київській “Горі” продовжувалося. Михайло ж і надалі вважав себе великим князем київським, тому й поступився чернігівським столом на користь сина.

Бояре же галицьстїи Данила княземъ собѣ называху, а сами всю землю дрѣжаху; Доброславъ же вѣкняжилъся бѣ и Судьичъ, поповъ внукъ,... и вѣшедъ въ Бакоту все Понизье прїя, безъ княжа повеленїа, Григорїа же Васильевича себѣ горнюю страну Премышльскую мысляше одрѣжати; и бысть мятежь великъ въ земли и грабежь отъ нихъ (676). Повторилася політична ситуація середини другого десятиріччя XIII ст., коли бояри шматували на частини Галицьку землю, а найбільший серед них — Володислав навіть видерся на князівський престол. Утім, не варто буквально розуміти слова галицького повістяря про “вокняжіння” попава внука в Галицькій землі. Що ж до Бакоти, то вона входила до системи укріплених міст і замків на середній течії Дністра, який був південним рубежем Галицького князівства з 40-х рр. XII ст., тобто з часу його створення. Щоправда, більшість із цих міст, зокрема Бакота, вперше згадується літописцями пізніше, в 1-й пол. XIII ст. Проте існують підстави вважати, що вони виникли в середині XII ст. Так, археологи виявили в Бакоті залишки укріплень XII—XIII ст. і посада давньоруського часу з слідами залізобного виробництва. Ймовірно, Бакоту збудували в середині — 2-й пол. XII ст. як оборонну фортецю, а згодом, у 1-й пол. XIII ст., вона обросла посадом (Котляр. Формирование. С. 107—108). З наведеної

вище розповіді літопису так само, як і з низки наступних, можна зрозуміти, що Галицько-Волинське князівство тоді знову децентралізувалось і переживало новий етап феодальної роздробленості. Була, зокрема, підірвана система земельних пожалувань за відбування воїнської служби (Котляр. Літопис. С. 77), про що яскраво свідчить наступний епізод:

Доброславу же рєкшию: “Дахъ има Коломью”; Якову [стольнику Данила. — Ред.] же рєкшию єму: “Како можєши безъ повелєніа княжа отдати ю сима, якъ велиции князи дрѣжатъ ю, сію Коломью, на роздаваніє оружникомъ” (677). У вітчизняній науці здавна дискутували щодо того, яким було феодальне землеволодіння в Давній Русі: вотчинним (безумовним) чи помісним (умовним). Один із найбільших знавців проблеми Л.В. Черепнін писав з цього приводу: “Напевне, бояри і княжі “мужі” служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей про умовні земельні держання типу пізніших помість” (Черепнін Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности. С. 161). В історіографії встановилася думка, за якою роздавання князівських (державних) земель служилим людям почалося в середині XV ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття (див., напр.: Носов Н.Е. О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV—XVI вв. С. 4). Однак Б.О. Рибаків упевнено пише про існування в XII—XIII ст. на Русі значного прошарку людей, котрі служили з помість: “Рицарственне XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів — “детских” або “отроков”, і неспокійних вершників торків та печенігів” (Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. С. 478). На жаль, вчений не навів джерельних аргументів на користь сказаного. Процитовані рядки Літописця Данила Галицького зі словами *“дрѣжатъ ю, сію Коломью, на роздаваніє оружникомъ”* (677) свідчать про існування умовного землеволодіння і землекористування в Галицько-Волинській Русі.

Із вищесказаного випливає, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавалися військовим людям, котрі мусили за них служити своїм князям-сюзеренам. Перед нами — типове умовне феодальне володіння — бенефіцій або феод. Важливо відзначити, що такі феоди виділялись у порубіжних областях, особливо небезпечних з огляду на можливість ворожих вторгнень. У зв’язку з цим можна пригадати численний прошарок “слуг войсковых” на українських землях Великого князівства Литовського, яких у XV—XVI ст. також розселяли поблизу кордонів, надаючи їм земельні наділи з обов’язком відбування військової служби.

Літопис дає змогу, отже, стверджувати існування в Галицько-Волинській Русі укоріненої й розробленої помісної системи. Ї не лише князі, а й великі феодали, як-от Доброслав, роздавали землі своїм васалам в умовне володіння (“держание”). На нашу думку, про це свідчать, щоправда, непрямо інші слова галицького літописця, що належать до більш ранніх часів. Приблизно 1214 р. кілька південноруських князів у союзі з польським князем Лешеком Білим заходилися виганяти з Галича боярина Володислава, котрий там вокняжився. У поході взяв участь 13-річний Данило, що сидів тоді в маленькому волинському

місті Кам'янці: *“Лєстько же поя Данила с Камєнца, а Олєксандра [Всеволодича. — Ред.] из Володимєра, а Всеволода [Всеволодича. — Ред.] из Бєлза, кождо ихъ сь своими вои, бѣ бо вои Даниловы болшии и крѣпльшии, бѣше бояре велиции отца єго вси у него”* (632). З цього свідчення можна зробити висновок, що в Данила Романовича, тоді ще князька дрібного Кам'янця, було більше, ніж у інших князів, воїнів, лише тому, що вірні йому великі бояри батька привели власні зағони. Слід гадати, що ці зағони складалися як з утримуваних самими боярами дружинників, так і з їхніх васалів і поставлених ними ратників: васали теж “держали” земельні наділи за умови служити самим і постачати з них воїнів на перший заклик сюзерена (Котляр М.Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі. С. 34–36). У джерелах існують й інші докази побутування помісного землеволодіння в Галицько-Волинській Русі.

Присла Доброславъ [Данилові. — Ред.] на Григорія, рече, яко: “Невѣренъ ти єсть”, — противляєшся єму [Григорій. — Ред.], и самъ хотяє всю зємлю одрѣжати (677). Це звернення всевладних, здавалось би, Доброслава з Григорієм до князя, якого вони ще зовсім недавно публічно зневажали, багато про що говорить. Насамперед про укоріненість в суспільній правосвідомості й звичаєвому праві системи сюзеренітету-васалітету. Данило визнавався суспільством як законний і авторитетний государ. Він, поза сумнівом, докладав великих зусиль до відновлення своєї верховної влади і, мабуть, швидко зміцнював своє становище. Тому, коли Доброслав посварився з Григорієм і їм не пощастило дійти згоди, цим боярам нічого не залишалось, як звернутися за справедливим судом до свого пана і сюзерена. Данило Романович скористався з ситуації й звелів ув'язнити бунтівних бояр. Це був великий успіх Романовичів у боротьбі з боярством за відновлення цілісності Галицько-Волинського князівства.

Ростиславъ сѣбралъ князи болоховськые и останокъ галичанъ, прїїде ко Бакотѣ (677). Скориставшись із послаблення влади Романовичів у Галицько-Волинській Русі, Ростислав Михайлович відважився спробувати повернути собі Галич і вступив у союз із “болоховськими князями”, залучивши до справи ще й частину галицького боярства. Ці болоховські князі так само, як і Болоховська земля, в якій вони купно, мабуть, правили, належать до числа загадок давньоруської історії. Згідно з свідоцтвами Галицько-Волинського літопису (з врахуванням даних актового матеріалу XVI–XVII ст.), Болоховська земля простяглась у верхів'ях Південного Бугу, басейнах річок Горині, Случі й Тетерева (Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории; його ж. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болоховської землі. Літописці XII–XIII ст. називають вісім болоховських міст: Болохов, Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городище, Божський і Дядьків.

Самим болоховським князям присвячена чимала наукова література. Їх навіть приймали за волохів чи торків, але більшість істориків упевнена в їхній приналежності до слов'ян. Слід вважати спрощеним погляд на болоховських князів як на місцевих, головним чином, галиць-

ких бояр, яких помилували татари, і за це вони визнали владу Орди і служили їй. Найближчою до істини видається нам версія М.С. Грушевського, за якою болоховські князі очолювали незалежні від будь-якого князя міські й сільські общини. Вчений слушно називав їх поборниками обласної самостійності й противниками централізованого державного ладу. Йому належить тонке висловлювання: “Репрезентантами князівсько-дружинного ладу вони не були, а були князями в значенні переддружиннім” (Грушевський. ІІІ. С. 155–157).

Як встановлено наукою, Галицьке князівство виникло досить пізно порівняно з іншими князівствами Південно-Західної Русі: лише на початку 40-х рр. XII ст. Воно розвинулось із територій двох волостей: Теревольської й Перемишльської, що перебували у володінні князів з династії Ростиславичів, а також завдяки освоєнню земель на півдні, заході і півночі. Тільки наприкінці XI — початку XII ст. у центральній частині Галицької землі, що почала формуватися, виникають нові феодальні міста Звенигород і Галич (див.: Котляр. Формирование. С. 75–117). Та навіть на початок XIII ст. Галицьке князівство залишалось не досить консолідованим. Тому, як тільки загинув 1205 р. великий князь Роман Мстиславич, воно знову стало роздробленим. Слабкість центральної влади в Галицькій землі, недостатня “окняженість” (одержавленість) її території були головними причинами того, що її окраїни майже не відчували на собі цієї влади, тим більше — території, розташовані на стику кількох князівств чи земель. А Болоховська земля якраз лежала там, де сходилися Київська, Галицька і Волинська землі. Тому є підстави вважати, що вона залишалася незалежною і в XII — 1-му 40-річчі XIII ст. була поза державною структурою будь-якого князівства, аж поки на неї не поширили владу Романовичі. У цій землі, певно, зберігалися суспільні відносини, властиві пізній фазі існування родоплемінного ладу. Не випадково літописці ні разу не називають на ім’я жодного з болоховських князів: тамтешнє суспільство перебувало на стадії, коли влада вождя ще не стала спадковою, а сам він не піднісся над племінною верхівкою. Не можна прийняти думку, ніби болоховські князі були якимись закутними Рюриковичами. Якби вони були Рюриковичами, то літописці обов’язково назвали б їх всіх на ім’я, зафіксували часи народження, одруження й кончини (Котляр Н.Ф. Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли). С. 98–103).

Курилови же сущу печатнику тогда в Бакотѣ... (678). Наведений далі епізод належить до осені 1241 р. (Грушевський. Хронологія. С. 30). Цей Кирило, що вперше згадується в тільки-но наведеному фрагменті Галицького літопису, був найближчою до Данила в його оточенні людиною, “печатником”, тобто охоронцем князівської печатки (канцлером). Близько 1243 р. галицький літописець називає його митрополитом, але висвячення Кирила в сан сталося під час його поїздки до Нікеї близько 1246 (Грушевський. Хронологія. С. 33), де тоді перебував православний патріарх. Кирило розійшовся з Данилом через стосунки того з папським престолом і від’їхав до Олександра Невського, у Володимир-на-Клязьмі, де перебував з 1251 по 1264 р., тобто до смерті цього князя. В 2-й пол. 60-х — у 70-х рр. жив у Києві й обіймав посаду загальноруського митрополита. Помер 21 листопада 1281 р. у Переславлі Залеському (Чере-

пнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого. С. 245—251; Творогов О.В. Кирилл. С. 225—227). Як видно з подальшої розповіді літописця, в той час Кирило був одним із полководців Романовичів.

Слышавъ же Данилъ приходъ Ростиславль съ князи болоховьскыми на Бакоту, абіе устребися на ня: грады ихъ огневи предасть и гребля ихъ роскопа (678). Як писав М.С. Грушевський, “під час походу Бату, коли руські князі розтікалися куди бачили, болоховські князі чи їх городи пішли назустріч сій татарській грозі: піддалися добровільно татарам, і за це були помилувані, а, опираючись на татарську протекцію, по тім з іще більшим завзяттям виступили проти Данила” (Грушевський. III. С. 157). Подібна зрада загальноруських інтересів, ще й напад болоховських князів на Галицьку землю страшенно розлютили Данила Романовича:

Данилъ же на ня болшу вразьду дѣржа, яко отъ татаръ надежу имѣаху (679). Цим пояснюється жорстокість каральної акції Романовичів проти болоховців. Бо прислужництво перед Ордою було страшним гріхом в очах суспільства. Викриваючи зрадництво і облудність болоховських князів, літописець пригадає, як свого часу Данило захистив їх від мазовецького князя Болеслава: “*Онѣмъ же однако не помнящимъ добродѣянія, Богъ возмездіе [и]мъ дастъ*” (679). Так підсумував галицький книжник події розгрому болоховських князів. Похід Данила на них, виходячи з логіки розповіді й послідовності розвитку подій, стався пізньої осені 1241 р. М.С. Грушевський умовно датував його осінню—зимою 1241/42 р. (Грушевський. Хронологія. С. 30—31).

Ростиславъ же однако не престаяше отъ злости своєї, но воя собралъ и Володислава невѣрнаго, пойдѣ на Галичъ (679). Імовірний час нового походу Ростислава Михайловича на Галич — весна 1242 р. (Грушевський. Хронологія. С. 30). Ростислав знову зробив ставку на великих бояр, ворожих Романовичам — та чи не виходила ініціатива походу від них самих? Про це можуть свідчити слова Володислава, сказані ним Ростиславу: *Яко: “Твой єсть Галичъ”, а самъ прія тысящу отъ него*” (679), тобто став тисяцьким. Тими словами боярство в особі Володислава давало Галич Ростиславу в обхід законного князя Данила. “Печеря Домамира” — звичайно дослідники тлумачать цей топонім як назву якогось урочища поблизу Галича (Зубрицький. С. 138). Однак це суперечить супутнім словам літописця: “*И прельсти его [жителів. — Ред.] Володиславъ, и вдашася [вони. — Ред.] Ростиславу*” (679) — йдеться про якесь поселення, бо в урочищах жителів, та ще й організованих у громади, не буває.

Данилъ и Василко, собравши воя своя, скоро пойдоста на нихъ [Ростислава з Володиславом. — Ред.]. *Онъ же* [Ростислав. — Ред.] *не стерпѣвый, бѣже изъ Галича до Щекотова, и с нимъ же бѣжа Артемій, єпископъ Галицькій, и ины галичане* (679). Літописець з граничною для нього чіткістю зображує розстановку політичних сил у тогочасному Галичі. За Ростиславом стояли глава одного з боярських кланів Володислав, “ини галичане”, тобто інші бояри, і навіть єпископ Артемій, що скомпрометував себе єднанням з боярськими олігархами і небезпідставно боявся караючої длані Данила. Чернігівсь-

кого княжича, за яким гнались Романовичі, врятувала лише звістка, що *“Татарове суть вийшли изъ земли Угорское, идуць в землю Галицкую”* (679). Локалізувати Щекотов не видається можливим. М.П. Барсов указував на городище поблизу с. Глинська Жовківського повіту недалеко від Львова (Барсов. Словарь. С. 118). Однак те городище занадто віддалене від Галича, щоб відповідати літописному Щекотову.

Даниль же дворецкого посла на Перемышль, на Костянтина рязанского, посланного отъ Ростислави, и владыци перемышльскому коромолующу с ними ему [проти Данила. — Ред.] (679). За відомостями В.Т. Пашуто, Костянтин рязанський був “служилим” князем Ростислава Михайловича, сидів його намісником у Перемишлі, а коли дворський Андрій напав на те місто, утік до Угорщини й відіслав свого сина Остафія (Євстафія) до Литви (Пашуто. С. 139, 149). Євстафій Костянтинович загинув 1264 р. у Литві (див.: Донской. № 259. С. 101; № 383. С. 137; № 498. С. 169). За свідченням Лаврентіївського літопису, той Костянтин був рязанським князем 1217 р., коли допоміг братові Глібу винищити інших братів, і вбивці поділили між собою владу в Рязанському князівстві (Лавр. Стб. 440—441). Дальші чверть століття його життя не відомі літописцям. Не ясно, як він опинився в підручних у Ростислава Михайловича. Костянтин був третім сином рязанського князя Володимира Глібовича (Донской. № 259. С. 101).

Андрей же не удаси [не застав. — Ред.] *его* [Костянтина. — Ред.], *но удаси владыку и слуги его разграби гордѣи, словутнаго псвца Митусу, дресле за гордость не восхотѣшу служити князю Данилу, связаннаго приведоша...* (679—680). Галицький повістяр підкреслює, що в Данила Романовича вистачало сили, щоб гасити вогнища боярської й церковної опозиції. На нашу думку, той Митуса (ймовірно, зменшувальне ім'я від Дмитрія) був кимось на зразок західноєвропейських трубадурів, більшість яких оспівувала феодальну анархію. Він, мабуть, не випадково служив перемишльському єпископу, розпалювачеві тієї анархії, й свого часу гордо відмовився співати для князя Данила (Котляр. С. 134—137).

Слышавъ же короля [Михайло Всеволодич. — Ред.] *вдалъ дочеръ за сына его, и бѣже у Угры* (680). Час шлюбу Ростислава з дочкою Бели IV не названий жодним із джерел. За підрахунками М.С. Грушевського, він міг відбутися 1243 р. (Грушевський. Хронологія. С. 31). По тому, як *“король же угорскій и сынъ его Ростиславъ чести ему не сотвориша”* (680), Михайло в гніві вернувся до Чернігова.

Оттуду еха Батіевы, прося у него волости своєї (680). Далі галицький літописець коротко розповідає про вбивство Михайла Всеволодича в Сараї, що сталося внаслідок його відмови виконати язичницький обряд. Дату кончини Михайла 20.XI.1246 р. подає Лаврентіївський літопис (Лавр. Стб. 471). Загибель Михайла і його ближнього боярина Федора була витлумачена давньоруським суспільством як мученицька смерть за християнську віру. Обидва вони були канонізовані руською церквою. Поряд з лаконічними розповідями літописів про їхню загибель в Сараї було створене “Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора”, що має кілька різновидностей, редакцій і варіантів. У науковій літературі воно за давньою традицією називається та-

кож Житіє. “Сказание” дійшло до нас у великій кількості списків, воно включено до кількох пізніх літописів, зокрема Воскресенського (Воскр. С. 152–156) (Дмитриев Л.А. Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора. С. 412–416).

Данилови же со братомъ Василкомъ, заративъшимася со Болеславомъ, княземъ лядьскімъ... (681). 1243 і 1244 рр. Данило й Василько Романовичі двічі ступали на польські землі. Це з’ясовується при співставленні свідчень Я. Длугоша з даними Галицько-Волинського літопису. 1243 р. руське військо рухалося чотирма шляхами на краківського князя Болеслава. Сам Данило воював в околицях Любліна, його брат — поблизу Зволі і в басейні р. Лади, а воевода Андрій добрався до Сандомира. Інший воевода Вишата воював на Підгір’ї, як свідчить Галицько-Волинський літопис (Labuda. S. 148). 1244 р., рухаючися південним порубіжжям Люблінщини, Данило дістався р. Сяну в районі м. Завихоста. У відповідь на це рицарство краківське і сандомирське вдерлося на Волинь у районі Холма, що викликало новий похід Романовичів на Польщу. Зібравши військо й облогові машини, вони пішли на Люблін і обложили місто. Данило уклав із залогою Любліна мир при умові, що вона не допомагатиме своєму князеві. З літопису не ясно, чи Данило тоді заволодів Любліном. Та Я. Длугош твердить, що так воно і сталося. Х. Лябуда вважав, що Длугош описував кампанії 1243 і 1244 рр., користуючись двома групами польських джерел: 1. Рочнік капітульний Краківський і Хроніка Великопольська; 2. Невідома польська хроніка, добре обізнана з руськими справами (Labuda. S. 148–149). Під тим самим 1244 р. Я. Длугош зафіксував повторний напад війська Романовичів на Люблін і його округу. За його відомостями, Данило спустошив Люблінську землю, заволодів і замком Любліна, і самою Люблінською землею. Посередині замку руський князь збудував з цегли круглу башту, зміцнивши його, а місто обніс валами і ровами (Długosz. Ks. 7. S. 57; Włodarski. S. 145; Idem. Rola Konrada. S. 38–39).

Повелѣста [Романовичі. — Ред.] престроити праща, иные суды на взятіє града, и пойдоста на градъ Люблинъ (681). Це свідчить, що військо Романовичів використовувало металюну артилерію й іншу облогову техніку, що в розібраному вигляді була доставлена до Любліна з Холма. Дійовість цієї техніки (“мечущимъ же пращамъ и стреламъ [з баліст. — Ред.] яко же дождю идуца на градъ ихъ” — 681) примусила обложених просити миру.

Ростиславъ же моливъ угоръ много, просився у тестя, да выйдець на Перемишль (681). Велика за обсягом розповідь літопису про похід Романовичів на Люблін перебивається іншою: про напад Ростислава Михайловича з уграми на Галицьку землю й битву з військом Данила. Вважається, що цей похід відбувся в 1243 — на початку 1244 р. (Грушевський. Хронологія. С. 31). Однак уже багато років тому Л.В. Черепнін висловив припущення, що тут уміщено видозмінений і скорочений опис походу і битви, які сталися 1245 р., інакше кажучи, що існують дві редакції того самого епізоду: коротка (яка починається наведеними тільки-но словами) й поширена (про події 1245 р.). Тому що обидва рази розповідь починається тотожно: Ростислав “умоливъ” тестя дати йому угрів і напав на Перемишль; битва відбувається на річці (Січниці або Ся-

нові); у ній обидва рази бере участь Лев Данилович; серед активних учасників обох походів згадуються ті самі бояри (Андрій, Яків та ін.); обидва рази небіж Данила Всеволод замість того, щоб допомогти дядькові, кидається навтьоки (Черепнин. С. 250).

Приєднуємось до цієї добре аргументованої думки Черепніна. Мабуть, вигадану розповідь про напад Ростислава на Перемишль 1243 або 1244 р. галицький літератор умістив для того, щоб у перебігу викладу історій про польський, литовський та ятвязький походи Романовичів підвести свого читача до кульмінаційної події в їхніх стосунках із чернігівськими князями — вирішальної битви під Ярославом 1245 р. Тому, як ми переконані, не варто серйозно розглядати описану літописцем битву на р. Січниці, бо її насправді не було. Звернемо увагу лише на заключні слова розповіді про ту уявну битву: “Данилови же бывше вѣсти [про напад Ростислава. — Ред.], поиде собра вои многи и пѣсци [знову підкреслюється визначна роль Данилової регулярної піхоти. — Ред.] и прогна [Ростислава. — Ред.] изъ земли, и иде во Угры” (682).

Прийдоша литва и воєваша около Перестънници... И бысть радость велика во градѣ Пиньску о побѣдѣ Данила и Василка... (682). Цей литовський набіг стався, ймовірно, на початку 1244 р. (Грушевський. Хронологія. С. 31–32). Згадка Пінська, стольного града дрібного удільного князівства, не раз повторюється в Галицько-Волинському літописі. Звичайно ці згадки не в’яжуться з основною тканиною літописної розповіді й створюють враження штучних, що вийшли з-під пера пізнішого редактора чи навіть укладача всього Галицько-Волинського ізводу. У зв’язку з цим заслуговують на увагу спостереження над нашим джерелом великого знавця давньоруського літописання А.М. Насонова. Особливо важливим здається нам його головний висновок: “Спільний оригінал Іпатіївського і Хлебниковського списків ... писався, напевне, в Турово-Пінському князівстві”... Можливо, коли в Пінську писали володимиро-волинський звід, то до нього було зроблено кілька інших вставок (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 230–231). Тому-то пінський книжник-патріот і робив такі вставки до Галицько-Волинського ізводу, прагнучи, що б там не було, піднести в суспільній думці своє маленьке й закутне князівство. Про це ж саме, як нам здається, говорять і згадки про Пінськ у наступній розповіді про набіг Литви на Волинь. Щоправда, у них Пінськ все ж таки є одним із тих міст, навколо яких відбувалися воєнні дії.

Воєваша литва около Мельници, [Лековни], великъ плѣнь прияша (682). Дату цього епізоду встановити важко, бо “літописець тут збирає історії литовських набігів з різних часів” (Грушевський. Хронологія. С. 32). За нашими підрахунками, цей напад литовців на Волинь стався ще до Ярославської битви 1245 р., у 1244 або на початку 1245 р. Мельниця розташована на притоці р. Стоходу Мельниці. Місто давньоруських часів мало чималі розміри, його городище правильної круглої форми сягало півверсти в діаметрі (Андрияшев. С. 59). Тепер це с. Мельниця Ковельського р-ну Волинської обл. Лековня (село чи, може, невелике місто) лежало поблизу Мельниці, де збереглося урочище Лековня. Висловлювалася думка, що це може бути нинішнє с. Лукове на р. Стирі (Андрияшев. С. 59).

Преже [же] войны Даниловы черниговское, сѣдючи ему [Данилові. — Ред.] в Галичи, а Василку въ Володимѣру (683). Своєрідна інтродукція, що підводить читача до масштабного вирішального зіткнення Романовичів з чернігівським княжичем Ростиславом, якого підтримувала Угорщина, яке сталося того самого року, коли зроблено цей запис.

Восваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна (683). М.П. Барсов вважав, що цим поселенням на північному заході Волині відповідало с. Бусовно на шляху з Красно до Блодави (Володави), на одній широті з Угровськом; на південь від того села розташоване с. Оцкорже (Барсов. Словарь. С. 121). Дещо інакше локалізував названі в літописі поселення О.М. Андріяшев: “Ще далі на південь [від м. Андреева. — Ред.], поруч, стояли міста Бусовно, нинішнє с. Бусовно поміж Холмом і Верещиним, і Охоже, нині с. Охожа в околицях Стовп’я”. Історик відкидає назву Оцкорже, вказану М.П. Барсовим (Андріяшев. С. 93).

Убито бысть князей 40, и инѣ мнози избѣени быша (683). Така велика кількість загиблих у бою “у ворт Дорогычинських” ятвязьких “князів” свідчить уже сама по собі про те, що ятвязьке суспільство перебувало тоді на тій стадії існування родоплемінного ладу, коли племінна верхівка ще не піднеслася над народною масою, а окремі вожді не виділилися серед загалу тих “князів”, котрі насправді були головами племен чи навіть великих родів.

Василко бо бѣ възрастомъ [на зріст. — Ред.] середній, умомъ великъ и дрѣзостію [тут: хоробрістю. — Ред.], иже иногда многожды побежаше поганые... Скомондъ бо бѣ влѣхъ и кобникъ [ворожит. — Ред.] нарочитъ, борзъ же бѣ яко [и] звѣрь, пѣшь бо ходя повоева страну Пиньскую [знову Пінськ! — Ред.], и инѣ страны (683). Образ Василька Романовича намальований уривчасто і скупю; відзначено, що він був середній на зріст, великого розуму й хоробрості, багаторазово перемагав “поганих”, у даному разі литовців і ятвягів. Цей маловиразний образ, однак, ґрунтується, на нашу думку, на дружинному фольклорі, принаймні на усних джерелах того часу. Так само зображено, хоча й більш яскраво, в дусі давніх фольклорних традицій ятвязького воєводу Скомонда. Наведемо як близьку паралель уривок панегірика Романові Мстиславичу, яким відкривається Галицько-Волинський літопис: “Отъ него [половецького хана Отрока. — Ред.] родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу”. Панегірик Романові, як твердять деякі історики й фольклористи, побудований на якійсь половецькій пісні (Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописи. С. 391–393). Та навряд чи та пісня була половецькою — бо в ній оспівані подвиги Романа в битвах з половецькими ханами, перемоги над ними, що було б більш природним для руської дружинної пісні.

По томъ же [в Іп. списку: въ лѣто 6757] Ростиславъ молися тестеву своему королеви, да пошлетъ ему воя на Данила... Иде в Лядскую землю и молися Лестьковой и убѣди ю, да пошлетъ с нимъ ляхы... (684). Угорський король Бела IV ще 1244 р. вирішив реалізувати свій план загарбання Галича. Він не сумнівався в переможному закінченні походу (Włodarski. S. 126–127). Слід погодитися з датуванням початку цієї масштабної кампанії Ростислава липнем 1245 р. (Грушевський. Хронологія. С. 32). Ростислав Михайлович чернігівський,

що одружився незадовго перед тим з дочкою угорського короля Бели IV Анною, як писав М.П. Дашкевич, “відзначався надзвичайно неспокійним характером, властивим усій чернігівській лінії князів” (Дашкевич. С. 50). Справа, однак, не в характері Ростислава, а в тому, що його обрала формальним главою боярська опозиція Данилові в Галицькій землі. Влучно зауважив з цього приводу історик середини минулого XIX століття С.М. Палаузов: Ростислав був “різким виявом удільного періоду” (Палаузов С.Н. Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае. С. 26) — дії князя тягнули Русь ще глибше у вир феодальної роздробленості.

“Лестькова” удова, матір князя Болеслава Соромливого, була руською, дочкою одного з волинських удільних князів Інгвара Ярославича. Близько 1207 р., за свідченням Галицького літопису, “седе Ингвар в Володимере; поя у него Лестько [Лешек Білий. — *Ред.*] дщерь”. Польські джерела називають її Гремиславою й русинкою. Вона померла у Кракові 1258 р. (Balzer. S. 263–266; Baumgarten. Tabl. XIV, 6. P. 60.). М.С. Грушевський не зовсім обґрунтовано вважав, що шлюб Лешека з Інгварівною відбувся в 1208 чи 1209 р. (Грушевський. III. С. 509). Про підтримку Гремиславою Ростислава Михайловича свідчить і те, що перед походом на Русь він залишив у неї в Кракові свою дружину (Зубрицкий. С. 146).

Ростислав пішов на Русь через землі Болеслава Соромливого, де й приєднав до свого війська польські загони (Włodarski. S. 127). Тоді Мало-польща була розділена на два князівства: Краківсько-Сандомирське і Мазовецько-Куявське. Болеслав Соромливий по смерті батька з 1229 р. посідав краківський престол. Конрад Мазовецький, одружений із родичкою Данила Агафією, дочкою перемишльського князя Святослава (Baumgarten. Tabl. IV. 62. P. 19.), мав союзні стосунки з галицьким князем, що підтримував його проти Болеслава. А угорський король надавав допомогу Болеславу проти Конрада (Шараневич. С. 90). Такою була розстановка сил у Польщі напередодні вирішальної війни між Данилом Романовичем і Ростиславом Михайловичем.

Ростислав ретельно підготувався до вирішального двобою з Данилом: його підтримали загони бунтівливих галицьких бояр, угорські та польські війська. Угорський король не сумнівався в переможному закінченні походу (Włodarski. S. 127). Про те, що потуга Ростислава була дуже значною, свідчить і продовження літописної розповіді про виправу Ростислава: “Нарочитые бояри и инии бо ляхове избѣгли бяху изъ землѣ, хотяще ити къ Данилови; увидѣвъ же Ростиславль выходъ, хотяще имъ получитѣ милость у Лестьковича и у матере его, идоша к нему на помощь” (684) — суспільство тоді не було переконане в перемозі Данила, а боярство й приязні до Романовичів польські феодали перекинулися на бік його ворога. Частина малопольських панів на чолі з Флоріаном Войцеховичем Авданцем протестувала проти ворожої Данилові політики Болеслава Соромливого. Втім, сам Флоріан в описуваній літописцем час помирився з Болеславом, взяв участь у поході під проводом Ростислава й потрапив у полон до галичан (Пашуто. С. 231).

Видѣвъ же крѣпокъ градъ [Ярослав. — Ред.], поиде к Перемышлю. И събралъ тоземльцѣ многыє, съсуды ратныє и град-

ные и пороки... (684). Певно, укріплення Ярослава були дуже сильні, і Ростиславове військо не сподівалося так просто, з ходу, здолати їх. Заслугу пояснення згадка про облогову техніку, застосовану Ростиславом. У Західній та Центральній Європі, а також на Галицько-Волинській Русі тоді набули поширення каменеметальні машини — “пороки” (катапульти й балісти). До названих літописцем “сосудов ратных и градных” слід віднести величезні луки, які, за розповіддю Київського літопису, “одва 50 мужь можашеть напращи” (Київ. С. 429). Крім того, використовувалися тарани — підвішені на спеціальних рамах величезні колоди з окутим залізом бойовим кінцем, якими вибивали міські брами й робили проломи в кам’яних чи цегляних стінах. Застосовувалися також облогові башти, на яких монтувалися тарани й каменемети і які присувалися впритул до валів чи стін обложеного міста. Що ж стосується згадки про зібрання “тозємльцьв многыхъ”, то вона свідчить про насильницьке включення до ополчення селян з навколишніх поселень, а також про використання їх для будівництва облогових машин.

Пойде къ Ярославлю и за собою остави градъ Перемышль, мыслящю ему: “Аще сего не прійму, да сего дръжю” (684). Ці слова літописця слід розуміти таким чином. Наштовхнувшись на опір сильної залоги добре укріпленого Перемишля, Ростислав розгубився, вагаючись, чи не заходитися йому знову здобувати Ярослав. Цим він згаяв час і дозволив війську Романовичів виграти кілька днів, аби зібратися в похід. Ярославська залога почувалася настільки впевнено, маючи, здається, звістки про близький прихід Данилової раті, що здійснила вилазку, аби знищити облогові “сосуды” Ростислава: “Стоящю же ему [Ростиславу. — Ред.] у града и строящю пороки, ими же прииметь градъ, и бысть бой велий предъ градомъ” (684).

Не маючи змоги чи вміння здобути штурмом добре укріплені Ярослав і Перемишль, Ростислав втратив і без того не досить чітку стратегічну лінію поведінки у війні проти Данила: “Гордящю же ся ему, и створи игру предъ градомъ [Ярославом. — Ред.], и сразившюся ему съ Воршемъ, и падесе подъ нимъ конь, и вырази собъ плече, и не на добро случися ему знаменіє” (684). Це повідомлення літопису відкриває нам цікаву й незвичайну для Русі сторінку світського життя у Галицькій землі. Ростислав влаштував на західноєвропейський взірєць рицарський турнір біля валів обложеного міста і сам узяв у ньому участь, схрестивши спис з якимось Воршем, можливо, тим самим польським воеводою, що згадується у Волинській частині літопису близько 1266 р. У сентенції літописця, якою завершується розповідь про двобій Ростислава з Воршем, звичний для історика-християнина провіденціалізм поєднується з забобонною вірою в лихі прикмети.

Слід віддати належне політичній мудрості й полководницькому хистові Данила Романовича. Він розумів, що йшлося про вирішальне зіткнення з Ростиславом і збіраною ним коаліцією. Тому ґрунтовно підготувався до нього. Романовичі “начаста събирати воя, посласта къ Кондратови, рекуща, яко: “Тебе дѣля изыдоша на наю ляхове, яко помо-

щника ти єсвѣ” (685), нагадавши мазовецькому князеві, що польські війська виступили проти Данила й Василька ще й тому, що вони є союзниками Конрада.

Данило же и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть отъ Миньдога [Миндовга. — Ред.] **помощь** (685). Проте, не сподіваючись вчасно одержати допомогу від Конрада й Миндовга (вона дійсно запізнилася), Романовичі *“посласта же Андрѣя, да ихъ видить и укрѣпить градъ, яко уже близъ єсть спасєніє ихъ”* (685). Дворський Андрій вдихнув сили і бадьорість в обложених, а приведений ним (як виходить з контексту) загін посилив залогу Ярослава. В.Т. Пашуто гадав, що Андрія було послано вперед із “дозорним загоном” і завданням розвідати сили ворога (Пашуто. Героическая борьба. С. 194—195).

Данило надавав ключового значення м. Ярославу у війні з Ростиславом. Якби ворог заволодів ним раніше прибуття допомоги з Мазовії та Литви, війна могла б затягнутися на невизначений час. Тому князь, не чекаючи так необхідної йому підмоги з закордону, рушив до Ярослава (Зубрицкий. 3. С. 147).

Не дошедшимъ же воємъ рѣкы Сяну, съсѣдшимъ же на поля въоружится (685). Ці слова вказують на те, що ударна частина Данилового війська була важкоозброєною рицарською кіннотою та піхотою. Громіздкі захисні обладунки і зброю звичайно везли на возах. Надягали кольчуги, панцирі, шоломи, наручі, поножі, брали списи, важкі дворучні мечі, арбалети тощо безпосередньо перед битвою.

И прієхаша половци напередъ (685) — виходить, що, збираючись у похід, галицький князь запросив, звичайно за платню і обіцянку здобичі, половецьку кінноту. Згідно зі свідченнями східних джерел, половці були наголову розбиті Батием у 635 році хіджри (мусульманського літочислення), тобто в 1237—1238 рр. Сталося це в Причорноморських степах. Частина половців загинула, інша відкочувала на захід. Коли 1241 р. монголо-татарські орди просунулися до Центральної Європи, там на одне з їх військ під командуванням сина Джучі Сонгкура напали кіпчаки (так звали половців у східній писемності), що до того опинилися в Угорщині під захистом короля. Хоча ті кіпчаки були дуже численні, монголи у вирішальному бою розбили їх (Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. С. 232). Угорські джерела знають, що 1241 р. половецька орда хана Котяна відкочувала до Угорщини. Батий висловив Белі IV незадоволення, пославши йому через суздальського князя листа з погрозами, де, зокрема, мовилося: “Дізнався я зверх того, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм покровительством, тому наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не встав проти тебе. Адже куманам легше втекти, ніж тобі, тому що вони, кочуючи без будинків у наметах, можуть бути в змозі втекти, ти ж, живучи в домах, маєш землі й міста, то як же тобі уникнути руки моєї?!” (Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах в Восточной Европе. С. 88—89).

В Угорщині половці зберігали свою суспільно-політичну й військову організацію, хай і під зверхністю угорського короля. Найприроднішим

буде гадати, що союзники Данила в битві під Ярославом та наступних кампаніях прибули з Угорщини. Слова “*не бѣ бо стражъ ихъ у рѣкы*” (685) свідчать, що Ростислав не чекав появи війська Данила так швидко і не виставив сторожових постів.

Лвови же дѣтську суццю, поручи и Василкови, храбру суццю боярину... (685). Лев Данилович народився близько 1228 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 7. P. 46.). Його матір'ю була Анна, дочка Мстислава Удатного. Отже, княжичеві було тоді близько 17 років.

Ростиславъ *пѣшици же остави противу вратомъ града* [Ярослава. — Ред.], *стеречи вратъ, да не изыдутъ на помощь Данилу и не съсѣкутъ пороковъ* (686). У бій Ростислав вирушив переважно разом із руською боярською, угорською та польською кіннотою, частину ж піхотинців залишив стерегти браму Ярослава, аби не зробили вилазку на користь Данила і не порубали облогові машини.

Данилъ же посла 20 мужей избранныхъ на помощь ему [Андрієві. — Ред.] (686). Насправді йдеться про надсилання 20 боярських загонів на чолі з тими мужами: адже битва була широкомасштабна, у ній брали участь тисячі людей, тому 20 воїнів, навіть важкоозброєних рицарів, нічого не важили в ній.

Ляхы крѣпко идущимъ на Василка, корелесь поющимъ (686) — це “корелес” (в Іпатіївському та ряді інших списків: керьлешь), не що інше, як перекручене грецьке “кюріє елейсон”, тобто, Господи, помилуй! З цим вигуком ішли у бій християни. Неодноразово вкладають його літописці в уста руських воїнів.

Данилъ же видѣвъ... Филю в заднѣмъ полку стояща съ хорововью... (686). Головний удар галицько-волинським полкам, за задумом командування ворожою армією, мав завдати “засадний” полк довідченого угорського воєводи, бана Фільнія, що складався з добірної рицарської кінноти. Є підстави вважати, що Ростислав Михайлович, завдяки своєму високому становищу зятя угорського короля, лише формально вважався командуючим русько-угорсько-польським військом, а фактично битвою керував випробуваний у боях бан Фільній. У зв'язку з цим доречно описати хід Ярославської битви, як вона уявляється на підставі емоційних і не завжди послідовних свідчень Галицького літопису.

Бойовище відбулося, за словами літописця, “*на канонъ великомученику Фрола и Лавра*”, тобто 17 серпня. На той час, коли Ростислав з головними силами рушив назустріч Данилові Романовичу, галицький князь розташував свої полки таким чином: центр наказав тримати “малій дружині” дворського Андрія; свій головний і найсильніший полк поставив на лівому фланзі. Правий фланг займав полк (дещо слабший) Василька Романовича, що мав стримувати поляків Флоріана. Звідси можна зробити висновок, що Данило свідомо послабив центр, аби заманити ворога в глиб розташування свого війська і завдати вирішального удару суперникові лівим флангом, взявши його врешті-решт в кільце. Стратегічно йому вдалося переграти Ростислава з коаліцією.

Коли ворожий головнокомандувач, а ним, найімовірніше, був Фільній, переконався у нечисленності займаючої центр дружини Андрія, то звелів Ростиславу атакувати її. Галицький літописець гадав, що Ростис-

слав пішов на полк Данила, а двірський Андрій, щоб перешкодити йому, підставив під удар власний полк. Але дальший розвиток подій приводить до думки, що Данило навмисно затягував ворога поміж флангів свого війська. Стримуючи натиск ворога, Андрієві ратники повільно відходили до р. Сяну. Одночасно поляки ударили на Васильків полк. Пославши допомогу дворському, Данило з своїм полком зайшов у тил Фільнієві, застав угрів зненацька, зім'яв ворожих рицарів і почав вишищувати.

Сам князь Данило показав себе не лише мудрим полководцем, а й хоробрим бійцем. Він з мечем у руках напав на самого бана Фільнія і роздрав його хоругву на шматки. Не відстав від батька і юний Лев, що зламав спис, ударивши ним у панцир Фільнія. *“Видѣвъ же се Ростиславъ побѣже, и наворотнися на угре на бѣгъ”*, а Данило *“черезъ дебрь глубокою”* (порослий чагарником чи молодим лісом яр) (687) переслідував ворога. Перемога була повною. Ворожі полководці потрапили до полону, лише Ростиславу пощастило втекти до Кракова. Б. Влодарський вважав, що Данило збирався переслідувати відступаючого ворога, але його від того втримав Василько, полк якого зазнав великих втрат у бою з поляками (Włodarski. S. 128).

Жирославъ же приведе Влодислава, злаго мятежника земли, в то же день и тѣй убіенъ бысть, и инѣи угре мнози избѣени быша за гнѣвъ (687). В.Т. Пашуто з посиланням на угорське джерело (Fejer. T. IV, 2. P. 66) тлумачить це місце так, що, поряд з Володиславом, *“було страчено ряд полонених бояр”* (Пашуто. С. 234). Граматична конструкція речення (не ясно, чи відноситься слово *“инѣи”* до Володислава чи до угрів) залишає можливість подібної інтерпретації. Вона підкріплюється свідомством пізнього Густинського літопису: *“Многихъ бояръ галицкихъ неприязненныхъ Данилу тамо побиха, а другихъ живыхъ яша, но единаче и тыхъ всѣхъ повел Данилъ побити”* (Густин. С. 340). У всякому разі, по Ярославській битві Галицький літопис уже не згадує про боярську опозицію Романовичам. Про бій під Ярославом, подробиці його перебігу та жорстокості, які чинив Ростислав і угри Фільнія, розповідають дві грамоти короля Бели IV (Fejer. T. IV, 2. P. 66; 3. P. 197–198).

Данилъ же городъ зажже, еже Ростиславъ сѣздалъ (687) — ідеться про знищення облогових споруд, башт, катапульт, баліст, таранів тощо, зведених біля обложеного військом коаліції Ярослава. Основним матеріалом при їх виготовленні було дерево.

Ростиславъ бежа въ Ляхы и поемъ жену свою иде въ Угры (688). По Ярославській битві Ростислав зійшов з руської політичної сцени. Бела IV зробив його баном Славонії, потім Мачви*. При цьому був утворений спеціальний банат в Угорщині між річками Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою (Fejer. T. IV, 1. P. 454; T. IV, 2. P. 218; див.: Грушевський. III. С. 67).

Приславию же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Василку, будущю има в Дороговѣску: “Дай Галичь!” (688).

---

* Мачвою називали частину Сербії на правому березі р. Сави і Дунаю, її головним містом був Белград.

Датувати цей запис важко. Найвірогіднішою видається думка М.С. Грушевського: “Але що літописець від оповідання про Ярославську битву переходить зараз до подорожі в Орду без всяких переходових фраз, ще вказує на самий короткий час між битвою і подорожжю”. Історик пропонував покласти татарську вимогу і подорож Данила до Орди на осінь 1245 р. (Грушевський. Хронологія. С. 32), не забувши вказати, що першим 1245 р. запропонував для Ярославської битви, отже, і для Данилової поїздки в Сарай, М.П. Дашкевич (Дашкевич. С. 57). Щоправда, останній датував виправу галицького князя до Орди ширшим проміжком часу: кінець 1245 — початок 1246 р.

Місто чи село Дороговськ розміщують на місці суч. с. Дорогиниці Локачівського р-ну Волинської обл. (Етимолог. словник. С. 52). При цьому виходили з подібності звучання обох слів. Вважаємо таку локалізацію малоймовірною: після Ярославської битви Данило вернувся до Холма, і Дороговськ мав би бути поблизу улюбленого міста князя. Можливо, то була заміська (біля Холма) резиденція Романовичів. “Могучей” — один з воєначальників Батия на ім'я Мауці. Його вимога означала не визнання Романовичами татарської зверхості, а лише віддання самого м. Галича. Як слушно писав В.Т. Пашуто, “в цей період (аж до 1257 р.) відносини Галицько-Волинської Русі з татаро-монголами протікали в дещо інших формах, ніж стосунки з ними Північно-Східної Русі. Вже саме географічне розташування Південно-Західної Русі примушувало ординських політиків дотримуватися певної обережності: вони не могли не бачити в Галицько-Волинській Русі форпосту тих держав, які залишалися поза татаро-монгольським контролем” (Пашуто. С. 235). Джерела 40-х — більшої частини 50-х рр. не свідчать про наявність татарських військ у Галицько-Волинському князівстві, тим більше — про перебування там ординських намісників-баскаків, що було звичайною справою для Русі Північно-Східної. До того ж у самій Монгольській імперії почалися смути через боротьбу за владу між різними членами правлячої династії (Насонов А.Н. Монголы и Русь. С. 25–26). Проте здебільшого історики-тюркологи не утруднюють себе виявленням істотної різниці в становищі окремих руських земель під ординським пануванням. Наприклад, у праці цієї тематики читаємо: “На Русі [загалом. — *Ред.*] влада монголів у XIII ст. полягала в збиранні данини відкупниками і привела до складання системи баскацького контролю за діяльністю князів” (Федоров-Давыдов. С. 26). Насправді така система склалася лише в Північно-Східній Русі.

В науці XIX ст. висловлювалася думка, що, вірні своїй політиці роз'єднання руських князів і земель, ординські правителі, побоюючись підсилення Данила, вирішили роздробити князівство Романовичів і віддати Галич якому-небудь іншому, прийшлому князеві. С.М. Палаузов гадав, що тим князем міг бути, найвірогідніше, батько Ростислава Михайло чернігівський (Палаузов С.Н. С. 15–16). З цим погодився і М.П. Дашкевич. Однак М.С. Грушевський заперечив цю думку: Михайло не користувався симпатіями Батия і загинув невдовзі по тому в Сарай (Грушевський. III. С. 64–65. Прим.). На наш погляд, найбільш підходящою кандидатурою може бути Ярослав Всеволодич суздальський: зовсім не випадково зразу ж після розповіді про татарську вимогу до Данила га-

лицький літописець зауважує: *Объдержажу Кыевъ Ярославу* [Всеволодичу. — *Ред.*] *бояриномъ своимъ Сйковичемъ Дмитромъ* (688). Думаємо, що “мати городів руських” була передана Батисем суздальському князеві саме з тим, щоб перешкодити утвердитися в місті Данилові. Можливо, що вимога Мауці була своєрідним нагадуванням Данилові про бажаність його приїзду до Сараю за “ярликом” на Галицько-Волинське князівство, що вчинили на той час уже майже всі головні руські князі.

Бысть [Данило. — *Ред.*] *въ печали велици, зане не утвердилъ бѣ землѣ своєю городы* (688) — ідеться про цілеспрямоване будівництво князем укріплених міст і фортець на випадок відбиття іноземної агресії, в даному разі — татарської. Цими словами Данило відкриває свій намір протистояти новому вторгненню монголо-татарських військ. Князь применшив власні зусилля: на середину 40-х рр. рубежі Галицько-Волинського князівства мали добре організовану і продуману захисну систему. В 30-х рр. було укріплене Дністровське Пониззя, де зміцнили фортифікації м. Бакоти й звели замок Каліус. На західних рубежах збудували фортеці Влодаву, Андріїв, Тернаву, Бусовно, Охожу. На Волині зведено першокласні фортеці Крем’янець, Данилів і Холм, яких не змогли здобути обладнані облоговими машинами полчища Батия. Однак найвразливіший з огляду на ординську загрозу східний кордон було зміцнено ще недостатньо (Котляр. *Формирование*. С. 147–165).

Напевне, подорож Данила до Орди була не першим його дипломатичним контактом з монголо-татарськими ханами. Плано Карпіні повідомив, що перед тим Василько Романович “посилав туди [до Сараю. — *Ред.*] своїх послів, які вернулися до нього і брата його Данила з охоронною грамотою для проїзду до Батия для пана Данила” (Карпіні. С. 44). 26 жовтня Данило вирушив в Орду (Грушевський. III. С. 65).

И прїиде [Данило. — *Ред.*] *к Переяславлю, и срътоша и татарове* (688). Недвозначна вказівка на те, що сарайські політики вирішили не тримати удільного руського князя у Переяславі. Там сидів, певно, ординський баскак. Як видно з наступного фрагмента літопису, за Переяславом на південь починався степ, де кочувала одна з татарських орд.

Оттуда же еха къ Куремси (688). Полководець Батия Куремса, якого Карпіні іменує “молодшим серед татарських вождів” (деякі джерела називають його “темником” — командувачем корпусу з 10 000 воїнів) постійно перебував з ордою у причорноморських степах — на місцях зігнаних і частково знищених монголо-татарами половців.

Оттуда же [Данило. — *Ред.*] *болма нача скръбити душею, видя бо обладаны діаволомъ...* (688). У філіппіці проти язичництва, що починається цими словами, літописець-християнин викриває “поганські” забобони взагалі. Перелік їх є звичним для творів християнських полемістів проти слов’янського язичництва починаючи з XII ст.

Оттуда же [Данило. — *Ред.*] *прїиде къ Батыеви, на Волгу* (689) — до столиці Золотої Орди, м. Сараю-Бату (що називалося так на відміну від збудованого поблизу наступником Батия Берке Сараю-Берке). Руїни Сараю-Бату (Старого Сараю, як звичайно іменують його історики) лежать на місці с. Селітренного, недалеко від Астрахані. Посол французького короля Людовіка IX до Орди в 1253–1255 рр. Віллем Рубрук свідчив: “Сарай і палац Батия знаходиться на східному березі” [Волги. — *Ред.*] (Рубрук В.

С. 168). Археологами розкопані рештки Батиевої столиці. Сарай-Бату був великим і багатим ремісничо-торговим містом. У ньому працювали ремісники з підкорених Батием руських земель, а також з Середньої Азії, Кавказу, Криму й навіть Єгипту (Греков и Якубовский. С. 152 та ін.).

Братъ твой [Данила. — Ред.] **Ярославъ кланялѣся кусту, и тобѣ кланятися** (689). Від усіх руських князів, що прибували до Батия, вимагалось, щоб вони пройшли до ханського намету між кострищами (очистились вогнем), поклонилися кущеві, ідолам, вогню, сонцю (Полубояринова. С. 9), тобто виконали звичайні для монголів-язичників обряди. Данило був не єдиним крупним руським князем, що приїхав до Сараю по свою “отчину”. Оголошений монголами загальноруським великим князем Ярослав Всеволодич 1243 р. уперше побував в Орді, а під 1245 р. Суздальський літопис повідомляє: “Того ж лѣта великій князь Ярославъ и с своєю братью и с сыновци поеха в татары к Батыеви” (Лавр. Стб. 447). У тому ж році до Сараю приїхали і чернігівські князі на чолі з ворогом Данила Михайлом Всеволодичем. Новгородський третій літопис відкриває причину цього своєрідного з’їзду князів у Орді: “В лѣто 6754 [1246 р. — Ред.]... великій князь Ярославъ Всеволодовичъ... началъ дань давать въ Златую орду” (ПСРЛ. Новгородские летописи. Т. 3. С. 220). Літописна дата потребує корегування: Ярослав уже не вернувся додому після других відвідин Орди, померши восени 1246 р., коли їхав від великого монгольського хана Гююка. Певно, сплата данини Ярославом в Орду почалася після першої його поїздки до Сараю 1243 р. Саме тоді формувалася система управління під рукою Орди давньоруськими землями і встановлення даниницьких стосунків. До того часу належать і часткові переписи населення в деяких південноруських князівствах: Київському й Чернігівському (Каргалов. С. 138).

Визивні слова “*чловѣка Сьнъгура*” (половчанина з свити Ярослава) стосовно того, що Данилові доведеться поклонитися кущеві, раз кланявся Ярослав, виглядають провокацією, спрямованою на те, щоб підбурити галицького князя відмовитися від виконання язичницького обряду і тим самим поставити його під загрозу смерті. Наступна розповідь літописця про вбивство Михайла Всеволодича — найкращий доказ тому. З мемуарів Карпіні можна зробити висновок, що Ярослав Всеволодич і ближні до нього князі інтригували в Сараї проти Данила Романовича, але не досягли успіху. Карпіні повідомляє, що син Ярослава Всеволодича, не названий ним на ім’я, “мав при собі одного воїна з Русі, на ім’я Сангор”, родом половчанина (Карпини. С. 61). Так Ярослав прагнув знищити свого головного суперника в боротьбі за загальноруську першість, навіть під егідою монгольських ханів, але став жертвою власних підступів. Батий прийняв Данила ласкаво і не зажадав від нього виконання принизливих для християнина язичницьких татарських обрядів.

Данило! Чему еси давно не пришелъ... (689). Ці слова Батия підтверджують нашу думку, що слова “дай Галич!” мали на меті не передання стольного града Галицької землі іншому князеві, а лише вимогу поставити Галицько-Волинське князівство під зверхність Золотої Орди, як це зробили на той час усі інші головні руські князі.

Ярослава великого князя Суздальського зелієм умориша (689–690). Інші давньоруські літописи також коротко повідомляють про загибель Ярослава від отрути, наводячи єдину причину: “клевета” (обмова) на нього з боку якогось Федора Яруновича. Софійський перший літопис твердить, що Ярослав Всеволодич “обаженъ бо бысть Феодоромъ Яруновичемъ царю [монгольському імператорові. — *Ред.*] И многы дни претерпѣвъ,.. преставися ... в Ордѣ нужною смертью” (ПСРЛ. Т. 5. С. 186). Насправді, Ярослав помер восени 1246 р., “ида от Канович” — з Орди, за наказом великого хана Гуюка, він поїхав до Монголії. Історики одностайні в тому, що Ярослав став жертвою незгод між великим ханом (імператором, як називають його західноєвропейські хроністи і мандрівники до Монголії) і Батием.

У кожному окремо взятому випадку загибелі того чи іншого князя в Орді була, певно, якась конкретна причина чи принаймні привід до вбивства. Однак у початковий період свого панування на Русі ханська влада прагнула до винищення сильних і непокірних князів, щоб обезголовити й зламати опір народу, задушити методом терору суспільно-політичне життя взагалі (Полубояринова. С. 9–10). Проникливий Плато Карпіні зрозумів це: “Іх [ординських правителів. — *Ред.*] задум полягає в тому, щоб їм одним панувати на землі, тому вони вишукують випадки [приключки. — *Ред.*] проти знатних осіб, щоб убити їх” (Карпини. С. 55). Напевне, Ярослава отруїли як прибічника Батия в столиці Монголії Каракорумі (Насонов А.Н. Монголы и Русь. С. 31–32). Як згадує Карпіні, вдова великого хана Угедея ханша Туракіна отруїла Ярослава Всеволодича, “щоб вільніше й остаточніше заволодіти його землею” (Карпини. С. 57). В науці існує таке пояснення насильницької кончини суздальського князя. Папський престол через Карпіні запропонував Ярославу переговори, на що останній відповів згодою. На думку Б.Я. Рамма, переговори з папою Інокентієм IV успішно просувалися вперед, “в грудні 1245 або на самому початку 1246 р.” суздальське посольство було відіслане до Ліона, де тоді була папська резиденція (Рамм. С. 162–164). Можливо, Федір Ярунович повідомив татар про ці таємні переговори Ярослава з папою.

Михайла, князя черніговського, не поклонившюся кусту сь своимъ бояриномъ Феодоромъ, ножемъ заклана быста (690). Історики гадають, що однією з справжніх причин мученицької смерті Михайла був розбрат між руськими князями, які в Сараї та Каракорумі прагнули звести між собою рахунки монгольськими руками. З Галицького літопису відомо, що близько 1245 р. Михайло “сха Батієвы, прося у него волости своєї” (680). З цього повідомлення не ясно, чого саме хотів Михайло: підтвердження володіння Чернігівським князівством чи відібрання на його користь київського великокнязівського престолу у Ярослава Всеволодича. Адже в 1236–1238 рр. Михайло володів Києвом. Дату смерті Михайла точно зазначає Суздальський літопис: 20 вересня 1246 р. (Лавр. Стб. 471).

*Бывшю же князю [Данилові. — *Ред.*] в нихъ [монголів. — *Ред.*] дней 20 и 5, отпущенъ бысть и порученна бысть земля его ему, иже бяху с нимъ* (690). Тобто, Батий видав Данилові ярлик на Галицько-Волинське князівство. Ціною приниження, визнання себе “холопом” Батия і сплати данини, напевне, одноразової, Данило Романо-

вич зумів зберегти цілісність держави і зміцнити свою владу й міжнародний авторитет. Проте йому довелося відмовитись від претензій на київський великокнязівський престол. Час перебування Данила в Сараї, найвірогідніше: грудень 1245 — січень 1246 р. (Грушевський. Хронологія. С. 33).

Історики, як мовилося, здавна відзначають краще, порівняно з іншими руськими землями, становище Галицько-Волинської Русі під зверхністю Золотої Орди. “Ми не знаємо насправді умов договору, укладеного між Батием і Данилом, — писав Д.І. Зубрицький майже півтора століття тому, — але відносини його до Орди були зовсім іншими, ніж задніпровських руських князів...”. Тоді як північноруські князі повинні були постійно їздити до Сараю, аби затверджувати свої володільницькі права, ні сам Данило, ні його нащадки не робили цього після 1245 р. “У володіннях Романовичів не було ні перепису, ні подушного податку, ні баскаків, ні рекрутського набору [як в інших руських землях. — *Ред.*], і всіма тими свободами зобов’язана була наша батьківщина Данилової доблесті й розпорядливості” (Зубрицький. С. 156—157). Сучасна наука погоджується з цією думкою, додаючи до аргументів Д.І. Зубрицького певну сприятливість міжнародних відносин для антитатарської політики Данила.

Однак і потім у науці дискутувалася проблема подальшого статусу Галицько-Волинського князівства щодо Орди. “На яких умовах склалися відносини, точно не знаємо; як з пізніших даних видно, галицько-волинські князі були зобов’язані висилати своє військо на походи Батия, а інколи платити данину (“татарщину”. — Крип’якевич. С. 99). Однак ці свої слова І.П. Крип’якевич проілюстрував прикладами з Волинської частини нашого літопису за 70-ті рр., коли ні Батия, ні Данила вже давно не було серед живих.

Взагалі, становище руських князів у Золотій Орді та Монголії було принизливим. Карпіні зауважив: “Ми бачили при дворі імператора [в Каракорумі. — *Ред.*], як знатний муж Ярослав [Всеволодич. — *Ред.*], великий князь Русії, а також син царя й цариці грузинської,.. не мали від них [монгольських правителів. — *Ред.*] жодної належної шани” (Карпіні. С. 34). Як і іншим руським володарям, Данилові довелося стати на коліна перед Батием і пити кумис. Цей напій викликав особливу огиду в руських людей, вважаючися гріховним (певно, тому, що це був улюблений напій загарбників-язичників). Посол французького короля Людовіка IX в 1253—1255 рр. до Золотої Орди й Монголії Віллем Рубрук звик до кумису під час своїх блукань у азіатських степах і навіть дивувався з такої відрази: “Руські, греки й алани, що прагнуть міцно берегти свій закон, не п’ють його [кумис. — *Ред.*] і навіть не вважають себе християнами, коли вип’ють” (Карпіні. С. 75).

Бысть же вѣдомо странамъ приходъ его вѣмъ с Татаръ, яко Богъ спасъ его (690). Літописець справедливо високо оцінив міжнародні наслідки поїздки Данила до Орди. Його авторитет незмірно піднісся в європейському світі, і це одразу ж далось взнаки в стосунках з Угорщиною — одними з найважливіших тоді для Галицько-Волинської Русі.

Тое же зимы Кондратъ присла посолъ по Василка рече: “Пойдемъ на ятвязъ...” (690). Ці слова свідчать, що Данила тоді не

було вдома: він ще не вернувся від Батия. Грушевський відносив похід на ятвягів на початок 1246 р. (Грушевський. Хронологія. С. 33). Все коротке повідомлення про цей похід є вставкою до розповіді про повернення Данила з Орди. Перед тим у Ленчиці (Польща) Василько зустрівся з Конрадом Мазовецьким, щоб забезпечити Галицько-Волинське князівство із Заходу. Крім того, Василько прагнув порозуміння польських князів між собою і, головне, — встановлення приязних стосунків з краківським князем, щоб той відмовився від дальшої підтримки Ростислава Михайловича (Włodarski. S. 131).

В то же лето присла король угорський вицькаго, река: “Поими дъщеръ мою за сына своего Лева” (690). Логічно вважати, що Бела IV прислав посла зразу ж по тому, як дізнався про щасливе повернення Данила з Орди. Отже — не раніше літа—осені 1246 р. Літописець прекрасно розумів причини, що спонукали угорського короля до нав’язання союзних стосунків з Данилом: *“Бояше бо ся его, яко былъ бѣ у Татарскъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его”*. Це визнав і Бела IV в листі до папи Інокентія IV (Fejer. T. IV, 2. P. 220, 221). Існує ще одне вагоме пояснення намагання угорського короля владнати стосунки з Галицько-Волинським князівством: Бела IV весною 1246 р. розпочав війну з Австрією й, природно, бажав забезпечити свій тил (Грушевський. III. С. 66–67).

Цей лист короля до папи, що має лише число — 11 листопада, але не позначення року, став не так давно предметом дослідження угорського історика Т. Сенги. Він відніс його до 1247 р., виходячи з аналізу подій, що передували написанню того листа. Вчений вважає, що по успішному поверненні Данила Романовича від Батия й поразці угорського війська від галицько-волинського князя Бела IV полишив намір поширити своє панування на Галич і Галицьку землю. Т. Сенга думає, що шлюб Лева Даниловича й Констанції відбувся 1246 р. (Senga T. Bela külpolitikaja es IV iince rapanoz intezett “Tatar-levele”).

“Вицький” — певно, угорський придворний урядовець. У першому виданні Іпатіївського зводу слово пояснено від польського *“witeczny, witez”* (ПСРЛ. Т. 2. СПб., 1843. С. 185, прим.). Пояснення, на наш погляд, сумнівне, але поки що, здається, лінгвісти не запропонували вірогіднішого.

Курилъ бо бѣ митрополитъ идяше посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставленіе митрополье руское (690). Не зважаючи на існування Київської, Данило Романович вирішив заснувати загально-руську митрополію в Галицько-Волинському князівстві, що незмірно б піднесло авторитет князя і офіційно зробило б його першим серед давньоруських володарів. Справу полегшувала та обставина, що митрополіча кафедра, яка до того знаходилась у Києві, залишалася не заміщеною з часу монгольської навали на стольний град Русі. Надісланий 1237 р. з Нікеї, де тоді перебував вигнаний хрестоносцями з Константинополя в 1204 р. візантійський патріарх, грек Йосиф (НПЛ. С. 285) після здобуття і розорення Києва монголо-татарськими загарбниками більше не згадується (втік додому чи загинув). Ще раніше, 1222–1223 рр. галицький єпископ Асаф, що мав резиденцію в Угровську, спробував на власний страх і ризик сісти на митрополічу кафедру — *“ступи на столъ митрополій и за то свѣрженъ бысть съ стола своего”* — єпископія була переведе-

на до Холма і “поставлен бысть Иван пискун князем Даниилом”. Якщо врахувати, що в 1240—1242 рр. Данило Романович поширив свій вплив на Київ, то він, природно, зайнявся справами ідеологічними і на власний розсуд вибрав митрополита на ім'я Кирило, поза сумнівом, русина за походженням. Навесні 1242 р. цей Кирило згадується галицьким літописцем як митрополит, однак *de facto*: тоді він ще не був затверджений нікейським патріархом (щоправда, в 1240—1244 рр. у Нікеї патріарха не було). Лише 1246 р. Кирило надсилається князем до Нікеї, де його затвердження, як можна судити з контексту літописної розповіді, пройшло без жодних труднощів (Грушевський. III. С. 67, 267).

Бывшио ему у короля... (690). Політик з голови до ніг, Данило використав суто, здавалось би, конфесійну подорож Кирила до Нікеї, аби владнати стосунки з угорським королем. Судячи з логіки літописної оповіді, Кирило завітав до Бели IV ще на шляху до Нікеї. Зацікавлений у шлюбі королівни з спадкоємцем галицько-волинського князя, “убъди и [Кирила. — Ред.] король словы многыми, дары увещеваа, яко: “Проведу тя у Грекы с великою честію, аще сътворитъ Данилъ съ мною миръ” (690). Час подорожі Кирила до Бели IV припадає, мабуть, на пізню осінь—зиму 1246 р., а повернення з Нікеї, де він, природно, повинен був пробути певний час, аби добитися від патріарха Мануїла II й імператора затвердження на митрополичій посаді — на перші місяці 1247 р. Тому істориками висловлювалася думка, що шлюб Лева Даниловича з королівною Констанцією стався не пізніше літа 1247 р.: так виходить з логіки літописної оповіді.

Данилъ поиде, поемъ сына своего Леа и митрополита, и иде къ королеви и въ Изволинъ, и поя дъщеръ его сыну си женѣ; и отдасть ему ятыа бояры, еже Богъ въдасть въ руци его, одолѣвшио ему съ братомъ у Ярославля (691). В угорському м. Ізволіні (Д.І. Зубрицький робить примітку: по-німецькому це місто зветься Altsohl. Зубрицький. III. С. 150) відбулося передання знатних угорських полонених, захоплених Данилом 1245 р. То був вияв доброї волі, що скріпив союзницьку угоду, своєрідною печаткою якої став той династичний шлюб. Шлюб Констанції з Левом засвідчений і угорським джерелом (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. T. 4. P. 13).

Б. Влодарський відзначив, що добрі стосунки між руськими і мазовецькими князями беруть початок в часи Конрада I і з тієї пори надовго не уривалися. Багато в чому вони ґрунтувалися на династичних взаєминах. Конрад I одружився з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, котрий деякий час (1206—1208, 1210—1211 рр.) княжив у Володимирі-Волинському. Сини Конрада I одружилися з руськими князівнами, напр., Болеслав з Переяславою (Balcer. S. 289, 313; Włodarski. Alians. S. 611). Цю думку поділяв і Баумгартен [Табл. XI, 8]. Однак думка щодо одруження Земовита з дочкою Данила Романовича не має підтвердженнь у джерелах.

Умре князь великий лядський Кондратъ... (691). Мазовецький князь Конрад помер 31 серпня 1247 р. Конрад залишив по собі Мазовію Болеславу, а Куявію — Казимиру. Неясною є доля третього сина Земовита, як в останні роки життя батька, так і в перші роки по його смерті (Paszkievicz. S. 204). Коментатор Я. Длугоша А. Семкович не виключав можливості того, що близько 1245 р. Конрад I дав Земовиту во-

лодіння в Мазовії (Semkowicz. S. 267). А Г. Пашкевич, виходячи з того, що після кончини Конрада I Казимир захопив Ленчицю, Серадз та інші міста, що раніше були начебто під владою померлого, припустив, що якраз ті міста могли дістатися молодшому серед братів (Paszkievicz. S. 205). Тоді Земовит мав близько 23 років.

Коли Конрад I в 1247 р. помер, Данило брав участь у погодженні земельних суперечок між його синами — Б. Влодарський вважав, що старший Болеслав діяв згідно з настановами Данила (Włodarski. Alians. S. 612). Галицько-Волинський літопис свідчить, що, коли Болеслав тяжко захворів, він передав престол Мазовії Земовиту за порадою Данила.

По томъ же сынъ его умре Болеславъ мазовецький князь, и вѣдасть Мазовець брату своему Сомовитови, послушавъ князя Данила: бѣ бо брату чада его за нимъ, дѣщи Александра, именьемъ Настасія (691). Західні джерела свідчать, що Болеслав сконнав між березнем і груднем 1248 р. (Balzer. P. 287). Цю дату приймає й М.С. Грушевський (Хронологія. С. 34). Б. Влодарський подає іншу дату смерті Болеслава: кінець 1248 чи початок 1249 р. (Włodarski. Alians. S. 613). Анастасія була дочкою родича й суперника Данила белзького князя Олександра, між 1244 і 1247 рр. вона вийшла заміж за Болеслава I Мазовецького (Baumgarten. Tabl. XIII, 4. P. 56).

Коментуючи це повідомлення галицького літописця, Г. Пашкевич зауважив, що, напевне, Болеслав давно хворів, якщо про це дізналися на Русі й підтримали зручного для Данила кандидата на мазовецький престол (Paszkievicz. S. 208). О. Бальцер припускав, що Земовит по смерті батька дістав Черськ (Balzer. S. 312). На підтвердження цього можуть бути акти Земовита, котрий, успадкувавши Мазовію після Болеслава, постійно називав себе князем мазовецьким і черським. На думку Г. Пашкевича, Земовит міг одержати Черськ із землею до 1246 р. Тоді йому вже виповнилося, мабуть, 22 роки — в тому віці його старші брати Болеслав і Казимир одержали від батька відповідно Сандомир і Куяви (Paszkievicz. S. 208).

Казимир же одразу по смерті Болеслава розширив свої володіння, утримавши ті землі, які захопив по кончині батька. Напевне, між ним і Земовитом була укладена компромісна угода, і старший брат одержав таку частину мазовецької спадщини. У квітні 1249 р. після зустрічі з Казимиром Земовит вернувся до Мазовії, а в грудні того року брати зустрілися в Іновлодзі знову для погодження спірних питань. У зустрічі, певно, у ролі арбітра взяв участь краківський князь Болеслав Соромливий (Paszkievicz. S. 208—209). Кревність, а також зобов'язаність Романовичам військовою допомогою ставила Земовита Мазовецького в залежність від них, про що йому прямо заявили Данило з Васильком: *“Добро виделъ еси отъ наю, [и] изыди с нами на ятвягъ; и у Болеслава помочь пояста”* (691).

Романовичі кілька років перед тим підтримували Конрада Мазовецького проти Болеслава Соромливого. Коли Конрад незадовго до смерті зібрався у похід на Малопольщу, йому завадили ятвяги, що вдарили по його володіннях (МРН. Т. III. P. 679). Тоді Конрад взимку 1246/1247 р. покликав у виправу проти ятвягів Василька, але випав глибокий сніг, що перешкодив кінноті рухатися. Довелося повернути з півдороги, з р. Нури.

Напередодні нового походу Конрад і помер. Похід у Ятвязьку землю був конче потрібний Романовичам, бо агресивні ятвязькі князьки часто-густо шарпали західні й північні кордони Галицько-Волинського князівства. Можливо, цих набігів, часом масштабних, і боявся І. Пано Карпіні (Пашуто. С. 280—281); він повідомляє, що литовці “часто і таємно, наскільки могли, робили набіги на землі Русі”, особливо в тих місцях, якими він проїздив (Карпіні. С. 45). Не лише Карпіні, а й більш обізнані європейські хроністи здебільшого не робили різниці між ятвягами і литовцями.

З розповіді Галицького літопису виходить, що Земовит здобув Мазовію перед походом на ятвягів, про який розповідає далі літописець. Історики підкреслюють спокійний характер зовнішньої політики Земовита, що особливо вигідно виглядала на тлі авантюристичної вдачі й діяльності його старшого брата Казимира. Протягом усього панування у Мазовії Земовит був у близьких стосунках з Романовичами, а також з володарем Малопольщі Болеславом Соромливим, докладав зусиль до порозуміння з хрестоносцями. А якщо й брав участь у походах на ятвягів, то лише тому, що його схилив до того Данило Романович (Paszkievicz. S. 210—211).

И снѣшася у Дорогичинѣ и пойдоша; и прейдоша болота и найдоша на страну ихъ (691). Найпівнічнішим містом Волині на її західному рубежі був Дорогичин, розташований на високому правому березі Західного Бугу. Вперше згаданий у Київському літописі під 1142 р., Дорогичин досяг розквіту в часи правління Данила Романовича, коли складався з добре укріпленого дитинця й розвинутого ремісничо-торгового посаду. Поширена в літературі думка Длугоша, ніби то було місто ятвягів, не має жодних підстав. Дорогичин стояв на кордоні з Ятвязькою землею. Саме з цього порубіжного міста Данило і його наступники чинили походи на ятвягів (Дашкевич. С. 71; Котляр. Формирование. С. 66—67). Оскільки похід на ятвягів стався, як видно з контексту літописного повідомлення, уже по смерті Болеслава Мазовецького, його слід датувати кінцем 1248 — початком 1249 р. (Грушевський. Хронологія. С. 34). Похід мав статися взимку, коли замерзли багнища на кордоні з Ятвязькою землею, які пододало з’єднане русько-польське військо.

Прієхаша злиньци и събрася вся земля ятвязьская (691). То був час загострення стосунків Галицько-Волинського князівства з ятвягами: далось взнаки загальне послаблення руських земель та військ унаслідок монголо-татарської навали. Ятвязькі племена, що стояли тоді на пізній стадії розвитку родоплемінного ладу, т. зв. військової демократії, посідали тоді лісисті й багністі басейни Західного Бугу й Нарєва. Вони переживали тоді політичне й соціально-економічне піднесення. “Злиньци” у покажчику до вид. Летопись по Ипатскому списку (СПб., 1871. С. 539) помилково пояснюється як “племя ятвязьке”. Однак у волинській частині нашого літопису читаємо: “Володимѣрь посла съ своєю ратью... Вѣлодѣслава... и взяша Злину” (735), звідки виходить, що “злиньци” — жителі міста тієї ж назви.

Ляхомъ же острожившимся... крѣпко борущимъ, и сулицами мечюще и головнями, яко молнія идяшу, и каменіе яко дъждь съ небесъ идяще (691). Запис кидає світло на деякі особливос-

ті воєнного мистецтва польського війська. Чекаючи нападу ятвягів, польські воїни збудували укріплення (“острог”). Відбиваючи атаку ятвягів, вони не лише кидали у ворогів легкі металеві дротики (сулиці), а й використовували металеві машини, в які закладали каміння й запалені головешки.

Посла Сомовитъ моляся: “Пришлѣта ми стрельци” (691–692) — виходить, що в галицько-волинському війську були спеціальні загони стрільців. Це місце звичайно розуміють, як прохання прислати лучників (див., напр.: Памятники. С. 317). Однак з наступних рядків видно, що надіслані Данилом стрільці завдали величезних втрат ятвягам, по суті, відбивши ворога від польського “острога”. Тому є підстави гадати, що на допомогу Земовитові був надісланий загін, озброєний “рожанцями”: самострілами (арбалетами). Про те, що арбалети були на озброєнні галицько-волинського війська, свідчить продовження розповіді Галицького літопису про цю кампанію Данила.

Лазореви же назадъ бы[в]шю с половци (692). Використання половецької орди, прибулої з Угорщини, свідчить про велику масштабність походу Романовичів у Ятвязьку землю. Тому важко погодитися з не раз висловлюваною в дореволюційній літературі думкою, ніби цей захід був рядовим; як писав Д.І. Зубрицький, “це був, просто кажучи, напад, заради здобичі чи відомщення, нашим літописцем докладно описаний, що не мав, утім, жодних важливих наслідків” (Зубрицький. С. 160). Насправді низка походів Романовичів у межі землі ятвягів істотно зміцнила західні й північно-західні кордони Галицько-Волинського князівства.

Каза Данило съсѣдати воємъ своимъ; въсѣдше же пойдоша, и умякчиша сердца ятвяземъ, узрѣвше крѣпость рускую и лядьскую (692). Данило з Васильком, боярами і кінними дружинниками мужньо билися, мов прості ратники, в пішому строю, чим справили сильний психологічний вплив на ятвягів (“умякчиша сердца” в даному контексті слід перекласти, як “налякали”).

Поганымъ же есть тѣснота: деряждѣе обычай есть на брань (693). У виданні Галицько-Волинського літопису 1871 р. (с. 539) слово “деряждѣе” пояснено як частокіл з терну. У російському перекладі (Памятники. С. 319) це місце переведено неточно і занадто загально: “поганим... є звичною битва у лісі”.

Два варьва убіена быста, третіего жива яша рукама... (693) — у цьому місці літописець чомусь назвав ятвяга не “поганином”, як звичайно, а вжив грецьке слово “варвар”.

Наутріа же пригнавшимъ к нимъ прусомъ и борьтомъ (693). Борти, мабуть, якийсь споріднений з пруссами малий народ. Вони ще раз згадуються в Галицько-Волинському літописі, й знову вкупі з пруссами.

Щити же ихъ яко заря бѣ, шеломи же ихъ яко солнцю въсходящю... Данилови же на кони сѣдщю и воя рядщю (693). Вражаюча картина шиккування галицько-волинського війська буквально на очах ворога, що оточував його. Впадає в око прекрасне озброєння і захисні обладунки (списи, арбалети, шоломи) воїнів, а також полководни-

цьке вміння Данила Романовича, що вміло й енергійно переформував для битви ратників, не зважаючи на загрозу шомиттєвого ворожого нападу. Не дивно, що прусси з ятвягами відмовилися від наміру атакувати таке сильне, дисципліноване й винятково боєздатне військо: “*можете ли... на сію рать дръзнуги?*” (693).

И пѣсь славу пояху има (693). Одне з кількох свідоцтв галицького літописця на користь того, що при дворі Романовичів жили співці — складачі пісень чи балад на взірць західноєвропейських трубадурів (згадаймо Митусу). Таку думку, здається, підтверджує продовження цих слів: “*И прійдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего, великого [князя] Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ...*” (693–694), що є мало не повторенням першої статті Галицького літопису з похвалою князеві Роману Мстиславичу, яка, як доведено фольклористами, є уривком народної пісні.

Присла король угорський къ Данилу, прося его на мощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци (694). Приймаємо аргументацію М.С. Грушевського, який датував заклик угорського короля до Данила і похід галицько-волинського князя до Угорщини кінцем 1248 — у крайньому разі, початком 1249 р. (Грушевський. Хронологія. С. 34–35). Ладнаючи стосунки з Данилом 1246 р. після Ярославської битви і відмовившись на деякий час від власних претензій на Галицьку землю, у зв’язку з чим він вивів з політичної гри на Русі свого зятя Ростислава, Бела IV розраховував на Романовичів у своїх планах загарбати Австрію. Навесні 1246 р. почалася угорсько-австрійська війна (Włodarski. S. 132). У червні 1246 р. австрійський герцог Фрідріх II Бабенсберг загинув у боротьбі з Угорщиною на р. Лейті, за середньовічною легендою — навіть від руки “руського короля”, виходить, що Данила, до якого той титул став прикладатися пізніше (Annales S. Pantaleonis Coloniensis. P. 541). З ім’ям Данила впевнено пов’язала смерть Фрідріха II компіляція XVII ст. — Густинський літопис (Густинская летопись. С. 341). Насправді Данило не брав участі в битві на Лейті. Однак не виключено, що галицько-волинська поміч була тоді надана угорському королеві.

Не ясно, які плани переслідував Данило, вступавши в середньоєвропейські справи. Як гадав І.П. Крип’якевич, князь міг уже тоді виношувати задум посадити одного з синів на австрійський престол, “щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім’ї” (Крип’якевич. С. 100). Однак це припущення не спирається на свідчення джерел. Можливо, Данило йшов на дальше зближення з Белою IV, аби забезпечити собі тил в майбутній боротьбі з Ордою (Włodarski. S. 132).

Фрідріх Бабенсберг не залишив спадкоємця. Тому Австрія, як порожній, виморочний лен, мала відійти до сюзерена герцога, германського імператора Фрідріха II. Однак папський престол, що ворогував з імператором, противився переходові Австрії під владу останнього, що незмірно посилювало б Фрідріха II. Тому, коли на початку 1247 р. Бела IV повідомив папу Інокентія IV про свій намір заволодіти Австрією, папа пообіцяв йому свою підтримку. Данило Романович також висловив зацікавленість в австрійських справах. 1248 р. у Братиславі відбулася нарада, в якій галицький князь і Бела IV обговорювали з імператорськими послами долю Австрії (Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. С. 213). Та поки Бе-

ла IV збирався з силами, папа обрав серед можливих претендентів на австрійський престол племінницю покійного Бабенсберга Гертруду, що була одружена з баденським маркграфом Германом. Ображений на папу, що зрадив даному йому слову, Бела IV протягом 1248–1250 рр. вчинив кілька нападів на австрійські землі, та не мав успіху (Грушевський. III. С. 74). Поза сумнівом, ці події відбиті в дещо загальній оповіді галицького книжника:

Иде [Данило. — Ред.] ему [Белі IV. — Ред.] на помощь и прииде къ Пожгу [Пресбург: німецька назва Братислави. — Ред.] Пришли бо бяху послы нѣмецкіе къ нему, бѣ бо царь [германський імператор. — Ред.] обдержалъ Ведень [виправлено помилку Хлеб. списку: одержал один. — Ред.], землю Ракушьску и Штирьску; герцюкъ бо [Фрідріх Бабенсберг. — Ред.] уже убіенъ бысть (694). Ці події могли статися до середини 1249 р., коли Гертруда з Германом баденським заволоділа Віднем (Грушевський. Хронологія. С. 34). Втім, щодо самого Данилового походу Грушевський пропонує 1248 р. (Хронологія. С. 35), Дашкевич (С. 48) — 1249 р.

Нѣмци же дивящюся оружію татарьскому: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, и людіе въ ярицѣхъ, и бѣ полковъ его свѣтлость велика, отъ оружіа блистающюся (694). Данило перейняв у монголо-татар легкі захисні обладунки, зроблені з товстої (бичачої) шкіри з металевими накладками. Шкіряні шоломи (“личины”) захищали голову коня, а важка попона — тіло. Так само й вершники були в легких і міцних шкіряних латах — “ярицах”. У російському перекладі це слово невірно витлумачено, як “кольчуга” (Пам’ятники. С. 23). Разом з тим князі, бояри і старші дружинники носили металеві панцирі на зразок західноєвропейських лат.

Бѣ бо конь подъ нимъ дивлению подобенъ, и сѣдло отъ злата жъжена, ... кожухъ же оловира грецького... и сапозы зеленого хъза шити золотомъ (694) — найбільш детальний у давньоруському літописанні опис парадного похідного одягу князя. Оловір — заткана золотом шовкова тканина; хъзь — сап’ян.

И прииде в домъ свой (695). Ідеться про повернення Данила з австрійської кампанії. Цей перший похід князя до Австрії досі мало відомий вченим. Зберігають своє значення скептичні слова Д. Зубрицького, мовлені ним понад 130 років тому: “Про діяння князя галицького в Австрії не згадують наші літописи, але з Німецької історії відомо, що Бела в тому році [за уточненою хронологією, 1249 р. — Ред.] немилосердно розоряв Австрійські області; а в цих подвигах сприяв йому, без сумніву, князь наш, і вернувся додому без жодної користі для батьківщини, окрім слави” (Зубрицкий. С. 162). Однак до війни з імператором Фрідріхом справа тоді не дійшла. У Пресбурзі Бела IV зустрівся з послами імператора, владнавши конфлікт (Włodarski. S. 140).

Изгна Миндогъ сыновца своего Тевтивила и Сдивида, пославшю ему на войну ею съ воемъ своимъ на войну съ Быкопото- томъ, на Русь, воевати къ Смоленьску (695). Грушевський здогадно датує цей епізод і наступне втручання Романовичів у литовські справи 1248 р. (Грушевський. Хронологія. С. 35). З ним солідаризувався

Б. Влодарський (Włodarski. S. 140). Однак з послідовності викладу нашого літописця здається більш вірогідною дата — 1249 р.

“У цей час, однак, у самій Литві назрівали події, що вельми ускладнили литовсько-руські стосунки. Ці події не раз вивчалися істориками, ... вони на короткий строк виявляють, в яких важких зовнішньополітичних умовах відбувалося зміцнення литовської монархії. Литва пізно вийшла на міжнародну арену: її все тісніше оточували феодално розвинуті країни, уряди яких побоювалися підсилення нової, до того ж язичницької держави” (Пашуто. Образование. С. 377). Можна загалом погодитися з такою синтетичною картиною обставин виступу Литви на міжнародну сцену, та не слід забувати, що вона не була лише страждаючою стороною. Навпаки, Миндовг і його уряд проводили агресивну зовнішню політику, й епізод з вигнанням жемайтських князів якнайкраще це ілюструє.

Вигнавши Тевтивіла, Едивіда й Вікінта, Миндовг, “щоб здихатися”, їх відправив на Русь, пожалувавши в держання те, що вони там здобудуть мечем (Пашуто. Образование. С. 377). Коротке повідомлення Суздальського літопису під хибною датою 1248 р.: Тое же зимы у Зупцева [Зубцова. — Ред.] побѣдиша литву Суждальскыи князь” (Лавр. Стб. 448) розкривається свідченнями Воскресенського (Воскр. С. 159), Московського кінця XV ст. (Моск. С. 141) і новгородських літописів. “Похід жемайтських князів зачепив полоцько-вітебські землі й північну частину Смоленщини. Наштовхнувшись на об’єднані дії суздальських, московських, тверських та інших військ, литовські князі були розбиті біля Зубцова” (Пашуто. Образование. С. 377), міста у горішній течії Волги.

До цього часу стосунки Галицько-Волинського князівства з Литовським, що набирало силу й політичну самостійність, були дружніми. Незабаром після звільнення Дорогичина від рицарів Данило вчинив похід на Мазовію, і тоді йому допоміг Миндовг. Данило навіть одружився з племінницею Миндовга, про що сповіщає в розглядуваній нами статті літописець. Цей шлюб прийнято датувати часом перед 1252 р. (Baumgarten. Tabl. XI. P. 48). Нещодавно польський дослідник Д. Домбровський запропонував віднести шлюб до 40-х рр. XIII ст.: між 1242—1245 або між 1246—1248 рр. Перший проміжок часу видається вченому більш вірогідним (D. Dąbrowski. Małżeństwa Daniela Romanowicza. S. 48—49). Проте аргументація Домбровського не бездоганна. Однак зростаюча міць Литви, великодержавна політика Миндовга не могли не непокоїти Романовичів. Галицький літописець пише: “[Миндовг. — Ред.] за ворожѣство съ ними литву зане, повина бѣ вся зємля Литовьскаа”. Із свого боку, Миндовг порушив мирний договір, укладений ще 1219 р. союзом литовських князів із Волинню, і став провадити ворожу політику щодо князівства Романовичів (Пашуто. С. 246—247). Тому зрозуміло, що Данило підтримав племінників Миндовга в боротьбі з дядьком. “Онѣма же увѣдавшима, и бѣжаста [Тевтивіл, Едивід та Вікінт. — Ред.] къ князю Данилу и Василку” (695).

Данилу же и Василку пославшима Выкинѣта въ Ятеязѣ и въ Жемойть [Жмудську землю. — Ред.], *къ Нѣмцемъ въ Ригу* (695). Хоча польські князі й відмовилися взяти участь у Даниловому поході на

Литву, галицькому князеві вдалося збити сильну коаліцію з ятвязьких, жмудських або жемайтських (Тевтивіл і Едивід були жмудськими князьками) військ і навіть з пруських рицарів. Судячи з напряму удару з'єднаних сил, Данило мав на меті приєднання до свого князівства Чорної або Неманської Русі. В.Т. Пашуто, на нашу думку, вірогідно пояснює мотиви, якими керувався Данило, розпочинаючи масштабний похід проти Литовського князівства: “Хоча Миндовг застерігав його від милостей стосовно біглих жемайтських князів, галицько-волинський князь передбачав, до чого може привести поширення литовської влади на Полоцьк, Смоленськ, Пінськ та інші центри і вважав зручним момент для організації широкого наступу на Литву” (Пашуто. Образование. С. 378).

Данилъ же и Василко пойдоста к Новгороду (695). З географії наступних воєнних дій виходить, що йдеться про Новгородок, суч. м. Новогрудок Гродненської обл. Білорусі. В літописі (Галицькому) згадується вперше близько 1215 р. Однак, згідно зі свідченнями археології, місто виникло раніше, в X ст. Вали окольного града насипані в середині — 2-й пол. XII ст. Коли в XIII ст. боротьбу за Новгородок вели Галицько-Волинське й Литовське князівства, місто не раз здобувалося ворогуючими сторонами, й життя в окольному граді припинилося (Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок; Куза. С. 94—95). Одне з чільних міст Чорної Русі.

Брата си посла на Волковъескъ, а сына на [У]слонимъ, а самъ [Данило. — Ред.] *иде къ Здитову: и поймаша грады многы и възвратишася въ дома* (695). Літописець називає міста Чорної Русі, на які Данило спрямував удар свого об'єднаного війська. Волковиськ (суч. м. Волковиськ Гродненської обл.) був заснований наприкінці X ст. вихідцями з південноруських земель (Гуревич Ф.Д. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X—XIII вв. С. 25). Окольний град збудований у 1-й пол. XII ст. Розквіт міста припав на 2-гу пол. XII — 1-шу пол. XIII ст. Про значення Волковиська свідчить той факт, що там княжив син Миндовга Войшелк (Куза. С. 95). М. Слонім (тепер Гродненської обл.) виникло в XII ст. Зберігся могутній культурний шар товщиною бл. 6 м. Розкопано кілька ярусів дерев'яних бруківок шириною 3—6 м. Судячи з археологічних джерел, місто не мало сильних укріплень, хоча археологами й знайдено городище (Очерки по археологии Белоруссии. С. 146, 148). Ученим не пощастило відшукати городища Здитова (розташованого на місці суч. однойменного села за 25 км на північний схід від Бреста). В околицях села, в полі, знаходили фрагменти кераміки X—XI ст. Ймовірно, що містечко виникло в той час (Раппопорт. С. 56—57). Докладніше, ніж літопис, розповідає про похід Данила Романовича на Здитів “Хроніка” М. Стрийковського (t. I, Warszawa, 1846. S. 287).

Наслідки цього походу були сприятливі для Романовичів, але до повного успіху було ще далеко. Ймовірно припущення, що вони прагнули здобути Новгородок (Грушевський. III. С. 81), аби закріпитися в Чорній Русі.

Слід гадати, що жемайтські князі відстояли перед Миндовгом свої права, хоча, можливо, не в усій Жемайтії. В.Т. Пашуто припускає, що в той час влада Товтивіла поширилась і на Полоцьк. Загроза незалежності Литовського князівства зробилась явною (Пашуто. Образование. С. 379).

И посла Данило Тевтевила и помощь събѣ и с нимъ русь и половци: и многое воеваніе бысть между ими (696). Війна з Миндо-

вгом продовжувалася. Вона вимагала все нових і нових сил, і Данило запросив на допомогу половецьку орду, слід думати, з тих, що кочували на угорських землях, десь у Панонії.

Оттуда же Тевтивилъ иде с полономъ Даниловымъ в Ригу, и пріаша рижане съ великою честію и крещенъ бысть (697). Отже, Романовичами та їх союзниками була здобута велика перемога, що поставило на їх бік ризького єпископа Миколая і громаду міста. Охрещення Тевтивіла означало, мабуть, що він розглядався в Ризі як претендент на литовське велике княжіння. (“Німці прочили Тевтивіла на місце Миндовга. А з іншого боку готувались до нового походу Данило й Василько, піднімались жмудини й ятвяги з Вікінтом”. — Пресняков. С. 50). “Жемайтський князь Вікінт був посланий князем Данилом як дипломат до Ятвягії, Жемайтії й Риги. Його місія вдалася: “сребром и дарми многими” він залучив ятвязьку знать; схилилася на його бік і “пол Жемойти”, тобто, напевне, західна Жемайтія, тоді як у східній уже порядкував Миндовг. Уклали з Вікінтом мир і рижани, розраховуючи таким чином послабити, а якщо вдасться, то й захопити частину Литви” (Пашуто. Образование. С. 378).

Уѣздаеъ же се Миндаго, яко хотять ему помагати [рицари. — Ред.] *божїи дворяне и бискупъ и вся воя рижьскаа, и убоаяся посла втайнѣ къ Андрѣеви, мастеру рижьскому, и убѣди и дарми многими...* (696). Становище Миндовга було важким. Єпископ Риги сподівався руками Тевтивіла охрестити Литву. У становищі, що склалося, винен був сам литовський князь. “Уявляється, що головний прорахунок зробив уряд Миндовга, розгорнувши наступ в бік Смоленська, а не на захист пруських і жемайтських земель від німецької загрози. Цей прорахунок і породив протиприродний і шкідливий для прогресу Східної Європи волинсько-жемайтсько-німецький союз” (Пашуто. Образование. С. 378). Миндовг не розгубився й вирішив зіграти на суперечностях між єпископом і магістром Тевтонського ордену Андрієм (Пресняков. С. 50). Магістр боявся надмірного посилення Галицько-Волинського князівства й зважився подати допомогу Миндовгу, який терпів одну поразку за другою. Галицький літописець віддає Миндовгу ініціативу в налагодженні угоди між Литвою й Орденем. Тоді Миндовг просив магістра Андрія Стирланда не підтримувати жемайтських князів. Щоб справа набула офіційного характеру, магістр наполіг на тому, щоб литовський князь надіслав своїх послів до папи Інокентія IV, духовного глави всіх рицарських орденів (Пашуто. Образование. С. 379).

Не можеши избавленъ быти, аще не пошлеши к папѣ и прїймеши крещеніа, не удалѣши врагу... *Миндогъ же посла къ папѣ и прїа крещеніе* (696). Хронологія подій, що починаються з виступу Русі з половцями проти Миндовга, найбільш вірогідна така. Похід стався 1250 р., перетрактації Миндовга з Орденем — того ж року. Охрещення литовського князя — початок 1251 р. (Грушевський. Хронологія. С. 35). Миндовга охрестив пресвітер Ордену Христіан. Після цього литовський князь послав місію до папи разом з послами магістра Андрія (Пресняков. С. 50). У тому ж 1251 р. Андрій при сприянні єпископа Генріха Хелминського коронував у Ризі Миндовга виготовленою тут же (а

не надісланою папою) короною (HRM. Т. 1. N 84–87; див.: Пашуто. С. 247). Інокентій IV поспішив затвердити угоду, але вона викликала незадоволення серед членів орденського капітулу, і магістра усунуто з посади: *“Си же вся нехрестіаныхъ литву сътвори Андръй, и изгань бысть сану своего отъ братья”* (696–697) – так прокоментував подію галицький літописець: капітул поставив магістрові в провину те, що його дії перешкодили наверненню Литви в християнство. Тому немає підстав вважати охрещення литовського князя “великим успіхом Миндовга і великим успіхом Ордену, на користь якого Миндовг поступився рядом земель” (Пресняков. С. 51). Миндовг потрапив у залежність від Ордену і такою дорогою ціною (ще й за рахунок величезних територіальних втрат) зберіг престол і захистився від Данила Романовича.

Литовська історіографія, стара й сучасна, ідеалізує Миндовга, зображуючи його хрещення в найвищих тонах. Однак то був лише політичний маневр, якими так багата історія Литви в середньовіччі. Це не було таємницею для Данила та його літописця: *“Крещеніє же его лестиво бысть: жря же Богомъ своимъ в тайнѣ”* (696). Не випадково папська курія намагалась якомога міцніше прив’язати Миндовга до престолу св. Петра. Булою 1251 р. папа урочисто взяв його під свою опіку з усіма володіннями, включаючи й ті, що їх він набуде під час війни з Південно-Західною Руссю, доручив піклуватися про новонаверненого литовського князя прибалтійським єпископам (HRM. Т. 1. N 82; див.: Пашуто. С. 247). Політичними наслідками охрещення Миндовга було те, що цією ціною, не великою для язичника (що хрестився з кон’юнктурних міркувань), такого серйозного противника, як Ригу, вивели з гри. Дуже неохоче архієпископ Миколай перервав стосунки з жемайтським князем. Тевтивілові довелося тікати з Риги в Жемаїтію до двору Вікінта. У спілці з ним він знову розпочав війну з Миндовгом. Вона йшла з перемінним успіхом ще довго (Пашуто. Образование. С. 379). Галицький літописець досить скупо оповідає про це. Численні сутички Данила з литовським князем він підсумовує реченням: *“Многымъ же ратнымъ бившимся межи ими”* (697).

Миндовг залишався в своєрідній унії з папою до 1260 р., коли, перемігши лівонських, пруських і датських хрестоносців біля озера Дурбе, відкрікся від християнства. Литовський князь порвав з курією, очолив боротьбу повсталі Жмуді проти рицарів, навіть перебив і кинув до в’язниці католиків, що були при його дворі (Пашуто. С. 248).

Наутріа же выехаша на ня нѣмци и съ самотрѣлы, и ехаша на нѣ русь с половци и съ стрѣлами, и ятвязѣ съ сулицами (697). Літописець називає найбільш характерну для кожного війська зброю. Якби йому спало на думку описати головний вид наступальної зброї руських, то він, мабуть, назвав би спис.

Застрѣли кочь половчинъ Миндогова въ степно (697). Напевне, слово “кочь”, тобто сухорлява людина (кощ), написано помилково замість “конь”. У першому виданні Іпатіївського зводу (ПСРЛ. Т. II. СПб., 1843. С. 188) було зроблене таке виправлення, що відповідає смислові літописної розповіді про втечу Миндовга.

Тевтивиль присла Ревбу, рече: “Пойди к Новугороду”. Данило же пойдє съ братомъ Василкомъ... и прійде к Пиньску

(697). Слушно, на наш погляд, М. Грушевський датує цей похід зимою 1251/52 р., виходячи, зокрема, з літописної вказівки “*зане снѣзи вѣлици быша*” (Хронологія. С. 35). Нещирість пінських князів і спізнення союзних тоді Данилові ятвягів не дали змоги галицько-волинському військові досягти великих успіхів. Данило не зумів здобути Новгородок, лише спустошив Новгородську (Новогрудську) землю руками Василька й сина свого Романа.

Взяста Городенъ, а сама вѣротистася отъ Бѣльска. По томъ же посласта многы своя пѣшъци и коньники на грады ихъ, и плениша [всю воотчину ихъ] всю страну ихъ (698). Ідеться, мабуть, все про ту саму Новгородську землю. Городен, вірніше, Городно, суч. м. Гродно, Білорусь, було важливим (в XIII ст.) центром Чорної Русі. Місто відоме з 1128 р., коли в Київському літописі згадано Всеволода Городенського (“Всеволодка из Городна”), сина Давида Ігоревича й зятя Володимира Мономаха (Київ. С. 210). Збереглися залишки городища при впадінні р. Городничанка до Неману. Дитинець площею близько 0,8 га був укріплений валом. Існував і окольний град. Загальна фортифікована площа давнього Городна наближалася до 4 га (Куза. С. 93—94). Таким чином, Данило здобув Городно як важливий стратегічний осередок. Місто Бельськ розташоване на р. Білянці, що впадає зліва до Нарєва (Барсов. Словарь. С. 21). Хибним є тлумачення Бельська як міста у Волинській землі й ототожнення його з суч. с. Більськом Рокитнівського р-ну Ровенської обл. чи з м. Бельськом-Подляським Білостоцького воєводства у Польщі (Етимолог. словник. С. 28): сама географія досить локального і швидкоплинного походу Данила свідчить, що той Бельськ мав бути недалеко від Городна.

Того же лѣта присла Миндовгъ къ Данилу, прося миру и хотя любве о сватѣствѣ (698). Відвітний удар Миндовга в напрямку Турійська не мав, видно, успіху. Кампанія ним була повністю програна. Данило Романович заволодів Чорною Руссю й третиною землі ятвягів (Пашуто. С. 246). Права галицького князя на Ятвязьку землю визнав і Орден (Codex Diplomaticus Poloniae. Т. III. № 30. Р. 33, 34). Тому литовський князь змушений був піти на не вигідні для нього умови миру. Шварно Данилович був заручений із дочкою Миндовга. Попередня домовленість була досягнута 1252 р. (Грушевський. Хронологія. С. 30). Остаточна мирна угода набрала чинності, найімовірніше, наступного або 1254 року: “*Войшелкъ [син Миндовга. — Ред.] сътвори миръ съ Даниломъ, и вѣда дѣщеръ МиндогODOVУ за Шварна, сестру свою*”. Про те, що Галицько-Волинське князівство здолало в тривалій війні Литовське, свідчать територіальні поступки Миндовга на користь Данила: “*И приїде [Войшелк. — Ред.] в Холмъ къ Данилови, оставивъ княженіє своє... и вѣдасть Романови... всѣ города*” (706), — інакше кажучи, всю Чорну Русь.

Отже, близько 1254 р. Войшелк від імені Миндовга уклав мир з Галицько-Волинським князівством. Спочатку Чорна Русь залишилася за Литвою, там правив Войшелк, але потім він поступився цією землею на користь Данилового сина. “Так один з галицько-волинських князів став васалом литовського князя” (Пашуто. Образование. С. 380).

В та же лѣта, времени минувшоу, — хронографу же нужна есть писати все... (698). Надзвичайно важливий для розуміння характеру Галицько-Волинського літопису відступ. Літописець наголошує на тому, що йому доводиться описувати те, що відбувалося, “іноді забігаючи вперед, іноді відступаючи назад”, тобто не в хронологічному, а в смисловому зв’язку. Тут же галицький книжник визнає, що “число же лѣтомъ зде не писахомъ... в задняя впишемъ” (698). Але, як відомо, ні він, ні його продовжувач, складач волинської частини, не виконали обіцянки. Дати на полях Іпатіївського списку з’явилися “заднім числом”, десь у XIV чи XV ст. Вміщення такого відступу саме в цьому місці тексту можна пояснити тим, що книжник не довів до кінця розповідь про литовські справи й знову вернувся до справ австрійських, мову про які обірвав не так давно.

О волость герьцикову убіенаго, о землю Ракушьску и о землю Штирьску, королеви же угорьску риксу и королеви ческу біющимася о ню (699). Як мовилось, австрійський герцог Фрідріх II Бабенсберг загинув у червні 1246 р. По смерті герцога, який не мав спадкоємця чоловічої статі, залишилися дві його сестри: старша Маргарита, вдова германського імператора Генріха VII, й молодша Констанція, маркграфиня Майзенська, а також племінниця Гертруда, дочка старшого брата Фрідріха II Генріха, померлого 1248 р. Вона одружилася з баденським маркграфом Германом (Зубрицкий. С. 160—161). “Ракушьска” земля — Австрія, “Штирьска” — Штірія.

Королеви же угорьску риксу и королеви ческу біющимася о ню (699). Галицький літописець викладає події конспективно й неповно. Маркграф Герман почав енергійно домагатися здійснення спадкоємних прав дружини на австрійський престол, і папа підтвердив законність його домагань, хоча незадовго перед цим призначив угорського короля Белу австрійським герцогом. Справа йшла до нової австро-угорської війни, аж раптом у жовтні 1250 р. Герман помер, залишивши Гертруду з сином Фрідріхом (Зубрицкий. С. 161). Однак 13 грудня 1250 р. й імператор Фрідріх II помер. За австрійську спадщину почали змагатися чеські Пшемислиди й угорські Арпади (Włodarski. S. 140). Намісники імператора герцог Оттон Баварський і граф Майнгард Горицький витіснили Гертруду з Австрії, й 1251 р. вона втекла до Угорщини, поступившись своїми дідовими правами на Австрію королеві Белі (Шараневич. С. 94). Поки австрійські барони сперечалися з приводу визнання австрійською герцогинею молодшої сестри Фрідріха II Бабенсберга Констанції, до гри включився чеський королевич Оттокар, що наприкінці 1251 р. вступив з військом до Австрії й силою примусив частину феодалів вибрати його герцогом (Грушевський. III. С. 75). Оттокар вважав, що має певні династичні права на австрійський престол. Адже Гертруда була перший раз одружена з його братом Володиславом, що помер 1247 р. (Dworzaczek. Tabl. 27, 29, 82, 83). У лютому 1252 р. Оттокар (чеське ім’я — Пшемисл II) офіційно закріпив своє становище в Австрії, одружившись з літньою Маргаритою Бабенсберг, старшою з сестер покійного герцога Фрідріха, ще й вдовою Фрідріха II Гогенштауфена (Пашуто. С. 255; Włodarski. S. 140); вона передала Оттокарові права на герцогську корону Австрії (Fontes Rerum Bohemicarum. Т. II. Р. 289; Т. III. Р. 312). Склалася конфліктна ситуація, що зачіпала інтереси Германської імперії, Угорщини, самої Авст-

рії й деяких сусідніх країн. Феодалі Штірії порвали зв'язки з Австрією й обрали князем баварського герцога Оттона Генріха, зятя угорського короля (Włodarski. S. 141).

Король же угорський възведе, искаше помощи, хотя пріати землю Нѣмецкую [Австрію. — Ред.] *и посла къ Данилови, рекый: “Пошли ми сына Романа, да вѣдамъ на нь сестру геръцикову и вдамъ ему землю Нѣмецкую”* (699). Немає сумніву в тому, що, роблячи таку пропозицію Данилові, Бела розраховував руками галицько-волинського князя завоювати Австрію для себе. Зрозуміло, що втримати Австрію, яка не мала кордону з Руссю, було б важко, якщо й можливо взагалі. Напевне, Данило це розумів — і все ж таки дав втягти себе до австрійської справи. Можливо, почувався настільки сильним, що розраховував дійово підтримати Романа на віденському престолі. Слід вважати таке рішення стратегічною помилкою галицько-волинського князя. Не можна погодитися з Б. Влодарським, нібито цей крок Данила “підносив становище Романовичів серед руських князів” (Włodarski. S. 141).

И да [Бела. — Ред.] *сестру геръцикову за Романа и сѣтвори обѣтъ, его же за множество весь не писахомъ* (699) — один з прямих доказів того, що літописець користувався княжим дипломатичним архівом. Судячи з “множества” тексту угоди, вона була добре розроблена. Слушною видається думка, що спочатку була підписана русько-угорська угода (гадаємо, навесні 1252 р.), а дуже скоро по тому, не пізніше першої половини того ж року, Роман Данилович прибув до Австрії й одружився з Гертрудою. Б. Влодарський датує сам шлюб першою половиною 1252 р. (Włodarski. S. 141). М. Грушевський вважає, що той шлюб відбувся теж навесні (Грушевський. Хронологія. С. 36). Церемонія відбулася в замку Гімберг (літописець називає його Неперцем), південніше Відня. М. Грушевський розглядає вокняжіння Романа Даниловича на австрійському престолі як епізод незначної ваги (Грушевський. III. С. 519), однак не можна погодитися з ним. Адже названа подія викликала мало не загальноєвропейську війну, хай вона й закінчилася невдачею для галицького княжича. У цьому місці літописець перериває розповідь про шлюб Романа і його перебування в Австрії й переходить до докладного опису масштабної кампанії Бели з Данилом проти чеського претендента на австрійську спадщину Оттокара. Розпочалася тривала війна між Чехією й Угорщиною за оволодіння Австрією, в якій Галицько-Волинське князівство відіграло другорядну роль.

Посла [Бела. — Ред.] *къ Данилови, рекый: “Ужика* [родич. — Ред.] *ми и сватъ еси, помози ми на Чехы”. И убѣди и, и поиде на Опаву путемъ своимъ*” (699). Полководці угорського короля, а може, й він особисто розробили план масштабної кампанії проти Оттокара — Пшемисла II. На той час, влітку 1253 р. (Грушевський. Хронологія. С. 36), Роман потрапив у скрутне становище в двобої з Оттокаром (був оточений чехами в Гімберзі), про що довідуємося з наступної розповіді літописця, відділеної від цієї описом подій війни Данила з Белою проти чеського королевича. Тому Данилові нічого не залишалось, як підтримати Белу у війні. Угорське військо під проводом Бели мало напасти

на Моравію (попереднього року він спустошив Моравію і частину Австрії. — Грушевський. III. С. 75). Данило разом із польським князем Болеславом Соромливим краківським, одруженим з донькою Бели Кінтою (давньоруський літописець зве її “Кінькою” або “Кинькою”) мав іти на м. Опаву (Troppau по-німецькому), в Сілезію. Під 1253 р. Длугош повідомляє, що Болеслав вирушив у той похід під тиском свого тестя Бели IV. Земля Моравська була тоді ними спустошена, взяли багато полонених (Długosz. Ks. 7. S. 116—117). У похід попрямував також польський князь Владислав Опольський (Włodarski. S. 172—173). Не ясно, які цілі він переслідував. Із заходу на Австрію мав напасти інший союзник Бели, баварський герцог (Пашуто. С. 256; Włodarski. S. 143). Нарешті, зі сходу на виручку Романові мали поспішити якісь угорські загони (Грушевський. III. С. 75). З натяків західних джерел виходить, що в поході взяв участь і зять Бели IV Ростислав Михайлович, бан Мачви (Włodarski. S. 142).

Данилови же князю хотящю, ово короля ради, ово же славы хотя, не бѣ бо въ земли Русстей прѣвѣ, иже бѣ воєвалъ землю Ческую, ни Святославъ Хоробрый, ни Володимѣръ Святый (699). Не знати навіщо, але літописець робить вигляд, ніби Данило нічого не знав про скруту, в яку потрапив його син Роман: можливо, для закручування інтриги, — щоб читач з інтересом прочитав наступну оповідь про закінчення австрійської авантюри галицько-волинського князя. В останній час знову деким з істориків відновлюється стара, спростована в минулому гіпотеза, нібито похід 981 р. Володимира Святославича на “червенські гради” був спрямований проти Чехії. Галицький літописець, що був набагато краще обізнаний, ніж наші сучасники, наче навмисне пише про те, що Володимир не “воєвалъ землю Ческую”.

Сънемъ же ся [Данило. — Ред.] *з Болеславомъ пойдѣ съ Кракова* (699). Як видно, Бела попросив Данила керувати польськими князями, що воювали неохоче, особливо Владислав Опольський, володіння якого були розташовані поблизу театру воєнних дій. Цей похід тривав недовго: червень—липень 1253 р. (Włodarski. S. 143).

И прійдоша к рецѣ Псинѣ — тобто до Цінни, лівої притоки р. Одри. *Посла же князь Данило Лева, и Тевтвила и Сдивида* (700). Литовські князі, суперники Миндовга, на той час були вірними союзниками Данила. Далі, завдяки зрадливим провідникам, даним Владиславом Опольським, галицько-волинське військо було роз’єднане. Лев Данилович заблукав у горах, хоча літописець і силкується зобразити взяття ним випадкових полонених як мало не перемогу.

Идущю же Данилу з Болеславомъ къ Опавѣ (700). З літопису та іноземних джерел залишається неясним, чому угорський король, що планував особисто рушити на Опаву, обмежився спустошенням Моравської землі. Там Бела IV обложив місто Оломоуц.

Въеха же Андрѣй изъ Опавы с чехы, и срѣтшимся имъ и сразившимся одолѣ Андрѣй (700). Оборону Опави очолював чеський воєвода Андрій із Крварж (Пашуто. С. 257). Успішна вилазка Андрія завдала поразки польським загонам, ще й нагнала страху на них. Данило, роз’єднаний із військом Лева, опинився у скрутному становищі. Галиць-

кий літописець, згідно з правилами високого красного мистецтва свого часу, вкладає в уста князя мужню промову, якою той підняв запалий бунт дух своїх ратників.

Видѣ же окрестънаа села бежа въ градъ много же множество (700). Свідोцтво великого успіху нечисленного війська Данила і розповідь очевидця про те, що в разі ворожого вторгнення жителі навколишніх сіл ховались у фортеці.

И обойдутъ градъ и пожгутъ вся внѣшня, храмы и ограды и гумна (701). Йдеться про знищення посаду, не укріпленої частини міста. Це свідчить, що Опава була не просто фортецею, а чималим містом, що складалося принаймні з двох частин: укріпленого дітинця й ремісничо-торговельного посаду.

Бенежъ же стоаше предъ враты съ хороговью (701). Брат воєводи Андрія, Бенеш із Краварж (Пашуто. С. 257).

Нѣмци же видѣвше устремленіе руское крѣпко, и побѣгша, и нѣколико ихъ убиша въ вратехъ, и вратъ не затвориша бѣжаще (701). Була здійснена спроба захоплення міста з ходу (“изъездом”), коли кіннота ворога прагнула застати оборонців зненацька, так, щоб вони не встигли зачинити воріт міста. Але спроба не вдалася, оскільки Данило тоді хворів очима і не розібрався в обстановці. Операція щодо здобуття Данилом невеликих міст навколо Опави (Нассиделя і Глубчиці) детально проаналізована В.Т. Пашутом (Пашуто. С. 257–258). Докладність літописних розповідей про не такі вже значні за масштабом і значенням дії війська Данила в Сілезії давно вже навела істориків на думку, що вони описані за свідοцтвами очевидця, учасника того походу. Д. Зубрицький навіть твердив: “Складач літопису того часу брав участь, без сумніву, в цьому поході” (Зубрицький. С. 170). Можна погодитися з таким категоричним висловлюванням, адже в словах літописця бачимо чимало живих, безпосередніх вражень (напр.: “*вѣтру же напрасно вѣующю на градъ, а градъ же елиною сѣтворень бысть, и греблю [вал. — Ред.] малу видяще...*” (702)). Під 1254 р. Длугош упевнено пише, що русько-польські війська оволоділи тоді Опавою. Він віддає в тому головну роль Болеславу Соромливому. Тоді були спустошені Опава та її округа, взято багато полонених, худоби й іншої здобичі (Długosz. Ks. 7. S. 120). Насправді те діялося 1253 р. (Włodarski. S. 143).

Гербортъ же присла Данилови мечъ и покореніе свое (702). Володар замку Фулштейн Герборт, таким чином, без бою здався галицько-волинському війську. Силкуючись видати бажане за дійсне, оломуцький єпископ Брунон невдовзі по тому високо оцінив заслуги Герборта в захисті Моравії від Владислава опольського (Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae. Т. II. № 74; від 12 листопада 1255 р.).

Згадавше Данило и Болеславъ, и Левъ, яко: “Всю землю поплѣнили есмы” (702). Літописець свідомо перебільшив успіхи Данилового війська. “Русько-польський похід охопив порівняно невелику територію біля сілезько-моравського кордону, ледве зачепивши власне Моравію. Военним наслідком стали: розгром фортець Опави й Глубчиці, здобуття Нассиделя, підкорення фортеці Фулштейн; крім того, великий полон, здобич і визволення руських полонених в Нассиделі” (Пашуто. С. 258). Та, написавши ці справедливі слова, В.Т. Пашуто тут же раптом

відзначає велике політичне значення цього походу. Проте головна мета — підтримка Романа, зняття облоги фортеці Гімберга, де сидів син Данила і яку вів Оттокар, — не була досягнута. Малоєфективним вважає цей похід Данила і Б. Влодарський (Włodarski. S. 143). Повернення Данила з сілезько-моравського походу сталося, ймовірно, восени 1253 р. (Грушевський. Хронологія. С. 36).

Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины, носяще благословеніе отъ папы и вѣнецъ и санъ королевства, хотяще видѣти князя Данила... (703). Зустріч Данила з папським легатом Опізо відбулася наприкінці липня 1253 р. (Włodarski. S. 145). Літопис відхиляє завісу над останніми сторінками перетрактацій Данила з папською курією, розпочатих ще вісім років тому. Створюється враження, що наш літописець не мав змоги користуватися якимись документами княжого архіву другої половини 40-х — початку 50-х рр., або ж архів був на той час частково втрачений.

16 квітня 1245 р. з французького м. Ліона, де тоді мав резиденцію папа Інокентій IV, на схід виїхав його посол, францісканський монах Джіованні Пано Карпіні. Його офіційна місія полягала в пропозиції монгольському великому хану в Каракорумі перейти в християнство і встановити приязні стосунки з папою і Західною Європою (Рамм. С. 150). Водночас Карпіні було доручено зав'язати переговори з урядом Галицько-Волинської Русі й навести "руських схизматиків" у католицизм. У грудні 1245 р. Карпіні прибув до Кракова, де зустрівся у палаці мазовецького і киявського князя Конрада з братом Данила Романовича Васильком. Конрад став головним посередником між папою й Данилом (Włodarski. B. Rola Konrada. S. 111—131). Польські князі охоче підтримали ідею окатоличення Русі й навіть зібрали в зв'язку з візитом Карпіні спеціальний з'їзд у Кракові. Не відомо, яке рішення прийняв з'їзд. Але Карпіні зав'язав приязні стосунки з Васильком і одержав запрошення відвідати Галич. Там, при дворі Василька він пробув кілька днів. За свідченням Карпіні (інших немає), він виступив перед зібраними (за його проханням) Васильком руськими єпископами й оголосив їм, як гадас більшість учених, папську буллу від 25 березня 1245 р. (Potthast. I. N 11613), якою римський первосвященик закликав "повернутися до єдності святої матері церкви" (Карпіні. С. 66—67). Однак М. Чубатий був іншої думки: мовляв, булла від 25 березня загального змісту, вона звернена до всього християнського світу із закликом взяти участь у соборі, а за свідцтвом Карпіні, він прочитав лист папи із закликом до унії (Чубатий. С. 42). Василько з єпископами ухилились від відповіді на папську відозву, оскільки фактичний глава Галицько-Волинського князівства Данило перебував тоді в Орді у Батия. На шляху до Сараю, деє між Дніпром і Доном, "далеко за Києвом", наприкінці лютого 1246 р. Карпіні зустрівся з Данилом, що повертався від Батия. Папський легат запропонував князеві зав'язати стосунки з курією, і Данило, прибувши до Холма, де тримав тоді свою хоругву, послав свого представника до Ліона (Карпіні. С. 81—82). Це був ігумен монастиря гори св. Данила Григорій. Дехто, втім, вважає його ігуменом заснованого Данилом в Угровську монастиря св. Даниїла (Чубатий. С. 46—47). Називаючи Данила найзначнішим руським князем, Длугош хибно

вважає, ніби галицький володар активно поведився у переговорах з папою, прагнучи до королівського титулу (Długosz. Ks. 7. S. 70).

Зав'язалося тривале і жваве з боку папи листування між ним і Данилом. Так, 3 травня 1246 р. курія відправила сім листів на Русь (Pothast. V. II. N 12093–12098, 12101).

Із розвитку подій та папських булл можна зробити висновок, що галицько-волинський князь, сподіваючися спертися на папу й католицький Захід у наступній боротьбі за скинення ординського ярма, а також повернути землі, загарбані польськими й литовськими феодалами, обіцяв певні поступки в релігійному питанні. Однак з опублікованих документів Ватиканського архіву й, головне, з дій папського престолу видно, що Інокентій IV не збирався тоді вести боротьбу проти орди й Монгольської імперії, а робив акцент на латинізацію руської церкви (див. Пашуто. С. 252; Рамм. С. 154).

Під час бесід з Григорієм папа перебільшував значення переговорів, які він вів тоді з імператором і патріархом Нікейської імперії (що виникла на уламках знищеної хрестоносцями 1204 р. імперії Візантійської) про об'єднання церков західного й східного обряду. Дещо далі галицький літописець обмовиться про це: *“Никснтій [Інокентій IV. — Ред.] бо клъняше тѣхъ хуляцимъ вѣру гречскую правовѣрную, и хотящю єму съборъ [собор. — Ред.] сътворити о правовѣрїи, о воединєнїи цєркви”* (703–704).

Із папських булл, адресованих Данилові, вимальовуються контури угоди, досягнутої між Інокентієм IV та ігуменом Григорієм. Папа прагнув-таки насадити католицизм на Русі: він доручив архієпископу Альбертові прямувати на руські землі, прийняти присягу від князів, бояр і духовенства на вірність римській церкві, оголосити в руських землях акт про унію (якої не існувало ще в природі) та ін. З іншого боку, Данило досяг чимало політичних вигод. Насамперед курія визнала недоторканість грецького (православного) обряду церковної літургії* (HRM. I. N 68), законні права Романовичів на їх землі, заборону членам чернечих орденів, зокрема Тевтонського, селитися в галицько-волинських землях (HRM. I. N 67, 69).

Однак питання про організацію боротьби з татарами залишилося з вини папи на задньому плані. Існує лише одна булла, якою Інокентій IV просить Данила сповіщати його про наступ татар, аби папа міг вжити належних заходів (HRM. I. N 77). Вона мала суто декларативний характер, і тому незадоволений цим князь Данило перервав перетрактації бл. 1248 р. (Пашуто. С. 254). М. Грушевський подає менш конкретну дату розриву: 1247–1248 рр. (Грушевський. Хронологія. С. 37). Про цю подію й свідчить продовження наведеного вище фрагмента літопису:

Древле бо то[го] прислалъ [папа. — Ред.] к нему [Данилові. — Ред.] єпискупа берєньского и каменецького, рече єму: “Прїйми

---

* Характерно, що стара й нова націоналістична історіографія уніатського спрямування звичайно промовчує про це надзвичайно важливе досягнення Данилового посла: їй хочеться зобразити Данила кимось на взірєць першого уніата (див., напр.: Чубатий. С. 47–49).

вѣнецъ королевства”. Он же в то время не пріялъ бѣ, рече: *“Рать татарская не перестаетъ злѣ живущи съ нами: то како могу пріяти венецъ, без помощи твоея?”* (703). Висловлювалася думка, що Данило не хотів зв’язувати себе союзом з папським престолом, що міг би порушити крихкий мир з Ордою (Пашуто. С. 254). Гадаємо, однак, що справа була в іншому — Данило намірився дати бій Орді й поставив папі ультиматум: поступки в релігійній сфері повинні бути виправдані допомогою Інокентія IV, його зусиллями щодо організації хрестового походу проти татар. Чимало суперечок у науці викликало походження названих єпископів. Каменецький — швидше від усього, єпископ Каменський з Помор’я Вільгельм (Чубатий. С. 51). 26 грудня 1246 р. папа затверджує його обрання і висвячення (Potthast. I. N 12378). На думку польського вченого В. Абрагама, беренський єпископ — то веронський, що втратив свій престол через заворушення в Вероні й перебував тоді при папському дворі (Abraham W. Powstanie organizacyj kóscioła łacińskiego na Rusi. S. 113). І. Шараневич думає, що то був єпископ оломоуцький (Szaraniewicz. S. 82). Завуальоване повідомлення Длугоша, що князь Данило папського легата (історик здогадно називає його Альбертом) відпустив “без честі” (“sine honore”), може свідчити, що князь не дозволив пропаганду унії на Русі. Це був розрив між Холмом і Ліоном, але не остаточний.

1252 р., як показали наступні події, загострилася обстановка на східних рубежах Галицько-Волинського князівства: наближалася орда Куремси, якому було доручено приборкати Данила. Втрутившись у боротьбу за австрійську спадщину, Данило також потребував допомоги проти чеського короля Оттокара-Шшемисла. Тому князь прихильно поставився до пропозиції папи відновити переговори. Це сталося восени 1253 р., про що свідчить наведена вище оповідь нашого літописця, яка починається словами: *“Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины...”*. Папська ініціатива нав’язання стосунків була підтримана угорським королем, котрий написав папі, що “не пошкодував праці”, аби схилити князя Данила до перетрактацій (Fejer. T. IV. 2. P. 144). Справа була тривалою, тому що цей лист короля до Інокентія датований ще 9 травня 1252 р. Коли Данило відмовився вести переговори з папськими легатами в Кракові, вони поїхали слідом за ним, наполягаючи на своєму.

Присла папа послы честныя, носяще вѣнецъ и скытеть и коруну, еже наречется королевскый санъ, рекый: “Сыну! Прійми отъ насъ вѣнецъ королевства” (703). Папське посольство на чолі з легатом папи Опізо з Месани [Ю.Ю. Свідерський слідом за М. Чубатим (Чубатий. С. 59), безпідставно називає його “папським легатом у Польщі” (Свідерський. С. 119); ближчий до істини Б.Я. Рамм, коли твердить, що Опізо був папським нунцієм Пруссії й Лівонії (Рамм. С. 169)] прибуло до Данила восени 1253 р. (Грушевський. Хронологія. С. 36—37). Літописну оповідь найприродніше тлумачити так, що папський легат із поштом відвідав Данила в Холмі, куди той вернувся з Кракова через Сандомирську землю (Włodarski. S. 145). Сумнівним виглядає твердження, ніби Опізо одразу ж прибув до Дорогичина, обминувши Холм (Рамм. С. 169).

Описа же прїйде вѣнецъ нося, обѣщеваася, яко: “Помощь имѣти [ти] отъ папы” (703). На початку 1253 р. у Ліоні стало відомо, що до східних кордонів Галицько-Волинського князівства наближається орда Куремси. 14 травня того року папа видав буллу, якою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Помор’я до хрестового походу проти Орди (Theiner. N 107). Однак ця акція Інокентія IV була демонстративна й розрахована на те, щоб ошукати Данила. Характерно, що лише через рік (!) папа доручив архієпископу Альбертові проголосити в Пруссії похід на татар (HRM. I. N 90; 17 травня 1254 р.; Пашуто. С. 259). Перераховані країни були надто слабосилі, щоб реально збити військо, здатне протидіяти Орді. Слова літописця, що Опізо *“обѣщеваася, яко помощь имѣти [ти] отъ папы”*, підтверджуються привезенням ним згаданої папської булли.

Оному [Данилові. — Ред.] же одинако не хотящу, убѣди его мати его, и Болеславъ и Семовитъ, и бояре лядьстїи... Онъ же вѣнецъ отъ Бога прїа... и отъ всѣхъ епископовъ своихъ (703). Під 1246 (дата, певна річ, помилкова) Длугош оповідає фантастичну історію, нібито Данило благав Опізо коронувати його, а польські єпископи відмовляли від того папського легата (Długosz. Ks. 7. S. 70). Датування коронації Данила в Дорогичині дискусійне. М. Грушевський, виходячи з повідомлення “Рочніка Красінських” (МРН. Т. III. Р. 132), визначає подію останніми місяцями 1253 р. (Грушевський. Хронологія. С. 36–37). М. Чубатий впевнений, що коронація відбулася “уже після нового року”, тобто в 1254 р. (Чубатий. С. 60). В.Т. Пашуто обережно пише, що “це сталося близько 1254 р.” (Пашуто. С. 259). Впливаючи з логіки розвитку подій, поданих у літописі, коронація відбулася спішно, незабаром по приїзді папських послів до Холма. Отже, жовтень—листопад 1253 р. вважаємо найімовірнішим часом події. Б. Влодарський датує коронацію Данила загалом 1253 р. Є підстави гадати, що польський князь Болеслав Соромливий ще під час перебування Данила в Кракові влітку 1253 р. доклав чималих зусиль, аби умовити галицького володаря коронуватися (Włodarski. S. 143).

Небажання коронуватися було викликано, мабуть, недовір’ям Данила до папи і невірою в успіх декларованого Інокентієм IV хрестового походу. Ймовірно, польські князі обіцяли нашому князеві допомогу в боротьбі якщо не з татарами, то з ятвягами, що насувалася. “Звичайно, не випадково князь Данило коронувався саме в Дорогичині: цим він підкреслив свої права в очах хрестоносців і Литви, з якою лише недавно успішно закінчив війну. На цей раз галицько-волинський князь прийняв корону, не боячись ускладнень з татарами, тому що твердо вирішив дати відсіч військам Куремси” (Пашуто. С. 259). Літописець наголошує на тому, що Данило прийняв вінець не тільки від папи, а й *“отъ всѣхъ епископовъ своихъ”*, отож коронація його стала справою не лише папської курії, а й самої Русі (Котляр. С. 173). З літопису можна зробити висновок, що Опізо змушений був ще раз визнати недоторканість грецького обряду на галицько-волинських землях (Чубатий. С. 61).

Приймаючи корону від папи, Данило все ж таки, напевне, розраховував на його допомогу проти Орди. Легковажними видаються слова Ю.Ю. Свідерського, ніби “Данило Романович, йдучи на угоду з курією,

покладався не стільки на її допомогу, скільки мав на увазі нейтралізувати папство як ворога” (Свідерський. С. 120). Одночасно галицько-волинський князь розраховував піднести свій міжнародний авторитет. Осібно стоїть думка уніатського історика, ченця Ордену василіан у Римі М. Войнара: “Корона поставила Данила в наглядну політичну незалежність від Візантії”. Щоправда, цей історик далі визнає: “вплив візантійських “базилевсів” на українських князів був дуже слабкий”. (Войнар М.М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Р. 116).

Знищена 1204 р., Візантія зберегла якусь частку у вигляді Нікейської імперії. Імператорові й патріархові доводилося маневрувати у стосунках з папою, погоджуючись на об’єднання церков і не відкидаючи (явно) можливості визнання зверхності папи над усім християнським світом. У цих умовах коронація Данила не могла викликати особливих негативних емоцій у Нікеї.

Нециристь папи в стосунках з Данилом ілюструється його буллою від 23 червня 1253 р. У ті самі дні, коли Інокентій IV виряджав послів до Холма з умовляннями прийняти “вінець”, він адресувався до домініканців із закликом посилити пропаганду католицизму в землях невірних, зокрема руських, радячи їм вживати будь-які засоби аж до зброї, аби домогтися успіху (Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum. V. 1. P. 237; див.: Рамм. С. 170).

Непоступливість Данила в церковних справах і далі дратувала папський престол. Длугош (Ks. 7. S. 85), знову-таки під неточним роком: 1249-м, сповіщає, що папа призначив Альберта архієпископом руським до князя Русі Данила, однак Данило відмовився коритися Інокентію IV і “без належної честі” випроводив легата від себе. Смерть Інокентія IV в грудні 1254 р. і обрання нового папи, Олександра IV, знаменували собою й конкретні зміни політики курії щодо Галицько-Волинського князівства. Цей папа вирішив підтримати Миндовга проти Данила, оскільки литовський князь не противився насадженню католицизму (Чубатий. С. 62). Листом від 6 березня 1255 р. папа дає дозвіл Миндовгові здобувати й грабувати руські землі (Theiner. N 123). Однак литовський князь не зважився напасти на могутню державу Романовичів. М. Чубатий, щоб хоч якось реабілітувати папу, припускає, що в своєму листі Олександр IV мав на увазі руські землі не Романовичів, а чийсь іще. Але чий? Папський престол навіть пробував оголосити хрестовий похід проти... Галицько-Волинського князівства, але з того нічого не вийшло (Рамм. С. 170).

Стосунки між Данилом Романовичем і папою перервалися, на цей раз остаточно, 1257 р. Нічого не добившись від Русі ні в церковних, ні в суто політичних справах, Олександр IV надіслав князеві буллу, в якій закликав того одуматися і з сумом констатував, що Данило не виконав нічого з того, чого від нього чекала курія. За це папа загрожував йому церковними карами (доручив єпископові оломоуцькому та вроцлавському накласти на князя церковні кари) і навіть “зброєю вірних” (HRM. I. N 95), чи не новим хрестовим походом? Данило зневажив папську загрозу. Так Південно-Західна Русь надовго вийшла зі сфери впливу курії.

Идуцю ему [Данилові. — Ред.] на войну съ сыномъ Львомъ и съ Сомовитомъ княземъ лядьскимъ (704). Спільний похід до Ятвязької землі Романовичів з мазовецьким князем Земовитом стався безпо-

середньо після коронації в Дорогичині. М. Грушевський здогадно датує його кінцем 1253 р. (Грушевський. Хронологія. С. 37). На думку Б. Влодарського, той похід відбувся пізнього літа 1253 р. Про те, що спільна акція Данила Романовича і Земовита, розрахована на тривалий час, була складовою частиною виконання стратегічного плану, свідчить наступний похід до Ятвязької землі взимку 1254/55 р. (Włodarski. Alians. S. 613–614).

Неодноразові походи Данила проти агресивних ятвязьких племен в науковій літературі розроблені недостатньо. Навіть в детальному дослідженні історії Галицько-Волинського князівства XIII ст. М.С. Грушевський лише коротко згадує про них (Грушевський. III. С. 72, 79, 80 та ін.), а В.Т. Пашуто обмежується вказівкою, що “в 1248–1254 рр. він [Данило. — *Ред.*] разом із мазовецькими князями і князями чорноруськими... провів ряд походів на ятвягів” (Пашуто. С. 281). Література XIX ст. часом докладно викладала події цих походів, зокрема коментованого тут (див., напр.: Зубрицкий. С. 176–177); однак історики того часу здебільшого переказували літопис, не витлумачуючи мети походів і їх місця в політиці галицького князя на північно-західних рубежах. М.С. Грушевський обмежився короткою вказівкою, що завоювання Ятвязької землі “далеко розсувало границі Данилової держави на північ” (Грушевський. III. С. 81). Навпаки, В.Т. Пашуто дав слушне, на нашу думку, пояснення такого навального і, певно, несподіваного (відразу ж після коронації) вторгнення галицько-волинського війська до Ятвяжини: “Походи здійснювалися в зв’язку з тим, що тевтони за Христбурзьким договором 1249 р. оселилися в північнопруських землях, і їх просування до кордонів Волині повинно було бути відвернене. Прийняття Данилом королівської корони саме в Дорогичині пояснюється цією ж обставиною. Переможені ятвяги будували фортеці для князя Данила” (Пашуто. С. 281). Г. Пашкевич датує цей русько-мазовецький похід до Ятвязької землі груднем 1253 р., “тому що шлях маршу з Дорогичина до краю ятвягів через великі багна і болота був більш приступним зимової пори” (Paszkiewicz. S. 213).

Левъ же увѣдавъ, яко Стейкынтъ в лѣсѣ осклѣся естъ... (704). Фрагмент, що починається цими словами, містить багато цінного для студіювання історії військової справи й воєнного мистецтва русичів і ятвягів. “Осклѣся” — збудував тимчасове укріплення з дерева. “Лвови же съсѣдшу с коня” (704) — в лісі, на вузьких міських вулицях та в інших незручних і тісних місцях кінним рицарям, князям і дружинникам доводилося битися в пішому строю. “Лвови же убодшѣму сулицю свою в щитъ” — в ближньому рукопашному бою довгий і важкий спис не годився. Тому Лев замість нього скористався металевим дротиком, сулицею. Щодо місця “*навератишася Мали на помощь єму*”, у покажчику до видання Іпатіївського списку 1871 р. сказано, що Малий — ятвязький воевода. Однак М.С. Грушевський, звернувши увагу на те, що в першому виданні цього списку (СПб., 1843) читалося “малии”, наполягає на останньому читанні. Йдеться про небагатьох супутників Лева, що втекли, а потім схаменулись і вернулися на допомогу (Грушевський М. Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи, С. 5). Похибка переписувача виникла, ймовірно, через те, що назване речення розбило розповідь про посидинок з ятвягами.

Данилу же королеви ставшю (704). Після коронації в Дорогичині літописець пишню називає Данила “королем”. Певно, той титул подобався галицькому володареві, людині свого часу. Та ми переконані, що він розумів: король Данило має так само мало шансів на допомогу Заходу проти татар, як і його “попередник” — князь.

Коматови же прієхавшю отъ ятвязь, обещавающимся имъ въ работъ быти (704). О. Лихачова переклала ці слова: “обещали быть покорными” (Памятники. С. 333). Точніше: “обіцяли покоритися”, тут інший відтінок. Якщо врахувати ту обставину, що підкорені ятвяги були “въ работъ” на Данила, то в наведених словах є й цей зміст. Комат — найімовірніше, хтось з ятвязької верхівки.

Ляхомъ же исполнившимся зависти и льсти, наченшимъ пріати поганымъ [язичникам-ятвягам. — Ред.] (704). Неточним вважаємо переклад слова “пріати” як “доброжелательствовать” (Памятники. С. 333). Більше відповідає контекстові літописного оповідання інше значення того слова: “опікуватися”, тобто покровительствувати. Польські князі побоювалися надмірного посилення Галицько-Волинського князівства, тому вирішили запобігти знищенню ятвязького племінного об’єднання. Реакція Данила була природна: він посилив натиск і розгромив ятвягів.

И видѣ при березѣ гору красну и градъ, бывший на ней преже, именем Рай (704–705). Місто Рай один час історики розміщували в околицях Білостока, північніше р. Нури, й застерігали від ототожнення його із згаданою в волинській частині літопису заміською резиденцією Володимира Васильковича (Андрияшев. С. 99; Барсов. Словарь. С. 172; Дашкевич. С. 72). Але П.О. Раппопорт, на наш погляд, переконливо відносить усі згадки про Рай до того самого волинського міста, розташованого неподалік від Володимира. Це с. Яревище (напевне, до кінця XVIII чи початку XIX ст. називалося Райсвище) за 24 км на південний захід від м. Ратного Волинської обл. Досі в східній частині села збереглося маленьке городище під назвою Городок з культурним шаром XII–XIII ст. (Раппопорт. С. 56–57). Погоджуючись із такою локалізацією, відкидаємо колишню, бо навряд чи могло існувати волинське місто, та ще й князівська резиденція, так далеко за межами північного волинського рубежу, що фіксується містами Дорогичин, Мельник, Кам’янець, в області, яка постійно спустошувалася набігами агресивних ятвязьких князків.

В та же лѣта или преже, или по томъ прієхавше татаре къ Бакотѣ (705). Кампанія татарської орди Куремси проти Галицько-Волинського князівства почалася, найімовірніше, під кінець 1252 р. Тут літописець відступає назад, порушуючи послідовність подій та їх хронологію. М. Грушевський мотивує таке датування тим, що 1253 р. папа одержав звістку про напад татар на Русь і оголосив хрестовий похід проти них (Грушевський. Хронологія. С. 38). Правдоподібно вважати, що Данило коронувався в Дорогичині, знаючи про татарський напад і сподіваючись на поміч Заходу.

И приложися Милей к нимъ (705). Оскільки цей Милей далі знову “сътвори лєсть”, слід вважати його місцевим воеводою, начальником порубіжного, з боку степу, галицького міста на Дністрі. Правдоподібною виглядає висловлена ще в середині минулого століття думка

Д.І. Зубрицького: “Мілей був, можливо, з роду Болоховських князів” (Зубрицький. С. 178). В.Т. Пашуто коротко називає його “князівським намісником, боярином” (Пашуто. С. 282). Тим часом досі дехто, виходячи з тексту видання 1871 р., вважає Мілея татарським баскаком (Лев “*Яша Милѣя и Баскака*”). У сучасному перекладі на російську мову теж бачимо: “захватили они Милея-баскака” (Памятники. С. 333). М.С. Грушевський звернув увагу на те, що у виданні 1843 р. читалось: “*Яша Милѣя и Баскака*”, й висловив думку, що те “и” взято з Хлебниковського списку (Грушевський. III. С. 80–81, прим.). Його припущення підтверджується виданням 1908 р., де О.О. Шахматов відзначив, що дійсно в Іпатіївському списку пропущено “и”, яке стоїть в Хлебниковському (Стб. 829–830, різночитання).

По томъ же Куремса приїде къ Кремлянцю и воєва около Кремлянця (705). Причини наступу на Волинь орди Куремси, якого Карпіні називає “наймолодшим серед татарських вождів” (Карпіні. С. 22), в літописі опущені. М.С. Грушевський гадав, що основа конфлікту криється в русі, “що прокинувся серед людності в Київщині, і змагав до того, аби, скинувши з себе князівську власть, стати в безпосередні зносини до татар”. Вчений припускав, що “самий похід був зроблений на поклик сього Мілея” (Грушевський. III. С. 83–84, 85). Рішуче не можемо погодитися з цим. Справа не лише в принизливій оцінці істориком народу, що немовби віддавав перевагу Орді перед власними князями.

В Сараї давно вже з тривогою слідкували за посиленням Галицько-Волинського князівства, особливо коли Данило уклав союз з Андрієм Ярославичем. Того самого 1252 р. “Неврюєва рать” розгромила військо Андрія. Ординські володарі вирішили, що настала черга галицько-волинського князя (Котляр. С. 172, 175). В.Т. Пашуто вважав, що “перед Куремсою було поставлене завдання не лише захистити Київщину і залежну від татаро-монголів Болоховську землю, а й зайняти всю Південно-Західну Русь” (Пашуто. С. 282). Пояснення загалом слушне, але надто загальне. У Сараї для Куремси підготували стратегічний план масштабного походу проти Данила.

Цей план, якщо судити з розвитку подій, зафіксованого літописом, складався з трьох частин: 1) вторгнення на найбільш вразливе для ворога галицьке Пониззя; 2) відтиснення війська Данила на захід наступом на південній Волині й у Болоховській землі для того, щоб відсікти його від Київщини, і 3) окупація Київської землі, після чого, спираючись на сили недружнього Данилові новгород-сіверського князя Ізяслава, перейти в рішучий наступ на Галицько-Волинське князівство з метою його повного підкорення (Котляр. С. 176).

Спочатку Куремса втілював план у життя. Він захопив Бакоту, та й то через зраду Мілея. Але Крем’янця йому не пощастило здобути, хоча комендант міста Андрій проводив дворушницьку політику і був, врешті-врешт, забитий самими татарами. Помилковою слід вважати думку, ніби, за свідомством літопису, “Андрій не виражав думки населення міста, яке не визнало влади монголів, чому вони й не змогли нічого вдіяти біля Крем’янця” (Пашуто. С. 282): в літописі про це немає й згадки. Заслугують на увагу слова того Андрія, начебто в нього є якась “Батыєва грамота”: “дуже інтересний натяк на можливість якихось його по-

передніх зносин з Ордою” (Грушевський. III. С. 85). В.Т. Пашуто зауважив, що, “певно, він [Андрій. — Ред.] знав, що такі грамоти одержали болоховські бояри” (Пашуто. С. 282).

Изяславъ же проси у нихъ [татар. — Ред.] *помощи ити на Галичъ* (705). Постає Ізяслава, з контексту літописної розповіді — князя, довгий час залишалася загадковою. Галицький літописець не назвав ні місце його народження, ні наймення по батькові. Перед тим жодний Ізяслав більше як 15 років не мав стосунків із Данилом, та й узагалі не брав участі в політичних подіях у Південно-Західній Русі. Тлумачачи свідчення Никонівського (104) й Воскресенського (138) літописів, М.С. Грушевський вважав його “сином покійного київського князя Мстислава Романовича” (Грушевський. III. С. 42), з смоленської династії Ростиславичів. З ним погодився В.Т. Пашуто (Пашуто. С. 282), не пославшись при тому на джерела.

Дійсно, існують літописні звістки про Ізяслава Мстиславича смоленського, що належать до 30-х рр. XIII ст. Найповніша — в пізньому Никонівському ізводі під 1235 р.: “Князь Изяславъ Мстиславичъ смоленскій, внукъ Романовъ Ростиславича, съ половци, и князь Михайло, сынъ Всеволода Чермнаго, съ черниговци, и князь Ярославъ Всеволодичъ съ новгородци ходиша ратью на Кіевъ, и взяша его” (С. 104). Однак в Никонівському літописі немало неточних, а то й вигаданих звісток. До наведеної цитати видавець Никонівського ізводу О.Ф. Бичков зробив примітку: “Ізяслав Мстиславич у той час за літописами невідомий” (С. 104). Звістка про напад Ізяслава Мстиславича з половцями й Михайла Всеволодича з чернігівцями на Київ є й у низці інших пізніх літописних ізводів, зокрема у створеному, як і Никонівський, в XVI ст. Воскресенському (С. 138). Однак до свідчень Воскресенського літопису варто поставитися серйозніше, ніж до розповіді Никонівського. В основу першого покладено авторитетний Московський великокнязівський ізвод 1479 р. Не раз відзначалася близькість Воскресенського ізводу за XII ст. до звісток Іпатіївського літопису. І хоча думка О.О. Шахматова про те, ніби в основі Воскресенського й Іпатіївського ізводів лежить митрополичий літопис початку XIV ст., поставлена під сумнів М.Д. Присьолковим (Лихачев. С. 474), все ж таки не можна її повністю відкидати. Адже той же Присьолков був переконаний, що складач Воскресенського ізводу скористався Іпатіївським.

Повідомлення, за яким “Изяславъ Мстиславичъ, внукъ Романовъ” брав участь у поході на Київ 1235 р., є й у Московському ізводі 1479 р. (С. 126). Однак в Іпатіївському літописі цей Ізяслав не названий по батькові. У повідомленні галицького літописця про наїзд на Київ ворожих Данилові й київському князеві Володимирі Рюриковичу феодалів читаємо: “Михайлови же [и] Изяславу одинако не престающа на нь [Володимира. — Ред.] враждою” і нижче: “Изяславъ же одинако не престае: възвєслъ бѣ половци на Києвъ” (664).

Батьківське ім’я Мстислав стосовно Ізяслава виступає не тільки в пізніх літописах. Один із найдавніших і найавторитетніших ізводів, що дійшов до нашого часу в списку 1377 р. і мав у підвалинах “ветхий” літописець 1305 р. — Лаврентіївський або Суздальський, — також знає князя Ізяслава Мстиславича: “Прише(д) князь Изяславъ Мстиславичъ с половци, а Михаилъ князь с черниговци, сынъ Всеволожь, и взяша Киевъ”

(Лавр. Стб. 513). Однак редактор видання академік Є.Ф. Карський зробив до цього місця примітку: “Мстиславичь виправляється на Владимировичь” — знову-таки, мабуть, тому, що участь смоленського князя Ізяслава Мстиславича в усобицях 1235 р. навколо Києва вважалася йому неймовірною.

На думку М.О. Баумгартена, Ізяслав Мстиславич смоленський загинув близько 1239 р. (Baumgarten. Tabl. IX, 32. P. 39). Напевне, однією з підстав такого твердження може бути звістка Воскресенського ізводу за 1239 р., згідно з якою великий князь владимиро-суздальський Ярослав Всеволодич “смоляны же урядив, и посади у них князя Всеволода Мстиславича на столе, внука Романа Ростиславича” (Воскр. С. 144). Всеволод був рідним братом Ізяслава. Можна припустити, що останній загинув у боротьбі з полчищами Батия, які вдерлися на давньоруські землі 1237 р.

Таким чином, 1254 р. Ізяслав Мстиславич смоленський не міг напасти на Данила. Хто ж тоді був той Ізяслав? Ще в середині минулого століття здогад висловив Д.І. Зубрицький, щоправда, не підкріпивши його свідченнями джерел: “По той чи по цей бік Дніпра, в невідомій нам волості, може бути, в Києві чи в іншому місці, жив і правив неспокойний старець з роду князів чернігівських Ізяслав. Той самий, котрий 1211 р. був один час князем теребовельським” (Зубрицкий. С. 178). Його підтримав І. Шараневич, що вже впевнено назвав Ізяслава Володимировичем і князем новгород-сіверським на час сутички з Данилом (Шараневич. С. 92). Така думка начебто знаходить підтвердження в Любецькому синодику (пом’янику), складеному, здається, наприкінці XVIII ст. за якимось більш давнім джерелом у Антонієвському монастирі поблизу Любеча. В ньому названо “князя Филиппа Володимировича и княгиню его Агафию”. Видавець і дослідник синодика Р.В. Зотов поділяв думку авторитета в генеалогії М.Д. Хмирова, за якою в процитованому записі йдеться про Ізяслава Володимировича, народженого в Половецькому степу 1187 р. і охрещеного під ім’ям “Филипп” (Зотов. С. 76—82; Хмыров. С. 157, № 920). Однак ця гіпотеза не була підтверджена джерелами.

Простеження життєвого шляху й політичної кар’єри Ізяслава Володимировича утруднюється тією обставиною, що в Галицько-Волинському літописі його названо по батькові лише тричі, та й то у початковому періоді самостійної діяльності (1208—1211), більше ніж за 40 років до конфлікту з Данилом. Коли наприкінці 1207 або в 1208 р. Володимир, Роман і Святослав Ігоревичі вокняжились у Галицькій землі, старший, Володимир, “сынови своєму да Теребовль Изяславу” (627). Віддавання Теребовля Ізяславові свідчить, по-перше, що його батько самовладно правив у Галицькій землі, а по-друге — тоді княжич був уже дорослим і здатним самостійно правити уділом. Далі, близько 1211 р., бояри виганяють Ігоревичів з Галича. Наш літописець повідомив, що Ізяслав разом з батьком бився з ворогом. Але відтоді князь, що звався повним ім’ям Ізяслав Володимирович, назавжди зник із сторінок літописів, навіть з найобізнанішого в південноруських справах Галицько-Волинського. Недарма М.О. Баумгартен, згідно з суворими канонами генеалогії (відсутність згадок у джерелах!), записав, що Ізяслав зійшов зі світу “після 1211 р.” (Baumgarten. Tabl. IV, 61. P. 19). Гадасмо, сталося інакше.

Перед тим, як почати простежувати подальший життєвий шлях Ізяслава Володимировича, відзначимо, що він належав до численного й згуртованого роду чернігівських (отже, й сіверських) князів Ольговичів, нащадків сумновідомого в давньоруській історії Олега Святославича, котрий має гіркий пріоритет наведення на рідну землю половецьких ханів наприкінці XI ст. У всіх політичних взаєминах і збройних конфліктах на Русі (що розгортались у них переважно з нащадками Мономаха) та за її межами Ольговичі тримались осібно й згуртовано, їхні дії відзначалися надзвичайною злагодженістю. Всередині цього князівського клану існувала сувора дисципліна, чого не бачимо в інших тогочасних кланах, хоч би й у тих же Мономашичів. Якщо, наприклад, глава Ольговичів вирушав у похід, то всі члени роду були зобов'язані підтримати його. З 20-х рр. XIII ст. клан очолював Михайло Всеволодич. Коли в 30-х рр. він починає боротися за Київ, йому слухняно й активно допомагають усі чернігово-сіверські князі.

Після того, як бояри відібрали Галич та інші міста цієї землі в Ігоревичів під формальним приводом передавання Романової спадщини Данилові, Володимир, його брати і син стали ворогами Романовичів. Тому висловимо припущення, що саме Ізяслав Володимирович, котрий після смерті батька і страти дядьків галицькими боярами 1211 р. як головний спадкоємець міг посісти стіл Новгород-Сіверського, постійно виношував плани повернути собі Галич і його землю. Близько 1226 р. могутній боярин Жирослав, глава опозиції тодішньому галицькому князеві Мстиславу Удатному, звів наклеп на свого сюзерена. Його спіймали на слові й вигнали з князівства: *“Оттуду вигнанъ иде къ Изяславу: бѣ бо лукавый лестецъ... того бо дѣля жадаше быти у Изяслава”* (645–646). Галицький літописець натякає, що “льстивий” Жирослав силкувався знайти притулок у близького йому за вдачею Ізяслава... Якого саме? Гадаємо, новгород-сіверського. Наступного року Жирослав укупі з новим повелителем допомагав уграм воювати Галицьку землю, але безуспішно. Король зазнає поразки, Ізяслав *“сѣ льстивымъ Жирославомъ, идоста с нимъ Угры”* (647). Певно, Ізяслава тоді добре настрахав Данило, тому що влітку 1234 р. (Грушевський. Хронологія. С. 24) він на чолі половецької орди сприяє Данилові під час походу на Київ. З літописного контексту виходить, що Ізяслав княжив тоді недалеко від Києва, може, в Новгороді-Сіверському.

Тоді Ізяслав вимушено скорився Данилові й Володимирові Рюрикovichу київському і був, мабуть, силоміць приведений ними до церковної присяги. Та це не завадило йому незабаром відступитися від Данила й Володимира, як тільки воєнне щастя відвернулося від них: *“Изяславъ же лєсть сѣтвори [и] вєлѣ воевати зємлю Данилову”* (662). При цьому він спирався на захист з боку Михайла Всеволодича, про що посередньо свідчить запис галицького книжника наступного року: *“Михайлови же [и] Изяславу однако не прєстающа на нь [Данила. — Ред.] враждою”* (664).

Кульмінацією в боротьбі двох князівських коаліцій (Данило й Володимир київський проти Михайла Всеволодича й Ізяслава) став 1235 р. Кілька пізніх літописів повідомляють, що тоді Михайло з Ізяславом напали на Київ при підтримці владимиристо-суздальського князя Ярослава

Всеволодича. Довга, з багатьма подробицями розповідь галицького літописця про війну двох князівських угруповань не згадує про вокняжіння Ізяслава в Києві, вважаючи, що там сів Михайло. Однак деякі літописи, зокрема Новгородський перший молодшого ізводу, недвозначно свідчать, що Ізяслав якийсь час просидів на київському столі (НПЛ. С. 284; Моск. С. 126; Воскр. С. 138; Лавр. Вип. 3. Стб. 513: всюди він названий Мстиславичем). Здається, це недовге князювання Ізяслава в Києві 1235 р. й стало причиною помилки написання його по батькові в Суздальському та низці пізніших літописів: “Мстиславичь”. Літописці відали, що у Мстислава Романовича Старого був син на ім'я Ізяслав. Цей Мстислав княжив у Києві й загинув у битві з татарами на Калці 1223 р. (Лавр. Вип. 2. Стб. 446). Для не досить обізнаного (віддаленого від місця подій) літописця було природним гадати, що той Ізяслав, котрий посидів на київському столі, був сином київського ж князя Мстислава Романовича.

Уже 1236 р. Ізяслав був вигнаний з Києва Ярославом суздальським і влітку разом із Михайлом та половецькою ордою рушив на Галич. Але союзники не мали успіху. Поступово Михайло Всеволодич втратив стратегічну ініціативу. Воснна фортуна все більше схилялася на бік Данила, котрий 1238 р. поставив у залежність від себе Київ. Тому “льстивий” Ізяслав змушений був покоритися йому й навіть брати участь у його походах. Навесні 1238 р., як відзначив галицький книжник, безпосередньо після перемоги над добжинськими рицарями біля Дорогичина “*Даниль же възведе на Кондрата [мазовецького. — Ред.] литву, Миньдога, Изяслава Новгородьского*” (667).

Лише один-єдиний раз у літописах Ізяслава названо “новгородским”, тобто новгород-сіверським князем. Отже, він-таки був сином Володимира Ігоревича. Можна з чималою часткою впевненості твердити, що він посідав цей князівський стіл і раніше — інакше не пояснити його злагоджених дій з главою роду Ольговичів Михайлом, васалом якого повинен був бути новгород-сіверський князь.

Они же ркеша ему: “Како идеши в Галичь, а Данило князь лютъ естъ”... Онъ же не послуша ихъ, но събравъ около себе, иде в Галичь (705). Створюється враження, що Куремса застерігав Ізяслава від походу, натякаючи на його воєнну невдачу 1236 р. В науковій літературі починаючи принаймні з часів Д.І. Зубрицького живе думка, ніби цьому Ольговичу вдалося здобути Галич: “Пустився від Дністра раптово до Галича і вдерся до міста” (Зубрицький. С. 170). Так вважав і В.Т. Пашуто (Пашуто. С. 282). Його гадка підтверджується дальшим перебігом розповіді. Цікаво відзначити, що в ранній своїй праці М.С. Грушевський пристав до такої думки (“Ізяслав опановує Галич”: Грушевський. Хронологія. С. 37), але в “Історії України-Руси” обминув цей сюжет (Грушевський. III. С. 85). На те, що до виступу Ізяслава Романовичі не поставилися серйозно, недвозначно вказує та обставина, що Данило послав проти нападника сина, а сам відправився на полювання.

Посла [Данило. — Ред.] сына своего Романа и бояры своя всѣ на нь [Ізяслава. — Ред.] (705). Надзвичайно важливе місце, що змушує інакше подивитись або на послідовність подій боротьби за австрійську спадщину, або на їх хронологію. Дійсно, Роман одружився з Гертрудою десь у 1-й пол. 1252 р. і пробув у Австрії до кінця 1253 р. (див., напр.: Па-

шуту. С. 256). Тоді доведеться припустити, що похід Куремси стався раніше 1252 р. (хоч би наприкінці 1251 р. — Грушевський. Хронологія. С. 38), або Роман якимось чином вирвався з обложеного Оттокарм замку Гімберг. Перша можливість здається ймовірнішою.

Вънезапу нападшимъ на ня, оному же [Ізяславові. — Ред.].. *възбѣже на комары церковныя, иде же безаконныя угре възбѣгли бяху* (706). Саме ця згадка про угрів, що колись рятувалися від русичів на церковних хорах, переконує, що Ізяславові таки пощастило здобути на деякий час Галич. Ізяслав, приведений Романом до Данила, на завжди зникає з політичної сцени (певно, помер у в'язниці).

Федоръ посланъ отъ него [Ізяслава. — Ред.] *къ Солемъ* (706). О. Лихачова чомусь переклала це місце: “послал Федора в Зальцбург” (!) (Памятники. С. 335), тоді як насправді: “въ соли”, ймовірно, якесь місце поблизу коломиїських соляних копалень. На думку І.П. Крип'якевича — м. Стара Сіль (Крип'якевич. С. 32—33).

По томъ же Войшелкъ сътвори миръ съ Даниломъ, и въда дъщеръ МиндогODOVу за Шварна, сестру свою, и приїде в Холмъ къ Данилови [Войшелк. — Ред.], *оставивъ княженіе свое и възпріемъ мнишескій чинъ, и въдасть Романови, сынови королеву, Новогородокъ отъ Миндога и отъ себе и Слонимъ и Волковыескъ, и всѣ городы* (706). Мирна угода була укладена, як вважають історики, близько 1254 р. (Грушевський. Хронологія. С. 38; Пашуто. С. 281). Здогадно Миндовг поступився Чорною Руссю на користь Данила як леном, наданим Романові. Вірогідно, що Данило тоді одержав Південну Судавію, а Войшелк перейшов до православ'я у Новгородку й поселився на деякий час при дворі Данила в Холмі (Пашуто. С. 281).

Гадаємо, літописець зовсім не випадково зробив наголос на тому, що шлюб дочки Миндовга зі Шварном відбувся за ініціативи Войшелка. Мабуть, Войшелк уже тоді виношував плани щодо об'єднання своїх земель із Шварновими, — звичайно, по смерті Данила. Можливо, що Войшелк просто віддавав перевагу Шварнові, спокійному й розсудливому, перед його рвучкими й запальними братами Левом і Романом.

Данило поїде на ятвязѣ съ братомъ и сыномъ Левом и съ Шварномъ, младу суццю ему, и посла по Романа въ Новогородокъ (706). Рік і час народження Шварна Даниловича не відомі. Похід на ятвягів розпочався взимку (далі мовлено: “бѣ бо лед ползок”). Найвірогідніше, то була зима 1254/1255 р. (Грушевський. Хронологія. С. 38). Б. Влодарський, не знати чому, хибно датує цей воїстину грандіозний похід Романовичів до Ятвязької землі зимою 1255/56 р. (Влодарский Б. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X—XIII вв. С. 127), хоча в праці 1938 р. погодився з припущенням М.С. Грушевського (зима 1254/55 р.) (Włodarski. Alians. S. 614). З польського боку в поході взяли участь Земовит і надіслані Болеславом Соромливим краківські й сандомирські рицарі. Б. Влодарський слушно наголошує на визначній ролі Земовита в цьому поході, що було наслідком тісної співпраці між мазовецьким і галицько-волинським князями (Włodarski. Alians. S. 615).

Земовит тоді ворогував із братом Казимиром. На початку жовтня 1259 р. Земовит зібрав коаліцію князів проти Казимира і попросив допомоги в Данила. Той послав військо на чолі з сином Романом, про що оповідає Великопольська хроніка (МРН. II. Р. 585).

Г. Ловмяньський, подібно до М.С. Грушевського, теж вважав, що похід стався взимку 1254/55 р. (Lowmiański H. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Т. II. S. 254). Літописець підкреслює внесок до того походу мазовецького князя Земовита, однак взимку 1254/55 р. той перебував у полоні в свого брата Казимира. Тому Г. Пашкевич гадає, що цей похід відбувся взимку 1255/56 р. чи 1256/57 р. Він приймає першу дату (Pasziewicz. S. 215). Думаю, однак, що ці сторінки Галицького літопису редагувались і зводились кількома десятиліттями пізніше, коли деталі біографії давно вже на той час померлого Земовита були забуті. Давньоруський книжник добре знав, що князь Земовит завжди підтримував Данила в експедиціях проти ятвягів, тому вписав його ім'я до числа учасників походу 1254/55 р.

И прїиде к нему Романъ, съ вѣми новгородци и съ цтемъ [тестем. — Ред.] *своимъ Глѣбомъ* (706). Незадовго перед тим Роман, що с'як-так вибрався з Австрії, одружився вдруге з Оленою, дочкою князя Гліба. Дехто вважав, що Гліб був у 1255–1260 рр. князем у Волковийську (Грушевський. III. С. 76; Baumgarten. Tabl. VII. 7. Р. 30; Tabl. XI, II. Р. 47). У генеалогічному довіднику В. Дворжачека зазначено, що той Гліб міг бути ще з смоленських Ростиславичів або навіть князем Степані (Dworzaczek. Tabl. 27, 29, 82, 83).

И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвяжская полкомъ (706). Ця дещо гіперболічна розповідь характеризує дійсні масштаби великого походу, коли Романовичі здобули вирішальну перемогу над ятвязькими агресивними князьками. Наступна розповідь літописця важлива і пізнавальна з погляду на військову справу й воєнне мистецтво Галицько-Волинської Русі середини XIII ст.

Ты еси король, голова [всимъ] полкомъ (707). Недвозначне свідчення на користь думки, що Данило користувався авторитетом не лише як державний діяч, а й видатний полководець. Данило шикувє військо за правилами тогочасного воєнного мистецтва: попереду бойова охорона з мобільних лучників (можна гадати, що то були арбалетники), фланги захищали вони ж; сам князь з частиною дружинників їхав всередині похідного порядку війська. З дальшої розповіді літопису видно, що велике військо, яке увійшло до Ятвязької землі, незабаром розділилося на окремі частини: так було легше боротися з численними, розпорошеними й рухливими загонами ятвягів. Подібна тактика швидко привела до успіху.

Левъ же тихо объѣхавъ село, исѣче все (707). Феодальні війни велися зазвичай жорстоко з обох боків. Не була винятком і ця. Романовичі, до того ж, вирішили деморалізувати супротивника.

Данилови же и и Лвови одинако належащима на ня [и] вѣрѣшимъ сулицами (708). У ближньому бою замість луків чи арбалетів, зброї дистанційної, використовувались металеві дротики. Втім, далі літописець красномовно описує, як воїн Данила з далекої відстані вразив дротиком ятвязького князя.

Данило же и Левъ вборзѣ скочиста на нѣ въ ворота (708). Знову князь вдався до свого улюбленого прийому заволодіння укріпленним містом чи фортецею: “*изъездом*”, тобто захопленням зенацька залоги, що не встигла зачинити браму.

Побѣдивъ грѣды ятвязѣ, и злиньци, и крисменци, и покенцѣ (708) — давньоруські назви ятвязьких племен.

Яко же пишеть въ Книгахъ: “Нѣсть въ силѣ брань, но въ Бозѣ стоить побѣда” (708). У Біблії нам не пощастило знайти це місце (в “Симфонії” воно не відзначене).

Зажгоша Таиссеичи и Буряля, и Раймочи, и Комата, и Дора, и грады плѣняше (709). Ідеться про міста й фортеці (саме їх, гадаємо, літописець називає “грады”) у Ятвязькій землі.

Данило! Добру дружину дрѣжиши, и велици полци твои (709). У цьому контексті, як і в багатьох інших літописних фрагментах, дружина відділяється від полків, тобто князівська важкоозброєна рицарська кіннота — від іншого війська, яке у Данила було теж регулярне і добре озброєне. Порівняно з іншими підрозділами князівська дружина була нечисленною, але найкраще озброєною, складалася з вишколених і сильних бійців у доброму захисному обладунку.

Наутріа же приѣхаша ятвязи дающе дань и миръ (709). В Іпатіївському списку тут зіпсоване: “таль и мир”. Виходячи з цього хибного написання, О. Лихачова невірно переклала: “предлагая заложников (?) и мир” (Памятники. С. 339).

Приїде въ землю свою съ честію и славою, одолѣвъ върогомъ своимъ (709). За літописним, стандартним у таких випадках, кліше проглядає висока оцінка Данилової перемоги. То був “останній великий похід проти ятвягів, що закінчився повною перемогою” (Влодарський. С. 127).

Ятвязи се, послаша послы своа и дѣти своа, и дань даша, и обещевахуся работѣ быти єму и города рубити въ земли своєй (709). Предметно роз’яснюється вага перемоги Романовичів над ятвязькими князями. Вони в знак повної покори прислали своїх дітей заложниками, сплатили данину, головне ж — пообіцяли в “*работѣ быти єму*” і навіть будувати міста й фортеці для галицького князя у власній землі. Так було покінчено з ятвязькою загрозою для Русі. Гадаємо, що Данило Романович розв’язав собі руки на заході, збираючись дати рішучий бій ордам Куремси.

Єхавъ же Коснятинъ поима на нихъ дань, черныя куны и бѣло сребро (709). Данину брали дорогоцінними шкурками чорних куниць і сріблом у зливках — тоді на Русі і в сусідніх землях майже не було в обігу карбованих монет.

По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воєвалъ на нѣ [ятвягів. — Ред.] *в рускыхъ князехъ, развѣ сына єго Данила* (710). Слава про звитяжні перемоги Романа Мстиславича над ятвягами пройшла крізь століття. Польський хроніст 2-ї пол. XVI ст. М. Стрийковський описав тріумф Романа над Литвою й ятвягами. Зокрема, він згадує, що вони також були у нього “в работѣ”: наказував цей князь їх запрягати в плуги й орати цілину. Один литвин, навчившись руської мови, начебто мовив князеві: “Романе, Романе! Поганим годуєшся, литвою

ореш!» (Strykowski. T. I. S. 202). М. Стрийковський, поза сумнівом, скористався якимось фольклорним джерелом, що з плином часу втратило деякі історичні реалії й деталі. По-перше, він помилково називає Романа київським князем, а про війни сучасника Романа Мстиславича київського князя Романа Ростиславича з ятвягами немає жодних відомостей ні в давньоруських, ні в іноземних джерелах. По-друге, польський хроніст вдався до надзвичайно поширеного в усній народній творчості образу: переможених запрягають замість худоби. Згадаймо насильства аварів над дулібськими жонами, так красномовно описані Нестором у «Повісті временних літ» (ПВЛ. I. С. 14). Образ покорителя Литви й Ятвязької землі князя Романа виведено і в билинах. Одна з них так описує розправу Романа над литовськими князями:

Как насхаша силушка Романова,
Большому брату глаза выкололи,
А меньшому брату ноги выломали

(Былины. Т. I. М., 1916. С. 372; див. про це докладно: Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху возрождения. С. 99–100).

Створи король [угорський. — Ред.] великъ обѣтъ и не исправи его к Романови, остави же у городъ и Неперѣцъ и отъидеть прочь (710). Галицький літописець гірко нарікає на Белу, що той надавав Романові обіцянок і потім зовсім не підтримав його (Грушевський. III. С. 75).

Часто же приходящю [ему] на нь [Романа. — Ред.] герѣцкиови [йдеться про Оттокара-Пшемисла II. — Ред.] ... и ставъ предъ городомъ поприща * и не можетъ взяти (710). Швидко по шлюбі з Гертрудою Романа було обложено Оттокаром у замку Гімберг. Як видно з попередньої оповіді літопису, Данилові не вдалося визволити сина. Дальші перетрактації між Романом і Оттокаром викладено літописцем досить діловито і конкретно, незважаючи на їх літературно-апокрифічне оформлення. Складається враження, що літописець скористався з документів галицького княжого архіву.

Остави короля угорського... земля Нѣмецкаа раздѣлена будеть с тобою (710). Роман, мабуть, розумів непевність обіцянок Оттокара: відійшовши від невірною Бели, галицький княжич залишив би собі ще менше шансів утриматися в Австрії. Завершення австрійської справи Романовичів мало відображене в науковій літературі. Досі залишається чи не найповнішим розгляд її в «Історії України-Руси» М.С. Грушевського та в не раз цитованій нами праці Б. Влодарського. У Грушевського подано й огляд основних джерел, щоправда, це зведення на сьогодні застаріло (Грушевський. III. С. 74–76, 518–519).

Посла бо [Роман. — Ред.] къ королеви угорському вся словеса, ими же обещевашеся ему герциюкъ, и прося у него помощи... Онъ же не посла ему помощи, но городовъ хотящю ему о себе обещеваше же ему дати инья города въ земли Угорской (711). Нарешті, угорський король зняв машкару приятеля і союз-

* Поприще — міра довжини бл. 1,5 версти.

ника Романовичів: скориставшись важким становищем Романа, він вимагає від того “городовъ” у Австрії. М.С. Грушевський розуміє це так, що Бела IV “запропонував, аби він [Роман. — *Ред.*] передав йому ті замки, які трималися Гертруди, а натомість обіцяв йому дати городи в Угорщині” (Грушевський. III. С. 75). Вважаємо, однак, що йшлося про відмову Романа від тієї частини Австрії, на яку поширювалася влада Гертруди, і перетворення Романа на намісника однієї з угорських провінцій — подібне Бела вчинив з Ростиславом Михайловичем чернігівським кілька років тому. Річ у тім, що в давньоруських джерелах поняття “городы”, міста часто-густо підмінювало поняття земель, в яких були ті “городы”.

Княгини же, [у]разумѣвши... (711). Цей та наступний епізоди викладаються літописцем так, що всім вершила Гертруда. Гадаємо, подібне тлумачення пов’язане з тим, що австрійські сучасники ганили Романа, ніби він залишив дружину напризволяще (див.: Грушевський. III. С. 76). Насправді, напевне, справа вирішувалася не стільки в Гімберзі, скільки в Холмі, де тоді перебував Данило.

Бѣ бо баба ходяци и купяци крѣмлю потай въ градѣ Вяднѣ (711). Літописець скористався з живого свідчення очевидця Романового сидіння в Гімберзі. Обставини були надзвичайно важкі, голод та відсутність допомоги ззовні робили справу галицького княжича безнадійною. Літописець повідомляє, що якийсь Просвел “*приѣхавъ съ силою*” і вивів Романа з Гімберга. Середньовічна австрійська хроніка знає прибічника Гертруди Бернгарда Преусселя (див.: Пашуто. С. 256). Роман був змушений піти до Новгородка (“*Се же прежде сказахомъ, яко Вышелъ бѣ даль Новгородокъ Романови*” — 711). Вчені чимало сперечалися стосовно часу повернення Романа на Русь. І. Шараневич писав, що те сталося 1253 р. (Szaraniewicz. S. 71), з ним солідарний і М. Дашкевич (Дашкевич. С. 101; тут же вміщено огляд іноземних джерел з даного питання). М.С. Грушевський приїзд Романа з Австрії датував кінцем 1253 — початком 1254 р. (Грушевський. Хронологія. С. 39). Б. Барвінський уточнив цю дату: облога Гімберга точилася у вересні 1253 р., отже, Роман повернувся на батьківщину наприкінці того року (Барвінський Б. Ким свідчився Оттокар. С. 1—3). Після виведення з гри Романа Бела IV з Оттокаром за посередництва папи Інокентія IV поділили між собою спадщину Бабенсбергів. Угорський король дістав частину Штірії і передав її в управління своєму синові Стефану; все інше перейшло до Оттокара. Про Романа в тексті угоди не було й мови. Гертруді залишили чималі землі в тій же Штірії, вона мала від Романа доньку Марію (Włodarski. S. 143). Шлюб галицького княжича з Гертрудою розпався. Невдача спроби Романа утвердитися на австрійському герцогському престолі серйозно применшила політичний вплив загалом вдалого походу Данила до Моравії. Утвердившись у Австрії, Оттокар спробував добитися від Данила відшкодування спустошень, завданих руським військом Моравії, але безуспішно. Австрійська справа привела до охолодження стосунків між Данилом і Белою IV (Włodarski. S. 144). Далі долю Австрії продовжували вирішувати Бела IV і Оттокар-Пшемисл. Після того, як у битві при Кресенбрунні в липні 1260 р. угорське військо зазнало поразки, Угорщина за Віденським

миром (березень 1261 р.) втратила на користь Чехії Штірію. Плани Данила посадити на австрійський трон Романа були остаточно перекреслені (Włodarski. S. 147).

По рати же Кремляницькой Куремьсинъ, Данилъ въздвиже рать противу татаромъ (711). На спробу Куремси заволодіти Крем'янцем галицько-волинське військо відповіло добре спланованим ударом. Перед тим, як виступити проти Куремси, Данило надіслав листа до папи, вимагаючи допомоги (Theiner. I. № 107), але не дочекався її. Слід вважати, що це сталося наприкінці 1254 р. і продовжувалося протягом зими 1255 р. (Грушевський. Хронологія. С. 39). Данило добре зважив міжнародну обстановку: верховний хан монголів Менгу безперервно воював у Азії, тому головні його сили були виведені з Забайкалля. Йому сприяли війська Золотої Орди. Куремсі не доводилося сподіватись на допомогу ні Каракорума, ні Сараю (Котляр. С. 178). Галицько-волинське військо розділилося на дві частини. Полки Лева Даниловича вдерлися на Побужжя і повоювали там “люди татарьскыя” — найімовірніше, то були феодалі, які співпрацювали з татарськими поневолювачами. А війська Данила й Василька захопили Болоховську землю (Котляр. С. 178).

Веснѣ же бывшии [1255 р. — Ред.], *посла* [Данило. — Ред.] *сына своего Шварна на Городокъ, и на Семочь, и на всѣ города... сѣдящія за татары* (711). Йдеться про похід війська Шварна у басейні річок Случі й Тетерева, на схід Волинської землі. Городок — у Полонному р-ні Хмельницької обл., Семочь — в Любарському р-ні Житомирської обл. Згаданий нижче Городеськ (якщо це не той самий Городок) дехто ототожнює з с. Городищем Черняхівського (або Житомирського) р-ну (Етимолог. словник. С. 155). Однак археологи впевнено розміщують Городеськ поблизу с. Городська Житомирської обл. (Куза. С. 75). На березі р. Тетерева розташоване городище з трьох укріплених частин: Велике городище, Мале городище і Красна гора. Основу валу склали два ряди дубових клітей, внутрішній з яких був пристосований для житла. Археологами виявлено близько 30 житлових і господарських комплексів (Выезжев Р.И. Раскопки в Городске в 1955 г.; його ж: Будівлі “Малого городища” X—XIII ст. в Городську). М.П. Барсов ототожнював Семочь з с. Симакі, що знаходиться поблизу Полонного, а Городок — з м. Райгородком на Волині (Барсов. Словарь. С. 164, 184, 194), що є, на думку М.П. Дашкевича, помилкою (Дашкевич. С. 62).

...До Жедечева. Възвъгляне же солъгаша (711). Жедечев — порубіжне з Волинню місто в басейні Тетерева у Київській землі, на р. Жидь, притоці Дніпра (Киевская старина. 1882. IX. С. 437). Возвягль також був київською прикордонною фортецею з боку Волині. Тепер м. Новоград-Волинський (Иванов. С. 98).

Прийдоша бѣлобережци и чернятинци и вси болоховци къ Данилу (712). Літописець відділяє Болоховську землю від названих тут міст головним чином у басейні Тетерева. Болоховські “города” розташовані були здебільшого в горішніх течіях Случі та Бугу (Південного). М.П. Дашкевич погоджується з думкою М.П. Погодіна, що Білобережжя доцільно бачити в місті цієї ж назви Дубенського пов. Волинської губ. (Дашкевич. С. 61). На думку М.П. Барсова, воно стояло на р. Случі (Бар-

сов. Словарь. С. 20). Д. Зубрицький взагалі вважав, що це не назва якогось конкретного міста, а місцевість на Случі (Зубрицький. С. 45). Можливо, він і має рацію. Адже згадані поряд з білобережцями чернятинці — швидше жителі області, ніж міста. Новітній довідник вважає Чернятин київським містом, вказуючи на сучасне село цієї назви у Калинівському чи Жмеринському р-ні Вінницької обл. (Етимолог. словник. С. 172). Та чи не слушнішим є давнє зауваження М.П. Дашкевича, який називає кілька Чернятинів у Волинській та Київській губерніях і додає: “Значна кількість сіл з цим ім’ям чи не свідчить про обширність території літописних чернятинців?” (Дашкевич. С. 61). Так само болоховці в даному контексті — жителі землі Болоховської. М.С. Грушевський коротко писав, що похід війська Шварна «змусив до покори громади, що ще трималися по попереднім: “білобережці, чернятинці й усі болоховці»» (Грушевський. III. С. 86). Однак “*лесть*” городян Возвягля, що “*поємиє тивуна [від Шварна. — Ред.] не вѣдаша єму тивонити*” (711), свідчила, що покора ця була вимушена і нетривка. Вся кампанія була проведена Данилом у контексті загальної боротьби проти татар. У перебігу війни були зруйновані “*вся городы, сѣдѣща за татари*” (711), серед яких літописець згадує аж 14 міст (Пашуто. С. 283).

Присла же Миндовгъ къ Данилу: “Пришлю к тебѣ Романа и новгородци, а бы пошелъ къ Възвяглю, оттуда и къ Києву” (712). Літописець віддає ініціативу цього спрямованого проти татар походу Миндовгові. В старій історіографії не раз зазначалося, що Данило здійснив цей новий похід без особливого бажання, а Д. Зубрицький навіть писав, що кампанія була наслідком спроби зблизитися з папською курією (Зубрицький. С. 185–186). Такий погляд помилковий. М.С. Грушевський, не окреслюючи виразніше мети цієї виправи, вважає, що вона почалася за бажанням Данила, котрий “хотів вести війну в сім напрямі [якому, з тексту не ясно. — Ред.] далі, до кінця” і закликав до походу Миндовга (Грушевський. III. С. 283). В.Т. Пашуто резонно припускає, що “галицько-волинський князь серйозно збирався відібрати Київщину в татаро-монголів, які передали її владими́ро-суздальським князям” і попросив помочі в Миндовга (Пашуто. С. 183). На правах феодалного сюзерена Миндовг обіцяв прислати Данилові його сина, але свого васала.

Данило же съ братомъ идоша къ Възвяглю, въ силѣ тяжцѣ, жда вѣсти отъ Романа и литвы (712). М.С. Грушевський відніс похід на Возвягль на осінь 1255 р., виходячи з того, що сутичка з литовцями сталася вже взимку (Грушевський. Хронологія. С. 40). Вважаємо таке датування слушним. З контексту дальшої розповіді виходить, що військо Миндовга не прибуло в заздалегідь призначений обома князями день: літописець прямо відзначає: перед тим “*и зрече [Данило з Миндовгом. — Ред.] зрокъ [во] Възвяглю*” (712). Тому винним у конфлікті слід вважати Миндовга. Тим часом у літературі звичайно пишеться, що Данило не дочекався Миндовга, отже, він і винен (див., напр.: Пашуто. С. 283).

Видѣвъше же гражане, [и] ужась бысть в нихъ, и не стрѣпѣша и вдашася; и городъ зажъже [Данило. — Ред.], люди же изведе и вдасть я на подѣлъ (712). “Ся незвичайна немилосердність виразно показує, який завзяток [завзяття. — Ред.] мав Данило на

сі протикнязівські громади” (Грушевський. III. С. 87). Із цим можна частково погодитися, бо князь придушив виступ проти нього. Але головне було в іншому. Данило так само жорстоко помстився на возвзяглянах, як раніше на болоховцях — і ті, й інші були “люди татарські”, тобто співробітничали з татарами, підтримували їх. Зрозуміло, що цим грішила міська верхівка і бояри, а постраждали всі жителі. Такою була логіка політичної боротьби за середньовіччя, логіка панівного класу щодо простого люду.

Литва же роздумавше и воєваша, гнѣвъ дрѣжаще; ехавше же воєваша около Луческа (712). Як видно з розповіді літописця, між руським і литовським союзниками стався розлад. Не стало єдності й у надісланому Миндовгом війську. Роман Данилович з дружиною (“*мало людий*”) повернувся до батька, а “*людіє Миндовгови*”, литовська рать, незадоволені тим, що здобич не далася їм до рук, пограбували на зворотному шляху околиці Луцька (Пашуто. Образование. С. 381).

И нагрязе же озеро труповъ и щитовъ и шеломовъ (713). Надзвичайно виразна з літературного боку й емоційна картина страшної поразки, яку завдали литовцям воїни воєводи Данила, Василька Юрій та Олексій. Д. Зубрицький вважав, що це “не зашкодило дружнім стосункам між Романовичами і королем Миндовгом. То був лише захист мирних жителів проти насильства хижого, збуреного війська [литовського. — *Ред.*]” (Зубрицкий. С. 187). Навпаки, О.Є. Пресняков вважав, що відбувся “розрив” між Данилом і Миндовгом (Пресняков. С. 51). Однак того не сталося: судячи з непрямого свідчення галицького літописця, Роман ще якийсь час зберігав володіння в Чорній Русі (див.: Пашуто. Образование. С. 381). Безсумнівним є одне: незлагодженість дій між Галицько-Волинським і Литовським князівствами унеможливила продовження Данилового походу на Київ. Йому довелося повернутися додому (Грушевський. III. С. 87). Згадана в описі русько-литовського бойовища Коструга — певно, урочище поблизу Луцька. Втім, у деяких списках, зокрема в Хлебниковському, читаємо: “*супротивъ Кѣстрюзѣ*”, а то й “*супротивъ въ остроузѣ*” — можливо, тут ішла мова про острог, якесь укріплення (Барсов. С. 106).

Куремьса пойдє на Данила и [на] Василка, безъ вѣсти прієха (713). Цей, як свідчить літопис, несподіваний напад Куремси, про що можна судити з контексту, був організований з розмахом. То був похід проти цілого князівства. Час цього вторгнення татар на Волинь не ясний. Логічно гадати, що він стався наприкінці 1255 р. Так думав М.С. Грушевський (Хронологія. С. 40). Він застав Романовичів непередготовленими (Грушевський. III. С. 87), їх сили були роз’єднані. Однак Василько таки встиг приготуватися.

Василко же собираешся въ Володимєри (713). Дальша розповідь літописця, в якій не згадано про очолення Васильком оборони м. Володимира, ввела, мабуть, в оману М.С. Грушевського, котрий писав, ніби “його [Куремси. — *Ред.*] полк, несподівано приступивши під Володимир, стрівся з сильним опором горожан” (Грушевський. III. С. 87). Насправді лише регулярне військо, ті самі названі літописцем “граванє пѣшци” могли здолати передовий загін Куремси.

*Данило же и Василко одинако събирастася хотяща бити-
ся с татари* (713). Цього виявилось досить, аби відігнати Куремсу: на
той час він дуже остерігався Данила.

Загорѣтися Холмови ... съ Львова зряци видѣти (713—714).
Пожежа у Холмі сталася 1256 р. (Крип'якевич. С. 34). Як вважають ав-
тори недавнього дослідження, Львів було засновано у 1-й пол. XIII ст.
Він був стратегічно важливим форпостом на шляху між старою столи-
цею князівства Галичем і новозаснованою — Холмом. То була опора си-
льної князівської влади (Історія Львова. С. 14—15). Висловлювались й
інші думки. На наш погляд, найлогічнішим видається твердження
І.П. Крип'якевича, згідно з яким Львів було започатковано на честь ве-
сілля Лева Даниловича з угорською принцесою Констанцією. Цей ди-
настичний шлюб стався 1247 р. (Нариси історії Львова. С. 22). Складачі
пізньосередньовічних хронік XVI—XVII ст. (Груневег, Кромер, Альнпех,
Окольський, Зиморович) дружно називають засновником міста Лева
Даниловича. Він оспіваний як фундатор міста і в латиномовних вір-
шах львівських поетів середньовіччя, а на Галицькій брамі у XVII ст.
помістили напис латинською ж мовою: “Князь Лев поклав мені підва-
лини” (Історія Львова. С. 15).

Так само, як Київ і більшість давньоруських міст, Львів виріс на міс-
цях давніх слов'янських поселень. Розкопки археологів на Замковій горі
та в парку “Високий Замок” виявили культурний шар часів Київської
Русі: кераміку, залізні, бронзові й скляні вироби, архітектурні фрагмен-
ти X—XII ст. (Ратич О.О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955—
1956 рр. на Замковій горі у Львові. С. 115—127). Співставляючи археоло-
гічні знахідки із відомостями писемних джерел, можна дійти висновку,
що Львів як фортеця в системі укріплених центрів Галицько-Волинсько-
го князівства був збудований князем Данилом на місці давньоруського
“городка”, що існував на Замковій горі з XII, XI ст., чи, може, навіть більш
раннього часу (Котляр. Формирование. С. 164).

Львів, як і інші значні давньоруські міста, складався з двох частин:
укріпленого замку на горі (цей “Львів град” постав за часів князювання
Данила і Лева) і посаду чи подолу, торгово-ремісничої частини, що дов-
гий час формувалася з кількох поселень (Історія Львова. С. 15). За свід-
ченнями Длугоша, докладно розглянутими І. Шараневичем, у Львові іс-
нувало два замки, зведені з дерев'яних колод. Спочатку на горі збудова-
ли дитинець. Його створення слід пов'язувати з ім'ям Данила. Пізніше
на західних схилах гори виник нижній замок, де оселився Лев. Далі на
терасах між горішнім і долишнім замками стали засновувати свої двори
бояри, княжі слуги тощо. Так, згідно з думкою польського середньовіч-
ного хроніста, склався історичний центр Львова (див.: Шараневич І.
Стародавний Львов. С. 19—20). Наслідки археологічних праць останніх
років показали, що з 2-ї пол. XIII ст. на Замковій горі височіла кам'яна
башта (товщина стін бл. 1,5 м), до якої примикав мур. Напевно, укріп-
лення були комбіновані, дерев'яно-кам'яні (Історія Львова. С. 16—17).

Львів започаткували на високих горбах (“горах”), які прорізували
глибокі яри. Місто посідало надзвичайно вигідне стратегічне положен-
ня, пануючи над обширною округою, замінивши в цій якості занепалий
на той час Звенигород (Котляр. Формирование. С. 164). З трьох боків го-

ра була оточена майже нездоланими торф'яними багнищами, а на південь від неї простягалася суха й простора ділянка, зручна для масової забудови (Історія Львова. С. 16).

Стратегічне значення Львова підтвердилося 1259 р., коли за вимогою Бурундая “*Левъ... посла Лвовъ розмстати*” (720). Отже, вже в перші роки свого існування Львів мав неабияку вартість як оборонний осередок. Як показали археологічні та архітектурні дослідження останнього часу, територія давньоруського Львова не обмежувалася районами сучасного Підзамча й вул. Б. Хмельницького, а поширювалася до р. Полтви на півдні, заході й півночі, займаючи весь вигин цієї річки (Археология Прикарпатья. С. 119). Невдовзі по тому львівський замок-дитинець був відбудований і продовжував залишатися небезпечним для татар. Про це можна судити з оповіді волинського літописця про безуспішну двотижневу облогу міста ординським воєначальником Телебугою 1286 р. (Котляр. Формирование. С. 164). Львівський замок був доповнений системою укріплених фортець — “градів”, що оточували місто. Їх залишки збереглися у Малих Грибовичах, Рокитні (літописний Борок), Завадові, Глинську (літописний Щекотів). “Система ґрадів на чолі з княжим Львовом відіграла важливу роль у захисті краю від ординських спустошень” (Історія Львова. С. 17).

Прилучи же ся Василковымъ людємъ выехати, и обрѣтше татары биша я и колодники имаша (714). Нечувана для інших земель Русі річ: галицько-волинське військо систематично перемагає орди Куремси, ще й бере “колодників”! Як слушно зауважив М.С. Грушевський, “сили Куремси ... показалися заслабі для боротьби з державою Романовичів” (Грушевський. III. С. 87). Це підтвердив і наступний епізод воєнних дій. Відзначене літописцем діялося в 1256–1257 рр. — він уміщує свою розповідь після історії пожежі Холма, яка сталася 1256 р.

По томъ же Куремьсѣ стоящю у Луцка, сътвори Богъ чудо... (714). Невдача облоги Луцька силами Куремси пояснюється літописцем у душі свого часу — чудом господнім. Однак справа була в іншому. Лучани мужньо й активно оборонялися, так і не дозволивши татарам заволодіти мостом, що вів через рів до фортеці.

И не успѣше ничто же вратишася въ страны своя, рекше в поле (714). Куремса був відігнаний до місць його звичайних на ті роки кочовищ, у південні степи. Він був деморалізований. Галицький літописець мав усі підстави сказати: “Данило же дрѣжаше рать с Куремьсою, и николи же [не] бояся Куремьсы” (717).

Данилови бо княжащю въ Володимєри, създа градъ Угровескъ (715). Не зрозуміла, на перший погляд, помилка літописця: цей Угровескъ існував ще 1210 р., коли Олександр Всеволодич “пріа” його разом з іншими містами галицької “україни” (Верещиним, Стовп’ям і Комовим) і дав натомість Белз Василькові. Насправді в джерелі йдеться про будівництво нових укріплень (“града”) Угровеська Данилом. Натомість свідчення літописця про організацію єпископії Данилом в Белзі досить важливе: воно свідчить про намагання князя зміцнити і розгалужити церковну систему Галицько-Волинської Русі. Мабуть, він не полишав думки про власну митрополію.

Холмъ бо городъ сице бысть създанъ (714). Про обставини заснування Холма йшлося в коментарі до частини літопису за 1236–1238 рр., коли це місто було започатковане. Тут же звернемо увагу на окремі красномовні деталі літописної оповіді про перші дні відновленого Холма.

Прихожаа нѣмци и русь, и иноязычники и ляхы... и уноты и мастери всяци бѣжаху ис Татарь, сѣделници и лучници, и тулници, и кузнеци желѣзу и мѣди и сребру (715). Жива й динамічна картина заселення ремісниками міста, що народжувалося. Названі насамперед представники спеціальностей, особливо необхідних для військової справи й оздоблення храмів.

Украшена стѣклы римськими (715). Є підстави гадати, що йшлося про мозаїку, мистецтво якої було надзвичайно велике в Італії.

Стоить же столпъ поприща отъ города каменъ (716). На підступах до Холма були зведені також добре укріплені замки, один з яких і описано тут. Залишки згаданої в літописі башти (“столпа”), холмського сторожового укріплення збереглися до наших днів (Котляр. Формирование. С. 155).

Бѣ бо грады иныя зиждай противу безбожнымъ татаромъ (717). Свідомство про створення Данилом добре продуманої системи захисту проти Золотої Орди. В науковій літературі відзначалось, що “князь Данило проводив свідому політику будівництва міст”, населяв їх ремісниками, спрямовував проти татар (Пашуто. С. 164). Уже в 2-й пол. 20-х – у 30-х рр. на Волині зводяться першокласні фортеці Крем’янець, Данилів і Холм, яких не змогли здобути полчища Батия. Пізніше були збудовані Колодяжин, Ізяслав, укріплені фортецями рубежі держав на Дністровському пониззі; зокрема, зведені Бакота й Каліус (Котляр. Формирование. С. 153–157 та ін.).

Времени же минушю и прійде Бурундай безбожный, злый, съ множествомъ полковъ татарьскихъ, въ силѣ тяжьцѣ, и ста на мѣстѣхъ Куремьсинѣхъ (717). Історики сходяться на тому, що в Сараї вирішили відновити підмочений невдалими діями Куремси проти Данила авторитет Золотої Орди й приборкати галицько-волинського князя. Дату цього походу встановлюють звичайно за таким повідомленням Воскресенського літопису під 1258 р.: “Того же лѣта взяша татарове всю землю Литовскую” (Воскр. С. 162) — адже зразу ж по приході Бурундая до кордонів Галицько-Волинського князівства він пішов на Литву. Вірогідно, що це сталося в першій половині року.

Втім, М.С. Грушевський припускає, що Бурундай прибув на місце Куремси раніше — “десь, мабуть, в р. 1256/1257” (Грушевський. Хронологія. С. 40). Однак при цьому він керується суто логічними міркуваннями. Джерельних аргументів історик не наводить.

Посла [Бурундай. — Ред.] же послы къ Данилови, рече: “Иду на Литву; аже еси миренъ, поиди съ мною” (717). Як писав М.С. Грушевський, “хоч останнім походом Куремси була виповіджена відверта війна Данилу, Орда не хотіла ризикувати війною. Бурундай поставив себе так, ніби між Татарами й Данилом нічого не сталося, й Данило далі зістається вірним союзником Орди, її “мирником” (союзни-

ком, приятелем, цього делікатного виразу вживають татари супроти Данила)” (Грушевський. III. С. 87—88). В.Т. Пашуто загалом солідарний з ним, зауваживши, що свій перший похід Бурундай обачливо спрямував не проти Галицько-Волинського князівства, а проти Литви (Пашуто. С. 283). Адже Данило Романович визнав зверхність Орди, побувавши у Батия й підкорившись йому. Галицько-волинському князеві було зовсім не просто ухилитися від участі в поході. З іншого боку, він ризикував головою, бо саме його в Сараї вважали головним ворогом.

И еха Василко за брата (717). Це був обачливий вчинок, бо Василько як організатор відсічі ординцям залишався на другому плані, за спиною Данила. Бурундай мав поставитися до нього поблажливіше, ніж до Данила.

Василкови же едущо по Бурундаю одному по Литовьской земли, обрѣте нѣгде литву, избивъ ю и приведе сайгатъ Бурундаеви (718). Прийняте Романовичами рішення взяти участь у поході Бурундая означало війну з Литвою. Тому Василько відправився до Бурундая, що вже заглибився у Литовську землю, територією цієї землі, пограбував її й віддав воєнну здобич Бурундаєві, аби задобрити того (Пашуто. С. 284). Та мирні стосунки з Миндовгом порушилися ще раніше, під час незлагодженого походу на Возвягль.

Ищюци ему [Василькові. — *Ред.*] *сыновца своего Романа, во-сваша зємлю Литовьскую и Нальщаньскую* (718). Ось доказ того, що Роман тоді був у Литві, отже, залишався володільцем якоїсь частини Чорної Русі й, формально, васалом Миндовга. Йшлося про частину Литви Аукшайтію (Пашуто. Образование. С. 381).

По томъ же Данило король еха взя Волковыескъ, и Глѣба князя пославъ я (718). Не ясно, чому Данило вирішив захопити свого родича, тестя Романа. Певно, те сталося в розпалі боротьби галицько-волинського князя за збереження за собою Чорної Русі, в якій Гліб, слід гадати, не підтримав його зі страху перед Миндовгом.

И не удоси ею (718). Тут у Хлебниковському списку, так само, як і в Іпатіївському, розповідь переривається.

Я Вышелкъ сына его Романа (718). Ідеться про Войшелка. Один час вважалося, що тоді Роман був забитий. “Молодий Роман пропав назавжди; з того часу літописи більше не згадують про нього, і він, напевне, був убитий Войшелком; відомо лише, що він був похований у Холмі” (Зубрицкий. С. 191). Дійсно, близько 1288 р. у волинській частині літопису згадується, що Роман і Шварно Даниловичі поховані в Холмській церкві, але смерть Романа не пов’язується там з Войшелком. В.Т. Пашуто теж так вважав, але потім зауважив: “Може бути, Роман Данилович і не загинув тоді, адже 1259 р. якийсь Роман при підтримці мазовецького війська виступав проти Казимира” (Пашуто. Образование. С. 382; див.: МРН. Т. II. Р. 585). Дійсно, за свідченням Длугоша, 1259 р. мазовецький князь Земовит запросив на допомогу Романа Даниловича в боротьбі проти краківського князя Казимира. Це настрахало останнього, й він пішов на мир (Długosz. Ks. 7. S. 153—154), підписаний 30.XI.1259 р.; його докладно розглянув Б. Влодарський (Włodarski.

Rywalizacja. S. 56–57). Казимир, за Я. Длугошем (Ks. 7. S. 154), пообіцяв повернути щось із загарбаних міст і земель Земовиту. Але не дотримав слова.

До кінця життя Земовит зберіг добрі стосунки з Данилом та іншими Романовичами, про що свідчить участь Романа Даниловича в поході на Казимира. Польські джерела підкреслюють, що русини ішли на поміч Земовиту. Г. Пашкевич, котрий розглянув цей сюжет, принагідно спростовує думку М.С. Грушевського, ніби Роман загинув у литовській неволі (Paszkievicz. S. 220). Згідно з польською “Великою хронікою”, Роман Данилович узяв участь у поході Бурундая на Польщу восени 1259 р. (Великая хроника. С. 184). Н.І. Щавелева, що спеціально дослідила останні роки життя Романа, вважає, що він помер 1260 р. (Щавелева Н.И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу. С. 312–314).

Доводиться визнати, що з допомогою Войшелка і Товтивіла литовський уряд позбавився свого галицького васала в Чорній Русі. Данило зумів зберегти за собою хіба що Волковийськ. Літопис наводить на думку, що Войшелк, скинувши рясу, знову став княжити в Новгородку (Пашуто. Образование. С. 382).

И пакы посла [Данило. — Ред.] *Михайла и воєва по Зелевѣ, ища єю* (718). Данило продовжував докладати зусиль, аби захопити Войшелка з Товтивілом. Це б дало йому можливість диктувати свої умови Литві щодо Чорної Русі. Михайло, ймовірно, воєвода Данила. В іменному покажчику до вид. 1871 р. чомусь сказано: “воевода Пінський” (с. 21). Зелев — якесь місце або поселення в Литві.

Бысть вѣсть из Ляховъ у короля Данила, яко татарове на Ятвязехъ суть (718). Здається, похід Бурундая до Ятвязької землі виявився несподіванкою для Данила.

Рече єму: “Пошлемъ сторожѣ к Визнѣ” (718). Це поселення шукали в Галичині та Польщі (Барсов. Словарь. С. 30). Однак слід визнати слушною думку О.М. Андріяшева, згідно з якою Візна була мазовецьким містом (нині зберегла свою назву, Польща) і стояла на злитті рік Бобра і Нарева. Він виходив із вказівки Галицького літопису, що Візна знаходилася в безпосередній близькості від Нарева (Андріяшев. С. 96). З цим погодився й М.П. Дашкевич (С. 71).

Сторожемъ же изминувшимся с ними, они же пройдоша к Дорогычину (719). Уривок, що закінчується цими словами, створює враження, ніби татари хотіли схопити Данила. Його становище було тоді непевним, і князь не бажав з’являтися на очі Бурундаєві.

Аще вы будете у мене [вамъ] ездити у станы к нимъ; аще ли азъ буду... (719). У цьому надзвичайно важливому місці текст уривається і в Іпатіївському, і в Хлебниковському списках. Тим часом, воно є ключовим для розуміння наступних слів про другий похід Бурундая на захід. Щось таке відбулося в той час, оповідь про який втрачена.

Літописець Данила Галицького на цьому місці на півслові різко уривається. Задовільних причин цього нікому не пощастило назвати. Далі йде, щоправда, не з самого початку, Волинський літопис. Частина його, що збереглася, починається зі слів: “*Бысть тишина по всеї земли*” (719). Довгий час цю межу між Галицькою та Волинською частинами пам’ятки не помічали, а то й не бажали помічати, численні іс-

торики й філологи, незважаючи на те, що її визначив ще у середині минулого століття М.І. Костомаров (Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. С. 50–51). На наш погляд, це сталося тому, що після стислої звістки про весілля у родині Василька (яка належить уже до Волинської частини), йдеться про напад Бурундая на Галицько-Волинське князівство. У багатьох дослідників виникла думка, що літописець просто продовжив перервану було розповідь про воєнні дії татар у землі ятвягів і що далі, після зіпсованого місця тексту, продовжується Літописець. Проте з цього місця тін розповіді різко міняється. Бурундай скидає машкару приязного до Романовичів зверхника і починає поводитися з ними відверто-брутально. Головне ж — після слів “бысть тишина по всей земли” увага книжників зосереджується навколо Василька, так само, як у Літописці — навколо Данила (Котляр. Літопис. С. 111–112). А тим часом Данило, як і раніше, залишався главою Галицько-Волинського князівства і правив у ньому ще 6 років. Відзначимо також, що текст Літописця обривається на подіях середини 1258 р. Більш точно датувати це місце джерела поки що не вдалося (див., напр.: Грушевський. Хронологія. С. 41).

По семъ же минуешима деѣма лѣтома (719). Є, здавалося б, можливість встановити дату запису: через два роки по першому поході Бурундая, отже — 1260 р. Похід татар на Польщу розпочався, однак, ще восени 1259 р.: так його датують основні польські хроніки (МРН. Т. II. Р. 585, 807; Т. III. Р. 73, 307). Рочник Красінських визначає перебування Бурундая в Польщі 1260 р. (МРН. Т. III. Р. 133). Отже, похід розтягнувся і захопив зиму. Як зазначає М.С. Грушевський, папська булла дещо пізнішого часу (1295 р.) датує зруйнування Сандомира татарами 2 лютим 1260 р. На думку вченого, Бурундай з’явився на Волині в листопаді 1259 р. (Грушевський. Хронологія. С. 41–42). 1259/60 р. визначає польський похід Бурундая Б. Влодарський (Włodarski. S. 147–148).

А кто не устрѣтитъ мене, тый ратный мнѣ (719). Це була вимога повної покори від Романовичів. Данило знову ухилився від зустрічі з Бурундаєм, його заступив брат.

Єже есте мои мирници, размечете же города всѣ своя (720). Сила Бурундая була настільки велика, що про опір не могло бути й мови. Данило Романович не встиг закінчити фортифікаційні роботи в багатьох містах Галицької й Волинської земель.

Левъ розмета Даниловъ Истожекъ (720). Довгий час слово “Даниловъ” вважалося прикметником (у вид. 1871 р. читаємо: “Даниловъ Истожекъ”, с. 562). Тим часом здавна історики, починаючи з поляка К. Стецького, вмішували городище Данилів на горі між Стожком і Антонівцями (Грушевський. II. С. 608), хоча О.М. Андріяшев оспорював таку локалізацію (Андріяшев. С. 70). Городище цього волинського міста досліджено відомим археологом П.О. Раппопортом. Він вважає, що Данилів був “могутньою фортецею”. Городище розташоване на північний схід від с. Данилівка Шумського р-ну Тернопільської обл., на високій горі, що зветься “Свята Трійця” (за назвою каплиці, що стоїть на схилі). Схили гори дуже круті, на вершині горизонтальна площадка 270×80 м. Тонкий культурний шар (25–30 см) дуже насичений археологічними матеріалами. Усі вони належать до XIII ст. (Раппопорт. С. 54–55). Вважаємо, що Дани-

лів був тим містом-фортецею, які Романовичі спішно будували напередодні монголо-татарської навали. Не випадково, мабуть, місто вперше виступає в Галицькому літописі при описі навали орд Батия на Русь, 1241 р.

Стожок двічі згадується в Галицько-Волинському літописі, перший раз — лише 1259 р. Городище розташоване біля суч. с. Стожка Шумського р-ну Тернопільської обл., між ним і с. Антонівцями, що за 3 або 4 версти від нього (це його К. Стецький і М. Грушевський вважали Даниловим). Воно стоїть на високій горі, досить велике (310 сажнів по колу), збереглися рів і вал до 2 сажнів у висоту. На площі городища “безліч могил” (Андрияшев. С. 69). Вибір місця (висока гора) і для Даниліва, й для Стожка може свідчити про те, що їх будували з врахуванням дії облогових машин (пороків), які не були здатні стріляти прямо вгору. Дієслово “розметати” свідчить про те, що знищувалися головним чином дерев’яні стіни й заборол, а не вали, на розкопування яких потрібен був тривалий час.

Данило же убоаяся, побѣже в Ляхы, а из Ляховъ побѣже въ Угры (720). Можливо, галицький володар, як бувало й раніше, докладав чимало зусиль, аби добитись участі в його боротьбі з татарами польських князів і угорського короля. Але джерела нічого не знають про це.

Ста на Житани на ночь (720). Урочище поблизу Володимира, біля с. Бужковичі. Назва ця зберігалася ще в XIX ст. (Дворницький Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. К., 1889. С. 48).

Неможно бысть борзо розметати его величествомъ, повелѣ зажечи и (720). Володимир був величезним містом, мабуть, найбільшим у Галицько-Волинському князівстві. Село Зимно, що нині за 5 верст від міста, раніше було його передмістям, так само, як і с. Когильно за 7 верст. Місто мало кілька воріт (Андрияшев. С. 55—57). “Риси великого міста чітко виступають у писемних свідоцтвах про булу історію Володимира” (Тихомиров. С. 316). Археологічні матеріали свідчать про розростання міста в XIII ст.: продовжують споруджуватися кам’яні храми, отже, існуючих не вистачало (Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире Волынском. С. 13—28). Культурний шар давньоруського Володимира товстий (до 3,5 м) і насичений реліктами того часу. Збереглися й залишки валів (Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. С. 196—214). Неможливість “розметати” укріплення Володимира також свідчить про його могутність і велику довжину. Як доводять матеріали розкопок повоєнного часу, зокрема, знахідки розкиданих у безладді людських скелетів з порубаними кістками й черепами, з вбитими цвяхами, “це, безсумнівно, наслідки боїв і знуцань” (Ратич. С. 7—8). Імовірно, частина загиблих належить до днів згаданого походу Бурундая.

Назаутріє же прієха Бурундай у Володимєрѣ, и видѣ своима очима городъ изгорѣвшій (720). Ідеться про спалення дерев’яної стіни (заборол), що стояла на земляному валу. Земляний же вал татари зрівняли з землею самі (див. наступні рядки: “*прислалъ мя Бурундай, вєлѣлъ ми городъ роскопати*”... *И нача роскопывати городъ*”). Дехто

з істориків минулого часу не зрозумів цього місця. Так, Д.І. Зубрицький писав: “Татари, торжествуючи перемогу, розрили пожарище” (Зубрицький. С. 195).

И леже на ночь у Пятиднѣхъ (720). Загадкове місце. В Іпатіївському списку: “у Пятидна”. Ідеться або про якесь місце (село, урочище), або про двір боярина на прізвисько П’ятидно.

[Пришедшимъ же имъ [татамам. — Ред.] к Холмови] и городъ же затворенъ бысть, и сташа пришедше къ нему одадь его, и не успѣше в него ничто же: бяху бо въ немъ бояри добри и люди добры, и утверженіе города крѣпко пороки и самострѣлы... аже немошно бысть взяти его (720). Фортеця нового типу, краща серед збудованих Данилом, Холм був, як мовилося вище, добре укріплений і неприступний для ворога. Він стояв на високому горбі, а тогочасні “пороки”, катапульти й балісти неспроможні були стріляти прямо вгору і могли мало допомогти татарам при штурмі. Наведені рядки літопису проливають світло на деякі особливості оборонного мистецтва Галицько-Волинської Русі того часу. Вони доводять, що пороки й самостріли (велетенські, що кидали важкі колоди, й звичайні (індивідуальні) арбалети) використовувалися не лише для облоги чи штурму фортець, а й для їх захисту. Наведена трохи нижче літописцем історія хитрощів Василька біля мурів Холма, як нам здається, належить до тогочасного воїнського фольклору.

Як слушно відзначив М.С. Грушевський, “моральний вплив Бурундаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий” (Грушевський. III. С. 90). Ця вбивча демонстрація ординської сили деморалізувала правлячу верхівку князівства й настрахала народ, мабуть, не набагато менше, ніж навала полчищ Батия. Для Данила то був страшний удар: загинула головна ідея зрілої пори його життя — організація відсічі захланним і жорстоким кочовикам. Князь знову ставав васалом монголів.

И по семъ поиде Бурундай въборзѣ к Люблину, отъ Люблина же поиде къ Завихвосту (721). В джерелах та науковій літературі існують розбіжності щодо датування цього стрімкого походу Бурундая на Польщу. М.С. Грушевський ще на початку нашого століття віддав перевагу даті, названій Великопольською хронікою: 1259 р. (Грушевський. Хронологія. С. 41). “Велика чи обширна хроніка поляків або лехитів” (такою є повна назва цього джерела) зазначає, що напередодні свята Андрія, тобто в листопаді, “до Сандомирської землі вторглися татари з прусами, руськими, куманами [половцями. — Ред.] та іншими народами”. Згідно зі свідченням цього джерела, в поході Бурундая взяли участь Василько й сини Данила Роман та Лев (Великая хроника. С. 184). М.С. Грушевський помилився, коли відзначив, начебто у “Великій хроніці” серед учасників походу названо Данила (Грушевський. III. С. 89, прим. 1). Мета Бурундаєвого походу була відверто загарбницькою. Однак Д.І. Зубрицький досить наївно визначає її словами: Бурундай прагнув “покарати Болеслава Соромливого, що підбурював Данила до розриву з татарами” (Зубрицький. III. С. 196).

Я. Длугош помилково вважав, що то був напад татар під проводом Ногая і Телебуги (Ks. 7. S. 156). Насправді емір Ногай і хан Золотої Орди

Телебуга брали участь у третьому наїзді на Польщу в 1287—1288 рр. (Długosz. Ks. 7. S. 314). Ця помилка зрозуміла, бо в польських джерелах взагалі не згадується ім'я Бурундай.

По томъ же прїйдоша къ Судомиру и оступиша съ всѣхъ странъ, и огородиша около своимъ городомъ, и пороки поставиша; порокомъ же бїющимъ неослабно день и ноцъ, а стрѣламъ не дающимъ выикнути изъ заборолъ, и бишася по 4 дни, въ четвертый же день събиша заборолъ з города (721—722). Надзвичайно цінний опис активної облоги середньовічного міста. Як відомо, монголо-татарські хани використовували найсучаснішу облогу техніку, користувалися послугами механіків та інженерів з багатьох поневолених ними країн, зокрема Китаю. Тому застосовані ними при здобутті Сандомира методи штурму та технічні пристрої були взагалі передовими для того часу. З розповіді галицького літописця виходить, що Бурундай звелів збудувати навколо Сандомира власний “город”, тобто обнести його стіною, щоб не дозволити прийти на допомогу обложеним ззовні. Далі були встановлені потужні пороки, катапульти й балісти, що, по-перше, не давали обложеним змоги відстрілюватися з стін, по-друге — мали збити самі ці стіни (заборолъ) з валів. Розповідь літописця наводить на думку, що Сандомир, так само, як абсолютна більшість давньоруських міст, мав земляно-дерев'яні укріплення. Після того, як це було зроблено, *“татарове же начаша лѣствици приставливати къ городу, и тако полѣзоша на городъ” (722).*

З подальшого оповідання літописця видно, що монголо-татарське військо штурмом здобуло Сандомир. Однак “Велика хроніка” запевняє: Василькові, Романові й Леву, коли вони побачили, що облога затягується, спало на думку “оточити жителів фортеці обманним шляхом”. Вони, мовляв, переконали жителів Сандомира капітулювати перед татарами, пообіцявши їм можливість вільно вийти з міста. Таке запевнення сандомирці отримали й від Бурундая. Однак, коли жителі вийшли з міста, татари накинулись на них, перебили й утопили у Віслі (Великая хроніка. С. 184—185). Антируська, насамперед антигалицька тенденція “Великої хроніки” надто явно проступає повсюди в її тексті, щоб можна було вірити в цю розповідь. Адже в нашому літописі немає й згадки про участь Василька й дітей Данила в польському поході Бурундая. Ця версія знайшла відображення в “Історії” Я. Длугоша (Długosz. 7. S. 156—157). Утім, І. Шараневич вважав її можливою (с. 100).

Бяху же станове в городѣ соломою чинени (722). В Іпатіївському списку: “чинене”. Це означає: соломою криті (влаштовані). О. Лихачова помилково переклала: “Были в городе постройки, набитые (?) соломой” (Памятники. С. 353). Татарське військо страшенно спустошило тоді Сандомирську, Краківську і Шлезьку землі. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, «чим закінчився цей похід [Бурундая на Польщу. — Ред.] не відомо, тому що літописець обмежився використанням повісті про “Сундомирское взятие”» (Пашуто. С. 284).

Під 1260 р. Длугош оповідає про спалах боротьби між угорським королем Белою IV й чеським королем Пшемислом й зазначає, що на допомогу Угорщині прийшли польські князі, а також Данило Романович із

Левом і Романом (Długosz. 7. S. 162). І. Шараневич та М. Кордуба скептично поставилися до цього повідомлення, аналогії якому немає в Галицько-Волинському літописі. Але Б. Влодарський на підставі польських джерел доводить факт участі Данила з синами в тій кампанії (Włodarski. S. 146 і далі).

Идоша литва на ляхы воевати отъ Миндовга (723). Як зауважив М.С. Грушевський, “описаний тут напад Литви на Польщу, виїмково [як виняток. — *Ред.*], зовсім добре датований в Іпатським кодексі”, тобто 1262 р. Вчений відносить описані тут і далі події литовської кампанії проти поляків до червня 1262 р. (Грушевський. Хронологія. С. 42). Можна уточнити це датування. Далі літописець обмовився, що “*Литва же изогнаша Сздовъ [Уяздов. — *Ред.*] на канонъ рожства святого Іоанна*” (724), тобто 23 червня, отже, напад стався не раніше середини цього місяця.

Ту же и Съмовита князя убиша, а сына его Кондрата зша (724). Длугош звідкись узяв, що в поході литовців на Польщу брали участь русичі. За його версією, мазовшани зустрілися з литовцями й русинами поблизу Дорогичина. Останні перемогли, бо мали перевагу в силі. За його твердженням, Земовита начебто забив Шварно, якого польський хроніст називає племінником (а не сином) Данила (Długosz. 7. S. 172). Насправді Земовит загинув від руки згаданого вище Остафія Костянтиновича (див.: Geisztor A. Działania Wojenne Litwy w r. 1262 i zdobycze Jazdowa, S. 10). Земовит загинув у червні 1262 р., коли на його двір в Уяздові напав численний литовський загін. Його старшого сина Конрада, якому тоді було близько 10 років, забрано до литовського полону (МРН. Т. II. Р. 88; див.: Włodarski. Alians. S. 616).

До влади в Мазовії прийшов син Земовита Конрад II (народився між 1251 і 1254 рр., помер 1294 р.). Червневий напад литовців 1262 р. на Мазовію був третім після 1258 і більш раннього 1262 р., про що свідчить Великопольська хроніка (МРН. Т. II. Р. 586). Існує чимало звісток західноєвропейських джерел про ті напади. Співставлення їх з польськими хроніками і рочниками показує, що Земовита зрадило його найближче оточення, і він виявився невідготовленим до нападу Литви (див., напр.: Katalogi biskupów Krakowskich // МРН. Т. III. Р. 362). Г. Пашкевич вважає, що Миндовг помстився на Земовитові за зв'язки з хрестоносцями.

*Въспомяну Миндовгъ, аже Василко князь съ Богатыремъ [Бурундаем. — *Ред.*] воевалъ землю Литовскую, и посла рать на Василка и воеваша около Камена (724).* В Іпатіївському списку: Каменца. У Волинській землі існувало кілька міст, що мали назву Кам'янець (Камінь). У даному разі, як виходить із загальної історико-географічної ситуації цього літописного контексту, йдеться про давньоруське місто, розташоване на місці сучасного Каменя-Каширського, відомого з XIV ст., на північному заході Волині. Уперше таку локалізацію запропонував М.П. Барсов (Словарь. С. 87). У її правильності переконує розгляд інших топонімів, згаданих у цій літописній статті:

Гониша по нихъ ольны до Ясолды... Другаа же рать воева тоє же недѣли литовская около Мелници... угониша я у Небля города (724). Усі названі топоніми й гідронім розташовані на порівняно невеликій території північно-західної Волині (Котляр. Формирова-

ние: Карта між с. 80 і 81). Загадкова “Ясолда”, яку не наважувалися локалізувати аж до недавнього часу, швидше за все відповідає сучасній р. Яселді. Досить упевнено можна встановити місцезонашування прикордонної фортеці Мельника. Його вперше згадує галицький літописець при розповіді про прихід Бурундая до рубежів Галицько-Волинського князівства 1258 р. Тоді татарський воєначальник звернувся до Данила з вимогою: “*Єси миренъ, поиди съ мною*” (на Литву) (717). Брати Романовичі вирішили, що замість Данила до Бурундая поїде Василько: “*И проводи єго братъ до Бєрєстіа, и посла с нимъ люди своа, и помолися (Данило) Богу Избавитєлю, яже єсть икона, яже єсть в городѣ Мѣлници*” (717). Вказівка літописця на розташування Мельника недалеко від Берестя позбавляє можливості ототожнювати його з іншим волинським містом — Мельницею, що стояло на притоці р. Стоходи Мельниці (сучасне с. Мельниця Ковельського р-ну Волинської обл.), як це робив О.М. Андріяшев (с. 59). Назване в цьому місці літопису м. Мельник було розташоване на Західному Бузі, на південний схід від Дорогичина. М.П. Барсов слушно вказував на містечко Мельники в колишній Гродненській губ. (Барсов. Словарь. С. 181). Недалеко, на березі великого однойменного озера, стояло м. Небль, суч. с. Нобель Зарічанського р-ну Рівненської обл. (Котляр. Формирование. С. 72).

Князи пиньстїи, Феодоръ и Демидъ і Юрій (724). Пінське удільне князівство виділилося із Турівського. Його князі — нащадки старшого сина Ярослава Мудрого Ізяслава, чий первісток Ярополк наприкінці 1078 р. став турівським князем. Довгий час Пінськ був серед невеликих міст, що їх давали київські князі та їх суперники в “держание” своїм дітям чи васалам. Київський літопис XII ст. не раз описує подібну ситуацію. Наприклад, під 1150 р. читаємо: “Тоѣ же осени да Гюргий [Юрій Долгорукий. — *Ред.*] Андрѣєви сынови своему Туровъ, Пинескъ и Пересопницу; Андрѣй поклонивъся отцю своему, и шедъ, сѣде въ Пересопници” (Київ. С. 281). Тут і в наступних записках Пінськ виступає разом з Туровим, як додаток до нього. Наприклад, під 1154 р. “Ростиславъ [Мстиславич, київський князь. — *Ред.*] же рече Святославу Всеволодичю, сестричичю своему: “Се ти даю Туровъ и Пинескъ про то, оже еси приѣхалъ к отцю моему Вячеславу [тобто сюзерену — Вячеславу Володимировичу, київському князеві, насправді співправителю Ростислава. — *Ред.*] и волости ми еси сблюъ” (Київ. С. 324). Лише бл. 1183 р. в Київському літописі згадано осібного володаря Пінська: “Ярославъ князь Пиньський” (С. 426). Певно, з того часу в Пінську засновано удільний стіл від Турівського князівства. Той Ярослав був сином турівського князя Георгія Ярославича (Baumgarten. Tabl. II, 25. P. 10). Згадані літописцем пінські князі були онуками племінника цього Ярослава — Ростислава, якого М.Г. Баумгартен називає “основоположником дому (князів) Пінська” (Baumgarten. Tabl. II, 30. P. 10).

Згідно з відомостями цього поважного генеалога, Ростислав княжив у Пінську в 1207, 1228–1232 рр., його старший син Володимир — в 1228–1229 рр. Терміни князювання у тому місті синів Володимира не ясні. Відомо лише, що Федір як старший син і був пінським князем того самого 1262 р., коли прийшов з братами вітати Василька Романовича з

перемогою над Литвою. Його брат Юрій помер пінським князем у 1292 р., а третій брат Демид того ж року, як можна гадати з останнього запису Волинської частини літопису, успадкував стіл (див.: Baumgarten. Tabl. II, 30. P. 14). Є підстави вважати, що син Юрія Дмитро став родоначальником князів Острозьких. Така думка ґрунтується на генеалогічних записах у старих поминальниках київських церков, куди було занесено “рід князя Костянтина Івановича Острозького” незабаром по його похованні у Печерському монастирі в 30-х рр. XVI ст. і поминальнику церкви в Дубні (Максимович М.А. Письма о князьях Острожских. С. 165–167). У роду Острозьких, як гадає А.М. Насонов, “міг зберігатися спільний протограф” Іпатіївського та Хлебниковського списків (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 230). Радість пінських князів з приводу перемоги Василька над Литвою легко зрозуміти, коли взяти до уваги, що агресивні литовські князі часто й майже завжди безкарно грабували Пінську землю.

Король же [Данило. — Ред.] *бязеть тогда поеха въ Угры, и угои я Борисъ у Подтелича* (725). В Іпатіївському списку: “у Телича”. М.П. Барсов помилково ототожнював цей Потелич або Телич з пізнішим Потеличем на Волині, розташованим на шляху з Любачева до Белза (Барсов. Очерки. С. 118, 290). Його ввів в оману збіг звучання назв: з контексту літописної оповіді видно, що наш Потелич лежав на шляху до Угорщини на самому кордоні з цією країною, на південному заході Галицької землі. І. Шараневич, М.П. Дашкевич та А.В. Лонгінов слушно вказують на с. Тилич на північному схилі Карпат в Сандецьких горах, біля витоків р. Попрада (Шараневич. С. 102, прим. 59; Дашкевич. С. 66; Лонгинов. С. 164). Коментуючи цей запис, Д. Зубрицький пише: “Боярин Борис догнав короля в Карпатських горах на угорському кордоні в Теличі, вручив зраділому Данилові осідлані коні, щити, шоломи, сулиці та інші трофеї” (Зубрицький. С. 201). Помилковим є твердження Б. Влодарського, ніби Данило їздив до Угорщини через Малопольщу, мабуть, щоб зустрітися з Болеславом Краківським (Włodarski. S. 148). Учений не звернув уваги на те, що Данило їхав через Телич, тобто просто з Русі до Угорщини. Проте слушною слід вважати думку Б. Влодарського, за якою угорський король тоді сприяв згоді між Галицько-Волинським князівством і Польщею, тому що не бажав дотримуватися невігідних для нього умов нещодавно укладеного з чеським королем Оттокаром-Пшемислом миру й готувався до нової війни, схиляючи на свій бік Русь і польських князів (Włodarski. S. 148).

Бысть снемъ рускымъ княземъ съ лядьскымъ княземъ Болеславомъ. И снимашася въ Тернавѣ... Положиша рядъ между собою о землю Рускую и Лядскую (725). Із послідовності подій виходить, що цей з’їзд мав відбутися ближче до кінця 1262 р. Так його датує і М. Грушевський (Хронологія. С. 43), і майже всі інші дослідники. Лише В.Т. Пашуто чомусь відніс подію до 1260 р. (Пашуто. С. 284). Тернава була руським містом на рубежі між Галицько-Волинським князівством і Польщею, стояла на р. Донаєвці (Барсов. Словарь. С. 196). М. Дашкевич вказував на містечко Терно в околицях Белза (Дашкевич. С. 69). Часті литовські напади, спроби Миндовга воювати одночасно й проти Русі, й проти Польщі, постійна загроза ятвязьких набігів вимагали

об'єднання руських і польських сил (Włodarski. S. 148). Натомість В.Т. Пашуто вважав, що в Тернаві владнували стосунки між Руссю й Польщею, порушені внаслідок участі галицько-волинського війська в поході на Сандомир (Пашуто. С. 284) — зауважимо, участі, що не підтверджується Галицьким літописом. Можливо, мали місце й ті, й інші мотиви. Як би там не було, після Тернави встановлюються дружні стосунки між Галичем (Холмом) і Краковом. Як зауважив Д. Зубрицький, “Тернавський конгрес є остання літописом нам повідана справа короля Данила. Він розхворувався важкою хворобою” (Зубрицький. С. 201).

У осень убитъ бысть великий князь литовський Миндовгъ (725). Далі події викладаються літописцем з порушенням їх послідовності й хронології. Дату загибелі Миндовга М.С. Грушевський, посилаючись на апокрифічний могильний напис цього князя, обережно визначав як 12 вересня 1263 р. (Грушевський. Хронологія. С. 43). Однак В.Т. Пашуто вказує більш точну дату, збережену анналами Краківського капітулу: 5 серпня 1263 р. (Annales capituli Cracoviensis // МРН. Т. II. Р. 807; Пашуто. Образование. С. 383). Як писав цей історик, “великі династі [удільні князі Литви. — Ред.] чинили впертий опір об'єднувальній політиці Мендовга, шукаючи підтримки в Ордені й на Русі” (Пашуто. Образование. С. 383). Літописець, вороже настроений до головного тоді супротивника Русі на Заході Миндовга, зображує його самодержавну політику таким чином: “*Бысть княжяцю ему въ земли Литовской, и нача избивати братію свою и сыновци своя, а другіа выгна изъ землѣ, и нача княжити одинъ въ всей земли Литовской*” (726).

Бяше же в него сынъ Вѣйшелкъ же и дѣчи; дѣщеръ же отда [Миндовг. — Ред.] *за Шварна за Даниловича до Холма* (726). Як виходить з Галицького літопису, 1258 р. Войшелк відібрав у Романа Даниловича Новгородок і вокняжився там. Шварно одружився з сестрою Войшелка близько 1254 р. (Грушевський. Хронологія. С. 38) або 1255 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 13. Р. 47).

Иде Войшелкъ до Галича къ Данилови князю и Василкови, хотя пріяти мнишескый чинъ (726). Тут літописець занурюється в події, що настали безпосередньо по мирній русько-литовській угоді 1254 р. (див. наш коментар під тим роком). Далі літописець деталізує обставини життя Войшелка: він перебуває в Галичі, де хрестить онука Данила Юрія.

По томъ иде [Войшелк. — Ред.] *в Полонину къ Григорієви в монастыри* (726). Не видається можливим встановити місцерозташування цього монастиря. Помілявся М.П. Барсов, коли шукав його поблизу Новгородка: вченого ввела в оману назва с. Полонка поблизу того міста (Барсов. Словарь. С. 164). Монастир, де ігуменом був Григорій, слід шукати в Карпатських горах. Як писав М.П. Дашкевич, “полонинами й тепер називають частину гірського Карпатського хребта в Галичині” (Дашкевич. С. 65). Відомо з нашого літопису три монастирі в Карпатах: Лелесів, Синеводський та Полонинський. “Святая Гора” — Афон (у Греції), монастирі якого тоді чи не найбільше привертати православних християн.

Бяше бо сестра си за Довмонтомъ за нальшаньскымъ княземъ (727). Довмонт був князем Нальшанської землі, васалом Миндовга, ще й його свояком, що не завадило їм воювати один з одним.

И поя [Миндовг. — Ред.] *єя* [дружину Довмонта. — Ред.] *за ся. Довмонтъ же се услышавъ печаленъ бысть о семь велми, мысляше бо, абы како убити ему Миндовга* (727). Пояснення в душі середньовічної історіографії. Можливо, описана ситуація дійсно мала місце. Однак смерть Миндовга сталася внаслідок боротьби удільних литовських князів проти його централізаторських заходів. Більш реально описує змову проти Миндовга Новгородський перший літопис молодшого ізводу: “В Литвѣ бысть мятежь, ... вѣсташа сами на ся” (НПЛ. С. 313). Аналогічний, залежний від наведеного, текст бачимо й у Воскресенському літописі (Воскр. С. 164).

Изнайде [Довмонт. — Ред.] *собѣ Треняту, сестричича Миндовгова, и с тымъ думаше убити Миндовга. Тренята же бяше тогда у Жемойти* (727). Племянника (сина сестри) Миндовга, жмудського князя Тройната називають убивцею свого дядька і Волинський літопис, і Лівонська хроніка (Livländische Reimchronik: Ed. L. Meyer. Paderborn, 1876. S. 163).

Послалъ *бяше Миндовгъ всю свою силу за Дитпръ на Романа на дебрянского князя* (727). Здається, це єдине в давньоруському літописанні свідчення про напад Литви на Брянське князівство. У даному випадку дата Іпатіївського списку може вважатися вірною, бо наступна розповідь про смерть Миндовга датується і в цьому джерелі, і в інших літописах тим же 1263 р. Постать Романа брянського видається неясною. Наш літопис нічого не говорить про його походження. М.С. Грушевський, використавши дослідження Р.В. Зотова (Зотов. С. 26), вважає його сином ворога Данила Михайла Всеволодича. Цей “Роман старий” в літописах звісний в 1263—1285 рр., все з титулом князя брянського; осідком його в 1263 р. був Брянськ, але не знати, чи був уже тоді чернігівським князем” (Грушевський. III. С. 177). Та цього не поділяє М.О. Баумгартен, сумніваючись в його походженні від Михайла (Baumgarten. Tabl. XII, 15. P. 54, 55).

Войшелкъ убоаяся того же [смерті від руки князів-змовників. — Ред.] *и бѣжа до Пиньска и ту живяше* (728). З послідовності подій виходить, що незадовго перед убивством Миндовга Войшелк “*прийде опять в Новгородокъ, и учини събѣ монастырь на рѣцѣ на Немнѣ, межи Литвою и Новымъ городкомъ, и ту живяше*” (726—727). Тепер він удруге скидає чернечу рясу й рятується у ворожому раніше Литві Пінську. Войшелку було чого остерігатися: адже він за прийнятими в Литві законами престолонаслідування вважався першим спадкоємцем великокнязівського стола.

Тренята нача княжѣти по всей земли Литовьской и в Жемойти (728). Джерела не дають підстав судити, чому раптом ініціатор і організатор убивства Миндовга Довмонт відступився від боротьби за великокнязівський престол. Можливо, тому, що в очах феодального суспільства права Тройната були вагоміші?! Але ж головним спадкоємцем був-таки Войшелк. Тройнатові на короткий час пощастило об’єднати Аукшайтську й Жмудську землі.

И посла [Тройнат. — Ред.] *по брата своего по Товтивила до Полоцька, река тако: “Брате! Приедь съмо, розделимъ собѣ землю”* (728). Подальші події свідчать, що Тройнат прагнув зосередити

в своїх руках всю владу в Литві. Та смерть Товтивіла не дала йому спокою. Забивши Товтивіла (з Новгородського першого літопису виходить, що те сталося до 1 березня 1264 р. — НПЛ. С. 313; див.: Грушевський. Хронологія. С. 43), Тройнат послав до Полоцька свого підручного Ерденя, котрий став порядкувати в місті: заарештував полоцьких бояр, близьких до Товтивіла, прагнув знищити Товтивілова сина, але той врятувався втечею до Новгорода (НПЛ. С. 313; Воскр. С. 164—165). Утім, посадивши свого князя в Полоцьку (літописці не знають його ім'я), Тройнат спробував помиритися з полоцьким патриціатом, “полочан пустиша, коих бяху поимал с князем их” (НПЛ. С. 313).

Почаша думати конюшии * Миндовгови, 4 паробци, како бы лзѣ имъ убити Треняту (728). Новгородський перший літопис молодшого ізводу відносить вокняжіння Войшелка (про смерть Тройната він не згадує) до 1265 р. (НПЛ. С. 314). Те ж саме бачимо й у Воскресенському літописі (Воскр. С. 165). Однак рочник Краківського капітулу вмістив повідомлення про убивство Тройната під 1264 р. (МРН. II. Р. 808; див.: Грушевський. Хронологія. С. 43—44). Цю дату приймає В.Т. Пашуто (Пашуто. С. 292).

Войшелкъ же нача княжити въ своей земли Литовьской, и поча ворогы своа избивати (728). Це повідомлення підтверджується звісткою Новгородського першого літопису молодшого ізводу, що конкретизує слова нашого книжника “другим розбегошася” такими словами: “Тогда же въбѣгоша Литвы въ Плесковъ съ 300 и с женами и с дѣтми, и крести их князь Святославъ” (НПЛ. С. 314). Напевно, то були найбільші литовські феодали, що виступили проти Войшелка. Новгородський літописець в дусі свого часу зображує вступ Войшелка в боротьбу за великокнязівський стіл як війну християнина проти язичників. Насправді йшлося про заволодіння владою і подолання феодальної опозиції — сюжет, добре знайомий нам з давньоруських літописів, найперше з Галицько-Волинського. В.Т. Пашуто коротко зауважив з приводу жорстокостей Войшелка — той, мовляв, заходився відновлювати престиж великокнязівської влади. Насправді йшлося про більш вагомій речі.

Въ прержерченномъ же лѣте Миндовгова убитіа, бысть же веселе у Романа князя у дръбеньского, нача отдавати милую свою дѣщеръ, именемъ Олгу, за Володимера князя, сына Василкова, внука великого князя Романа Галицкого (728). М.С. Грушевський називає цю Ольгу Оленою (Грушевський. III. С. 568: генеалогічна таблиця). Оленою вважав її й М.О. Баумгартен, посилаючись при тому на Р.В. Зотова (Baumgarten. Tabl. XII, 18. Р. 54, 56; див.: Зотов. С. 26). Однак ні М.С. Грушевський, ні М.О. Баумгартен не звернули увагу на розповідь Волинської частини нашого літопису про смерть і похорон Володимира Васильковича, де мовиться: “Прійде княгини єго [Володимира. — Ред.] и сестра єму Ольга и княгини Олена черница” (769). Звідси виходить, що княгиня Ольга по смерті Володимира стала черницею, прибравши чернече ім'я Олена, подібно до першої княгині-християнки Ольги-Олени.

---

* В Іпатіївському списку: “конюси”, але читання Хлебниковського більш логічне. Убивцями могли стати швидше не прості конюхи, а придворні — конюші.

Бяху бо в него иные три, а се четвертаа (729). Імена цих старших трьох дочок Романа з джерел не відомі. Ольга була молодшою (Baumgarten. Tabl. XII, 15–17. P. 54).

Княжащю же Войшелкови в Литвѣ, и поча ему помагати Шварно князь и Василко, нареклъ бо бьяше Василка отца собѣ и господина (729). Цей запис, без сумніву, зроблено уже по смерті Данила Романовича, коли Василько формально став вважатися старшим у Галицько-Волинській Русі. Було б природніше, щоб, вступивши в союз із Шварном, Войшелк “*нарекль*” би “отцем и господином” його батька і верховного володаря Данила. Є підстави гадати, що Войшелк здобув великокнязівський стіл з допомогою Шварна (наш літопис мовить про таку поміч уже по смерті Данила, але вона, певно, була не першою). В.Т. Пашуто гадав, що спочатку Войшелк поділяв владу в Литві з Шварном Даниловичем, при цьому останній тримав Чорну Русь (Пашуто. С. 293). Таку думку вважаємо слушною.

Король бьяше тогда впалъ в болестъ велику, в ней же и сконча животъ свой (729). Хронологія Іпатіївського списку в даному разі є вірною. Данило Романович помер 1264 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 4. P. 47). Польські хроніки, зокрема рочники Траски, Францисканський, Малопольський та ін., дають іншу дату, 1266 р. (МРН. Т. II. P. 840; Т. III. P. 48, 141), однак М.С. Грушевський переконливо, на наш погляд, довів хибність такої хронології, дійшовши висновку, що ця дата була вибудована польськими джерелами завдяки тому, що вони пов’язали її з нападом Шварна на Польщу 1266 р. (Грушевський. Хронологія. С. 44–45).

Съй же король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый (729). Парадоксальна, на перший погляд, формула: “*король... князь добрый...*” пояснюється, на нашу думку, тверезим розумінням літописцем примарності королівського титулу. Для нього реальний зміст існував у слові “князь”: володар, керівник, полководець.

Създа города многи, и церкви постави, и украси я различными красотами; бьяше бо братолюбиемъ светяся съ братомъ своимъ Василкомъ (729). Учені не раз відзначали сухість і стандартність (клішованість) цієї посмертної похвали (панегірика) Данилові. Дійсно, вона видається недостатньою уже хоч би тому, що галицька частина нашого літопису є нічим іншим, як життєписом Данила, в якому вихваляються добродетності й подвиги князя. Слід визнати справедливою думку, за якою “життєписові Данила Романовича є чужою ... локалізація характеристики. Вона поширюється до масштабів всього твору, розосереджена по багатьох окремих описах, що входять до “Літописця” Галицького [гобто галицької частини літопису. — *Ред.*]” (Пауткин А.А. Характеристика личности в летописных княжеских некрологах. С. 239). Можливо, короткість і формальність панегірика Данилові пояснюється ще й такою обставиною.

Нещодавно знову висловлено думку, за якою 1261–1264 рр. життєпису Данила створені не галицьким, а волинським літописцем. “Тому-то смерть князя Данила згадується мимохідь в розповіді про взаємини нового великого князя литовського Войшелка й галицько-волинських князів Шварна Даниловича й Василька Романовича” (Ужанков. С. 280). У такому разі волинському літописцеві, перед яким стояло завдання звели-

чення Василька та його потомства, не було рації створювати піднесений і докладний панегірик Данилові. У посмертній характеристиці Данила в літописі є лише одна жива риса: любов до брата Василька. Риса не така вже й звичайна, оскільки в ті суворі часи брати постійно ворогували між собою, не вагаючись позбавляти одне одного життя. “Ця коротка характеристика різко контрастує з багатою на подробиці повістю про життя Данила” (Пауткин А.А. Указ. соч. С. 239).

Історики різних шкіл і напрямів звичайно високо оцінювали саму історичну постать Данила Романовича, його державну й воєнну діяльність і внесок до загальноруської та світової історії. Винятком був хіба що М.С. Грушевський. Він начебто віддавав належне галицько-волинському князеві: “Безперечно, Данило був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивуватися його витривалості, з якою він виборює собі свою вітчину...” Але, на думку цього вченого, “його [Данила. — *Ред.*] дипломатія хаотична. Його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна... Він не вмів ані зорганізувати якогось ширшого союзу руських князів, ані опертися на народних масах” (Грушевський. III. С. 91). Рішуче не можемо погодитися з подібною осудливою характеристикою, оскільки вона повністю й у всьому розходить з свідченнями джерел, насамперед Галицько-Волинського літопису. Звичайно, історик повинен враховувати певну ідеалізацію Данила в Галицькому літописі, але й у цьому разі є всі підстави для високої оцінки постаті й державної діяльності князя.

Зовсім інакше характеризував Данила Романовича В.Т. Пашуто. Значення князя полягає в тому, писав історик, що він у важких умовах ворожого оточення “вів успішну сорокалітню феодальну війну проти непокірних великокнязівській владі світських і духовних феодалів, ... зумів зломити феодальну опозицію, об’єднати землі Галицько-Волинської Русі й відбити неодноразові виступи ворогів із заходу й сходу”. В роки його правління піднісся міжнародний авторитет Галицько-Волинського князівства. В своїй внутрішній політиці князь керувався інтересами феодалів, але мав широку соціальну базу: не лише “служиле” боярство, а й “мужів градських”, торговельно-ремісничу верхівку міст, що забезпечило йому успіх у феодальній війні (Пашуто. С. 287).

З літописних характеристик Данила Романовича виходить при оцінці його діяльності М.Ф. Котляр. Галицький літописець пишався бойовими подвигами князя, його полководницьким хистом і особистою хоробрістю. Книжник приділяє багато уваги створеному Данилом регулярному війську “пещцам”. Літописець схвально оцінює господарську діяльність князя; будівництво міст, “устроение” землі. Головною добродією Данила в очах сучасників була невтомна й послідовна боротьба за згуртування давньоруських земель для відсічі іноземним поневолювачам. “Величезною заслугою галицько-волинського князя було й те, що він продемонстрував усьому світові можливість успішної боротьби з монголо-татарськими поневолювачами, не раз громивши орду Куремси. Данило підривав сили монголо-татарських феодалів. Він проклав шлях наступним поколінням борців проти іноземного панування. Приклад галицько-волинського володаря, певно, запаливав і Дмитрія Донського, й Івана III, які прагнули вигнати монголо-татар з Руської землі” (Котляр. С. 185).

По семъ же Шварно пойдє в помочь [Войшелкови] (729). Послідовність подій підказує віднести цей похід Шварна до Литви на 2-гу пол. 1264 р.

З цього часу коло політичного бачення волинських книжників відчутно звужується. Вони поринають у справи переважно самої Волині, та й то не всієї, а розташованої навколо м. Володимира, де княжив Василько Романович і далі його син Володимир. Кончина Данила спричинила політичний розпад Галицько-Волинського князівства. Держава Романа Мстиславича, яку впродовж усього свого життя відновлював і зміцнював Данило, з 1264 р. перестає існувати. Василько формально став вважатися великим князем (“отцем и господином”), насправді єдиного глави Галицько-Волинської Русі не існувало. Сам Василько фактично володів лише м. Володимиром з частиною Волинської землі. З-під його руки вийшли міста Західної Волині, а Луцьк із Східною Волиню перейшов до його небожа Мстислава Даниловича. Помилявся М.С. Грушевський, коли писав, нібито Мстислав сидів у Тереховлі (Грушевський. III. С. 92). Холмську землю разом із Белзькою та Чорною Руссю успадкував Шварно. Найбагатшим і найсильнішим у родині Романовичів зробився Лев, що володів Галичем із великою волостю та Перемишльською землею (Пашуто. С. 290).

Втім, І.П. Крип'якевич виводить з Галицько-Волинського літопису дещо інший розподіл земель між Романовичами після Данила: “Василько Романович мав Володимир і Берестя; із синів Данила Лев одержав Галич, Перемишль і Белз, Мстислав — Луцьк, Шварно — Холм з Дорогчином” (Крип'якевич. С. 105).

Пойде [Войшелк. — Ред.] въ силѣ тяжьцѣ, и нача городы имати, вода в Литвѣ и в Нальщанохъ (729). Нальшанська земля була гніздом місцевих феодальних і напівфеодальних князів, недобитих Миндовгом. “Про наслідки дій Войшелка можемо судити з того, що Довмонт Нальшанський “с трема девяносто” своєї дружини прибіг до Пскова, де, по охрещенні, був визнаний князем” (Пашуто. С. 293). Заходи Войшелка щодо придушення феодальної опозиції слід віднести до кінця 1264—1265 рр. Новгородський перший літопис молодшого ізводу під 1266 р. лаконічно відзначив: “Посадиша плесковици у себе князя Довмонта литовскаго” (НПЛ. С. 314). Більш докладно оповідає про це Воскресенський літопис, щоправда під 1265 р.: “Того же лѣта некіи князь литовскіи, именовъ Домантъ, оставивъ отечество свое, землю Литовскую, прииде во Псковъ со всѣмъ родомъ и помысливъ со дружиною своею, крестися во имя Отца и Сына и Святаго Духа, въ церкви свята Богородица во градѣ Псковѣ, и наречено бысть имя ему Тимофей; и бысть радость во Псковѣ, и посадиша его на княженъ у себе псковичи” (Воскр. С. 166).

Явися звѣзда на вѣстоцѣ хвостатаа, образомъ страшнымъ, испущающи отъ себе луча великы (729—730). Згідно зі свідченнями деяких західних хронік, цю комету було видно з кінця липня до початку жовтня 1264 р. Див., напр.: Monumenta Germaniae Historica (Scriptores. T. XIX. S. 529 (Annales Wratislavienses). Це повідомлення волинського книжника про появу “звѣзды” сусідить із записом

про кончину Данила, тому М.С. Грушевський слушно датував останню літом 1264 р. (Грушевський. Хронологія. С. 44—45). Це дата є загальноприйнятою в науці.

Того же літа преставися велика княгини Василкова, именем Олена (730). Першою дружиною Василька Романовича була дочка владимиристо-суздальського князя Юрія II Всеволодича Дубравка (шлюб відбувся перед 1229 р.). Вона померла близько 1248 р. — принаймні після 5.XII.1247 р. Другою — дочка польського князя Лешека Білого Олена, з якою він одружився близько 1248 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 5. P. 48). З послідовності подій і передуючої звістки про її кончину розповіді про появу комети виходить, що Олена померла в 2-й пол. 1264 р.

В самѣхъ Татарохъ мятежь бысть великъ (730). Йдеться про боротьбу між монгольськими ханськими домами Джучидів і Хулагідів за Азербайджан у 1263—1265 рр. Хан Хулагу (помер 1265 р.) прагнув бути незалежним від Золотої Орди, володар якої хан Берке намагався приєднати Азербайджан до своїх володінь (див.: Али-Заде А.А. Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан). Гострий спалах цієї боротьби припав на 1263—1264 рр. По смерті Хулагу його наступник Абага якийсь час жив у мирі з Берке (Треков и Якубовский. С. 76—77).

Княжащю Вѣйшелкови в Литвѣ и Шварнови (630). На цьому реченні ґрунтується думка В.Т. Пашута про співправління у Литві Шварна Даниловича з Войшелком (Пашута. Очерки. С. 293) У цьому своєрідному дуумвіраті, що встановився, коли виходити з послідовності подій, незадовго перед хворобою й смертю Данила (втім, М.С. Грушевський без необхідного джерельного обґрунтування відносить початок сукупного правління Шварна й Войшелка до кінця 1264 р.: Хронологія. С. 45), втілюється, мабуть, у життя прагнення обох сторін — галицько-волинської та литовської — до збереження миру й рівноваги сил у цьому регіоні Східної Європи. До нього князів підштовхнула й постійна татарська загроза. Однак дуумвіратові судилося діяти менше трьох років.

Пойде литва на ляхы воевать, на Болеслава князя... идоша мимо Дорогичинъ; слугы же Шварновы идоша с ними же и воеваша около Скаришева (730). Болеслав Соромливий (1226—1279) став краківським князем 1243 р. Його батько Лешек Білий загинув 1227 р. внаслідок змови великих феодалів-нобілів (див., напр.: Великая хроника. С. 147). З літописного контексту виходить, що об'єднане литовсько-руське військо вирушило з тієї частини Волинської землі, якою володів Шварно. Скаришів (Skaryszew) — невелике місто у Радомському повіті Польщі, відоме у джерелах з 1198 р. (Słownik. T. 5. S. 222). Цей вдалий русько-литовський похід на Малопольщу, найімовірніше, можна датувати 1265 р. Свого часу таку думку висловив М.С. Грушевський (Хронологія. С. 46). Під 1265 р. Я.Длугош розповідає, що Шварно підбив кількох князів (із різних руських князівств) удертися до Сандомирської землі князя Болеслава. Два дні руські воїни порядкували на Сандомирщині, та коли вони розбрелися по цій землі, то місцевим панам пощастило їх розбити й багатьох захопити у полон (Długosz. K. 7; 8. S. 184—185). А. Семкович вважав, що у праці Длугоша йдеться про напад Шварна на околиці Скаришева, Вісліци й Торжка, тільки-но розглянутий нами (Semkowicz. S. 284), однак доказів на користь цієї сумнівної, на наш погляд, думки не наводить.

Болеславъ оздоровися, посла посолъ свои къ Шварнови; тогда же Шварнови суццю в Новѣгородѣ (730). Місто Новгородок (Новогрудок) Миндовг дав Романові Даниловичу, коли той нещасливо вернувся з Австрії. Однак близько 1253 р. Миндовг відібрав надані ним волості (Чорну Русь) у Романа, а потім ув'язнив його самого. Як мовилось вище, Роман, здається, дожив до 1260 р. Заприязнившись із Шварном, Войшелк знову надав йому Чорну Русь із Новогрудком. Доречно зауважити, що центральне місто Чорної Русі Новогрудок (нині райцентр Гродненської обл. Білорусі) виникло, ймовірно, в середині XI ст. У Галицько-Волинському літописі воно згадується вперше при описі подій, пов'язаних із нападом татар Куремси на м. Бакоту наприкінці 1252 р. (див. наш коментар вище). Новогрудок був предметом суперечок між литовськими й галицькими та волинськими князями упродовж 2-ї пол. XIII ст. Місто добре досліджене археологами М.К. Каргером, П.О. Раппопортом, Ф.Д. Гуревич та ін., яким пощастило розкопати дитинець і окольний град, вивчити укріплення й архітектурні пам'ятки, дослідити масову житлову забудову. У 50–60-х рр. він являв собою добре укріплене місто-фортецю (див.: Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок).

Почаша ляхове воевати около Холма (730). З послідовності воєнних дій (коли ще покласти якийсь час на перетрактації між Болеславом і Шварном) виходить, що напад польського війська на Холм та його околиці стався наприкінці 1265 — початку 1266 р. М.С. Грушевський висловився за початок 1266 р. (Хронологія. С. 46).

Шварно же поча воевати около Люблина, а Володимєрѣ около Бѣлоє. (731). Брат у перших Шварна, син Василька Романовича Володимир взяв участь разом із батьком у поході на Люблін, що був, певно, відповіддю на польський напад на Холм. Сталося це, як впливає з послідовності літописної оповіді, навесні 1266 р. Уперше м. “Белая” згадується у розповіді Літописця Данила Галицького про похід Романовичів на Люблін 1243 р.: “Самъ Данило воева около Люблина, а Василко по Изволи и по Лади, около Бѣлой” (681). З обох контекстів ясно, що то було поселення у Люблінській землі. М.Барсов вказав на повітове м. Бяли в Люблінській губ., за 14 верст від Варшави (Барсов. Словарь. С. 21). “Белая” міститься в переліку литовських міст відомого списку “А се имена градомъ всѣмъ рускымъ, далнимъ и ближнимъ” (Воскр. С. 241). Похід на Люблін приніс руським князям перемогу й “полону много”.

Шварно пойдє к Холмови, а Володимєрѣ пойдє к Чръвѣну, ту бо бѣше отецъ его Василко (731). Бачимо у наведених словах підтвердження того, що Шварно володів тоді Холмом і його волостю, а до володінь Василька входила територія знаменитих червенських міст, які 981 р. Володимир Святославич повернув до складу Русі, відвоювавши їх у Польщі (ПВЛ. I. С. 58). А. Андріяшев помилився, коли, посилаючись на Волинський літопис, писав, ніби Лев Данилович ухилився від походу Шварна і Василька Романовича на Болеслава Соромливого (Андріяшев. С. 192). У літописі цього немає. Разом із тим із джерела створюється враження, що Лев уже тоді почав триматися осторонь не лише від Василька, а й від власних братів, прагнуч перебрати першість у родині Романовичів. Це знайшло вияв у вбивстві ним Войшелка і наступних по тому подіях.

И порекоста собе стънемъ в Тернавѣ [Болеслав із Васильком. — *Ред.*]... *И бывшо ему* [Василькові. — *Ред.*] *у Грабовци, и прїїде к нему вѣсть, аже ляхове вѣсть учинили* (731). Єдиний раз згадане у літописі поселення Грабовець здавна локалізується вченими на шляху з Володимира-Волинського до Замостя (Барсов. Словарь. С. 58), між Грубешовим і Красноставом (Андрияшев. С. 33, 93). Певно, то було волинське, порубіжне з Польщею місто (Дашкевич. С. 69). Свідчення руських і польських джерел про цю кампанію, що відбулася, згідно зі свідченнями польських хронік, у червні 1266 р., істотно розходяться. Волинський літопис зображує справу так, що, коли польське військо вторглося у Червенську волость, Василько із сином Володимиром і племінником Шварном пішли у наступ на них. Поляки злякалися й подалися додому. Василько звелів напасти на них на їхній же землі, і там, через неузгодженість дій між Володимиром і Шварном, руське військо зазнало поразки. Польські ж хроніки повідомляють точну дату битви між військами краківського князя Болеслава і Шварна (19 червня 1266 р.) і зображують всю кампанію однозначно переможною для Болеслава (МРН. Т. II. Р. 808, 839; Т. III. Р. 48, 171, 206, 363). “Велика хроніка” сповіщає: “Військо краківського князя Болеслава Соромливого, проникнувши у землю руських, сильно спустошило князівство Шварна. Згаданий Шварн..., зійшовшия із цим [польським. — *Ред.*] військом, мужньо з ним бився. Але поляки стали переможцями” (Великая хроника. С. 193). Висловлювалось припущення, що Болеслав прагнув розірвати союз між Васильком і Шварном.

Судячи з дальшого перебігу подій, йому це не вдалося. Під 1266 р. Я. Длугош записав, що Болеслав Соромливий напав на землю руського князя Шварна, щоб помститися йому за вбивство брата в перших Земовита, яке Шварно вчинив у Язовську (Długosz. Ks. 7, 8. S. 189). Польський середньовічний історик помилився: як було сказано вище, мазовецький князь Земовит загинув у м. Яздові, де був тоді його двір, під час наїзду великого загону литовців у червні 1262 р. (див.: Włodarski. S. 190), і Шварно не мав до того стосунку. Навпаки, Земовит був союзником і другом Данила Романовича та його сина Шварна.

Ляхове же бяху еще не вошли въ свою землю, но токмо бяху Вѣрота прошли: се же мѣсто бяхе твердо, зане неможно бысть обойти его никуда же (732). На початку розповіді про русько-польську кампанію червня 1266 р. у Волинському літописі мовиться, що “Ляхове... к соймови [снему. — *Ред.*] не шли, но обьшедше около [Тернаву?! — *Ред.*], на Ворота, и тако пойдоша къ Белзу”. Звідси деякі вчені зробили висновок, що Ворота знаходилися поблизу Тернави (див., напр.: Барсов. Очерки. С. 269). А.І. Бунін заперечив вказівки Н. Барсова на с. Пшевратно за 20 верст від м. Решова, відзначивши, що воно розташоване на рівнині, тоді як з літопису видно, що Ворота були проходом у гірському кряжі. Бунін, здається, вірно визначив місцезнаходження Тернави: пізніше — с. Тернава на р. Порі, поряд з м. Туробиним Красноставського повіту. За 15 верст від Тернави починається і тягнеться на 25 верст гірське пасмо з півночі на південь. В одному місці воно розрізане на всю його шестиверстову товщу двома ущелинами — “ярами”, що, як пише Бунін, сходяться. Утворений ними прохід починається від с. Ковенчина на р. Вепрі й виходить на р. Гораш за 13 верст на схід від Тернави

(Бунин А.И. Где находились Ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. С. 177–178). Я. Длугош називає місце битви руських з поляками словом “пієта” (латинське “pietas” — благочестя) і додає, що у війську Шварна були татари (Długosz. Ks. 7, 8. S. 190).

По семъ же умиришася ляхове съ русью, Болеславъ съ Василкомъ и съ Шварномъ, и начаша быти в любви велици (732). Ця формула, поза сумнівом, свідчить про підписання русько-польської мирної угоди. М.С. Грушевський кладе її на 1267 р. — “далі 1267 р. її в усякім разі нема по що відсувати” (Хронологія. С. 46).

По семъ же Войшелкъ да княженіє свое зятю своему Шварнови *, а самъ опять въсхотѣ пріати мнишескый чинъ (732). Волинський літописець відобразив подію надзвичайної ваги, що виходила за рамки традиційних стосунків між Руссю й Литвою. Великий князь останньої добровільно віддав престол своєму співправителю, швагрові й другу. Внаслідок цього один із синів Данила Романовича посів великокнязівський стіл Литви. Перед Шварном відкрилася заманлива можливість створення великої й могутньої Русько-Литовської держави (за умови владнання стосунків з іншими Романовичами), — і це за століття до вторгнення Ольгерда Гедиміновича до Середньої Наддніпряниці, з тією тільки принциповою різницею, що у тій державі XIII ст. правили б не литовські, а руські князі. Можливо, волинський літописець не уявляв собі чітко величезного значення передавання Войшелком Шварнові Литви. У його розповіді про це Данилів син поводить пасивно, навіть (якщо вірити літописцеві) умовляє Войшелка залишитися на престолі: “Шварно же моляшеся ему повелику, абы еще княжилъ с нимъ в Литвѣ”. Навряд чи так було насправді, бо Шварно виступає в нашому джерелі розумним і далекоглядним політиком. Він не міг так просто знехтувати нагодою стати творцем нової, чи не найсильнішої, держави у Східній і Центральній Європі. Можливо, волинський повістяр прагнув витлумачити на свій лад дійсну картину подій, мотивацію вчинків і поведінку своїх героїв. З одного боку, літописцеві могло здатися образливим для свого пана Василька те, що Войшелк передав Литву не йому, старшому в роду Романовичів, а Шварнові. З іншого — волинський книжник, коли писав ці рядки, уже знав про вбивство Левом Даниловичем Войшелка, після чого Литва була назавжди втрачена для Романовичів (Котляр. Літопис. С. 129–130).

Григорій же полониньскый еще бязе живъ, наставникъ его [Войшелка. — Ред.] (733). В.Т. Пашуто називає цю нову згадку про ігумена Григорія “досить незграбною” (Пашуто. С. 117), очевидно, вважаючи її штучною й розташованою не на місці. На наш погляд, звернення Войшелка до свого духовного батька (що постриг його у ченці в своєму Полонинському монастирі ще 1254 або 1255 р.) перед новим прийняттям чернечого сану видається якраз природним і логічним.

Василко же посла по Войшелка, страстное недѣлѣ, тако рече: “Прислалъ къ мнѣ Левъ, а быхмося сняли; а не бойся ничего же” (733). Із цих слів В.Т. Пашуто зробив помилковий, на нашу ду-

---

* Вище йшлося про те, що 1254 р. Шварно одружився з сестрою Войшелка, дочкою Миндовга.

мку, висновок, нібито Лев забив Войшелка, “як видно, при мовчазному сприянні князя Василька” (Пашуто. С. 293). Ми переконані в тому, що злочин скоївся проти волі володимирського князя. Саме Василько в союзі зі Шварном перешкодив Леву узурпувати владу в Галицько-Волинській Русі. Безглуздо-жорстокий вчинок Лева перекреслив його намагання стати на місце свого батька Данила й дуже зашкодив Шварнові. Загинула й справа відновленого, хай і не в колишньому вигляді, Галицько-Волинського князівства. Логічно припустити, що з того часу литовські феодалі почали з недовір'ям і острахом ставитися до руського князя, брат якого по-звірячому вбив шанованого у суспільстві Войшелка, котрий був до того ж ченцем. Слід визнати слушним запропоноване волинським книжником пояснення скоєного старшим сином Данила: Лев “уби Войшелка завистію, иже б्याше далъ зємлю Литовскую [брату] его Шварнови” (733). Давньоруські пам'ятки писемності не зберегли дати загибелі Войшелка. Співставивши свідцтва Новгородського першого літопису й Волинського, М.С. Грушевський запропонував 1267 р. (Хронологія. С. 46—47). Вчений чомусь не звернув уваги на добре відомий йому польський “Rocznik Traski”, що прямо називає цей рік часом смерті Войшелка (Р. 840). Убивство Войшелка руським князем Левом відзначено під 1267 р. і Длугошем (Długosz. Ks. 7, 8. S. 199).

Княжащо же по Войшелцѣ Шварнови в Литовской земли, княживъ же не много лѣтъ и тако преставися (733—734). Смерть Шварна у відомих науці джерелах не датована. З літописної розповіді М.С. Грушевському здалося, що той помер “майже разом з Васильком, може, перед ним, але незадовго”. Оскільки володимирський князь залишив світ 1269 р., то історик назвав часом смерті Шварна цей самий рік, хоч і з певними ваганнями: “не пізніше 1269 р.” (Грушевський. Хронологія. С. 47). Із цим важко погодитися. З послідовності розповіді волинського книжника випливає, що між звістками про кончини Шварна й Василька пройшло не так уже й мало часу. Розповідь літописця про обидві події розривається його емоційним оповіданням про початок князювання Тройдена у Литві (“Нача княжити в Литвѣ окаянный и безаконный, проклятый и немилостивый Тройдени»). Тому, виходячи з цієї обставини, пропонуємо відсунути час смерті Шварна з 1269 на 1268 рік. І. Шараневич чомусь вважав, що Тройден витиснув Шварна з Литви, після чого останній помер 1270 р. Джерела цієї звістки він не назвав (Шараневич. С. 109).

Преставися благовѣрный князь... Василко (734). Дата смерті молодшого з синів Романа Мстиславича не названа жодним джерелом, навіть давньоруським. Напевне, це пояснюється його незначною роллю у політичному житті Русі загалом та її південно-західних земель зокрема. Скромна сама по собі фігура Василька в літописах, особливо в Літописці Данила Галицького, ховається в тіні велетенської постаті його старшого брата Данила. Єдиною можливістю бодай приблизно встановити рік смерті Василька є згадка у розповіді волинського книжника про кончину його сина Володимира: “Княживъ по отци 20 лѣтъ” (769). Володимир Василькович помер 10 грудня 1288 р., отже, його батько мав зійти зі світу 1268 або у 1-й пол. 1269 р. В сучасній історіографії прийнято дату 1269 р. У минулому її називали П. Іванов (178) і М.С. Грушевський (Хронологія. С. 48), тоді як І. Шараневич (109) та А. Андріяшев (192) дотримувалися 1271 р.

Нача княжити, в него [Василько. — Ред.] **мѣсто, сынъ его Вѣлодимѣръ, правдолюбіємъ светяся къ всеї своей братіи и къ бояромъ и къ простымъ людемъ** (734). Володимир народився від другого шлюбу Василька з дочкою польського князя Лешека Оленою бл. 1248 р. (Baumgarten. Tabl. XI. 16. P. 50). Християнське ім'я Володимира було Іван, про що довідуємося із посмертного плачу по ньому його вдови — Ольги-Олени. Характеристика Володимира в частині, де йдеться про його правдолюбство, є незвичною для давньоруського літописання і, мабуть, відображала його справжню вдачу.

Левъ нача княжѣти у Галичи и в Холмѣ, по братѣ по своємъ, по Шварнѣ (734). Наведені слова слід розуміти так, що Лев приєднав до своїх волостей (Галицької й Перемишльської) ще й Холмську, це порушило і без того досить приблизну рівновагу сил поміж онуками Романа Мстиславича. Джерела, насамперед Волинський літопис, дають підстави погодитися зі словами історика, сказаними понад сто років тому: "Після смерті Василька розбіжності у потомстві Романа посилюються. Проти спільних ворогів вони ще б'ються разом, але про те дружнє єднання, яке було між їхніми батьками, немає й спомину... Варто відзначити, що єдиним винуватцем такого стану справ був Лев Данилович" (Андрияшев. С. 193). Із цим висновком солідаризувалася більшість істориків. Хіба що М.С. Грушевський поблажливо ставився до Лева, наголошуючи на його енергії й звитязності й наче не бажаючи помічати аморальності й повної нерозбірливості в політичних методах старшого сина Данила Романовича.

Умиришася съ ляхы, и з Болеславомъ княземъ. Болеславъ же тогда заратилъся съ вротѣславьскимъ княземъ; и идоша ему в помочь Левъ, Мъстиславъ... (734). На початку процитованого фрагмента йшлося про підписання мирної угоди, що на деякий час підвела ризику під напруженими стосунками Русі й Польщі, які впливали з нещасливої для волинських князів війни з краківським князем літа 1266 р. З тексту виходить, що угоду уклали в той час, коли Болеслав воював з Сілезією, тобто 1273 р. (МРН. II. P. 842). М.С. Грушевський обережно пропонував для цього русько-польського договору 1272 або 1273 р. (Хронологія. С. 48). Сілезія переживала тоді період особливо сильної роздробленості (История Польши. С. 80), і, відповідно, в ній було кілька князів, тому, не провівши спеціальних досліджень, важко сказати, з яким саме сілезьким князем воював Болеслав краківський.

А Володимѣръ самъ не иде, но посла свою рать съ Жилиславомъ; про то не иде самъ, заратилъ бо ся бязе съ ятвязѣ (734). З контексту оповідання видно, що особна війна Володимира Васильковича з ятвягами відбувалася одночасно й паралельно з війною Болеслава проти якогось сілезького князя, тобто — 1273 р. (див. також: Грушевський. Хронологія. С. 48).

Здумаше князи пойти на ятвязѣ (734). Вказівку на час цього, вже сумісного походу Романовичів до Ятвязької землі дає продовження тільки-но наведених слів: ("приспѣвши же зимѣ") — поза сумнівом, то була зима 1273/74 р. До походу проти ятвягів, які більше всього дошкуляли сусіднім із ними володінням Володимира Васильковича, пристали Лев і Мстислав Даниловичі; але чим далі, тим рідше можна зустріти на

сторінках літопису свідчення колишнього єднання онуків Романа Мстиславича. Об'єднання сил Романовичів, як впливає з дальшої розповіді волинського книжника, становило грізну силу, й ятвязькі князьки не наважилися навіть вступити з ним у битву (*“ятвяземъ же събравшимся и не смѣша битися с ними”*). Принагідно варто відзначити, що взагалі Володимир Василькович проводив миролюбну внутрішньоруську й зовнішню політику, воліючи розв'язувати шляхом перетрактацій незгоди всередині клану Романовичів і з західними сусідами. Це неодноразово підкреслюється прихильним до нього волинським літописцем і об'єктивно підтверджується самим розвитком подій його 20-річного князювання у м. Володимирі-Волинському. Єдиною наступальною стратегією була його політика щодо ятвягів, князі яких не дотримувалися ні мирних угод, ні власних обіцянок і постійно чинили набіги на північно-західні землі Волині. Ятвяги поважали лише силу, й політика Володимира щодо них будувалася з позиції сили. До суперництва між князівством Володимира і ятвягами втягнулася і Мазовія князя Конрада (Włodarski. S. 193).

Тройденеви же сще княжащю в Литовьской земли, живяше съ Львомъ въ велицѣ любви... а съ Володимѣромъ не живяше в любви про то, иже бѣше отецъ Вѣлодимѣровъ князь Василко убилъ на войнахъ 3 браты Тройденеви (735) [іх імена: Борза, Лесій, Сьелкеній. — Ред.]. Уклавши сепаратний мир із Левом, Тройден далі розпочав війну (щоправда, локального масштабу) з Володимиром: *“Воеваша Володимера, а Володимеръ тако же его пославъ воеваше и тако воевастася лѣто цѣло”*. Дату цієї “дрібної”, за висловом М.С. Грушевського, війни — 1274 р. — встановлено істориком дедуктивно, отож приблизно: він відлічив рік від датованого Воскресенським літописом 1275 роком наступного русько-татарського походу на Литву (Хронологія. С. 49). Принагідно відзначимо, що русько-польські відносини 70–80-х рр. XIII ст. мало відбиті у польських хроніках. Що ж до стосунків Русі з Литвою та ятвягами, то Волинський літопис був і залишається тут, по суті, єдиним, більш-менш систематичним джерелом. Це природним чином обмежує можливість коментування самого Волинського літопису за ці десятиліття.

По семъ же Тройдени, забывъ любве Львовы, пославъ городняны, велѣ взяти Дорогычинъ (735). Городняни — жителі м. Городна (Гродна), одного із центрів давньоруського Понеманья, Чорної Русі. Місто було загарбане незадовго перед тим Литовським князівством. Союз Лева з Тройденом був нещирим, тому виявився нетривким і неміцним. Обидва князі дбали насамперед про власні вигоди, мало рахуючися при тому зі своїми обіцянками і з принципами моралі, а християнин Лев — ще й з приписами церкви. Суперництво за литовський престол неминуче зробило їх ворогами, тим більше, що рвучкий і нетерплячий Лев, як видно, не дуже-то й приховував намірів сісти на місце Тройдена. М.С. Грушевський датує напад Литви на Дорогичин 1275 р. (Хронологія. С. 49). На нашу думку, це мало статися в середині того року, ближче до осені.

...Менъгутиморевы, и прося събѣ помощи у него на Литву (735). Менгу-Тімур (Монгке-Темюр) — хан Золотої Орди у 1267–1280 рр. (Босворт К.Э. Мусульманские династии / Справочник по хронологии и ге-

неалогії. М., 1971. С. 203). Цей набіг Лева з татарами на Литву, в якому взяли участь ще кілька князів [Володимир Василькович, рідний брат Лева Мстислав, Роман брянський із сином Олегом, Гліб смоленський та інші, не названі волинським книжником на ім'я], відображено у Воскресенському літописі під 1275 р.: “Ходиша татарове и русїи князи на Литву, и не успѣвшє ничто же, возвратишася назадъ; но много зла створиша татарове идущє христїяномъ” (Воскр. С. 172). Волинський літопис дає можливість дещо уточнити час того походу: “*Зимѣ же приспѣвши*” (736); виходячи з цього, М.С. Грушевський датував похід Лева з татарами на Литву зимою 1275 р. (Хронологія. С. 49). Обережніше було б назвати зиму 1275/76 р.

Запальний і нерозсудливий вчинок Лева, що заради егоїстичних інтересів і в азарті помсти не зупинився перед наведенням татар на своїх недавніх союзників, приніс сумні наслідки і для Литви, і для самої Галицько-Волинської Русі. Він зробив неможливою консолідацію сил Русі, Литви й Польщі проти Орди, яка тоді переживала не кращі часи. Та й моральний ефект цієї ескапади Лева був різко негативний і, без сумніву, викликав осуд у давньоруському суспільстві. Зрозуміло тому, що волинський літописець узагалі одверто осудливо ставиться до Лева. Книжник підкреслює різницю між Левом й іншими князями: якщо галицький володар був ініціатором наведення Орди на Литву, то всі інші учасники походу пішли проти власного бажання: “*Тогда бо бяху вси князя въ воли татарьской*” (736).

Идущимъ имъ мимо Туровъ къ Слуцку (736). Туров (нині смт у Житковицькому р-ні Гомельської обл. Білорусі) був осередком Турово-Пінського князівства у XII—XIII ст. Спочатку належав до окраїнних міст Київської землі. Уперше згаданий в літописі під 980 р. (ПВЛ. I. С. 54). Проводячи адміністративну реформу 988 р., Володимир Святославич посадив у Турові свого пасерба Святополка Ярополчича (ПВЛ. I. С. 83). Згідно з заповітом Ярослава Мудрого 1054 р., Туров із волостю дістався його старшому синові Ізяславу. Коли 1078 р. у Києві вокняжився Всеволод Ярославич, він дав Туров Ярополку Ізяславичу. По смерті останнього 1087 р. у Турові вокняжився інший син Ізяслава Ярославича Святополк (ПВЛ. I. С. 135, 137, 143), що зберігав за собою Туров і коли став великим князем київським 1093 р. (ПВЛ. I. С. 171, 174). За доби удільної роздробленості (з 30—40-х рр. XII ст.) Туров із волостю поступово вийшов з-під влади київських князів і потрапив до сфери політичного впливу Волинського князівства. Під час боротьби за Київ між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким Туровська волость також робиться предметом суперництва між ними. Поряд із Туровим виростає інший центр волості — Пінськ, і більшість істориків вважає, що з XII ст. існувало Турово-Пінське удільне князівство. У XII—XIII ст. воно займало землі Середньої Прип'яті (Грушевський. II. С. 300—311). На середину XII ст., унаслідок угоди 1254 р. між Данилом і Миндовгом, Турово-Пінська земля опинилася під протекторатом Романовичів, а туровські князі визнавали їх своїми сюзеренами (Грушевський. III. С. 81). У списку “А се имена градомъ...” Воскресенського літопису Туров зараховано до київських міст (Воскр. С. 240). Разом із Левом Даниловичем у похід на Литву вирушили й підручні Романовичів, “*князи пиньстїи [и туровьсци]*” (736),

Туров порівняно добре досліджений М.К. Каргером, П.О. Раппопортом і білоруськими археологами (Куза. С. 96–97).

Місто Слуцьк (тепер місто у Мінській обл. Білорусі) належало до Турово-Пінського князівства. Поселення виникло, згідно зі свідченнями археології, в XI ст. Уперше згадується в літописі під 1116 р., коли мінський князь Гліб Всеславич “воевалъ дрѣговичи и Случескъ пожегъ” (ПВЛ. I. С. 200). 1162 р. князь Рюрик за дорученням батька Ростислава Мстиславича, тоді київського князя, вигнав із Слуцька Володимира Мстиславича (Іпат. С. 356). Напевне, тоді місто з волостю потрапило під владу Ростиславичів. По тому Слуцьк більше, ніж на сто років, зникає із сторінок джерел і з’являється у фрагменті Волинського літопису, який ми тут розглядаємо. Так само, як і Туров, і вся Турово-Пінська земля, Слуцьк був тоді у сфері впливу волинських князів. У списку “А се имена градомъ...” Воскресенського літопису він належить до “градов Литовских” (Воскр. С. 241).

Мъстиславъ [Данилович. — Ред.]... **шелъ бжше отъ Копыля воюя по Полѣсью** (736). Місто Копил (нині місто Слуцького р-ну Мінської обл. Білорусі) належало до Турово-Пінської землі. У списку “А се имена градомъ...” воно назване серед київських міст (Воскр. С. 240). М. Барсов даремно вважав його волинським містом (Барсов. Словарь. С. 103). Розповідь про Копил у Волинському літописі — єдина джерельна згадка про нього XIII ст.

Левъ же лествъ учини межи братъею своєю, утаився Мъстислава и Володимера, взя околѣи городъ с татари (737). Як виходить із контексту, на чолі походу до Литви формально стояли ці троє Романовичів. Однак вірний своїй політиці “тягти ковдру на себе”, Лев вирішив обманути братів, але не зміг здобути Новогрудок (“*дѣтинецъ остана*”). Це викликало обурення всіх інших князів, учасників походу, й вони вернулися додому. Похід закінчився невдачею, про що у загальних рисах і повідав Воскресенський літопис (Воскр. С. 172). Як видно з дальшої розповіді Волинського літопису, Лев зміг тоді захопити Дорогичин.

Прийдоша пруси къ Тройденевѣ изъ своѣя землѣ неволею предъ нѣмци; онъ же п[р]ѣя къ собѣ и посади часть ихъ в Городнѣ, а часть ихъ посади у Слонимѣ (737). Коли Тройден “дозволив” поселитись на руській землі витиснутим німцями-хрестоносцями з рідного краю пруссам, це, природно, викликало невдоволення руських князів і на короткий час об’єднало Лева Даниловича й Володимира Васильковича. Вони “*пославша рать своєю къ Слониму, взяста я, а быша землѣ не подѣсѣдали*” (737). Тройден відповів набігом на Волинську землю: його брат Сирнутій “*воєва около Камєна*”. Йдеться про Кам’янець-Волинський (тепер м. Камінь-Каширський Волинської обл.), розташований на р. Цирі, притоці Прип’яті (Котляр. Формирование. С. 149). Ця локальна війна між Тройденом і Володимиром, що швидко закінчилася миром, відбувалася в 2-й пол. 1276 — взимку 1277 р. (Грушевський. Хронологія. С. 49).

Володимеръ... вѣзя у него [Тройдена. — Ред.] **Турійськ, на рѣци на Немнѣ** (737–738). Йдеться про місто, розташоване на правому березі р. Немана, в його середній течії. Цей Турійськ виник, напевне, у 2-й пол. XI ст. унаслідок колонізаційного руху русів на захід. Висловлювалося припущення, що його засновниками були колоністи з Волині, з око-

лиць розташованого на її східному рубежі м. Турійська. Той східноволинський Турійськ (нині м. Турійськ Волинської обл.), згаданий уперше в літописі під 1097 р. (ПВЛ. I. С. 177), стояв у горішній течії р. Тур'ї. Збереглося його городище у формі правильного кола діаметром бл. 100 м. За даними археології, місто могло бути збудоване у 2-й пол. X — на початку XI ст. (Котляр. Формирование. С. 53—54). Я. Тишкевич вважає розташований на заході Волині Турійськ її порубіжним із Литвою містом, що мало чимале стратегічне значення у 1050—1300 рр. Місто було ремісничо-торговельним осередком, стояло на водних шляхах Мінськ—Городно і Пінськ—Городно. Турійськ незадовго перед тим був захоплений Тройденом (Słownik. T. 6. Cz. I. S. 216). Отже, Володимир Василькович відвоював у Тройдена власне місто, однак незабаром по тому західноволинський Турійськ знову було загарбано Литвою. Волинський літописець чомусь не повідомив про це.

Нача събѣ думати [Володимир Василькович. — Ред.], **абы где за Берестіємъ поставити городъ... Сіа же земля бѣше опустѣла по 80 лѣтъ по Романѣ** (738). Ідеться про північно-західну околицю Волині, спустілу після смерті Романа Мстиславича й фактичного розпаду Галицько-Волинського князівства, що зробило цей регіон легкою здобиччю для Литви. Прагнення Володимира поставити місто-фортецю “за Берестіємъ” означало укріпити неспокійний рубіж із Литвою. Висловлювалося припущення (М.С. Грушевський), ніби волинський князь відновив і фортифікував старе місто, що існувало тут у часи Романа. Однак історик не помітив пізнішого зауваження волинського літописця, згідно з яким Володимир поставив м. Кам'янець “*на пустомъ мѣстѣ*”.

И улюби мѣсто то надъ берегомъ рѣкы Лѣсны. Річка Лисна [Лосна] є правою притокою Західного Бугу. **Нарче имя ему Каменець зане бысть земля камена** (739). Нині м. Кам'янець у Брестській обл. Білорусі. М.С. Грушевський вважав, що саме місто було дерев'яне — а назване воно так тому, що “*бысть земля камена*” (II. С. 389). Однак цьому суперечить пізніша розповідь волинського книжника у великому й насиченому інформацією посмертному панегірикові Володимиру Васильковичу: “Създа же в немъ [Кам'янці. — Ред.] столпъ камень, выотою 17 сажней, подобенъ удивленію всѣмъ зрящимъ на нь” (777) (див.: Барсов. Словарь. С. 88). Це означає, що, згідно з останнім словом тодішнього фортифікаційного мистецтва, у Кам'янці було збудовано кам'яну вежу-донжон, подібно до тієї, яку кількома десятиліттями раніше звів у Холмі Данило Романович. А донжони ставилися лише у фортецях, що будувалися з каменю чи цегли. Ця башта-донжон збереглася у Кам'янці до нашого часу й зветься “Білою Вежею”. Гадаємо, М.С. Грушевського ввело в оману дієслово “сруби”, застосоване літописцем до будівництва Кам'янця, яке означає: “будувати з дерева”. Припускаємо, що в даному контексті це дієслово вжито у ширшому значенні — “будувати”. З послідовності відбитих у цьому місці Волинського літопису подій виходить, що Кам'янець на Лосні засновано 1277 р.

Прис[л]а... [Ногай]... ко Лвови и Мъстиславу и Володимеру (739). Ногай був однією з найяскравіших і найвпливовіших фігур у політичному житті Орди, та й усієї Східної Європи. Його офіційне звання — темник (командир тьми, тумена, кінного корпусу), посада — пра-

витель західних земель Монгольської держави від Дону до Дніпра. Протягом чотирьох десятиліть Ногай відігравав одну з перших (часом першу) ролей у житті Орди. На політичну арену він вийшов ще за хана Берке (1257–1267 рр.). За наступника останнього Менгу-Тимура (1267–1280 рр.) Ногай став всемогутнім фаворитом, що вершив справами в Орді (Греков и Якубовский. С. 84). Тому наказ Ногая Романовичам іти на Литву не підлягав оскарженню.

Починаючи з появи Бурундая на рубежах Галицько-Волинської Русі 1258 р. її князі змушені були визнавати своїми сюзеренами татарських ханів та воевод, і не лише всесильного Ногая, робити їм честь (зустрічати, пригощати, обдаровувати тощо). Князі були зобов'язані за наказом татар брати участь у їхніх походах. Як зауважив М.С. Грушевський, “з літописного оповідання, одначе, видно, що татари закликали їх до участі в походах тільки на сусідні землі — на Литву (1277), на Угорщину (1285), на Польщу (1286), і то часом мотивували це так, ніби роблять ці походи або закликають до участі в них руських князів в інтересах їх самих”. Дійсно, додав до цього вчений, татарські походи на Литву 1275 р. і на Польщу 1280/81 р. відбувалися на прохання Лева (Грушевський. III. С. 101). Однак так чинив один лише Лев, чим викликав відразу й загальний осуд народу.

Зимѣ же присѣвши, и тако пойдоша князи русѣи на литву (739). Цей русько-татарський похід з ініціативи Ногая стався взимку 1277/78 р., почавшись, мабуть, наприкінці 1277 р. (Грушевський. Хронологія. С. 49).

И тако съдумавше пойдоша к Городну (739). З контексту наступної розповіді виходить, що місто, в якому засіли прусси і яке облягали Володимир, Мстислав і син Лева Юрій, було Городно. У розповіді волинського літописця відзначено серйозні незгоди між Романовичами: Мстислав і Юрій Львович “утаивъшеся” Володимира послали своїх бояр і слуг грабувати околиці міста. Городняни здійснили вилазку, перебили майже всіх нападників, а тих, хто уцілів, забрали в полон до міста. Лише після цієї невдачі Мстислав і Юрій звернулися до Володимира за допомогою.

Столтѣ бо бѣ каменѣ высокѣ стоа передѣ ворота города... и не бысть [имѣ] мимо оны пойти к городу, побиваху бо изъ столпа того (740). Важливе свідчення того, що у цьому місті баштудонжон було винесено за стіни міста, й лучники (а можливо, й арбалетники) розстрілювали з неї нападаючих. Можна провести аналогії зі спорудами на взірць мініатюрних замків, що будувалися зовні міських стін (навіть за ровом із водою) у країнах Західної та Центральної Європи, і звалися “барбаканами”. Такі барбакани, наприклад, збереглися у Кракові та Варшаві. Хоча руські воїни зуміли заволодіти цією баштою, у них уже не вистачило сил штурмувати самі, сильно укріплене місто.

Посла [Тройден. — Ред.] рать велику на ляхы... бяху бо и ятвязи тогда и восваша около Люблина по три дъни (740). Дата нападу Тройдена і ятвягів на Польщу встановлена не лише шляхом елементарних підрахунків, що мають в основі своїй рік смерті краківського князя Болеслава Соромливого: 1279 р., — а похід Тройдена відбувся на рік раніше (Грушевський. Хронологія. С. 50). 1278 р. називають кілька польських хронік (див., напр.: МРН. Т. III. Р. 76).

Голод бысть по всей земли (740). Найімовірніше датувати цей страшний голод, що охопив Русь, Польщу, Литву та Ятвязьку землю, весною 1279 р., як було запропоновано ще наприкінці минулого століття (Грушевський. Хронологія. С. 50).

Ятвязь послаша послы своя к Володимѣрови (741). Ця розповідь волинського книжника якнайкраще характеризує волинського князя. Триста років воювали Русь і ятвяги — пригадаймо, що Володимир Святославич ще 983 р. ходив на них — “и победи ятвягы, и взя землю их” (ПВЛ. I. С. 58). Проте ятвязькі князі у важкий для них час просять допомоги у князя Волині — тієї землі, якій вони найбільше дошкуляли своїми частими вторгненнями. Вони звернулися не до Лева чи Мстислава Даниловича, а до Володимира Васильковича, напевне, його доброта, людяність і справедливість були широко відомі в тогочасному світі (Котляр. Літопис. С. 138).

А мы ради купимъ; чего ли въсхочешъ: воску ли, бобровъ ли, чръных ли кунъ, бѣли ль, сребра ль, мы ради дамы (741). Джерело кидає світло на грошовий ринок Східної Європи останньої чверті XIII ст. та його платіжні засоби. Ятвяги запропонували волинському князеві розплатитися за жито воском, хутром і сріблом, зовсім не згадавши про монети й карбовані гроші. В історії монетної справи й грошового обігу Давньої Русі в XII — середині XIV ст. існував період, який вчені назвали “безмонетним”. Насправді південноруські скарби XII—XIII ст. містять невелику кількість монет. На думку І.Г. Спаського, “безмонетним” той час слід вважати тому, що у монетній справі самої Русі існувала перерва: від припинення карбування срібляників на початку XI ст. до відновлення монетного виробництва у 2-й пол. XIV ст. На Україні то були руські напівгроші Казимира III (1333—1370), що випускались у Львові, й київські денарії Володимира Ольгердовича (1362 чи 1363—1395). Давньоруський ринок, починаючи з середини XI ст. (для Південної Русі) й 2-ї пол. XII ст. (для Північної), все більше відчував нестачу монети й потребував її заміни. У великих транзакціях монети були замінені монетними гривнями (зливками срібла стандартної форми й ваги). Великі партії товару оплачувалися також ваговим сріблом, фрагментами прикрас чи зливками різної форми й ваги (не стандартизованими), а також хутром цінних звірів, про що читаємо у наведеному фрагменті джерела. У повсякденних операціях купівлі-продажу використовувалися різноманітні товаро-гроші: круги воску, шиферні прясла, скляні намистини, мушлі-каурі та ін. (Спасский И.Г. Русская монетная система. С. 62—71; Котляр Н.Ф. Еще раз о “безмонетном периоде денежного обращения Древней Руси). Немас нічого дивного у тому, що ятвяги, найтісніше зв’язані економічно з Руссю, користувалися платіжними засобами, які були в обігу тоді на всіх давньоруських землях.

Идущимъ же имъ [човнам. — Ред.] по Бугу, и тако възыдоша на Наровъ, и пойдоша по Нарѣви... И прійдоша подъ городъ подъ Полтовескъ (741). Хліб у човнах було послано з м. Володимира Західним Бугом і його притокою Наровом, на північному березі якої стояло м. Полтовескъ (польська назва: Пултуськ, нині повітове місто в Мазовії, Поль-

ща). Згадується у польських джерелах з 1230 р. (Słownik. T. 4. 421). З контексту літопису ясно, що Полтовеськ був мазовецьким містом.

Вълодимеръ же искаше сего велми, хотя увѣдати, кто се учинилъ, а къ Кондратови, брату своему, слаше (741). Розграбування валки волинських човнів із хлібом для Ятвязької землі затьмарило приятні стосунки між Волинським князівством і Мазовією. Б. Влодарський пояснює потепління стосунків між ятвягами і Володимирським князівством припиненням наступу на Ятвязьку землю зі смертю Данила. Щоправда, історик визнає, що взимку 1273/74 р. руські князі ходили воювати ятвягів, але це відчутно не зіпсувало добрих відносин між сторонами (Włodarski. Alians. S. 616). Коли Земовит загинув у червні 1262 р. під час нападу литовців на його двір у Яздові (про це йшлося вище у нашому коментарі), він залишив двох синів: старшого Конрада і молодшого Болеслава, котрі почали суперничати за владу в Мазовецькому князівстві. Конрад вирішив спертися не на Лева, з яким мав кривий зв'язок (його батько Земовит бл. 1248 р. одружився з дочкою Данила Романовича Переяславою, рідною сестрою Лева; див.: Baumgarten. XI. 8. P. 47, 49), а на Володимира. Б. Влодарський слушно пояснює таку орієнтацію Конрада миролюбною й виваженою політикою волинського князя щодо західних сусідів, зокрема Мазовії. Цей історик вважає, що у 70-х рр. контакти між мазовецьким і волинським князями були дуже жвавіми, хоча й не відобразилися у Волинському літописі, складач (чи складачі) якого звертав головну увагу на воєнні, а не на мирні справи (Włodarski. S. 190, 193). Можливо, розграбування човнів з хлібом на землі Мазовії сталося без відомого самого Конрада II. Разом з тим напад на транспорт жита міг бути спровокований голодом у самій Мазовії (Włodarski. Alians. S. 617).

Вълодимеръ же посла на Кондрата рать свою, и воеваша по сей сторонѣ Вислы, и взяша полона много (741). Можливо, конфлікт між Мазовією й Володимирським князівством вдалося б одразу загасити мирним шляхом, зважаючи на довірчі стосунки між ними, якби його не роздмухував Болеслав Соромливий, під'юджуючи Володимира проти його небожа Конрада (*“Болеславъ не в любви живяше съ сыновцемъ своимъ Къндратомъ”* (741) — пояснює причину цього волинський книжник). Однак Конрад знайшов у собі сили переступити через образу й збитки, заподіяні вторгненням війська Володимира:

Присла къ брату своему Володимеру [Конрад. — Ред.], мира не хотя с нимъ; Вълодимеръ же умирися, и начаста быти въ велицѣ любви (741–742). Завдяки дійовій і послідовній підтримці Володимира Конрад зміг утвердитися на мазовецькому престолі й жив у мирі з волинським князем аж до кончини останнього (Котляр. Літопис. С. 138–139).

По смерти же великого князя Болеслава*, не бысть кто княжа в Лядской земли, зане не бы в него сына; и въсхотѣ собѣ Левъ [Данилович. — Ред.] землѣ [Малопольщі. — Ред.], но бояре бяху силни и не даша ему землѣ (742). Польських претендентів на краківський престол було тоді п'ятеро, усі племінники Болеслава. “До-

* Це сталося 7.XII.1279 р. (Balzer. S. 280; Włodarski. S. 196).

кладно поінформований про обставини справи” (Włodarski. S. 196) волинський книжник називає всіх польських претендентів на стіл: мазовецькі Земовитовичі Конрад і Болеслав і троє куявських Казимировичів — Лешек Чорний, Семомисл і Владислав Локетек — усі члени молодшої лінії Казимира Справедливого. У польській історіографії поширена думка, що насправді Лев не збирався сісти князем у Кракові, де не мав прибічників (напр.: Basziewicz J. Powstanie zjednoczonego państwa Polskiego. S. 69). З нею солідаризувався і Б. Влодарський (Włodarski. S. 190). Додамо до цього, що Лев, мабуть, найбільше боявся не польських князів, а польських “бояр” — могутніх феодалів-нобілів, що відігравали велику роль за життя Болеслава й вирішили справу зайняття краківського престолу. З малих літ Лев міг спостерігати за тією запеклою й кривавою боротьбою, яку довгий час і з перемінним успіхом провадив проти галицьких бояр його батько Данило. З Волинського літопису й польських хронік створюється враження, що Лев прагнув приєднати Сандомирську землю до своїх володінь (див.: Włodarski. S. 196—197). Утім, частина істориків вважає-таки Лева претендентом на князівський стіл Малої Польщі (див. напр.: Пашуто. С. 301).

По семъ же Левъ въсхотѣ собѣ части землѣ Лядское, города на украинѣ (742). З цього контексту стає абсолютно ясно, що термін “україна” означав у давньоруському письменстві “окраїна”, “околиця” і не мав жодного іншого значення, тим більше етнічного. Якраз це місце Волинського літопису й свідчить, що Лев був не стільки зацікавлений у тому, щоб скинути зі стола тільки-но обраного великими феодалами у краківські князі Лешека Чорного, скільки прагнув до територіальних надбань. Тому, гадаємо, помилявся І.П. Крип’якевич, коли писав, що “Лев... прагнув захопити Краків собі, заручившись допомогою татар” (Крип’якевич. С. 107). Ймовірніше, що Лев хотів здобути Люблінську волость, якою один час володів його батько (Грушевський. III. С. 96).

Левъ радѣ и поиде с татари и сыномъ своимъ Юріемъ, а Мъстиславъ и Володимѣрь, и сынъ Мъстиславъ Данило, поидоша неволею татарскою (742). Знову й знову волинський літописець засуджує Лева за те, що запросив до походу на Польщу Ногая і радо йде разом з татарами нищити Сандомирську землю. У джерелах існують значні розбіжності у даті вторгнення руських і татарських полків на Сандомирщину. Польські хроніки по-різному подають рік перемоги поляків над Левом після того, як він з татарами спершу невдало облягав Сандомир, а потім пішов на Краків. Від м. Кропивниці поблизу Сандомира Лев розпустив свої загони по околиці, й вони поодинці зазнали втрат. У польській історіографії прийнято вважати роком поразки Лева 1280-й, названий у “Рочніку Траскі” (МРН. II. Р. 847) і “Рочніку Малопольському” (МРН. III. Р. 181); обидва джерела називають лютий того року. Звичайно історики сходяться на тому, що Лев Данилович на чолі руських полків і татарської орди вдерся до Польщі на початку 1280 р. (напр.: Włodarski. S. 197). Я. Длугош, що користувався польськими хроніками XIII ст., теж називає 1280 р. як дату походу Лева до Польщі. Він сповіщає, що Лешек Чорний побив Лева й гнав його аж до Львова, повернувшись по тому із багатою здобиччю (Długosz. Ks. 7, 8. Р. 267—269).

Лєстько иде на Леа и взя у него городъ Переворєськ (743). Як видно з пізнішої згадки волинського літописця, тоді один із польських загонів пограбував землі навколо Берестя (див.: Włodarski. S. 198). Польські джерела: рочники Траски, Францисканський, Малопольський сповіщають про напад Лєшека на Русь (без сумніву, вчинений як помста Леву за те, що той напав на його землю, ще й навів на неї татар), що стався через два тижні по перемозі польського князя над Левом поблизу м. Кропивниці, тобто у березні 1280 р. (МРН. II. Р. 847; III. Р. 51, 181). Можна погодитися з думкою, що волинський літописець відобразив цей набіг у розповіді про здобуття Лєшеком Переворєська (Грушевський. Хронологія. С. 51). М.П. Барсов вважав Переворєськ порубіжним містом Галицької землі з Польщею, що існувало й раніше цієї першої згадки про нього (Барсов. Очерки. С. 110, 280). М.С. Грушевський думав, що русько-польський рубіж проходив значно західніше цього міста (Грушевський. II. С. 455). Нині Переворєськ (Przeworsk) є містом у Перемишльському воєводстві Польщі.

Вложи діаволъ ненависть въ два Сомовитича, въ Кондрата и в Болєслава, начаста ворожєствовати мєжи собою и воєватися (743). У науковій літературі не раз відзначалася велика участь Русі й руських князівств у внутрішньому конфлікті в Мазовії (див., напр.: Włodarski. S. 198). Мазовецьке князівство було близьким сусідом князівства Володимира-Волинського, а їхні князі, починаючи з діда Конрада Земовитовича Конрада I і Данила Романовича, майже постійно підтримували союзницькі відносини. Здається, у польських джерелах немає відомостей про цю війну між Конрадом і Болєславом Земовитовичами (Włodarski. Alians. S. 618). Тому доводиться з необхідними застереженнями й обережністю приймати на віру версію, яку подає волинський книжник.

Кондратъ же живяше съ братомъ своимъ Володимєромъ заодно, а Болєславъ живяше с Лєстькомъ и съ братомъ его Володиславомъ заодно (743). Розстановка сил змальована волинським книжником просто й чітко. Про причини війни між Конрадом і Болєславом можна лише здогадуватися. Ймовірно, що, змінивши 1262 р. на литовському столі свого батька Земовита, Конрад дав братові якийсь дрібний уділ у Мазовії. Амбіційний, певно, Болєслав тим не задовольнився (Włodarski. S. 198–199), заручившись підтримкою Владислава Локєтка, несподівано для Конрада наїхав на його улюблене місто Єздово (Яздово), захопив і розграбував його. Це Єздово складачі географічних покажчиків до Іпатіївського ізводу даремно ототожнювали із замком Уяздовим поблизу Варшави (див.: Лєтопись по Іпатскому списку. СПб., 1871. S. V.; Именной и географический указатели к Іпатъевской летописи. М., 1975. S. V.). Адже Єздово було містом у Мазовецькій землі. Можна погодитися з думкою, що в той час Конрада не було в Мазовії (Włodarski. S. 199), інакше б він спробував організувати опір братові. Я. Длугош записав під 1285 р., ніби мазовшани тоді спустошили Русь, а вона у відповідь — Мазовію. Мазовецький князь Болєслав, син Земовита, начебто пограбував Русь і по тому розпустив військо по домівках. Тоді русини напали на Мазовію. Видавці останнього польського видання твору Длугоша зауважили в примітці до цих слів, що їх джерела за-

лишаються неясними (Długosz. V. 7, 8. S. 301). Можна гадати, що польський історик XV ст. виходив з переконання, що наступний похід руських князів на допомогу Конрадові був відплатою за якийсь напад Болеслава на Русь.

Єду, господине, до Суждаля женитися (744). Цими словами Юрій Львович пояснив своєму дядькові Володимирі неможливість іти на чолі власного війська на поміч Конраду Мазовецькому. Ясність до справи вносить Воскресенський літопис під 1282 р.: “Того же лѣта ведена въ Веолынь дщи Ярослава Ярославича тверскаго за князя Юрья Волинскаго” (Воскр. С. 176). М.С. Грушевський вказує й на датуючий цю подію запис Холмського євангелія й робить такий висновок: Юрій поїхав свататися до Твері восени 1282 р. Напевне, тієї ж осені 1282 р. Володимир із власним військом і надісланими Юрієм полками рушив на допомогу Конрадові (Грушевський. Хронологія. С. 52). Б. Влодарський вважає, що військо Володимира переправлялося на човнах через Віслу навесні 1283 р. (Włodarski. S. 200). Остання думка більш прийнятна.

И поиде Вѣлодимеръ къ Мельнику съ множествомъ вой (744). Це порубіжне північне місто-фортецю можна локалізувати цілком певно. Уперше його згадує Літописець Данила Галицького в описі нападу Литви на північно-західні землі Волині близько 1245 р. Про Мельник розповідає це джерело в описі приходу Бурундая до східних рубежів Галицько-Волинського князівства 1258 р. і його заклик-наказ Данилові йти разом на Литву. Замість Данила до Бурундая поїхав Василько. “*И проводи его братъ до Берестіа, и посла с нимъ люди своа, и помолися* [Данило. — Ред.] *Богу Избавителю, яже єсть икона, яже єсть в городѣ Мѣлници* (717). Вказівка літописця на те, що Мельник розташований поблизу Берестя, позбавляє дослідників можливості ототожнювати його з іншим волинським містом — Мельницею, що стояло на схід від Володимира на притоці р. Стохода Мельниці (суч. с. Мельниця Ковельського р-ну Волинської обл.). Місто Мельник, про яке тут ідеться, було розташоване на Західному Бузі, на південний схід від Дорогичина. М. Барсов (Словарь. С. 131) резонно вказував на містечко Мельник у колишній Гродненській губ. (Котляр. Формирование. С. 160).

Из Мѣлника же отряди с ними воеводу, Василка князя слонимского (744). Цей Василько був другим сином Романа Даниловича й онуком Данила Галицького. Народився бл. 1256 р., помер після 1282 р. (Baumgarten. Tabl. XI. 22. P. 50). Коли Данило Романович у 1238 р. відновив Галицько-Волинське князівство й остаточно усталив його, здолавши у битві під Ярославом 1245 р. Ростислава Михайловича з його уграми, поляками та галицьким боярством, він ліквідував удільні князівства у складі своєї держави. По його смерті (1264 р.) вони помалу почали відновлюватись, однак більшість із них не відігравала скільки-небудь помітної ролі у політичному житті краю. Сюди належало й Слонімське князівство, володар якого Василько згадується у Волинському літописі лише один раз. Дрібний і зубожілий Василько, Слонімський уділ якого мав мікроскопічні розміри і навряд чи міг прогодувати його, зробився служилим князем, що з невеликою дружиною служив Володимирі Васильковичу. Такі князьки відомі в історії Давньої Русі. Найяскравішим серед них був Іван Ростиславич Берладник (помер 1161 р.).

Но дошедшимъ же имъ города Съхачева... Кондратъ князь, вѣда е ко Гостинному (745). Мазовецьке місто Сохачів стояло на правому березі р. Бзури, на перехрещенні шляхів із Русі до Великопольщі й із Каліша до Плоцька. Воно відоме у джерелах з 1221 р. (Słownik. 5. S. 326—327). Місто Гостинін, як впливає з контексту Волинського літопису й сучасних йому польських хронік, було розташоване поблизу Сохачева. Волинський книжник називає його “улюбленим містом Болеслава” [Земовитовича. — *Ред.*], а історик А. Андріяшев — “багатим Гостиніним” (Андріяшев. С. 195), однак джерела цих відомостей не наводять. Наступний опис штурму й здобуття Гостиніна об’єднаним русько-мазовецьким військом містить дорогоцінні відомості про воєнне мистецтво русичів і поляків того часу: методику здобуття фортець, що були добре фортифіковані й залога яких активно захищалася — металеві машини (катапульти) обложених закидали камінням штурмуючих; але лучники (можливо, й арбалетники) у стані Володимира й Конрада осипали захисників міста стрілами, не дозволяючи їм “виникнути из заборол” [дерев’яних стін, що звичайно стояли на міських валах. — *Ред.*] і позбавивши можливості наводити металеві пристрої. Далі під прикриттям зливи стріл штурмуючі зуміли наблизитися впритул до валів Гостиніна й, мабуть, приставили до них драбини — вони змогли дістатися заборол і “начаша пободыватися коніи”, що дозволило їм частково винищити залогу, а інших примусити до капітуляції.

Синтезуючи відомості руських і польських джерел, Б. Влодарський твердив, що Володимир Василькович прагнув зберегти в таємниці від Болеслава Земовитовича свій похід на допомогу його братові Конраду. Володимир наказав своєму військові не заглиблюватися у польські землі — воно мало досягти лише Сохачова. Однак Конрад спонукав Василька слонімського піти далі, до Гостиніна. Польський історик висловив обережну думку, що, постійно підтримуючи Конрада, Володимир міг сприяти його намірам утвердитися на краківському столі (Włodarski. S. 200—202). “Rocznik Traski” хибно вміщує облогу й здобуття Гостиніна під 1286 р. (МРН. II. Р. 851). Насправді це сталося 1283 р.

Ідучи, певно, за “Рочніком Траскі” (чи іншими польськими хроніками XIII ст. з аналогічною йому інформацією), Я. Длугош датує здобуття Володимиром і Конрадом Гостиніна також 1286 р. (Długosz. Ks. 7, 8. S. 304). Далі він твердить, що союзники Конрада (Литва і Русь) того самого року вдерлися до Мазовії, захопили замок Сохачів і спалили замок Плоцьк (Ibid. S. 305). З Волинського літопису створюється враження, що Конрад і Володимир під час походу не змогли заволодіти Сохачевим. Звістка ж про спалення тоді Плоцька є помилковою.

Василко князь [слонімський. — *Ред.*] *пойде къ Берестію... и посла предъ собою вѣсть господину своєму князю Володимѣру* (746). Звідси видно, що Володимир Василькович вернувся з Мельника до Берестя, віддавши волинських ратників під командування Василька слонімського.

Токмо два бѣста убита отъ полку [его]... Убийство же ея сице скажемъ (746). Один із нечисленних прикладів використання складачем Літописця Володимира Васильковича безпосередніх вражень очевидця, певно, одного з учасників походу на Сохачів і Гостинін. Узагалі-то в Галицько-Волинському літописі, особливо першій його частині (Літописці Данила Галицького), чимало подібних місць: свідчення сучасників склали одне з джерел усього твору (див.: Котляр. Літопис. С. 42, 43, 76, 80, 90 та ін.).

Идуцю... Ногаєви и Телебузъ с нимъ на Угры, ... велѣша же пойти съ собою и рускымъ княземъ... (747). Час цього невдалого татарського походу на Угорщину визначають угорські та польські хроніки: 1285 р. (див.: Грушевський. Хронологія. С. 52; Пашуто. С. 297). Не так давно висловлено думку, що похід на Угорщину стався на початку 1286 р. (Włodarski. S. 202). І. Шараневич вказує хибну дату: 1284 (Шараневич. С. 113).

Болеславъ же... воєва около Щекарева (747). Це сталося, напевне, в лютому 1285 р. (Грушевський. Хронологія. С. 52). В “Історії України-Руси” М.С. Грушевський помилково приписав цей набіг краківському князеві Лешеку (Грушевський. III. С. 96).

Оскільки Щекарів лежав на пограниччі із Сандомирщиною, Болеслав, щоб напасти на місто, мав пройти цією землею, природно припустити, що він змовився із Лешekom Чорним. Тому цей епізод міг належати до подій давньої війни поміж Лешekom і галицько-волинськими князями (Włodarski. S. 202).

Можливо, Болеслав помстився на Волині за допомогу, надану Володимиром Васильковичем його братові й супернику Конрадові II двома роками раніше. Він скористався відсутністю Лева, Мстислава та Юрія, що змушені були піти з татарами до Угорщини, і скерував свої загопи на ту частину Волині, що належала Юрію Львовичу. Можливо, через цей напад Лев (а отже, і Юрій) швидко повернувся з походу до Угорщини (Włodarski. Alians. S. 620—621). Щекарів був волинським порубіжним із Польщею містом, що стояло на р. Вепрі. Згадується вперше у розповіді про напад Лешeka Білого на Волинське князівство Данила Романовича 1220 чи 1221 р. (Ипат. С. 492). Історики, починаючи з Д. Зубрицького, вважають, що Щекарів був розташований на місці сучасного м. Красностава недалеко від м. Холма (нині в Польщі) (напр.: Барсов. Словарь. С. 217; Дашкевич. С. 69). Місто, слід гадати, було добре укріпленою фортецею: ні Лешек Білий, ні Болеслав Земовитович не змогли здобути його.

Левъ же и Володимеръ нарядиста свою рать (748). Ця каральна акція проти Болеслава відбулася наприкінці 1285 — початку 1286 р. (МРН. III. Р. 185; див.: Грушевський. Хронологія. С. 52). Лев вирішив покарати Болеслава. Він звернувся за допомогою до Володимира, спонукуючи його закликати до походу дружню йому Литву. Б. Влодарський підкреслив, що ні Лев, ні Володимир не вирушили самі на Болеслава, а довірили справу своїм воєводам (Włodarski. Alians. S. 621).

Лестко... взялъ баше у него [Володимира Васильковича. — Ред.] **село на вокрайници, именемъ Воинъ** (748). Дехто з істориків вважає що південну частину Берестейщини, на Лівобережжі Бугу, поміж цією річкою і Наревом, тоді називали “Въкраиною”. То була дійсно окраїна Берестейщини й Волині взагалі. Воинъ — це, можливо, пізніше село Вохін поблизу м. Радзіна (тепер у Польщі) (Андрияшев. С. 96). Воно стояло поблизу впадіння р. Тисмяниці у р. Ведер (Дашкевич. С. 71).

За се же [напад Лешeka на “Вокрайницу.” — Ред.] **и посла** [Володимира. — Ред.] **на нь литву** (748). Тоді, як виходить із розповіді волинського книжника, була повинь. Завдяки цій вказівці набіг литовців на Люблінську землю можна датувати березнем—квітнем 1286 р. (див.: Włodarski. S. 203).

Можливо, вторгнення війська Володимира до Польщі не було лише зведенням рахунків на пограниччі, а пов'язане з внутрішніми польськими справами. Адже саме в березні—квітні 1286 р. Конрад II розпочав воєнну акцію проти краківського князя Лешека Чорного. У боротьбі за краківський і сандомирський престол Конрада II підтримували незадоволені Лешеком сандомирські магнати, що вже тоді готові були віддати Сандомир мазовецькому князеві. Однак Лешек з допомогою угорського короля Владислава II перемиг магнатів і повернув собі Сандомир. Б. Влодарський зауважує, що початок бунту сандомирських вельмож припадає на час вторгнення руського війська до Польщі (Włodarski. Alians. S. 622).

Хотящю пойти ... Телебузъ на ляхы (750). Недовге царювання “Телебуги” (Тулабуги) у Золотій Орді (1287—1300) було роками феодальних усобиць, коли існування ханської влади та й самої держави опинилося під великою загрозою. Головною рушійною силою і натхненником смуту був Ногай. Все це, врешті-решт, призвело до вбивства Тулабуги сином Менгу-Тимура Токтою (Греков и Якубовский. С. 85—86). Волинський книжник був обізнаний з незгодою між Тулабугою і Ногаєм, що видно з короткого запису: “*Бяше же межи има нелюбовь велика*”.

Пойде [Тулабуга. — Ред.]... мимо Кремьянецъ к Перемиллю (750). Волинське місто Крем'янець уперше згадується в розповіді Літописця Данила Галицького про вторгнення угорського війська 1227 р. на Волинь: біля Крем'янця відбулася битва між уграми й руськими воїнами Мстислава Удатного та Данила Романовича (Ипат. С. 500). Тоді угорський король Бела IV здобув галицьке м. Теремовль і волинське — Тихомль, але не зміг оволодіти Крем'янцем. Звідси історики зробили висновок, що останній переважав названі міста могутністю своїх фортифікацій (див.: Котляр. Формирование. С. 152). Місто-фортеця Крем'янець стояло на високій горі. Поверхові археологічні обстеження його й досі не виявили слідів кам'яних укріплень. Тому ще в минулому столітті було висловлено припущення, ніби вони будувались із землі й дерева, “інакше їх було б важко знищити так швидко, як це зробив Василько при погромі Бурундая” (Андріяшев. С. 61) — йшлося про вимушену ліквідацію Данилом і Васильком восени 1259 р. захисних укріплень у містах і фортецях Галицько-Волинського князівства за вимогою татарського воєначальника, що із незліченною ордою став на місце Куремси (див. наш коментар до цих подій). Однак подібне міркування видається нам сумнівним, бо Василько міг віддати наказ зруйнувати брами, зняти із стін або спалити заборолу й засипати рови — у такому випадку самі лише кам'яні стіни не давали містові надійного захисту (Котляр. Формирование. С. 152—153). На те, що стіни й башти Крем'янця були збудовані з каменю (так само, як і сусіднього м. Данилова), побіжно вказує одне місце у Літописці Данила Галицького: “Видив же [Батий. — Ред.] Кремьянецъ и град Данилов, яко невозможно прияти ему, и отъиде от них” (Ипат. С. 523). Крутизна схилів гори, на якій стояв Крем'янець, не дозволила татарським воєначальникам застосувати металю артилерію, а без неї кам'яні стіни здолати було неможливо. На нашу думку, в 20—30-х рр. Данило Романович звів кілька першокласних фортець з могутніми кам'яними стінами та баштами. На південному рубежі Волині до них належали якраз Крем'янець і Данилів (Котляр. Формирование. С. 152). Набагато скромнішими слід вважати

фортифікації Перемиля (тепер село цієї назви у Горохівському р-ні Волинської обл.), розташованого на високому лівому березі р. Стирі. Уперше згадується у “Повісті временних лет” під 1097 р. (ПВЛ. I. С. 176). Збереглось округле високе городище, окружність якого 450 м; поблизу села — 5 курганів (Котляр. Формирование. С. 52). При археологічних дослідженнях 1963—1964 рр. у культурних шарах XI—XIV ст. було виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител. Місто було ремісничим осередком, про що свідчать знахідки шлаків (залишки залізодобувної й залізобробної промисловості), кераміки, предметів побуту, численних виробів із заліза, зокрема предметів озброєння (Ратич О.О. Стародавній Перемиль С. 60—61).

Идуцю же Телебузъ в Ляхы (751). Польські хроніки датують похід орди Тулабуги 1287 роком (МРН. II. Р. 852; III. Р. 51, 76 etc). Волинський літопис, позбавлений, як ми знаємо, хронологічної сітки, вказує зате місяць приходу татарської орди на Волинь: грудень (“*по нѣколаци дни*”, тобто після дня св. Миколи). Висловлювалося вірогідне припущення, що набіг Тулабуги розпочався у грудні 1286 р. і продовжився у перші місяці 1287 р. — під яким вмістили цей татарський напад складачі польських хронік (Грушевський. Хронологія. С. 53). Однак Б. Влодарський без достатніх аргументів датує цей похід груднем 1287 — лютим 1288 р. (Włodarski. S. 206).

Натомість А. Андріяшев, Пашуто та ін. історики просто приймають на віру дату польських джерел: 1287 р. (Андріяшев. С. 194; Пашуто. С. 298). Волинський книжник зображує вимушеною участь у цьому поході всіх перелічених ним руських князів, ще раз наголосивши на тому, що “*тогда же бяху вси князи въ неволи татарской*”. Однак частина істориків припускає, що Тулабугу й Ногаю під’юдив до набігу на Польщу Лев Данилович, котрий тоді вперто боровся із Лешеком Чорним за Люблінщину (Грушевський. III. С. 96—97; Пашуто. С. 296—297, та ін.). У поході суперечності між Ногаєм і Тулабугою виявилися досить чітко, що не давало можливості досягти успіху татарам і супроводжуваним їх руським князям. При тому ще й постраждала “Лвова земля” (м. Львів із околицями), яку розграбували татари. У галицьких і волинських князів була тоді добра нагода, щоб, скориставшись ворожнечею між Ногаєм і Тулабугою, послабити залежність від Орди, а то й позбавитися від неї. Але незгоди у стані нащадків Романа й особливо протатарська короткозора й егоїстична політика Лева Даниловича стали цьому на перешкоді.

Угони и Левъ князь к Бужьковичемъ (750). Із змісту літописної розповіді виходить, що ці Бужковичі знаходились недалеко від м. Володимира-Волинського, поблизу р. Липи (Липки). Адже безпосередньо перед цим записом мовиться, що Володимир Василькович зустрічав Тулабугу на р. Липі. Здавна історики вказували на с. Бужковичі на притоці р. Луга (Андріяшев. С. 57; Иванов. С. 103). Нині це однойменне село Іваничівського р-ну Волинської обл.

И тако пойдоша к Завихвосту и прійдоша к рѣци к Вислѣ (751). Біля Завихоста було забито у червні 1205 р. Романа Мстиславича. Це місто на р. Віслі поблизу м. Сандомира стояло на великому торговель-

ному шляху з Кракова до Києва. Із джерел відомо, що в XII ст. фортеця Завихоста охороняла переправу через Віслу. Навколо замку виник ремісничо-торговельний посад (Mały Słownik. S. 422).

Тое же зими и в Ляхохъ бысть моръ великъ (752). Це повідомлення стоїть у прямому зв'язку з попередньою розповіддю про похід Ногая і Тулабуги разом з руськими князями на Польщу, отже, належить до зими 1286/87 р. (Грушевський. Хронологія. С. 53). Трохи далі волинський книжник конкретизує й розширює рамки звістки про морову пошесть, додавши, що вона сталася і на Русі, і “в Татарехъ”.

І Юрій князь у Львовича умре сынъ, именемъ Михайло (752). Ідеться про три-, чотирирічного сина Юрія від першого шлюбу 1282 р. із дочкою тверського князя Ярослава Ярославича, що померла близько 1286 р. Той Михайло народився, ймовірно, 1283 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 18, 26. P. 50–51).

В Нѣмецхъ вышедъ море и потопило землю (753). Ідеться про грандіозну повінь у Зеландії, Фрізії й Голландії у березні 1287 р. Місце нещастя встановлено з допомогою германських хронік І. Шараневичем (Szaraniewicz. S. 6, 101 etc.), хоча він вагався щодо його дати між 1282 і 1287 рр. (див.: Грушевський. Хронологія. С. 53).

Лестко Казимиричь... воєва князя Кондрата Съмовитовича (753). Ідеться про тривалу й невщухаючу боротьбу між Лешеком Чорним і Конрадом мазовецьким. Підтримуючи Болеслава Земовитовича проти брата, Лешек боровся насамперед із все більш (з роками) відчутним прагненням Конрада зіштовхнути його з краківського стола. Починаючи з 1285 р. малопольські можновладці (великі магнати), очолені могутнім сімейством Старжів, намагалися посадити Конрада на місце Лешека. Тому, можливо, нелюбов Лешека до Конрада підтримувалася і підігрівалася ще й постійними зносінами ворожих краківському князеві феодалів із мазовецьким князем (Włodarski. S. 206). У змаганні з магнатами й панством Лешек спирався на верхівку міст Малої Польщі, надаючи їм за це все нові й нові привілеї, зокрема, на будівництво міських фортифікацій (История Польши. С. 100). Зусиллям Лешека, спрямованим на консолідацію малопольських земель і, в можливій перспективі, — на об'єднання Польщі, заважали не лише бунтівливі феодали. Важких ударів завдали їм татарські вторгнення, чи не найбільше — навала 1287 р. Слід думати, згадана волинським автором війна Лешека з Конрадом відображена Я. Длугошем під 1287 р. (Długosz. Ks. 7, 8. S. 306). Джерело цієї звістки звичайно вважали невідомим (див., напр.: Semkowicz. S. 308); однак є вагомі підстави припускати, що вона почерпнута польським середньовічним істориком з якогось давньоруського джерела, ймовірніше від усього, — Волинського. М.С. Грушевський вагався при визначенні часу цього походу між 1287 і 1288 рр. (Хронологія. С. 54). Ми схилиємося до 1287 р., виходячи з послідовності відображених у Волинському літописі подій і часового зв'язку між ними. Зміцнивши свою владу, Лешек напав навесні 1287 р. на землі Конрада II. Б. Влодарський у своїй давній праці визначив помилкову дату: 1286 р. (Włodarski. Alians. S. 622). Одночасно, як сповіщає Волинський літопис, Болеслав вдерся до волинських володінь Володимира і Юрія. Небезпека ще більше зблизила Конрада II і Володимира Василько-

вича. Вони утворили військовий союз. Володимир закликав литовське військо і вдарив на Сохачів. Місто з округою було розграбоване (Długosz. Ks. 7. S. 305; Я. Длугош датував подію теж 1286 р.). На думку Б. Влодарського, то були типові грабіжницькі набіги, позбавлені вагомого політичного ґрунту, хоча й були згубні для обох сторін, що втягували в боротьбу великі сили (Włodarski. Alians. S. 623).

Ходиша литва вся и жемойть вся на нѣмци к Ризѣ (753). З послідовності викладу подій волинським книжником впливає час цього походу: 1287 р. (Грушевський. Хронологія. С. 54). Утім, не менш вірогідним видається нам 1288 р., оскільки розповідь волинського автора про напад Литви й Жемаїтії на Ригу впритул стоїть до звістки про смерть Лешека Чорного (30.IX.1288 р.).

Преставися великій князь Лестко Казимировичь краковський (754). Серадзький князь Лешек Чорний по смерті Болеслава Соромливого 1278 р. був обраний краківським князем малопольськими можновладцями при підтримці краківського патриціату. Він поширив свою владу майже на всю Малу Польщу. Близько 1265 р. Лешек одружився з Гріфіною, дочкою Ростислава Михайловича чернігівського, що після поразки у битві з Данилом Романовичем під Ярославом 1245 р. був до літа 1264 р. баном угорських володінь Славонії та Мачви. Дата смерті Лешека — 30.IX.1288 р. — встановлена на підставі кількох польських хронік (напр.: МРН. III. Р. 52, 696) ще О. Бальцером (Balzer. S. 332—333; див. також: Baumgarten. Tabl. XII. 10. Р. 56).

Идуцю же Телебузѣ и Алгуєви с нимѣ въ силѣ тяжьцѣ (754). Тут волинський книжник відступає назад у часі на дев'ять чи десять місяців. Адже цей похід татар на чолі з Тулабугою й сином Менгу-Тимура Алгуєм стався наприкінці 1287 р., за свідченням польських хронік — у грудні (МРН. III. Р. 852, 990; III. Р. 51, 76 etc.), тобто ще за життя Лешека Чорного (див.: Włodarski. S. 206).

Разом з татарами в похід на Польщу вирушили руські князі — й навіть уже тяжко хворий у той час Володимир Василькович, котрому довелося вернутися через погане самопочуття з-під Сандомира. Похід ударив по південній Польщі, й Лешеківі довелося рятуватися в Угорщині. Коли татарське і руське війська залишили межі Польщі, Лешек послав на землі Конрада II серадзьких рицарів під проводом воеводи Мацея, але вони зазнали невдачі (Długosz. Ks. 7. S. 317—318; Włodarski. Alians. S. 623).

Вълодимеру же князю болну сушо, зане бысть рана послана на нь отъ Бога неисцѣлимаа (754). Цими словами, як ми вважаємо, відкривається особлива Повість про хворобу і смерть волинського князя Володимира Васильковича. З Волинського літопису дізнаємося, що він серйозно хворів принаймні з 1276 р. Не знати, яка тоді була у нього хвороба, але у 1287 р., до якого належать ці слова волинського книжника, Володимир страждав на рак нижньої щелепи і гортані (як можна зробити висновок із детальної розповіді автора цієї Повісті про його хворобу). М.С. Грушевський, що першим вирізнив у тексті Волинського літопису Повість про хворобу і смерть Володимира (щоправда, не кваліфікувавши її так), вважав, що вона “поділяється ... виразно на дві частини: на оповідання про події 1287—1288 рр. і на оповідання про хво-

робу і смерть Володимира” (Грушевський. Хронологія. С. 54–55). Ми вважаємо, однак, цю Повість цілісним літературним твором, бо автор із самого початку тримає в центрі розповіді свого героя, поступово звужує поле зору й неухильно фокусує увагу на постаті нещасного володаря, показуючи, як той з кожним місяцем і роком втрачає сили й згасає, але бореться за життя й продовжує мудро і милосердно правити у своєму маленькому князівстві (Котляр. Літопис. С. 140–141).

Вълодимеръ... нача слати къ брату своєму Мъстиславу... даю тобѣ, брату своєму, землю свою всю и города (754). Із розповіді волинського книжника можна зрозуміти, що Володимир Василькович, котрий не мав сина-спадкоємця, підписав офіційну грамоту про передання своїх володінь братові у перших Мстиславу Даниловичу в присутності татарських ханів-зверхників Тулабуги й Алгуя (Грушевський. III. С. 105; Котляр. Літопис. С. 141), щоб надати тій грамоті якомога більшої законності й ваги. Володимир добре знав головного порушника спокою Галицько-Волинської Русі Лева Даниловича й прагнув нейтралізувати його. На те, що при переданні Володимирського князівства Мстиславу були присутні згадані татарські хани та їхні радники, вказують слова літописця: “*А се ти даю при царехъ и при его рядьцахъ*”. На наступних сторінках Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича волинський князь обґрунтував перед Мстиславом, чому саме його обрав своїм спадкоємцем: “*Се же есмь учинилъ за гордость брата своего [Лева. — Ред.] и сыновца своего [Юрія Львовича. — Ред.], далъ есмь тобѣ землю свою*” (756).

Висловлювалась думка, ніби завдяки особливій докладності Волинського літопису за останні роки життя Володимира Васильковича “до нас дійшов опис порядку передання своєї землі одним князем іншому” (Пашуто. С. 122), тобто відбилася побутуюча у суспільстві правова норма. Насправді, як ми вважаємо, то була подія, що принципово виходила за рамки традиційних міжкнязівських відносин. Передчуваючи неминучу й близьку кончину, що могла привести до спалаху усобиць у клані Романовичів за його спадщину, князь Володимир вирішив офіційно передати своє Володимирське князівство найбільш підходящому — на його погляд, звичайно! — серед родичів і обрав Мстислава. Затвердження тестаменту татарськими ханами — гарантими документа, — зроблене за ініціативою хворого, характеризує Володимира Васильковича як розумного, розважливого і далекоглядного політика: “*Щобы тому перед користолобием Льва и Юрия наследие убезпечити, сделал завещанье в притомности запрошенных и тому татарських радцев*” (Шараневич. С. 115). Дехто з істориків скептично поставився до рішення Володимира передати свою землю Мстиславу, котрий тут же, ще за його життя, заходився порядкувати у його князівстві й роздавати маєтності своїм боярам.

“Братъ ти даеъ городъ Всеволожъ бояромъ и села раздаеъ” (756) — повідомили Володимира вірні люди. Всеволож уперше згадано в “Повісті временних літ” під 1097 р., коли Давид Ігоревич, що віроломно полонив і осліпив Василька Ростиславича, пропонував йому це місто замість Теремовля (ПВЛ. I. С. 175). Висловлювалося припущення, що Всеволож заснував Всеволод Володимирович (колишній намісник свого батька у Володимирі-Волинському) наприкінці X ст. (Демчук А. Де лежав літописний Всеволож? С. 304–305). Історики багато дискутували віднос-

но локалізації міста. Найвірогіднішим є припущення, що йому відповідає велике давньоруське городище на лівому березі Західного Бугу недалеко від м. Старгорода Сокальського р-ну Львівської обл. (Раппопорт. С. 54–58). Сумнівним видається твердження М. Кордуби, ніби Мстислав Данилович виокремив тоді Всеволож із околицею у волость (Кордуба М. Всеволож і Всеволозька волость. С. 308–310). Вчинок Мстислава обурих Володимира, і він, як розповідається далі у Повісті про його хворобу і смерть, надіслав посла до нього з такими саркастичними словами: *“Братє! Ты мене ни на полку ялъ, ни копіємь ся еси мене доболъ... а при моємъ животѣ не вѣступатися ни въ что же (756)*. Мстиславу довелося вибачитися й повернути захоплені було землі. Однак на подібні, цілком справедливі докори дослідників на адресу Мстислава можна відповісти, що він не лише з погляду Володимира, а й при об’єктивній його історичній оцінці все ж таки незмірно більше підходив для ролі спадкоємця Володимирського князівства, ніж жадібний, запальний і взагалі позбавлений моральних підвалин Лев. Заповіт Володимира на користь Мстислава був головною причиною того, що до міжкнязівської війни у Галицько-Волинській Русі не дійшло. Хоча Лев Данилович і його син Юрій ще за життя Володимира Васильковича робили спроби ошукаати його і обманом заволодіти Берестейською землею. Незадовго до кончини Володимир звернувся до Лева з такими викривальними словами: *“Братъ, рци, Лве княже! Ци безъ ума мя творишь, оже быхъ не разумѣлъ сей хитрости? Ци мала ть, рци, своя земля, оже Берестья хочешь, а самъ держа княжения три: Галичкое, Перемышльское, Бельзкое * , да нѣту им сыти”* (Ипат. С. 601).

Своїм далекоглядним рішенням передати Володимирське князівство Мстиславу вмираючий володар зберіг приблизну рівновагу між синами Данила Романовича, чим не допустив ані громадянської війни в Галицько-Волинській Русі, ані дальшого її дроблення на уділи (Котляр Літопис. С. 142).

Свого часу М.С. Грушевський несхвально поставився до рішення Володимира Васильковича передати свої володіння Мстиславу Даниловичу: *“Волинський філософ [бо так називає Володимира літописець. — Ред.], з його знанням попереднього і заднього, не дуже мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого і енергійного Лева, і через ці антипатії подарувавши своє князівство, наче окрасу з своєї гардероби, нездарному Мстиславу, замість аби злучити своїм тестаментом Волинь з Галичиною”* (Грушевський, III. С. 107). Цими словами поважний наш історик сам дав волю особистим симпатіям і антипатіям, на що вчений, особливо медієвіст, просто не має права. Жодний рядок Галицько-Волинського літопису чи якогось іншого джерела не натякає на “нездарність” Мстислава або хоч на якусь “талановитість” Лева як державного діяча. Та й сам М.С. Грушевський, засудивши спочатку нерозважливий, з його погляду, вчинок Володимира, змушений був далі мовити, що Мстислав “зайняв із смертю Володимира пова-

* Свідчення того, що після смерті Данила Романовича й при розпаді Галицько-Волинського князівства воно знову вступило у фазу роздробленості — були відновлені Перемишльське і Белзьке удільні князівства, ліквідовані Данилом ще у 30-х рр. XIII ст.

жне становище”, бо під його рукою зосередилося велике й досить сильне князівство. Литовські князі запобігали перед ним; Конрад II мазовецький прагнув здобути покровительство і підтримку Мстислава — й захопив за його допомоги Сандомирську землю. Подібно до Володимира, веде далі М.С. Грушевський, Мстислав намагався розв’язувати незгоди з родичами й зарубіжними сусідами мирними, а не воєнними засобами (Грушевський. III. С. 108).

М.С. Грушевський в розумінні історичного процесу був прагматиком і припускав, що задля досягнення великої політичної мети дозволено вдаватися до аморальних засобів. Мовляв, політика не завжди робиться чистими руками. Та він даремно думав, що Лев зміг би відновити колишню єдність і велич Галицько-Волинського князівства. З об’єктивно-історичного погляду це було б марною справою. Якби Лев заволодів ще й Володимировою часткою Волині, це обов’язково призвело б до нового спалаху феодалних усобиць у краї. Адже по смерті Данила Романовича процеси удільної роздробленості у Галицько-Волинській Русі зайшли надто далеко й стали, по суті, невідворотними. А земельна аристократія знову зміцнилась, розбагатіла, підняла голову й не підставила б покірну шию під караючу руку шаленого Лева, котрий не мав ні мудрості, ні державних здібностей свого великого батька (Котляр. Літопис. С. 143). Просто неможливо уявити Лева у ролі не те що відновника, а й лише керівника величезної держави Романовичів.

Крім того, ми переконані в тому, що коли Володимир Василькович вирішив передати своє князівство Мстиславу, він керувався переважно не політичними, а моральними міркуваннями. З цього погляду підступний і жорстокий вбивця Войшелка, розпалювач усобиць на Русі, клятвопорушник і аморальна людина (так нещадно судити його дають нам право відомості джерел про нього, насамперед Волинського літопису) Лев Данилович рішуче програвав навіть людині посередніх, можливо, здібностей, але спокійному і врівноваженому політикові, яким був Мстислав (Котляр. Літопис. С. 143).

Посла Мъстиславъ къ брату своему ко Львови... Левъ же не рече противу слову ничего же (755). Розрахунок Володимира Васильковича на дійовість гарантій його заповіту з боку татарських ханів виявився вірним. До часу Лев не наслідився заперечувати законність передання Володимирського князівства Мстиславу.

Хотѣлъ быхъ [Володимир. — Ред.] *досхати до Любомля* (755). Ця перша згадка про м. Любомль (тепер райцентр Волинської обл.) у Волинській землі датується груднем 1287 — початком 1288 р. Місто знаходилося на північний захід від м. Турійська у верхів’ях р. Вижни. З контексту літописної оповіді А. Андріяшев зробив висновок, що то було улюблене місто Володимира — “Князь цей був пристрасним мисливцем, і цій пристрасності зобов’язаний своїм існуванням Любомль”. Там Володимир збудував собі палац (Андріяшев. С. 58). Дійсно, з наступних сторінок літопису довідуємося, що важко хворий князь у Любомлі “*лежаше всю зиму въ болести своей, розсылаа слугы своа на ловы* (760). А в по смертному панегірику Володимиріу волинський автор зазначає, що князь “*в Любомли же постави церковь каменну... Георгіа, украсі ю иконамы коваными* (далі йде довгий перелік оздоб і коштовностей тієї цер-

кви) (С. 778). На території старого Любомля археологи відкрили два городища з різноманітним речовим матеріалом часів Київської Русі (Ратич. С. 11–12). “В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер; і тут же, судячи із подробиць про Любомльську церкву, мабуть, чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-Волинської літописи” (Грушевський. II. С. 380) — учений мав на увазі Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича. Така думка видається нам вірогідною.

По семъ же поеха [Володимир. — Ред.] **ис Каменца до Раю** (757). “Градъ, именьмъ Рай”, згадується у Літописці Данила Галицького в описі походу цього князя на ятвягів 1252 р. Висловлювався подив з приводу того, як міг тяжко хворий Володимир вибратися до того м. Раю, що лежав на північ від Кам’янця і трохи західніше Городна (Гродна) — нинішній Райгород (Барсов. Словарь. С. 172). Напевне, м. Рай, згаданий за часів Данила, не варто ототожнювати із містом чи садибою, названими у Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича. Щодо Раю князя Володимира, то вірогідним видається його розміщення на місці пізнішого с. Расвища (Райовище), що лежить поміж Кам’янцем на р. Лосні і Любомлем. Наприкінці XVIII чи початку XIX ст. воно стало зватися Яревищем. Розташоване за 24 км на південний схід від м. Ратне Волинської обл. На березі р. Прип’яті збереглося маленьке городище під характерною назвою “городок” з культурним шаром XII–XIII ст. Напевне, це й була заміська резиденція Володимира Васильковича (Раппопорт. С. 55–56). Б. Влодарський обмежився вказівкою, що тому Раєві відповідає, певно, містечко в Луцькому повіті (Włodarski. Alians. S. 624).

Хочю с тобою рядъ учинити о землю и о города, и о княгини своей, и о семъ дѣтяти [приймній дочці Володимира Ізяславі. — Ред.] (757). “За бажанням Володимира Васильковича Мстислав із боярами і слугами прибув до однієї з резиденцій Володимира — Рай, і тут, у присутності наближених до обох князів осіб, поміж якими був і єпископ володимирський Євсигній [Євстигней. — Ред.], учинено було формальний “ряд” (Іванов. С. 183). Однак із тексту Повісті про хворобу і смерть Володимира видно, що князі не бачилися тоді — “єпископу же пришедшоу отъ Мъстислава [до Володимира. — Ред.], повѣдаючи рѣчь братню” (758). Певно, вмираючий князь не хотів, щоб Мстислав бачив його у спотвореному хворобою вигляді. Як відзначав відомий авторитет у галузі давньоруського права, “це ще не передання [князівства. — Ред.] за заповітом, а передання пр аза (на володіння. — Ред.) за життя”. Наведений далі у нашому джерелі документ є “першим писемним заповітом князя, що дійшов до нас у складі Галицько-Волинського літопису” (Пресняков. Княжое право. С. 133).

Вълодімеръ же повелѣ писцу своему Хедорцю [варіант в Іпатіївському списку: Федорцю. — Ред.] **писати грамоты** (758). М.С. Грушевський упевнено ототожнював цього “писца Хедорця” з боярином Ходорком Юрієвичем, Давидовим онуком, у якого князь Володимир купив с. Березовичі (про що йдеться у наведеній нижче грамоті). Однак для такого уподібнення не існує джерельних підстав, хіба що крім збігу імен. Та, напевне, у Володимирському князівстві було тоді більше, ніж двоє Ходорців. Вчений приписав цьому Ходорцю ще й авторство Повісті

про хворобу і смерть Володимира Васильковича. Він мотивував свою версію не лише вказівкою у тексті Повісті імені писця грамот, що само по собі було великою рідкістю. Історик підкреслює наявність у Повісті безлічі деталей, живих подробиць, які могли належати хіба що очевидцеві (Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 183–184).

Даю землю свою всю и города, по своємъ животѣ, брату своему Мѣстиславу, и столный свой городъ Володимѣръ (758). Перед нами, поза сумнівом, вписана до літопису автентична грамота Володимира Васильковича, відтворена, ймовірно, з копії, що зберігалася у княжому архіві. Її можна сміливо вважати першою публікацією офіційного документа — князівського заповіту — серед тих, що були написані на південноруських землях давньоруських часів (не беремо до уваги “грамоти Лева Даниловича”, автентичність яких досі викликає сумніви у дослідників).

Далъ есмь княгини своей, по своємъ животѣ, городъ свой Кобринъ и з людми и съ данью (758). Подібна формула грамоти Володимира була, слід гадати, відображенням особливої норми давньоруського права, згідно з якою вдова діставала від чоловіка певну частку його спадщини. М.С. Грушевський зауважив, що “така княгинина частка визначалася часом при самім шлюбі, як Рюрик дає своїй невістці Верхуславі город Брягин” (Грушевський. III. С. 383). Ідеться про розповідь Київського літопису під 1187 р. про весілля сина князя Руської землі (фактично Київщини) Рюрика Ростиславича — Ростислава з дочкою великого князя владимири-суздальського Всеволода Юрійовича Велике Гніздо Верхуславою: “Створи же Рюрикъ Ростиславу велми силную свадьбу, ака же несть бывала в Руси... Сносѣ же своей далъ многи дары и городъ Брягинъ” (Київ. 443). Однак навряд чи тут мовилося про “княгинину — вдовину — частку”; швидше це весільний подарунок багатого і всевладного свекра невістці з впливового на Русі князівського роду; принаймні статус дарованого Рюриком у літописному повідомленні не визначено. М. Кобрин (тепер райцентр Брестської обл. Білорусі) стоїть на р. Мухавці, в сусідстві з м. Кам’янцем на р. Лосні (Барсов. Словарь. С. 99; Грушевський. II. С. 388). Місто згадане у Галицько-Волинському літописі лише один раз. Певно, Кобрин був тоді маленьким містечком. Пізніше відомий як родове гніздо князів Кобринських.

Далъ есмь ей [княгині. — Ред.] и село свое и Городло, из мѣтомъ, а люди яко на мя тягли, и тако и на княгиню мою по мѣомъ животѣ (758). Напевне, Городло — це сучасне с. Городилець Турійського р-ну Волинської обл. Пізніше Городло було укріплене й, на думку дослідника XIX ст., “зробилось однією із найсильніших твердинь усього Забужжя” (Андрияшев. С. 93). Наведена грамота свідчить, що с. Городло належало до особистих володінь князя Володимира і що феодално залежні від нього селяни давали йому відробіткову ренту.

Село есмь купилъ Березовичи..., далъ есмь на немъ 50 гривенъ кунъ, а пять локоть шарлату же брынѣ дощатые (759). Можливо, це сучасне с. Березовичі Володимиро-Волинського р-ну Волинської обл. Вартість села визначена як у грошах, так і в речах, що відбивало стан фінансового господарства південноруських земель кінця XIII ст. На ринку явно не вистачало карбованої монети (що виступає в дав-

ньоруських джерелах під назвою “куни”), тому частина суми за Березовичі (приблизно половина, якщо брати вартість речей), була внесена дорогою пурпурною тканиною — скорлатом (Фасмер М. Етимологічний словарь русского языка. Т. III. М., 1971. С. 634) і коштовним, певно, панцирем, що складався із з’єднаних між собою металевих пластин (“дошок”).

Братє мой Мъстиславе! Цѣлуй кѣ мнѣ крестъ на томѣ, како ти не отъняти ничего же... и отъ сего дѣтища отъ Изяславы а еже не отдати ея неволею ни за кого же, но гдѣ будеть княгини моеї любо, тую тую дати (759). З цього тексту відомий історик зробив слушний висновок “Розпоряджалися шлюбом дітей без їх волі й опікуни; Володимир Василькович, вмираючи, наказує своєму наступнику — Мстиславу,... аби не видавав доньки неволею заміж” (її шлюбну долю мала вирішити мати, але не сама дівчина) (Грушевський. III. С. 385).

Мъстиславъ же... еха въ своа городы, в Луцескъ и в Дубенъ (760). Луцьк був тоді головним містом у володіннях Мстислава. Місто Дубен (пізніше Дубно, тепер райцентр Рівненської обл.) розташоване серед неприступних у той час боліт, на березі р. Їкви, притоки р. Стирі. Першого разу згадується у писемному джерелі (“Повісті временних літ”) під 1100 р., коли порушника спокою Руської землі Давида Ігоревича, що віроломно полонив і осліпив Василька Ростиславича, князі на з’їзді у Витичеві позбавили м. Володимира-Волинського і дали йому натомість Бужський, Острог, Дубен і Чорторійськ (ПВЛ. I. С. 181). У давньоруські часи то було порубіжне місто Волині з Київською землею (Барсов. Очерки. С. 122). Збереглося городище давньоруської доби, на якому 1946 р. під час археологічної розвідки М. Островський виявив культурний шар з виробами із бронзи, заліза та кераміки (Археологічні пам’ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 352; Ратич. С. 36).

Володимѣръ же пріѣха из Раю в Любомль, ту же и лежаше всю зиму въ болести своей, россылаа слугы своа на ловы. Бяше бо и самъ ловецъ доборь... (760). Як уже відзначалося в науковій літературі (Грушевський. III. С. 104; Пашуто. С. 110 і далі, та ін.), складач Волинського літопису в цілому й автор Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича (можливо, що то була та сама особа) створив ідеалізований образ свого героя. Літописець Володимира, дійсно, є відвертою апологією князя, доведеною до граничних меж. Володимир зображується здебільшого у найвищих, піднесених тонах. Ось і тут волинський книжник не забуває додати, що смертельно хворий князь був свого часу уславленим на Русі ловцем, а це вважалося одним із найвищих достоїнств давньоруського, та й узагалі середньовічного можновладця. Десятком сторінок раніше у Волинському літописі розповідається, що Лев Данилович попросив Володимира Васильковича підтримати його проти мазовецького князя Болеслава. Володимир покликав на допомогу литовців. За словами літописця, “*литва же обещахася єму тако* [створити, и. — Ред.] *рекучи: “Вълодимѣре, добрый княже, правдивый! Можемъ за тя головы своа сложити”* (748). Та книжник зовсім не пояснює, чому це раптом литовцям заманулося покласти свої голови за чужого їм руського князя.

Володимир Василькович мав скромні полководницькі здібності. Та він і не любив воювати, воліючи владнувати конфлікти з іншими руськими князями й західними сусідами мирним шляхом. І це тоді, коли політика робилася майже поголовно насильницькими засобами, а в суспільстві вважалося, що добрий князь мусить бути добрим воїном. Літописець Володимира був не типовим для свого часу мислителем і письменником, визнаючи за найвищу добродетельність князя його мирні діяння. Книжник виробив власний еталон, взірць володаря — мудрого й справедливого правителя, будівника міст, мецената книжності, мистецтва і наукових знань, взагалі “книжника і філософа”, як неодноразово називав він Володимира, — й з усією силою свого непересічного таланту доводить, що саме такий князь більше від інших здатний дбати про своїх підданих, найбільше — про бідних, простих і убогих людей. Подібний гуманізм і демократизм волинського письменника просто вражає (Котляр. Літопис. С. 140).

Разом із тим, постійно пам’ятаючи про ідеалізацію образу Володимира в його літописці, особливо ж у Повісті про хворобу і смерть князя (до речі, ми зустрічалися з цим самим у літописцях Данила і Василька Романовичів), доводиться констатувати, що володимирський володар дійсно був видатною особистістю, високо підносячись над іншими середньовічними володарями своїми духовними якостями, благородством, інтелектом, інтелігентністю й освіченістю (Котляр. Літопис. С. 144). Не можна не погодитись із словами, мовленими майже сто років тому: “Для особливих чеснот його літописець не знаходить слів; і навіть відкинувши дещо на рахунок особливої прихильності його до свого героя, таки треба признати у Володимирі визначну своєю культурністю і гарним характером фігуру” (Грушевський. III. С. 105). Щоправда, історик наче забув про високі моральні якості й державний розум Володимира Васильковича.

Конрадъ князь Сѣмовеитовичъ... присла къ Володимѣрю посолъ свой (760). Конрад II князь мазовецький переміг свого брата Болеслава й утвердився на престолі завдяки постійній і дійовій підтримці Володимира Васильковича. З розповіді волинського літописця виходить, що Конрад усвідомлював, що княжить у Мазовії при допомозі володимирського князя. В.Т. Пашуто навіть зарахував Конрада до “служилих” князів Володимира Васильковича, та це слід вважати перебільшенням (Пашуто. С. 139–140). Вірніше думати, що Конрад визнавав Володимира своїм феодалним сюзереном. На це вказує, по-перше, формула, характерна для джерел давньоруського часу, якою визначали такі відносини, — Конрад звертається до Володимира із словами: “*Господине брате мой! Ты же ми былъ въ отца мѣсто, како мя еси дрѣжалъ подъ своєю рукою*” (760). По-друге, Конрад просить володимирського князя, щоб той надіслав свого посла разом із його послом до Мстислава, “*абы мя, господине, съ твоєю милостію приалъ братъ твой подъ своєю рукою*” (760). Та й сам В.Т. Пашуто розглядає Конрада не як служилого князя (адже такі князі звичайно або не мали власної землі або мали її дуже мало — Конрад же володів Мазовією!), а як васала Володимира. “Прижиттєве передання князем-сюзереном своєму наступникові на столі прав на васала, — пише він, — оформлювалося встановленою процедурою, що була тим урочистішою, чим важливішим був об’єкт пере-

дання; літопис зберіг опис передання князем Володимиром Васильковичем своїх прав сюзерена стосовно Конрада мазовецького луцькому князеві Мстиславу” (Пашуто. С. 140). Вчений мав на увазі текст Повісті про хворобу і смерть Володимира, що починається словами: “Вълодимѣрь же посла къ брату своєму Мъстиславу, тако рєка: “Братъ мой! Самъ вѣдаєшь, како єсмъ имѣлъ брата моєго Къндрата...” і закінчується реченням: “Мъстиславъ же одари Къндрата... и тако отпусти съ чєстію” (760—761). В.Т. Пашуто відзначає, що встановлення васальної залежності на Русі супроводжувалось обрядом урочистої інвеститури — піднесенням меча в золотих піхвах сюзерену, про що свідчать мініатюри літописів. Історик при цьому посилається на розвідку: Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. С. 34—35.

Польська історіографія зазвичай замовчує свідчення Волинського літопису про васальну залежність Конрада II від Володимира. Показово, що навіть у спеціальній статті, присвяченій стосункам і союзові цих двох князів, Б. Влодарський пише, ніби Конрад просив Володимира лише про те, аби той досяг перемир'я між ним і Мстиславом (Włodarski. Alians. S. 676). Насправді в літописі йдеться про передання сюзеренних прав на Конрада II від Володимира Мстиславові.

И по семъ присла Мъстиславъ к Володимѣру, рєка єму: “Хотѣлъ ся быхъ и сняти съ Кондратомъ... яко ми повелиши” (761). Цими словами Мстислав, слід гадати, урочисто заявляв про додержання ним встановленого в ті часи порядку передання сюзеренних прав на васала, в даному разі від Володимира, до нього.

Мъстиславу же не сущю ту, но близъ города нѣ в коємъ мѣстѣ, именемъ в Гай (761). Ця князівська резиденція була розташована недалеко від Луцька. Як указував ще в минулому столітті А. Андріяшев, “на південь від нього [Жидичина. — Ред.], під Луцьком, стояв замський палац Мстислава Даниловича Гай” (Андріяшев. С. 66). У наш час Гай ототожнюється з с. Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. (Ономастичний архів Інституту мовознавства Національної академії наук України. S.V.). Саме у Гаї було виконано пишний обряд інвеститури, переходу Конрада у васальне підпорядкування від Володимира до Мстислава. У польській історіографії васальна залежність Конрада від Володимира, а далі від Мстислава звичайно применшується, а то й відкидається, приклад чого бачимо у праці Б. Влодарського, котрий вважає взаємини Конрада з обома руськими князями рівними і братніми. (До речі, М.С. Грушевський також розглядав Конрада не як васала, а як союзника обох волинських князів: “Конрад... присилає до Володимира посла, просячи, аби Володимир поручив Мстиславу бути союзником Конрада” (Хронологія. С. 55.) Б. Влодарський пояснює розповідь волинського літописця про явну залежність Конрада від Володимира й Мстислава особливою прихильністю волинського книжника до своїх князів, а також його політичними амбіціями. Однак тут же польський учений визнав, що Мстислав надав допомогу Конрадові в скрутну для того хвилину (Włodarski. S. 207—209). Об'єктивно інтерпретована розповідь волинського книжника про взаємини Конрада з Володимиром і Мстиславом не залишає сум-

нівів у тому, що мазовецький князь не лише був васалом обох руських князів, а й визнавав себе ним.

А прислали мя люблинци, хотятъ князя Кондрата княжити въ Краковѣ (762). Перед нами ще один, на нашу думку, переконливий доказ того, що не лише на Русі, а й у Польщі Володимира Васильковича вважали верховним сюзереном мазовецького князя. Адже люблінці звернулися спочатку не до самого Конрада, а до його волинського зверхника. Смерть Лешека Чорного спричинилася до загострення феодальних усобиць у Польщі, по суті — громадянської війни (Włodarski. S. 209). Наступні події, особливо русько-польські відносини, майже повністю відображені в єдиному джерелі — Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича, заключній частині Волинського літопису. Тому її звістки не можуть бути піддані всебічному, науково-об’єктивному аналізу шляхом співставлення з відомостями інших джерел, руських та польських (див.: Włodarski. Alians. S. 625). Історик змушений сприймати події в тлумаченні волинського автора.

Люблінська громада спочатку підтримала Конрада. Але він виявився не єдиним і не найсильнішим претендентом на краківський престол. Сандомирські й краківські можновладці зібралися у Сандомирі й ухвалили підтримати брата Конрада Болеслава. Цю кандидатуру схвалив і краківський єпископ Павло, що раніше схилявся до Конрада. Більшість істориків гадає, що шанси Конрада утриматися в Кракові й відбитися від інших претендентів були незначні. Найсильнішим кандидатом на краківський трон виявився на той час вроцлавський (сілезький) князь Генріх IV Чесний, який спирався на сильне військо і якого підтримувало німецьке населення (патриціат) міст Малопольщі (Semkowicz H. Walka o monarchia 1288—1294; История Польши. С. 100).

Поеха [Конрад. — Ред.] въборзѣ, и пріеха в Любомль, хотяше бо повѣстити съ братомъ [Володимиром Васильковичем. — Ред.] о томъ, абы како ему погадалъ (762—763). Логічне, з погляду норм середньовічної ієрархії, й те, що Конрад перед тим, як відповісти згодою на принадне й почесне запрошення громади Любліна (волинський автор свідчить, що, почувши про нього, “*Кондратъ же възвсселися сердцемъ и възрадовася душою о княжєнии Краковскомъ*”), звернувся за порадою, а швидше за дозволом діяти, до свого феодального сюзерена. Отже, йшлося не просто про допомогу, як вважає Б. Влодарський (Włodarski. S. 211), хоча її Конрад просив і одержав; Володимир послав із ним своє військо на чолі з воєводою Дунаєм.

Пріехавшю же ему к Люблину, и запрѣша ляхове городъ (763). Цю неприємну для Конрада несподівану зміну ставлення до нього міської громади Любліна історики пояснювали або небажанням міщан втручатися до політичних суперечок і прагненням вичікувати, на чію користь вирішиться справа у Кракові (саме цю причину зазначає волинський книжник, викладаючи ту відповідь, яку люблінці дали Конрадові, що намагався увійти до міста: “*Голова намъ Краковъ,... аже имєшь княжѣти въ Краковѣ, то мы готовы твои*”), або порозумінням, що стало на той час поміж патриціатом Любліна й Кракова. Гонєць Яртак, про появу якого в Любомлі так експресивно оповідає волинський книжник, міг податися до Володимира і Конрада на власний страх і ризик або

бути представником нечисленної купки прихильників Конрада у Любліні (Włodarski. S. 211—212). Дозволимо собі висловити дещо інше припущення. Поки посол їздив до Володимира й Конрада, в Любліні загострилася боротьба між партіями прихильників і противників цього мазовецького князя. Можливо, то були не лише представники міського патриціату, а й можновладці Люблінської землі. Мабуть, перемогло супротивне Конрадові угруповання, яке й зачинило перед ним ворота свого міста.

Кто естъ воевода в сей рати? ... Князь Юрій Львовичъ: хотяше бо собѣ Люблина и землѣ Люблинское (763). Можна гадати, що похід Юрія був реалізацією давнього задуму його батька захопити Люблінщину. Пригадаймо, що по смерті краківського князя Болеслава Соромливого (7.XII.1279 р.) Лев уже претендував на якусь частину Польщі, ймовірно, на Люблінську землю, якою один час володів його батько Данило. Тому вимагає корегування думка М.С. Грушевського, ніби Лев (а Юрій, без сумніву, виконував волю батька) у боротьбі за краківський стіл по смерті Лешека Чорного з самого початку підтримував брата Конрада Болеслава Земовитовича, котрий княжив тоді у Плоцьку (Грушевський. III. С. 97). Лише переконавшись у тому, що його надії посісти краківський престол є поки що не здійсненними, Лев схилився (на якийсь час!) на бік Болеслава. Городяни не впустили Юрія до Любліна, за що він помстився Люблінській землі, страшенно розграбувавши її. І. Шараневич чомусь вважав, що тоді разом із Юрієм і Конрад розорив Люблінщину (Шараневич. С. 117), але волинський книжник про це не повідомляв. Конрадові довелося повернутися до Мазовії — у нього просто не вистачало сил, щоб і далі змагатися з іншими претендентами за Краків (Włodarski. S. 212). Складач Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича іронічно зауважив з приводу політичної та воєнної невдачі мазовецького князя: “А Кондратъ поѣха въсвоаси, въземъ събѣ съромъ великъ: лѣтше бы не живъ былъ” (764). Невдалий похід Конрада на Люблін і грабіжницький набіг Юрія Львовича на Люблінщину сталися, ймовірно, у жовтні—листопаді 1288 р. (Грушевський. Хронологія. С. 56).

По семъ же мятежъ бысть великъ въ земли Лядьской (764). Йдеться про криваву й тривалу боротьбу за краківський престол, у якій, поряд із власне польськими князями, взяли участь сілезький князь Генріх IV і чеський король Вацлав II. Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича згадує про змагання навколо головного стола Польщі хіба що принагідно й тому скупко. Починаючи з цього місця, вона усе більше фокусує увагу на особі свого князя, котрий доживав останні тижні.

Присла Юрій Львовичъ посолъ свой къ стрыєви своему князю Володимѣру (764). Хитромудрий план, розроблений Левом і Юрієм, полягав у намаганні скористатися із смертельної хвороби Володимира і переконати його в тому, ніби батько відібрав у сина кращі міста й дав йому гірші. Розрахунок був простий: взагалі, добрий серцем і справедливий володимирський князь, ще й тяжко хворий, не стане розбиратися у скарзі Юрія, повірить йому й віддасть Берестя із волостю. Та німецький володар розгадав цей не дуже-то моральний план і відмовив Юрієві. Та Лев не вгамувався і прислав до Володимира перемишльського єпископа Мемнона просити Берестя вже для самого себе. Володимирсь-

кий книжник із гордістю й замилюванням своїм князем зауважив, що *“Вълодимєрѣ же бѣ уразумѣа притчѣ и тыхъ много темно словъ”*,... *занє бысть книжникъ великъ и философъ, якого же не бысть въ всей земли* [Русской. — Ред.] *и ни по немъ не будетъ”* (765). Тому князь легко розгадав підступний план захланного Лева і різко відмовив йому, завершивши свою викривальну промову перед Мемноном емоційними словами: *“Не, рекъ, города, но ни села не возмєшь у мене, розумѣю я твою хитрость, не дамъ!”* (766). Ці події відбувалися у жовтні або листопаді 1288 р. (Грушевський. Хронологія. С. 58).

И блюда великаа сребряныє, и кубькы златыє и сребряныє, самъ предъ своима очима поби и полѣа у гривны (766). У цих словах міститься дорогоцінне свідчення того, які платіжні засоби використовувалися на Волині (гадаємо, й в усій Південно-Західній Русі) наприкінці XIII ст. Як мовилось у нашому коментарі раніше, грошовий обіг на давньоруських землях т. зв. безмонетного періоду (XII—XIII ст.) страждав нестачею карбованої монети. Не було допливу її і ззовні, а власного карбування не існувало до середини XIV ст. Маса монети на південноруському ринку, переважно арабських — кувфічних дирхемів — помалу зменшувалась. У процесі обігу вони витирались і годилися хіба що як сировина для ювелірів. Кращі за якістю і збереженістю монети випадали у скарби. У великих операціях купівлі-продажу карбовану монету заступили монетні гривні^{**}: масивні зливки срібла усталеної форми і стандартної ваги. Вони лягали також у князівські й боярські скарбниці (“скотниці”). У Південно-Західній Русі XI—XIII ст. використовувалися гривни трьох основних типів: київські, новгородські й “чернігівські”. Київські являли собою шестикутні (ромб з обрубаними довгими кінцями) бруски срібла, середня вага яких трохи більше 160 г. Нумізмати дійшли висновку, що київські гривни не пережили монголо-татарської навали: їх уже немає у скарбах середини—2-ї пол. XIII ст. і пізнішого часу. Новгородські гривни — срібні палички вагою 200 з чимось г. Так само, як і київські, вони були поширені на всій території Давньої Русі, але у вжитку були до XV ст. Донедавна найбільшою загадкою для дослідників були “чернігівські” гривни, названі так за місцем їх першої знахідки на Чернігівщині, поблизу Новгород-Сіверського. Вони бувають ромбо- або еліпсоподібної форми. Кінці, а часом і вся поверхня цих дивних злиwkів розплющені з допомогою молота. За вагою вони трохи легші від новгородських (196—197 г в середньому). Ареал поширення їх є також широкий. Трапляються вони й у Київській землі. Але здебільшого такі монетні зливки зустрічаються на Північному Заході й Північному Сході Давньої Русі. Є підстави гадати, що спочатку вони з’явилися на Руській Півночі. Тому ми назвали їх північноруськими (Котляр Н.Ф. Северорусские (“черниговские”) монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. М., 1996. С. 80—142).

І.Г. Спаський висловив дотепне припущення, що саме на гривни з розкутою поверхнею звелів перелити свій коштовний посуд князь Володимир

^{*} Віддаємо перевагу тут читанню Іпатіївського списку перед Хлебниковським, у якому сказано: “и тыхъ много словъ”. Адже “темно слово” в даному контексті означає нещире, грішне, диявольське.

^{**} Назва історична. Усі словники на позначення грошової одиниці дають термін “гривня”.

Василькович. Вчений запропонував вважати “чернігівські” зливки волинським різновидом гривен (Спасский И.Г. Русская монетная система. С. 65). Його думка щодо існування не одного, а багатьох осередків лиття монетних гривен підтверджується останніми дослідженнями. Однак досі на Волині, на жаль, не знайдено жодної “чернігівської”, тобто із розкутою поверхнею, гривни. Перелік коштовностей, які роздав “убогим” перед смертю Володимир Василькович (*“камєніє драгоє, и поясы золотые отца своего... и мониста великаа золотаа бабы своєя и матєре своєя”* та ін., 766), кидає світло, тим більш дорогоцінне, що подібні відомості в літописах є рідкісні, на високий рівень життя давньоруських володарів, що вміли прикрасити свій побут і не шкодували для того великих грошей. З опису волинського книжника видно, що прикладне мистецтво, насамперед золотарство, у Південно-Західній Русі досягло надзвичайно високого рівня. Недарма на Заході давньоруських ювелірів вважали одними з найкращих у світі (Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. С. 393 та ін.).

Преставленіє же єго [Володимира Васильковича. — *Ред.*] **бысть в Любомли городѣ, в лѣто 6797, мѣсяца декабря в 10 день, на святого отца Мины** (769). Виходячи з наступної згадки про смерть Володимира у Повісті про його хворобу і смерть: “свитающю же пятку”, М.С. Грушевський відкинув дату 6797–1289 р. і скорегував час кончини володимирського князя на 1288 р., коли 10 грудня дійсно припадало на п’ятницю (Грушевський. Хронологія. С. 57). Тому слід вважати, що Володимир Василькович помер 10 грудня 1288 р.

Прійде княгини єго и сестра єму Ольга и княгини Олена черница (769). Ольга була дочкою Василька Романовича від другого його шлюбу з дочкою польського князя Лешека Білого Оленою (бл. 1248 р.). Олена була й матір’ю Володимира Васильковича. Володимир одружився з дочкою брянського князя Романа Ольгою близько 1263 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 16, 17. P. 50). Як мовилося вище, ця княгиня Ольга по смерті чоловіка постриглась у черниці й прибрала ім’я Олена, дуже популярне в церковних колах.

Плакахуся по немь лѣпнѣшии мужи володимєрьстїи, рекуче: “Добро бы намъ, господине, с тобою умрети, сѣтворшєму толику свободу, яко же и дѣд твой Романъ свободилъ башє отъ всѣхъ бѣд” (770). Пропонуємо таке тлумачення цих слів. Володимир Василькович, подібно до Романа Мстиславича, проводив, мабуть, політику опертя на патриціат волинських міст, найперше м. Володимира, що давало йому змогу стримувати свавілля великих бояр-землевласників. Можна припустити, що Володимир Василькович надавав різні привілеї та пільги заможній верхівці свого стольного міста, насамперед купецтву, яке зробило м. Володимир-Волинський одним із найзначніших у Європі ремісничих і торговельних осередків, що, зокрема, доводиться наступним реченням:

Нѣмци, и сѣ рожици, и новгородци, и жидове плакахуся яко въ возятїи Иерусалиму (770). У цьому короткому реченні відбито багато цінних фактів. Місто Володимир справедливо зображено у ньому як один із визначних торговельних центрів Русі, в якому існували колонії іноземних купців. Німцями на давньоруських землях називали взага-

лі всіх іноземців, що вважалися “німими”, бо не могли розмовляти по-руськом. Під сурожцями слід розуміти венеціанських купців із м. Судака (Сурожа по-давньоруському) у Криму. 1265 р. візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог відкрив венеціанцям доступ до Чорного моря (Tafel und Thomas, Urkunden zur älteren Handels – und Staatsgeschichte der Republik Venädeg. P. 66–69). З цього часу джерела регулярно відзначають присутність венеціанців у Судаку, що став їх головною торговельною факторією на Кримському півострові. До 1289 р. належить джерельна звістка про венеціанського консула в Солдайї (Судаку), котрий був одночасно і консулом всієї “Газзарії” – так італійці називали підвладні їм кримське й азовське узбережжя (Canale M.G. Della Crimea del guo commercio e del sui dominatori della origini fino al di nostri, commentari storeici. P. 441). Відомо, що з середини XIII ст. у Судаку діяв венеціанський торговий дім Польйо, зв’язаний із купецтвом південноруських земель (Haydl V. Histoire du commerce Levant Moven Age. P. 331–332). Місто Судаку було ворітьми до великої міжнародної торгівлі у Чорному й Середземному морях (див.: Карпов С.П. Итальянские морские республики в Южном Причерноморье в XIII–XV вв.: Наявність колонії сурожців-венеціанців у Володимирі характеризує це місто, як причетне до тієї торгівлі. У середньовіччі євреї у містах Східної Європи займалися переважно торгівлею зі Сходом – левантійською. Вона велася через чорноморські порти: той же Судаку, а також Кафу, Білгород (Монкастро) та ін. Товари середземноморського й близькосхідного походження посідали важливе місце на торгах Південно-Західної Русі. Не випадково, певно, є й згадка волинського повістяра про новгородців у Володимирі-Волинському. Вона свідчить про те, що волинські торгові люди мали постійні контакти з купецтвом Новгороду Великого, що, в свою чергу, тримало в руках економічні зв’язки з Північною та Північно-Західною Європою, зокрема з о. Готландом, одним із найбільших у XIII ст. осередків світової торгівлі.

Съй [же] благовѣрнѣи князь Володимѣрь възрастомъ бѣ высокъ... (771). Цими урочистими словами починається пишний і багатослівний панегірик цьому князеві, рівного якому не бачимо у давньоруському письменстві. Він вражає насамперед своїм величезним обсягом, у багато разів перевищуючи звичайні посмертні похвали князям. Його значення в Галицько-Волинському літописі особливо велике, якщо взяти до уваги, що Данилові Романовичу присвячено хіба що коротку і досить стандартну похвалу, а творець Літописця Василька Романовича чомусь узагалі обійшовся без посмертного панегірика (або ж його було потім втрачено з невідомої нам причини – при наступних переписуваннях і редагуваннях). Панегірик Володимирові Васильковичу гідно увінчує його високохудожній Літописець, в якому похвали князеві щедро розсіпані по всьому тексту (Котляр. Літопис. С. 144). Можна сміливо твердити, що за своїми літературно-художніми якостями панегірик Володимирові належить до шедеврів давньоруського красного письменства і є одним із найкращих місць у Галицько-Волинському літописі.

Істориків і літературознавців уже давно цікавить питання джерел цього панегірика. Низку літописних місць, що відповідають його текстові,

віднайшов ще М.С. Грушевський (Історія української літератури. С. 182, прим. 1—3). А.М. Насонов встановив, здається, увесь обсяг запозичень складачем панегірика із “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона (Насонов А.Н. История русского летописания XI — нач. XVIII вв. С. 235—243). Недавно до дослідження джерел панегірика Володимирові Васильковичу звернувся О.П. Толочко. Він дійшов думки, що взагалі панегірики померлим князям здебільшого не оригінальні й цілісні твори, а немовби зібрані з “текстуальних блоків”, які вже раніше зустрічались у межах того самого літописного ізводу. Історик переконливо показав, що панегірик Володимирі значною мірою “змонтовано” з численних літописних запозичень. Так, молитва князя є буквальною повторенням молитви Давида Ростиславича смоленського, вміщеної в Київському літописі під 1197 р., що, в свою чергу, є парафразом передсмертного моління Андрія Боголюбського (той же літопис під 1175 р.), яка тотожна молитві Ігоря Ольговича (Київський літопис за 1147 р.). Те ж саме можна сказати й про залежність опису поховання Володимира Васильковича від викладу в Київському літописі обставин “погребя” Давида Ростиславича, що базується на картинах похорону Мстислава Ростиславича й Романа Ростиславича (Київ. літопис від 1178 і 1180 рр.) (Толочко А.П. Похвала или житие? Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании).

Открывши гробъ, и видиша тѣло его цѣло и бѣло, и благоуханіе отъ гроба бысть... (777). Князь пролежав у труні з 11 грудня 1288 р. до 6 квітня 1289 р., тобто майже 4 місяці, коли на прохання його вдови Ольги поховання було відкрито. Нетлінність тіла завжди вважалася однією з головних ознак святості померлого. Тому небезпідставно в науці висувалося припущення, що родина Володимира Васильковича й церковні ієрархи Володимирського князівства один час докладали зусиль до канонізації покійного. Можливо, саме прагнучи канонізації свого князя, складач панегірика скористався запозиченою із “Слова” Іларіона формою похвали Володимирові Святому (Пашуто. С. 127) — відзначимо, канонізованому лише в XIII ст., ще й, здається, у другій його половині. Однак із невідомих причин справа до канонізації Володимира Васильковича не дійшла.

Князь же Володимѣръ... многы города зруби... (777). Такими словами починається докладний і винятково цінний для науки перелік добрих справ князя; при цьому головна увага приділена будівництву храмів, прикрашанню їх іконами, коштовним посудом, книжками. “Літописець дав довгий, на кілька сторінок, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сей реєстр служить дуже важливим джерелом до історії нашої культури)” (Грушевський. III. С. 104). Докладність опису книжок, які подарував Володимир Василькович різним церквам і які були створені у його книгописній майстерні, а деякі переписані власноручно князем (“*апостоль самъ списавъ, евангеліе опракосъ самъ же съписалъ бляше...*”, 778), дала змогу здійснити спробу реконструювати його скрипторій. “З післямови Рязанської кормчої 1284 р. дізнаємося, що при дворі Володимира Васильковича на його повному утриманні жило багато книгописців” (Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича. С. 187; див. також: Титов Ф.И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания).

[Начало княжения в Володимирѣ Мъстислава великаго князя] (779). Ця формула початку Літописця Мстислава Даниловича стоїть не на місці. У тому невеликому уривку цього Літописця, що зберігся у всіх відомих науці списках Галицько-Волинського літопису, оповідь про справжній початок його князювання у Володимирі вміщена всередині, одразу ж після викладу сутички Мстислава з Левом Даниловичем і його сином Юрієм через Берестя. Ця оповідь починається словами: *“Князь же Мъстиславъ сѣде на столѣ брата своего Володимѣря...”* (774). (Котляр. Літопис. С. 146). Вокняжіння Мстислава у м. Володимирі слід датувати першою половиною квітня 1289 р. М.С. Грушевський схилявся до 7–8 квітня (Хронологія. С. 58).

И прійде ему [Мстиславу. — Ред.] **вѣсть, аже уже засада і Юрієва в Берестіи и в Каменци и в Бѣльску** (780). “Коромолу” берестян і капітуляцію Лева з Юрієм перед Мстиславом логічно датувати травнем чи червнем 1289 р. (див. також: Грушевський. Хронологія. С. 58–59). Літописець поблажливо пояснює загарбницькі дії Юрія (за яким, слід гадати, стояв його батько Лев) тим, що *“берестіане бо вчинили коромолу бляху”* (780) — начебто, ще за життя Володимира послали були до Юрія й цілували йому хрест на тому, щоб передатися під його владу, коли їхній князь помре. Це пояснення взяв на віру М.С. Грушевський, щоправда, віддавши ініціативу Юрієві, котрий *“нав’язав стосунки з берестянами”* (III. С. 106–107). Думаємо, однак, що заклик Юрія берестейською громадою було зроблено під тиском, а то й прямою загрозою з боку цього достойного сина Лева Даниловича, котрий волів вирішувати будь-які справи — не те що суперечки! — єдино за допомогою збройної сили. Щоб виправдати Юрія (утім, чи варто було робити це стосовно людини, котра померла близько 700 років тому?!), до якого, так само, як і до його шаленого батька, наш історик відчував велику симпатію, М.С. Грушевський вибудував складну й суперечливу конструкцію. Мовляв, Юрій ще до того *“володів частиною Берестейщини [? — Ред.]*, отже, приймаючи його собі князем, Берестя вертало собі пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник)” (II. С. 399–400). Побудова вченого є штучна, бо не спирається на реалії тодішнього життя. Насамперед Юрій ніколи не володів жодною *“частиною Берестейщини”*. Крім того, Берестя за Данила і його нащадків не було особним князівством. Нарешті, берестяни, з якими змовився Юрій за спиною Володимира Васильковича, належали до міського патриціату, що дбав не про розширення рамок ефемеричного Берестейського князівства, а про власні ремісничі й торговельні інтереси.

Я же хочю правити татары, а ты сѣди, аже не поедешь добромъ [із загарбаних міст. — Ред.], **а зломъ пакъ поедешь** (781). Як не наголосити ще раз на мудрості й передбачливості князя Володимира Васильковича, що зробив татарських ханів поручниками свого testamentу на користь Мстислава?! А *“нездарний”* (на тенденційну думку М.С. Грушевського) Мстислав повівся у цій скрутній для нього ситуації спритно і розумно, повернувши проти Юрія та його батька традиційну зброю їх самих — татарську орду. Ефект від самої лише Мстиславової загрози виявився разючим. Мстиславів літописець іронічно й дотепно записав із цього приводу:

Левъ же убоявся того велми, и еще бо тому не съшла оскомина Телебужины рати (781). Звідси зрозуміло, що Юрій діяв якщо не за наказом, то з відома і схвалення свого батька. У цьому був переконаний і Мстислав, звернувшись перед тим не до безпосереднього загарбника його міст Юрія, а до його батька і сюзерена. Лева та Юрія довелося безславно забиратись із насильно захоплених ними волинських міст.

Тогда бо Юрій порусскый служаше Мъстиславу, а перъвое [служилъ] Володимѣру (781–782). Одне із свідчень існування у Південно-Західній Русі досить-таки розвиненого порядку сюзеренітету-васалітету, зокрема інституту служилих князів. Володимир Василькович передав у спадок своєму наступникові на володимирському столі не лише свої міста й землі, а й своїх васалів, і серед них служилого князя Юрія з Поросся. Поза сумнівом, то був безземельний, збіднілий князьок. “Той факт, що він [Юрій. — Ред.] задержав собі титул пороського князя, дає нам зрозуміти, що на Пороссі тоді руських князів не було. Там існували громади з місцевим самоуправлінням, які визнавали владу татар, але татарських намісників у них не було” (Грушевський. III. С. 174). Таке твердження залишається гіпотетичним.

Се же услышавъ Левъ [що Мстислав послав по татарську допомогу. — Ред.] *..посла... къ сынови своему. ...“Посѣдъ вонъ из города, не погуби земль!”* (782). “Мстислав так настрашив татарами Юрія та його батька, що вони мусіли виректись всяких аспірацій [тут у значенні претензій. — Ред.] на Волинь, і Володимирові землі по його смерті ... в цілості перейшли до Мстислава” (Грушевський. III. С. 107). В.Т. Пашуто висловив подив з приводу поблажливого ставлення волинського літописця до наміру Мстислава Даниловича навести татар на Лева — мовляв, той самий книжник, що «раніше засудив Лева галицького за зв'язки з татарами, тепер від душі схвалює аналогічні кроки свого князя, вважаючи, що він вчинив так тому, що “легосерд”» (Пашуто. С. 131). Історик чомусь не побачив різниці між зовні схожими зовнішньополітичними кроками Лева і Мстислава. Тим часом, якщо Лев користався з допомоги татарських ханів винятково в егоїстичних, загарбницьких цілях, то Мстислав зібрався наслати на нього кочовиків, лише щоб примусити зрадливого брата виконати власні обіцянки й умови тестаменту Володимира Васильковича.

В умовах загострення боротьби за волинські землі всередині клану Романовичів Конрадові мазовецькому важко було сподіватися на послідовну підтримку Мстислава у справі оволодіння краківським престолом. Боротьба за Краків звелася до двобою між братом Конрада Болеславом і вроцлавським князем Генріхом IV. Наприкінці 1288 р. Генріх IV захопив Краків і його замок — саме тоді, коли у Володимирському князівстві встановився своєрідний *interregnum*: Володимир тільки-но помер, а поглинений відібранням у Юрія Львовича Берестя й інших міст Мстислав ще не утвердився на столі м. Володимира-Волинського. Лише по інтронізації Мстислава Даниловича у м. Володимирі (10.IV.1289 р.) Конрад зміг звернутися до нього за допомогою. Та тепер Конрад перестав претендувати на Краків і задовольнився наміром заволодіти самою лише Сандомирською землею (Włodarski. S. 213–214). Про це далі стисло розповідає Літописець Мстислава Даниловича.

Мстиславъ же рече: “Я пакъ уставляю на нѣ [берестянах. — Ред.] ловци за ихъ коромолу” (783). Обкладання князем непокірної людності новим, додатковим податком (даниною) було звичайною справою, що мала дуже давні корені. Пригадаймо розповідь Несторового літопису про вокняжіння Ігора в Києві: “И деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти... Иде Игорь на деревляны и победив а, и возложи на ня дань болши Олговы” (ПВЛ. I. С. 31). Однак конкретний зміст і сама назва цієї данини залишаються не ясні. М.С. Грушевський неконкретно називає ловче “новим податком” (Грушевський. II. С. 400), а найбільший у минулому знавець давньоруської мови І.І. Срезневський пише, що воно — “род налога” (Срезневський И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Стб. 40).

По двѣ локнѣ меду,... а по пяти цебровѣ рѣжи, а на горожанехъ 4 гривны кунѣ (774). “Локно” — це козуб, невелике барильце. Фахівці з історичної метрології загалом прийняли думку Д.І. Прозоровського, що як міра сипких тіл лукно давньоруського часу важило 60 фунтів (Черепнин Л.В. Русская метрология. М., 1944. С. 28). Щодо “цебра” праці з історичної метрології промовчують. Можна з чималою часткою впевненості припустити, що йдеться про відро. Давньоруське відро вмещувало згодом до 10 л води (Каменцева Е.И., Устюгов Н.И. Русская метрология. М., 1965. С. 30). Згадка ж про данину з городян у кунах ще раз підтверджує висловлену вище думку, що в обігу Південно-Західної Русі кінця XIII ст. залишалась певна, мабуть, не така вже й мала (якщо у кунах збирали данину з усіх громадян Берестя) кількість карбованої монети. Про це також може свідчити й близька за часом, хоча й підозріла з погляду її автентичності, грамота Лева Даниловича 1291 р., якою він подарував церкві св. Спаса с. Страшевичі й звелів селянам їй “куни в рок...давати” (Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. С. 3). Грамота Мстислава берестянам, вписана, як можна судити з особливостей її тексту, до літопису в оригінальному вигляді, належить за часом створення до числа перших актових документів з південноруських земель (з тих, що збереглися) і являє собою цінне, досі мало досліджене джерело.

Князь же Мстиславъ... нача княжитѣ по братѣ своемъ, правдолюбиемъ свѣтятся (774). Неважко переконатися в тому, що похвала Мстиславу при його вокняжінні буквально повторює аналогічну похвалу його шляхетному попередникові Володимирі Васильковичу. “Принаймні дуже прихильний йому [Мстиславу. — Ред.] літописець, шумно описуючи початок його князювання на Волині, не вміє сказати йому ніякого особливого компліменту, і тільки прикладає до Мстислава літописну (може-таки, свою) характеристику Володимира” (Грушевський. III. С. 107). Висловлювалася також думка, що волинський автор завершальної частини Галицько-Волинського літопису, “поза сумнівом, перебував у близьких стосунках і з його [Володимира Васильковича. — Ред.] наступником”. А текст Літописця Мстислава, хоча й “постраждав від наступної переробки, але конструктивно нагадує попередній матеріал” (Пашуто. С. 130). Останнім часом висунуто припущення, за яким і Літописець Володимира Васильковича, і Літописець Мстислава Даниловича належать тому самому волинському книжникові, жителеві м. Володимира-Волинського (Котляр. Літопис. С. 146—148).

Миръ дрѣжа съ околными сторонами [країнами. — Ред.], *с ляхи и с нѣмци, и с литвою, одрѣжа землю свою величествомъ оны по Татары, а сѣмо по Ляхы и по Литву* (774). Цими словами літописець Мстислава стверджує, що суверенне князівство останнього займало землю від татарських володінь до польських і литовських, а також, що Мстислав жив у мирі з західними сусідами. Перед нами хоч і не пряме, але історично вагоме свідчення того, що у тогочасному Володимирському князівстві відсутній був татарський намісник-баскак.

Тогда же литовський князь Будикидъ и братъ его Буивидъ даша князю Мъстиславу городъ свой Волковыескъ, абы с ними миръ дрѣжалъ (774). Руське м. Волковийськ належало до Чорної Русі (Понеманья). У 1252 р. воно було захоплене Миндовгом. 1254 р. його син Войшелк повернув Романові Даниловичу Волковийськ. 1258 р. Данило Романович відібрав місто у князя Гліба, батька другої дружини свого сина Романа Олени. Мабуть, по смерті Данила, скориставшись із роздроблення й ослаблення Галицько-Волинської Русі, Литва знову заволоділа Волковийськом. Добровільне віддання литовськими князями цього міста Мстиславу може свідчити про чималу військову потугу і високий авторитет нового володимирського князя. Археологами досліджено поселення на місці Волковийська X—XIII ст. Аж до межі XI і XII ст. його мешканці будували суто давньоруські за типом житла, що й дало підстави археологам вважати, що Волковийськ заснували й розбудували переселенці з більш східних південноруських земель (Гуревич Ф.Д. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце XI—XIII вв. С. 25).

Тогда же прісха Кондратъ князь Сѣмовитовичъ къ Мъстиславу, прося собѣ помочи на ляхы, пойти хотя на княженіе Судимирское (774—775). Мазовецький князь обрав для свого звернення до сюзерена винятково слухний момент: перед 10.IV.1289 р., як сповіщає наш літописець, до м. Володимира з'їхалися волинські бояри, щоб узяти участь в урочистій інтронізації цього князя. Щасливий Мстислав просто не міг, певно, відмовити своєму мазовецькому васалові у військовій допомозі, й Конрад порівняно легко сів на престол Сандомира. Слушною є думка, за якою Конрад зміг так просто захопити Сандомирську землю тільки тому, що інші польські князі були вже втягнені у війну за краківський стіл і не бажали додавати собі труднощів, встряваючи у війну з "руським протектором" мазовецького князя. Однак Конрад не зміг довго протриматись у Сандомирській землі, не знайшовши, мабуть, спільної мови з її можновладцями. Не пізніше листопада того самого 1289 р. він втратив сандомирський стіл. У Мазовецькому кодексі, в документі від 20.XI.1289 р. Конрада названо лише мазовецьким і черським князем (див.: Włodarski. S. 219). Натомість рицарство краківське, сандомирське і люблінське з'їхалось у Сандомирі й обрало краківським князем Конрадового брата Болеслава (Długosz. Ks. 7. S. 321—323). Та це не принесло спокою Польщі, а спричинилося до нових усобиць. Слабкого політично Болеслава з власної вигоди підтримували Владислав Локетек і його брат, куявський князь Казимир. Незабаром по тому Болеслав, що так і не зміг оволодіти Краковом, зникає з політичної сцени, а реальним претендентом на малопольський престол стає Локетек (Włodarski. Alians. S. 626—628). Так само, як і його брат Болеслав, Конрад II вибув з

активного політичного життя починаючи з 1289 р. Про дальшу його долю не згадують ні руські, ні польські джерела (Włodarski. Alians. S. 628). А головне джерело як до історії русько-польських, зокрема русько-мазовецьких відносин, так і до життєпису Конрада II (Волинський літопис) замовкає на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст.

Съде въ Краковѣ Болеславъ Сомовитовичъ, ... и пришедъ Индрихъ, князь вротъславскый и выгнаша его, хотя самъ княжити (775). Перипетії боротьби за Краків між Болеславом і Генріхом IV найдокладніше викладені у Літописці Мстислава Даниловича. Польські хроніки повідомляють про це зовсім скупко. Тому головним джерелом студювання міжкнязівської боротьби навколо Малопольщі і Кракова є останні сторінки Галицько-Волинського літопису. Претендентів на краківський стіл виявилось кілька. Згідно з законами середньовічної ієрархії, найвагоміші права мав рідний брат Лешек Чорного Владислав Локетек, котрий перейшов у Серадзьке князівство, коли Лешек перебрався звідти на краківський стіл 1279 р. Однак більш реальні практичні шанси на Краків мали інші претенденти, і серед них, як мовилося, Генріх IV. З наступної розповіді нашого джерела, в окремих місцях підтвердженої поодинокими свідченнями польських і германських хронік, робиться ясным, що Генріх IV спочатку не зміг утриматися у Кракові, хоча його залога зачинилася у краківському замку (“нѣмци, лучшии свои [Генріха IV. — Ред.] мужи” — зауважив літописець Мстислава). Незабаром по тому на якийсь час ініціатива в боротьбі за Краків, що об’єктивно виливалася у політику об’єднання польських земель і централізації країни, перейшла до Генріха IV. У його далекосяжних планах було навіть прийняття загальнопольської корони від папи, і він розпочав відповідні переговори з курією (История Польши. С. 100).

Та попервах краківський престол дістався-таки Болеславу Земовитовичу, братові Конрада мазовецького. Переконавшись у марності своїх надій стати краківським князем, Конрад вирішив підтримати брата. Те ж саме зробив і Владислав Локетек у згоді зі своїм братом Казимиром (Włodarski. S. 209—210). Ці події сталися влітку 1289 р. (Грушевський. Хронологія. С. 60). Яскраво описана далі в Літописці Мстислава боротьба між військами Болеслава та “Индриха” (Генріха IV) кидає світло на воєнне мистецтво та захисну техніку Європи XIII ст. Те ж саме стосується наступної розповіді про напад Лева Даниловича на Краків.

А в городъ нѣ лзѣ бысть вѣхати ратнымъ, зане бороняху крѣпко из него пороки и самострѣлы (775). Ідеться найперше про каменемети (катапульти), які наприкінці XII — початку XIII ст. почали використовувати на Русі, насамперед Галицько-Волинській. Ці пороки майже повністю виготовлялися з дерева і після використання розбиралися. Оскільки дерево погано зберігається в землі, археологам досі не пощастило знайти рештки хоч би одного каменемета давньоруської доби. У XIII ст. у Галицько-Волинській Русі (так само, як у Польщі, Угорщині та багатьох інших європейських країнах) користувалися самострілами (арбалетами) кількох типів. Підтвердження цього знаходимо у наступній розповіді волинського книжника про облогу Левом Данилови-

чем Кракова: "Пороки и самострелы коловоротными", великими и малыми". Легкі ручні арбалети били далі й точніше від звичайних луків. На Русі XIII ст. їх широко використовували, здається, лише в Галицько-Волинському князівстві. Застосовували також важкі самостріли, що кидали на далеку відстань каміння, великі запалювальні стріли тощо (Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. С. 31–33).

Левъ... самъ иде в помочь Болеславу (776). Найбільш вірогідно датувати цей похід Лева на Краків липнем 1289 р. (Грушевський. Хронологія. С. 60). Історик виходив із того, що руське вторгнення до Сілезії, яке сталося одразу по поході Лева на Краків, тамтешня хроніка визначає 30-м липня того року (МРН. III. Р. 702). Висловлюємо здогад, що Лев Данилович, зовні начебто широко йдучи на поміч Болеславу, продовжував виношувати плани заволодіти, врешті-решт, краківським столом. Однак шансів у нього не було зовсім, та нерозважливий Данилів син, мабуть, не розумів цього. Ось чому лише стандартним компліментом Мстиславового літописця галицькому князеві є слова, що стоять зовсім не на місці й пасували б хіба що посмертному панегірикові: "*Бысть Левъ князь мудрый*". Саме мудрості, терпіння, уміння розраховувати на кілька ходів уперед і не вистачало запальному й імпульсивному Левові, стихією якого була війна, битва.

Пришедшу же ему [Леву. — Ред.] къ Кракову, радъ бысть ему Болеславъ, и Кондратъ и Локотко, яко отцу своему... (776). На відміну від Літописця Володимира Васильковича, що відверто негативно ставився до Лева, складач літопису Мстислава (це могла бути та сама людина, як ішлося вище) вихваляє Лева й прагне створити враження, ніби він був найважливішою фігурою в політичному житті даного регіону Східної Європи. Це важко пояснити, бо Мстиславів літописець мусив віддавати свої симпатії насамперед своєму князеві, котрий дійсно-таки був тоді першим і найсильнішим у родині Романовичів. Можливо, позначилася праця пізнішого редактора Літописця Мстислава, котрий працював уже тоді, коли Мстислав помер (це могло статися незабаром після 1292 р. — Baumgarten. Tabl. XI, 12. Р. 50). Утім, М.С. Грушевський (III, с. 109) слушно зауважив, що не існує джерельних підстав для визначення точного часу кончини Мстислава), а Лев чи принаймні його син Юрій, продовжували жити, й літописцеві доводилося вносити корективи до тексту. Наведене повідомлення, крім того, суперечить попереднім розповідям Літописця Володимира Васильковича, що зображують Конрада мазовецького васалом Мстислава, а не Лева Даниловича. Може видатися дивним, що Конрад, який довгий час ворогував і воював із братом Болеславом, раптом надав йому допомогу в боротьбі за краківський престол. Навряд чи повідомлення про це було помилкою волинського літописця. Б. Влодарський вважає, що брати уклали між собою угоду, згідно з якою Болеслав допоміг Конрадові захопити Сандомирську землю, а останній почав сприяти братові у заволодінні краківським столом (Włodarski. S. 217–218). Конрад не робив більше спроб повернути собі Сандомирщину. Польські хроніки створюють враження, що з того часу він переставав

* Тягива на великих і малих арбалетах натягалася з допомогою спеціального пристрою — ворота, що його літописець назвав коловоротом.

відігравати активну політичну роль. Конрад помер 1294 р., його землі перейшли до брата Болеслава (Włodarski. S. 220).

Пойдоша [Лев. — Ред.] **к Тынцю, и быша негодащю солнцю пойдє крѣнко...** (783). Тинець — невелике місто на Віслі поблизу Кракова. У ньому в XI ст. з'явилося бенедиктинське абатство. Під час археологічних розкопок по Другій світовій війні було відкрито рештки збудованого в останній чверті XI ст. костьола романської архітектури на честь св. Петра. Археологами знайдено чимало предметів матеріальної культури, серед них золотих і срібних прикрас та посуду, а також багато інших витворів мистецтва (Słownik. T. 6. S. 1. S. 234—238). Висловлювалося припущення, що Тинець тоді обороняла сілезька залога (Włodarski. S. 216).

Левъ же... посла рать свою къ Вротъславлю восвати Индриховы землѣ (783). Як мовилося, похід Лева на Вроцлав має точну дату: 30.VII.1289 р. На жаль, ця сілезька кампанія описана в літописі найзагальнішими, клішованими реченнями (*“взємь бесчисленноє множество чєляди...”* (784) і т. ін.). Із польських і германських хронік відомо, що на шляху до Вроцлава військо Лева дійшло до міст Ниси й Гроткова, напало на м. Ратибор, дійсно захопивши велику здобич (MPH. III. P. 702; MGH. T. V. Pars. 1. Hannoverae, 1890. P. 279; див.: Пашуто. С. 301; Włodarski. S. 216).

Тогда же Левъ сха в Чехы на сисмѣ къ королєви (783). “З’їзд Лева з Вацлавом чеським [Вацлавом II. — Ред.], що стався по шлезьким [сілезькому. — Ред.] поході, за тим припадає на серпень 1289 р.” (Грушевський. Хронологія. С. 60). З позицій логіки й послідовності розповіді нашого джерела дійсно так виходить. Зустріч Лева з Вацлавом II відбулася в м. Опаві. І пізніше Лев підтримував приятні стосунки з Чехією, зокрема зустрічався з Вацлавом II у м. Брно 1299 р. (Пашуто. С. 301). Однак ці події вже не відбиті в Галицько-Волинському літописі. Згідно з свідченням празького єпископа Тобіаша, в Опаві Лев зустрівся і з Генріхом IV й уклав із ним якусь угоду (Hlaváček J. Nový zlomek formulare Cdrě Tobiaše z Bechené. S. 560). Б. Владарський висловив припущення, що на цій зустрічі Лев визнав Генріха IV краківським і малопольським князем, за що той погодився на заволодіння Левом давно жаданою ним Люблінською землею (Włodarski. S. 216—217).

Життєписи Лева й Мстислава, так само, як Галицько-Волинський літопис, а саме його остання частина (Літописець Мстислава Даниловича), раптово зупиняються на описі подій 1289—1290 рр. Як образно сказав М.С. Грушевський, далі неначе “кіммерійська пітьма” спадає на історію Галицько-Волинської Русі. Подальше життя Мстислава, Лева та Юрія залишилося ніби невідомим для володимирського літописця (бо літопис Мстислава писався у м. Володимирі-Волинському). Останніми записами Літописця Мстислава Даниловича, а разом і всього Галицько-Волинського літопису, є звістки про смерть дрібних удільних князів Юрія Володимировича й Івана Глібовича:

Преставися пиньський князь Юрій, сынъ Володимєровъ... Преставися степаньський князь Иванъ, сынъ Глѣбовъ (777). Виходячи з точно відомої дати сілезького походу Лева Даниловича (липень 1289 р.), М.С. Грушевський слушно датував ці записи зимою

1289/90 р. (Грушевський. Хронологія. С. 60). З приводу наведеної цитати А.М. Насонов зауважив: “Де ж було написано спільний оригінал Іпатіївського та Хлебниковського списків? Його писали, напевно, у Турово-Пінському князівстві: останні заключні статті Іпатіївського літопису [тобто його останньої частини, літопису Галицько-Волинського. — *Ред.*] належать не до галицько-волинських князів, а до пінсько-туровських, до пінського князя Юрія, брата його Демида, і до степанських князів Івана Глібовича й Володимира Івановича” (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 230—231).

Отже, Літописець Мстислава Даниловича різко уривається на наведеній тільки-но звістці. Тим часом головні герої останніх сторінок нашого джерела продовжували жити й після 1290 р. Доля відпустила їм різний вік. Як мовилося, Мстислав помер незабаром після 1292 р. (в усякому разі, він не згадується в жодному давньоруському чи іноземному джерелі 1290-х рр.); можна гадати, що він не пережив свого брата Лева, бо коли по кончині останнього (бл. 1301 р.) його син Юрій вокняжився у Галицькому князівстві, то невдовзі по тому переніс свою столицю з Галича до Володимира, розбудованого й прикрашеного Володимиром Васильковичем. Звідси виходить, що Мстислава тоді не було серед живих і що він не залишив спадкоємця (Włodarski. S. 227). У Волинському літописі під 1280 чи 1281 р. згадується син Мстислава Данило. Він був тоді вже дорослим, бо ходив серед інших руських князів у похід на Сандомир. Та дальша його доля не ясна. Зрозуміло, що він не пережив Мстислава. Найвідоміший на Заході “король” Лев Данилович помер на початку XIV ст. Починаючи з М.М. Карамзіна, абсолютна більшість істориків вважає датою кончини Лева 1301 р., для чого існують певні джерельні підстави (див.: Грушевський. III. С. 109, 520—521). В.Т. Пашуто наводить у своїй книзі звістку із західноєвропейського географічного трактату 1308 р. “Джерело історії землі Сходу”, де сказано, що Лев є князем величезної країни Рутенії (Пашуто. С. 302). Та не варто беззастережно довіряти цьому повідомленню. Лев народився близько 1228 р. (Baumgarten. Tabl. XI, N 6. P. 47), і 1308 р. йому мало бути вже 80 років, до яких у середньовіччя доживали хіба що одиниці, не те що Лев, котрий вів бурхливе, сповнене війн і походів, узагалі безладне життя. Відомою є точна дата смерті лише одного з героїв останніх сторінок Галицько-Волинського літопису — Юрія Львовича: 24 квітня 1308 р. (Długosz. Ks. 9. S. 64). Можливо, складач згаданого вище географічного трактату переплутав Лева із його сином Юрієм, що залишався серед живих ще у першій третині 1308 р.

Отже, Галицько-Волинський літопис замовкає на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст. Причина цього залишається невідомою. Всі існуючі на сьогодні списки джерела беруть початок від одного-однісінького протографа, тому є підстави вважати, що закінчення його загинуло. Чи сталося це в сум'ятті міжкнязівських чвар, чи під час одного з незліченних набігів татар, чи в середині XIV ст., коли польські й литовські можновладці завойовували Галицьку й Волинську землі, чи згоріли ці сторінки у вогні пожеж, що були буденною річчю в середньовічних містах, — науці все одно. В будь-якому разі немає надії віднайти втрачені аркуші із завершенням Галицько-Волинського літопису (Котляр. Літопис. С. 149). Так само — як і його початок.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Андрияшев* — Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1887.
- Археология Прикарпаття* — Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття. Киев, 1990.
- Барсов*. Очерки — Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885.
- Барсов*. Словарь — Барсов Н. Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865.
- Бережков* — Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. М., 1963.
- Великая хроника* — “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. М., 1987.
- ВИ* — Вопросы истории. Москва.
- Воскр.* — ПСРЛ. Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. М., 2001.
- ГВЛ* — Галицько-Волинський літопис.
- Головко* — Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. Киев, 1988.
- Греков и Якубовский* — Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950.
- Грушевський. II* — Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905.
- Грушевський. III* — Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905.
- Грушевський*. Хронологія — Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Львів, 1901. Т. 41.
- Густинская летопись* — Густинская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843.
- Дашкевич* — Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873.
- Дашкевич. Уния* — Дашкевич Н.П. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Руси с католичеством // Университетские известия (Киев). 1884. № 8.
- Донской* — Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн, 1991.
- Етимолог. словник* — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985.
- ЗНТШ* — Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.
- Зотов* — Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892.
- Зубрицкий* — Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855.
- Иванов* — Иванов М.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV ст. Одесса, 1895.
- Ипат.* — Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.
- Исаевич. Культура* — Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // ВИ. 1973. № 1.
- История Польши* — История Польши. Т. 1. М., 1954.
- Карамзин* — Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1897. Т. 3.
- Каргалов* — Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.
- Карпини* — Плано Карпини И. де. История монголов. СПб., 1911.
- КД* — кандидатська дисертація.
- Київ.* — Київський літопис // Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.
- Котляр* — Котляр М.Ф. Данило Галицкий. К., 1979.
- Котляр. Формирование* — Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. Киев, 1985.
- Крип'якевич* — Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.
- КСИА* — Краткие сообщения Института археологии.
- КСИИМК* — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
- Куза* — Куза А.В. Малые города Древней Руси. М., 1989.

- Лавр.* — ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Л., 1926; Вып. 2. Л., 1927; Вып. 3. Л., 1928.
- Лаврент.* — Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872.
- Лихачев* — Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947.
- Лонгинов* — Лонгинов А.В. Червенские города. Варшава, 1885.
- МИА* — материалы и исследования по археологии.
- Моск.* — ПСРЛ. Т. 25. Московский летописный свод конца XV в. М.; Л., 1949.
- НПЛ* — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950.
- Никон.* — ПСРЛ. Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000.
- Памятники* — Галицко-Волинская летопись. Пер. на русск. язык О.П. Лихачевой // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981.
- Пашуто* — Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950.
- Пашуто. Внешняя политика.* — Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
- Пашуто. Героическая борьба* — Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956.
- Пашуто. Образование* — Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959.
- ПВЛ* — Повесть временных лет. Ч. 1 и 2. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950.
- Погодин.* — Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. СПб., 1848.
- Погодин. Исследования* — Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции по русской истории. М., 1850. Т. 4.
- Полубояринова* — Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.
- Пресняков* — Пресняков А.П. Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1. М., 1939.
- Пресняков. Княжое право* — Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. М., 1993.
- ПСРЛ* — Полное собрание русских летописей.
- Путешествие* — Путешествие в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука. М., 1957.
- Рамм* — Рамм Б.Я. Папство и Русь. М., 1959.
- Раппопорт* — Раппопорт П.А. Новые данные по исторической географии Волыни // КСИА АН СССР. М., 1964. Вып. 99.
- Ратич* — Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957.
- Свідерський* — Свідерський Ю.Ю. Борьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. К., 1983.
- Середонин* — Середонин С.М. Историческая география. СПб., 1916.
- Татищев* — Татищев В.Н. История Российская. М.; Л, т. 1—4. 1962—1964.
- Тизенгаузен I* — Тизенгаузен В.В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб., 1886. Т. 1.
- Тизенгаузен II* — Тизенгаузен В.В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. М., 1941.
- Ужанков* — Ужанков А.Н. "Летописец Даниила Галицкого": редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1. XI—XVI вв. М., 1989.
- Федоров-Давыдов* — Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.
- Феннел* — Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. М., 1989.
- Хмыров* — Хмыров М.Д. Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови. СПб., 1870.
- Черепнин* — Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. М., 1941. № 12.
- Чубатий* — Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНШТ. 1917. Т. 123—124.
- Шараневич* — Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. Львов, 1863.
- Balzer* — Balzer O. Genealogia Piastów, Kraków, 1895.

- Baumgarten* — Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle Roma, 1927.
- Długosz* — Jana Długosza Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 5, 6. Warszawa, 1975; Ks. 7, 8. Warszawa, 1974.
- Dworzaczek* — Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959.
- Fejer* — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G. Fejer. Budae, 1829. T. 2—4.
- Grala* — Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mscisławowicza // *Slavia Orientalis*. R. XXXI. N 3—4. Warszawa, 1982.
- Geisztor. Mazowsze* — Geisztor A. Trzy stolecia najdawniejszego Mazowsza // *Dzieje Mazowsza do 1526 r.* Warszawa, 1994.
- HRM* — *Historia Russiae Monumenta*. Ed. A.I. Turgenew. СПб. T. 1. 1841; T. 2. 1842.
- Labuda* — Labuda G. Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Poznań, 1983.
- Mały słownik* — Mały słownik kultury dawnych słowian. Warszawa, 1972.
- MGH SS* — *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*.
- MPH* — *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów. T. I. 1864; T. II. 1872; T. III. 1878.
- MPW* — *Monumenta Poloniae Vaticana*. Wyd. J. Ptaśnik. Kraków, 1913—1914. T. 1—3.
- Paszkiewicz* — Paszkiewicz H. Z życia politycznego Mazowsza w XIII w. (Rzady Żemowita Konradowicza) // *Księga ku czci Oskara Haleckiego*. Warszawa, 1935.
- Potthast* — *Regesta Pontificum Romanorum*. Ed. A. Potthast. Berolini. V. 1. 1874; V. 2. 1875.
- Semkowicz* — Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do r. 1384). Krakow, 1877.
- Słownik* — Słownik starożytności słowiańskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk.
- Strykowski* — Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi. Warszawa, 1846. T. 1—2.
- Szaraniewicz* — Szaraniewicz I. Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte von der Isidor Szaraniewicz. Lemberg, 1872.
- Theiner* — Theiner A. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia*. Romae, 1860. T. 1.
- Wilkiewicz* — Wilkiewicz-Wawryńczykowa A. Ze studijów nad polityka polska na Rusi na przełomie XII—XIII w. // *Ateneum Wileńskie*. 1937. T. 12.
- Włodarski*. — Włodarski B. Polska i Ruś. 1194—1340. Warszawa, 1966.
- Włodarski. Alians* — Włodarski B. Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII w. // *Studia historyczne ku czcu St. Kutrzeby*. Krakow, 1938. T. II.
- Włodarski. Polityka ruska* — Włodarski B. Polityka ruska Lieszka Białego. Lwów, 1925.
- Włodarski. Rola Konrada* — Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II. T. 19, zes. 2). Lwów, 1936.
- Włodarski. Udział Rusi* — Włodarski B. Udział Rusi halicko-włodzimierskiej w walce książąt na Mazowszu // *Wiek Średnie*. Warszawa, 1962.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. М., 1987.
2. Воинские повести Древней Руси. М., 1949.
3. Галицко-Волынская летопись. Перевод на русский язык О.П. Лихачевой // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981.
4. Густинская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843.
5. *Картины Плана де*. История монголов. СПб., 1911.
6. Киевская летопись // Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.
7. Книга Паломник. Сказание мест святых в Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 г. СПб., 1899.
8. Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.
9. Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872.
10. *Никита Хониат*. История. Т. 2 (1186—1206). СПб., 1892.
11. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950.
12. Повесть временных лет. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Ч. 1—2. М.; Л., 1950.
13. Полное собрание русских летописей.
  - Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Повесть временных лет. Л., 1926; Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927; Вып. 3. Приложения. Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Л., 1928.
  - Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. 2-е изд.: СПб., 1908.
  - Т. 3. Новгородские летописи. СПб., 1841.
  - Т. 5. Псковские и Софийские летописи. СПб., 1851.
  - Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. М., 2001.
  - Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000.
  - Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. СПб., 1863.
  - Т. 25. Московский летописный свод конца XV в. М.; Л., 1949.
14. Путешествие в восточные страны Плана Карпини и Рубрука. М., 1957.
15. *Annales capituli Cracoviensis* // MPH. Т. II.
16. *Annales S. Pantaleonis Coloniensis* // MGH SS. Т. XVII.
17. *Annales Wratislavienses* // MGH SS. Т. XIX.
18. *Anonymus ap. Satham* // Bibliotheca Craeca medii aevi. Paris, 1894. Т. VII.
19. *Bullarum Ordinis Fratrum Praedicatorum. Romae, 1729. V. 1.*
20. *Chronica Alberici monachi Trium Fontium* // MGH SS. Т. XXIII.
21. *Chronicon Marci* // *Scriptores Historiae Hungariae*. Т. 2.
22. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Ed. G. Vencel. Pest, 1864. Т. 4.
23. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac ciivilis*. Ed. G. Fejer. Budae, 1829. Т. 2—4.
24. *Codex diplomaticus Poloniae. Varsoviae, 1858. Т. III.*
25. *Długosza Jana Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Warszawa. Ks. 5, 6, 1975; ks. 7, 8. 1974.
26. *Fontes Rerum Bohemicarum*. Praha, 1874. Т. II, III.
27. *Historica Russiae Monumenta*. Ed. A.I. Turgenev. СПб. Т. 1. 1841; Т. 2. 1842.
28. *Livländische Reimchronik*. Ed. L. Vtyer. Padeborn, 1876.
29. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*.
30. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów. Т. I. 1864; Т. II. 1872; Т. III. 1878.
31. *Monumenta Poloniae Vaticana*. Wyd. J. Ptaśnik. Kraków, 1913—1914. Т. 1—3.
32. *Preussisches Urkundenbuch (Politisches Abteilung)*. 1882.
33. *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Ed. J. Enler. Т. II. Praha, 1882.
34. *Regesta Pontificum Romanorum*. Ed. A. Potthast. Berolini. V. 1. 1874; V. 2. 1875.
35. *Rocznik Traski* // MPH. Т. II.

36. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpetery. Budapestini, 1937—1938. Т. 1—2.
37. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia*. Т. I. Romae, 1860.

ЛІТЕРАТУРА

38. *Али-Заде А.А.* Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан // *Известия АН Аз. ССР*. 1946. № 5, 7.
39. *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1887.
40. *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах в Восточной Европе // *Исторический архив*. Т. 3. М., 1940.
41. *Антонович В.Б.* О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // *Труды XI Археологического съезда*. Т. 1. Киев, 1901.
42. *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944.
43. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья*. Киев, 1990.
44. *Барвінський Б.* Ким свідчився Оттокар // *ЗНТШ*. Т. 47. 1962.
45. *Барсов Н.* Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865.
46. *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885.
47. *Баумгартен Н.А.* Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-Родословного общества в Москве*. М., 1909. Вып. 1(17).
48. *Беляев И.П.* Рассказы из русской истории. Ч. 1. Кн. 4. М., 1877.
49. *Беляев И.Д.* О разных видах русских летописей // *Временник имп. Московского общества истории и древностей российских*. М., 1850. Кн. 5.
50. *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963.
51. *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868.
52. *Блифельд Д.И., Коваленко В.П.* Чернигов // *Археология УССР*. Т. 3. Киев, 1986.
53. *Бунин А.И.* Где находились Ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. // *Известия XI Археологического съезда*. 1899. № 2.
54. *Вьезжев Р.І.* Будівлі “Малого городища” в Городську // *Археологічні пам’ятки УРСР*. Т. XII. Київ, 1962.
55. *Вьезжев Р.И.* Раскопки в Городске в 1955 г. // *КСИА АН УССР*. Вып. 7. Киев, 1957.
56. *Влодарский Б.* Ятвяжская проблема в польско-русских связях X—XIII вв. // *Международные связи России до XVII в.* М., 1981.
57. *Войнар М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. Т. II. V. 2. Fasc. 1—2. Romae, 1954—1955.
58. *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис. Київ, 1958.
59. *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой половины XIII вв. Киев, 1988.
60. *Голубовский П.* История Северной земли до половины XIV в. Киев, 1881.
61. *Гончаров В.К.* Древний Колодяжин // *КСИМК*. Вып. 61. М., 1951.
62. *Гордлевский В.* Государство Сельджукидов Малой Азии. М.; Л., 1941.
63. *Греков Б.Д., Якубовский А.Я.* Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950.
64. *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли. Киев, 1891.
65. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905.
66. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905.
67. *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. Київ, 1993.
68. *Грушевський М.* Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи // *ЗНТШ*. Т. 8. 1895.
69. *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *ЗНТШ*. Т. 41. 1901.
70. *Гуревич Ф.Д.* Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X—XIII вв. // *Средневековая Русь*. М., 1976.
71. *Гуревич Ф.Д.* Древний Новогрудок. Л., 1981.
72. *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // *Труды III Археологического съезда*. Т. 2. Киев, 1878.
73. *Дашкевич Н.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. Киев, 1899.
74. *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873.
75. *Дашкевич Н.П.* Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Руси с католичеством // *Университетские известия*. Киев, 1884. № 8.

76. *Дворницкий Е.Н.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. Киев, 1889.
77. *Демчук А.* Де лежав літописний Всеволож? // ЗНТШ. Т. 222. 1991.
78. *Джанашвили М.* Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 22. Тифлис, 1877.
79. *Довженко В.И.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. Вып. 4. Киев, 1955.
80. *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Реннский ун-т. Ренн, 1991.
81. *Еремин И.П.* Волынская летопись 1289—1290 гг. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. 13. М.; Л., 1957.
82. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985.
83. *Жданов И.* Русский былевой эпос. СПб., 1895.
84. *Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // ЗНТШ. Т. 225.
85. *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любечкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892.
86. *Зубрицкий Д.* История древнего Галицко-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855.
87. *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. М., 1845.
88. *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. Одесса, 1895.
89. *Исаевич Я.Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. 1973. № 1.
90. История Польши. Т. 1. М., 1954.
91. Історія Львова. Київ, 1984.
92. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. Т. 3. СПб., 1897.
93. *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.
94. *Каргер М.К.* Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки Ленингр. гос. ун-та. 1958. № 252. Серия истор. наук. Вып. 29.
95. *Каргер М.К.* Древний Киев. Т. 1. М.; Л., 1958.
96. *Картов С.П.* Итальянские морские республики в Южном Причерноморье в XIII—XV вв. М., 1990.
97. *Кордуба М.* Всеволож і Всеволозька волость // ЗНТШ. Т. 222. 1991.
98. *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. СПб., 1861.
99. *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжиньським орденom // Середньовічна Україна. Вип. 1. Київ, 1994.
100. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.
101. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. Київ, 1993.
102. *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Київ, 1979.
103. *Котляр М.Ф.* Джерела складання і форми феодального землеволодіння в Давній Русі // УІЖ. 1984. № 2.
104. *Котляр М.Ф.* До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. Київ, 1991. № 2.
105. *Котляр М.Ф.* До питання про втечу візантійського імператора в Галич 1204 р. // УІЖ. 1966. № 3.
106. *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. Київ, 1996.
107. *Котляр М.Ф.* Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // УІЖ. 1965. № 1.
108. *Котляр М.Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.). Київ, 1998.
109. *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.
110. *Котляр Н.Ф.* Из исторического комментария к “Слову о полку Игореве” (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. М., 1989.
111. *Котляр Н.Ф.* Кто был Изяслав, враг Даниила Галицкого // Ex Oriente Lux. V. 1. Bruxelles, 1991.
112. *Котляр Н.Ф.* Отражение в “Слове о полку Игореве” государственной структуры Руси эпохи раздробленности // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. М., 1987.

113. *Котляр Н.Ф.* Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. М., 1995.
114. *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. Киев, 1885.
115. *Крип'якевич І.П.* Галицко-Волинське князівство. Київ, 1984.
116. *Крип'якевич І.П.* Деякі літописні назви з Галичини // ЗНТШ. Т. 222. 1991.
117. *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. М., 1948.
118. *Куза А.В.* Малые города Древней Руси. М., 1989.
119. *Купчинський О.А.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицко-Волинських земель XIII — першої половини XIV ст. // ЗНТШ. Т. 231. 1996.
120. *Кучера М.П.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // Матеріали й дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. Київ, 1959.
121. *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947.
122. *Лихачева О.П.* Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI — первая половина XIV вв.). Л., 1987.
123. *Лонгинов А.В.* Родственные связи князей с угорским королевским домом. Вильно, 1893.
124. *Лонгинов А.В.* Червенские города. Варшава, 1885.
125. *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. СПб., 2001.
126. *Максимович М.А.* Письма о князьях Острожских // Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1876.
127. *Миллер Вс.* Взгляд на «Слово о полку Игореве». М., 1977.
128. Нариси історії Львова. Львів, 1956.
129. *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII вв. М., 1969.
130. *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. М., 1940.
131. *Носов Н.Е.* О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV—XVI вв. М., 1970.
132. *Орлов А.С.* Владимир Мономах. М.; Л., 1946.
133. *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР. Т. 31. Кн. 1. М., 1926.
134. *Орлов А.С.* О галицко-волынском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. 5. М.; Л., 1947.
135. *Орлов А.С.* Слово о полку Игореве. М., 1946.
136. Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1972.
137. *Палаузов С.Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае. СПб., 1851.
138. *Пархоменко В.А.* Следы половецкого эпоса в летописи // Проблемы источниковедения. Сб. III. М.; Л., 1940.
139. *Пастернак Я.* Старий Галич. Львів—Краків, 1944.
140. *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
141. *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956.
142. *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974.
143. *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. М., 1959.
144. *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.
145. *Пауткин А.А.* Характеристика личности в летописных княжеских некрологах // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1 (XI—XVI вв.). М., 1989.
146. *Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. 4. М., 1850.
147. *Погодин М.П.* Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. СПб., 1848.
148. *Полонська-Василенко Н.* Княгиня Романова Анна // Визвольний шлях. Лондон. 1954. № 1.
149. *Полубояринова М.Д.* Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.
150. *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1. М., 1939.

151. *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. М., 1993.
152. *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940.
153. *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. № 67. Серия истор. наук. Вып. 7. 1941.
154. *Рамм Б.Я.* Папство и Русь. М., 1959.
155. *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // МИА. № 140. 1967.
156. *Раппопорт П.А.* К вопросу о Плеснеске // Советская археология. 1965. № 4.
157. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА. № 52. 1956.
158. *Раппопорт П.А.* Холм // Советская археология. 1964. Т. 20.
159. *Ратич А.А.* Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии. М., 1965.
160. *Ратич О.О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957.
161. *Ратич О.О.* Древньоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1961.
162. *Ратич О.О.* Літописний Звенигород // Археологія. 1973. № 12.
163. *Ратич О.О.* Стародавній Перемишль // 39-та Наукова конференція Львів. держ. ун-ту... за 1964 р. Тези доп. Сусп.-екон., істор., юрид., пед. науки. Львів, 1965.
164. *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. Стрыйковский и его хроника. М., 1966.
165. *Рожко М.Ф.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь. Культура, традиції. Київ, 1982.
166. *Романов В.К.* Статья 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980. М., 1981.
167. *Рубрук В.* Путешествие в восточные страны. СПб., 1911.
- 167а. *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948.
168. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // МИА. № 11. 1949.
169. *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.
170. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.
171. *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и “Слово о полку Игореве”. М., 1972.
172. *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII вв. Київ, 1983.
173. *Середонин С.М.* Историческая география. СПб., 1916.
174. *Скржинская Е.Ч.* Половцы: Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. М., 1986. Т. 46.
175. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. (XI — первая половина XIV вв.). Л., 1987.
176. Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950 (Литературные памятники).
177. *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.
- 177а. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. II. СПб., 1895.
178. *Ставиский В.И.* К вопросу о Киевской летописи конца 30-х годов XIII в. // Восточная Европа в древности и средневековье (Тезисы докладов). М., 1990.
179. *Татищев В.Н.* История Российская. Т. 1—4. М.; Л., 1962—1964.
180. *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болоховської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976.
181. *Тизенгаузен В.В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб., 1886.
182. *Тизенгаузен В.В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. М., 1941.
183. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. Київ, 1982.
184. *Тимощук Б.А.* Исчезнувшие города Буковины // ВИ. М., 1964. № 5.
185. *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1. Киев, 1911.
186. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956.
187. *Тихомиров М.Н.* Условное феодальное дарение на Руси XII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. М., 1952.

188. *Толочко А.П.* Конституционный проект Романа Мстиславича 1205 г. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995. М., 1997.
189. *Толочко П.П.* Древний Киев. Киев, 1983.
190. *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. Киев, 1980.
191. *Ужанков А.Н.* Жизнеописание Даниила Галицкого // Прометей. Вып. 16. М., 1990.
192. *Ужанков А.Н.* "Летописец Даниила Галицкого": редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1. (XI—XVI вв.). М., 1989.
193. *Успенский Ф.И.* Последние Комнины // Византийский временник. Т. 25. 1928.
194. *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.
195. *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.
196. *Феннел Д.* Кризис средневековой Руси. 1200—1304. М., 1989.
197. *Фирсов Н.Н.* Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи по Ипатьевскому списку // Ученые записки имп. Казанского ун-та. Кн. 1. Отд. 1. Наука. Казань, 1882.
198. *Флоровский А.В.* Чехи и восточные славяне. Т. I. Прага, 1935.
199. *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Киев, 1986.
200. *Хмыров М.Д.* Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови. СПб., 1870.
201. *Цинкаловський А.* Княжий город Володимир. Львів, 1936.
202. *Цинкаловський А.* Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. Т. 154. 1937.
203. *Чачковський Л.* Княжий Белз // ЗНТШ. Т. 154. 1937.
204. *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. № 12. М., 1941.
205. *Черепнин Л.В.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IV—XV вв. // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В.* Пути развития феодализма. М., 1972.
206. *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII в. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. Т. 123—124. 1917.
207. *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1. Рим—Нью-Йорк, 1965.
208. *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863.
209. *Шараневич И.* Стародавний Львов. Львов, 1861.
210. *Шахматов А.А.* Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.; Л., 1938.
211. *Щавелева Н.И.* К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье (тезисы докладов). М., 1978.
212. *Шапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989.
213. *Эмаусский А.В.* Летописные известия о первом нашествии татар на Восточную Европу // Ученые записки Кировского гос. пед. ин-та. Т. 1. Вып. 17. 1958.
214. *Юрасовский А.В.* Грамоты XI — середины XIV вв. в составе русских летописей // История СССР. 1982. № 4.
215. *Abracham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów, 1904.
216. *Baliński M., Lipiński M.* Starożytna Polska. T. 2. Warszawa, 1895.
217. *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895.
218. *Baszkiewicz J.* Powstanie zjednoczonego państwa Polskiego. Warszawa, 1954.
219. *Baumgarten N.* Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1927.
220. *Canale M.G.* Della Crimea del suo commercio e del sui dominatori della origini fino al di nostri, commentari storece. T. 3. Genova, 1885.
221. *Dóbrowski D.* Malżeństwa Daniela Romanowicza // Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski Sredniowiecznej. — Toruń, 1997. S. 48—49.
222. *Dworzaczek W.* Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959.
223. *Font M.* Andras Orosz politikaja es Hadjaratai // Szazadok. 1992. N 1—2.
224. *Geisztor A.* Działania wojenne Litwy w r. 1262 i zdobycze Jazdowa // Studia historyczne S. Herbstowi na 60-lecie wrodzin. Warszawa, 1967.

225. *Geisztor A.* Trzy stolecia najdawniejszego Mazowsza // Dzieje Mazowsza do 1526 r. Warszawa, 1994.
226. *Górski K.* Zakon Krzyżacki a powstanie państwa Pruskiego. Wrocław, 1977.
227. *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mstisławowicza // *Slavia Orientalis*. R. XXXI, N 3–4. Warszawa, 1982.
228. *Hayd V.* Histoire du commerce Levant au Moyen Age. T. 1. Leipzig, 1885.
229. *Hlaváček J.* Novy zlomek formulare Tobiaže z Bechyně // *Československy časopis historické*. R. VI, Praha, 1958.
230. *Kunisz A.* Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemysł, 1981.
231. *Labuda G.* Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Poznań, 1983.
232. *Lowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. T. II. Warszawa, 1932.
233. *Mailath L.* Geschichte der Magyaron. T. 1. Wien, 1828.
234. *Mały* słownik kultury dawnych słowian. Warszawa, 1972.
235. *Nalera J.* Jacwiegowie. Nazwa i lokalizacja. Białostok, 1964.
236. *Paszkiewicz H.* Z życia politycznego Mazowsza w XIII w. (Rządy Ziemowita Konradowicza) // Księga ku czci Oskara Haleckiego. Warszawa, 1935.
237. *Półkowska-Markowska W.* Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego // *Roczniki Historyczne*. T. II. 1926.
238. *Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do r. 1384). Kraków, 1877.
239. *Semkowicz A.* Walka o monarchia 1288–1294 // *Kwartalnik historyczny*. T. VI. Lwów, 1891.
- 239a. *Senga T.* Bela külpolitikaja es IV iinee papanoz intezeti “Tatar – levele” // *Szazadok*, 1987. N 4.
240. *Senga T.* Bela Kiralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak Hadjarataihoz // *Szazadok*. Budapest, 1988. N 1–2.
241. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka s wszustskiej Rusi. T. 1–2. Warszawa, 1846.
242. *Szaraniewicz J.* Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.
243. *Tafel und Thomas.* Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Bd. III. Venezia.
244. *Wilkiewicz-Wawrzyńczyk A.* Ze studijów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // *Ateneum Wileński*. T. 13. 1937.
245. *Włodarski B.* Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII w. Karta z dziejów Konrada II Mazowieckiego // *Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby*. T. II. Kraków, 1938.
246. *Włodarski B.* Polityka ruska Lieszka Białego. Lwów, 1925.
247. *Włodarski B.* Polska i Ruś. 1194–1340. Warszawa, 1966.
248. *Włodarski B.* Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1936.
249. *Włodarski B.* Rywalizacja o ziemię pruskie w połowie XIII w. // *Rocznik Towarzystwa naukowego w Toruniu*, 1958. R. 61.
250. *Włodarski B.* Udział Rusi Halicko-Włodzimierskiej w walce książąt na Mazowszu // *Wiek Średnie*. Warszawa, 1962.
251. *Żaki A.* Z archeologii województwa Rzeszowskiego // *Rocznik Przemyski*. T. 9. Z. 2. 1961.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абага, хан 316
Абрагам В. 280
Авдей, кам'яних справ майстер 122
Авраам, бібл. 163
Агапіт [Оганидъ]*, ігумен Печерського монастиря 148
Агарь, бібл. 163
Агафія, дочка Всеволода Святославича Черного, дружина Юрія Всеволодича 99, 205
Агафія, дочка Святослава Ігоревича, дружина Конрада I Мазовецького 168, 203, 242, 252, 263
Агафія, дружина Філіпа Володимировича 287
Агнеса, дочка Болеслава Кривоустого, дружина Мстислава Ізяславича 160, 165
Адам, бібл. 114
Адріх, див.: Генріх IV Чесний
Айшвно Рушкович, кн. литовський 106
Аким, див.: Іоаким
Актай, половець 105
Алгуй, хан 140–142, 337, 338
Александр, див.: Олександр
Алексей, див.: Олекса
Алексей Оршек, див.: Олекса Оршек
Алі-Заде А.А. 316
Альберік з Труа Фонтен, французький хроніст 161
Альберт, архієпископ 279, 281, 282
Альжбета, див. Ельжбета
Альжбит, див.: Кинта, дочка Бели IV
Альнпех 298
Амартол, див.: Георгій Амартол
Анастасія з роду Чагрів, коханка Ярослава Володимировича 12, 169
Анастасія Олександрівна, дочка Олександра Белзького, дружина Болеслава Мазовецького і Дмитрія, боярина угорського 110, 264
Ангели, візантійська династія 167
Андрій, дворський 87, 89, 104–108, 111, 114, 194, 248, 250, 254–256
Андрій, намісник кременецький 117, 285, 286
Андрій, отрок, син тисяцького галицького 118, 130
Андрій, син Андрія II, королевич угорський 18, 19, 37, 38, 73, 88–90, 92, 94–96, 182, 195, 197, 198, 202, 205, 206, 209, 211–217
Андрій з Криварж, воєвода чеський 276, 277
Андрій II, король угорський 14–18, 35, 40, 41, 73, 77–80, 82, 88, 89, 94, 165, 167, 170, 175–180, 183, 184, 186, 189, 190, 196, 197, 209, 211, 214, 220
Його дочка 79
Андрій Всеволодич, кн. 52, 69, 123
Андрій Путівлець, воєвода 131
Андрій Стирланд (?Вельвен), магістр Тевтонського ордену 112, 113, 271, 272
Андрій Юрійович Боголюбський, кн. 191, 308
Андрій Ярославич, син Ярослава Всеволодича, кн. володимиро-суздальський 22, 24, 285
Андріяшев О.М. 174, 178, 182, 196, 209, 210, 214, 217–221, 226, 250–252, 284, 302–304, 308, 317, 320, 321, 332, 335, 340, 342, 345
Андронік Комнін (Андронік I Комнін, імператор Візантії) 12, 166
Анкад, старійшина ятвязький 118
Анна, дочка Бели IV, дружина Ростислава Михайловича 21, 105, 248, 252
Анна, дочка Мстислава Удатного, дружина Данила Романовича 17, 36, 73, 82, 88, 185, 211, 255
Анна, дружина Романа Мстиславича, матери Данила та Василька Романовичів 6, 15–17, 35, 77, 78, 80–84, 116, 147, 156, 165–171, 179, 180, 186–188
Анна, св. 156
Аннінський С.А. 254
Анонім, угорський хроніст 159, 162
Антіох Сурський цар сирійський, бібл. 130
Антоній, архієпископ новгородський 166
Антонович В.Б. 177
Аньдай, бог литовський 120
Арбузовичі, бояри 212, 213
Арон, тисяцький 83
Арпади, угорська династія 274
Артемій, єпископ галицький 99, 104, 230, 247

* У квадратних дужках подаються варіанти написання за текстом Хлебниковського списку ГВЛ.

- Арциховський А.В. 345
 Асаф, див.: Іоасаф
 Атрак Шараганідзе, див.: Отрок
 Ашик, татарин 123
- Бабенсберги, австрійська династія 294
 Багрій Р.С. 213
 Байдар, воєвода татарський 101
 Баймур, воєвода татарський 124
 Балай, воєвода татарський 105
 Балінський М. 189, 190
 Бальцер О. 237, 242, 263, 264, 337
 Баракчинова, велика ханша 109
 Барвінський Б. 294
 Барсов М.П. 180, 182, 184, 187, 189, 210, 212,
 230, 242, 248, 251, 273, 283, 295–297,
 307–310, 317, 318, 324, 325, 330, 331, 333,
 342, 343
 Баскак 117, 284, 285
 Бастий, хан половецький 86
 Батий, хан монгольський 17, 20–22, 29,
 34, 35, 42–44, 46, 53, 70, 99–102, 105,
 109, 117, 121, 196, 205, 215, 221, 222, 228,
 229, 231–241, 243, 248, 254, 257–262,
 278, 285, 287, 300, 301, 305, 334
 Баумгартен М.О. 160, 165, 167, 169, 171–173,
 181, 184, 192, 193, 202–205, 211, 216, 217,
 236, 237, 242, 252, 255, 263, 264, 269, 287,
 291, 308, 310, 311, 313, 316, 320, 328, 331,
 336, 337, 349, 357, 359
 Беговарс, хан половецький 93, 206
 Бедей, богатир, див.: Субедей
 Бела III, король угорський 167
 Бела IV, король угорський 21–23, 42, 47,
 48, 92–94, 101, 102, 105, 106, 110–112, 114,
 119, 126, 176, 197, 206, 209, 210, 220, 224,
 227, 228, 237, 241, 248, 249, 251, 256, 262,
 263, 267, 268, 274–276, 293, 294, 306,
 309, 334
 Беляєв І.П. 224
 Бенедикт (Бенко), воєвода угорський 79
 Бенедикт [Бор] Лисий, палатин угорський
 79, 82, 175
 Бенеш [Бенеж], воєвода чеський 115, 277
 Бережков М.Г. 161, 162, 210
 Беренський і Каменецький єпископ, див.:
 Веронський єпископ
 Берке, хан 258, 316
 Бернгард Преуссель (Просвел) 294
 Бертольд, єпископ Аквілеї (патріарх Яв-
 лейський), брат Гертруди Меранської
 81, 180
 Бечак, воєвода татарський 101
 Бельський М. 159, 161
 Бикши з Лотви (Дяволтви), кн. литовсь-
 кий 84
 Бичков О.Ф. 286
 Благиня, воєвода угорський 77
- Блажевич Н.В. 193
 Бліфельд Д.І. 236
 Блус Юрьсв, воєвода 137
 Блюй, див.: Боллой
 Богатир, див.: Бурундай, баскак
 Болеслав, син Конрада I, кн. мазовецький
 102, 104, 110, 247, 263–265
 Болеслав II, кн. мазовецький, син Земови-
 та 26, 27, 125, 129, 131, 134–138, 151, 155,
 328–330, 332, 333, 336, 346, 347,
 355–358
 Болеслав III Кривоустий 160, 165
 Болеслав V, син Генріха II Побожного, кн.
 краківський 105, 242, 249
 Болеслав Соромливий, син Лешека Білого
 25, 27, 54, 69, 70, 107, 110, 111, 114–117,
 126, 134, 135, 203, 252, 264, 265, 276, 277,
 290, 309, 316–319, 321, 326, 328, 329, 337
 Болоховські князі 95, 103, 104, 221, 245–
 247
 Боллой, татарин 124
 Боніфаций Монферратський 166
 Боняк, хан половецький 163
 Борза, кн. литовський, брат Тройдена 131,
 322
 Борис, боярин 126, 309
 Борис, кн. межибозький 97, 219
 Борко, боярин 142
 Борут, ятвяг 106
 Босворт К.Е. 322
 Бот, воєвода угорський 84
 Бруно, магістр Добжинського ордену 98,
 224, 226
 Брунон, єпископ Оломоуцький 277
 Будикид, кн. литовський 151, 355
 Буївид [Буйвидъ], кн. литовський 151, 355
 Булевичі, кн. жмудські 84
 Бундура Марко 60
 Бунін А.І. 318, 319
 Бурдикид, кн. литовський
 Бурундай [Бурундай, Богатырь], темник
 24, 50, 52, 53, 99, 101, 122–126, 196, 212,
 234, 235, 243, 299–307, 326, 331, 334
 Бутовит Рускович, кн. литовський 84
- Василевський Т. 165
 Василенко-Полонська Н., див.: Полонсь-
 ка-Василенко Н.
 Василій, єпископ володимирський 85
 Василій, кн. козельський 100
 Василій Глібович, воєвода 108
 Василій (Василь) Молза, дяк 83
 Василій Мстиславич, син Мстислава Удат-
 ного 211
 Василько Белжанін, воєвода 137
 Василько Гаврилович, воєвода 82, 86, 94,
 210

- Василько Романович, син Романа Даниловича, кн. слонімський 136, 137, 331, 332
- Василько Романович, син Романа Мстиславича, кн. волинський 15, 16, 21, 22, 24–26, 35, 43–46, 51–55, 64, 69, 73, 74, 77, 78, 80–82, 84–87, 89–98, 101, 103–109, 111–114, 117, 118, 120, 121, 123, 124, 126–131, 142, 143, 146, 148, 152, 165, 171, 173, 174, 177, 179–182, 187, 188, 190, 194, 196, 199, 202, 204–208, 211, 215, 219, 221, 228, 237, 238, 247, 249–251, 254–256, 261, 262, 264, 266, 269, 270, 272, 273, 278, 295–299, 301, 303, 305–308, 312–315, 317–322, 331, 334, 349, 350
- Василько Ростиславич, кн. теребовльський 338
- Вацлав II, король чеський 156, 347, 358
- Вельфи, німецька династія 161, 176
- Веронський єпископ (Альберт?) 116, 279, 280
- Верхуслава, дочка Всеволода Юрієвича, дружина Ростислава Рюриковича 342
- Вісезжев Р.І. 295
- Вижеік [Вижеикъ], див.: Вижеїв
- Вижеїв [Вижеіовъ] Рускович, кн. жмудський 84
- Викінт [Выкынтъ, Выконотъ], кн. жмудський 84, 112
- Викінт, кн. жмудський, дядя Миндовга 112, 113, 268, 269, 271, 272
- Виликаїл, кн. литовський 84
- Вилькевич-Вавриньчикова А. 160, 172–174, 180, 183, 185, 198
- Витомир, син Волпта, воєвода угорський 77
- Вишата, воєвода 249
- Вишимут Булевич, кн. жмудський 84
Його дружина 84
- Вишлі, син Вижеїва, кн. жмудський 84
- Вишта (?Вишата), воєвода 137
- Вільгельм, єпископ каменецький з Помор'я 116, 280
- Вінібут Рускович, кн. жмудський 84
- Воїстов, див.: Войшелк
- Владислав, боярин 92, 95, 205, 212
- Владислав, брат Пшемисла II Оттокара 274
- Владислав II (Ласло IV), король угорський 334
- Владислав III, кн. богемський 173
- Владислав IV Локетек [Локотко], кн. куявський, син Казимира I Справедливого 70, 114–116, 135, 151, 329, 330, 355
- Владислав Вітович, боярин 83
- Владислав Ломоносій, воєвода 131, 265
- Владислав Одонович Старий, кн. великопольський 90, 202
- Владислав Опольський 276, 277
- Владислав Юр'євич [Гюрьгєвичъ], боярин 94, 104, 108, 209, 247, 256
- Влодарський Б. 48, 171, 173, 182–184, 186, 190, 211, 216, 220–224, 226–228, 242, 249, 251, 252, 256, 262–264, 267–269, 274–278, 280, 281, 283, 290, 293–295, 301, 303, 307, 309, 318, 322, 328–337, 341, 345–347, 353, 355–359
- Воїнець, мешканець Любліна 138
- Войнар М. 282
- Войшелк, кн. литовський, син Миндовга 54, 117, 120, 123, 127–130, 270, 273, 290, 301, 302, 310–313, 315–317, 319, 320, 340
- Володимир (Володимирко) Володаревич, кн. 10, 11, 159, 215
- Володимир Всеволодич Мономах 12, 13, 34, 64, 77, 87, 160, 163, 164, 273, 288
- Володимир Глібович, кн. рязанський 248
- Володимир Іванович, кн. пінський 90, 91, 96, 359
- Володимир Ігоревич, син Ігоря Святославича 16, 77–79, 170–172, 175, 178, 218, 287–289
- Володимир Інгварович 92
- Володимир Мстиславич, кн. берестейський 13
- Володимир Мстиславич, син Мстислава Ростиславича 324
- Володимир Ольгердович, кн. київський 327
- Володимир Ростиславич, кн. пінський 78, 173, 203, 308
- Володимир Рюрикович, син Рюрика Ростиславича, кн. київський 90, 95, 97, 98, 169, 172, 182, 192–194, 201, 202, 210, 211, 214, 217–219, 221, 229, 243, 286, 288
- Володимир Святополчич, кн. турівський 172
- Володимир Святославич Святий Великий 39, 92, 114, 164, 169, 173, 199, 276, 317, 323, 327, 351
- Володимир Ярославич, кн. перемишльський, галицький 12–14, 159, 169, 171
- Володимир-Іван Василькович, син Василька Романовича, кн. володимирський 26–28, 51–59, 69, 70, 123, 126, 128–150, 152–154, 265, 312, 317, 318, 320–354
- Володислав III Лясконогий (Тонконогий), син Мешка III Старого, кн. познанський та гнєзненський 114, 203, 204
- Володислав Кормильчич, боярин галицький 17, 45, 77, 79–82, 171, 177–181, 183, 184, 194, 198, 244
- Володрис [Волѣдрис], боярин 74, 93
- Волпт, воєвода угорський 77
- Вонибуд, див.: Вінібут Рускович, кн. жмудський
- Воротислав, боярин 80

- Воротислав [*Въротиславъ*] Петрович, посол 90, 202
 Воротиславський, кн. 90, 131
 Ворт Д. 63
 Ворш [*Вържъ*], воєвода польський 107, 129, 253
 Всеволод, небіж Данила 105, 106, 250
 Всеволод Володимирович, онук Ігоря Святославича 79
 Всеволод Володимирович, син Володимира Святославича 338
 Всеволод Всеволодич, син Всеволода Мстиславича, кн. червенський 78, 80, 181, 245
 Всеволод Городенський 273
 Всеволод Мстиславич, кн. белзький 13, 165, 172
 Всеволод Мстиславич, кн. псковський, смоленський, київський 37, 85, 193, 287
 Всеволод Олександрович, воєвода 108
 Всеволод Олександрович, кн. белзький 81
 Всеволод Ольгович, кн. київський 11
 Всеволод Святославич Чермний, вел. кн. київський 81, 178, 181, 192, 202, 205
 Всеволод Юрійович, син Юрія Всеволодича 99, 100, 232, 233
 Всеволод-Дмитрій Юрійович Велике Гніздо, кн. володимиро-суздальський 14, 164, 170, 205, 232, 342
 Всеслав Василькович, кн. вітебський 192
 В'ячеслав Володимирович, кн. київський 308
 В'ячеслав Лисий, посол польський 78, 170
 В'ячеслав Товстий Великий, боярин володимирський 35, 80, 81, 89, 178, 179
- Гаврило Душилович, воєвода 82
 Гаврило Іворович, воєвода 83, 89
 Гарих, єпископ порунський (торунський), посол 112
 Геца II, король угорський 11
 Гейштор О. 226, 307
 Генріх, брат Фрідріха II Бабенсберга 274
 Генріх, єпископ хелминський 271
 Генріх I Бородатий, кн. сілезький та краківський 203, 221, 237
 Генріх II Набожний (Побожний), син Генріха I Бородатого, кн. сілезький та краківський 237, 238, 242
 Генріх [*Адріхъ, Индріхъ*] IV Чесний, князь вротиславський (вrocławський) 151, 155, 346, 347, 353, 356, 358
 Генріх VII, імператор Германії 274
 Генріх Лев 161
 Генсьорський А.І. 30, 60, 231
 Георгій, мученик 147, 153
 Георгій Амартол 29, 40
 Георгій Всеволодич, див.: Юрій Всеволодич
- Георгій Ярославич, див.: Юрій-Георгій Ярославич
 Герборт, володар замка Фулштейн 115, 277
 Герман, маркграф баденський 268, 274
 Герман, патріарх Нікеї 201
 Герман фон Зальц, магістр Тевтонського ордену 225
 Гертруда, дочка Андрія II (у чернецтві Ельжбета-Єлизавета) 176
 Гертруда, племінниця Фрідріха II Бабенсберга, вдова Германа, маркграфа баденського, дружина Романа Даниловича 23, 114, 119, 268, 274, 275, 289, 293, 294
 Гертруда Меранська, дружина Андрія II 81, 165, 180
 Герцик, див.: Фрідріх II Войовничий Бабенсберг
 Гліб, гадано, кн. волковийський, степанський або смоленський, тесть Романа Даниловича 117, 123, 291, 301, 355
 Гліб, кн. смоленський 131, 132, 323
 Гліб Васильович, воєвода 83
 Гліб Всеславич, кн. мінський 324
 Гліб Зеремсевич, боярин 37, 82, 83, 89, 90, 95–97, 200, 214, 215
 Гліб Мстиславич, кн. чернігівський 217
 Гліб Поткович, боярин 81
 Гліб Святославич, кн. білгородський та чернігівський 236
 Гліб Судилович, боярин 83
 Гнатенко ЛА. 61, 63
 Гогенштауфени, німецька династія 161, 176
 Головка О.Б. 160, 161, 180, 225
 Голубовський П. 214
 Гончаров В.К. 240
 Гордлевський В. 162
 Гориславич, див.: Олег Святославич
 Граля І. 165, 167–169
 Греков Б.Д. 20, 259, 316, 326, 334
 Гремислава Інгварівна, дочка Інгвара Ярославича 45, 78, 107, 168, 173, 175, 203, 252
 Греченко-Журавська В.М. 61, 63, 64, 66–68
 Григорій, ігумен монастиря гори св. Данила 278, 279
 Григорій, ігумен полонинський 127, 130, 310, 319
 Григорій, священик люблінського собору 129
 Григорій IX, папа 225
 Григорій Васильович, боярин, дворський 21, 43, 44, 97, 99, 103, 114, 215, 219, 230, 243, 245
 Гріфіна, дочка Ростислава Михайловича, дружина Лешека Чорного 337
 Груневег 298

- Грушевський М.С. 10, 12–14, 25–28, 32, 36, 39, 40, 43, 49–51, 53, 55, 56, 58, 165, 170–182, 184–191, 194, 196–199, 201, 203, 204, 206–208, 211–214, 216, 217, 223–226, 228–230, 237, 239, 240, 243, 247, 249–252, 257, 258, 261–265, 267, 268, 270, 271, 273–276, 279–281, 283–286, 288–291, 293–297, 299–305, 307–317, 319–323, 325–327, 329–331, 333, 335–345, 347–349, 351–354, 356–359
- Гумецька Л.Л. 73
- Гунтер, єпископ плоцький 226
- Гуревич Ф.Д. 270, 317, 355
- Гуюк, хан татарський 101, 260
- Давид, бібл. 149
- Давид, цар Грузії 163
- Давид Вишатич, боярин 94, 210
Його теща, див.: Незділова
- Давид Ігоревич, внук Ярослава Мудрого 273, 338, 343
- Давид Ростиславич, кн. смоленський 192, 351
- Данило, св. 130, 150
- Данило [На]Жирович, воєвода Володимира Рюриковича 98
- Данило Мстиславич, син Мстислава Даниловича 135, 329, 359
- Данило Романович, син Романа Мстиславича 6, 15–25, 27–30, 32–54, 56, 59, 70, 72, 73, 77, 79–124, 126–128, 140, 145, 150, 151, 154, 160, 163, 165–167, 169–171, 174–191, 193–200, 202–232, 237–245, 247–273, 275–293, 295–307, 310, 311, 313–320, 323, 328–331, 333, 334, 337, 339, 340, 347, 350, 352, 357
Його брат, див.: Василько Романович
- Данило Столпник, св. 149
- Даниловичі 25, 27
- Даниш, див.: Діонісій
- Дашкевич М.П. 46, 180, 201, 212, 216, 219, 220, 224–226, 228, 229, 245, 252, 257, 265, 284, 294–296, 302, 309, 310, 318, 333
- Дворжачек В. 274, 291
- Дворницький Е.Н. 304
- Демид (? - Ростиславич), кн. пінський 126, 308, 309, 359
- Демид Володимирович, кн. пінський 152
- Демчук А. 338
- Дем'ян, тисяцький 35, 38–40, 73, 80, 82, 85, 87, 90, 92–95, 185, 190, 194, 200, 205, 208
- Денеш, коноший 210
- Денісій Павлович, боярин 120
- Держикрай [Дръжикрай] Володиславич, боярин 86, 193
- Держислав [Дръжиславъ] Абрамович, боярин польський 85, 190
- Деверікз, бог литовський 113, 120
- Джанашвілі М. 164
- Джебе 192
- Джучі 254
- Джучіди 316
- Димник М. 218
- Діонісій [Данишъ, Діанишъ, Дьянишъ] Павлович, воєвода 96, 210, 213, 214, 216, 241
- Длугош Ян 10, 13, 14, 159, 160–162, 166, 185, 198, 203, 225, 242, 249, 263, 265, 276–282, 301, 302, 305–307, 316, 318–320, 329–332, 336, 337, 359
- Дмитрієв Л.А. 249
- Дмитрій (Дмитро), посадник київський 42, 70, 100–102, 232
- Дмитрій, св. 83, 109
- Дмитрій Донський, кн. 314
- Дмитрій Єйкович, боярин 109, 258
- Дмитро, воєвода угорський 84, 110
- Дмитро, тисяцький 83
- Дмитро Юрієвич, син Юрія (? - Ростиславича), кн. 309
- Добриня, галичанин 84
- Добриня Нікітич 169
- Доброгост, мешканець червенський 79
- Доброслав Судьч, боярин галицький 21, 43, 44, 96, 97, 102, 215, 216, 219, 243–245
- Довженок В.І. 220
- Довмонт-Тимофей [Домонтъ, Довъмонтъ], кн. нальшанський, кн. псковський 127, 310, 311, 315
Його дружина 127, 311
- Довспрунук, кн. литовський 84
- Довьят(л), кн. литовський 84
- Доман, мешканець путивльський 105
- Домбровський Д. 269
- Донской Д. 248
- Дубравка, дружина Василька Романовича, дочка Юрія Всеволодича 204, 316
- Дунай, воєвода 136, 137, 145
- Дьянишъ, див.: Діонісій
- Едивід (Єдивид), кн. литовський 112, 114, 268–270, 276
- Едивіл Булевич, кн. литовський 84
- Ельжбета св. (Альжбета, Кінека), сестра Філіпа Швабського, дружина Людовіка IV Тюрінзького 79, 176
- Емауський О.В. 191
- Енгельс Ф. 208
- Ердень, підручний Тевтивіла 312
- Ердивил, кн. жмудський 84
- Євсей Памфіл, св. 114
- Євстафій (Остафій) Костянтинович, син Костянтина Рязанського 125, 128, 248
- Євстигней [Євсегеній, Євсегній, Євсигній], єпископ володимирський 142, 143, 148, 341

- Єдивид, див.: Евдивід
 Єлена Ростиславна, мати Конрада Мазовецького, дочка Ростислава Рюриковича 203
 Єрѡмін І.П. 30
 Єшимут, посол ординський 133
- Жалошь, посол, єпископ 111
 Жданов І. 163
 Желіслав (Жиліслав) 126, 131, 136, 137, 321
 Жемайтські князі, див. Жмудські князі
 Живинбуд, кн. литовський 84
 Жиліслав, див.: Желіслав
 Житецький П.І. 62
 Жирослав, боярин галицький 45, 84, 88, 89, 194, 195, 214, 288
 Жирослав, восвода 108, 256
 Жмудські (Жемайтські) князі 84
 Жуковська Л.П. 61–66
- Запаско Я. 351
 Заячий [заісчий] Бог, бог литовський 113
 Збислав, див.: Сбислав Станіславич
 Земовит, син Конрада I, кн. мазовецький 110, 111, 116, 117, 118, 125, 242, 263–266, 282, 283, 290, 291, 301, 302, 307, 318, 328
 Земомисл [Земомышль], Семомисл, кн. куявський, син Казимира Справедливого 135, 329
 Зернко, воїн 80
 Зизаній Лаврентій 61
 Зиморович 298
 Зотов Р.В. 287, 311, 312
 Зубрицький Д. 54, 209, 211–214, 216, 217, 219–221, 223–225, 227–230, 247, 252, 254, 261, 263, 266, 268, 274, 277, 283, 285, 287, 289, 295, 297, 301, 305, 309, 310, 333, 354
- Іаков, апостол 147
 Іаков стольник, див.: Яков
 Іван, єпископ холмський 85, 124, 191, 263
 Іван III 314
 Іван Глібович, кн. степанський 58, 152, 358, 359
 Іван Дмитрієвич, боярин 86, 89
 Іван Лєкин, боярин угорський 84
 Іван Михалкович, сидельничий, восвода 74, 93
 Іван Мстиславич, син Мстислава Німого 37, 89, 198, 199
 Іван Ростиславич Берладник 11, 331
 Іван (Іванко) Станіславич, боярин 81
 Іванов П.А. 174, 183, 189, 295, 320, 335, 341
 Івор Молибожич, боярин 103
 Ігор Рюрикович, кн. київський 354
 Ігор Святославич 16, 159, 171, 218, 221
 Ігоревичі 16, 17, 77, 79, 159, 168, 170, 171, 176, 177, 195, 214
 Ізєболк, гонець 126
- Ізмаїл, бібл. 163
 Ізяслав, кн. вислоцький 117
 Ізяслав Володимирович, син Володимира Ігоревича, кн. теребовльський, новгород-сіверський 6, 79, 80, 88, 89, 96–98, 117, 175, 178, 195, 204, 211, 213, 214, 217–219, 221, 227, 285–290
 Ізяслав Давидович, кн. чернігівський, київський 12
 Ізяслав Мстиславич, кн. смоленський, син Мстислава Романовича 218, 286, 287, 289
 Ізяслав Мстиславич, онук Ігоря Святославича 97
 Ізяслав Мстиславич, син Мстислава-Гаральда Володимировича 9, 11, 172, 201, 323
 Ізяслав Ярославич, кн. київський 308, 323
 Ізяслава, прийомна дочка Володимира Васильковича 142
 Іларіон, митрополит київський 57, 351
 Ілля Щєпанович (Степанович), боярин галицький 79, 175
 Ільхани 316
 Інгвар Ярославич, син Ярослава Ізяславича, кн. луцький, київський 78, 80, 81, 160, 168, 172, 173, 175, 177, 203
 Його дочка, див.: Гремислава
 Індіріх Воротиславський, див.: Генріх IV Чесний
 Індіріхович, див.: Генріх II Набожний
 Інокентій III, папа 17, 176, 183, 184
 Інокентій IV [Ніксентій, Нєксентій], папа 23, 48, 49, 116, 119, 260, 262, 267, 268, 271, 272, 278–282, 294
 Іоаким (Аким), бібл.
 Іоанн, єпископ холмський 52
 Іоанн, митрополит київський (бл. 1089) 201
 Іоанн Златоуст, св., патріарх 116, 121, 222, 307
 Іоанн Малала, візантійський хроніст 29
 Іоанн Предтеча (Хреститель), св. 121, 122, 149
 Іоасаф (Асаф), єпископ угровський, володимирський, митрополит 85, 191, 262
 Іраклій Данилович, син Данила Романовича 82, 167
 Ірина, дочка Ісаака II 167
 Ірод Великий, цар іудейський, бібл. 130
 Ісаак II Ангел, імператор Візантії 167
 Ісаєвич Я.Д. 60
 Ісаїно, див.: Ісайа
 Ісайа [Ісаїно], бібл. 133
- Йосиф, митрополит київський 262
 Йосиф (Іосиф) Флавій, римський історик 40

- Кадан, див.: Кайдан
Кадлубек, польський хроніст 12, 14, 159–161
Казимир, кн. куявський, син Конрада I Мазовецького 263, 264, 291, 301, 302, 355
Казимир II Справедливий, король польський 14, 114, 160, 237, 329
Його дочка, мати Михайла Всеволодича 237
Казимир III 192, 327
Його дочка, дружина Всеволода Святославича Чермного 192
Каїн, бібл. 88
Кайдан [*Каданъ*], темник 101
Кайхосрой, син Килич-Арслана II 162
Каматероси, візантійський аристократичний рід 167
Каменцева Є.І. 354
Карамзін М.М. 207, 224, 359
Каргалов В.В. 192, 232, 235, 240, 259
Каргер М.К. 238–241, 304, 317, 324
Карпіні, Джіованні Плато 258–261, 265, 278, 285
Карпов С.П. 350
Карський Ю.Ф. 64, 287
Кафілат, воєвода польський 135
Килич-Арслан II, сельджуцький султан 162
Кинька, див.: Ельжбета
Кинта [*Киника, Кинька, Кинька*], дочка Бели IV 114, 276
Кинтибут Рускович, кн. литовський 84
Кинька, див.: Кинта
Кир Михайлович, кн. пронський 99
Кирило [*Курилъ*], печатник, а пізніше митрополит київський 103–105, 110, 201, 246, 247, 262, 263
Кирило II, митрополит галицький 22, 90
Китеній Рускович, кн. литовський 84
Климент (Клим) Христинич, воїн 83
Клим'ята, боярин 94, 210
Княгиня:
дочка Миндовга, див.: Шварна Даниловича дружина
дружина Довмонта, сестра Миндовга 127
дружина Миндовга 127
дружина Романа Мстиславича, дочка Рюрика Ростиславича 13
сестра Данила Романовича, дружина Михайла Всеволодича 100, 104
сестра Ростислава Михайловича, дочка Михайла Всеволодича 104
сестра Тевтивіла, дружина Данила Романовича 123
Кобринські, князівський рід 342
Коваленко В.П. 236
Кодвижад Тюдияминович (Тюдіянінович), воєвода литовський 126
Козей, темник 135
Козма, див. Кузьма
Колесов В.В. 68
Коломан [*Каломанъ*], син Андрія II 14, 17, 82–85, 102, 183, 184, 189, 190, 198, 241
Комат, ятвязький посол 116, 119
Кондрат, див.: Конрад
Конрад I Мазовецький [*Кондрат*], син Казимира II, брат Лешека Білого 39, 78, 84, 90–92, 98, 101, 107, 108, 110, 161, 168, 172, 190, 202–204, 214, 221–227, 230, 237, 242, 252–254, 261–265, 278, 289
Конрад II, син Земовита I, кн. черський, мазовецький 27, 56, 58, 70, 134–137, 140, 142, 145, 151, 155, 307, 322, 328–332, 334, 336, 337, 340, 344–347, 353, 355–358
Його дочка та дружина 135
Константин II Великий, імператор римський 147
Константин Багрянородний, імператор Візантії 5
Констанція, дочка Бели IV, дружина Льва Даниловича 22, 110, 262, 263, 298
Констанція, сестра Фрідріха II Бабенсберга, маркграфиня мейсенська 274
Кончак, темник 135, 171
Кончак, хан половецький 44, 77, 163, 164, 251
Коралов Ф.В. 222
Кордуба М. 307, 339
Корковичі 119
Кормилиця Василька Романовича 78
Кормильчич, див.: Володислав Кормильчич
Кормильчичі, боярський рід 16
Королева:
дружина Лешека Білого, див.: Гремислава
дружина Коломана II, див.: Саломея
Королевич, див.: Андрій, син Андрія II
Корочюн, воєвода угорський 77
Коснятин (Костянтин), боярин 119, 292
Костомаров М.І. 303
Костянтин [*Къснѣтинъ*], боярин 73, 93
Костянтин Іванович Острозький, кн. 309
Костянтин [*Коснѣтинъ*] Положишил, данник 119
Костянтин Рязанський, син Володимира Глібовича 104, 124, 248
Котлубуга, посол ординський 133
Котляр М.Ф. 6, 10, 15, 24, 27, 29, 45, 160, 163, 166, 169–171, 174, 175, 180–182, 184, 185, 199, 200, 202, 204, 205, 207, 208, 211–216, 220, 224, 225, 227, 230, 240, 244–246, 248, 258, 281, 285, 295, 298–300, 303, 307, 308, 314, 319, 324, 325, 327,

- 328, 331, 332, 334, 335, 338–340, 344, 348, 350, 354, 357, 359
- Котян Сутоєвич, хан половецький 77, 87, 88, 90, 93, 96, 189, 194, 202, 206, 254, 265
- Коюк, див.: Гуюк
- Крижановський Г. 62
- Кримський А.Ю. 62
- Крип'якевич І.П. 9, 47, 159, 160, 162, 182, 207, 223, 261, 267, 290, 298, 315, 329
- Кристіан, єпископ 226
- Кромер М. 159, 161, 298
- Кубатан, темник 135
- Кудряшов К.В. 164
- Куза А.В. 270, 273, 295, 324
- Кузьма, єпископ володимирський 85
- Кузьма (Козма), єпископ галицький 12
- Куічій, татарин 124
- Купчинський О.А. 31
- Куремса, темник 23, 24, 50, 109, 117, 120, 121, 123, 258, 281, 285, 290, 292, 295, 297–300, 317, 334
- Курило, див. Кирило II, печатник і митрополит
- Куриль, див.: Кирило
- Кучера М.П. 212
- Куюк, див.: Гуюк
- Лавр, св. 108
- Лаврентій, син тисяцького 130
- Лазар Домажирич, боярин 84, 103, 111, 189, 266
- Ларін Б.А. 62
- Лев, боярин 94
- Лев Данилович, син Данила Романовича 22, 24, 25, 27, 28, 47, 50, 52, 55, 57, 58, 70, 82, 103, 105, 107, 108, 110, 113–118, 120, 121, 123, 124, 126, 130–133, 135, 137–142, 146, 151, 154–156, 167, 250, 255, 256, 262, 263, 276, 277, 282, 283, 290–292, 295, 298, 299, 303, 305–307, 315, 317, 319–330, 333, 335, 338–340, 343, 347, 348, 352, 353, 356–359
- Леон II, цар Малої Вірменії 162
- Лесій, кн. литовський, брат Тройдена 131, 322
- Лестііч, посол 82, 183
- Лєстькова, див.: Гремислава
- Лєстькович, див.: Болеслав V Соромливий
- Лєшек Білий, кн. краківський 15, 16, 17, 18, 36, 78, 80–85, 90, 160, 161, 165, 168, 170–175, 178–186, 189, 190, 194, 197, 201–203, 244, 245, 252, 316, 321, 349
- Лєшек Чорний, кн. кувявський, син Казимира Справедливого 27, 135, 138, 140, 145, 151, 329, 330, 333–337, 346, 347, 356
- Ликєік з Лотви (Дяволтви), кн. литовський 84
- Липинський Т. 189, 190
- Литовські князі 84, 187, 188
- Лихачов Д.С. 5, 62, 213
- Лихачова О.П. 30, 181, 186, 209, 224, 284, 290, 292
- Локотко, див.: Владислав IV Локетек
- Ловмяньський Г. 291
- Лонгінов А.В. 165, 309
- Лонкогвєні, кн. литовський 106
- Лонокрабович, див.: Людовик IV
- Лотохарот, воєвода угорський 79
- Лука Іванкович, воєвода 124
- Любов, мешканець червенський 79
- Людовик IV [Лонокрабовичь], ландграф Тюрінгії 79, 176
- Людовик IX, король Франції 261
- Лябуда Х. 249
- Майлат Й. 167
- Майнгард Горицький, граф 274
- Максимович М.О. 309
- Малала, див.: Іоанн Малала
- Мамшей, темник 133
- Маноман, темник 105
- Мануїл I Комнін, імператор Візантії 12, 166
- Мануїл II, патріарх 263
- Маргарита, вдова Генріха VII, сестра Фрідріха II Бабенберга 274
- Маргарита Бабенберг, дочка Фрідріха II Бабенберга, дружина Оттокара 23
- Маргарита Угорська, дочка Бєли III 167
- Марія, дочка Романа Даниловича і Гертруди 119, 294
- Марія, Олена-Марія, дочка Мстислава Мстиславича Удатного, дружина Андрія, королевича угорського й галицького 18, 73, 195
- Марія Каматерос 167, 168
- Марко, єпископ володимирський 141
- Марколт, купець німецький 130
- Мартиниш, угорський воєвода 89
- Марцел [Мариоцьль], воєвода угорський 79, 80
- Матвій (Мацей), воєвода серадзький 140
- Матей, зять Любова, мешканець галицький 78
- Мауці [Могучей], темник 22, 46, 109, 256
- Медеїн (Мейдейн), бог литовський 113
- Мелей, див.: Мілей
- Мельничук А.С. 65, 67, 68
- Мемнон, єпископ перемишльський 146, 147, 347, 348
- Мєнге-Тимур [Монже-Темюр, Мєньгу-Тимєрь], хан 27, 131, 322, 326, 334, 337
- Мєнгу, див.: Мєнгу-хан
- Мєнгу-Тимєрь, див.: Мєнге-Тимур
- Мєнгу-хан (Мєнгке) [Мєньгукан], хан монгольський 42, 100, 101, 236, 295
- Мєньгукан, див.: Мєнгу-хан

- Мешко III Старий 114, 160, 203
 Микифор, див.: Никифор
 Миколай, єпископ ризький 271, 272
 Миколай, св. 72, 89, 98, 117, 121
 Микула, соцький 41, 94, 208
 Миндовг [*Мидогъ*], кн. литовський 24, 53, 54, 69, 84, 98, 107, 112–114, 117, 120, 121, 125–128, 188, 214, 227, 254, 268–273, 282, 289, 290, 296, 297, 301, 307, 309–312, 315, 317, 319, 323, 355
 Минтель, кн. ятвязький 131
 Мирослав, боярин 83
 Мирослав, дядько, боярин володимирський 35, 78, 80–83, 90–92, 94, 95, 97, 169, 171, 179, 204, 205, 211, 219
 Митрофан, єпископ володимирський 99, 100
 Митуса, співець 104, 163, 248, 267
 Михаїл, бібл. 92, 94, 109, 130, 206
 Михаїл VIII Палеолог, імператор Візантії 350
 Михайло, воєвода 123, 302
 Михайло, кн. пінський 106
 Михайло Всеволодич, вел. кн. чернігівський 37, 41, 42, 44, 85, 90, 94, 97, 98, 100–103, 105, 109, 169, 192, 201, 202, 204, 210, 211, 217–221, 223–225, 227–229, 236–238, 243, 248, 249, 259, 260, 286, 288, 289, 311
 Його онука 101
 Михалко Глібович, воєвода 83
 Михалко Скула, воєвода 83
 Михайло Юрійович, син Юрія Львовича 140, 336
 Міка Брадатий, воєвода угорський 79, 80
 Мілей (Мелей), баскак, воєвода 117, 284, 285
 Міллер Вс. 163
 Міна, св. 148, 349
 Мог [*Мокый, Мокіанъ, Мокій*] Великий Сліпокий, палатин угорський 77, 79, 170
 Могучей, див.: Мауці
 Моиси, див.: Мойсей
 Мойсей [*Моиси*], боярин 65, 96
 Мокій, див.: Мог
 Молибоговичі, бояри 74, 93, 97, 207, 219
 Мономах, див.: Володимир Всеволодич
 Мономах
 Мономашичі 11, 12
 Мончюк, боярин володимирський 78
 Москаленко А.А. 62
 Мстислав, боярин 108
 Мстислав Великий, див.: Мстислав Володимирович
 Мстислав Володимирович, Мстислав Великий, син Володимира Всеволодича
 Мономаха 9, 165
 Мстислав Глібович, кн. чернігівський 97, 100, 217, 236
 Мстислав Данилович, син Данила Романовича 25, 28, 51, 55, 57, 58, 69–72, 82, 131–135, 137, 139–146, 150–156, 165, 167, 315, 321, 323–327, 329, 338–341, 343, 345, 352–359
 Мстислав Ізяславич, син Ізяслава Мстиславича 9, 12, 13, 160
 Мстислав Мстиславич, син Мстислава Удатного 211
 Мстислав Мстиславич Удатний (Вдачливий), син Мстислава Ростиславича Хороброго 17, 18, 33, 36–38, 72, 73, 79, 81–90, 184–186, 188–190, 192, 194–198, 200, 201, 211, 216, 217, 255, 288, 334
 Його дружина, дочка Котяна 189
 Його діти 94, 211
 Мстислав Ростиславич Хоробрий, син Ростислава Мстиславича 184, 192, 351
 Мстислав Святославич, син Святослава Всеволодича, вел. кн. чернігівський 86, 192
 Мстислав Юрійович, син Юрія Всеволодича 232, 233
 Мстислав Ярославич Німий, кн. пересопницький, луцький і чорторійський 37, 78, 80–82, 87, 89, 172, 173, 175, 179, 181, 198, 199, 237
 Мстислав-Борис Романович Старий, син Романа Ростиславича, вел. кн. київський 37, 72, 86, 189, 192, 193, 237, 289
 Мстиславлі діти 95
 Мудейко, кн. ятвязький 131
 Мьстибог, боярин володимирський 77
 Мьстіуй, посол 91
 Надеждін 187, 207, 213
 Насонов А.М 13, 42, 57, 231, 250, 257, 260, 309, 351, 359
 Настасья, див.: Анастасія
 Небьст, посол ятвязький 110
 Неволін 187, 207, 213
 Неврюй, темник 22, 24, 285
 Невступ 129
 Незділа, боярин 94
 Незділова, боярина, дружина боярина
 Незділи, теща боярина Василя Гавриловича 94
 Нерон, імператор римський 130
 Нестор 293
 Небра, кн. ятвязький 89
 Некентій, див.: Інокентій IV
 Никифор [*Ничифоръ*], боярин володимирський 78
 Никифор (Микифор) Станило, єпископ володимирський 85
 Никольський О.О. 67
 Нікентій, див.: Інокентій IV
 Німчук В.В. 61

- Ногай, емір 27, 133, 137–140, 305, 325, 326, 329, 333–336
 Нонадєєв, бог литовський 113
 Носов Н.Е. 244
- Огапід, див.: Агапіт
 Огієнко І. 62
 Окольський 298
 Олег, кн. 354
 Олег Ігорович, кн. курський 87, 192
 Олег Романович, син Романа Старого, кн. брянський 131, 132, 323
 Олег Святославич, кн. древлянський 173
 Олег Святославич (Гориславич), син Святослава Ярославича 288
 Олег Ярославич (Настасьч), князь галицький 12, 169
 Олекса (Олексій), дворський 120, 133, 297
 Олекса Оршек 89
 Олександр, тіун шумавінський 80, 81
 Олександр IV, папа 282
 Олександр Всеволодич, кн. белзький 18, 37, 73, 74, 78, 80–83, 85, 87, 90, 93–97, 172–174, 180–183, 186, 190, 194, 198, 205, 207–209, 211–213, 216, 217, 245, 264, 299
 Олександр Ярославич Невський 246
 Олексій II Комнін, імператор Візантії 166
 Олексій III Ангел, імператор Візантії 162, 166, 167
 Олена [Олена], дочка Лешека Білого, дружина Василька Романовича 53, 129, 147, 316, 321, 349
 Олена Всеволодівна, гадана мати Лешека Білого, дочка Всеволода Мстиславича 165
 Олена Глібівна, дочка Гліба волковийського, дружина Романа Даниловича 291, 355
 Олена Романівна, див.: Ольга
 Олена-Марія Мстиславна, дочка Мстислава Удатного 211
 Олов'янець, воєвода 137, 142
 Ольга, дочка Василька Романовича, дружина Андрія Всеволодича 69, 123
 Ольга (в черн. Олена), дочка Романа Михайловича Старого, дружина Володимира Васильковича 69, 128, 131, 141–143, 145, 148, 149, 152, 312, 313, 349
 Ольга, дочка Юрія Долгорукого, дружина Ярослава Володимировича 11
 Ольга-Олена, дружина Ігоря Рюриковича 312
 Ольгерд Гедемінович, кн. 319
 Ольговичі 15, 16, 170, 171, 178, 201, 218, 288, 289
 Омир 96
 Опізо [Onica] з Мессани, папський легат 48, 49, 116, 278, 280, 281
 Орева, співець половецький 77
- Орлов О.С. 29, 33, 163, 164
 Остафій, див.: Свстафій
 Островський М. 343
 Острозькі, князівський рід 309
 Ота Гаретеник Петовський, посол 112
 Отрок, хан половецький 44, 77, 163, 164, 251
 Оттокар, див.: Пшемисл II Оттокар
 Оттон IV Вельф 161, 176
 Оттон Віттельсбаський 176
 Оттон Генріх, герцог Баварський 274, 275
- Павел, воєвода 90
 Павло Діонісійович, боярин 155
 Пакослав, краківський кастелян 82, 88, 90, 91, 183, 196
 Палаузов С.М. 252, 257
 Панашенко В.В. 63
 Парубок Добринін 84
 Пархоменко В.А. 44, 163, 251
 Пастернак Я. 159
 Патріарх Явлейський, див.: Бертольд
 Пауткин А.А. 313, 314
 Пашкевич 263–265, 283, 291, 302, 307
 Пашуто В.Т. 9, 12, 14, 17, 23, 26, 29–33, 35, 38, 42, 45, 48, 51, 55, 56, 161, 168, 170–172, 175, 181, 183, 184, 188, 189, 191, 193–195, 197, 202–204, 207, 209, 211, 214, 216, 219, 220, 224–226, 228–231, 238, 248, 252, 254, 256, 257, 265, 269–271, 273, 274, 276–278, 280, 281, 283, 285, 286, 289, 290, 294, 296, 297, 300–302, 306, 309, 310, 312–316, 319, 320, 329, 333, 335, 338, 343–345, 351, 353, 358, 359
 Перенєжко, боярин 83
 Переяслава Данилівна, дружина Болеслава Конрадовича, гадана дружина Земовита Мазовецького 242, 263, 328
 Пестило, кн. ятвязький 131
 Петро, св., бібл. 116, 358
 Петро Бориславич, боярин 59
 Петро Турович, воєвода угорський 79
 Пещак М.М. 75
 Пилип [Филиппъ], боярин галицький 73, 79, 81, 93, 179, 194, 207
 Пінські князі 113, 131, 273, 308, 309, 323
 Пликова Рускович, кн. литовський 84
 Плющ П.П. 62
 Погодін М.П. 174, 182, 187, 207, 212, 213, 217, 230, 295
 Покришкін П.П. 222
 Полонська-Василенко Н. 168
 Полубояринова М.Д. 260
 Пет, палатін угорський 79
 Предслава, дочка Рюрика Ростиславича, дружина Романа Мстиславича 165
 Преїбор, син Степана Родвича, воїн 126
 Прєсняков А.Є. 271, 272, 297, 341

- Присьолков М.Д. 6, 31, 42, 68, 69, 231, 286
 Прицак О. 61
 Прозоровський Д.І. 354
 Прокопій Полочанин, боярин 128
 Просвел, див.: Бернгард Преуссель
 Пукеик [Пукиньк] з Лотви, кн. литовський 84
 Пшемисл II Оттокар, король чеський 23, 48, 114, 115, 119, 274, 275, 278, 290, 293, 294, 306, 309
 Пшемислїди, чеська династія 274
 П'ятидно (?), боярин 124, 305
- Рамм Б.Я. 260, 278–280, 282
 Раппопорт П.А. 178, 213, 222, 223, 235, 270, 284, 303, 317, 324, 339
 Ратислав Юрійович, боярин 96
 Ратич О.О. 175, 176, 179, 182, 186, 207, 223, 298, 304, 335, 343
 Ратиславко Мстиславль 133
 Рах Михайлович (Старх), син боярський 137
 Рашид-ад-Дін, персидський історик 232, 240
 Ревба, посол 113, 272
 Репскей [Репьскей], син Миндовга, кн. литовський 127
 Рїбаков Б.А. 59, 163, 166, 193, 236, 244, 349
 Рогов А.І. 293
 Роман Данилович, син Данила Романовича 23, 30, 48, 82, 114, 117–120, 128, 146, 273, 275, 278, 289–291, 293, 294, 296, 297, 301, 302, 305–307, 310, 317, 331, 355
 Роман Ігоревич, кн. рязанський 233
 Роман Ігоревич, син Ігоря Святославича 16, 77–80, 171, 172, 175, 178, 287
 Роман Мстиславич, син Мстислава Ізяславича 9, 13–17, 25, 28, 33–41, 44, 48, 70, 77, 78, 84, 87, 109, 111, 119, 123, 128, 131, 133, 140, 142, 143, 148, 150, 154, 159–174, 176, 177, 180, 181, 183, 188, 193, 197, 198, 201, 202, 209, 214, 225, 246, 251, 267, 288, 292, 293, 312, 315, 320–322, 325, 335, 349
 Роман Ростиславич, кн. смоленський 192, 286, 287, 293, 351
 Його дружина, дочка Святослава Ольговича 192
 Роман Старий, кн. брянський 69, 127, 128, 131, 132, 311–313, 323, 349
 Його три старші дочки 313
 Романов В.К. 37, 191
 Романовичі 16, 17, 19–21, 23, 24, 26, 34, 36, 37, 39, 41, 43, 45, 47–49, 53, 54, 77, 81, 85, 87, 91, 160, 172, 173, 177, 180, 181, 183, 184, 186, 188, 190, 193–195, 197, 201–203, 205–207, 211, 212, 215, 217, 219, 221, 222, 224–227, 229, 230, 242, 247–249, 251, 253, 256, 264–267, 270, 271, 275, 290–292, 297, 299, 301, 303, 304, 308, 317, 319, 322–324, 326, 338, 353, 357
 Ростислав, племінник Юрія-Георгія Ярославича, кн. пінський 38, 308
 Ростислав Володимирович, син Володимира Рюриковича 97, 103, 243
 Ростислав Ігоревич 16, 80, 178
 Ростислав Михайлович, син Михайла Всеволодича, бан Славонії та Мачви 18, 19, 21, 41, 42, 44, 45, 47, 64, 98, 99, 101–108, 110, 194, 198, 205, 220, 223–225, 228–230, 237, 243, 245, 247–253, 255–257, 262, 267, 276, 294, 331, 337
 Ростислав Мстиславич, син Мстислава-Бориса Романовича, кн. київський 42, 100, 232, 237
 Ростислав Мстиславич, син Мстислава-Гаральда Володимировича, кн. смоленський і київський 169, 308, 324
 Ростислав Рюрикович, син Рюрика Ростиславича, кн. київський 172, 203, 342
 Ростислав Святополчич, кн. пінський 90, 172, 173, 201
 Його діти 90, 201
 Ростислав Юрійович, син Юрія Долгорукого 201
 Ростислава Мстиславна, дочка Мстислава Удатного 211
 Ростиславичі галицькі 10, 14, 246
 Ростиславичі смоленські 218, 291
 Рубрук В. 258, 261
 Рукль, син Миндовга, кн. литовський 127
 Рукратин, син Килич-Арслана II 162
 Русанівський В.М. 75
 Русковичі, литовські князі 84
 Руські князі 83
 Рюрик-Василій Ростиславич, син Ростислава Мстиславича 13–16, 77, 159, 160, 165, 167, 169, 170, 181, 184, 201, 324, 342
 Рюриковичі 167, 172, 246
 Рябець, воєвода 137
- Саломея, дочка Лешека Білого, дружина Коломана II 17, 82, 183
 Саломея, сестра Данила Романовича, дружина Святополка Поморського 202
 Самовит, див.: Земовит
 Санґор, воїн 259
 Сафонович Феодосій 60
 Сбислав (Збислав) Станіславич, боярин 81, 97, 219
 Свердлов М.Б. 5, 191
 Свилкелі, кн. литовський, брат Тройдена 131, 322
 Свідерський Ю.Ю. 280–282
 Свобода, дочка хана Кончака, дружина Володимира Ігоревича 171
 Святополк Володимирович (Ярополчич) Окаянний 73, 93, 207, 323

- Святополк Ізяславич, кн. київський 193, 323
 Святополк Ольгович, див.: Святополк Поморський
 Святополк Поморський, кн. польський 90, 202
 Святослав Всеволодич, вел. кн. київський 11, 12, 169, 181, 192, 308
 Святослав Ігоревич, син Ігоря Святославича 16, 77–80, 168, 172, 175, 178, 203, 252, 263, 287
 Святослав Ігоревич Хоробрий 114, 276
 Святослав Мстиславич, кн. червенський 13
 Святослав Ярославич, кн. псковський 312
 Себедяй, див.: Субедей
 Семен Дядькович, боярин 155
 Семен Коднинський, боярин 83
 Семеон, єпископ переяславський 100, 235
 Семеон, св. 95
 Семеон Олюєвич, боярин 82, 86
 Семеон (Семьонко) Чермний, боярин галицький 19, 39, 88, 92, 96, 195, 196
 Семкович А. 162, 185, 263, 264, 316, 336, 346
 Семомисл, див.: Земомисл
 Семьон Кондинський, боярин 83
 Сенга Т. 210, 262
 Середонін С.М. 230, 242
 Сигнев, воєвода мазовецький 110, 119, 129
 Сирвид Рушкович, кн. литовський 121
 Сирп'ятій [*Сирп'ятій*], кн. литовський, брат Тройдена 131, 132, 134
 Сірчан, хан половецький 77, 163
 Скомонд, воєвода та волхв ятвязький 44, 106, 251
 Скржинська О.Ч. 221
 Смотрицький Мелетій 61
 Соболевський О.І. 61, 62
 Соломон, цар ізраїльський, бібл. 65, 128, 150
 Сомовит, див.: Земовит
 Сомогур Сутоєвич, хан половецький 77
 Сонгкур, син Джучі 254
 Софонович Феодосій 60
 Спаський І.Г. 327, 348, 349
 Спрудейко Бульєвич, кн. литовський 84
 Срезневський І.І. 354
 Станіслав Микулич, воєвода 91
 Старжи, магнатський рід 336
 Старх, див.: Рах Михайлович
 Стегут, див.: Стегутовій Зебрович
 Стегутовій Зебрович (Стегут), кн. ятвязький 89
 Стейкінт [*Стикєнт, Стєнкытѣ*], кн. ятвязький 116, 119
 Його брат 116
 Степан Медушник, боярин 126
 Степань Янєвич, боярин 96
 Стецький К. 303, 304
 Стикєнт, див.: Стейкінт
 Стрийковський М. 270, 292, 293
 Субедей Багатур [*се Бедей багатырѣ*], воєвода монгольський 101, 192
 Суда, воєвода мазовецький 110
 Судислав Бернатович, воєвода 80
 Судислав Великий, боярин галицький 17, 19, 37–40, 73, 79, 81–84, 88–90, 92, 94–97, 179, 184, 186, 189, 190, 194, 197, 202, 205, 206, 209, 210, 213, 214, 216, 219
 Судислав Ілліч, боярин 97, 220
 Судьіч, попов внук, боярин 103, 243
 Сулко, воєвода мазовецький 129
 Сумникова Т.О. 65, 66
 Табрєць, воєвода угорський 79
 Татишев В.М. 160, 161, 163, 165, 216, 217, 219, 224
 Творіан Войтихович, боярин 85, 107, 190
 Творогов О.В. 64, 247
 Тевтивіл (Товтивиль), племінник Миндовга, кн. литовський 54, 112–114, 123, 127, 128, 268–272, 276, 302, 311, 312
 Тегак, хан половецький 113
 Тегичага, посол 133
 Телебуга, Тулабуга, воєвода монгольський 137–142, 147, 154, 182, 299, 305, 306, 333–338, 353
 Телявелі, бог литовський 113
 Терлецька В.М. 62
 Тизенгаузен П. 232, 235, 240
 Тимофій, див.: Довмонт-Тимофей
 Тимофій, духівник Мстислава Удатного 88, 195
 Тимофій, книжник 79
 Тимошук Б.О. 187
 Тит, воєвода 138
 Титов Ф.І. 351
 Тихомиров М.Н. 215, 304
 Тишкевич Я. 325
 Тобаш, половецький воїн 80
 Тобіаш, єпископ празький 358
 Товрул, татарин 101
 Товтивил, див.: Тевтивіл
 Токта, хан 334
 Толочко О.П. 351
 Толочко П.П. 187, 239
 Тренята, див.: Тройнат
 Трид, воєвода 131
 Тройден, кн. литовський 130–132, 134, 320, 322, 324–326
 Тройнат [*Тройната*], племінник Миндовга, кн. жмудський 54, 127, 128, 311, 312
 Туйма, воєвода 136, 137
 Тулабуга, див.: Телебуга
 Туракіна, ханша, дружина Угедея 260

- Турівські князі 131, 323
Тюдяминович, див.: Кодвижад Тюдяминович
Тюїм, воєвода 133
- Угедей, хан 260
Ужанков А.М. 31, 35, 313
Уз, восвода 84
Урдюй, темник 101
Успенський Ф.І. 166
Устюгов Н.І. 354
- Фасмер М. 342
Федір, боярин 117, 290
Федір (? - Ростиславич), кн. пінський 126, 308
Федір [Феодоръ], св., боярин 105, 109, 248, 249, 260
Федір Дмитрієвич, боярин 111
Федір Ярунович 260
Федора, монахиня 122
Федорець [Хедорець], писар, пізніше єпископ 142, 191, 341
Федоров-Давидов Г.А. 254, 257
Феннел Д. 218
Феодор I Ласкар, імператор Нікейської імперії 166
Філіп Римський, див.: Філіпп Швабський
Філіпп, див.: Пилип
Філіпп Володимирович, кн. 287
Філя, див.: Фільній
Філіпп Гогенштауфен 167
Філіпп Швабський, імператор германський 79, 161, 176
Фільній (Філя), угорський восвода, бан 21, 36, 37, 45, 84, 85, 108, 188–190, 255, 256
Флоріан Войцехович Авданець 252, 255
Флоровський А.В. 238, 267
Фон Зальц, див.: Герман фон Зальц
Фонт М. 210
Фрідріх, син маркграфа Генріха баденського та Гертруди Бабенсберг 274
Фрідріх I Барбаросса, імператор Германії 14, 176
Фрідріх II Войовничий Бабенсберг, герцог австрійський 23, 98, 111, 114, 228, 267, 274
Фрідріх II Гогенштауфен, імператор Германії 226, 228, 241, 268, 274
Фрол, св. 108
- Хвал, воєвода литовський 121
Хедорець, див.: Федорець
Хмиров М.Д. 287
Ходорко Юрієвич, внук Давида 341
Хома, товмач татарський 124
Хоніат Нікіта 162
Христос, бібл. 114
- Хулагіди 316
Хулагу, хан 316
- Цинкаловський А. 241, 304
- Чагри, боярський рід 169
Чак, боярин 94
Чаногызь, див.: Чингісхан
Чачковський Л. 174
Черепнін Л.В. 29–35, 39, 40, 47, 215, 244, 247, 249, 250, 354
Чингісхан [Чаногызь, Чаноизь], монгольський хан 87, 109, 192, 193
Чоловський А. 159
Чубатий М. 23, 168, 278–282
Чюдин, воєвода 151
Чюхома, воїн 80
- Шараневич І. 165, 216, 218, 220, 221, 224, 252, 274, 280, 287, 294, 298, 306, 307, 309, 320, 333, 336, 338, 347
Шарукан, хан половецький 164
Шахматов О.О. 6, 31, 42, 60, 61, 63, 231, 285, 286
Шварно [Шсварно] Данилович, син Данила Романовича 25, 27, 50, 54, 55, 82, 117, 120, 123, 126–131, 146, 273, 290, 295, 296, 301, 307, 310, 313, 315–321
Його дружина, дочка Миндовга, сестра Войшелка 127, 273, 290, 310, 319
Шелво, восвода 108
Шутровій Мондунич [Шюрпа, Шютровый Монъдунич, Шюртъ], кн. ятвязький 131
Шюрпа, див.: Шутровій Мондунич
Шюртъ, див.: Шутровій Мондунич
- Щавелева Н.І. 302
Щапов Я.М. 201
Щепкін В.Н. 61, 64
- Юдьки з Лотви (Дяволтви), кн. литовський 84
Юндил, ятвяг 119
Юрасовський А.В. 188
Юрій [Гюргій], боярин 120, 297
Юрій (? - Ростиславич), кн. пінський 126, 308, 309
Юрій, кн. пороський 155
Юрій, піп 16, 77
Юрій, тисяцький 88
Юрій Вітанович, боярин галицький 79
Юрій Володимирович, кн. пінський 58, 152, 358, 359
Юрій Володимирович Долгорукий 11, 164, 201, 308, 323
Юрій Домамирич [Юрьгій Домамирич], боярин 72, 86, 193

- Юрій Ітолігневич, посол 90, 202
Юрій [Юргій] Кончакович, хан половецький 85
Юрій Львович, син Льва Даниловича 27, 57, 58, 71, 127, 133–142, 145, 154, 155, 310, 326, 329, 331, 336, 338, 339, 347, 352, 353, 359
Юрій Прокопівич, боярин 82
Юрій Яневич, боярин 96
Юрій-Георгій Всеволодич, вел. кн. володимиро-суздальський 92, 99, 204, 205, 210, 232–235, 316
Його дружина, див.: Агафія Всеволодівна
Юрій-Георгій [Гюрьзь] Інгваревич, кн. рязанський 99
Його дружина 99
Юрій-Георгій Ярославич, кн. пінський 308
Юрійович-Давидович (?), боярин 143
- Яволд, боярин, брат Володислава Кормильчича 81, 181
Ягич І.В. 62
Ягураин, темник 131
Яков (Іаков) Маркович, стольник, дворський 103, 105, 106, 108, 215, 244, 250
Якубовський А.Ю. 20, 259, 316, 334
Ян, посол Олександра белзького 87
Янець, небіж Данила Романовича 83
Ярополк, боярин, брат Володислава Кормильчича 81, 181
Ярополк Ізяславич, кн. турівський 308, 323
Ярослав Володимирович, кн. галицький 11–13, 15, 166, 168, 169, 184, 210
Ярослав Володимирович Мудрий 10, 207, 211, 308, 323
Ярослав Всеволодич, син Всеволода Юрійовича, кн. володимиро-суздальський 98, 109, 170, 210, 229, 257–261, 286, 288, 289
Ярослав Ізяславич, кн. луцький 13, 72, 173
- Ярослав Інгварович, кн. перемишльський 37, 38, 80, 89, 100, 199, 201, 237
Його дружина 89
Ярослав Юрійович-Георгійович, син Юрія Ярославича, кн. турівський і пінський 308
Ярослав Ярославич, кн. тверський 331, 336
Його дочка 331, 336
Яртак, гонець 145, 346
Ятвязькі князі 26, 106, 118, 131
Ящельт, ятвяг 111
- Baliński M., див.: Балінський М.
Balzer O., див.: Бальцер О.
Basztiewisz J. 329
Baumgarten N., див.: Баумгартен М.О.
Geisztor A., див.: Гейштор О.
Górski K. 226
Grala H., див.: Граля І.
Fejer A. 16, 18, 22, 170, 195, 210, 214, 256, 262, 280
Font M., див.: Фонт М.
Hayd V. 350
Hlaváček J. 358
Kunicz A. 176
Labuda G., див.: Лябуда Х.
Lipiński T., див.: Липинський Т.
Łowmiański H., див.: Ловмянський Г.
Meyer L. 311
Nalera J. 199
Philippi 226
Pótkowska-Markowska W. 225
Potthast A. 278
Semkowitz A., див.: Семкович А.
Senga T., див.: Сенга Т.
Szaraniewicz J., див.: Шараневич І.
Szentpetery E. 220
Thiener A. 17, 49, 281, 282, 295
Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A., див.: Вилькевич-Вавриньчикова А.
Włodarski B., див.: Влодарський Б.
Żaki A. 210

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія (Ракушська земля) 30, 48, 111, 114, 228, 267, 268, 274–276, 289, 290, 293, 294, 317
Агаряни 77
Азербайджан 316
Азія 295
Аквілея, м. 180
Алани 261
Алешки, с. 187
Андріїв, м. 105, 251, 258
Антонівці, с. 303, 304
Арбузовичі, м. 96, 212, 213
Аукшайти (Нальщани) 127
Аукшайтія (Нальщани, Нальщанська земля) 123, 127, 128, 301, 310, 311, 315
Афон (Свята гора) 63, 85, 117, 310

Бакота, м. 43, 50, 103, 104, 117, 243, 245–247, 258, 285, 300, 317
Балкани 166, 209
Бальга, фортеця 226
Баня Родна, м. 99, 230
Бардуєв, м. 102, 180, 241, 242
Бартфельд, м. 242
Бєбж, р. 199
Бєла, м. 105
Бєлз, м. 13, 66, 73, 78, 80, 81, 85, 87, 93–95, 129, 146, 154, 172–174, 177, 179, 181, 190, 208, 211, 245, 299, 309, 315, 318
Бєлзька земля 18, 25, 87, 173, 315
Бєлзьке кн-во 19, 146, 339
Бєлзьке поле 121
Бєльськ-Подляський, м. 273
Бєрег, с. 214
Бєрезовичі, с. 143, 341–343
Бєрендеї 221
Бєрестейська земля 339
Бєрестейське кн-во 352
Бєрестейщина 333, 352
Бєрєстя, м. 13, 24, 37, 38, 43, 58, 71, 78, 82, 83, 89–91, 98, 102, 123, 132–134, 136–138, 141, 144, 146, 151–155, 173, 183, 199, 203, 224, 226, 308, 315, 325, 330–332, 339, 347, 352–354
Бєрєстяни 91, 138, 150, 154, 352
Бєлград, м. 256
Бєлосє, м. 129, 317
Бєльськ, м. 71, 72, 113, 152, 154, 155, 273, 352
Бєзура, р. 332
Бєків, с. 182
Бєковєн (Бєковно), м. 82, 182
Бєла, с. 182
Бєлгород (Монкастро), м. 350
Бєлка, р. 175
Бєлобєрежжя, м. 95, 211, 212, 295
Бєлобєрежці 120, 295, 296
Бєлорусь 270, 273, 317, 323–325, 342
Бєлосток, м. 284
Бєлостоцьке вєсводство 273
Бєльськ, с. 273
Бєлянка, р. 273
Бєбєр, р. 302
Бєбєровка (Бєбєрка), р. 82
Бєжський, м. 104, 245
Бєзьк, див.: Бузьк
Бєлгарі дунайські 117
Бєлгарія [Бєлгарі] 20, 63, 117, 162, 167
Бєлгарська земля, див.: Волзька Бєлгарія
Бєлдикища [Ольдикищє], с. 118
Бєлохов, м. 120, 212, 245
Бєлоховська земля 104, 212, 245, 246, 285, 295, 296
Бєлоховці 120, 247, 295–297
Бєрдуєв, див.: Бардуєв
Бєрок, м. 105, 299
Бєрсуків Діл [Бєрсуковє дєдє (дєль)], поселєння 99, 230
Бєрти, литовське плєм'я 111, 266
Бєранвїця, с. 207
Бєранвїч 207
Бєранвїця, с. 207
Бєранвїчева рельє 93, 207
Бєратислава (Прєсбург, Пожєр), м. 111, 268
Бєрєст, див.: Бєрєстя
Бєрєстська обл. 325, 342
Бєрно, м. 358
Бєродиця, с. 187
Бєродники II
Бєрягін, м. 342
Бєрянськ, м. 128, 311
Бєрянське кн-во 311
Бєг Західний, р. 9, 89, 134, 173, 174, 197, 210, 226, 265, 308, 325, 327, 331, 333, 339
Бєг Південний, р. 9, 212, 245, 295
Бєжковичі, м. 139, 182, 304, 335
Бєжковичі, с. 182
Бєжковське поле 139
Бєзьк (Бєжськ), м. 11, 81, 95, 96, 179, 211, 213
Бєзький, м. 343
Бєковина 230
Бєковно, с. 182
Бєлгар Вєлїкий, м. 232
Бєряля, с. 119, 292
Бєсовно, м. 106, 251, 258
Бєсовно, с. 251
Бєялї, м. 317

- Вали, урочище 207
 Варшава, м. 317, 326, 330
 Варязький острів 86
 Василів, м. 93
 Ватикан 23
 Ведер, р. 333
 Ведень, див.: Відень
 Велике Городище 295
 Велике князівство Литовське 244
 Великий город, див.: Булгар Великий
 Великий Потьомкінський о-в 187
 Великий Черемош, р. 230
 Великі Мазурські озера 199
 Велья, р. 95, 212
 Венеціанці 350
 Вепр, р. 9, 83, 91, 98, 173, 174, 189, 203, 223, 318, 333
 Верещин, м. 78, 82, 174, 183, 251, 299
 Верона, м. 280
 Верхнє Синьвидне, с. 241
 Вигонці галицькі 86
 Вижна, р. 340
 Визна, м. 111, 123, 302
 Висла, див.: Вісла
 Витичів, м. 193, 343
 Вишгород [*Вышегородъ*] мазовецький, м. 138, 242
 Вишня, м. 73, 93, 207, 220
 Відень [*Одинъ, Ведєнь, Вядєнь*], м. 48, 111, 120, 167, 228, 268, 275, 294
 Візантійська імперія 279
 Візантія 12, 162, 166, 167, 282
 Візла [*Визль*] 129
 Вілія, р. 212
 Вінницька обл. 296
 Вісла (Висла), р. 105, 124, 125, 135, 139, 161, 224, 226, 306, 328, 331, 335, 336, 358
 Віслінська затока 226
 Віслія, м. 316
 Віслоць, р. 9
 Блодава (Водава, Болодава), м. 103, 105, 251, 258
 Возвягль [*Възвягль*], м. 120, 296, 301
 Возвягляни 120
 Воїн [*Воинъ*], с. 138, 333
 Волга, р. 20, 109, 234, 258
 Волзька Болгарія 101, 229
 Волинська губ. 295, 296
 Волинська земля 15, 18, 21, 24, 36, 37, 51, 160, 174, 179, 181, 188, 198, 199, 223, 232, 242, 246, 316, 324, 359
 Волинська обл. 180, 182, 214, 250, 284, 308, 325, 331, 335, 340–342, 345
 Волинське кн-во 13, 202, 221, 225, 303, 328, 333
 Волинь 9, 11, 12, 14–19, 23, 24, 27, 28, 36–39, 45, 53, 56, 59, 169–174, 177, 180, 181, 183–186, 196–199, 202, 205, 208, 210, 221, 227, 239, 240, 242, 249–251, 269, 283, 285, 295, 297, 300, 303, 307, 309, 315, 322, 324, 325, 327, 333–335, 339, 340, 343, 348, 349, 353, 354
 Волиняни 86
 Волковийськ, м. 112, 117, 123, 133, 151, 270, 290, 301, 302, 355
 Володимир-Волинський, м. 11, 13–15, 20, 21, 24, 25, 28, 43, 45, 50, 51, 57, 58, 69, 71–73, 77, 79, 81–83, 85, 89, 94, 96, 98, 102, 104, 106, 109, 112, 121, 123, 124, 126, 129–132, 137, 139, 141–145, 148, 151, 152, 160, 162, 170–175, 207, 213, 219, 225, 227, 240–242, 245, 251, 263, 297, 299, 304, 315, 318, 322, 326, 327, 330, 335, 338, 342, 343, 349, 350, 352–355, 358, 359
 Володимир-Волинський р-н 342
 Володимир-на-Клязьмі, м. 22, 99, 100, 204, 205, 231, 233–235, 246
 Володимиро-Суздальська земля 10, 233
 Володимиро-Суздальське кн-во 20, 233, 234
 Володимирська волость 13, 27
 Володимирська земля 79, 139, 188
 Володимирське кн-во 13, 26, 28, 328, 338–341, 355
 Володимирський повіт 304
 Володимирці 78
 Волохи 245
 Ворота, урочище 129, 130, 318, 319
 Воротислав [*Вротьславль*], див.: Вроцлав, Сілезія
 Воротиславська земля [*Въротьславьска земля*], див.: Сілезія
 Воруца [*Върута*], с. 113
 Вослонім, див.: Слонім
 Вохін, с. 333
 Вроцлав, м. 151, 155, 358
 Всеволож, м. 141, 338, 339
 Въслоним, див.: Слонім
 Вядень, див.: Відень
 Газарія 350
 Гай, князівська резиденція 144, 345
 Галицька волость 321
 Галицька земля 9, 10, 15, 16, 18, 19, 21, 24, 25, 27, 87, 92, 96, 98, 159, 175, 177, 179, 183, 185, 186, 189, 193, 195, 197, 200, 204–206, 210, 212–215, 219, 220, 223, 224, 228, 229, 232, 237, 242, 243, 246–249, 252, 253, 259, 262, 287, 288, 303, 309, 330, 359
 Галицька Русь 59, 209
 Галицьке кн-во 11, 12, 14, 146, 159, 169, 170, 187, 201, 210, 212, 243, 246, 259, 339, 359
 Галицько-Волинська земля 228
 Галицько-Волинська Русь 5, 6, 9, 14, 17, 20–24, 26–29, 31, 32, 34, 35, 42, 43, 55, 58, 59, 166, 171, 179–181, 183, 184, 189, 190, 196, 200, 202, 212, 231, 242, 244, 245,

- 253, 257, 261, 278, 290, 297–299, 305, 313–315, 320, 323, 326, 338–340, 355, 356, 358
- Галицько-Волинське кн-во 14, 15, 21–25, 27, 30, 34, 40, 41, 43, 45–47, 49, 50, 52, 159–161, 165, 166, 168, 170, 171, 178, 210, 212, 240, 243–245, 258–262, 265, 266, 269–271, 273, 275, 278, 280–285, 298, 300, 301, 303, 304, 308, 309, 314, 315, 320, 325, 331, 334, 339, 340, 357
- Галицько-Володимирська Русь 227
- Галиця, городище 187
- Галич, м. 10–22, 28, 33, 35–41, 43, 46, 55, 73, 74, 77–84, 86–90, 92–99, 102, 104, 106, 109, 117, 127, 131, 159–162, 168, 170–172, 175, 177–186, 188–190, 194–200, 202, 205, 206, 209–211, 214–221, 223–225, 227, 229, 230, 240, 244–247, 251, 257, 259, 262, 278, 286–290, 298, 299, 310, 315, 321, 359
- Галичани 77, 79, 81, 82, 89, 94, 96–98, 101–104, 162, 180, 198, 205, 206, 216, 220, 221, 247, 252
- Галичина (Галицина) 9, 12, 14–17, 21, 27, 28, 36, 39, 45, 161, 169–171, 180, 181, 184, 188, 196, 197, 205, 208, 216, 228, 239, 240, 302, 310, 339
- Галичина могила 79, 175
- Гарбузов, с. 213
- Герборт, м. 115
- Германія 176
- Германська імперія 161, 274
- Гімберг (Неперец), замок 49, 119, 275, 278, 290, 293, 294
- Глінськ, с. 248, 299
- Глубочичі, м. 115
- Глубчиці, м. 277
- Глухів, м. 100
- Гнезна, р. 182
- Голі Гори, м. 94, 210
- Голландія 336
- Гомельська обл. 323
- Гора, див.: Карпати
- Горац, р. 318
- Горинь, р. 9, 139, 182, 212, 245
- Городен (Городно), м. 113, 123, 133, 273, 322, 324–326, 341
- Городеськ, м. 120, 143
- Городилець, с. 342
- Городище, м. 245
- Городище, с. 295
- Городло, с. 342
- Городниця, с. 240
- Городничанка, с. 273
- Городно, див.: Городен
- Городняни 131
- Городок (Городець), м. на Східній Волині 104, 120, 295
- Городок Соляний, м. у Перемишльській землі 83, 89, 98, 186, 223
- Городськ, м. 295
- Горохівський р-н 182, 214, 335
- Гостинін, м. 136, 332
- Готланд, о-в 350
- Грабовець, м. 129, 318
- Греки 110, 164, 261–263
- Греція 166, 310
- Гродненська губ. 308, 331
- Гродненська обл. 270, 317
- Гродно, м. 273
- Грубешів, м. 117, 173
- Грузія (Обсзи) 77, 163, 164
- Губин, м. 104, 245
- Гучва, р. 174
- Давньоруська держава 9, 10, 34, 211, 238
- Давня Русь 9, 17, 25, 30, 50, 57, 178, 193, 200, 236, 244, 331, 348
- Дагестан 163
- Данилів, м. 20, 102, 124, 239, 240, 258, 300, 303, 304, 334
- Данилівка, с. 303
- Данилівське, урочище 220
- Дебрянськ, див.: Брянськ
- Дербент, м. 163, 192
- Деревич, м. 104, 245
- Деревичка, р. 212
- Деревляни 354
- Деревнос, р. 95, 212
- Десна, р. 97
- Дзержинський р-н 202
- Дніпро, р. 86, 88, 100, 104, 127, 192, 193, 236, 295, 310, 326
- Дністер, р. 9, 19, 24, 40, 73, 83, 88, 92, 93, 96, 159, 182, 187, 205, 206, 216, 284
- Дністровське пониззя, див.: Пониззя галицьке
- Добжинь, замок 225
- Добжиньська земля 226
- Добжиньський орден (крижевники, солоничі, храмовники) 6, 98, 225–227
- Дон, р. 66, 77, 163, 164, 326
- Донаєвці, р. 309
- Донські степи 164
- Дора, с. 119, 292
- Дорогиниці, с. 257
- Дорогичин, м. 21, 23, 49, 72, 102, 106, 110, 116, 123, 129, 131, 146, 155, 224–227, 242, 243, 265, 269, 280, 281, 283, 284, 302, 307, 308, 315, 316, 322, 324, 331, 352
- Дорогичинські ворота 106, 251
- Дорогобуж, м. 80, 171, 177
- Дорогобужьке кн-во 177
- Дороговськ, м. 46, 109, 256, 257
- Дреговичі 324
- Дрина, р. 256

- Дубен, див.: Дубно
Дубенський повіт 295
Дубно (Дубен [Дубенъ]), м. 143, 309, 343
Дунай, р. 43, 102, 193, 206, 241, 256
Дурбе, озеро 272
Дявельтва (Дяволтва), див.: Литва
Дядьків [Дядьковъ градъ], м. 104, 245
- Ельбінг, фортеця 226
Епернеш, м. 242
- Євреї (жиди, жидове) 349
Європа 9, 22, 45–47, 225, 235, 356
Єгипет 259
Єздов, див.: Яздов
Єрусалим, м. 149, 225, 349
- Жака 111
Жедечів, м. 120
Железныя врата, див.: Залізні ворота
Жемайти (Жомоть) 113, 114, 140
Жемайтія [Жємойтъ], жмудська земля,
жмудь 112–114, 127, 269–272, 311, 337
Жемоить, див.: Жемайтія
Жидачівський р-н 207
Жидичин, м. 72, 345
Жидове, див.: євреї
Жидь, р. 295
Житань, урочище 124, 139, 304
Житковицький р-н 323
Житомирська обл. 202, 212, 295
Житомирський р-н 295
Жмеринський р-н 296
Жмудська земля, див.: Жемайтія
Жмудь, див.: Жемайтія
Жовківський пов. 248
Жомоть, див.: Жемайти
- Забужжя 342
Забузькі землі 18, 183, 186
Завадів 299
Завихвост, м. 14, 35, 105, 124, 139, 161, 249,
305, 335, 336
Загреб, м. 241
Залізні [Жєлѣзныя врата] ворота (Дер-
бент) 77, 163, 192
Замкова гора у м. Львові 298
Замкова гора у м. Тербовлі 175
Замостя, м. 318
Замчисько, урочище 207
Зарічанський р-н 308
Зарудці, с. 223
Заставнівський р-н 187
Захід 21, 22, 42, 47, 227, 262, 284, 349, 359
Західна Волинь 18, 25, 315
Західна Галичина 17, 197
Західна Європа 253, 278, 326
Західна Русь 160
- Західнобалтські племена 199
Збараж [Збаряж, Збираж], м. 82, 182
Зборівський р-н 213
Збираж, див.: Збараж
Звенигород [Звинигород] Галицький, м. 10,
15, 66, 77, 79, 85, 88, 89, 98, 171, 175, 221,
224, 246, 298
Звенигородське кн-во 9–11
Звенигородці 80, 177
Зволя, м. 249
Здитов, м. 112, 270
Зеландія 336
Зелев (Зелва), р. 123, 302
Зимно, с. 304
Злина, м. 131, 265
Злинці 110, 118, 265, 292
Золота Орда 20, 258, 259, 261, 295, 300,
305, 316, 322, 334
Зпишь, див.: Спіш
Зубрія, р. 83
Зубцов, м. 269
Зьято (Зять), оз. 113
- Іванічівський р-н 335
Іванівське, урочище 220
Івано-Франківська обл. 159, 182, 187
Ізволін, м. 110, 263
Ізволь, р. 105, 317
Ізмаїлтяни, див.: половці, татари
Ізяслав, м. 195, 240
Ізяславль, м. 102, 240
Іква, р. 343
Іконій, м. 162
Іновлодзь, м. 264
Істожек, див.: Стожок
Італія 228, 300
- Кавказ 164, 259
Кавказькі гори 88
Калинівський р-н 296
Каліус, м. 104, 258, 300
Каліш, м. 39, 91, 204
Калка, р. 37, 42, 86, 99, 191–193, 237, 289
Камінь, м. 132, 307
Камінь-Каширський, м. 180, 307, 324
Кам'янець (Каменець), м. 53, 71, 72, 81, 90,
98, 100, 102, 126, 141, 142, 180, 181, 198,
202, 221, 240, 245
Кам'янець-на-Лосні, м. 133, 152, 154, 155,
284, 325, 341, 342, 352
Кам'янець-Подільський, м. 221
Кам'янецька волость 173
Кам'янка, с. 202
Каракорум, м. 260, 278, 295
Карпати (Гора) 9, 99, 170, 180, 195, 209,
223, 241, 309
Карпатський хребет 230, 310
Каспійське море 163
Кафа, м. 350

- Кашин, м. 234
Кельце, м. 242
Києво-Печерський монастир (Печерський монастир) 309
Київ, м. 9, 11, 12, 14, 20, 34, 42, 65, 66, 77, 79, 81, 86, 90, 95–98, 100, 101, 103, 109, 120, 122, 169, 178, 181, 189, 192, 195, 201, 207, 213, 214, 217–219, 222, 229, 231, 232, 236–241, 243, 246, 258, 260, 262, 263, 286–289, 296–298, 323, 336, 354
Київська губ. 296
Київська земля 9, 18, 24, 38, 164, 189, 193, 211, 212, 217, 218, 246, 285, 295, 323, 343, 348
Київська обл. 193
Київська Русь 9, 10, 179, 182, 196, 298, 341
Київське кн-во 259
Київщина 160, 169, 170, 177, 202, 285, 342
Китай 306
Кияни (Кіани) 86, 202
Кіани, див.: Кияни
Кобрин (Кобринъ), м. 143, 342
Кобринъ, див.: Кобрин
Кобудь, м. 104, 245
Ковельський р-н 250, 308, 331
Ковенчин, с. 318
Когильно, с. 304
Козельськ, м. 20, 100, 192, 234, 235
Козлій, м. 114
Козляни 100
Колодня, р. 99, 232
Колодажин, м. 102, 239, 240, 300
Коломийська волость 215, 244
Коломия, м. 103, 215, 244
Коломна, м. 233
Комата, с. 119, 292
Комов, м. 78, 79, 82, 174, 299
Константинополь (Царгород), м. 12, 162, 166, 262
Копиль, м. 132, 324
Корецьк, м. 120
Корковичі, с. 119
Кострома, м. 234
Коструга, урочище 120, 297
Котельниця, м. 201
Краків, м. 27, 48, 71, 114, 116, 135, 139, 140, 145, 151, 155, 156, 203, 204, 252, 256, 276, 278, 280, 281, 310, 326, 329, 336, 346, 347, 353, 355–358
Краківська земля 242, 306
Краківсько-Сандомирське князівство 252
Краковляни 117
Крапивниця, м. 135
Красна, р. 138
Красна Гора 295
Красно, с. 251
Красностав, м. 189, 318, 333
Красноставський повіт 318
Крем'янець, м. 20, 88, 117, 120, 124, 139, 182, 196, 239, 240, 258, 285, 295, 300, 334
Кресенбрунн, м. 294
Кривавий Брід 18, 83, 186, 187
Крижевники, див.: Добжинський орден
Кринос, с. 159
Крилоська гора 220
Крим 192, 259, 350
Крисменці, плем'я 118, 292
Кропивниці, м. 329, 330
Кудин, м. 104, 245
Кульм, замок 226
Куряни 86, 90, 292
Кучелмин 83, 186, 187
Куяви, м. 264
Куювія 263
Лада (Ладь), р. 105, 249, 317
Латьгола [лотыгола] 140
Легниця, м. 238, 242
Лейта, р. 267
Лековня, м. 106, 250
Лековня, урочище 250
Ленчиця, м. 262, 264
Лесна, див.: Лосна
Летичівський р-н 219
Липа (Липка), р. 139, 335
Лиса гора 87
Лисець, м. 125
Лисна, див.: Лосна
Литва (Дявельтва, Дяволтва) 9, 23, 27, 34–36, 38, 44, 46, 47, 53–56, 98, 104, 106, 107, 113, 117, 120, 123, 125–130, 133, 134, 137, 140, 151, 164, 174, 188, 203, 214, 220, 229, 230, 248, 250, 254, 265, 269–272, 281, 292, 293, 296, 297, 300–302, 306, 309–313, 315, 316, 319, 320, 322–327, 331–333, 337, 343, 355
Литовська земля 112, 113, 123, 126–128, 130–132, 134, 269, 301, 307, 310–312, 320, 322
Литовське кн-во 51, 269, 270, 297, 322
Лівонія 49, 280
Ліон, м. 260, 276, 280, 281
Локачівський р-н 257
Ломбардський союз 228
Лосна (Лесна, Лисна [Лостна]), р. 133, 152, 325
Лохть, р. 89
Луга, р. 160, 335
Лук, р. 111
Луква, р. 159, 216
Лукове, с. 250
Луцьк (Лучеськ) [Лучьск, Луцеськ, Луцьськ], м. 24, 25, 37, 45, 50, 72, 80, 81, 89, 101, 103, 120, 121, 124, 143, 144, 171, 198, 199, 213, 237, 238, 297, 299, 315, 343, 345
Луцьке кн-во 13
Луцький пов. 341

- Луцький р-н 345
 Лучани 89, 299
 Лучеськ, див.: Луцьк
 Львів, м. 121, 124, 132, 138, 141, 298, 299, 327, 335
 Львівська обл. 186, 207, 212, 223, 241, 339
 Любавська земля 225
 Любарський р-н 295
 Любачів, м. 82, 87, 183, 184, 186, 309
 Любачівка, р. 184
 Люблін, м. 44, 105, 124, 129, 134, 138, 145, 242, 249, 305, 317, 326, 346, 347
 Люблінська волость 329
 Люблінська губ. 317
 Люблінська земля 23, 24, 27, 105, 145, 161, 242, 249, 317, 333, 347, 358
 Люблінці 146, 346
 Люблінщина 242, 249, 335, 347
 Любомль, м. 141, 143–145, 148, 153, 340, 341, 343, 346, 349
 Люта, р. 80
 Лядська земля, див.: Польща
 Лядські ворота 101, 238
 Ляхи (поляки, поляни) 56, 78, 80, 82, 84, 85, 87, 90–93, 98, 101, 102, 105, 107, 108, 110–112, 114, 115, 122, 124, 125, 129, 130, 134–142, 151, 161, 164, 171, 173, 182, 188, 189, 190, 196, 197, 201, 204, 221, 223, 237, 241, 251–253, 256, 265, 284, 300, 302, 304–306, 318, 321, 326, 332, 334–336, 355
 Мазовецька (Омазовська) земля 102, 110, 242, 330
 Мазовецьке кн-во 190, 328, 330
 Мазовецько-Куявське кн-во 252
 Мазовія [*Мазовешь*] 21, 26, 43, 56, 110, 174, 223, 227, 242, 254, 263–265, 269, 307, 322, 327, 328, 330, 332, 344, 347
 Мазовшани 117
 Мала Азія 162, 166
 Мала Вірменія 162
 Мале Городище 295
 Малі Грибовичі 299
 Малопольща 15, 18, 27, 173, 242, 264, 265, 309, 316, 329, 336, 337, 346, 356
 Марієнведер, замок 226
 Марна, р. 161
 Мачва 256, 276, 337
 Меджибіж, с. 201, 219
 Межибіжжя [*Межибожьє*], м. 38, 90, 120, 201, 219, 237
 Мельник, м. 136, 284, 307, 308, 331, 332, 352
 Мельник, с. 331
 Мельники, містечко 308
 Мельниця [*Мєлница*], м. 106, 123, 126, 138, 146, 250, 308, 331
 Мельниця, р. 250, 308, 331
 Медвежа Голова, с. 140
 Микулин, м. 77, 170
 Мінськ, м. 325
 Мінська обл. 324
 Моавитяни, див.: татари
 Мога, р. 241
 Моклеки, фільварк 182
 Моклеків, м. 82, 182
 Молдавія 20, 187
 Монастирі:
 Богородиці у м. Синеводську 102, 241, 310
 Григоріївський в Полонині 127, 310, 319
 Данилів у м. Угровськ 130, 278
 Лелесів у м. Теличі 81, 180, 310
 Михаїла архістратиґа Видубицький монастир у м. Києві 109
 Михайлівський у м. Володимирі-Волинському 130
 Николи у м. Луцьку 89
 Печерський (Києво-Печерський), див.: Києво-Печерський монастир
 Федорівський у м. Києві 122
 Монголи 240
 Монголія 260, 261
 Монголо-татари 20, 21, 192, 196, 205, 233–235, 238–241, 243, 258, 262, 265, 268, 302, 304, 306, 314
 Монгольська імперія 279, 326
 Морава, р. 256
 Моравія 23, 49, 276, 277, 281, 294
 Моравська (Муравська) земля 114, 276
 Москва, м. 233
 Мухавець, м. 342
 Наддніпрянщина 9
 Накло, м. 202
 Нальшани, див.: Аукшайти
 Нальшанська земля, див.: Аукшайтія
 Нарев, р. 111, 134, 173, 265, 302, 327, 333
 Насиль, м. 115
 Нассидель, м. 277
 Небль, м. 38, 126, 307
 Небль, оз. 53, 126
 Незда, р. 80
 Неперец, див.: Гімберг, замок
 Непоротів, с. 187
 Нестерівський р-н 223
 Нікейська імперія 279, 282
 Нікея 166, 262, 263, 282
 Німан, р. 127, 132, 199, 273, 324
 Німанська Русь, див.: Чорна Русь
 Німецька земля 114, 115, 119, 275, 293
 Німецький орден 224
 Німецькі ворота [*нємецькі врата*] 42, 99

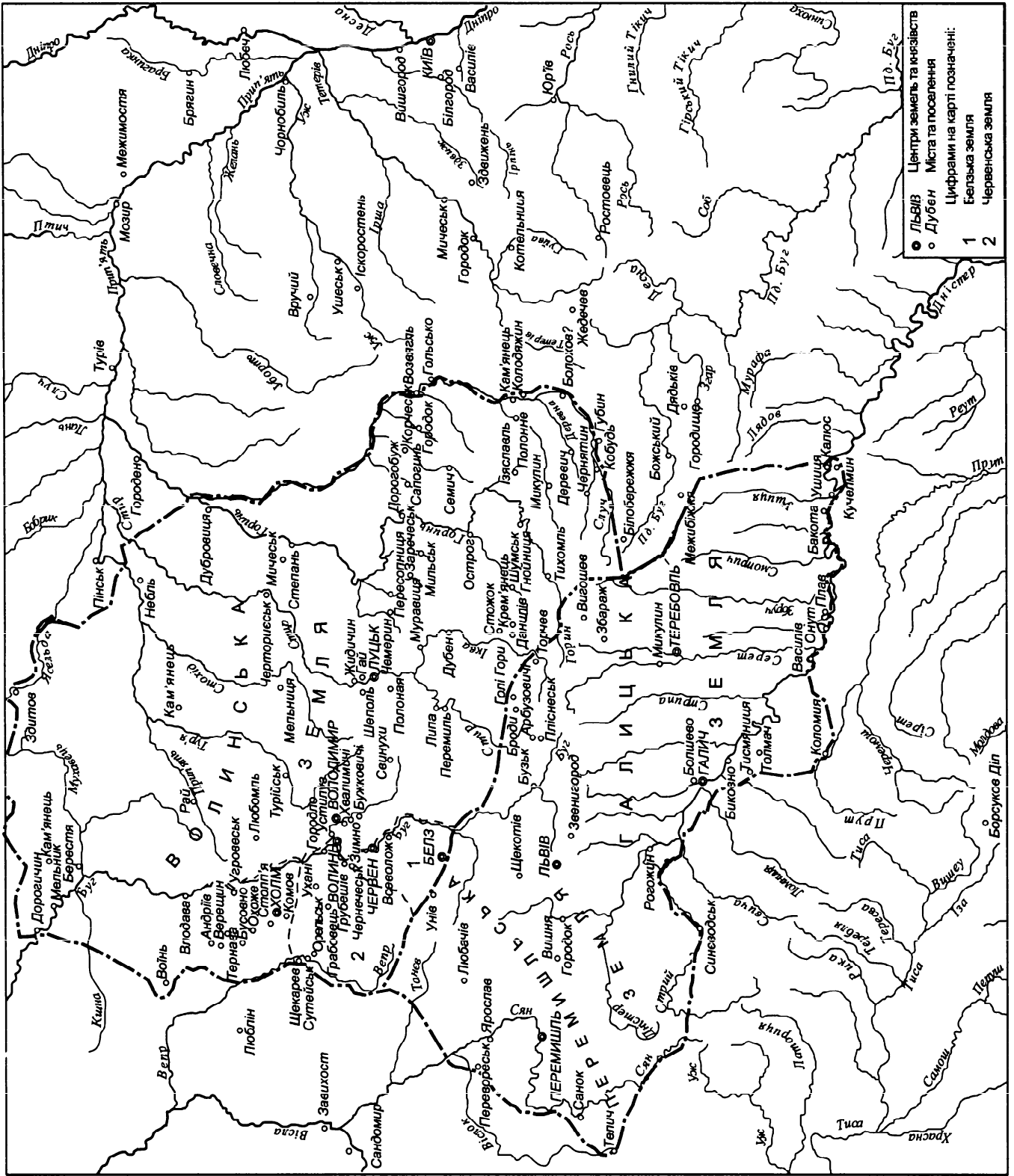
- Німці 81, 101, 112–115, 122, 132, 140, 143, 267–269, 271, 272, 300, 324, 336, 337, 349, 355, 356
 Нобель, с. 308
 Новгород Великий, м. 13, 17, 82, 160, 166, 173, 178, 184, 192, 197, 229, 235, 312, 350
 Новгород-Святополч, м. 87, 193
 Новгород-Сіверське кн-во 289
 Новгород-Сіверський, м. 218, 288, 347
 Новгородок (Новогрудок, Новгород литовський), м. 112, 113, 117, 120, 127–129, 132, 133, 270, 272, 273, 290, 294, 311, 317, 324
 Новгородська земля 113, 235
 Новгородська земля, див.: Чорна Русь
 Новгородці, жителі Новгорода Великого 286, 349
 Новгородці, жителі Новгородка 128, 291, 296
 Новгородці, жителі Новгород-Сіверського 90, 202
 Новий Сандець, м. 180
 Новоград-Волинський, м. 295
 Новогрудок, див.: Новгородок
 Нур, р. 110, 226, 284
 Нутр, див.: Онут
- Обези, див.: Грузія
 Обухівський р-н 193
 Овруч, м. 173
 Одинъ, див.: Відень
 Одра, р. 114, 115, 276
 Ожеськ, м. 233
 Ока, р. 234
 Олег, р. 111
 Олеский р-н 212
 Олешіє [*Олшій*], м. 83, 186
 Оломоуц, м. 276
 Ольгів, м. 233
 Омазовська земля, див.: Мазовецька земля
 Онут [*Нутръ*], м. 83, 186, 187
 Опава (Троппау), м. 114, 115, 275–277, 358
 Опава, р. 115
 Опавська земля 114
 Орда 6, 20–22, 24, 29, 44, 46, 47, 49–53, 161, 193, 245, 247–249, 257–262, 267, 280, 281, 285, 286, 300, 301, 323, 325, 326, 335
 Орельськ, м. 78, 175
 Орхей, с. 187
 Особолог, м. 115
 Острог, м. 343
 Охожа, с. 251
 Охоже, м. 106, 251, 258
 Оцкороже, с. 251
- Палестина 184, 225
 Панонія 271
 Перевореськ, м. 135, 138, 330
- Перединівці, с. 187
 Передня Азія 209
 Перемиль, м. 82, 90, 139, 180, 182, 183, 199, 214, 237, 334, 335
 Перемиль, с. 214
 Перемишль, м. 10, 12, 17, 18, 21, 38, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 93, 94, 98, 104, 105, 107, 139, 153, 175, 177, 183, 184, 186, 195, 197, 208, 223, 227, 229, 248–250, 252, 253, 315
 Перемишльська волость 195, 246, 321
 Перемишльська горна страна 43, 103, 243
 Перемишльська земля 25, 88, 223, 227, 315
 Перемишльське кн-во 9, 10, 146, 339
 Перемишльське воєводство 330
 Перемишльщина 184, 195, 227
 Пересопниця, м. 37, 79, 80, 81, 89, 106, 177, 181, 198, 199, 213, 250, 308
 Переяславль Залський, м. 22, 170, 234, 246
 Переяславль Південний (Руський), м. 20, 100, 109, 235, 258
 Переяславль Рязанський, м. 233
 Переяславська земля 164, 211
 Переяславщина 164
 Песочний, м. 100
 Печеніги 221
 Печера Домамира, урочище 104
 Печерський монастир, див.: Кисво-Печерський монастир
 Південна Русь 5, 160, 169, 201, 237, 240, 327
 Південна Судавія 290
 Південне Причорномор'я 350
 Південно-Західна Волинь 26, 55
 Південно-Західна Європа 350
 Південно-Західна Русь 6, 9, 21, 26, 30, 34, 46, 55, 171, 202, 215, 235, 246, 257, 272, 285, 286, 348–350, 353, 354
 Південь 60
 Північна Європа 350
 Північна Італія 166
 Північна Русь 327
 Північно-Східна Русь 20, 170, 232, 234, 257, 348
 Підгайці, с. 345
 Підгірці, с. 212
 Підгір'я 98, 105, 223, 249
 Підзамче 299
 Пілависько, с. 187
 Піна (Пна), р. 173
 Пінськ, м. 89, 103, 106, 113, 171, 173, 250, 251, 270, 272, 308, 311, 323, 325
 Пінська земля 106, 251, 309
 Пінське кн-во 308
 Піняни 90, 128, 202
 Плав, м. 83, 186, 187
 Плавня, с. 187
 Плесков, див.: Псков

- Плесковиці, див.: псковичі
Пліснеськ, м. 96, 212, 213
Плоцьк, м. 332, 347
Побужзя (Побожжя) 24, 120, 295
Погорин ІІ, 177
Погоринське кн-во 178
Подніпров'я 218
Подтелич, див.: Телич
Пожег, див.: Братислава
Покенці, плем'я 118, 292
Поліся 132, 324
Половецька земля 85, 86, 90, 100, 109, 161, 162, 191, 214, 235
Половецький степ 162, 163, 178, 184, 287
Половці (измаїлтяни) 12, 65, 77, 80, 83–85, 87, 90, 93, 97, 111–113, 162–164, 166, 167, 189, 192, 194, 195, 201, 202, 206, 218, 219, 223, 251, 254, 258, 266, 270, 271, 286, 289, 305
Полонина, див.: Полонинський монастир
Полонинський монастир 319
Полонка, с. 310
Полонне (Полоний), м. 97, 217, 295
Полонний р-н 295
Полоцьк, м. 127, 270, 311, 312
Полтва, р. 299
Полтовеськ (Пултуськ), м. 134, 327, 328
Полца, р. 102
Польща (Лядська земля) 9, 12, 14, 20, 22, 27, 34–36, 38, 39, 44–47, 49, 52–54, 56, 92, 105–108, 119, 125, 126, 135, 139, 140, 145, 160, 161, 173, 180, 183, 185, 190, 196, 202–204, 226, 238, 249, 251, 252, 262, 273, 280, 281, 302, 303, 305–307, 309, 310, 313, 316–318, 321, 323, 326–330, 333–337, 346, 347, 355, 356
Поляки, див. ляхи
Поляни, див.: ляхи
Помор'я 49, 281
Пониззя галицьке (Дністровське пониззя) 14, 24, 43, 89, 90, 103, 161, 198, 221, 243, 258, 300
Понімання 322, 355
Попрад, р. 180
Пор, р. 318
Поросся 353
Потелич, м. 309
Правиці (Привищи), с. 118
Пресбург, див.: Братислава
Пресна, р. 91, 204
Прип'ять, р. 180, 323, 324, 341
Причорноморські степи 192, 254
Пронськ, м. 99, 232
Протолча 86
Пруси 132, 199, 266, 324
Пруссія 49, 226, 280
Прут, р. 92, 93, 187
Псіна, р., див.: Цінна
Псков (Плесков), м. 193, 312, 315
Псковичі (плесковиці) 315
Пултуськ, див.: Полтовеськ
Путивль, м. 78, 172, 175
Путивльці 86
Пшевратно, с. 318
П'ятидно (?) 124, 305
Радзін, м. 333
Радомський повіт 316
Рай, с. 142, 143, 341, 343
Рай в Чорній Русі, м. 116, 284
Райгородок, м. 295
Райвище, с. 284, 341
Раймочи, с. 119, 292
Ракушська земля, див.: Австрія
Ратибор, м. 358
Ратне, м. 284, 341
Решов, м. 318
Рига, м. 112, 140, 269, 271, 272, 337
Рижани 148, 271, 349
Рим 49, 282
Рівненська обл. 273, 308, 343
Рогожине, с. 83, 186, 187
Рокитна, с. 299
Рокитнівський р-н 273
Ростов, м. 234
Русь 9, 10, 12, 13, 17, 20, 21, 23–25, 41, 42, 48, 49, 52–54, 56, 77, 82, 84, 91, 92, 98, 107, 108, 112, 113, 115, 122, 134, 136, 140, 143, 161, 163, 164, 177, 182, 188, 191, 192, 194, 198–200, 204, 207, 209, 211, 221, 227, 233, 234, 242, 244, 252, 257, 260–262, 264, 265, 268–271, 275, 279–282, 284, 288, 292, 294, 300, 302, 307, 309, 310, 317, 319–323, 327, 330–332, 334, 336, 340, 342, 345, 346, 349, 356, 357
Руська земля 34, 54, 77, 85, 86, 88, 95, 97, 101, 102, 109, 114, 121, 126, 159, 161, 164, 165, 211, 218, 222, 235, 238, 276, 309, 314, 342, 343
Русько-Литовська держава 319
Рутенія 359
Рязанська земля 232
Рязанське кн-во 20, 248
Рязань, м. 99, 125, 232, 233
Сава, р. 256
Садове, с. 143
Сайо (Солона), р. 102, 241
Саксонія 161
Сандецькі гори 309
Сандомир (Судомир), м. 53, 102, 125, 135, 139, 151, 202, 241, 249, 264, 303, 306, 310, 329, 334, 335, 337, 346, 355, 359
Сандомирська земля 24, 116, 280, 305, 306, 316, 329, 340, 353, 355, 357
Сандомирське кн-во 151, 355

- Сандомирці (судомирці) 117
Сандомирщина 316, 329, 333
Санок, м. 94, 165, 170
Сарай, див.: Сарай-Бату
Сарай-Бату, м. 22–24, 44, 46, 248, 257–
261, 285, 295, 301
Свейська земля, див.: Швеція
Свята Гора, див.: Афон
Свята Трійця, гора 303
Селітренне, с. 258
Семоць [*Сѣмочь, Семъчь*], м. 120, 295
Серадзь, м. 264
Серадзьке кн-во 356
Сербія 20, 49, 63, 256, 281
Середа (Среда), “мѣсто нѣмецкоє” 101, 238
Середземне море 350
Середнє Подніпр’я 211, 319
Середня Азія 259
Серет, р. 9, 77, 170, 210
Сецехівська земля 242
Сѣмочь, див.: Семоць
Симаки, с. 295
Синеводськ (Синеволодсько), м. 102, 241,
242
Синеводський монастир, див.: Богородиці
у м. Синеводську
Синюха, р. 174
Сир’яча, р. 132
Сить, р. 205, 234
Сіверська земля
Сілезія (Воротислав, Воротиславська зем-
ля) 238, 276, 277, 321
Січниця, р. 106, 249
Скаришів, м. 129, 316
Скирт, р. 93, 206
Сколівський р-н 241
Славонія 256, 337
Слов’яни 245
Слонім [*Вослонимъ, Вѣслонимъ, Усло-
нимъ*], м. 112, 117, 132, 270, 290, 324
Слонімське кн-во 331
Слуцьк, м. 131, 132, 323, 324
Слуцький р-н 324
Случ, р. 9, 95, 212, 217, 221, 245, 295, 296
Случеск, див.: Слуцьк
Смоленськ, м. 112, 193, 198, 268, 270, 271
Смоленщина 269
Смоляни 86, 287
Сновск [*Сновескъ*], м. 97
Сокальський р-н 339
Сокирянський р-н 187
Солдайя, див.: Судак
Солі 117, 290
Соломонічі, див.: Добжинський орден
Солона, див.: Сайо
Соляний Городок, див.: Городок в Пере-
мишльській землі
Сомино, с. 143
Сосниця, м. 97
Сохачів, м. 136–138, 332, 337
Спіш [*Зпишь*], м. 17, 18, 82, 183
Среда, див.: Середа
Стара Рудня, м. 230
Стара Сіль, м. 290
Старгород, м. 339
Степ 189
Степань, м. 291
Стир, р. 182, 210, 214, 250, 335, 343
Стовп’я, м. 78, 82, 174, 183, 251, 299
Стожок [*Стожек, Истожек*], м. 124, 146,
303, 304
Стожок, с. 304
Стохід, р. 250
Стохода, р. 308, 331
Страшевичі, с. 354
Стрий, р. 187, 241
Стрийський округ 187
Судава, плем’я 199
Судак (Сурож), м. 350
Судинні, плем’я 199
Судиславль двір 92, 205
Судова Вишня, с. 207
Судомир, див.: Сандомир
Суздаль, м. 69, 92, 98, 99, 136, 204, 229, 331
Суздальська земля 101, 232
Суздальські гради 100, 234
Сула, р. 44, 77, 164
Сурож, див.: Судак
Сурожці 146, 349, 350
[*Сухос дороговє*], урочище 82, 83
Схід 282, 350, 359
Східна Волинь 25, 171, 315
Східна Європа 26, 51, 192, 211, 227, 316, 319,
325, 327, 350, 357
Сян, р. 9, 105, 107, 139, 141, 175, 210, 249,
250, 254, 256
Сянок, м. 15, 77, 177, 209
Таїсевичі 118, 292
Тангути (Таногуті) 193
Тангутська земля 87, 193
Татари (ізмаїлтяни, моавитяни) 20, 22,
24, 27, 42–44, 47, 49, 50, 53, 85, 86,
99–105, 109, 110, 116, 117, 120–125, 129,
131, 133, 135, 139–141, 151, 191, 229, 232,
233, 235, 238, 241, 247, 248, 257, 259, 262,
280, 281, 285, 286, 295–300, 305, 306,
308, 316, 323, 324, 326, 329, 330, 333–
336, 338, 352, 353, 355
Твер, м. 234, 331
Тевтонський орден 225, 226, 271–273, 279,
310
Тевтонські лицарі 225, 226
Телич (Подтелич), м. 126, 180, 309
Те(м)пличи, див.: Добжинський орден

- Теребовль, м. 10, 11, 79, 82, 88, 175, 182, 196, 213, 218, 287, 315, 334, 338
Теребовльська волость 246
Теребовльське кн-во 9, 10, 175
Тернава, м. 53, 54, 258, 309, 318
Тернава, с. 25, 126, 129, 310
Терно, м-ко 309
Тернопільська обл. 182, 196, 213, 304
Тетерів, р. 120, 212, 245, 295
Тибет 193
Тилич, с. 180
Тинець, м. 155, 358
Тисмяниця, р. 333
Тихомль, м. 82, 88, 96, 180, 182, 183, 196, 214, 334
Тихомль, с. 182
Тлумач, с. 187
Токай 241
Толмач, м. 83, 186, 187
Тополія, р. 242
Торжок, м. 235
Торжок, м. в Сандомирській землі 129, 139, 316
Торки 98, 221, 245
Торн, замок 226
Торопець, м. 184
Торунські німці 140
Торчев, м. 95
Торчеськ, м. 18, 38, 89, 95–97, 189, 197, 198, 211, 218, 219
Трансильванія 20
Труа Фонтен, монастир 161
Трубіж, р. 235
Трубчани 86
Турів, м. 131, 171, 213, 308, 323, 324
Турівське кн-во 308
Турівці 90, 202
Турійськ, м. Волинський 66, 79, 113, 174, 325, 340
Турійськ, м. Литовський 132, 273, 324, 325
Турійський р-н 342
Туробін, м. 318
Турово-Пінська земля 323, 324
Турово-Пінське кн-во 250, 323, 324, 359
Тур'я, р. 174, 325
Тюрінгія 176
Тюрки 221
- Углич, м. 234
Угольничі (Угльниці) 92
Угорська земля, див.: Угорщина
Угорське королівство 188
Угорські ворота (Угорськии вѣрота) 94, 209
Угорські гори 92
Угорщина (Угорська земля) 9, 12, 14–22, 27, 34, 35, 38, 41, 42, 44, 46, 47, 87, 104, 119, 122, 137, 138, 170–172, 175–177, 179, 180, 184, 185, 189, 190, 193, 196, 198, 205, 206, 208, 216, 219, 220, 224, 228, 229, 237, 241, 242, 248, 251, 254, 256, 261, 266, 267, 274, 275, 293, 294, 306, 309, 326, 333, 337, 356
Угри 22, 43, 45, 47, 66, 78, 79, 81, 82, 85, 89, 93–103, 105–108, 110, 117, 123, 124, 137, 138, 164, 172, 174, 179, 181, 183, 189, 190, 194, 196–198, 214, 216, 220, 221, 227, 230, 236, 241, 248, 250, 256, 262, 304, 309, 333, 334
Угровеськ, м. 39, 82, 85, 92, 121, 130, 174, 183, 191, 262, 299
Україна 60, 202, 326
Україняни 129
Україна 82, 135, 174, 183, 299, 329, 333
Услонім, див.: Слонім
Ухані, м. 79, 174
Ушиця, с. 212
Уяздов, див.: Яздов
Уяздово, замок 330
- Фракія 166
Фрізія 336
Фулштейн, замок 277
- Хелмінська земля 225, 226
Херсон, м. 187
Херсонська обл. 187, 295
Хмельницька обл. 201, 217, 219, 240
Холм, м. 20, 21, 24, 25, 50, 53, 55, 85, 98, 103, 105, 106, 108, 117, 121, 122, 124, 127–129, 131, 146, 191, 222, 223, 229, 243, 249, 251, 258, 263, 273, 278, 280, 281, 290, 294, 298–301, 305, 310, 315, 317, 321, 333
Холмичі (холмяни) 136
Холмська волость 321
Холмська земля 25, 315
Хомора, р. 98, 217, 221
Хоморський луг 97, 217
Хорватія 20
Хоробор, м. 97
Хортиця, о-в 86, 193
Хотин, м. 187
Хотинський р-н 187
Храмовники, див.: Добжинський орден
Хрещата долина 238
Христбург, фортеця 226
- Царгород, див.: Константинополь
Центральна Галичина 197
Центральна Європа 51, 253, 254, 319, 326
Церкви:
у м. Більськ 152
Благовіщення Богородиці у м. Кам'янці-на-Лосні 152
Богородиці у м. Галичі, див.: Успіння Богородиці собор
Богородиці у м. Дорогичині 102

- Богородиці у м. Мельниці 123
Богородиці у м. Пскові 315
Богородиці у м. Холмі 116, 122, 128, 140
Борисоглібський собор у м. Чернігові 236
Георгія у м. Любомлі 147, 153, 340
Десятинна церква Богородиці у м. Києві 101, 139
Дмитрія св. у м. Володимирі 152
Іоанна св. у м. Вручію 122
Іоанна Златоуста у м. Холмі 116, 122
Кузьми та Деміана св. у м. Холмі 122
Михайлівський собор у м. Переяславлі Руському 100, 235
Петра св. у м. Бересті 153
Петра св. у м. Тинці 358
Софійський собор у м. Києві 201
Трійці св. у м. Кракові 140
Трійці св. у м. Лисцеві 125
Трійці св. у м. Холмі 121
Успіння Богородиці собор у м. Володимирі-Волинському 102, 143, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 160
Успіння Богородиці собор у м. Володимирі-Залеському 234
Успіння Богородиці собор у м. Галичі 84, 99, 162
Успіння Богородиці собор у м. Чернігові 235
Франциска св. у м. Кракові 134
Хреста св., церква у м. Києві 198
Цира, р. 180, 324
Цінна, р. 114, 276
Црюпінськ, м. 187
Червен [*Чръмиъ*], м. 13, 78, 79, 94, 98, 129, 146, 154, 174, 190, 211, 222, 317
Червенська волость 318
Червенська земля 87
Червеняни 94
Чернівецька обл. 187
Чернігів, м. 20, 52, 69, 86, 97, 100, 103, 105, 124, 153, 181, 192, 207, 210, 217, 218, 235, 236, 243, 248
Чернігівська земля (Чернігівська страна) 10, 97, 121, 164, 211, 217
Чернігівське кн-во 234, 259
Чернігівці 86, 97, 286
Чернігівщина 348
Чернятин, м. 296
Чернятинці 120, 295, 296
Черняхівський р-н 295
Черськ, м. 264
Чорна Русь (Німанська Русь, Новгородська земля) 25, 270, 273, 297, 301, 302, 313, 315, 317, 322, 355
Чорне море 359
Чорні клобуки 221
Чортів ліс 95, 212
Чортківський р-н 182
Чорторійськ, м. 37, 38, 89, 90, 156, 194, 198, 199, 343
Чеська земля 114, 116, 276
Чехи 82, 114, 115, 155, 164, 181, 275, 358
Чехія 23, 48, 49, 238, 275, 276, 281, 295
Шалан, округа, Франція 161
Шарукань, м. 164
Швейцарія 196
Швеція (Свейська земля) 22
Шепетівський р-н 240
Шлезька земля 306
Штірія (Штірська земля), герцогство 111, 114, 268, 274, 275, 294, 295
Шумськ [*Шюмьск*], м. 80, 95, 124, 171, 177, 212, 213
Шумське кн-во 177
Шумський р-н 303, 304
Шустир, р. 121
Щарья, р. 113
Щекарів, м. 137, 189, 333
Щекотів, м. 104, 247, 248, 297
Щепанівське, урочище 220
Щирця, р. 83
Юр'ївське, урочище 220
Яздов (Уяздов, Язовськ), м. 125, 135, 306, 318, 328, 330
Язовськ, див.: Яздов
Ямпіль, м. 182
Ямпільське озеро 182
Яревище, с. 284
Ярослав, м. 21, 45, 89, 94, 107, 110, 189, 194, 198, 201, 209, 210, 250, 252–257, 263, 337
Ярославль, м. 234
Ясельда (Ясолна), р. 126, 173, 307, 308
Ясолна, див.: Ясельда
Ятвяги 27, 38, 44, 46–49, 56, 89, 98, 106, 110–114, 116–119, 123, 131, 134, 199, 226, 227, 251, 261, 262, 264–267, 269, 271, 273, 281, 283, 284, 292, 321, 322, 326–328, 341
Ятвязька земля 110, 116, 174, 265, 266, 273, 282, 283, 290–293, 302, 321, 327, 328

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ XII — XIII ст.

З М І С Т

ВІД РЕДАКТОРА ВИДАННЯ (М.Ф. Котляр)

5

ДОСЛІДЖЕННЯ

Галицько-Волинська Русь 2-ї пол. XII—XIII ст. (М.Ф. Котляр)

7

**Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики
Галицько-Волинського літопису (М.Ф. Котляр)**

29

**Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису
як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. (В.Ю. Франчук)**

60

ТЕКСТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ

(підготовлено до видання В.Ю. Франчук)

75

КОМЕНТАР ДО ЛІТОПИСУ (М.Ф. Котляр)

157

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

360

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

363

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК (А.Г. Плахонін)

370

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (А.Г. Плахонін)

384

**Карта Галицько-Волинської Русі XII—XIII ст.
(М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін)**

395

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКИЙ
ЛІТОПИС

ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕКСТ. КОМЕНТАР

За редакцією чл.-кор. НАН України
М.Ф. КОТЛЯРА

Київ, видавництво “Наукова думка”

Редактор Ю.І. БОЙКО

Художнє оформлення М.А. ПАНАСЮК

Художній редактор І.П. САВИЦЬКА

Технічний редактор Т.М. ШЕНДЕРОВИЧ

Коректор Л.М. КОЗЛЕНКО

Оператори І.С. ОБУХІВСЬКА, Н.С. БОРИСОВА

Комп'ютерна верстка Т.О. ЦЕНЦЕУС

Комп'ютерна підготовка карти Н.В. ГРЕХОВОЇ

Здано до набору 06.12.2001. Підп. до друку 08.10.2002. Формат 60×84/8.
Папір офс. №1. Друк офс. Ум. друк. арк. 46,5. Ум. фарбо-відб. 94,86.
Обл.-вид. арк. 43,89. Тираж 1500 прим. Зам. 2-249.

Видавництво “Наукова думка”. Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Київське ЗАТ “Книга” 04053 Київ 53, вул. Артема, 25

Г15 **Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /**
За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. — К.: Наук. думка, 2002. — 400 с.
ISBN 966-00-0780-9

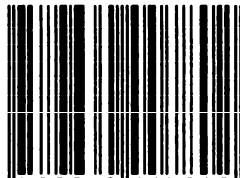
Це перше в науці коментоване, споряджене дослідницькими статтями видання Галицько-Волинського літопису XIII ст. — надзвичайно важливого і загалом єдиного джерела з політичної, соціальної, економічної та культурної історії Південно-Західної Русі, насамперед її західних земель (Галицької та Волинської), зв'язків з іншими давньоруськими землями і зарубіжними країнами. Видання здійснено за найсправнішим Хлебниковським списком (усі попередні видання Галицько-Волинського літопису виконано за Іпатіївським списком). До нього додано докладний науковий коментар, що спирається на максимально широке коло джерел. Видання супроводжується іменним і географічним покажчиками.

Праця розрахована передовсім на істориків і філологів, хоч автори намагалися зробити її доступною для широкої читацької аудиторії.

Г 0503000000 — 045 5 — 2002
2002

ББК 63.3(4УКР)43

ISBN 966-00-0780-9

9 789660 007802 >

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...МНОГОБЛЪГОУЩАГО ...

...БОЛЪГО БЛАГОУЩАГО ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

...СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ ...

ГЛАВОН МНУГАНЛАЪ ЧЕРНО

ПОВСТРНАГЛА ШЦАМОСО

РИДНЕГО . БЛАШМЕРЯ

ПРИНДОША СЪВЪСА МЕР

А МНУГАНЛАЪ СЪВЪСА

А , И НОВА ГОРШЦА ,

СМОЦА . ДАНИЛОВИ С.

МЕННАМН . ПЕРЕВОДА

И БЛА СВОГО ПОСЛА СЪВЪ

И МАКЕИМ . ПРИМНИМ

